

Національна академія наук України
Інститут української мови

**УКРАЇНСЬКА І СЛОВ'ЯНСЬКА ТЛУМАЧНА
І ПЕРЕКЛАДНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ**
ЛЕОНІДОВІ СИДОРОВИЧУ ПАЛАМАРЧУКОВІ

КИЇВ 2013

Не все сплива рікою часу...

Alfred Hermann

ЗМІСТ

ПРОФЕСОР ЛЕОНІД СИДОРОВИЧ ПАЛАМАРЧУК: КРИЛА НА КРИЛАХ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

І. С. Гнатюк

Наукова спадщина Леоніда Сидоровича Паламарчука
і проблеми сучасної лексикографії8

В. О. Винник

Як створювався академічний тлумачний “Словник української мови”
в 11-ти томах16
Наукові праці Л. С. Паламарчука (*І. А. Самойлова*)28

ТЛУМАЧНА І ПЕРЕКЛАДНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА, ПЕРСПЕКТИВИ

П. Ю. Гриценко

Авторська лексикографія: Тарас Шевченко39

С. Я. Єрмоленко

Семантичний діапазон слова в словнику епітетів
і в тлумачному словнику69

Н. Ф. Клименко

Словотвірна аналогія в метамові перекладних словників79

К. Г. Городенська

Граматична інформація у словниках української мови89

Н. О. Данилюк

Словник мови Лесі Українки (на матеріалі збірки “На крилах пісень”) ...96

Рајна Драгићевић

Семантичко-деривациони речник српског језика
у лексиколошким истраживањима104

В. В. Дубічинський, Т. Ройтер

Теоретичні та практичні засади лексикографічного опису
українсько-німецьких лексичних паралелей113

М. В. Жуйкова

Оптимізація зони тлумачення у модерному фразеологічному словнику ...119

В. С. Калашник

Поетична мова як об’єкт лексикографії126

Є. А. Карпіловська

Стратифікація лексики в тлумачному словнику133

Т. Ю. Ковалевська

Прикладні аспекти укладання асоціативних словників140

Ж. В. Колоїз, Н. М. Малюга

Перспективи лексикографічного опрацювання паремій147

М. П. Кочерган

Про структуру статті у словнику міжмовних омонімів154

О. П. Левченко

Перекладна слов’янська фразеографія: теоретичні засади
та практична реалізація159

<i>В. Лемцюгова</i>	
Слоўнік мовы “нашай нівы” ў кантэксце беларускага нацыянальнага адраджэння пачатку хх ст.	165
<i>О. І. Бондар</i>	
Розвиток українського діалектного словникарства на початку ХХІ століття	172
<i>Г. І. Мартинова</i>	
Специфіка реєстру й тлумачення лексем у словнику середньонадніпряньських говірок	179
<i>Л. М. Пелепейченко</i>	
Фактор адресата у виборі принципів укладання двомовних словників	188
<i>М. Я. Плющ</i>	
Лексикографічне тлумачення дієслівної лексеми	195
<i>О. Д. Пономарів</i>	
Лексичні й акцентуаційні вади в українських овниках	200
<i>Ю. Ф. Прадід</i>	
Способи тлумачення значення прислівникових фразеологізмів	204
<i>Л. В. Рычкова</i>	
Фактологическая база для лексикографирования специальной лексики белорусского языка	212
<i>Л. О. Симоненко</i>	
Термінолексика в загальномовному словнику	220
<i>С. П. Бибик</i>	
Іменники розмовного вживання у тлумачному словнику (формула тлумачення «те саме, що»)	227
<i>Б. К. Галас</i>	
Рукописні словники ХІХ – початку ХХ ст. як важливий резерв для підготовки нових тлумачних словників української мови	233
<i>Н. П. Дарчук, Л. А. Алексієнко</i>	
Корпус української мови як джерело для мовознавчих досліджень	240
<i>Є. Г. Кравченко</i>	
Лексикографічна інтерпретація граматичної варіантності (професійний варіант норми)	248
<i>Н. Є. Лозова</i>	
Засади укладання перекладних словників у доробку С. І. Головащука (до 90-річчя з дня народження)	256
<i>Т. Я. Марченко</i>	
Словотвір у лексикографічних працях	263
<i>Л. В. Мовчун</i>	
Лексикографічний опис римотвірних властивостей української мови	268
<i>Л. М. Мялковська</i>	
Синонімічний ряд із значенням ‘думати’ у словниках і в художніх текстах І. Нечуя-Левицького	276
<i>Н. В. Сніжко</i>	
Тлумачний словник як скарбниця знань про мову, світ та духовність у площині інтегрального моделювання	284

В. Ф. Старко

Пареміографія в корпусну добу: з досвіду укладення
«Електронного англійсько-українського словника прислів'їв»293

В. І. Ярмак

Нагальні завдання української лексикографії в світлі концепцій
Л. С. Паламарчука (на матеріалі сучасної української прози)300

СЛОВ'ЯНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: СТАН І КРИТИКА

М. И. Чернышева

«Словарь русского языка XI–XVII вв.» и «Материалы для словаря
древнерусского языка» И. И. Срезневского308

Ненад Ивановић

Лексикографски метајезик као средство за конципирање
граматичког описа (на материјалу из речника сану)317

К. А. Максимович

«Материалы для словаря древнерусского языка» И. И. Срезневского
и современные академические словари древнерусского языка:
критические заметки332

И. А. Малышева

О внешней критике «Словаря русского языка XVIII века».....339

Majda Merše

Vloga kritike v slovenskem slovaropisju350

С. А. Мызников

О верификации данных в региональных диалектных словарях377

Стана Ристић

Особине стереотипа мајка на материјалу тезаурусног
речника савременог српског језика383

Бранка Тафра

Что в хорватской лексикографии является *заглавным словом*393

В. Шаповал

Ошибки словаря и личность автора419

Л. Шестакова

Опыты рецензирования словарей в ранней русской
писательской лексикографии426

Вячаслаў Шчэрбін

Асноўныя крытэрыі ацэнкі тлумачальных слоўнікаў
(на матэрыяле беларускіх слоўнікавых рэцэнзій)433

Alexandra Jarošová

Kritika slovenských slovníkov a koncept normy440

Додатки

(Проспект “Словника української мови” в 11-и томах).....447

Про авторів.....482

НАУКОВА СПАДЩИНА ЛЕОНІДА СИДОРОВИЧА ПАЛАМАРЧУКА В КОНТЕКСТІ СЬОГОДЕННЯ

9 серпня 2012 року минуло 90 років від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука – провідного українського мовознавця, визначного лексиколога і лексикографа, доктора філологічних наук, професора, Заслуженого діяча науки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки та Державної премії СРСР у галузі науки, учасника Великої Вітчизняної війни. Плин часу невмолимий. 26 серпня 1995 р. скінчилася земна дорога Леоніда Сидоровича. Минуло вже 17 років з того дня, але “усе іде, але не все минає над берегами вічної ріки”. Ріка часу впадає в ріку людської пам’яті. Ми пам’ятаємо нашого доброго і мудрого наставника, багатолітнього завідувача відділу лексикології та лексикографії, що в ті роки (1960–1987) був структурною одиницею Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН України. Майже 10 років, з 1978 до 1987, Леонід Сидорович був незмінним заступником директора Інституту мовознавства. На цьому відповідальному посту, поряд із великою науково-організаційною та консультативною роботою, він особливо багато уваги приділяв координації лексикографічної роботи Інституту з науковими установами й вищими навчальними закладами України та інших країн слов’янського світу.

Леонід Сидорович Паламарчук народився 9 серпня 1922 року в селі Мусяївка Вчорайшенського (тепер Ружинського) району Житомирської області в селянській родині. Його батьки – Сидір Антонович і Дарія Кіндратівна – були хліборобами, працювали в колгоспі. У 1929–1933 рр. навчався в Мусяївській початковій школі. Був зразковим учнем. З 1934 року продовжив навчання в середній школі села Верхівня, яке відоме тим, що в ньому, у маєтку графині Ганської, кілька років прожив великий француз Оноре де Бальзак. Саме тут, у мальовничому українському селі, що розкинулося над берегами річки Верховенки, Леонід Паламарчук навчався в школі, не раз, мабуть, проходив повз розкішний палац, названий Бальзаком маленьким лувром, тут хотілося мріяти і любити, творити і бути щасливим. Навчався легко й охоче, закінчив школу 1939 р. з атестатом відмінника. Попри велике бажання продовжити освіту – зробити цього не міг і залишився працювати в колгоспі імені Шевченка в рідному селі. Через родинні обставини, дуже сумні й дуже жорстокі... В юнацькі роки Леоніда Паламарчука спіткало лихо: в 1937 р. був репресований батько – Сидір Антонович, активіст селянсько-колгоспного руху, інструктор Вчорайшенської райспоживспілки. Лише після реабілітації батька в 1958 р. стало відомо, що він помер у 1944 р. в Магадані, де відбував заслання. Однак, попри ці трагічні для родини обставини, талановитий юнак прагнув учитися далі. З 1940 р., прослухавши педагогічний семінар-інструктаж, упродовж двох років працює вчителем російської мови в Шпичинецькій семирічній школі Вчорайшенського району. У зв’язку з раптовою окупацією

району в середині липня 1941 року залишився на тимчасово окупованій німцями території, працював разом із матір'ю в селі Мусіївці на різних польових і сільськогосподарських роботах. У цей складний час родина Паламарчуків, ризикуючи життям, надавала допомогу матеріальну і в конспірації працівникам Київського обкому КП(б)У С. С. Міщенкові та І. П. Здоровцю, яких залишили для підпільної роботи в тилу ворога.

З визволенням у грудні 1943 р. Мусіївки Радянською Армією відразу ж пішов до лав Діючої Армії, де перебував аж до закінчення війни, визволяючи країни Європи від фашизму. Очікувану перемогу гвардії старший сержант Леонід Паламарчук зустрів у Златій Празі, де як грамотний військовик був залишений при штабі до вересня 1945 р. За участь у бойових діях нагороджений орденом Червоної Зірки та п'ятьма медалями: “За відвагу”, “За бойові заслуги”, “За перемогу над Німеччиною”, “За взяття Берліна”, “За звільнення Праги”.

Жага пізнання, потяг до філології, до педагогічної праці взяли своє. Далися взнаки і довоєнна практика роботи в школі, і природжений хист до наставництва, дар Учителя. Допитливий юнак – учорашній фронтовик – інтуїтивно відчув, що саме в цьому його місія і що саме в такий спосіб він зможе найкраще прислужитися людям, нести їм свої знання, “працю рук, зусилля мозку, піт чола і серця кров”. Леонід Паламарчук вступає у 1945 році до Київського педагогічного інституту ім. Максима Горького (нині Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова), який закінчує в 1949 р. і отримує диплом з відзнакою. Будучи сталінським стипендіатом, науковою роботою почав займатися в пору студентства. Попрацювавши рік учителем, Леонід Сидорович вступає до аспірантури при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН України. З цим Інститутом, з Академією наук України пов'язана вся його дальша наукова й науково-організаційна діяльність на посадах старшого наукового співробітника, завідувача відділу лексикології та лексикографії, заступника директора з наукової роботи, з 1987 року – головного наукового співробітника Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, з 1991 р. – Інституту української мови НАН України.

Після закінчення аспірантури в 1952 р. Леонід Сидорович постійно працював у галузі української лексикології та лексикографії. У 1953 р. він захищає кандидатську дисертацію з питань лексичної синоніміки в художніх творах М. М. Коцюбинського (науковий керівник – В. С. Ільїн), у 1977 р. – докторську дисертацію, присвячену теорії та практиці української лексикографії, у якій узагальнено досвід роботи над найфундаментальнішими словниками середини ХХ століття, у підготовці яких він брав безпосередню участь як автор, редактор, керівник наукового колективу лексикографів. Перу Леоніда Сидоровича належить понад 130 серйозних дослідницьких праць у галузі лексикології та лексикографії, а також понад 70 праць, переважно словників, монографій своїх аспірантів, збірників праць з лексикології та лексикографії, періодичних видань відділу лексикології та лексикографії, які він редагував.

Данину шани й любові до своєї малої батьківщини – Житомирщини, до столиці свого дитинства – рідного села Мусіївки Леонід Сидорович віддав,

уклавши “Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки Вчорайшенського району Житомирської області”, опублікований 1958 року в шостому випуску “Лексикографічного бюлетеня”. Обсяг словника – близько тисячі лексем. Цей оригінальний словничок цікавий тим, що в ньому, крім тлумачень реєстрових слів “здебільшого .. за допомогою близького відповідника літературної мови з додатковою характеристикою його стилістичного вживання”, в окремих випадках за знаком трикутника наведено ще й “слово-сполучення чи фрази, що наближаються до фразеологізмів” [Паламарчук 1958: 22], напр.: *ни їсць, а бѣбрає; куді тибѣ биндѣра нисѣ?; ходить тóтиром* [бундючно. – І. Г.]; *пóвна хáта рѣйваху; хармані плѣсти (плисті)* – говорити дурниці; *мóкрий як хляк; брать на цу́ндри* – насміхатися; *вісох – їднá шабату́ра* [оболонка] *остáлась; шибні́-но в копира́цію за сірника́ми; ни янчі́ над вухом* та ін. Як і належить у діалектному словнику, реєстрові одиниці оформлено лише з використанням фонетичного принципу правопису, тому дуже багато слів наведено з літерою *г*, яка позначає задньоязиковий зімкнений звук [ɣ], як-от: *та́бли* – вила з трьома зубами; *галадрі́га* – непосида, вертихвіст; *тамбу́ритися* – дутися, супитися; *ганджа́* – дурень; *гарува́ти* – ходити по скопаному, мазаному і т. п., затоптуючи; *гольо́па вульг.* – стегно; *гу́ля* – особливий вид зачіски у жінок, коли скручується коса. Всього на літеру Г подано 52 реєстрових слова, серед яких майже половина (24) – зі звуком [ɣ].

Символічно, що свою наукову діяльність Леонід Сидорович розпочинає дослідженням лексичних багатств української мови. Залюблений у слово, тонкий його знавець, він заглиблюється в секрети мовної майстерності іншого великого художника слова Михайла Михайловича Коцюбинського. Працюючи під керівництвом Василя Семеновича Ільїна, він – “одважний учень сміливого майстра” – продовжує справу свого вчителя: опис лексико-синонімічної системи української літературної мови. Ця робота потребувала зусиль не одного чи кількох, а великого колективу науковців. Щоб здійснити це завдання, слід було дослідити синоніміку окремих літературних творів, окремих авторів, а також здійснити аналіз окремих синонімічних рядів. Цей напрям започаткував в українській лексикології В. С. Ільїн дослідженням лексичної синоніміки поетичних творів Т. Г. Шевченка, переконливо довівши своїми студіями, з якою високою майстерністю Великий Кобзар використав народні мовні багатства, відшліфовуючи і вдосконалюючи їх. “Геніальний поет, – зазначає В. С. Ільїн, – знаходив усе найдоцільніше, найвлучніше в мові для передачі найтонших відтінків своїх думок, і одним з найкращих засобів у цьому є синонімічні багатства народної мови, у використанні яких Шевченко дав блискучі зразки для своїх послідовників і сучасних .. письменників” [Ільїн 1955: 27].

Справу свого вчителя продовжив Леонід Сидорович. Монографія “Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського” (К., 1957) широко відома в наукових колах. Її як неодмінний атрибут вишівських навчальних програм, гортає кожен без винятку філолог уже в перші роки студентства під час вивчення розділу лексикології, вона дала імпульс українським дослідникам у їхніх наукових студіях.

Особливе враження справляє наукова вправність та ретельність, з якою написано розділ дослідження, присвячений роботі М. М. Коцюбинського над словом. Відчувається, що все, про що писав Леонід Сидорович, усе, що він спостеріг, досліджуючи рукописну спадщину письменника, а вона зберігалася на той час у Чернігівському літературно-меморіальному музеї М. М. Коцюбинського, було близьке й суголосне поглядам на словесну творчість і самого дослідника. Адже зовсім не випадково в розділі процитовано лист М. М. Коцюбинського до В. М. Гнатюка від 11/24/.01.1912 р., у якому він писав: “Врешті не те мене тривожить, що я так мало написав, а те, що написане не вдовольняє мене, що треба б краще обробляти й виконувати речі, бо важна не кількість, а якість” [Цит. за: Паламарчук 1957: 73]. Або з іншого листа: “В роботі найприсмініше мені обдумування. Тоді у мене все виходить надзвичайно яскраво, я багато переживаю, бачу, відчуваю, мене часто трясє пропасниця творчості, але на папір попадає заледве 10 частина того, що маю в думках... Починаю писати тоді, як все обдумаю. Пишу на аркушиках поштового паперу щільно, не більше 3-х – 4-х сторін вдень (вечір), потому виправляю лиш мову червоним чорнилом – і робота готова” [Цит. за: Паламарчук 1957: 74]. Наведені уривки прочиняють двері до творчої лабораторії письменника, але вони цікаві всім, хто працює зі словом, їх можна сприймати як настанови, ними можна керуватися в роботі над створенням будь-якого тексту. Леоніда Сидоровича як тонкого стиліста, вдумливого науковця зацікавило саме “виправлення мови”. “Досліджуючи завершальний етап роботи Коцюбинського над рукописами, – зазначає Леонід Сидорович, – чи, як він називає, “виправлення мови”, бачимо правки не лише червоним чорнилом, але й виправлення чорнилом інших кольорів. Це дає підстави твердити, що письменник не обмежувався однією правкою і, в разі потреби, вдавався до неї кілька разів” [Паламарчук 1957: 75].

Далі Л. С. Паламарчук зупиняється на характеристиці найтипівіших лексико-стилістичних виправлень у рукописах письменника і виокремлює такі групи виправлень: 1) заміна слів першої редакції рукопису точнішими, більш відповідними з погляду смислу в даному контексті синонімами, як-от: *темнота* на *темрява*, *метелиця* на *хуртовина*, *патик* на *кийок*, *розсміявся* на *зареготався*, *невесела доля* на *лиха доля*; 2) заміна стилістично нейтральних слів емоційно забарвленими, коли слово не тільки розуміють, а й переживають, як-от: *тріснув дверима* на *хрьопнув дверима*, *несуть утому тіла* на *волочать утому тіла*, *вдалині ледве виднівся Прут* на *вдалині ледве мрів Прут*; 3) заміна діалектних і розмовно-просторічних слів синонімами літературної мови. Якщо названі категорії слів уживаються необачно, без будь-якого вмотивування, без підпорядкування художнім завданням автора – вони значно знижують вартість художнього твору. З цим висновком автора не можна не погодитися. Тим більше, що він підтверджений переконливими прикладами заміни слів: *очуняти* на *одужати*, *врадусться* – *зрадіє*, *лучче* – *краще*, *прийдеться* – *доведеться*, *почоломкатися* – *поцілуватися* та ін. Інші тонко простежені види лексичних заміни свідчать про невтомну творчу працю письменника, сувору вимогливість до своєї творчості, прагнення надати викладові якнайбільшої точності, виразності й простоти – тих

якостей художньої мови, що підносять її до рівня зразка, який заслуговує всебічного вивчення і творчого наслідування [Паламарчук 1957: 92].

Услід за працями В. С. Ільїна та Л. С. Паламарчука, що їх, до речі, свого часу високо оцінив чеський лінгвіст Й. Філіпец, автор капітальної монографії з синоніміки [Filipец 1961: 47–48], з'явилися дослідження І. С. Олійника – про дієслівну й прикметникову синоніміку в поезіях Лесі Українки [Олійник 1957, 1958], Л. М. Полюги – про дієслівну синоніміку в творах Івана Франка [Полюга 1960], Г. М. Колесника – про лексичну синоніміку поетичної мови М. Т. Рильського, що є одним із найґрунтовніших досліджень у цій низці праць [Колесник 1965], А. Т. Бевзенко – про синонімічне багатство мови Михайла Стельмаха (1968), М. М. Фашенко – про синоніміку в творах Олександра Довженка (1972), А. Л. Порожнюк – про лексичну синоніміку художніх творів Олеса Гончара (1987). Ці праці свідчать, з одного боку, про належний рівень опрацювання теоретичних питань синонімії в українській лінгвістиці, зокрема осмислення самої сутності синоніма, синоніміки, теорії синонімічного ряду, градації і стилістичного розмежування лексичних синонімів, контекстуальності та безконтекстуальності синонімії, а з іншого – мали велику практичну цінність, оскільки слугували надійним фактологічним підґрунтям для створення великих узагальнювальних праць, зокрема академічного Словника синонімів української мови. Тому цілком зрозумілим є той факт, що саме Л. С. Паламарчук разом із І. М. Кириченком та С. П. Левченком стояли біля джерел створення цього словника і чому в Інструкції до укладання Словника синонімів української мови, видрукуваній у п'ятому випуску “Лексикографічного бюлетеня” (1958! рік) чимало є цитат-ілюстрацій з художніх творів М. М. Коцюбинського. На жаль, Леонід Сидорович не дожив до виходу в світ Словника синонімів української мови в 1999 – 2000 рр. Ця ошатна двотомна праця є на сьогодні найповнішим зібранням української синоніміки і нараховує 9200 синонімічних рядів.

Трохи згодом разом зі своїми учнями Л. С. Паламарчук продовжить традицію дослідження лексики української літературної мови за окремими лексико-тематичними групами, аби здійснити системний опис словникового складу української літературної мови, піднявши рівень розвитку українського мовознавства на новий щабель і заклавши таким чином основи для створення фундаментальних синтезованих курсів “Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія” (К., 1973) та “Історія української мови. Лексика і фразеологія” (К., 1983). Леонід Сидорович не просто підготував проспект четвертої книги колективної праці “Сучасна українська літературна мова”, а своїми дослідженнями з лексичної синонімії, динаміки словникового складу української мови, теорії лексикографії заклав надійні основи для її створення і разом з колективом однодумців – кваліфікованих філологів-лінгвістів А. А. Бурячком, В. О. Винником, М. А. Жовтобрюхом, І. С. Олійником, Л. Г. Скрипник, Т. К. Черторизькою – створив вірцеву працю, з якої, як із гоголівської шинелі, вийшли всі без винятку підручники та посібники для вищої школи, у якій не лише узагальнено здобутки української лексики, лексикографії та фразеології, а й накреслено шляхи розвитку цієї важливої

царини мовознавства. Бо якщо раніше розвиток української лексикології диктували переважно практичні потреби словникарства, то з виходом цієї етапної праці з другої половини 70-х років ХХ ст. лексикологи зосереджуються й на суто теоретичних проблемах: системності й закономірностях розвитку словникового складу, типології лексичних значень, семантичній структурі слова, лексичних категоріях, фразеологічних сполуках.

Але найбільше енергії, сили й уміння віддав Леонід Сидорович надзвичайно копіткій, трудомісткій і складній лексикографічній праці, яка, за визнанням самого Вчителя, упродовж багатьох років була основною темою його наукової роботи. Як член редколегії, редактор IV тому, автор близько 100 аркушів матеріалів шеститомного Українсько-російського словника Леонід Сидорович робив усе можливе, щоб цей Словник став справжнім надбанням української мовознавчої науки, щоб він був корисним порадиником для широкої громадськості. За обсягом опрацьованої в ньому української лексики (121 690 реєстрових слів) цей двомовний перекладний словник майже вдвічі перевершує загальновідомий “Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка – найвище досягнення всього попереднього розвитку української лексикографії.

Вихід у світ великого академічного “Українсько-російського словника” в шести томах значно полегшив справу підготування на його основі нових перекладних і загальномовних словників різного призначення, зокрема загальнодоступного одностомника для широких кіл читачів. Такий українсько-російський одностомник, що охоплював близько 65 тис. реєстрових слів, підготували співробітники Інституту мовознавства АН УРСР К. П. Дорошенко, В. С. Ільїн, С. П. Левченко, Л. С. Паламарчук, М. М. Пилинський, Л. Г. Скрипник, К. К. Цілуйко, Л. А. Юрчук. Опублікувало Словник видавництво “Наукова думка” в 1964 році. Потім він без особливих змін періодично перевидався.

Важливе місце в історії української лексикографії посідає “Російсько-український словник” у трьох томах, створений лексикографами Інституту в результаті кількарічної наполегливої праці й опублікований у 1968 році видавництвом “Наукова думка”. Як керівник авторського колективу Леонід Сидорович разом із редакторами Словника та відповідальними редакторами окремих томів – С. І. Головащук, М. М. Пилинським був удостоєний Державної премії Української РСР у галузі науки і техніки 1971 року.

За обсягом і опрацюванням лексики шеститомний “Українсько-російський словник” (1953–1963) і тритомний “Російсько-український словник” не лише перевершили всі попередні аналоги, а й потрапили до числа найбільших у світовій перекладній лексикографії. Засобами іншої мови вони всебічно розкривали значення й відтінки значень реєстрових слів, показували їхню сполучуваність, наводили цілу низку перекладних відповідників. Ці словники стали надійними порадиниками багатьох письменників і перекладачів, настільними книгами в редакціях, видавництвах, державних установах, наукових інститутах, вищій школі.

Успіхи двомовної лексикографії ніяк не знімали головного завдання академічної лексикографії – створення тлумачного словника української мови.

Ідея укладання великого українського словника цього типу виношувалась у колах передових діячів науки і культури нашої Вітчизни ще з ХІХ століття, але для її реалізації не було ні відповідних умов, ні потрібної бази аж до кінця 50-х років ХХ століття. Саме на долю відділу лексикології та лексикографії та його завідувача випала дуже важлива й відповідальна місія – нарешті звершити цей задум. Як науковому керівникові цієї теми і заступникові голови редакційної колегії Словника Леонідові Сидоровичу постійно доводилося вникати в усі процеси надзвичайно складної і багатогранної роботи великого колективу наукових та науково-допоміжних працівників на етапі укладання, редагування, редакційного оформлення і навіть друкування кожного із одинадцяти виданих упродовж 1970 – 1980 рр. томів Словника української мови. Обсяг кожного з томів до 150 і більше авт. аркушів. “Словник української мови” (т. 1–11, 1970–1980) стає найбільшим здобутком тлумачної лексикографії. Він досить повно відбиває лексичний і фразеологічний склад літературної мови від І. Котляревського й до початку 1970-х років. Частково охоплені в ньому й архаїзми, історизми, діалектизми, які засвідчені писемними джерелами. До реєстрових одиниць подано детальні тлумачення, приклади вживання, граматичну та стилістичну характеристику. Одинадцятитомний словник створено на високому науковому рівні. Проспект цієї праці широко обговорювався й неодноразово удосконалювався. Донедавна вона лишалася найповнішим зібранням лексичних скарбів української мови.

З кінця 70-х років ХХ століття очолюваний Л. С. Паламарчуком науковий колектив паралельно з виданням останніх томів “Словника української мови” приступив до опрацювання теоретичних основ для створення нових для української лексикографії типів словників – фразеологічного та синонімічного, а також підготовки за угодою про двосторонню наукову співпрацю між АН СРСР та АН ЧСРСР “Чесько-українського словника”.

Науково-дослідну роботу Л. С. Паламарчук постійно поєднував з науково-організаційною та суспільно-громадською. Як член бюро республіканської Наукової ради з питань мовознавства координував лексикографічну роботу та лексикологічні дослідження в Україні, був членом Наукової ради з лексикології та лексикографії при ВЛМ АН СРСР.

Як відомий та авторитетний український мовознавець Л. С. Паламарчук неодноразово брав участь у роботі міжнародних, всесоюзних та республіканських лінгвістичних конгресів, конференцій і нарад, обирався членом Міжнародної лексикологічно-лексикографічної комісії при Міжнародному комітеті славістів, був учасником Х Міжнародного лінгвістичного конгресу, ІV, VII, VIII і IX Міжнародних з’їздів славістів.

Доречно буде згадати тут бодай коротко про ще одну сторону діяльності Леоніда Сидоровича. Чимало своїх сил, енергії та знань він віддав підготовці, вихованню молодих кадрів, як він сам любив казати, філологів-лінгвістів найвищої кваліфікації. З особливою вдячністю звертаються до Леоніда Сидоровича в ці дні ті, кому пощастило бути його аспірантами, кому він так щедро передавав свої знання і уміння, перед ким розкривав свій широкий талант і добре людське серце. Близько двох десятків тих, що ста-

ли кандидатами і докторами наук, професорами і доцентами, керівниками установ і завідувачами кафедр, науковими працівниками і викладачами вищих навчальних закладів Києва, Донецька, Любліна низько вклоняються в ці дні своєму Вчителеві за високу науку і батьківську турботу, за людяність і тепло, за добре і чуйне серце. Ми свято бережемо в наших серцях світлу пам'ять про незабутню і дорогу нам людину, видатного ученого-лінгвіста, який був знаковою постаттю в українській лексикографії II половини ХХ століття, котрий прокладав шлях, яким іде сучасна українська лексикографія, розвивається словникарська справа, українське мовознавство.

ЛІТЕРАТУРА

- Ільїн 1955 – Ільїн В. С. Лексична синоніміка Т. Г. Шевченка // Лексикографічний бюлетень. – К., 1955. – Вип. V. – С. 3–27.
- Колесник 1965 – Колесник Г. М. Слово крилате, мудре, пристрасне. Лексична синоніміка поетичної мови М. Т. Рильського. – К., 1965. – 224 с.
- Олійник 1957 – Олійник І. С. Дієслівна синоніміка в поезіях Лесі Українки // Наукові записки Запорізького пед. інституту: Філологічний збірник. – Запоріжжя, 1957. – Т. 4. – С. 127–143.
- Олійник 1958 – Олійник І. С. Із спостережень над прикметниковою синонімікою в поезіях Лесі Українки // Українська мова в школі. – 1958. – № 2. – С. 18–27.
- Паламарчук 1957 – Паламарчук Л. С. Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського. – К., 1957. – 96 с.
- Паламарчук 1958 – Паламарчук Л. С. Словник специфічної лексики говірки с. Мусявки (Вчорайшенського району Житомирської обл.) // Лексикографічний бюлетень. – К., 1958. – Вип. VI. – С. 22–35.
- Полюга 1960 – Полюга Л. М. Дієслівна синоніміка в поетичних творах І. Франка // Дослідження і матеріали з української мови: Збірник 11. – К., 1960. – С. 67–85.
- Filipec 1961 – Filipec J. Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. – Praha, 1961.

Iryna Gnatiuk

SCIENTIFIC HERITAGE BY L. S. PALAMARCHUK IN THE MODERN CONTEXT

The article is devoted to commemoration of the 90th birthday of the prominent Ukrainian linguist, lexicologist, and lexicographer Professor L. S. Palamarchuk (1922–1995). His short biography and career items are mentioned. In the article his most important scientific works are described. Among them are such fundamental for Ukrainian linguistics works as *Contemporary Ukrainian Language. Lexis and Phraseology* (1973), *History of Ukrainian Language. Lexis and Phraseology* (1983), and, of course, *Dictionary of Ukrainian Language* in 11 volumes (1970–1980).

ЯК СТВОРЮВАВСЯ АКАДЕМІЧНИЙ ТЛУМАЧНИЙ “СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ” В 11-ТИ ТОМАХ

Зрілість культури нації серед інших показників визначається рівнем розвитку її лексикографії – передусім наявністю в її доробку великих за обсягом реєстру словників тлумачного типу. Досвід лексикографії ряду європейських народів свідчить, що робота над створенням перших таких словників, включаючи підготовчий період, затягувалася на багато десятиліть і була справою не одного покоління лексикографів: починали її звичайно одні ентузіасти, а закінчували вже інші [Касарес 1958: 272; Рильський 1987: 469].

Українська лексикографія має давні традиції, але питання про створення великого словника національної мови тлумачного типу постало лише в процесі остаточного утвердження української народної мови в літературному вжитку. Потребу в створенні такого словника діячі української культури особливо гостро відчували вже з середини XIX ст. Під час нетривалої “відлиги” після миколаївської реакції спостерігалось загальне піднесення українського національного руху. На Наддніпрянщині в багатьох місцях з’являються школи з навчанням українською мовою, зокрема недільні для дорослих. Т. Шевченко, П. Куліш та інші діячі створюють для них підручники, ширшає коло українських письменників.

Саме тоді група української інтелігенції, що згуртувалася в Петербурзі навколо заснованого нею журналу “Основа”, з ініціативи Пантелеймона Куліша починає збирати на всіх теренах української етнічної території лексику і фразеологію для створення великого словника української мови. Вважаючи, що над підготовкою такого словника працюють і інші особи, в першій книзі журналу “Основа” за 1861 рік П. Куліш звернувся з проханням надсилати йому матеріали, якими він міг би скористатися, створюючи словник. Одночасно він зазначав, що в укладанні словника йому допомагає українська громада в Петербурзі, і назвав Ганну Барвінок, В. Білозерського, М. Костомарова, О. Марковича, М. Номиса, Т. Шевченка та інших осіб [Горецький 1963: 69].

Але масштабного задуму П. Куліша здійснити не вдалося: 1862 року журнал “Основа” припиняє своє існування, а після придушення повстання за відновлення незалежності Польщі 1863–64 років (у ньому брали участь і українці, зокрема брат Олександра Потебні Андрій, який поліг на полі бою) на український рух обрушується нова хвиля гоніння. Таємним циркуляром міністра внутрішніх справ Російської імперії Валуєва (1863 р.), а згодом і Емським указом царя Олександра II (1876 р.) на українське слово було накладено жорстоку заборону.

Через несприятливі для розвитку української мови і культури обставини підготовчий період створення великого тлумачного словника україн-

ської мови зтягнувся майже на століття. Матеріали для його укладання, зібрані П. Кулішем, були передані спершу в Харків, а потім до Києва, де на початку 80-х років почав виходити російською мовою журнал “Киевская старина”, який був українським за своїм спрямуванням неофіційним органом Київської старої громади. Українська інтелігенція, що гуртувалася навколо редакції цього журналу – В. Антонович, П. Житецький, О. Лазаревський, Т. Рильський, а згодом В. Науменко, Є. Тимченко та інші, – продовжувала роботу над підготовкою великого словника української мови. Після залучення до остаточного його редагування Б. Грінченка – людини різнобічного обдарування і незвичайної працьовитості (над його могилою М. Чернявський – один із його сучасників – сказав, що він “більше працював, ніж жив” [Погрібний 1988: 8]) – за кілька років напруженої праці на початку ХХ століття редагування словника було завершено, і доповнена значною мірою власними матеріалами самого редактора багаторічна подвижницька праця української інтелігенції в 1907–1909 рр. нарешті вийшла в світ у чотирьох томах під назвою “Словарь української мови”. Російська імператорська академія наук високо оцінила рівень підготовки словника, відзначивши його премією М. І. Костомарова.

Словник, підготовлений редакцією журналу “Киевская старина”, задуманий був і спершу опрацьовувався як тлумачний, проте підготовлений і виданий Б. Грінченком як перекладний українсько-російський, хоч і з елементами тлумачного, особливо в тих випадках, коли укладачам чи редакторів бракувало прямих відповідників до специфічно української лексики [Рильський 1987: 373]. Видається, що Б. Грінченко зважав також на повну відсутність у Російській імперії до 1905 року бодай початкової освіти українською мовою.

Тому справа створення великого тлумачного словника відкладалася на майбутнє, а словник за редакцією Б. Грінченка слід розглядати як один із важливих етапів реалізації задуму П. Куліша.

У роки визвольних змагань і в перші два десятиліття після їх поразки увага українських лексикографів була спрямована на створення перекладних загальнономовних і термінологічних словників, які мали б насамперед задовольнити нагальні потреби освіти і науки, практики друку періодики і книговидавництва. Але терор, який сталінське керівництво розв’язало проти української інтелігенції в кінці 20-х та в 30-х роках, звинувачення на її адресу в “буржуазному націоналізмі”, брутальна голобельна критика всього доробку працівників Інституту української наукової мови та інших установ ВУАН попереднього періоду значною мірою зашкодили розвитку української науки і культури, загальмували подальший поступальний розвиток українського словникарства. Зокрема, було припинено на літері “П” видання великого російсько-українського словника, який редагували академіки А. Ю. Кримський та С. О. Єфремов, перервано роботу над історичним словником української мови, підготовкою якого керував член-кореспондент АН СРСР Є. К. Тимченко, згорнуто роботу над термінологічними словниками. Академік С. О. Єфремов був заарештований і засуджений на “процесі СВУ”, сфабрикованому ГПУ, Інститут української наукової мови ВУАН

розігнано (натомість створено в 1930 р. Науково-дослідний інститут мовознавства АН УРСР), а його директора – одного з засновників ВУАН Агатагела Кримського – вигнано з Академії, і він у злиднях животів у батьківській оселі в Звенигородці, поки влада не згадала про нього, готуючи “визвольний похід” на західноукраїнські землі: і незадовго перед тим, у 1939 р., його було поновлено на роботі в АН УРСР. Було також вигнано з Академії наук і заслано на поселення в Сибір Євгена Тимченка, репресовано і багатьох її співробітників, більшість яких були розстріляні.

Оскільки всі створені в попередні роки словникові праці було оголошено “шкідницькими”, в Інституті мовознавства уцілілі словникарі під керівництвом І. М. Кириченка підготували новий, як вважалося, “правильний” російсько-український словник, що вийшов у 1937 р. Українські відповідники до російських слів були подані в ньому вкрай збіднено, залишено переважно ті, що не відрізнялися від російських. Але й такий словник влади виявився не до вподоби, і невдовзі його було брутално розкритиковано. В грудні 1937 р. у газеті “Правда” з’явилася стаття, у якій стверджувалося, що цей словник видано за вказівкою “фашистських агентів Любченка і Хвилі” [Літературна Україна, 8.03.2012: 9]. Панас Любченко і Андрій Хвиля – колишні комуністи-боротьбісти – у своїй діяльності ретельно дотримувалися сталінської “генеральної лінії”: П. Любченко 1930 р. виступав “громадським обвинувачем” на “процесі СВУ”, був секретарем ЦК КП(б)У, головою раднаркому УРСР, але 30 серпня 1937 р. в передчутті неминучого арешту разом з дружиною покінчив життя самогубством (ЕУ 4: 1393); А. Хвиля – публіцист, очолював відділ агітації і пропаганди ЦК КП(б)У, виступав з погромницькими статтями проти “українських буржуазних націоналістів”, з 1933 р. – заступник наркома освіти, автор “виправленого” правопису, ініціатор видання “правильних” термінологічних бюлетенів для “подолання націоналістичного шкідництва” в науковій і технічній термінології, у 1937 р. був репресований і розстріляний (ЕУ 9: 3573).

З 1938 р. – після публікації розгромної статті в газеті “Правда” – лексикографи Інституту мовознавства відповідно до постанови ЦК КП(б)У працювали над новим “Російсько-українським словником”. Робота над ним, перервана війною, продовжувалася в роки війни в Уфі, куди було евакуйовано академічні установи. Працю закінчено 1944 р. у Києві після повернення з евакуації, а видано цей багатостраждальний словник тільки 1948 р. за редакцією дійсних членів АН УРСР Л. А. Булаховського, М. Я. Калиновича (головний редактор) та М. Т. Рильського в Москві [Паламарчук 1978: 76].

Наступною невідкладною працею лексикографів Інституту мовознавства в повоєнний період було видання великого академічного “Українсько-російського словника”, робота над яким розпочалася під керівництвом високоосвіченого лінгвіста кандидата філологічних наук І. М. Кириченка (з 1946 р. завідувача відділу словників Інституту, з 1951 р. члена-кореспондента АН УРСР) з кінця 1945 р. Укладання, редагування та видання цього словника затяглося майже на два десятиліття: перший том, відредагований І. М. Кириченком, вийшов друком у 1953 р. Наступні п’ять томів після смерті Іллі Микитовича у 1955 р. редагували кандидати філологічних наук

старші наукові співробітники Інституту Т. В. Зайцева, В. С. Ільїн, С. П. Левченко, Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник. Активну участь у редагуванні цього словника брав також поет-академік М. Т. Рильський, який постійно співпрацював з українськими лексикографами.

Ще 1943 р. під час воєнного лихоліття М. Т. Рильський, редагуючи в Уфі разом з академіками М. Я. Калиновичем та Л. А. Булаховським згаданий вище “Російсько-український словник”, який він оцінював як неповний, – “практичний передовсім”, такий, що потребує дальшого опрацювання і вдосконалення, висловив своє бачення перспектив розвитку української лексикографії, сподіваючись, що “всі надто специфічні слова з яскравим емоційним забарвленням тощо, котрі не ввійшли до цього словника, матимуть своє місце в словнику українсько-російському і в тому майбутньому українському тлумачному словнику, спорудження якого, безперечно, буде завданням наших мовознавців у недалекі роки” [Рильський 1987: 351]. Згодом у 1944 р., уже після визволення значної частини української землі з-під гітлерівської неволі, М. Т. Рильський зазначав, що “створення великих російсько-українського і українсько-російського словників (на основі словника Грінченка) з рясною фразеологією і широкою цитацією – це завдання, яке постане перед нами після війни... У ще віддаленішій перспективі уявляється мені здійснення по можливості повного тлумачного словника української мови” [там само: 359]. Однак реальна можливість реалізації цієї давньої мрії української інтелігенції почала вимальовуватися лише в другій половині 50-х років.

У ході роботи над академічним “Українсько-російським словником” було відновлено (чи, точніше було б сказати, створено нову) лексичну картотеку Інституту, без відображення в якій якомога повнішого функціонування лексико-фразеологічного розмаїття національної мови укладання словників практично неможливе. Слід зазначити, що картотека, успадкована Інститутом мовознавства від попереднього періоду (а формування її розпочалося ще при редакції журналу “Основа”), була спершу понівечена в 30-х роках унаслідок її “зачистки”: з неї вилучено різні “ідеологічно шкідливі” слова та ілюстративний матеріал, серед якого були картки з виписками з народної творчості, українського перекладу Біблії, здійсненого П. Кулішем та І. Пулюєм з участю І. Нечуя-Левицького, творів письменників “буржуазно-націоналістичного табору”, репресованих та оголошених “ворожими” партійно-державних діячів і літераторів (зокрема М. О. Скрипника після його, як казав Сталін, “грехопадения”, коли він, зацькований Постишевим та своїми “соратниками”, наклав на себе руки, М. Хвильового, І. Микитенка, В. Блакитного, В. Чумака, І. Кириленка та ін.). Рештки картотеки, зібрані словникарями після гітлерівської навали, були частково поповнені новими надходженнями, і на початок роботи над “Українсько-російським словником” у ній налічувалося близько 325 тисяч карток. Цього було явно замало для створення великого академічного словника. Тому одночасно з укладанням і редагуванням УРСа картотека поповнювалася новими матеріалами. На час редагування І тому кількість карток досягла 500 тисяч. Але й після цього багато слів у І томі залишилося без ілюстрацій. Тому з квітня

1955 р. до розписування карток було залучено позаштатних працівників, і на середину 1957 р. кількість карток досягла близько півтора мільйона одиниць [Зайцева 1957: 111], а на кінець 50-х років у фондах словникової картотеки налічувалося вже близько двох мільйонів карток [Гнатюк 2005: 334]. Це нарешті відкривало перспективи для початку роботи над тлумачним словником: було підготовлено солідну, хоч і не вичерпну, базу лексико-фразеологічних скарбів української мови. Проте треба зазначити, що чималу кількість серед розписаних для картотеки джерел становила неоригінальна політична література (переважно матеріали партійних з'їздів та інші поточні партійні документи), що була найменш придатною для ілюстрування значень реєстрових слів через своє швидке “старіння” (а саме на такій основі поповнювалася картотека в 30-х – 40-х роках). Звичайно, розписувалися й твори художньої літератури, зокрема класиків, але здебільшого вибірково з неповних видань повоєнного періоду, а творчість окремих відомих майстрів слова була представлена в картотечі вкрай обмежено. Наприклад, розписано лише деякі твори М. І. Костомарова, П. О. Куліша, а інших письменників “буржуазно-націоналістичного табору”, наприклад, О. Кониського, Б. Лепкого – не представлено зовсім, не кажучи вже про тих, хто після поразки визвольних змагань опинився в еміграції. Щоправда, в другій половині 50-х років твори окремих із них з'явилися друком, зокрема невелика добірка поезій Олександра Олеся (видана з ініціативи М. Т. Рильського), як і деякі твори заборонених раніше письменників, серед них і доби розстріляного відродження. Виписки з цих творів поповнили фонди словникової картотеки, що значно розширило матеріальну базу, на якій створювався тлумачний словник.

У 1958 р. в Інституті було підготовлено і опубліковано для широкого обговорення “Прспект тлумачного словника української мови” (автор – один із найдосвідченіших тоді словників Інституту П. Й. Горещький). Відбулася спеціальна Республіканська наукова конференція з широкою участю лексикографів з інших республік СРСР, наукової громадськості України, яка, обговоривши проспект, схвалила принципи та засади побудови майбутнього словника і прийняла ухвалу видати лексикографічну працю під назвою “Словник української мови” в десяти томах [Паламарчук 1978: 125]. Видається символічною родинна спадкоємність (тяглість, як кажуть тепер) української інтелігенції у прагненні створити великий словник української мови: в роботі над укладанням словника, що готувався редакцією журналу “Киевская старина”, брав участь член Київської старої громади Тадей Рильський, а його син Максим Тадейович доклав немало зусиль для розгортання роботи над академічним тлумачним “Словником української мови”, був членом його редакційної колегії.

У процесі підготовки до укладання матеріалів “Словника української мови” тлумачного типу постало питання про перевидання “Словаря української мови” за редакцією Бориса Грінченка, чого наполегливо вимагала громадськість України, насамперед письменники (у цьому зв'язку варто згадати про неодноразові поради М. Т. Рильського використати цей словник як основу для роботи над новими академічними словниками). Словник

за редакцією Б. Грінченка з початку 30-х років фактично був під забороною як “буржуазно-націоналістичний” і недоступний широкому користувачеві.

Цікаво відзначити, що спершу, як розповідав Леонід Сидорович, Інститут мовознавства мав намір перевидати цей словник із значними купюрами. У словниковому відділі навіть було створено групу, яка складала списки слів, що підлягали вилученню з реєстру, та ілюстративного матеріалу, який також мав бути вилучений при перевиданні словника.

Але здоровий глузд підказував, що робити цього з важливою лексикографічною пам’яткою не можна. Після деяких вагань словник було вирішено перевидати фотомеханічним способом з видання 1907–1909 рр., що й було зроблено в 1958 р. Звертає увагу на себе й передмова з певними застереженнями для користувачів, яку підписали шість осіб (М. П. Бажан, О. І. Білецький, І. К. Білодід, Л. А. Булаховський, В. С. Ільїн, М. Т. Рильський), хоч її автором був В. С. Ільїн. Видається, що кожен із “підписантів” намагався забезпечити себе від одноособової відповідальності за таке перевидання. Слід зауважити, що Л. С. Паламарчук, на той час уже авторитетний лексикограф, від самого початку обстоював видання “Словаря української мови” фотомеханічним способом.

Першим роботу над укладанням вимріяної поколіннями української інтелігенції праці з ентузіазмом розпочав у тому ж 1958 р. А. А. Бурячок, який опрацював значну частину матеріалів 1-го тому (він навіть мав намір повністю укласти його, але невдовзі пересвідчився, що за короткий час така праця не під силу одній людині). Незабаром до нього приєдналися й інші працівники відділу, які вивільнилися від виконання інших планових завдань: А. П. Білоштан, Г. М. Гнатюк, В. П. Градова, П. П. Доценко, І. О. Кільчевський, С. П. Пригожий, Л. К. Рак, А. В. Лагутіна, які згодом продовжили роботу і над іншими томами. З наближенням до завершення роботи над виданням “Українсько-російського словника” в шести томах (1963 р.), “Словника мови Шевченка” (1964 р.), а з другої половини 60-х років і “Російсько-українського словника” в трьох томах (1968 р.) та інших праць кількість укладачів, які зосередилися над опрацюванням тлумачного словника, постійно зростала. На різних етапах у його укладанні різною мірою брали участь В. М. Білоноженко, М. Ф. Бойко, В. О. Винник, І. Р. Вихованець, С. І. Головащук, В. Й. Горобець, Г. Н. Демчик (Горюшина), Н. П. Дзятківська, Г. Г. Дідківська, В. В. Жайворонок, Л. П. Жаркова, В. П. Забеліна, Г. М. Колесник, Ш. Г. Кренцель, К. В. Ленець, П. С. Лисенко, С. А. Малахівська, А. Ф. Марахова (Панасенко), О. Є. Марцинківська, І. С. Назарова, Н. Г. Озерова, О. П. Петровська, Є. М. Радченко, Л. О. Родніна, В. М. Русанівський, Л. О. Симоненко, Л. М. Стоян, Л. Г. Скрипник, Т. О. Федоренко, М. М. Фещенко, В. Ю. Франчук, В. Б. Фридрак (Францева), В. Д. Цвях, Т. К. Черторизька, Н. І. Швидка, Л. А. Юрчук, Г. Т. Яценко.

Звичайно, обсяг і якість матеріалів, підготовлених різними укладачами, були неоднакові. Одні з укладачів не мали належної фахової підготовки чи досвіду лексикографічної роботи, іншим бракувало відчуття відповідальності за виконувану роботу, ще іншим – зібраності, організованості. Тому окремі матеріали потребували часом істотного доопрацювання. Ця

робота лягала на плечі редакторів, які несли основну відповідальність за рівень готовності матеріалів словника до друку. Якість підготовки матеріалу визначалася під час роботи редактора з картотекою. Можна було б передавати його укладачам для доопрацювання. Але це потребувало б зайвої затрати часу для повторного редагування – знову з картотекою. Тому редактори вважали за краще доопрацювати матеріал у процесі його редагування, ніж повертати укладачеві. В передмові “Від редакційної колегії” до кожного тому “Словника української мови” в інформації про виконану редакторами роботу відзначалося, що “том доопрацювали і відредагували” та називалися прізвища редакторів, а в 10-му томі названо конкретний матеріал, який довелося доопрацювати його редакторам А. А. Бурячкові і Г. М. Гнатюк. І, безперечно, мав рацію визнаний європейський авторитет у галузі теорії лексикографії Х. Касарес, який уважав, посилаючись на багатолітній досвід редакторів Оксфордського словника: щоб стати висококваліфікованим лексикографом, яким би високим не був рівень попередньої підготовки, “необхідні значне тренування і досвід..., природні здібності” [Касарес 1958: 40]. Тяжка й виснажлива, але благородна праця лексикографа не кожному до снаги. Та цього, на жаль, не завжди брало до уваги керівництво Інституту, коли співробітників інших “престижних” відділів переводили до відділу словників або через їх недостатню кваліфікованість, або за певну провину: вважалося, що словники “може робити” будь-хто. Саме тому якість словникової продукції Інституту залежала передусім від фахової підготовки, досвіду і особистих якостей (“природних здібностей”, за Х. Касаресом) редакторів, їх працьовитості. Розпочинав редагування тлумачного словника П. Й. Горецький. Доопрацювали і далі редагували матеріали 1-го тому А. А. Бурячок і Г. М. Гнатюк. Згодом в опрацьованні матеріалів цього тому, первісно відредагованих П. Й. Горецьким, брала участь і Н. І. Швидка. Співредакторами наступних томів були: 2-го т. – П. П. Доценко і Л. А. Юрчук; 3-го – Г. М. Гнатюк і Т. К. Черторизька; 4-го – А. А. Бурячок, П. Й. Горецький (попереднє редагування) і П. П. Доценко; 5-го – Л. А. Юрчук і В. О. Винник; 6-го – А. В. Лагутіна і К. В. Ленець; у 7-му томі – “експериментальному”, як його називали, частину матеріалів підготували редактори-упорядники О. Є. Марцинківська, Л. О. Родніна, В. М. Русанівський та Н. І. Швидка, які вони після укладання взаємно редагували; решту матеріалів редагували О. П. Петровська, М. М. Пилинський, Л. О. Родніна та Н. І. Швидка; 8-й т. редагували В. О. Винник, В. В. Жайворонок, Л. О. Родніна, Т. К. Черторизька; 9-й – І. С. Назарова, О. П. Петровська, Л. Г. Скрипник, Л. А. Юрчук; 10-й – А. А. Бурячок і Г. М. Гнатюк, а 11-й том редагував С. І. Головащук.

Матеріали окремих томів після їх редагування опрацьовували члени редакційної колегії, участь яких у роботі над Словником значною мірою сприяла забезпеченню високого рівня їх підготовки. Протягом роботи над словником у її складі постійно чи певний період працювали: І. К. Білодід (голова), Л. С. Паламарчук (заступник голови), редактори окремих томів та інші висококваліфіковані працівники відділу та Інституту – А. А. Бурячок, В. О. Винник, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук, П. Й. Горецький, П. П. До-

ценко, Ф. Т. Жилко, М. А. Жовтобрюх, Т. В. Зайцева, В. С. Ільїн, С. П. Левченко, П. С. Лисенко, Л. О. Родніна, В. М. Русанівський, Л. Г. Скрипник, К. К. Цілуйко, Т. К. Черторизька, Л. А. Юрчук (секретар); відомі вчені-філологи з інших установ Академії наук – Л. Л. Гумецька, Є. П. Кирилук; письменники – поети-академіки М. Т. Рильський і П. Г. Тичина, а згодом В. П. Козаченко, О. Є. Корнійчук, хоч останні двоє виконували в редколегії суто представницькі функції від Співки письменників України.

У процесі роботи над Словником часто виникала необхідність уточнення чи доповнення інструкції до його укладання. Питання звичайно вирішували на робочих засіданнях редакційної колегії за участю редакторів кожного з томів словника. Уточнення і доповнення фіксували в протоколах засідань і додавали до інструкції для їх подальшого використання під час опрацювання матеріалів словника.

Очолювали і координували роботу над тлумачним словником спершу В. С. Ільїн, а з 1963 р. Л. С. Паламарчук як завідувач новоствореного об'єднаного відділу лексикології і лексикографії. Об'єднання відділів тлумачного словника та перекладних і споріднених словників в один відділ лексикології та лексикографії було зумовлене потребою сконцентрувати зусилля великого колективу науковців задля єдиного завдання – підготувати великий тлумачний словник української мови в найкоротші строки. На цей час був готовий для подання у видавництво перший том. Наближалася до закінчення і робота над другим томом. Та тодішній директор видавництва “Наукова думка” М. Л. Карпенко поставив категоричну вимогу: таке багатотомне видання, як “Словник української мови”, видавництво зможе прийняти до роботи лише тоді, коли до друку буде передано половину матеріалів запланованого видання, тобто не менше, ніж п'ять томів. Звичайно, якщо порівняти процес підготовки і видання багатотомних академічних лексикографічних праць в інших країнах, зокрема в слов'янських, така вимога видається нелогічною. Видання 1 тому відразу після завершення його укладання і редакційного опрацювання дало б змогу громадськості висловити свої зауваження і побажання щодо дальшої підготовки словника, внести певні уточнення до робочої Інструкції. [Порівняймо, як здійснювалося видання “Словаря русского литературного языка” в 17 томах: перший том було видано за гніздовим принципом, але після його виходу громадськість висловила побажання мати словник, побудований за алфавітним принципом розміщення реєстру, що й було зроблено в наступних томах]. Тим більше, що така велика кількість одночасно опрацьовуваних матеріалів не сприяла належній організації праці як лексикографів Інституту, так і редакторів видавництва.

Словник виходив друком понад десять років: перший том вийшов у 1970-му, останній, одинадцятий, у 1980-му році. Це були роки особливо напруженої праці як відділу лексикології та лексикографії, так і редакції мовознавства та словників видавництва “Наукова думка”. Необхідно було остаточно опрацювати машинопис словника за рецензіями та з редакторами видавництва, забезпечити уніфікацію його науково-технічного оформлення, виконати великий обсяг різних науково-допоміжних робіт у процесі

підготовки до друку і друкування словника. Весь текст машинопису – від першого до останнього тому – з метою науково-технічної уніфікації опрацювали ветерани відділу Н. П. Дзятківська і Ш. Г. Кренцель. Технічну підготовку машинопису словника, опрацювання коректури та інші науково-допоміжні види робіт над ним різною мірою участі забезпечували Т. М. Башловка, М. П. Богуцька (Годована), М. Д. Ворона, М. Г. Дубовіс, В. В. Дятчук, Л. П. Жаркова, М. М. Латанська, Н. Є. Лозова, С. А. Малахівська, Н. М. Неровня, О. І. Нечитайло, Л. О. Пустовіт, Н. П. Рабенко (Романюк), Л. О. Симоненко, Л. М. Стоян, Т. О. Федоренко, В. Б. Францева, Н. Ю. Шиян (Мельник) та ін. (значна частина цих на той час науково-допоміжних працівників згодом захистили кандидатські дисертації і стали відомими науковцями). Не можна не згадати і того великого обсягу роботи в підготовці до видання матеріалів словника, що його виконала Л. М. Грейдіна, якій доводилося не один раз передруковувати текст словника на друкарській машинці перед поданням до видавництва.

Одним із найважливіших етапів у процесі видання “Словника української мови” було його опрацювання з видавництвом “Наукова думка”. Усі словникарі з вдячністю згадують висококваліфікованих редакторів видавництва Н. С. Васильєву, О. А. Дітель, М. М. Друченко, В. Є. Дудко, Н. С. Редичук, Л. В. Туник, Н. І. Шарапову та інших, які багато зробили для доведення до належного рівня досконалості поданого до друку машинопису найповнішої і найвизначнішої праці в українській лексикографії ХХ століття.

У жовтні 1980 р. після виходу в світ останнього – одинадцятого тому “Словника української мови” в Києві відбулася представницька наукова конференція “Підсумки видання “Словника української мови” (в 11 томах) і далші перспективи української лексикографії”. У конференції, крім мовознавців Інституту, взяла активну участь велика група лексикографів та лексикологів академічних установ Москви і Ленінграда, Білорусі та Молдови, працівники мовознавчих кафедр вищих навчальних закладів, представники творчих спілок і наукової громадськості України.

Конференція заслухала 15 наукових доповідей та 29 повідомлень і виступів, у яких було проаналізовано різні аспекти роботи українських лексикографів над виданою академічною працею, висвітлено актуальні питання теорії лексикографії. Учасники конференції відзначили важливість створення фундаментальної праці українських лексикографів, високо оцінили рівень її підготовки, висловивши разом з тим і зауваження щодо тлумачення окремих слів та стійких словосполучень, їх стилістичного маркування, виділення омонімів тощо [Винник 1981: 95–96].

Вони, як і автори численних рецензій у вітчизняних і зарубіжних виданнях, висловили пропозиції про належне відзначення праці українських лексикографів, і незабаром вона була висунена на здобуття Державної премії СРСР, що дістало одностайну підтримку широкої громадськості. Зокрема, поети-академіки Микола Бажан і Олесь Гончар у статті “Дзеркало великої дружби” в газеті “Правда” від 19 липня 1983 р., відзначаючи важливість здобутку українських лексикографів, констатували: “Авторський колектив,

який створив одинадцятитомний тлумачний словник української мови, за-
служено висунуто на здобуття Державної премії СРСР 1983 року”.

Почесного звання лауреатів Державної премії СРСР були удостоєні
одинадцять співробітників Інституту мовознавства імені О. О. Потебні
АН УРСР: академік І. К. Білодід (посмертно) – директор Інституту протя-
гом багатьох років і голова редакційної колегії Словника та доктор філоло-
гічних наук, професор, завідувач відділу лексикології та лексикографії, за-
ступник голови редакційної колегії Словника Л. С. Паламарчук – керівни-
ки роботи; укладачі та редактори окремих томів, члени редакційної колегії
Словника: академік В. М. Русанівський – заступник директора Інституту,
кандидати філологічних наук А. А. Бурячок, В. О. Винник, Г. М. Гнатюк,
С. І. Головащук, Л. О. Родніна, Т. К. Черторизька, Л. А. Юрчук, доктор фі-
лологічних наук Л. Г. Скрипник.

Академік О. С. Мельничук у статті з нагоди відзначення “Словника
української мови” Державною премією СРСР у галузі науки і техніки ко-
ротно схарактеризував внесок кожного з лауреатів у створенні цієї фунда-
ментальної академічної праці. Зокрема про Л. С. Паламарчука він написав:
“Професор Леонід Сидорович Паламарчук, з 1960 р. очолюючи Відділ лек-
сикології та лексикографії Інституту, брав участь у створенні шеститом-
ного і однотомного українсько-російських словників, керував підготовкою
третомного Російсько-українського словника (1968 р.), відзначеного в 1971
році Державною премією Української РСР. Протягом багатьох років він
проводить велику науково-організаційну роботу в галузі лексикографії. Як
заступник голови редакційної колегії видання, про яке йдеться, і науковий
керівник теми Л. С. Паламарчук очолював діяльність колективу на всіх ета-
пах – від вироблення теоретичних засад і принципів укладання Словника,
що дістали відображення в робочій Інструкції, до виходу в світ останнього
тому, одночасно займаючись питаннями теорії української лексикографії та
її історії” [Мельничук 1984: 102].

Оцінюючи академічний “Словник української мови” в одинадцяти то-
мах з позицій сьогодення, є всі підстави стверджувати, що він і тепер – че-
рез більш ніж три десятиліття від часу виходу останнього тому – за своїм
обсягом і реєстром, рівнем лексикографічного опрацювання лексико-фра-
зеологічних скарбів української мови залишається неперевершеним досяг-
ненням у багатовіковій історії української лексикографії. Звичайно, він не
позбавлений певних вад, зумовлених суспільними обставинами доби тоталі-
таризму, в яких доводилося працювати українським словникам. Дже-
рельна база, на якій ґрунтувався його реєстр і здійснювалася інтерпретація
значень реєстрових лексем та стійких словосполучень, була обмежена упо-
добаннями компартійних ідеологів на кшталт горезвісного Маланчука. Із
зрозумілих причин вона не могла відобразити доробок кращих майстрів
слова в діаспорі, зокрема таких письменників світового рівня, як Уласа
Самчука, Івана Багряного та інших. Власне, у Словнику відображено укра-
їнську мову лише в межах УРСР. І в цьому, як нам видається, полягає його
основна вада: Словник не відображає функціонування української мови за
межами України – в діаспорі, де живуть мільйони українців, які плачуть

діяльність творчих і наукових осередків, піклуються про збереження і розвиток рідної мови та культури. Але в цьому немає вини словників.

Звичайно, на сьогодні Словник до деякої міри застарів: зміни в житті нашого народу за останні десятиліття зумовили й зміни в словниковому складі нашої мови, які в ньому не могли дістати відображення. Але “Словник української мови”, позначений печаттю своєї доби, залишиться важливою її пам’яткою і разом з тим яскравим свідченням невмирущості українського слова, яке в умовах бездержавності нашого народу, утисків і переслідування протягом кількох століть, як казав великий Тарас, “знову оживає і сміється знову”.

Лексикографи Інституту української мови НАН України, зважаючи на вимоги часу, підготували 12-й додатковий том “Словника української мови”, у якому відображені ті зміни, які відбулися в словниковому складі української мови за останні десятиліття. На основі одинадцятитомного академічного словника створено ряд словників для масового користувача. Серед них – найповніший академічний одностомник тлумачного типу “Словник української мови”, який у кінці 2012 р. вийшов у видавничому центрі “Просвіта” (відповідальний редактор В. В. Жайворонок). Триває робота над новим виданням академічного “Словника української мови” в 20-ти томах. У процесі його підготовки задіяні нові комп’ютерні технології, покликані пришвидшити роботу над виданням цієї праці, яка має з’явитися в друкованому і електронному варіантах (уже вийшли друком два томи Словника). Створення цих словників було б неможливим, якби українські лексикографи в другій половині минулого століття не виконали заповіту попередніх поколінь української інтелігенції про видання великого тлумачного словника української мови.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ЕУ 4 – Енциклопедія українознавства. Словникова частина: В 11-ти т. – Т. 4 / Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. Перевидання в Україні. – Львів: Молоде Життя, 1994. – 1600 с.

ЕУ 9 – Енциклопедія українознавства. Словникова частина: В 11-ти т. – Т. 9 / Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. Перевидання в Україні. – Львів: Молоде Життя, 2000. – 3600 с.

Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

ЛІТЕРАТУРА

Винник 1981 – Винник В. О. Фундаментальна праця українських лексикографів // Вісник Академії наук Української РСР. – 1981. – № 2. – С. 95–96.

Гнатюк 2005 – Гнатюк І. С. Лексична картотека // Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005. Матеріали до історії. – К.: Довіра, 2005. – С. 329–337.

Горецький 1963 – Горецький П. Й. Історія української лексикографії. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. – 244 с.

Зайцева 1957 – Зайцева Т. В. 40 років української радянської лексикографії // Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1957. – С. 93–121.

Касарес 1958 – Касарес Х. Введение в современную лексикографию. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1958. – 354 с.

Мельничук 1984 – Мельничук О. С. Словник української мови в 11 томах // Вісник Академії наук Української РСР. – 1984. – № 3. – С. 100–103.

Паламарчук 1978 – Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). – К.: Наукова думка, 1978. – 204 с.

Погрібний 1988 – Погрібний А. Г. Борис Грінченко: Нарис життя і творчості. – К.: Дніпро, 1988. – 268 с.

Рильський 1987 – Максим Рильський. Зібрання творів: У 20-ти т. – Том 16 : Фольклористичні та мовознавчі статті. – К.: Наукова думка, 1987. – 600 с.

Vasyl Vynnyk

HOW THE UKRAINIAN LANGUAGE DICTIONARY IN 11 VOLUMES WAS COMPILED

The article is devoted to the history of compiling of *The Ukrainian Language Dictionary* in 11 volumes that for many reasons is still unexcelled achievement of the Ukrainian lexicography. There are named many scientists that compiled and edited this dictionary, particularly the contribution of L. S. Palamarchuk as one of the main coordinator of the dictionary publishing is emphasized.

ПРАЦІ ДОКТОРА ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ЛЕОНІДА СИДОРОВИЧА ПАЛАМАРЧУКА

1953

Лексическая синонимика в произведениях М. Коцюбинского: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Институт языкознания им. А. А. Потебни АН УССР. – К., 1953. – 16 с.

Виступи учасників наради [про нараду-дискусію з обговорення “Російсько-українського словника” 1948 р.] // Лексикографічний бюлетень / Голов. ред. І. М. Кириченко. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1953. – Вип. III. – С. 80–84.

1954

Словник географічних назв [Рец. на: А. С. Кара-Моско, М. К. Токарський. Російсько-український словник географічних назв. – К.: Радянська школа, 1953. – 247 с.] // Лексикографічний бюлетень / Голов. ред. І. М. Кириченко. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1954. – Вип. IV. – С. 68–72.

Про вживання тире при прямій мові [консультація] // Газета “Радянська освіта”. – 03.07.1954.

[Хроніка] В Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні Академії наук УРСР. Засідання Вченої ради з нагоди 300-річчя возз’єднання України з Росією // Українська мова в школі. – 1954. – № 4. – С. 90–93. (Співатор Л. Г. Скрипник).

1955

Синоніміка прикметників і прислівників у художніх творах М. Коцюбинського // Лексикографічний бюлетень / Голов. ред. І. М. Кириченко. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. – Вип. V. – С. 28–46.

Інструкція до укладання Словника синонімів української мови // Лексикографічний бюлетень / Голов. ред. І. М. Кириченко. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. – Вип. V. – С. 87–98. (Співатори: І. М. Кириченко, С. П. Левченко).

Зразки розробки окремих синонімів Словника синонімів української мови // Лексикографічний бюлетень / Голов. ред. І. М. Кириченко. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. – Вип. V. – С. 99–107. (Співатори: Н. П. Дзятківська, Б. І. Зданевич, С. П. Левченко, В. Г. Мариниченко, А. В. Хирна).

[Хроніка] Обговорення I тому Українсько-російського словника // Українська мова в школі. – 1955. – № 2. – С. 86–87.

Спостереження над авторськими лексико-синонімічними замінами в текстах художніх творів М. Коцюбинського // Мовознавство. – 1955. – Т. XIII. – С. 104–116.

1957

Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 94 С. [Рец.: Тимошенко П. Д. // Газета “Літературна”. – 21.06.1957].

1958

Словник специфічної лексики говірки С. Мусявки (Вчорайшенського р-ну Житомирської обл.) // Лексикографічний бюлетень / Голов. ред. В. С. Льїн. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. – Вип. VI. – С. 22–35.

[Хроніка] Обговорення питань укладання тлумачних словників // Українська мова в школі. – 1958. – № 4. – С. 93–96.

1961

Ювілей науковця // Газета “Літературна газета”. – 17.01.1961.

Про одну позначку в перекладних словниках // Лексикографічний бюлетень / Голов. ред. В. С. Ільїн. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. – Вип. VIII. – С. 48–52.

[Хроніка. До 60-річчя з дня народження Василя Семеновича Ільїна] // Мовознавство. – 1961. – Т. XVI. – С. 130–131. (Співавтор М. М. Пешак).

Лексикографи обмінюються досвідом // Лексикографічний бюлетень / Голов. ред. В. С. Ільїн. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. – Вип. VIII. – С. 111–113.

[Хроніка] Про роботу Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР протягом 1960 р. // Мовознавство. – 1961. – Т. XVI. – С. 125–131. (Співавтор М. М. Пешак).

1963

Про нові словники // Газета “Друг читача”. – 14.02.1963. (Співавтор В. С. Ільїн).

Книга з історії української лексикографії [Рец. на: Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії. – К.: Радянська школа, 1961. – 162 с.] // Лексикографічний бюлетень / Голов. ред. В. С. Ільїн. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. – Вип. IX. – С. 107–110.

Василь Семенович Ільїн (1901–1963) // Лексикографічний бюлетень / Голов. ред. В. С. Ільїн. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. – Вип. IX. – С. 124–126.

1964

Українсько-російський словник / За ред. В. С. Ільїна. – К.: Наукова думка, 1964. – 1064 С. (Співавтори: В. С. Ільїн, К. П. Дорошенко, С. П. Левченко, М. М. Пилинський, Л. Г. Скрипник, К. К. Цілуйко, Л. А. Юрчук).

Шеститомний Українсько-російський словник // Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй. (Доповіді та повідомлення). – К.: Наукова думка, 1964. – С. 35–41.

Довідник з української орфографії та пунктуації. – К.: Радянська школа, 1964. – 192 С. (Співавтори: А. А. Бурячок, В. М. Русанівський, Н. І. Тоцька).

1965

Сучасний стан української радянської лексикографії // Дослідження з лексикології та лексикографії: Збірник статей. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 3–15.

Усне мовлення і словники // Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови (12–15 травня 1965 р.): Тези доповідей. – Полтава, 1965. – С. 46–47.

1966

На спільній ниві лексикографічній // Лексикологія та лексикографія. II. Серія “Питання мовознавства”: Збірник статей. – К.: Наукова думка, 1966. – С. 165–170.

1967

Основні здобутки й першочергові завдання української лексикографії // Мовознавство. – 1967. – № 1. – С. 19–27.

Засади створення Словника української мови // Мовознавство. – 1967. – № 3. – С. 19–29. (Співавтор Л. А. Юрчук).

Українська радянська лексикографія // Українська мова і література в школі. – 1967. – № 10. – С. 15–21.

Відбиття фактів усного літературного мовлення сучасною лексикографією // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 84–93.

Півстоліття української радянської лексикографії // Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 103–127.

Українська лексикографія радянського часу // Підсумки і проблеми наукового вивчення української мови в повоєнний період: Тези доповідей республіканської наукової конференції (Запоріжжя). – К.: Радянська школа, 1967. – С. 136–138.

Анкета для збирання лексичного матеріалу // Мовознавство. – 1967. – № 2. – С. 81.

Анкета для збирання лексичного матеріалу // Мовознавство. – 1967. – № 4. – С. 87.

1968

Лексичні паралелі й дублети в українському розмовно-побутовому мовленні // Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню українського усного літературного побутового мовлення: Тези доповідей. – К.: Радянська школа, 1968. – С. 32–33.

Хто гальмує видання словників // Газета “Літературна Україна”. – 02.02.1968. – С. 3. (Співавтор В. М. Русанівський).

1969

Видатні представники мовознавчої науки. Ілля Микитович Кириченко (1889–1955) // Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 41–44.

Вступ // Лексикологія та лексикографія. III. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 3–4.

1970

Стан і перспективи розвитку української лексикографії та видання словників // Перша науково-методична нарада з проблем упорядкування і нормалізації термінології: Тези доповідей і повідомлень (11–12 листопада 1970 р.). – К.: Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР; Комітет наукової термінології, 1970. – С. 11–12.

[Рец. на:] Словарь современного русского литературного языка в 17-ти томах. – М.–Л.: Наука, 1948–1965 // Мовознавство. – 1970. – № 5. – С. 82–83.

Барви рідного слова // Наука і культура. Україна. – К.: Товариство “Знання” Української РСР, 1970. – С. 300–306.

1971

[Рец. на:] Новые слова и значения. Словарь-справочник / Под ред. Н. З. Котеловой и Ю. С. Сорокина. – М.: “Советская энциклопедия”, 1971. – 543 С. // Мовознавство. – 1971. – № 4. – С. 84–86.

Видається вперше. (Про Словник української мови) // Газета “Життя і слово”. – 03.05.1971. – С. 20–21.

Українсько-російський словник / За ред. В. С. Ільїна. – Вид. 2-е, стереотипне. – К.: Наукова думка, 1971. – 1064 С. (Співавтори: В. С. Ільїн, К. П. Дорошенко, С. П. Левченко, М. М. Пилинський, Л. Г. Скрипник, К. К. Цілуйко, Л. А. Юрчук).

1972

[Рец. на:] Словарь синонимов русского языка (в двух томах). – Л.: Наука, 1970–1971. – Т. 1 (А–Н). – 680 с.; Т. 2 (О–Я). – 856 С. // Мовознавство. – 1972. – № 3. – С. 85–89. (Співавтор Л. О. Родніна).

[Відзначено Державною премією УРСР: про “Російсько-український словник” 1968 р.] Путівник в океані мови // Наука і суспільство. – 1972. – № 3. – С. 9–10.

Оновлення і збагачення лексики української літературної мови після Жовтня // Мовознавство. – 1972. – № 4. – С. 3–14.

Словник, відзначений Державною премією УРСР // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми “Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй”. – 1972. – Вип. 14. – С. 30–36.

Путівник по лексичних скарбах братніх мов [“Російсько-український словник” (в 3-х т.) 1968 р.] // Українська мова і література в школі. – 1972. – № 12. – С. 29–35.

1973

Развитие украинской советской лексикографии и издание терминологических словарей // Реферативный сборник ВНИИКИ “Научно-техническая терминология”. – М., 1973. – № 1 (33). – С. 16–19.

Słownik języka ukraińskiego // Streszczenia referatów i komunikatów. VII Międzynarodowy Kongres sławistów. – Warszawa, 1973. – 0,3 арк.

Довідник з українського правопису. – Вид. 2-е, випр. і доп. – К.: Радянська школа, 1973. – 280 С. (Співатори: А. А. Бурячок, В. М. Русанівський, Н. І. Тоцька).

Про принципи добору лексичного інвентаря для загальнономовного словника // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 3–11.

Тлумачний словник української мови в колі слов'янських словників цього типу: Доповідь на VII Міжнародному з'їзді славістів (Варшава, серпень 1973 р.). – К.: Наукова думка, 1973. – 20 с.

Кол. авторів: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1973. (Л. С. Паламарчук: розділи “Розвиток словникового складу української літературної мови в радянську епоху”, с. 262–279; “Лексикографія”, с. 292–326.

[Хроніка. VII Міжнародний конгрес славістів] // Мовознавство. – 1973. – № 6. – С. 91.

1974

Про джерельну основу загальнономовного словника // Мовознавство. – 1974. – № 4. – С. 13–19.

Терминологическая лексика в общеязыковом (филологическом) словаре // Тезисы докладов на совещании, посвященном проблеме определений терминов в словарях (26–29 марта 1974 г.). – Л.: Наука, 1974. – С. 12–13.

1975

Загальнономовний словник і термінологія // Мовознавство. – 1975. – № 3. – С. 22–32.

Екземпліфікація у загальнономовному словнику // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 25–33.

Українсько-російський словник / Відп. ред. Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник. – Вид. 3. – К.: Наукова думка, 1975. – 944 С. (Співатори: В. С. Ільїн, К. П. Дорошенко, С. П. Левченко, М. М. Пилинський, Л. Г. Скрипник, К. К. Цілуйко, Л. А. Юрчук).

1976

Терминологическая лексика в общеязыковом (филологическом) словаре // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – Л.: Наука, 1976. – С. 250–257.

Видатні представники мовознавчої науки. Василь Семенович Ільїн (1901–1963) // Мовознавство. – 1976. – № 1. – С. 86–87. (Співатор Л. Г. Скрипник).

Нові номінації як один із аспектів збагачення словника // Слово і труд. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 131–137. [Рец.: Ф. П. Сороколетов // Українська мова і література в школі. – 1977. – № 10. – С. 87–89.]

Украинская советская лексикография (вопросы истории, теории и практики): Автор. дисС. ... доктора филол. наук / Институт языковедения им. А. А. Потебни. – К., 1976. – 50 с.

Українсько-російський словник / Відп. ред. Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник. – Вид. 4. – К.: Наукова думка, 1976. – 944 С. (Співатори: В. С. Ільїн, К. П. Дорошенко, С. П. Левченко, М. М. Пилинський, Л. Г. Скрипник, К. К. Цілуйко, Л. А. Юрчук).

1977

Пам'ятник і пам'ятка – не завжди синоніми // Газета “Літературна Україна”. – 05.07.1977. – С. 4.

Забетковані скарби мови // Мова. Людина. Суспільство. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 220–227.

Питання теорії і практики сучасної української лексикографії // Мовознавство. – 1977. – № 4. – С. 3–12.

1978

Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). – К.: Наукова думка, 1978. – 204 С. [Рец.: Коптілов В., Пивоваров О. // Мовознавство. – 1979. – № 3. – С. 69–71].

Номінація як джерело збагачення словникового складу сучасних східнослов'янських мов: Доповідь на VIII Міжнародному з'їзді славистів (Загреб – Любляна, вересень 1978 р.). – К.: Наукова думка, 1978. – 15 с.

[Хроніка] Міжнародний форум славистів у Загребі (вересень 1978 р.) // Українська мова і література в школі. – 1978. – № 12. – С. 87–89. (Співатор В. М. Русанівський).

[Рец. на:] Полюга Л. М. Слово у поетичному тексті Івана Франка. – К.: Наукова думка, 1976. – 168 С. // Мовознавство. – 1978. – № 4. – С. 83–84.

Nomination als Bereicherungsquelle des Wortbestandes in den ostslawischen Sprachen der Gegenwart // Knjižice referata. Sazeci II. – Zagreb, 1978.

1979

Л. А. Булаховський – лексиколог і лексикограф // Мовознавство. – 1979. – № 2. – С. 32–36.

1980

Академічний тлумачний Словник української мови // Слово і фразеологізм у словнику. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 4–22.

Термінологічна лексика в українських загальномовних словниках // Науково-технічний прогрес і проблеми термінології: Тези доповідей Республіканської конференції (Львів, травень 1980 р.). – К.: Наукова думка, 1980. – С. 139–140.

Лексикологія і практичні здобутки лексикографії // Розвиток мовознавства в УРСР (1967–1977). – К.: Наукова думка, 1980. – С. 39–59.

Новий академічний словник (до завершення видання 11-томного “Словника української мови”) // Мовознавство. – 1980. – № 5. – С. 3–9.

Скарбниця мови // Газета “Наше слово”. – 21.12.1980. – Варшава. – С. 3.

1981

Лексикографія // Українська радянська енциклопедія. – Вид. 2. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1981. – Т. 6. – С. 101–102.

Лексикологія // Українська радянська енциклопедія. – Вид. 2. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1981. – Т. 6. – С. 102.

1982

[Хроніка. Засідання Міжнародної комісії з лексикології та лексикографії при Міжнародному комітеті славистів (Варшава, 23–25 листопада 1981 р.)] // Мовознавство. – 1982. – № 2. – С. 80.

Лексико-семантичний розвиток мови // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 3–7.
 Лексичний арсенал української мови // Наука і культура. Україна. 1981. – К.: Товариство “Знання” Української РСР, 1982. – С. 185–191. (Співавтор В. М. Русанівський).

1983

До питання про лексико-семантичні відношення близькоспоріднених мов // Мовознавство. – 1983. – № 2. – С. 8–14.

Розвиток лексики української мови в радянську епоху // Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 557–591.

Скарбниця слова народного // Газета “Вечірній Київ”. – 19.11.1983. – С. 2.

Зіставне дослідження лексико-семантичних відношень у слов’янських мовах // IX Міжнародний з’їзд славістів. Слов’янське мовознавство. Доповіді. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 160–184. (Співавтор: Й. Ф. Андерш, І. А. Стоянов).

Кол. авторів: Розцвітай же, слово! Розвиток сучасної української мови. – К.: Радянська школа, 1983 (Л. С. Паламарчук: розділи “Нові слова з’являються у мові, с. 124–150; “З історії української лексикографії”, С. 167–205).

1984

Довідник з українського правопису. – Вид. 3, випр. і доп. – К.: Радянська школа, 1984. – 280 С. (Співавтори: А. А. Бурячок, В. М. Русанівський, Н. І. Тоцька).

Лексикографічна інтерпретація ономастичної лексики // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 43–48.

Українсько-російський словник / Відп. ред. Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник. – Вид. 5. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1984. – 937 С. (Співавтори В. С. Ільїн, К. П. Дорошенко, С. П. Левченко, М. М. Пилинський, Л. Г. Скрипник, К. К. Цілуйко, Л. А. Юрчук).

1985

Наукова спадщина О. О. Потебні в галузі лексикології і його лексикографічна діяльність // Творча спадщина О. О. Потебні й сучасні філологічні науки. (До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні): Тези республіканської наукової конференції. – Х., 1985. – С. 50–52.

1986

Нові горизонти української лексикографії // Українська мова і література в школі. – 1986. – № 2. – С. 42–44.

Словотвір: теорія і практика. [Рец. на: Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2-х т. – М.: Русский язык, 1985. – Т. 1. – 1553 с.; Т. 2. – 886 с.] // Мовознавство. – 1986. – № 5. – С. 76–78. (Співавтори: Н. Ф. Клименко, Л. О. Родніна).

Українсько-російський словник / Відп. ред. Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник. – Вид. 6. – К.: Наукова думка, 1986. – 937 С. (Співавтори: В. С. Ільїн, К. П. Дорошенко, С. П. Левченко, М. М. Пилинський, Л. Г. Скрипник, К. К. Цілуйко, Л. А. Юрчук).

1987

Нові знахідки в розшифруванні слов’янських фразеологізмів [Рец. на: Мокиєнко В. М. Образы русской речи. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – 278 с.] // Мовознавство. – 1987. – № 2. – С. 76–77. (Співавтор Г. І. Неруш).

Якщо взятися гуртом... // Газета “Літературна Україна”. – № 19. – 07.05.1987. – С. 7. (Співавтор П. Ю. Гриценко).

1988

Б. Д. Грінченко як лексикограф // Борис Грінченко: Тези доповідей республіканської науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня на-

родження видатного українського письменника, вченого, громадського діяча (1–3 грудня 1988 р.). – Ворошиловград, 1988. – С. 93–94.

Б. Д. Гринченко как историк, теоретик и практик украинской лексикографии // Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков: Тезисы докладов 2-й Всесоюзной конференции (Днепропетровск, 12–14 октября 1988 г.). – Ч. 1. – Днепропетровск, 1988. – С. 8–10.

Славіст Л. А. Булаховський: учений і педагог // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 69–72.

Словарь как языковая летопись эпохи // Теория языка и словари: Материалы всесоюзной конференции 1–3 октября 1987 года, Звенигород. – Кишинев: Штиинца, 1988. – С. 35–40.

1989

[Хроніка. III Міжнародний конгрес лексикографів Європи – “Євралекс-88” (Будапешт, 4–9 вересня 1988 р.)] // Мовознавство. – 1989. – № 2. – С. 78.

[Хроніка. VII засідання Міжнародної комісії з лексикології та лексикографії при Міжнародному комітеті славістів (квітень 1989 р.)] // Мовознавство. – 1989. – № 5. – С. 79.

1990

Українсько-російський словник / Відп. ред. Л. С. Паламарчук, Л. Г. Скрипник. – Вид. 7-е. – К.: “Українська радянська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 1990. – 937 С. (Співавтори: В. С. Ільїн, К. П. Дорошенко, С. П. Левченко, М. М. Пилинський, Л. Г. Скрипник, К. К. Цілуйко, Л. А. Юрчук).

Словниковий склад української мови в контексті слов’янської лексикографії (короткий виклад) // *Metody výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov*. – Братислава, 1990. – С. 190–197.

1991

Відтворення і функціонування топонімічної лексики в чеській та українській мовах // Функціонування і розвиток сучасних слов’янських мов: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 220–231.

“Фальшиві друзі” перекладача як особливий різновид чесько-української інтерференції // Розвиток духовної культури слов’янських народів: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 123–130.

1994

І до лексикографії причетний // Проблеми сучасної ареалогії. – К., 1994. – С. 66–69.

1995

Лексическая картотека украинского языка: этапы формирования, использование и проблемы // Национальные лексико-фразеологические фонды. – Спб: Наука, 1995. – С. 43–48.

2000

Статті в: “Українська мова”. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К.: “Українська енциклопедія”, 2000. – 752 С. (Ільїн Василь Семенович, С. 199; Іншомовних слів словник, С. 213; Калинович Михайло Якович, С. 226–227; Кириченко Ілля Микитович, С. 235–236; Перекладний словник, С. 429–430; Родніна Лідія Олексіївна, С. 517–518).

2004

Статті в: “Українська мова”. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. та ін. – 2-е вид., випр. і

доп. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 С. (Ільїн Василь Семенович, С. 215; Іншомовних слів словник, с. 229–230; Калинович Михайло Якович, С. 244; Кириченко Ілля Микитович, С. 253; Перекладний словник, С. 465–466; Родніна Лідія Олексіївна, С. 556).

2007

Статті в: “Українська мова”. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 С. (Ільїн Василь Семенович, С. 223–224; Іншомовних слів словник, С. 238; Калинович Михайло Якович, С. 253; Кириченко Ілля Микитович, С. 263; Перекладний словник, С. 485–487 (спів-автор О. О. Тараненко); Родніна Лідія Олексіївна, С. 578–579).

РЕДАГУВАННЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВІДПОВІДАЛЬНЕ РЕДАГУВАННЯ І ВИДАННЯ ЗА РЕДАКЦІЄЮ

Дослідження з мовознавства: Збірник статей. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 160 с.
Лексикологія та лексикографія. II. Серія “Питання мовознавства”: Збірник статей. – К.: Наукова думка, 1966. – 212 с.

Винник В. О. Назви мір та ваги в українській мові. – К.: Наукова думка, 1966. – 151 с.

Лексикологія та лексикографія. III: Збірник статей. – К.: Наукова думка, 1969. – 143 с.

Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 280 с.
Українсько-російський словник. – Вид. 3. – К.: Наукова думка, 1975. – 944 С. (Співредактор Л. Г. Скрипник).

Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання. (На лексичному матеріалі російської та української мов). – К.: Наукова думка, 1976. – 246 с.

Українсько-російський словник. – Вид. 4. – К.: Наукова думка, 1976. – 944 С. (Співредактор Л. Г. Скрипник).

Тараненко О. О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії. – К.: Наукова думка, 1980. – 115 с.

Слово і фразеологізм у словнику: Збірник статей. – К.: Наукова думка, 1980. – 250 с.

Науково-технічний прогрес і проблеми термінології: Тези доповідей Республіканської конференції (Львів, травень 1980 р.). – К.: Наукова думка, 1980. – 184 С.

Дідківська Л. П., Родніна Л. О. Словотвір. Синонімія. Стилїстика. – К.: Наукова думка, 1982. – 170 С.

Бурячок А. А. Формування спільного фонду суспільно-політичної лексики східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1983. – 248 с.

Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. – К.: Наукова думка, 1984. – 255 с.

Українсько-російський словник. – Вид. 5. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1984. – 937 С. (Співредактор Л. Г. Скрипник).

Структура і семантика мовних одиниць : Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1985. – 180 с.

Українсько-російський словник. – Вид. 6. – К.: Наукова думка, 1986. – 937 С. (Співредактор Л. Г. Скрипник).

Нечитайло О. І. Синоніми в лексикографії. – К.: Наукова думка, 1987. – 132 с.

Полюга Л. М. Словник антонімів: Понад 2000 антонімічних пар. – К.: Радянська школа, 1987. – 173 с.

Словник скорочень в українській мові: Понад 21000 скорочень / Уклад. Н. Д. Гула та ін.; Ред.-упоряд. В. В. Жайворонок, М. М. Фещенко. – К.: Вища школа. Головне вид-во, 1988. – 512 с.

Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 156 с.

Семасіологія і словотвір: Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1989. – 192 с.

Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.

Українсько-російський словник. – Вид. 7-е. – К.: “Українська радянська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 1990. – 937 С. (Співредактор Л. Г. Скрипник).

Жлуктенко Ю. О. Михайло Якович Калинович. – К.: Наукова думка, 1991. – 76 С.

Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – 240 с.

Лазебник Ю. С., Ярмач В. И. Поэзия XX века: слово, текст, мир. – К.: Наукова думка, 1992. – 144 с.

Полюга Л. М. Словник антонімів української мови. – 2-е вид., доп. і випр. – К.: Довіра, 1999. – 275 с. – (Словники України); К., 2001.

Полюга Л. М. Словник антонімів української мови. – 2-е вид., доп. і випр. – К.: Довіра, 2004. – 275 с. – (Словники України). [В одній обк. з кн.: *Калашник В. С., Колоїз Ж. В.* Словник фразеологічних антонімів української мови. – К.: Довіра, 2004. – 284 с.]

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Дослідження з лексикології та лексикографії: Збірник статей. – К.: Наукова думка, 1965. – 274 с.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

Лексикографічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Вип. VIII. – 126 с.

Лексикографічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Вип. IX. – 128 с.

ГОЛОВА РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Стоянов І. А., Чмир О. Р. Болгарсько-український словник: Близько 43000 слів. – К.: Наукова думка, 1988. – 780 с.

Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 984 с.; 2-е вид. – К., 1999.

ЧЛЕН РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Лексикографічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – Вип. V. – 108 с.

Лексикографічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – Вип. VI. – 91 с.

Українсько-російський словник: у 6 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958–1963. – Т. II–VI.

Лексикографічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – Вип. VII. – 81 с.

Мовознавство (Наукові записки Інституту мовознавства). – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. XVII. – 127 с.

Мовознавство (Наукові записки Інституту мовознавства). – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – Т. XVIII. – 121 с.

Дослідження з української та російської мов: Збірник статей. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – 259 с.

Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка: Збірник статей. – К.: Вид-во АН УРСР, 1964. – 164 с.

У майстерні художнього слова. – К.: Наукова думка, 1965. – 219 с.

Лексикологія та лексикографія. II. Серія “Питання мовознавства”: Збірник статей. – К.: Наукова думка, 1966. – 211 с.

Мовознавство. – К.: Наукова думка, 1967–1988.

Російсько-український словник: у 3 т. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 1–3. (Заступник голови редакційної колегії).

Лексикологія та лексикографія. III. – К.: Наукова думка, 1969. – 143 с.

Словник української мови: в 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. I–XI. (Заступник голови редакційної колегії).

Структурні рівні мови і методи їх дослідження. – К.: Наукова думка, 1972. – 162 с.

Російсько-український словник: у 3 т. – Вид. 2, виправлене. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1980–1981. – Т. 1–3. (Заступник голови редакційної колегії).

Стиль і час: Хрестоматія. – К.: Наукова думка, 1983. – 249 с.

Словарь русских произведений Шевченко: в 2 томах. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 1. – 754 с.

Білодід І. К. Вибрані праці в 3-х томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 1–3.

Російсько-український словник: у 3 т. – Вид. 3, стереотипне. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987–1988. – Т. 1–3. (Заступник голови редакційної колегії).

Чесько-український словник: у 2 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Чехословацька АН, Інститут чеської мови. – К.: Наукова думка, 1988–1989. – Т. 1–2. (Заступник голови редакційної колегії).

Словник синонімів української мови: в 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та інші. – К.: Наукова думка, 1999–2000; 2 вид. – К., 2001; 3 вид. – К., 2006.

ПРО Л. С. ПАЛАМАРЧУКА

Нагородження Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Указ від 27 лютого 1979 р. // Вісник АН УРСР. – 1979. – № 5. – С. 99.

Указ Президії Верховної Ради УРСР про присвоєння почесного звання заслуженого діяча науки УРСР // Газета “Радянська Україна”. – 4.08.1982. – С. 3.

Перший академічний тлумачний словник української мови [без підпису] // Мовознавство. – 1984. – № 2. – С. 3–10.

[Хроніка та інформація] Вчені Академії наук Української РСР – лауреати Державної премії СРСР 1983 року в галузі науки і техніки // Вісник Академії наук Української РСР. – 1984. – № 3. – С. 96.

Мельничук О. С. Словник української мови в 11 томах // Вісник Академії наук Української РСР. – 1984. – № 3. – С. 100–103.

Леонід Сидорович Паламарчук // Мовознавство. – 1995. – № 4–5. – С. 80.

Русанівський В. М. Паламарчук Леонід Сидорович // “Українська мова”. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К.: “Українська енциклопедія”, 2000. – С. 416–417; 2-е вид., випр. і доп. – К., 2004. – С. 451–452; 3-є вид., зі змінами і доп. – К., 2007. – С. 471–472.

[Селігей П. О.] Паламарчук Леонід Сидорович // Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75. 1930–2005. Матеріали до історії. – К.: Вид-во “Довіра” 2005. – С. 500.

Симоненко Л. О. Леонід Сидорович Паламарчук (1922–1995) // Лексикографічний бюлетень / За ред. В. В. Німчука. – К.: Інститут української мови НАН України, 2005. – Вип. 11. – С. 94–97.

Кочерган М. П. Аспірантура // *М. П. Кочерган.* Про час, про себе і людей: спогади. – К.: ВЦ “Академія”, 2012. – С. 74, 84–106. – (“Серія Унікум”).

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ, ВИКОНАНІ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ПРОФЕСОРА Л. С. ПАЛАМАРЧУКА

Винник Василь Алексеевич. Названия единиц измерения и веса в украинском языке. – К., 1965.

Кочерган Михаил Петрович. Лексика понятий времени в украинском языке. – К., 1967.

Роднина Лидия Алексеевна. Словообразовательная синонимика имен существительных в современном украинском языке. – К., 1970.

Головащук Сергей Иванович. Передача значений слов и фразеологизмов одного языка средствами другого языка как основная проблема двуязычной лексикографии (на материале русско-украинских и украинско-русских словарей). – К., 1970.

Дидковская Галина Григорьевна. Наименования лиц по ремеслу и профессии в украинском языке. (Изготовление тканей, обработка кожи, дерева). – К., 1972.

Горобец Василий Иосифович. Лексика историко-мемуарной прозы первой половины XVIII в. (на материале украинских диариушей). – К., 1973.

Симоненко Людмила Александровна. Микологическая лексика украинского языка. – К., 1973.

Фещенко Николай Михайлович. Названия лекарственных растений в украинском языке. – К., 1974.

Тараненко Александр Анисимович. Параллелизм и аналогия в лексической полисемии (на материале украинского языка). – К., 1976.

Гнатюк Ирина Святославовна. Трансформация традиционных фразеологизмов в языке современной украинской художественной прозы. – К., 1982.

Нечитайло Ольга Ивановна. Синонимы как средство лексикографической интерпретации слова (на материале украинских словарей). – К., 1983.

Белонюженко Вера Максимовна. Фразеологическое значение и способы его разработки в словаре. – К., 1984.

Конопленко Евдокия Григорьевна. Адвербиальные фразеологические единицы современного украинского языка. – К., 1985.

Ярмак Вероника Ивановна. Стилистическое функционирование терминологической лексики в современной украинской поэзии (40–80-е годы XX ст.). – К., 1987.

Фроляк Любовь Дмитриевна. Ботаническая лексика украинских говоров Северного Приазовья. – К., 1988.

Федоренко Татьяна Алексеевна. Энантисемия в современном украинском языке. – К., 1989.

І. А. Самойлова

АВТОРСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТАРАС ШЕВЧЕНКО

1. Загальні зауваження. Укладання словників за сукупністю текстів однієї особи, одного авторського чи анонімного тексту переросло в окремий напрям словникарства – *авторську лексикографію*¹, який на початку ХХІ ст. уже належить до традиційних. Упродовж тривалого розвитку цього напрямку лінгвістики змінювалися мета, завдання, прийоми опрацювання і форми презентації мовної інформації в таких словниках, що наповнювало іншим змістом саме поняття *авторський словник* (далі – АС). Розширилося і коло текстів, за якими укладали АС: воно вийшло не лише за межі художнього стилю, а й літературного стандарту, охопивши сукупність зафіксованих усномовних діалектних текстів одного носія говірки². Така різноплановість АС спонукала до їх типології з метою охоплення жанрового розмаїття та узагальнення досвіду укладання таких праць, що важливо для розвитку теорії та практики авторської лексикографії (докладніше: [Караулов]).

За самоочевидної різноплановості текстів, залучуваних до лексикографування, серед АС кількісно і жанрово домінують словники мови художніх творів: їх укладають за окремими творами письменника чи за всією писемною спадщиною, використовуючи при цьому різні лексикографічні стратегії, відтак – виходячи на неоднакове інформаційне наповнення³. Увага словниківів насамперед до мови художніх текстів зумовлена, імовірно, усвідомленням визначальної ролі художнього стилю у формуванні та динаміці літературних мов нової доби, особливо на початковому етапі, коли давалася взнаки недосформованість (чи несформованість) інших функціональних стилів; значення також мало прагнення дослідників глибше пізнати за допомогою словника мови творів письменника його ідіолект – феномен мовної особистості, який проступає у прийомах і засобах вербалізації індивідуального мистецького світоmodellювання.

Мета створення АС зумовлює їхній зміст, набір параметрів лексикографічного опису, що може варіюватися від одного (напр.: укладання повних алфавітних списків слів; списків за частотністю вживання слів, словоформ; інверсійних індексів тощо) до максимально повного, насамперед для створення довідкового видання із наведенням тлумачення, граматичних, стилістичних, історичних, кількісних характеристик та широким текстовим ілюструванням. Мета, теоретичні засади підготовки таких словників корелюють із прогнозованими сферами їх використання.

¹ Історіографію термінологічного окреслення поняття *авторська лексикографія* докладно подано в: [Шестакова: 16–30].

² Переважно на підставі діалектних текстів, а також із додатком розрізнених спостережень і матеріалів, укладено словник ідіолекту одного діалектоносія [Полный словарь].

³ Розширення лексикографічного опрацювання художніх текстів сформувало окреме відгалуження – укладання проблемних поліавторських словників, у яких за одним чи кількома параметрами досліджено й презентовано мову текстів *кількох* (*багатьох*) авторів; засада об'єднання – жанрова чи стильова спільність текстів. Такі лексикони перебувають на суміжжі АС та спеціалізованих філологічних словників.

Хоча творення АС не належить до інноваційного розділу української лексикографії⁴, все ж чимало загальних і часткових питань авторського словникарства не зауважено критикою, залишено без належного аналізу теоретиками-лексикографами. Досі здебільшого в загальних рисах визначають роль українських АС для лінгвістики, літературознавства, зокрема текстології, не вдаючись до аналізу й узагальнення наявного лексикографічного досвіду. До такого огляду спонукає і та обставина, що тексти, особливо знакові для національної та світової культури, нерідко були об'єктом кількаразового словникового опрацювання, часто – з різною метою і за різними параметрами лексикографічного опрацювання (відомі по кілька словників мови творів Гомера, Данте, В. Шекспіра, О. Пушкіна, М. Горького, А. Міцкевича, І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Франка та ін. авторів). Ця обставина уможлиблює цілісний аналіз сукупності словників, створених за текстами одного автора, що стимулює пошуки оптимального лексикографічного формату АС, увиразнює визначальні завдання таких праць, актуалізує необхідність укладання нових лексиконів.

2.0. Сторінками словників мови творів Шевченка. У форматі АС українські лексикографи досі найбільше опрацьовували мову творів Тараса Шевченка, що зумовлено насамперед ключовою роллю його мовного і культурного феномену в становленні нової української літературної мови. Словниковою презентацією мови Шевченка дослідники прагнули засвідчити її високий рівень розвитку, спонукати до поглибленого вивчення, водночас – іменем автора зміцнити статус української мови.

Досі укладено низку словників мови творів Шевченка (далі – ШС), які різняться корпусами залучуваних текстів (повнота корпусу; характер текстів – канонічні чи / і варіанти; мова текстів – українська, російська), метою, прийомами та глибиною їх лексикографічного опрацювання. Відомі сьогодні ШС умовно поділяють на кілька різновидів: словники-індекси, філологічні (так звані *повні*) словники та конкорданс; їх укладено в різний час, за різних культурно-політичних обставин, за відсутності чи набуття досвіду створення таких лексикографічних праць.

2.1. Ідея укласти ШС виникла незалежно в Галичині та у Східній Україні майже одночасно, на початку ХХ ст., що було суголосним загальному тогочасному зрослому зацікавленню українською мовою та відповідало планованому на 1914 р. широкому відзначенню 100-річчя Шевченка; стимулом слугував і досвід російської авторської лексикографії, на той час невеликий (опубліковано словник Фонвізіна (Петербург, 1904); підготовка до створення словника Пушкіна, попередні публікації). Зокрема, відомо про наміри створити ШС силами Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові; проте цей задум не було реалізовано [Дзендзелівський: 213].

Перший ШС уклав і опублікував Н. М. Малеча⁵: дослідник намагався реалізувати ідею створення словника поетичної спадщини Шевченка, у якому було б наведено тлумачення лексики, визначено кількість слововживань кожної лексеми і словоформи; для цього він суцільно розписував

⁴ Огляд українських АС подано у спеціальних студіях [Вокальчук 2004; Вокальчук 2008; Тараненко; Сологуб; Цимбалюк-Скопненко], також у рецензіях на окремі словники.

⁵ Докладніше про Нестора Михайловича Малечу: [Дзендзелівський; Щербанов].

тексти „Кобзаря” (СПб, 1907, видання В. М. Доманицького⁶). Показово, що вже на початку ХХ ст. чітко усвідомлювали необхідність презентувати семантику та кількість слововживання як важливі (чи не основні) параметри опису слова в АС; пізніше ці засади реалізовано в багатьох словниках мови письменників.

Опрацьовуючи матеріали до словника і, ймовірно, довідавшись про проект НТШ щодо підготовки ШС, Малеча змінив задум спроектованого словника, обмежившись укладанням словопоказчика, який опублікував 1916 р. під псевдонімом *Літописець Нестор*⁷. Цим словопоказчиком розпочато словникову презентацію мови Шевченка.

У реєстрі словника близько 6540 слів, які подано за алфавітом; лексику словозмінних частин мови наведено в початковій формі; зазначено сторінку опрацьованого видання, на якій (здебільшого вперше) вжито слово. Авторіві було важливо відтворити в лапідарній формі *склад лексики* поетичних творів Шевченка і цим стимулювати вивчення мови його творів та, закономірно, використання цієї лексики під час укладання загальномовного тлумачного словника.

2.2. Паралельно з підготовкою словопоказчика Н. М. Малеча продовжував вивчати лексику Шевченка, опрацьовуючи насамперед значення кожного слова. Так сформулася ідея укласти за цим самим виданням „Кобзаря” перекладно-тлумачний українсько-російський словник, який мав забезпечити розуміння російськомовними читачами творів Шевченка, їх правильне сприймання в оригіналі⁸.

„В цьому Словничку уміщені не всі слова, які вживав Шевченко в своїх творах, а тільки більш незрозумілі”, – так у короткій передмові автор визначив засади добору лексики для коментування у словнику. Всього пояснено значення 3731 лексеми; до кожного українського слова реєстру подано російськомовне тлумачення або опис реалії чи поняття. Це була перша спроба тлумачити лексикон поетичних творів Шевченка. Тому зрозумілими є пошуки Малечі прийомів лексикографічного опису художнього тексту, дещо довільне, неусталене окреслення значень (насамперед описує поняття, реалію); виразним є його прагнення звернути увагу майбутніх читачів на *українськість* текстів. Для цього в тлумаченнях підкреслено етнографічну маркованість іменованих реалій (*метелиця* – ‘українській танець’, *бандура* – ‘бандура, українській національний музикальний інструмент’); з увиразненням культурної специфіки позначуваних реалій прокоментовано і лексеми *кобза*, *курінний*, *китайка*, *кобзарь*, *ліра*, *дума*, *сотня*, *очіпок*, *писанка*, *плахотка* та низку ін.). Поясненням власних географічних назв та відонімних похідних (*Дніпро* [главная река Украины], *Дністр* [река Украины], *Січ* і *січовик* [сечевик, запорожець], *Словутець* [епитетъ Днепра], *Хортиця* [островъ на Днѣпре,

⁶ Це було перше найповніше видання, яке на поч. ХХ ст. вважалося авторитетним (його позитивно оцінювали, зокрема І. Франко), оскільки значну частину текстів Доманицький перевіряв за рукописами, здійснив спеціальні текстологічні дослідження [Айзеншток: 195].

⁷ *Літописець Нестор*. Словничок Шевченкової мови. – Миколаїв [друкарня І. А. Фефербойма], 1916. – 66 с.; наклад 100 прим.

⁸ *Нест. Літ. [Нестор Літописець]*. Україно-руський словничок до Кобзаря Т. Г. Шевченка. – Херсон [друкарня губернського правління], 1917. – 83 с.; наклад 1000 прим.; над словником автор працював з 15 вересня 1915 р. до 3 березня 1916 р.

где была Запорожская Сечь]) та антропонімів (*Ганна, Катруся, Катря*) так само посилено національний складник змісту і словесної форми творів Шевченка. Тлумаченням охоплено лексику різної частоти вживання в текстах Шевченка – високочастотну й рідковживану (*дулевина, днедавній, мітла* ‘комета’, *неборака, оранда, сага, сірома, сіромаха, староденний, усобник, характерник, файда, цвіркун, цуратися* та ін.). Важливо, що до слів, які мають різні значення в текстах Шевченка, наведено кілька російськомовних відповідників (*худоба* – ‘имущество’, ‘рогатый скоть’, *хова-ти* – ‘хоронить, погребать’, ‘прятать’). Якщо лексема в українській мові багатозначна (на що вказував авторитетний словник за ред. Б. Д. Грінченка), то Малеча подавав відповідники насамперед до тих значень, які були актуалізовані у творах Шевченка, напр., до *басувати* – лише ‘становиться на дыбы’ за наявності в українській мові інших відомих значень ‘іти в галоп’, ‘муркотіти (про котів)’ та ‘підтакувати, лестити кому-небудь’ [СлГр I: 32], до *білиця* наведено ‘непостриженная монахиня’ за наявності також ‘білка’, ‘біле просо’, ‘рослина *Thlaspi arvense*’, ‘оклій, *Aspidus lucidus*’, ‘крейдяний ґрунт’ [id.: 65]. Інколи автор зраджував цій настанові, подаючи відповідники до тих поширених в українській мові значень, які не засвідчені текстами Шевченка (*царина* ‘сельская застава’, ‘шлагбаум’, останнє значення наведено помилково, у текстах „Кобзаря” воно не засвідчене; *холодок* ‘тень’, ‘прохлада’, ‘навес’ – останнє не засвідчене аналізованими текстами⁹), а в деяких випадках, навпаки, звужує семантику лексем, яка виразно підтверджена поетичними текстами (до наведених Малечею значень *криниця* ‘родникъ, ключъ’ необхідно було додати загальнономовне ‘глибоко викопана й захищена цямринами яма для добування води’, яке надійно засвідчене текстами, зокрема на таке значення вказує кількаразово використана словосполука *копати криницю: А вбогому в яру треба /Криницю копати; /Москаль ту викопав криницю*). До реєстру словника помилково внесено лексему *мріяти* ‘мечтать’, якої немає в текстах Шевченка¹⁰.

Зауважимо, що про частину лексики поетичних творів Шевченка російськомовний читач міг довідатися з відомого словника В. І. Даля (перше видання – 1863–1866 рр.), реєстр якого містить велику кількість лексики власне української чи відомої в усьому східнослов’янському мовному просторі; при цьому за допомогою ремарок-орієнтирів окреслено поширення слова в межах *русского языка* (= східнослов’янського мовного континууму). У словнику Малечі ряди російськомовних відповідників нерідко подано в послідовності, яка відтворює градацію актуальності значень у текстах Шевченка, напр.: у Малечі *москаль* – ‘солдаты’, ‘великороссы’, а в Даля – ‘москвичь’, ‘русский’; ‘солдат, военнотружашій’; Малеча виявляє інший розвиток семантики в Шевченка порівняно з тогочасною російською мовою (у Шевченка *московський* – ‘солдатский’, ‘московский’, ‘великорусский’, а в Даля *московский сарафан* – ‘[сарафан] особаго кроя...’; *м. ветер* – ‘северный’; На *Дону московский* – ‘все русское, кроме Дона и Украины’; *м. офицеръ* – ‘не

⁹ На окремі вади добору російськомовних відповідників у словнику Н. М. Малечі звернуто увагу в: [Дзендзелівський].

¹⁰ У російськомовних текстах Шевченка поняття „мрія” та пов’язані з ним поняття вербалізовані неодноразово: *мечта* (14 слововживань), *мечтание* (2), *мечтательница* (1), *мечтательный* (3), *мечтать* (7).

казачій, армейській»; у Шевченка *московка* – ‘жена солдата’, ‘великороска’, а в Даля – ‘мера, мерка, маленька, пудовка, четверик»; ‘змеярка’, ‘ладейка’, ‘бумажный змей»; ‘пташка из рода синичек»; ‘московская деньга, денежка»; ‘медаль, которою жаловали цари’ [Даль II: 349]).

Важливо, що в опорі на твори Шевченка (і на словник Малечі) може бути уточнена інформація Даля щодо відносної географії низки лексем: *усобникъ, -нища* – ‘затейщик ссоры, вражды’ подано як *сиб.(ирское)* [Даль IV: 513], хоча в Шевченка зафіксовано з тим самим значенням та використано деривати: *Не ви прокляті... а гетьмани, /Усобники, ляхи погані!!*. („Сон” [Гори мої високі]); *Ти усобник; Ти еретик! Ти еретик! /Ти сієш розколи! /Усобнища розвієш...* („Сретик”); те саме стосується і лексеми *варнакъ* – ‘каторжник’ *сиб.* [Даль I: 166] – в українськомовних і російськомовних творах Шевченка зі значеннями того самого семантичного поля тощо.

Добір Малечею слів на засадах структурно-семантичного контрасту української й російської мов, прагнення чітко представити значення лексем, увиразнити національно марковані компоненти семантики засвідчують цілеспрямоване опрацювання лексики творів Шевченка задля поширення творчості поета в позаукраїнському культурному просторі. Водночас у словнику, незважаючи на його неповноту, презентовано розмаїття і високий рівень розвитку лексики поетичних творів Шевченка, що в роки утвердження української мови мало велике джерельно-наукове і загальнокультурне значення.

Укладання перекладно-тлумачного АС на той час не мало аналогів у слов’янській традиції, як і сьогодні не належить до поширеного різновиду в авторській лексикографії.

2.3. Ідею укласти *повний* словник мови творів Шевченка (з тлумаченням слів, ілюструванням їхнього контекстного оточення та вказівкою кількості вживання кожної словоформи в текстах) намагався реалізувати І. І. Огієнко, який у 1918–1919 рр. розписав „Кобзар” (СПб., 1910, видання В. М. Доманицького). Згодом, у 1932–1933 рр., Огієнко повернувся до цього задуму, по-новому дослідивши тексти цього видання та відчутно змінивши засади словника. Опрацьовуючи матеріали до словника (завершив 1934 р.), Огієнко намагався втілити гасло „Навчаймося літературної мови від Шевченка!”, для чого публікував у редагованому ним журналі „Рідна мова” численні різнотематичні спостереження над мовою Шевченка у формі мовно-стилістичних порад.

Мовотворчість, мовний досвід Шевченка слугував дослідникові арбітральним аргументом в оцінюванні явищ як нормативних для української літературної мови. Тому від первісного задуму укласти тлумачний словник Огієнко поступово відійшов і створив працю іншого типу, по завершенні якої він зазначив:

„Цей Словник Шевченкової мови має особливий характер, – він подає широкий матеріал для вивчення Шевченкової мови (власне мови його „Кобзаря”) взагалі, але разом з тим він складений так, щоб стати *довідником* і сучасної літературної мови, як говорити й писати по-літературному. В основі цього Словника скрізь покладено Шевченкову мову, а де треба було – вказана й сучасна літературна мова.

Цебто, цей Словник має і виразно підкреслений *практичний* характер, як Словник граматично-стилістичний, для широкого громадянства, для його щоденного вжитку. Це довідник, в якому в основу покладена Шевченкова мова”¹¹. Через практичне спрямування в словнику не передбачено аналізу всієї лексики: автор обмежився вибіркою, зосередивши увагу на тих словах, формах і явищах, які вважав за важливіші й показові для вивчення української літературної мови, усталення її лексичних, граматичних і стилістичних норм, для правильного розуміння змісту Шевченкових творів.

У словнику вміщено 2492 статті різної структури. Здебільшого у статтях подано слово (для словозмінних частин мови часто не у вихідній формі), ілюстрацію його вживання, сторінку з цитованим фрагментом твору. Нерідко заголовне слово, що є початком цитати, виділено іншим шрифтом і не відділено від тексту цитати, лише після неї вказано сторінку цитування опрацьованого видання „Кобзаря” (**Вдосвіта** встає працювати 9; **Дочиста** все розказать 460 та ін.); чимало словникових статей обмежено наведенням слова та сторінки фіксації (**Добросердним** 558; **Домашньому** 358; **Дрижала** 276).

У багатьох статтях вміщено коментарі, підпорядковані роз’ясненню, відтак – зміцненню норм літературної мови, як їх бачив Огієнко на той час. Якщо лексеми чи форми слова у Шевченка не відповідали нормам, він пропонував літературні варіанти (так, у Шевченка зафіксовано *львиня*, а Огієнко пропонує літ. *левеня*, відповідно – *бігма* і *бігме*; *вийгравати* і *вигравати*; *марне* і *марно*; *шопіт* і *шепіт*), подавав синоніми (*благородний* – літ. ще *шляхетний*; *греблі* – літ. ще й *громадити*; *дожидати* – *діждати* і *чекати* та ін.). Водночас широко презентовано й діалектні формальні еквіваленти до нормативних елементів, відомі Огієнкові з текстів інших авторів, тогочасної західноукраїнської мовної практики чи діалектів; при цьому дослідник застерігав від їх уживання як нормативних, подаючи ремарку *місцеве* (*вигаптю* – місц. *вигафтю*, *висохла* – місц. *висхла*); інколи Огієнко коментує ті місцеві лексеми, словоформи, яких немає у Шевченка, аби чіткіше окреслити межі літературної норми (**Заки** – місцеве, в „Кобзарі” його нема, є тільки **поки** [с. 95]; Слова **лишати** в „Кобзарі” нема [с. 117]; **Лиш** у значенні „тільки” в „Кобзарі” нема, – це західноукраїнський новотвір [с. 127] і под.).

Значення слів подано найчастіше у випадках, коли розуміння текстів Шевченка могло, на думку дослідника, бути ускладненим (*ке* – ‘дай, подай’, *кетé* – ‘дайте’. *А тим часом кете лиш кресало та тютюну*. Слово *місцеве*); пояснено також значення лексем *бриль*, *варнак*, *вдосвіта*, *вепр*, *вертоград*, *ветхий*, *габа* та ін. Чимало слів супроводжено вказівками на їхню архаїку, походження чи джерело запозичення (*бурнус* – широка верхня одіж; з арабського); часто підкреслювана належність лексем до старослов’янізмів чи церковнослов’янізмів увиразнює важливу рису ідіостилію Шевченка – широке і водночас стилістично виправдане використання таких лексем та словоформ.

Грамматичні характеристики слів, форм нерідко переростають у лапідарні й змістовні студії про функції в літературній мові; це стосується прийменників (*біля*, *в*, *до*, *з* / *зо* / *із*, *коло*, *за*, *од*, *по* та ін.), сполучників (*бо*, *і* /

¹¹ *Митрополит Іларіон*. Грамматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Вінніпег, 1961. – С. 38. Про історію створення словника докладніше в: [Мойсієнко].

й, та / та й), дієслівних форм (*бути*, варіювання флексії 3 ос. одн. дієслів -яє і -я: *гуляє* і *гуля*, *літає* і *літа* тощо), варіантних закінчень іменних частин мови, синтаксичних зв'язків, пріоритетного чи небажаного вживання окремих граматичних форм. Прокоментовано явища евфонії, підкреслено її важливість для моволаду та стилю Шевченка.

Важливо, що в словнику звернуто увагу на наголос як параметр лексикографічного опису: наголос проставлено майже послідовно в заголовних словах словникових статей, для чого використано акцентоване видання „Кобзаря” 1840 р., водночас для багатьох словоформ здійснено реконструкцію на підставі ритму й віршового розміру; проте у тексті не зазначено, які наголоси руки Шевченка, а які йдуть від Огієнка. Чимало випадків наголошування у творах Шевченка вимагає докладнішого коментування, зокрема з погляду пізніше сформованої акцентної норми, залежності наголошування від версифікаційної і ритмічної організації поетичних текстів¹². Оцінюючи Шевченкове наголошування як нормативне, прагнучи його усталити й поширити, Огієнко водночас спеціально коментував ті випадки нелітературного наголошування, які могли бути відомі читачеві з-поза текстів поета; при цьому особливу увагу звернуто на наголос діалектний (літ. *весілля*, *закон*, *лечу*, *утомлений* – місц[еве] *весілля*, *закон*, *лечу*, *утомлений*). У випадках варіювання наголошування в різних поетичних текстах Огієнко презентував, нерідко – і коментував, обидва наголоси (*Україна* і *Укряїна*, *байдуже* і *байдуже*¹³, *цямрина* і *цямрина*); в окремих заголовних словоформах наголос не визначено або не прокоментовано, зокрема не зауважено неприйняттого наголошування (*царствувати*). Серед відомих досі ШС це єдина лексикографічна праця, в якій майже послідовно відтворено Шевченків наголос, його синтагматичне варіювання залежно від особливостей версифікації; ця лексикографічно упорядкована акцентологічна інформація може прислужитися поглибленому вивченню авторової системи наголошення, як і формування сучасних акцентних норм літературної мови в цілому.

Заслуговує на увагу відтворення у словнику протиставлення /ɾ/ і /z/ як важливої риси української фонетики: аби подати на відповідному місці алфавіту лексеми із заголовним *ɾ*, Огієнко реконструював звучання окремих слів (*гвалт*, *тел-тел*, які у виданнях творів Шевченка надруковано з *г*), забезпечивши повноту представлення української абетки; при цьому він широко прокоментував історію графеми *ɾ* в українському письмі (див. також: [Німчук]); так само дослідник розлого прокоментував фонему /u/, проте об'єднав у словнику *u* та *i*, не вдався до графічної реконструкції слів з ініціальним звуком [*u*].

Отже, словник Огієнка виразно поєднує функції експлікації мови творів Шевченка в лексикографічному форматі з її інтерпретацією – аналізом, коментуванням насамперед у контексті нормативності нової української літературної мови. Комбінований характер лексикографічної праці, виведення за межі традиційного лексикографічних параметрів вирізняє її з-поміж

¹² Докладніше про наголошування в поетичних творах Шевченка див. у спеціальних студіях: [Скляренко; Винницький 1981; Винницький 1982].

¹³ Серед авторів, у текстах яких лексема *байдуже* зафіксована з потрійним наголосом, вказано і Шевченка [Винницький 2004: 233].

інших АС. Водночас ці структурні й змістові особливості Огієнкового граматики-стилістичного словника мови Шевченка розширили можливості його використання в шевченкознавстві, теоретичних студіях про формування та динаміку норм літературної мови.

2.4. Оpubліковані у складний час словники Н. М. Малечі не могли справити значного впливу на вивчення мови Шевченка та її лексикографування: їх знали лише бібліомани та окремі шевченкознавці, а складна доля автора не заохочувала до їх популяризації¹⁴; так само обмеженим був вплив праці Огієнка, яку друковано в 30–40-х рр. фрагментами і поза межами України. Тому в кінці 30-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. довелося поновно створювати ШС, без опори на вже наявний досвід авторської лексикографії¹⁵.

У кінці 40-х рр. В. С. Ващенко і П. О. Петрова підготували новий словопоказчик до поетичних творів Шевченка¹⁶, який виявився значно повнішим порівняно з показчиком Малечі 1916 р.: він охопив близько 7100 слів з основних текстів та варіантів (лексику варіантів подано в „Додатковому словопоказчику”). Реєстр розміщено за алфавітом, до нього включено повнозначні й службові слова (словозмінні – у вихідних словоформах) із зазначенням загальної кількості вживання кожного слова та вказівкою на першу фіксацію слова в текстах опрацьованого корпусу. У випадках невідповідності структури слова в досліджуваних текстах пізнішим нормам літературної мови збережено автентичну авторову словоформу; значень слів та контексти слововживання не наведено.

Використання кількісних характеристик слововживання стало першою спробою відтворити кількісну (відтак – частково й функціональну) диференціацію лексики в корпусі поетичних текстів (напр., серед високочастотних відзначено: *a* – 1596 разів, *в* – 1468, *до* – 375, *гай* – 116, серед низькочастотних: *галас* – 3, *габа* – 2, *прозорливець* – 1 та ін.). Засади упорядкування матеріалів у словопоказчику, пояснення структури словникової статті викладено в передмові (с. 3–5).

Виявлені пропуски слів та окремі неточності граматичних кваліфікацій у словнику-індексі поодинокі. В цілому автори об’єктивно відтворили склад лексики поетичних текстів Шевченка за відповідним виданням, що забезпечило використання його як довідника, сприяло поглибленню вивчення мови, а згодом прислужилося укладанню ШС із широким набором параметрів лексикографічного опису.

2.5. Етапним у лексикографічному опрацюванні мови творів Шевченка та в розвитку української авторської лексикографії в цілому став „Словник

¹⁴ У публікації 1941 р. зазначено: „В українській лексикографії маємо маленький словник Шевченкової мови (1916 р., Херсон). Словник являє собою голий перелік-каталог слів, уживаних Шевченком” [Пилинський М. С.: 161]. Йдеться про [Малеча 1916] з поплутанням у публікації міста видання і без зазначення імені автора.

¹⁵ У 1940 р. констатовано: „...слід відмітити велику роботу над упорядкуванням словника мови геніального російського поета О. С. Пушкіна, що вже ряд років ведеться під керівництвом проф. Г. О. Винокура в Інституті світової літератури Академії Наук СРСР (Москва). Аналогічну роботу по складанню словника мови найбільшого українського поета Т. Г. Шевченка провадить Інститут мовознавства Академії Наук УРСР (Уже складена картотека поетичних творів письменника – понад 100 тис. карток)” [Пилинський М. С.: 157].

¹⁶ *Ващенко В. С., Петрова П. О.* Шевченкова лексика. Словопоказчик до поезій Т. Г. Шевченка. – К., 1951. – 106 с.; наклад 500 прим.; укладено за: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: В 10 т. – Т. 1–2. – К.: АН УРСР, 1939.

мови Шевченка¹⁷. Ця праця досі залишається найдокладнішим філологічним довідником про лексику (частково – і про семантику) українськомовної спадщини Шевченка; водночас це був перший в українській лексикографії АС такого формату опрацювання мови художньої спадщини одного автора. Укладачі словника розробили теоретичні засади, використовуючи досвід інших мовознавчих шкіл.

Словник презентує лексикон українськомовних текстів – художніх (основних та редакційних варіантів), епістолярію, підписів під творами живопису, а також включає українські слова і вислови з російськомовних творів (уміщено в „Додатку”). До реєстру внесено повнозначні й службові слова, загальні й власні назви (топоніми, антропоніми, теоніми та ін.); всього в словнику 10116 реєстрових одиниць (1 т. – 4889, 2 т. – 4453; у „Додатках” – 774). Пропуски слів, граматичних варіантів слів поодинокі; їх узагальнено і наведено в „Приложеніи 2” до [Сл1985] та в [Інверс.].

Незмінні слова подано у формальних варіантах з текстів Шевченка, а словозмінні наведено у вихідній формі та додано всі виявлені в текстах словозмінні похідні. Важливо, що в реєстрі послідовно розділено омоніми та омоформи, при цьому кількісні характеристики слововживання віднесено окремо до кожного омоніма чи омоформи, напр.: *засіяти* ‘засіяти зерном землю’ (2 контексти уживання) і *засіяти* ‘почати яскраво світити, заблищати...’ (7); *затопити*¹ ‘розпалити (в пічці, грубі)’, ‘підпалити’ (10); *затопити*² ‘залити що-н. водою, кров’ю; втопити’ (10); *затопити*³ ‘ударити’ (3) та ін.

Реєстр словника, його повнота залежать передусім від якості корпусу опрацьованих текстів: адже, готуючи АС, дослідник може спиратися на видання, до якого включено всі тексти автора, чи на видання, яке не охопило частину текстів, відповідно – вони залишилися поза увагою укладачів словника; до того ж надруковані тексти можуть бути канонічними варіантами, максимально відповідати мові й духу автора, або ж різною мірою віддалятися від авторового архетипу, бути зміненими редакторами чи видавцями. Усе це впливає на якість відтворення мови автора в АС, нерідко зумовлює мимовільні пропуски, появу лексем-„фантомів”. Не минули цих лексикографічних рифів й укладачі Сл1964¹⁸.

У статтях словника подано різноманітну інформацію про кожне слово: наведено виявлені відмінності формальні (фонетичні варіанти, граматичні форми для словозмінних частин мови) та семантичні, подано сталі сполуки слів, відомості про кількість уживання кожного слова, його значень, слово-

¹⁷ *Словник мови Шевченка*. – Т. 1–2. – К.: Наукова думка, 1964 [т. 1: Передмова; Зміст і побудова Словника, с. 1 – XX; словник А–Н, с. 1– 484; т. 2: словник О–Я, с. 3 – 459; Додаток, с. 460 – 566; наклад 2300 прим.]; укладачі – М. Ф. Бойко, К. П. Дорошенко, Б. І. Зданевич, А. В. Лагутіна, В. Г. Мариниченко, Н. Є. Полонська, Л. О. Родніна, Л. Г. Скрипник, Т. К. Черторизька; відповідальний редактор – В. С. Ващенко. Укладено за: *Шевченко Т. Повне зібрання творів*: В 10 т. Друге, доповнене і виправлене видання. – К.: АН УРСР, 1949–1963.

¹⁸ Зокрема, до реєстру Сл1964 уведено лексему-фантом *мажери* внаслідок помилкового прочитання ще за життя Шевченка фрагмента тексту *Ішли мажєри риплючі як Ішли мажєри п'ючі*; саме в останньому варіанті текст подано в: *Шевченко Т. Повне зібрання творів*: В 10 т. – Т. 2. – К., 1952. – С. 104, хоча в примітці вказано на виправлення цього фрагмента тексту в інших виданнях, що мало б спонукати текстологів та едиторів до розв'язання цієї текстологічної проблеми.

форм у корпусі текстів; граматичні, окремі стилістичні ремарки (без докладного визначення стилістичних функцій) супроводжують велику кількість лексем.

Найскладнішим у Сл1964 виявилось опрацювання семантики. Спершу, як зазначила [Бойко: 275], передбачалося подавати окремо

„всі значення даного слова, які зустрічаються в творах Шевченка, з ілюстраціями до кожного з них... В семантичній розробці окремі значення слова подаються у послідовності, відповідній ступеню їх виявлення в творах Шевченка: на першому місці – найбільш вживане, на другому – менш вживане і т. д.”.

Згодом ці засади було уточнено:

„Важлива особливість словника полягає в тому, що він подає всебічну характеристику кожного Шевченкового слова в його семантичних і формальних виявах та всього того, що пов'язане з словом, з функціонуванням його в поетичному тексті” [Сл 1964 I: V].

Підтвердивши пріоритет повноти презентації семантики, все ж визнали за доцільне реалізувати цей принцип вибірково:

„Семантико-стилістичний довідник – це один з основних розділів словникової статті. В ньому наводяться всі значення, в яких слово вживається в творах Т. Г. Шевченка, визначаються найбільш виразні відтінки їх, а також стилістичні особливості слововживання.

Виходячи з того, що загальноприйняте значення слова вже відоме читачеві, вичерпне з'ясування його семантики не подається. Слово зовсім не пояснюється, якщо воно вживається лише в одному загальновідомому значенні і не має ніякої специфіки у Шевченковому слововживанні. В такому разі воно лише ілюструється контекстуальним прикладом” [Сл 1964 I: XIV].

З такою практичною настановою не можна погодитися, особливо з огляду на ту обставину, що на час підготовки і публікації Сл1964 не існувало докладного тлумачного загальномовного словника, а контексти слововживання, які наведено вибірково, не завжди можуть забезпечити однозначне розуміння семантики. Адже саме нерозуміння змісту окремого висловлювання чи й усього твору, побоювання помилитися у правильному глибинному його сприйнятті спонукає читача до пошуку інформації в загальномовних і спеціальних авторських словниках. Пояснення значень особливо бажане для тих лексем та словосполук, які в загальномовному вжитку, в узусі є багатозначними (як *басувати*), коли лексема чи значення маловідомі (*зич*) або ж використані в тексті з підкресленням окремих значень чи відтінків зі спеціальною смисловою або стилістичною настановою. Можемо констатувати, що в словнику значення багатьох лексем не прокоментовано¹⁹. Виходячи із наведених вище засад, відсутність у словникові семантики при слові має сигналізувати про її збіжність з літературним стандартом, проте в багатьох випадках вживання лексем у творах Шевченка не переконує щодо їхньої семантичної тотожності з узусом, семантичною нормою, напр., лексему *залицялися* у Сл1964 подано без коментування значення, тому його слід сприймати як тотожне узусному ‘залицятися – маючи почуття симпатії або кохання, упадати біля кого-небудь...’ [СУМ III: 186], на що уповажнює

¹⁹ В окремих аналітичних оглядах про повноту семантичного опрацювання лексики зазначено як про сповна реалізований параметр лексикографічного опису, пор.: „...словник вичленує і пояснює всі значення і найвиразніші відтінки значень вживаних поетом слів, характеризує стилістичні особливості Шевченкового слововживання” [Паламарчук: 109].

такий контекст *Не ходи, не нуди, не залицяйся, Не сватай, не піду, не сподівайся*; проте в контексті *Уродлива /Та ще й чорноброва, /Всі на мене залицялись /І сватати стали/* у сполучі з *на мене* лексема *залицятися* може мати інше значення, як її подано у [СлГр II: 59]: ‘иметь виды на кого, желать кого’. Саме значення, наведене у СлГр, видається відповідним Шевченковому тексту, а тому в статті *залицятися* варто було навести семантичну частину з презентацією двох значень, одне з яких до того ж відсутнє у СУМі. За умов контекстуального варіювання значення його окреслення з урахуванням сполучуваності та ширших семантичних зв’язків у тексті видається конче потрібним.

На значення слова можуть також вказувати словосполучення та контексти слововживання, хоча далеко не завжди контекстне оточення слова в наведених ілюстраціях уповажнює на однозначне окреслення семантики, що створює простір для довільного сприймання читачами. Про суб’єктивне сприймання тексту, його змісту і смислів, як і значень окремих слів, свідчать непоодинокі випадки різного семантизування тих самих лексем укладачами Сл1964 та авторами спеціальних студій²⁰, хоча зрозуміло, що в кожному словнику чи семасіологічному дослідженні докладність відтворення семантичної структури залежить також від принципів і завдань аналізу. Розбіжності у семантизації лексики художнього тексту демонструє також складність цих дослідницьких процедур.

Залишають питання для роздумів у ситуаціях, коли у словниковій статті наведено переносне значення без визначення базового значення; коли для лексеми, яка полісемічна в літературному стандарті, частину цитат подано без семантизації, і при цьому одні значення чітко визначено, а про інші значення і не згадано. Моделюючи за текстами Шевченка відношення між базовими і похідними семемами /семами полісемантичної лексеми, нерідко складно однозначно кваліфікувати їх чи як авторські семантичні деривати, його творчі знахідки, чи як використання наявних у колективному мовному досвіді лінгвальних елементів, оскільки у словнику літературної мови подано той самий набір значень. Так, лексема *співати /~ть* у Шевченка передає семему ‘співати (про людину)’ (значення імпліковане, зрозуміле з ілюстрування), *образн.*, без окреслення – про шум Дніпрових порогів, *перен.* ‘бути сповненим почуття радості (про серце)’, ‘співати (про птахів)’, *перен.* ‘писати, творити’, ‘виконувати партію в опері’ [Сл1964 II: 282] – усі ці значення (з варіюванням вербальної форми) наявні в [СУМ IX: 514–515]. Припускаємо, що укладання словників мови інших авторів I пол. XIX ст. дасть відповідь на запитання про внесок кожного із співтворців літературної мови нової доби, а серед них – і Шевченка, у розбудову словникового складу та семантичної структури лексики.

У Сл1964 застосовано принцип вибіркового ілюстрування слововживання у текстах, воно не має характеру конкордантної повноти представлення всіх контекстів уживання, що відкрило б перспективу спостережень

²⁰ Так, лексема *говорити* у Сл1964 має 3 значення і двічі виокремлено *образне* – без докладнішого визначення семантики (т. I, с. 137), а у [Ващенко 1963: 110–112] виокремлено 11 значень, *батько* – 5 значень у словнику (т. I, с. 18–19) і 8 у [Ващенко 1963: 112–113] і под.; нерідко у словнику семантику опрацьовано докладніше від авторів окремих студій.

над варіюванням семантичної структури слова в корпусі текстів. Наведені цитати-ілюстрації передають специфіку авторового слововживання, зокрема лексичну сполучуваність та контекстні зв'язки, нерідко малопоширені, оказіональні; завдяки словопоседнанню, встановленню зв'язків між зовні семантично віддаленими лексемами Шевченко творив і вербалізував яскраві художні образи. Ілюстрації слововживання в словнику паспортизовано: вказано відповідні тексти із зазначенням тому, сторінки, рядка. Проте незгоду з вибірковою презентацією слововживання у Сл1964, критику цього принципу висловив Ю. Шевельов²¹, який у зв'язку з цим запропонував підготувати словник із повним ілюструванням окремо кожного значення слова²².

Словникову статтю завершує перелік усіх виявлених у корпусі текстів словоформ і формальних (фонематичних) варіантів слова із зазначенням кількості уживань кожного варіанта та їх паспортизацією.

Попри низку нереалізованих можливостей удосконалення словника, особливо щодо глибин опрацювання семантики, Сл1964 значно повніше порівняно з попередніми спробами лексикографування словникового складу українськомовних творів Шевченка презентував його багатство, а через ілюстрування – і текстове оточення слів і словосполук, авторове слово- і текстотворення як форму поетової образної системи. Словник став орієнтиром й основою для укладання інших лексикографічних праць за творами Шевченка і не тільки.

Кожен із параметрів лексикографічного опису, проявлений у просторі всього корпусу текстів, набув своєї особливої цінності, яка корелює з прийомами використання такої інформації в характерології ідіолекту Шевченка.

2.6. Російськомовну спадщину Шевченка лексикографічно системно і досі найповніше презентовано в „Словаре языка русских произведений Шевченко”²³. Лексику опрацьовано в цілому за моделлю і параметрами, використаними в Сл1964. Така спільність засад лексикографічного опису словникового складу творів Шевченка українською і російською мовами мала, за задумом укладачів словників, забезпечити зіставність типів інформації у Сл1964 та Сл1985, що має особливу евристичну цінність, зокрема,

²¹ Неповноту інформації словника Ю. Шевельов показав на прикладі опрацювання лексеми *московський*: у словниковій статті не прокоментовано і не проілюстровано окремі значення. Він узагальнив: „Це стоїть у згоді з загальною системою словника – давати один або два приклади в тексті, а на решту випадків наводити тільки сторінку. Тексти даються в усіх статтях тільки ті, що вкладаються в офіційну ідеологію часу видання словника. Решту прикладів треба розшукувати самому за сторінкою (твору не подається). Для цього треба мати академічне видання 1939 р. (Шевельов помилково вказав інше видання творів Шевченка. – П. Г.), якого майже ніхто не має. До того ж слово *московський* подано у трьох значеннях, а в переліку сторінок значень не диференційовано” [Шерех: 26].

²² Там само.

²³ *Словарь языка русских произведений Шевченко*. – Т. 1–2. – К.: Наукова думка, 1985–1986 [т. 1: Передмова, с. 1–14; словник А–О, с. 15–754; 9300 слів; т. 2: словник П–Я, с. 6–590; 8188 слів; Додаток 1–4, с. 591–747; 3060 слів; наклад 2100 прим.]; укладачі – Г. Д. Басова, Н. П. Башнякова, В. М. Брицин, Г. П. Вишневська, А. М. Григораш, Л. П. Дідківська, В. П. Забеліна, В. М. Калужна, А. В. Лагутіна, Н. П. Матвеева, Н. М. Неровня, Н. Г. Озерова, Н. П. Романова, С. О. Соколова, Л. М. Стоян, З. Р. Чернобровкіна, Т. К. Черторизька (укладач і відповідальний редактор); укладено за виданнями: *Шевченко Т. Повне зібрання творів: В 6 т. – К.: АН УРСР, 1963; Шевченко Т. Повне зібрання творів: В 10 т. – Друге доповнене і виправлене видання. – К.: АН УРСР, 1949–1963.*

для глибшого вивчення феномену білінгвальності автора, який упродовж тривалого часу залишається предметом наукових дискусій.

За характером відтворення лексики корпусу текстів Сл1985 належить до повних; у ньому презентовано усі слова (повнозначні й службові, власні й загальні) та словозмінні форми. До кожного слова наведено семантичні, функціональні, стилістичні, статистичні (окремо – і для кожного значення і кожної словозмінної форми) характеристики, супроводжено ілюстраціями вживання в текстах. У словнику забезпечено вимогу повноти реєстру, що є важливим не тільки як основа зовнішньої (статистичної) характеристики лексикону творів Шевченка, а насамперед як передумова докладного моделювання російськомовного сегмента ідіолекту автора, вивчення його у контексті тогочасної російської літературної мови.

Принцип неповного (вибіркового) семантичного опрацювання лексики, який застосовано в Сл1964, у Сл1985 заступлено засадою повного опису значень та відтінків значень усіх слів; за наявності зв'язних значень лексем у словосполучах такі синтактично зумовлені трансформації семантики так само докладно описано. Послідовна семантизація лексики вивщує цю працю з-поміж усіх ШС. У розташуванні значень багатозначного слова враховано градацію частотності виявлення різних значень у корпусі текстів; за наявності базового прямого і похідного стилістично маркованого значення застосовано послідовність відповідно до напряму семантичної деривації: спершу наведено основне, а потім похідне (похідні) значення. Для опису динаміки значень слова використано розширене коло стилістичних ремарок.

Значні за обсягами російськомовні тексти, передусім прозові, зумовили широту репертуару лексем та значно більшу кількість слововживань порівняно з текстами українськомовними поетичними; у прозових текстах відчутно зросла кількість ситуацій потенційної динаміки значення. Водночас функціонування лексики в поетичних і прозових текстах має суттєву відмінність: у текстах поетичних вихід за межі прямого у сфери переносного, образного значення слова є характерологічною константою текстів цього жанру; у текстах прозових такий семантичний розвиток фіксуємо значно рідше. Водночас особливості семантики лексем у (здебільшого) прозових текстах зумовлені не тільки їхньою жанровою специфікою, а й відмінностями структурування семантичних полів в українській і російській мовах. Звідси – наявність відмінностей у структуруванні семантики лексики в Сл1964 і Сл1985, зокрема слів, наявних у текстах обома мовами, наприклад:

добро

укр. – ‘майно, речі і под.’ (107 контекстів) з відтінком знач. ‘багатство, достаток’ (7) [виділено й проілюстровано *переносне* значення, але без вказівки семантики], ‘те, що протиставляється злу – про високі морально-етичні якості’ (40), ‘присудок „добре”’ (5) [Сл1964 I: 189–190];

рос. – ‘имущество, вещи, пожитки’ (39), ‘все хорошее, полезное в жизни человека’ (11), ‘благо, благополучие’ (6), ‘благоденствие, доброе дело’ (5), ‘земля, лес и т. п.’ (3), ‘форма тв. п. *добром* в знач. нареч. „по-хорошему”’ (1), а також у словосполученнях (3 контексти) – *к добру ли* ‘к хорошему ли?’, *до добра не доведет* ‘не даст ничего хорошего’ [Сл1985 I: 285–286];

знати (знать)

укр. – ‘розуміти, усвідомлювати, здогадуватись’ (230), ‘мати відомості про кого-, що-н., відати що-н.’ (174), ‘бути знайомим з ким-н., вирізняти кого-, що-н. з-поміж іншого’ (34), ‘бажати, хотіти; чинити на свій розсуд; вважати за потрібне’ (32), ‘мати знання в певній галузі, розбиратись у чому-н.’ (26), ‘азнавати, переживати, відчувати’ (19), форми II ос. одн. і мн. у знач. вставних слів уживаються, коли треба звернути увагу співрозмовника на що-н. (13); у словосполученнях (57) – *бог (святий, лихий ... хто) знає* (38), *щоб ти знав* ‘хай буде тобі (вам) відомо’ (7), *дати (давати) знати* ‘повідомити (повідомляти)’ (5), *пальці знать* ‘дуже відчутно’ (2), *тільки й знає* ‘тільки те й робить, що’ (2), *не знать і сліду* ‘про відсутність кого-н.’ (1), *нехай і наших знають* ‘при вираженні хвалькуватості, самовдоволення’ (1), *сама собі знає* (1) [Сл1964 I: 287–289];

рос. – ‘понимать, чувствовать что-л., догадываться о чем-н.’ (269), ‘располагать сведениями о ком-, чем-л.’ (210), ‘обладать знаниями о ком-л, чем-л., какие-л. познания’ (58), форми 2 л. *знаєш, знаєте* утворюються в знач. вводн. сл. с целью сосредоточить внимание собеседника на предмете разговора (58), ‘быть знакомым с кем-л.’ (44), ‘испытывать, переживать’ (9), с отриц. част. *не* ‘не считается с чем-л., не признавать’ (5), ‘хотеть, желать’ (5), ‘помнить’ (3), форма повелит. накл. *знай* ‘пусть будет тебе известно’ (3), у словосполученнях (151) *бог (господь, кто) его знает* ‘неизвестно, непонятно’ (45), *бог знает какой* – при вираженні досади, недовольства (8), *дать знать* (11), *знай себе* ‘то и дело, беспрерывно’ (8), *знать по опыту* ‘обладать знаниями, навыками, почерпнутыми из жизни, практики’ (7), *не знаю* – при наявності сумнів, неуверенності в висказуванні (6), *бог знает куда* (3), *грамоты не знают* ‘не уметь читать, писать’ (3), *дать знать себя* (2), *не бог знает* (2), *не знать, куда деваться* (2), *по себе знать* ‘познавать на собственном опыте’ (2), *только и знает, что* ‘ничего другого не делает’ (2), *бог знает что* – при вираженні готовності зробити що-л. (1), *будеши знать!* (1), *давать знать* (1), *знай наших* – при вираженні хвастовства (1), *знать, как свои пять пальцев* ‘обладать хорошими познаниями в чем-л.’ (1), *не зная дня* (1), *не знать, куда девать себя* (1), *не могу знать-с* – формула почитально-отрицательного ответа (1), *почем знать?* (1), *пора знать и честь* ‘время кончать что-л.’ (1), *сами здоровы знаете* (1), *черт знает где* (1) [Сл1985 I: 388–390].

Наведені приклади є типовими щодо часткового накладання семантичних полів у двох мовах, а не їх повних збігів, а також щодо ролі синтактики у формуванні їхніх розгалужених периферійних сегментів. Зауважимо, що нерідко саме словосполучення та їхня семантика демонструють ступіть оволодіння другою мовою.

Сл1985 презентує значний за обсягом репертуар лексем та розвинену семантичну структуру значної частини лексики. Ця обставина є важливою, оскільки доводить високий рівень розвитку мовної особистості автора, його значні досягнення у мовотворчості нерідною, засвоєною російською мовою (докладніше див: [Черторижская]). Щодо високого рівня володіння російською мовою важливими маркерами, які відтворено у Сл1985 (у словнику, на жаль, не можна сповна презентувати будову фрази, особливості сполучуваності слів, загалом – синтактику), можуть слугувати використання значного шару специфічно російських лексем та їх значень, граматичних форм, поширених лише чи здебільшого в російській мові. Тому значен-

ня Сл1985 виходить за межі довідника, оскільки в ньому закладено широку перспективу інтерпретації авторових текстів, його ідіолекту, процесів формування російської літературної мови середини ХІХ ст.

У „Додатках” до Сл1985 уміщено росіянізми українськомовних текстів Шевченка та ономастикон російськомовних творів; в окремих додатках подано не зауважені раніше і не внесені до Сл1964 українськомовні елементи російськомовних творів, іншомовні елементи в латинській графіці.

Обидва словники – Сл1964 і Сл1985 – з високим рівнем повноти відтворюють лексикон творів Шевченка (за вказаним корпусом текстів); всього у двох словниках зафіксовано 30664 реєстрових слова. Ці словники мають насамперед довідковий характер, призначені для наукових філологічних і культурологічних досліджень, поглибленого пізнання ідіостилю Шевченка, його мовотворчої практики, зокрема її впливу на формування і розвиток української та російської літературних мов.

2.7. Різноманіття прийомів творення Шевченком художніх образів спонукало дослідників до виділення із цілісних текстів окремих словесних знаків, носіїв авторової словесної естетики. Як наслідок такого прийому опрацювання текстів Шевченка постали численні студії окремо про фразеологізми, метафори, порівняння, синоніми, епітети. Здебільшого в таких працях виразним було захоплення мовою поета, його образо- і словотворенням на тлі нанизування однотипних фактів-цитат без глибшої їх інтерпретації. Проте все це готувало ґрунт для лексикографічного синтезу – словникового опису мови творів Шевченка за окремими типами словесних знаків. Так, зокрема, постала праця В. С. Ващенко „Епітети поетичної мови Т. Г. Шевченка. Словник-показчик”²⁴: спершу було створено індекс-словопоказчик 1951 р., далі – докладну аналітичну студію „Мова Тараса Шевченка”²⁵, було осмислено мову Шевченка як цілість під час створення Сл1964, у передмові до якого підкреслено необхідність „зробити огляд художніх засобів у поетичному контексті” (Т.1, с. ХІ), і лише згодом – словник епітетів, що став першим словником епітетів української поезії. У 1-й частині праці в алфавітному порядку подано опорні слова (880 одиниць) та епітети до них, виражені переважно прикметниками, рідше – іменниками та словосполученнями (*земля – чорна, чужа, окрадена, вольна, невольнича, чиста, осквернена, зубожена, праведна, широка, безконечна, велика, сонна, оновлена, убрана весною, козацькая, козача, руськая, німецька, турецька, половецька, римська, агарянська, шляхетська, ідольська*). Ряди епітетів до опорних слів експлікують як усталені для української поетичної мови, фольклору поєднання сполук епітета з означуваним, так і не повторювані іншими авторами²⁶, а це увиразнює співвідношення традиційного та індивідуального; водночас індексування дозволяє встановити співвідношення епітетів різної формальної структури, що розкриває низку деталей у харак-

²⁴ Ващенко В. С. Епітети поетичної мови Т. Г. Шевченка. Словник-показчик. – Дніпропетровськ, 1982. – 83 с.; використано ті самі джерела, що і в „Словнику мови Шевченка” (1964); наклад 400 прим.

²⁵ У цій праці автор змоделивав структуру майбутнього словника епітетів, розробивши зразки статей, у яких презентовано ряди епітетів при опорних словах [Ващенко 1963: 86–91].

²⁶ Основою для оцінки епітетів як загальнопоширених чи власне авторських можуть слугувати словники [Бибик; Єрмоленко].

теристиці художнього мовотворення автора. У 2-й частині матеріал інверсовано: опис розпочато з епітета (їх 827), до якого наведено всі означувані, при яких цей епітет використано (*праведний* – бог, бондар, брат, гетьман, гріх, діти, душа, закон, земля, Йосип, люди, Максим, мати, місто, младенець, муж, мученик, серце, син, сонце, старець, чоловік), що відтворює повторювані, функціонально навантажені та рідковживані, інколи – оказіональні, епітетні словосполучення в поезіях Шевченка.

У словнику епітетні блоки – поєднання в одному контексті кількох епітетів при одному означуваному (в сім'ї *вольній новій*; мій друже *вбогий не-лукавий*; *лихая тяжкая* година; І згадав літа *лихії* /*Погані давнії* літа; літа свої *давнії благії*; *срамотна давня* година; *дівочі молодії веселії* літа; І наллють *живої* /*Козацької* тії крові, /*Чистої, святої!!!*) – презентовано з порушенням архітекτονіки авторового тексту: з ускладненої поширеної словосполучення з кількома епітетами автор творить відповідну кількість простих епітетних сполук і вміщує їх нарізно, за алфавітом. Така довільна інтерпретація складних епітетів руйнує цілість створених автором образів, зневиразнює роль ампліфікації як характерного для ідіостилю Шевченка прийому²⁷.

Семантики та контекстного оточення епітетів та означуваних у словнику-показчику не наведено. Проте автор усвідомлює інформаційні можливості розгорнутого (неіндексного) словника епітетів, для чого розробляє і подає зразки текстового ілюстрування окремих епітетів, та все ж не входить у сферу семантики, уникає окреслення значень епітетних сполук.

Попри неточності у визначенні структури епітетів (у випадку з епітетними блоками, відтак – і в їх загальному реєстрі), словник-показчик має цінність як основа вивчення епітетики в системі прийомів художнього мовомислення Шевченка; водночас він засвідчує вихід за межі слова як визначального об'єкта лексикографічного опрацювання мови художнього тексту.

2.8. Лексикографування епітетів мови творів Шевченка продовжили І. І. Меншиков і Н. В. Підмогильна, опрацювавши у словниковому форматі атрибутивні словосполучення: іменник на позначення суб'єкта / об'єкта дії + атрибут, переважно прикметник чи його еквівалент²⁸. З українськомовних поезій вибрано 937 опорних іменників, що мають у текстах при собі атрибути, напр., до іменника *дитина*, *дитя* подано 80 атрибутів, до *мати* – 45, до *земля* – 37 та ін.

Опорні іменники розташовано за спадом кількості пов'язаних із ними атрибутів (від 80 до 1; сполук з 1 атрибутом наведено 490). Неалфавітна презентація матеріалу відчутно ускладнює користування словником; частково цю незручність нейтралізують алфавітні показники опорних та означаль-

²⁷ В. С. Ільїн зазначив: „Особливо широко виявлене у Шевченка парне ампліфікування різнотипних синонімічних взаємодоповнюючих прислівників: „*Даремне, марне* пролетять Його найкращії літа”. <...> Подібне парне ампліфікування у Шевченка має характер народно-пісенних сполучень, для яких типове таке зближення між поєднуваними словами, при якому вони сприймаються як одне поняття...” [Курс: 228]. В. С. Ващенко так само був свідомий художньої цінності ампліфікації: „У Шевченкових поезіях знаходимо окремі місця, наснажені епітетами. Це теж своєрідний прийом, коли саме на них спирається ціла система художніх засобів. Головне тут – ампліфікація епітетів <...>” [Ващенко 1963: 85].

²⁸ Меншиков І. І., Підмогильна Н. В. Поетичне слово Кобзаря. Словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій. – Дніпропетровськ, 1993. – 206 с.; укладено за виданням: Шевченко Т. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1978; наклад не вказано.

них компонентів словосполук, а також списки-індекси. В окремі частини вміщено обернену інтерпретацію цих словосполучень – від атрибутів до назв означуваних, напр., атрибут *святий* (*свята, святе, святі*) пов'язаний з означуваними *ангел, апостол, батько, великомученик, гетьманщина, грім, Дніпро, зерно, слово, час, шлях* та ін., усього 127 означуваних, *старий* – 73 означуваних, *молодий* – 63 означуваних та ін.; 560 атрибутів має по 1 означуваному. Атрибути та означувані лексеми паспортизовані (відсилання до творів, список яких наведено окремо). Значення компонентів словосполук та зразки їх уживання в текстах не наведено; подано можливі зразки повнішого опрацювання атрибутивних сполук з ілюструванням уживання у текстах (на прикладі слів *дитина, людина, святий, старий* – з українськомовних поезій та *сон, Оксана, святой, прекрасный* – з російськомовних).

Такою самою є структура опрацювання та форма презентації інформації про словосполуки в російськомовних поетичних творах, у яких виявлено 289 опорних іменників і 314 означень до них.

2.9. У доповненому виданні цієї праці²⁹ враховано низку раніше не опрацьованих українськомовних творів Шевченка³⁰ і розроблено нові словникові статті; кількість статей з опорним іменником збільшено до 970, а статей атрибутів – до 961; розділ про російськомовну поезію подано без змін. Відтворено багато індивідуальних авторських словосполук (*неокрасне крило; бог утомлений; несповитий світ; молода слава; ледача воля, проспана воля* та ін.), які є важливими для розуміння ідіостилю.

Словник увиразнює роль атрибутивних сполук у творенні художніх образів, функціональне навантаження атрибутів у мовній концептуалізації поетичного простору Шевченка. Аналіз за єдиною методикою текстів обома мовами відкриває перспективу глибшого вивчення проблеми двомовності спадщини Шевченка.

Хоча словники епітетів Ващенка та атрибутивних словосполук І. І. Меншикова й Н. В. Підмогильної своїми засадами майже не різняться, проте їх укладено за незіставними корпусами текстів, що зумовило розбіжності у презентації тих самих одиниць мови Шевченка, напр.: у Ващенка до іменника *літа́* (іменник, наз. в. мн.) подано епітети *молодії, веселії, дівочі, благі(ї), тяжкії, давній, довгі, не великі, злії, погані, скорбній, лихії, старії, найкращії, невольничі, летучі, остатній, марне страчание*; з наведеного ряду епітетів у Меншикова й Підмогильної відсутні *не великі, остатній, марне страчание*, а додано *святі, дорогі, кроваві, не малі, повиті*.

Приклади незіставності в різних словниках ідентичного матеріалу, опрацьованого за єдиними принципами, непоодинокі, що актуалізує проблему якості корпусу текстів, обраних для лексикографування, та повноти презентації матеріалу в словниках.

²⁹ Меншиков І. І., Підмогильна Н. В. Поетичне слово Кобзаря. Словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій. – Вид. друге, доповнене. – К.: Дирекція ФВД, 2008. – 211 с.; наклад 3000 прим.; укладено за виданням: Шевченко Т. Твори: В 5 т. – К.: Дніпро, 1978; доповнено за виданням: Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 1–3. – К.: Наукова думка, 1989–1991.

³⁰ У виданні Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у дванадцяти томах (Т. 1–2. – К.: Наукова думка, 1989–1991) подано ще 9 поезій: *Великий лях; За що ми любимо Богдана; Іржавець; Не журюсь я, а не спиться...; Нудно мені, тяжко...; Розрита могила; Ходить собі по церкві...; Чигрине, Чигрине...; Якби то ти, Богдане, п'яний...*

2.10. Словники-індекси не є самодостатніми й вичерпними джерелами інформації, оскільки для розуміння семантики та функції слів чи словосполук у творенні художніх образів необхідне звернення до текстів творів Шевченка чи до словників повного типу Сл1964 чи Сл1985. Словники-індекси мають спеціальну сферу застосування, яка корелює з обраними параметрами лексикографічної інтерпретації. Так, на підставі Сл1964 укладено „Інверсійний словник-індекс”³¹, який становить опрацьовану емпіричну базу для вивчення словотвірної структури лексики Шевченка (насамперед суфіксальних утворень) – сегмента українського лексикону I пол. XIX ст.; до реєстру також додатково внесено близько 140 слів, які не відтворено у „Словнику мови Шевченка”, проте виявлено в текстах Шевченка³². У словниковій статті інформація обмежена наведенням слова (для словозмінних частин мови – у вихідній формі); фонетичні варіанти слова, омоніми, зокрема омонімні власні й загальні назви, об’єднано в одній словниковій статті зі збереженням інформації про таке об’єднання (за допомогою цифрових позначок). У „Додаток” винесено складні утворення (як *огонь-сльоза, правда-мста*) та неоднослівні цілісні номінації (як *Великий Луг, Нижній Новгород*).

2.11. Хоча у Сл1964 та Сл1985 опрацьовано не тільки лексику, а й фразеологію, проте створення спеціальної лексикографічної студії про Шевченкову фразеологію виявилось актуальним насамперед з огляду на роль фразеологічних одиниць (ФО) у структурі тексту, досягнення з їхньою допомогою образності й експресії. Водночас така праця сприяла б дослідженню Шевченкового фразеотворення. Адже відомо, що створені поетом фразеологізовані звороти чи оновлені загальнонародні ФО внаслідок пізнішого наслідування (прецедентності) увійшли у фразеологічний фонд української мови [Вашенко 1963: 133–149]. Багато висловів із творів Шевченка, особливо поетичних, стали прецедентними, вживаними поза текстами Шевченка, де набули образності, експресії чи посилили ці ознаки. Тому не завжди можна однозначно розмежувати ФО і словосполучення, які згодом стали прецедентними.

З метою виявлення складу ФО творів Шевченка К. А. Серова уклала спеціальний словник³³, у якому презентовано 1078 фразеологізмів з українськомовних та 363 – з російськомовних творів. ФО авторка розуміє широко: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності, сполучення, прислів’я, приказки, примівки, крилаті слова та вислови, а також окремі слова-символи.

У словниковій статті наведено фразеологізм часто із зазначенням наявності його у відомих словниках української фразеології³⁴ та у Сл1964,

³¹ *Шевченко Т. Г.* Інверсійний словник-індекс до „Словника мови Шевченка”. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 115 с.; наклад 300 прим. Укладач словника – мовознавець Шевченко Тарас Григорович, 1939 р. н., кандидат філологічних наук, доцент Запорізького національного університету.

³² На пропуски слів і слововживань у цьому лексиконі вказали рецензенти [Пилинський М. М.; Ковалев; Бевзенко].

³³ *Серова К. А.* Словник Шевченкової фрази. – Запоріжжя, 2003. – 116 с.; наклад 300 прим. Матеріали дібрано з видань: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 1–3. – К.: Наукова думка, 1989–1991; *Твори.* – В 5 т. – Т. 4–5. – К.: Дніпро, 1978–1979.

³⁴ У списку відомих словників авторів: А. П. Коваль і В. В. Коптілов, Н. О. Батюк, І. С. Олійник і М. М. Сидоренко, Г. М. Удовиченко.

що не має високої інформаційної цінності, оскільки ФО не кваліфіковано щодо походження – не зазначено авторства. Для частини одиниць вказано їх тип – прислів'я, крилаті слова, що важливо для теорії фразеології, однак мало що додає до розуміння Шевченкового фразеотворення.

Здебільшого кваліфікація словосполук як ФО не викликає застережень, що підтверджує їх фіксація в інших фразеологічних словниках. Деяких словосполук у словнику не наведено, відтак – не кваліфіковано як ФО (*без сорома казка; усі ми в золоті і голі; все йде, все минає, і краю немає; в кризі ляжем спати; прозріте, люди, день настав; во время оно, хоча є варіант во дни они 'колись'; ой одна я, одна, як билиночка в полі; обніміте, брати мої, найменшого брата* тощо); водночас до фразеологізмів віднесено низку словосполук та окремих слів, хоча така їх кваліфікація видається сумнівною (*розбивати хурдигу; Цар небесний; Галайда; розтовкти* та ін.).

Здебільшого ФО семантизовано (*Неначе цвяшок в серце вбитий* – Крилатий вислів; про що-небудь, що не дає спокою; позначає владне охоплення людини ідеєю, задумом твору, спогадом та ін.) або описано ймовірну комунікативну ситуацію його використання (*Неначе в Бога* – при вираженні спокою); тлумачення низки ФО вимагає уточнень. Кожен фразеологізм супроводжує паспортизована ілюстрація.

Словник відтворює різноманітність Шевченкової фразеології, актуалізує вивчення її складу, меж та ролі у творенні ідіостилю. Водночас постає необхідність розмежування двох об'єктів вивчення: ФО у текстах Шевченка і сукупність ФО, які сформовані прецедентним функціонуванням його творів чи їх сегментів, інтертекстуальним буттям поетового слова.

2.12. Різновидом опрацювання лексики творів Шевченка є конкорданс³⁵, який презентує текстове оточення, усі контексти вживання в поетичних текстах кожного слова та його словоформ. Наведення контексту, текстового простору функціонування слова / словоформи обрано об'єктом спеціальної презентації. Важливо, що тексти видання звірено за автографами, що підвищує цінність такого джерела інформації³⁶. Суттєва перевага конкордансу над створеними раніше словниками мови творів Шевченка забезпечена можливістю врахування упорядниками досягнень текстології та залучення до опрацювання творів, які раніше не публікували, а тому й не використовували як джерело для інших словників. Корпус складає 18401 лексема із загальною кількістю вживань у текстах – 83731; для цього розписано 22241 рядок поезій (основних текстів, без варіантів); охоплено всі українськомовні поетичні тексти, окремо – російськомовні („Слепая”,

³⁵ Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko: Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка / Підгот. та ред. О. Ільницького, Ю. Гавриша. – Т. 1–4. – New York; Edmonton; Toronto, 2001. – 3230 с.; наклад 1000 прим. Працю створено за текстами: *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – Т. 1–2. – К.: Наукова думка, 1989–1991; відгукнулися на публікацію конкордансу [*Стєх; Naydan; Rozumnyj*].

³⁶ Відзначимо, що науково обґрунтований відбір джерела інформації для АС – звірене з рукописами авторитетне (канонічне) або прижиттєве репрезентативне видання – покладено в основу нових словників: *Терлак З.* Словник мови поетичної збірки Івана Франка „Зів'яле листя”. – Львів, 2010. – 393 с. (взято друге – останнє прижиттєве – видання збірки) [наклад 500 прим.]; *Словник мови Лесі Українки (на матеріалі збірки „На крилах пісень”)*. – Частина 1 (А–М) / Уклад. Н. Данилюк, Н. Іовхімчук, Н. Дарчук та ін. – Луцьк, 2012. – 123 с. + репринтне відтворення збірки [наклад 50 прим.].

„Гризна”, „Молитва Ієремії-пророка”; в останніх – 1619 рядків, 6799 слів (словоформ) та незначна кількість латинськографічних іншомовних елементів (подано окремо). Інформацію розподілено за кількома підрозділами: а) за основними текстами – лексика українськомовних поезій; слова латинською графікою; б) за варіантами – лексика українськомовних текстів; слова латинської графіки; так само за розділами подано лексику російськомовних поезій; окремо наведено лексику прозових текстів у „Гайдамаках” та латинськографічні вкраплення в ці тексти. Таке структурування інформації уможливило зіставний аналіз репертуару лексики та особливостей її контекстуального оточення залежно від мови та жанру твору. Кожне слово, а для відмінюваних – окремо кожна словозмінна форма, є вершиною у структурі словникової статті: для таких одиниць наведено контекстуальні оточення, які відтворюють найближчі текстові зв’язки; дистантних зв’язків, наявних у межах цілого художнього тексту, конкорданс не презентує. При заголовному слові подано кількісну характеристику вживання в корпусі текстів кожного слова, а для відмінюваних слів – окремо для кожної словозмінної форми; статистичні дані словозмінних форм не узагальнено на рівні слова-інваріанта, що вимагає додаткового їх опрацювання перед використанням (напр., форму *батько* (наз. в. одн.) вжито 67 разів, *батькові* (дав. в. одн.) – 7, *батьком* (оруд. в. одн.) – 5, *батьку* (кл. в.) – 19 (зауважимо, що форм род., зн., місц. відмінків цього іменника у поезіях Шевченка не зафіксовано). У конкордансі розділено інформацію про кількість уживань варіантів фонетичних (*рятовати* – 1, *рятувати* – 2) і граматичних (*кохались* – 2 і *кохалися* – 2, *куті* – 1 і *кутії* – 3).

Використання конкордансу як джерела інформації вимагає попереднього з’ясування коректності укладання словникових статей, оскільки у статтях нерідко об’єднано різні щодо граматики і семантики словоформи; йдеться про представлення як тотожних (на підставі тотожності формальної) омоформ чи омонімів, напр.: *літа* – іменник, наз. в. мн. (*літа молодії*) і дієслово, 3 ос. одн. теп. ч. (*літа орел, літа сизий*); *добра* – прикметник, ж. р., наз. в. одн. (*добра слава*) на тлі іменника, род. в. одн. (*було добра́ того чимало*) та іменника, наз. в. мн. (*і всі добра́ землі*); *язви* – дієслово, наказ. сп. та іменник, зн. в. мн. (*Язві́ язык мій за хули! Та язви́ мира ізціли*) тощо³⁷. При цьому кількість уживань „формального” слова – інваріантної форми, що є вершиною конкордансної статті (*літа* – 61, *добра* – 23, *язви* – 2), подано як єдине ціле, без урахування відмінностей граматичних характеристик омоформ та значень омонімів. Таке об’єднання граматично і семантично відмінних словоформ і наведення контекстів їх уживань без належного розрізнення підважує коректність і цінність такої інформації, вимагає її удокладнення перед використанням.

Контексти слововживання широкі, інколи включають кілька речень; паспортизація забезпечує точне визначення поетичного твору і рядка в ньому (в передмові вміщено ключ до паспортизації). База контекстів відкриває

³⁷ Шевченко нерідко актуалізував семантичну нетотожність формально близьких похідних, поєднуючи їх контекстуально і включаючи до засобів образотворення (...я прочув, що в Ко-чубеєвих *добрах* не було *добра* та й не буде), що зумовлює особливу увагу лексикографів до послідовного розмежування таких утворень.

перспективи поглибленого вивчення лексики, індивідуальних авторських текстових міжслівних зв'язків. Цінною є статистична інформація та індекси (список найчастотніших словоформ; алфавітні списки словоформ із зазначенням кількості вживань у текстах; списки словоформ за спадом кількості вживань), що сприяють окресленню кола слів – концептуальних вершин макротексту, які здебільшого корелюють з провідними темами і мотивами творчості Шевченка (*Бог, дитя / дитина, мати / матір, світ, море, серце, добре, тяжко, лихо, дума, слово* та ін.).

Конкорданс як різновид індексу слів / словоформ на тлі контекстів їх уживання не передбачає семантичного опрацювання, залишається провідником у безберегому просторі авторових текстів. Конкорданси, як і словники-індекси, відчутно не поглиблюють дослідження відповідного ідіолекту³⁸, „є лише підготовчим етапом до створення повноцінного тлумачного словника ідіолекту письменника” [Терлак: 9]. Швидке відшукування мінімального текстового оточення чи відповідного тексту (твору) за допомогою конкордансу, наявні статистичні характеристики слів, словоформ відіграють свою роль у дослідницькому процесі, свідченням чого є покликання на такі праці дослідників, насамперед літературознавців.

3. АС у дослідженні ідіостилю. Результатом укладання різнотипних словників Шевченка, як і будь-якого іншого автора, є об'єднання у праці спеціального лапідарного формату значної за обсягом інформації, яка в тексті твору може бути, з одного боку, дещо розмитую, здефокусованою, а з іншого, – мати додаткові текстові засоби посилення, насамперед посилення образного змісту. За допомогою словника відбувається переключення уваги з цілості твору чи його фрагмента на окреме слово, що, завдяки такому виокремленню, починає оцінюватися в загальномовних семантичних, функціональних, генетичних парадигмах, може спиратися на широке тло етнокультури.

Різні за структурою словники мови творів Шевченка демонструють неоднакові можливості представлення художнього тексту в лексикографічному форматі, у досягненні кінцевої мети – пізнанні ідіостилю автора, його мовного Я. Виявилось, що жоден з розглянутих словників не є інформаційно вичерпним, самодостатнім для пізнання мови творів Шевченка. Лексикони як дослідницький інструментарій орієнтують у мовотворчості-текстах за окремими параметрами чи їх сукупністю, розширюючи можливості вивчення творчості Шевченка літературознавцями³⁹, мовознавцями, насамперед у пізнанні його ідіолекту, об'єктивного з'ясування ролі в історії української літературної мови. Незіставність цих лексиконів є самоочевидною, оскільки вихідною базою їм слугували різні корпуси текстів, під час їх укладання були використані неоднакові теоретичні засади, моделі лексикографування. Тому з цих праць не завжди вдається видобути вичерпні й

³⁸ У сучасній лексикографії поширене укладання АС без опрацювання семантики лексем чи їх художньо-естетичного коментування. Зокрема, таким шляхом пішла Н. В. Гаврилюк, уклавши словничок неологізмів кївських неокласиків, подавши у словникових статтях: заголовне слово, вказівку на його частиномовну належність, цитату слововживання і паспортизацію [Гаврилюк].

³⁹ Показово, що статистичні характеристики слововживання нерідко використовують серед аргументів у літературознавчому аналізі [Теми: 98, 163, 261 та ін.].

зиставні характеристики мови Шевченка навіть за опрацьованими параметрами (напр., кількісними характеристиками).

Оглядаючи історію створення словників Шевченкової мови за майже столітній проміжок часу, спостерігаємо своєрідну логічну оберненість цього процесу: до канонічного, звіреного за рукописами корпусу текстів, який покладено в основу конкордансу, дослідники дійшли не на початках лексикографічного опрацювання мови творів Шевченка, а після опублікування майже всіх інших словників, зокрема і тих *повних*, у створенні яких конкорданс прислужився б чи не найбільше.

Опубліковані лексикографічні праці уявляли часткові й загальні проблеми створення ШС, серед яких визначальними залишаються тип словника (індекс чи повний), його основне спрямування (ілюстрування, часткове повторення загальнономовного словника чи створення лексику ідіолекту як неповторного художнього мовосвіту); важливими залишаються питання визначення типів одиниць лексикографічного опису: слово і / чи словосполука (включно з ФО), зважаючи на ту особливість, що метафорика, образи виформовуються в опорі здебільшого на словосполуки, а не на окремі слова, і вербалізуються словосполуками; так само і непереносні (прямі) значення нерідко передають не окремі слова, а словосполуки. Зауважимо, що в Сл1964 і Сл1985 центральною одиницею опрацювання є слово, що відповідає традиціям тлумачної загальнономовної лексикографії; навіть у випадках функціонування в текстах словосполук як номінативних одиниць, напр., у Сл1964 заголовним для статті подано *звізда* (без визначення семантики), а не *звізда хвостата*: у контексті *Таки з востоку /Над самим Віфліємом, боком /Звізда хвостатая зійшла* [„Марія”] йдеться не про зорю, а про комету, яка в традиційній культурі українців була передвістям лиха, нещастя; саме це символічне значення назви комети актуалізував Шевченко у своїх творах⁴⁰. Зауважимо, що, редагуючи поему „Марія”, автор замінив *звізда хвостатая* на іншу народну назву комети *мітла огненная*: *Аж здригнувся /Святий тесляр. Митла з востоку /Над самим Віфліємом, боком, /Митла огненная зійшла*.

Презентацію Шевченкової мови в словниках досі здійснювано переважно у формальному напрямку, менше – у семантичному, ще рідше – семантико-стилістичному. Спільною характерною рисою словників, у яких презентовано і семантику, є зорієнтованість на загальнономовний семантичний узус, віддаленість від сфери поетичного, від художніх авторових смислів. Зауважимо, що в розпорядженні укладачів Сл1964 не було словника з докладно опрацьованою семантикою української мови доби творення досліджуваних текстів – I пол. XIX ст., та й *Словник української мови* (т. 1–11. – К., 1970–1980), який міг би стати у пригоді, на той час ще тільки уклали, до того ж він презентував семантичний стандарт передусім середини XX ст. та мовну свідомість лексикографів цього періоду. Та обставина, що значення багатьох слів із творів Шевченка у різних словниках подано неоднаково, з увиразненням різних відтінків, спонукає до по-

⁴⁰ У містерії „Великий льох” Шевченко текстуально об’єднав поняття *комета* і *лихо*, *біда*: *Ні сестриці. Так не треба. /Поки сліпі люде, /Треба його поховати, /А то лихо буде! /Он ба- чите, над Києвом /Мітла простяглася, /І над Дніпром і Тясмином /Земля затряслася. /Чи чуєте? Застогнала /Гора над Чигрином. /О!.. Сміється і ридає /Уся Україна!*

глибленого опрацювання семантики поетового лексикону. Так, спираючись нерідко на ті самі контексти (інколи це єдине слововживання лексеми в текстах Шевченка), автори словників підкреслювали різні елементи потенційної семантичної структури лексеми, внаслідок чого сприймання тексту могло зміститися в іншу аксіологічну площину (*хавтури* – ‘остатки поминального обіда, забираємые духовенствомъ и нищими’ [Малеча], ‘хлібний дарунок Священнику’ [Огієнко], ‘побори натурою, які брало духовенство’ [Сл1964]; *файда* – ‘длинный цыганский кнут, пуга’ [Малеча], ‘довгий батіг, хвайда, пуга’ [Огієнко], ‘батіг’ [Сл1964] тощо).

Складність завдання – знайти рівновагу між загальномовним філологічним словником-довідником і тлумаченням тексту з виразним поетичним змістом – усвідомлювали укладачі Сл1964 і Сл1985, що засвідчує використання – бодай зневизначених – стилістичних ремарок. Відомо, що *поезія – це мова в її естетичній функції* (Р. Якобсон), що існування двох мовних світів – раціонального і поетичного – вимагає застосування неоднакових прийомів лексикографічного відтворення. Художній текст як предмет словникової інтерпретації передбачає зосередження уваги на мовних засобах втілення художньо осмисленої дійсності у системі образів, їхній архітектоніці, на загальних законах й авторовій специфіці образотворення, а також на особливостях функціонування мовних одиниць (слів, словосполук) у сфері високого стилю. Презентація інформації художніх текстів у лексикографічному форматі передбачає застосування спеціальних, порівняно з укладанням загальномовних тлумачних словників, прийомів їх опрацювання, розроблення відповідної структури словникової статті, використання окремої метамови (докладніше див.: [Павлович 2007; СЛЯРП]).

Зауважимо, що під час створення Сл1964 на вибір моделі лексикографічного опрацювання вплинув досвід підготовки фундаментальної й новаторської на той час праці – ‘Словаря языка Пушкина’. За жанром це був словник-довідник із чітко окресленими засадами:

‘„Это словарь прежде всего языка, а затем – и то не в полной мере – индивидуального стиля Пушкина. Он часто не регистрирует тех смысловых осложнений, тех многообразных и иногда каламбурных, намеренно противоречивых смысловых оттенков, которые получают слова в композиции художественного целого. Он не содержит каталога пушкинских образов, он, естественно, не берет на себя задачу описания и использования развернутых метафор пушкинского стиля, иногда охватывающих целые стихотворения” [Виноградов: 10].

Хоча В. В. Виноградов розумів специфіку й високо цінував мову художньої літератури (*За своєю суттю поетичне – це ідеал словесно-художньої довершеності, що визначає естетичну оцінку творів.* – В. Виноградов), проте у визначенні концепції і прийомів словникового опрацювання мови творів Пушкіна перемогла історико-мовна засада: оскільки Пушкін – це нова епоха в історії російської літературної мови, то вважалося за необхідне співвіднести його мову з узусом, поминувши (чи врахувавши мінімально) феномен його художнього мовомислення і мовокористування.

Така концепція словникового опрацювання мови художніх текстів закономірно викликала незгоду мовознавців. Зокрема, осмислюючи інформаційну сутність словників мови творів Шевченка, Пушкіна, Міцкевича,

Ботева, Гете та ін., моделюючи перспективи створення словника мови художніх творів І. Франка, І. І. Ковалик прийшов до переконання:

„Естетична функція художнього слова (експресем – експресемодів) як спеціальна надбудова комунікативно-пізнавального функціонування літературного естетичного висловлення вимагає відповідної обробки у словниковій статті словника літературного твору. Природно, що аж ніяк не можна зводити лінгвістично-лексикографічної характеристики словесних величин художнього твору лише до загальних стилістичних позначок типу *образне, переносне, іронічне, зневажливе* тощо, як це здебільшого практикується [...]. Цього типу позначення слів-експресем у словнику художнього твору ще не дають достатніх даних для вияву майстерності поетичного твору певного письменника та для показу системи його оригінальних індивідуальних експресемних прийомів. У словнику поетичних творів поряд із обов'язковим вичерпним лексико-семантичним та граматико-морфологічним описом треба давати ще й відповідну достатню лінгвістичну характеристику слів-експресем” [Ковалик: 380].

Ідеї І. І. Ковалика про необхідність встановлювати відношення між прямим і поетичним значеннями слова під час дослідження художнього мовлення [Ковалик: 381] виявилися суголосними пошукам багатьох дослідників (Ю. М. Лотман, В. П. Григор'єв, С. Т. Золян, Н. В. Павлович та ін.). В осмисленні художнього мовлення, зауважуючи його численні системні функціональні відмінності від мовлення нехудожнього, профанного, дослідники нерідко від *зіставлення* двох типів мовлення переходять до *протиставлення* як двох мовних світів⁴¹.

Необхідність докладного опрацювання текстів із погляду узуально семантичного і власне художнього досі залишається чи не найскладнішим завданням в укладанні АС у різних лінгвістичних традиціях, хоча віддавна оцінюється як проблема пріоритетна. Семантика як простір втілення авторового художнього осмислення всього зображуваного у творі (зі змінами, прирощеннями і трансформаціями семантики загальноновживаної лексики) має стати однією з визначальних засад створення таких лексиконів. Не так репертуар мовних одиниць та кількість їх уживань у тексті / сукупному макротексті писемної спадщини автора визначають цінність АС, як можливість змоделювати і лексикографічно презентувати семантичний і образний художній простір слова. Тільки можливість глибоко пізнати ідіолект, зрозуміти індивідуальні прийоми словесної творчості виправдовує зусилля укладачів АС.

До поглибленого осягнення, відтак – і до лексикографічного представлення *поетичної семантики* спонукають досвід змістово-естетичного

⁴¹ Показовою є позиція відомої дослідниці образності російської художньої літератури Н. В. Павлович: „Человек живет в двух языковых мирах – в рациональном и иррациональном. Первый – рациональный мир – это нормативный, или общелитературный язык, а также язык терминологии, или язык науки. <...> Второй языковой мир – иррациональный, или поэтический – это мир необычных, нестандартных смыслов – поэтические образы, каламбуры, шутки, намеки, придумывания слов, жаргонные, детские слова – все то, где происходят смысловые сдвиги и нарушения логики – несходное становится сходным, а противоречащее – тождественным. Это и серьезный и несерьезный мир, и его идеал – в одно-временном совмещении как можно большего числа разных смыслов на как можно меньшем языковом пространстве – иными словами, в максимальном богатстве смыслов” [Павлович 2007: XXVII]. На користь висловленої ідеї опозитивності двох мовних світів також промовляє той факт, що дослідники оперують значними масивами образних словесних знаків, організованими в парадигми; так, база даних словесних образів російської художньої літератури XVIII–XX ст. налічує 55350 одиниць [Павлович 2004: 10].

виглумачення художніх текстів та непоодинокі випадки неоднозначної, інколи – протилежної інтерпретації слів, словосполук, мотивів і концептів художніх текстів. Стосовно Шевченкових текстів ідеться насамперед про осмислення ключових слів у втіленні визначальних тем, що „наскрізно, парадигмально, проходить через усю Шевченкову творчість, набуваючи константного, архетипного значення” [Барабаш: 199]. Поетичний зміст, символи, мотиви, оприявлені у творах Шевченка, дозволяють стверджувати не тільки факт існування іншої семантики, порівняно з описаною у Сл1964, а нерідко особливу текстотвірну й образотвірну роль тих значень, які залишилися поза увагою лексикографів чи описані ними недостатньо. Розглянемо кілька прикладів.

У текстах Шевченка семантика вербальних позначень шляху, дороги (разом з епітетами) не вичерпується колом прямих значень – вказівками на топос описуваних подій: вони є носіями глибинного художнього змісту, безпосередньо пов’язаного з визначальними мотивами творів, соціальними оцінками, концептами, насамперед з осмисленням долі чи недолі героїв. Тому в текстах простежено чітке протиставлення двох топосів *шлях* і *понад шляхом*, [йти, рухатися] *дорогою, шляхом* і *без дороги, без шляху битого*, [йти, перебувати] *понад шляхом*, тобто їхнє буття не на шляху, а поза шляхом. Цьому протиставленню автор надав особливого змісту, піднісши до завершеного цілісного символу: шлях призначений не для обійдених долею, бо для них інший топос існування – *понад шляхом* (докладніше: [Масенко]; також див.: [Боронь]). Звідси – образ (із внутрішньою антитезою) зарослого тернами шляху, яким немає вороття додому: *А журавлі летять собі / Додому ключами. / Плаче козак – шляхи биті / Заросли тернами*), як і образ шляху у візії вільного майбутнього: *Братерська наша воля / Без холопа і без пана / Сама собі у жупані / Розвернулася весела. / Аксамитом шляхи стеле, / А єдвабном застилає [„Чернець”]*.

Аналіз уривку *Тоді я веселий, / Тоді я багатий, / Як буде серденько / По волі гуляти!* [„Катерина”] уповажнив на висновок, що „тут-таки вперше з’являється у Шевченка й дієслово *гуляти* у специфічному значенні повноти самовияву особистості, розкошування у правді й волі” [Дзюба: 78]. Саме зауважене специфічне значення є концептуальним для розуміння глибинного смислу Шевченкового тексту. Натомість запропоноване в різних ШС опрацювання семантики лексеми *гуляти* (‘веселиться, кутить, разноситься’ [Малеча 1917: 17], ‘забавлятися, весело проводити час, проходжуватися, нічого не робити’ і ‘гратися в що, чим’ [Огієнко: 73], ‘проходжуватися, походжати, пливти і под. ради задоволення’, ‘розважатися, веселитися’, ‘бути вільним від роботи, відпочивати’, ‘залицятися до кого-н., бути з ким-н. у любовних стосунках’, *перен.* ‘битися з ворогом, воювати, вбивати’, *перен.* ‘жити’ [Сл1964 I: 156]) залишають і слово, і текст у цілому на поверхнево-му рівні сприймання смислу.

У творах Шевченка словосполучки з означенням *мережена* / *мережана* не тільки мають різні значення, а й актуалізують віддалені смисли поетичного тексту: *мережена* / *мережана хустка* [~ *лівреї*, ~ *занози*, ~ *стеги*] і *мережані вірші* (*Не для людей, тієї слави / Мережані та кучеряві / Оці*

вірші віршую я. /Для себе, братія моя!); так само і *мережати* – не тільки ‘гапувати, вишивати узорами’ (із цим значенням у поетичних текстах лексему зафіксовано двічі), а насамперед і переважно ‘творити, писати вірші’ (засвідчено у 5 контекстах, напр.: *І четверту починаю /Книжечку в неволі /Мережати, – змережаю /Кров’ю та сльозами ... і далі А я таки мережать буду /Тихенько білії листи* [„Лічу в неволі дні і ночі’’]). Тому в статті словника концептуальний семантичний комплекс ‘писати вірші, реалізовуватися у словесній творчості’ мав би зайняти центральну позицію – як основа розгортання Шевченкових парадигмальних образів, а не бути прихованим за ремаркою *образне* на тлі виокремлення вихідного дообразного значення ‘робити мережку’ [Сл1964 I : 400].

Підкресленням в описі семантики денотативних (допоетичних) значень на тлі використання для авторських змістових (художньо змістових) дериватів узагальнювальних ремарок укладачі ШС продемонстрували залежність методики створення АС від стандартів тлумачної лексикографії. Водночас засвідчено відсутність теорії авторської лексикографії – докладної метамови, моделей презентації інформації у словнику, параметризації опису мови художніх текстів.

Феномен неоднакового розуміння змісту творів Шевченка засвідчує можливості різноспрямованої актуалізації в художньому тексті змістового і структурного потенціалу мовної системи [Золян: 427], підкреслює особливу роль образної деривації у словесній творчості, у формуванні художнього тексту як цілості. Тому пізнання глибинного образного змісту творів Шевченка залишається визначальним в їх смисловій та естетичній інтерпретації, відтак – і в їх словниковій презентації.

За майже столітній період словникового опрацювання мови писемної спадщини Тараса Шевченка⁴² дослідникам вдалося багато пізнати часткового й загального в характеристиці ідіолекту Кобзаря. Кожен наступний словник⁴³ сприяв поглибленню знань про Шевченків лексикон, його склад, функціонування слова у просторі художнього твору й усієї творчості, про масштаби впливу цієї словесної творчості на поступ української літературної мови. Однак за наявності чималої кількості ШС лексикографічну презентацію мови творів Шевченка вважати завершеною передчасно: актуальним залишається створення такого словника, в якому головним об’єктом опису було б не *раціональне*, а *поетичне*, рух від змісту базового, дообразного до змісту-смыслу художнього, образного, символного. У лексикографічному вимірі – це рух від словника-довідника до праці інтеграційної, що поєднала б докладний довідник про мову досліджуваних текстів за окресленими параметрами з їх художньо-естетичною інтерпретацією. Лише за таких умов можливе моделювання змісту й архітектоніки Шевченкового *художнього світу* в словниковому форматі, глибинне пізнання феномену його словесної творчості.

⁴² За межами студії залишено словник основних фігур поетичної мови Шевченка, виявлених у „Кобзарі” [Леськів], та словник рим Шевченка [Діброва].

⁴³ Попри неуніверсальний характер деяких із розглянутих ШС, їхню різну роль у пізнанні мови Шевченка, ці праці також є цінним джерелом дослідження напрямів формування української авторської лексикографії.

ХРОНОЛОГІЯ ПУБЛІКАЦІЇ СЛОВНИКІВ МОВИ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ТА УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ В ТЕКСТІ

Літописець Нестор. Словничок Шевченкової мови. – Миколаїв [друкарня І. А. Фефербойма], 1916. – 66 с. [Малеча 1916].

Нест. Літ. [Нестор Літописець]. Україно-руський словничок до Кобзаря Т. Г. Шевченка. – Херсон [друкарня губернського правління], 1917. – 83 с. [Малеча 1917].

Ващенко В. С., Петрова П. О. Шевченкова лексика. Словопоказчик до поезій Т. Г. Шевченка. – К., 1951. – 106 с.

Митрополит Іларіон. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. – Вінніпег, 1961. – 258 с. [Огієнко].

Словник мови Шевченка. – Т. 1–2. – К.: Наукова думка, 1964. [Сл1964].

Ващенко В. С. Епітети поетичної мови Т. Г. Шевченка. Словник-показчик. – Дніпропетровськ, 1982. – 83 с.

Словарь языка русских произведений Шевченко. – Т. 1–2. – К.: Наукова думка, 1985–1986. [Сл1985].

Меншиков І. І., Підмогильна Н. В. Поетичне слово Кобзаря. Словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій. – Дніпропетровськ, 1993. – 206 с.

Шевченко Т. Г. Інверсійний словник-індекс до „Словника мови Шевченка”. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 115 с. [Інверс.].

Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko: Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка / Підгот. та ред. О. Ільницького, Ю. Гавриша: В 4 т. – New York; Edmonton; Toronto, 2001. [Concord.].

Серова К. А. Словник Шевченкової фрази. – Запоріжжя, 2003. – 116 с.

Меншиков І. І., Підмогильна Н. В. Поетичне слово Кобзаря. Словник лексичних компонентів атрибутивних конструкцій. – Вид. друге, доповнене. – К.: Дирекція ФВД, 2008. – 211 с.

ЛІТЕРАТУРА

Айзеншток – Айзеншток І. Я. Доманицький Василь Миколайович // *Шевченківський словник*. – Т. І. – К., 1976. – С. 195.

Барабаш – Барабаш Ю. Любов // *Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка*. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 185–212.

Бевзенко – Бевзенко С. П. Додатки до „Словника мови Шевченка” // *Збірник праць 15 наукової шевченківської конференції*. – К., 1968. – С. 173–179.

Бибик – Бибик С. П., Єрмоленко С. Я., Пустовіт Л. О. Словник епітетів української мови. – К., 1998.

Бойко – Бойко М. Ф. Про словник мови Шевченка // *Збірник праць шостої наукової Шевченківської конференції*. – К.: АН УРСР, 1958. – С. 274–278.

Боронь – Боронь О. В. Мотив шляху // *Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка*. – К., 2008.

Ващенко 1963 – Ващенко В. С. Мова Тараса Шевченка. – Х., 1963.

Винницький 1981 – Винницький В. М. Наголошування прикметників у поезії Т. Г. Шевченка // *Українська мова і література в школі*. – 1981. – № 3. – С. 26–30.

Винницький 1982 – Винницький В. М. Акцентуація дієприслівників у поезії Т. Г. Шевченка // *Культура слова*. – Вип. 22. – К., 1982. – С. 66–70.

Винницький 2004 – Винницький В. М. Акцентуаційні етюди. – Жовква: Місіонер, 2004.

Виноградов – Виноградов В. В. Предисловіе // *Словарь языка Пушкина: В 4 т.* – Т. І. – М., 1956. – С. 5–10.

Вокальчук 2004 – Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект). – Рівне, 2004.

Вокальчук 2008 – Вокальчук Г. М. Словотворчість українських поетів ХХ ст. – Острог, 2008.

Гаврилук – Гаврилук Н. В. Словник авторських лексичних новотворів київських неокласиків // *Київські неокласики: словотвір [Українська індивідуально-авторська неографія. Вип. 2]*. – Острог, 2009. – С. 60–214.

Даль – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М., 1981–1982.

Дзєндзелівський – Дзєндзелівський Й. О. Нєстор Малєч – єтнограф, фольклорист, філолог // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХХІІІ. Праці секції єтнографії та фольклористики. – Львів, 1992. – С. 206–218.

Дзюба – Дзюба І. Воля // Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 76–85.

Діброва – Діброва С. М. Словник рим Шевченка. – Сімферополь, 2004. – 144 с.

Єрмоленко – Єрмоленко С. Я., Єрмоленко В. І., Бибик С. П. Новий словник єпітетів української мови. – К.: Грамота, 2012.

Золян – Золян С. Т. О стиле лингвистической теории: Роман Якобсон и Виктор Виноградов о поэтической функции языка // Поэтика и эстетика слова: Сборник научных статей памяти Виктора Петровича Григорьева. – М., 2009. – С. 424–432.

Караулов – Караулов Ю. Н., Гинзбург Е. Л. Опыт типологизации авторских словарей // Русская авторская лексикография XIX–XX веков. Антология. – М., 2003. – С. 4–16.

Ковалев – Ковалев В. П. „Словник мови Шевченка в двох томах” // Вопросы языкознания, – 1966. – № 1. – С. 129–133.

Ковалик – Ковалик І. І. Про типологічну інтерпретацію художнього слова та вияв майстерності у словнику мови І. Франка // Ковалик І. І. Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці. – Ч. II. – Львів; Івано-Франківськ, 2008. – С. 371–381.

Курс – Курс історії української літературної мови: У 2 т. – Т. I. – К.: АН УРСР, 1958.

Лєськів – Лєськів Б. Фігури „Кобзаря” Тараса Шевченка. Словник. – Немирів: Буг-Дан, 2004. – 235 с.

Масєнко – Масєнко Л. Т. Образ шляху в поезії Тараса Шевченка // Мовознавство – 1988. – № 3. – С. 34–40.

Мойсієнко – Мойсієнко А. К. Огієнківський словник Шевченкової мови // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах. Збірник наукових праць: У 2-х ч. – К.: Наша культура і наука. – Ч. I. – 1999. – С. 283–289.

Німчук – Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія г // Мовознавство, 1990. – №6; 1991. – № 1–3.

Павлович 2004 – Павлович Н. В. Язык образов. Парадигмы образов в русском поэтическом языке. – М., 2004.

Павлович 2007 – Павлович Н. В. Словарь поэтических образов. – Т. 1–2. – Изд. второе, стереотипное. – М., 2007.

Паламарчук – Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). – К.: Наукова думка, 1978.

Пилинський М. М. – Пилинський М. М. Словник мови Шевченка (рецензія) // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 11. – С. 86 – 92.

Пилинський М. С. – Пилинський М. С. До проекту словника Мови Коцюбинського // Мовознавство. Наукові записки [Інституту мовознавства]. – Т. 1. – К.: АН УРСР, 1941. – С. 157–161.

Полный словарь – Полный словарь диалектной языковой личности / Под ред. Е. В. Иванцовой: – В 4 т. – Томск, 2006–2012.

Скляренко – Скляренко В. Г. Авторські наголоси в творах Т. Г. Шевченка // Культура слова. – Вип. 37. – К., 1989. – С. 22–25.

СлГр – Словарь української мови / Упор., з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: У 4 т. – К., 1907–1909.

СЛУ – Словник мови Лєсі Українки (на матеріалі збірки „На крилах пісень”). – Ч. I (А–М) / Уклад. Н. Данилюк, Н. Іовхімчук, Н. Дарчук та ін. – Луцьк, 2012. – 123 с.

СЛЯРП – Словарь языка русской поэзии XX века. – Т. I –. – М., 2001–.

Сологуб – Сологуб Н. М. Словник мови письменника // Лінгвостилістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка. – К., 2007. – С. 133–138.

Стех – Стех М. Р. Інвентар Шевченкового знаряддя // Література плюс, 2002. – № 7 (42). – С. 27–29.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

Тараненко – Тараненко О. О. Мови письменника словник // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2007. – Вид. 3-є, змінєне.– С. 372–373.

Темі – Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К.: Наукова думка, 2008.

Терлак – Терлак З. М. До історії лексикографічного опрацювання мови художніх творів Івана Франка // Терлак З. М. Словник мови поетичної збірки Івана Франка „Зів’яле листя”. – Львів, 2010. – С. 9.

Цимбалюк-Скопненко – Цимбалюк-Скопненко Т. В. Українська авторська лексикографія: здобутки і перспективи // Українська мова. – 2010. – № 2. – С. 3–14.

Черторижская – Черторижская Т. К. Взаимодействие русской и украинской лексики в русских произведениях Т. Г. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1981.

Шерех – Шерех Ю. Критика поетичним словом. Молодий Шевченко визначає своє місце в історії літератури та дещо про „білі плями” // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. – Т. III. Література. Мистецтво. Ідеології. – Х.: Фоліо, 1998. – С. 7–28.

Шестакова – Шестакова Л. Л. Русская авторская лексикография. Теория, история, современность. – М., 2011.

Щербанов – Щербанов Н. Казачий Нестор // Малеча Н. М. Словарь говоров уральских (яицких) казаков: В 4 т. – Т. 1. – Оренбург, 2002. – С. 8–22.

Naydan – Naydan M. // *Slavic and East European Journal*. 48. 2. (Summer 2004).

Rozumnyj – Rozumnyj J. // *Canadian Slavonic Papers*. 2004. – Vol. XLVI, 3–4. – P. 500–503.

Pavlo Hrytsenko

THE LEXICOGRAPHY OF INDIVIDUAL AUTHORS:

TARAS SHEVCHENKO

The compilation of dictionaries of separate texts or their combination authored by one person (commonly, the lexicology of individual authors) deals with the analysis of a particular text or a particular author’s idiolect. Such an idiolect is represented in this case as a cultural phenomenon projected onto the developmental line of a national language. Particularly important are dictionaries of the major figures in the history of a national language, its formation and the development of its standard. Taras Shevchenko is one of such figures in the Ukrainian linguistic and cultural milieu since his output changed significantly the orientation of the development of literary Ukrainian, including its qualitative features.

The existing dictionaries of the literary output of Shevchenko (in total, twelve of them, the first one dating back to 1916 and the latest to 2009) reflect the entire lexicon of both Ukrainian- and Russian-language works, while differing in their readership, corpus of the works involved, as well as their descriptive format, characterized by a number of the lexicographic parameters. Some dictionaries represent separate layers of the lexicon (epithets, idiomatic usage, linguistic forms, especially important for the formation of grammatical and stylistic norms of a literary language). Some other dictionaries contain direct indices or indices *a tergo* of the whole lexicon as well as concordances (of the poetic works). The most exhaustive information about the functioning and semantics of lexemes is found in *The Dictionary of Shevchenko’s Language* (vols. 1–2, Kyiv, 1964) and *The Dictionary of the Russian-Language Works of Shevchenko* (vols. 1–2, Kyiv, 1985–1986). However, even in these dictionaries, meanings are not provided for all the lexemes, while their semantics are largely described from the point of view of the norms of standard Ukrainian. In other words, the semantic space of Shevchenko, the individual and figurative meanings of words as well as their place in the conceptual world of this author has remained undetermined.

A thorough analysis of Shevchenko’s works has recently produced a lot of new conceptual frames, figurative meanings of many lexemes used by the author

in his literary works. The latest discoveries by the researchers of Shevchenko's texts instigate the creation of new special dictionaries describing specific linguistic means that strengthen the poetics of his works as well as critical reassessment of the semantics and poetics of Shevchenko's works as described in the existing dictionaries and literary studies.

СЕМАНТИЧНИЙ ДІАПАЗОН СЛОВА В СЛОВНИКУ ЕПІТЕТІВ І В ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ

Евристична цінність словника епітетів полягає у створенні бази оцінних слів до визначеного реєстру іменників, які в сучасній українській літературній мові означаються прикметниками (дієприкметниками), утворюючи атрибутивні словосполучення. Основним джерелом таких означальних словосполучень є художній стиль, у якому аксіологічна семантика прикметникових означень репрезентована найширше. Серед атрибутів є стилістично нейтральна і стилістично маркована (високого поетичного або зниженого розмовного звучання) лексика, яка, означуючи предмети, явища навколишнього світу, сигналізуючи про відповідне ставлення мовців до абстрактних номінацій, засвідчує національно-мовну рефлексію над пізнаним об'єктом. І реєстр Словника епітетів, і епітети до іменникових гасел [Єрмоленко 2009] становлять важливий сегмент національної мовної картини світу.

Словник фіксує епітети не лише в художніх текстах — від творів Івана Котляревського до художньої мовної практики початку ХХІ ст., а й у публіцистичній, науковій, науково-популярній мові, тобто в тих джерелах, де важливу змістову й емоційно-експресивну роль виконують логіко-класифікаційні означення.

Хоч Словник епітетів орієнтований на створення загальної картини функціонування прикметникових означень в українській мові без окреслення конкретних часових зрізів літературної мови, проте на багатьох зафіксованих епітетах можна спостерігати ознаки часу їх появи, активного функціонування в мові, так само як і ознаки індивідуально-авторського слововживання. Часові ознаки передусім властиві наведеним до іменникових гасел епітетам, уживаним у публіцистичних, наукових текстах. Ці логіко-класифікаційні епітети мають спеціальну позначку в Словнику й не передбачають ілюстрування мінімальними контекстами — реченнями. Вони усталюються як постійні характеристики певних предметів, явищ і належать до атрибутів, що означають слова-поняття в контексті логічних характеристик, властивих когнітосфері української літературної мови в її конкретно-історичному вимірі.

Межа між означеннями, що виконують художньо-естетичну функцію, і логіко-класифікаційними означеннями досить умовна, надто коли враховувати психологічний компонент у семантиці атрибутів. Емоційно-психологічне реагування людини на докільця пов'язане зі значною варіативністю, неокресленістю, постійною семантичною дифузією епітетів, які належать до групи атрибутів психологічного сприймання об'єктів навколишнього світу.

На змінюваність і частотність логіко-класифікаційних ознак певних понять значною мірою впливають суспільно-ідеологічні чинники. Власне,

й художні означення зазнають опосередкованого впливу таких чинників, але епітетні слововживання переважно детерміновані вимогами стильових напрямів і естетичних канонів художнього стилю. Словник епітетів допомагає виявити такі естетичні канони й характерні тенденції епітетизації в мові української художньої літератури.

Атрибути, згруповані за алфавітом в епітетних парадигмах навколо іменникових гасел, різняться числом. Між означальними словами в межах кожної епітетної парадигми простежуються лексико-семантичні відношення – синонімічні, антонімічні, а також лексико-тематичні зв'язки. Словник дає матеріал для здійснення такого дослідження (досліджень), так само як і для виявлення прямого й переносного значення слів. Цей параметр здебільшого співвідноситься з розрізненням прямого і переносного слововживання у тлумачному словнику. Однак, на відміну від названого словника, атрибутивні слова в словнику епітетів мають значно ширший діапазон варіювання прямого й переносного значення, тобто семантична структура епітетів крім загальнономовних закономірностей слововживання відтворює в розширеному динамічному поєднанні атрибута й імені особливості художнього мовомислення, специфіку індивідуальної мовної картини світу.

У семантичній класифікації епітетів найбільшу вагу мають групи епітетних слів із семантикою психологічного сприйняття, тобто в словнику епітетів спостерігаємо увиразнення антропоцентричного принципу щодо використання означальних слів. Фактично кожен епітет більшою чи меншою мірою має психологічне підґрунтя, але найпоказовіший цей параметр для переносного слововживання. Семантичний діапазон епітетних лексем змінюється залежно від уживання їх у структурі порівняння чи в структурі метафори.

Словникове відображення епітетних характеристик вербалізованих понять супроводжується відповідним ілюстративним матеріалом, у якому зафіксовано вживання конкретного епітета в мінімальному контексті (реченні). Якщо в тлумачному словнику принцип екземпліфікації є підставою виділення лексичного значення чи його відтінку [Паламарчук 1978: 53–54], то контексти із творів українських письменників XIX–XXI ст., вибірково ілюструючи численні зафіксовані в текстах епітети, репрезентують естетичний потенціал літературної мови.

В ілюстраціях до поданих у словнику епітетів поряд із узвичаєним, традиційним слововживанням спостерігаємо несподівані, новаторські епітети. Фіксація індивідуально-авторського слововживання в словнику епітетів може бути джерелом для поповнення словників художньо-стилістичних чи індивідуальних неологізмів. Звичайно, у мінімальному контексті не завжди простежується асоціативно-семантична глибина авторського епітета, оскільки вона часто мотивована семантикою цілісного тексту. Ілюстрування словникової статті через подані приклади із зазначенням авторства забезпечує не лише релевантність часової характеристики художнього означення, а й можливість моделювання авторської епітетизації як важливого чинника лексико-семантичної неологізації в українській літературній мові [Вокальчук 2004].

Розширення джерельної бази словника епітетів за рахунок текстів реабілітованих українських письменників сприяло урізноманітненню епітетних рядів, формуванню нових парадигм аксіологічних означень, властивих певним художньо-стильовим напрямам в українській літературі, а також принагідному виявленню індивідуально-авторського слововживання. Так, у Словнику епітетів досить повно подано прикметникові епітети Євгена Маланюка, уживані в його поетичних творах. Словниковий матеріал репрезентує широку, різноманітну означуваність таких характерних для автора ключових слів, як *степ* (*дикий, древній, зранений, нестримний, синій, співучий*), *вітер* (*блакитний, божевільний, веселий, замерзлий, пристрасний, синьоокий, старозавітний, стрибожий, сонценосний, п'янкий, співучий*), *тиша* (*апокаліптична, бездиханна, безкрила, безмежна, безсила, глибока, глухоніма, густа, зацімліла, нежива, несамовита, розстріляна, сизо-молочна, стиснута, тепла, шпитальна*). Простежмо, як ужито наведені епітети в поетичних міні-контекстах Є. Маланюка:

- *Божевільним вітрам доручив, / Дикий, синій, нестримний степе, / Нестримну твою широчінь!; А тут, де вічне море й древній степ, / Де гуркотить майбутнім Україна, / Він (Третій Рим) із землі залізом нам зросте; Та в мрії живемо неборимій, / Що прийде час і зранені степи / Одягнуться в нових поем снопі...; Співучий степ, пшеничний спів, Полтава, прапори і Київ;*

- *І знов веселий вітер п'є / Сей вогкий дух землі; День пролунав п'янким блакитним вітром...; Весняної діждусь літургії / Під хорал сонценосних вітрів; І бур'яни замерзлий вітер чеше; Мов на бандурі велетенській грає / Співучим вітром припонтійський степ; І тяжко стогне раб відвічний. Даремно клекотить весна / І віє вітер історичний: він знов не чує і не зна; Синьоокий стрибожий вітер, / – Мов комонна стать козака; І по синіх степах дикий вітер повівяв примару; Ось пристрасний старозавітний вітер / Обліплює на тілі твоїй хітон;*

- *Шумить, шумить густа, безмежна тиша...; Довгий сон під склепінням неба / В тишині твоїй зацімлілій; Бринять потомленні бджоли, / І тиша – майже нежива; Ще не осів забутній порох, / Ще тиша – тепла від подій; З блискавок, із гуркоту і гуду / Вирина довічна першина: / Зимне небо, синь Страшного Суду, / Апокаліптична тишина; А тлом стояла тиша, тиша серпня, / Така глибока, майже бездиханна, / Що яблуко, спадаючи, здавалось / Гранатою; ...лягла безкрила, / Глухоніма шпитальна тишина; Але сонце не згасло. Горить... / І освітлює тишу безсилу / Летаргічних століть; І враз – несамовита тиша / Згасила музику; За бруствером мовчить розстріляна тиша; Низьке небо мовчить над безмежжям послулих хвиль, / Неймовірна ся сизо-молочна балтійська тиша!; Все вужчає коло. / Гостріш і тонкіш / Прокреслюється мій нерадісний обрій. / За ним десь веселі, хоробрі, недобрі, / А тут вагота моїх стиснутих тиш.*

Перелік епітетів до названих ключових слів поезії Є. Маланюка і наведені контексти підтверджують таку характеристичну ознаку його стилю, як активна взаємодія зорових, звукових, фізично-дактильних компонентів сприйняття навколишнього і уявого поетичного світу. У семантиці епітетів фіксуємо виразну синестезію, а також загострене авторське сприйняття

тя історичного часу боротьби за Українську незалежну державу, роздумів над долею українського степу, про що сигналізують епітети з відповідною семантикою. Вищий градаційний ступінь ознаки передають прикметникові утворення з префіксом *без-*, епітетні словосполучення – оксиморони. В епітетному полі *степу* і *вітру* є спільні або синонімічні лексеми (*дикий, співучий; історичний, древній, старозавітний; нестримний, пристрасний*). На семантиці Маланюкових епітетів можна простежити можливості різних мовних структур у вербалізації концепту звуку, з яким асоціюється образ українського степу, пор.: *Співучий степ* і *Мов на бандурі велетенській грає/ Співучим вітром припонтієвський степ*.

Особливості індивідуального світобачення виявляються у вживанні епітетів, що означають різні слова-поняття, але мають спільний компонент ('вияв особливо сильного почуття') у семантиці: *дикий, нестримний, пристрасний, божевільний, несамовитий*. Якщо перші чотири епітети асоціативно найближчі до означуваного слова-поняття *вітер*, меншою мірою – *степ*, то епітетне словосполучення *несамовита тиша* у значенні 'раптова тиша, нагальна тиша' сприймається як оксиморон, як психологічна характеристика ситуації 'відсутність звуків'. Семантика динамічних означень *розстріляна тиша, стиснуті тиші* протиставлена антропоцентричній 'статичній' семантиці епітетів *заніміла, нежива, бездиханна, глухоніма* (тиша). Сема 'динамізм', визначальна для численних означуваних слів, реалізується в несподіваній авторській сполучуваності *безкрила тиша*.

У словнику епітетів індивідуально-авторське слововживання Є. Маланюка репрезентує розширення семантичного діапазону епітетів щодо ядерних лексем поетичного словника, серед яких є слова конкретно-предметного значення і номінації абстрактного змісту. Зауважимо, що для фіксації індивідуально-авторського слововживання важливе таке наукове джерело, як словники індивідуальних стилів із достатнім контекстом, який розкриває оригінальну семантику епітета.

Тільки наявність словника епітетів індивідуального слововжитку письменника дає змогу здійснити всебічний аналіз семантики кожного епітета. Для унаочнення цього твердження порівняймо епітети до гасла *ДНІПРО* у словнику епітетів української мови і в словнику-показчику В. С. Ващенка "Епітети поетичної мови Т. Г. Шевченка" [Ващенко 1982]. Розгляньмо словникову статтю *ДНІПРО* у Словнику епітетів:

ДНІПРО

Багатостраждальний, буйний, вільний, вічний, гоголівський, голубий, дужий, думний, закутий, клеочучий, коханий, крутоберегий, крутогорий, легітний, могутній, молодий, немеркнутий, нескоримий, повноводий, прадавній, ревучий, розгалужений, роздольний, розтерзаний, сивий, сиво-чолоий, синій, сліпий, старий, темний, холодний, чудовий, широкий.

Дніпро! Хто бачив раз тебе, Не може вже забути. Ти наче вільний, як орел, В кайдани не закутий (О. Олесь); *Перекликаються думний Дніпро і мелодійний Дунай* (П. Перебийніс); *По довгій неволі хотів* [Шевченко] *тут віку дожити, на Княжій горі, над коханим своїм Дніпром* (Л. Костенко); *Так ти, і Україна, І Дніпро крутоберегий, І надія, брате, Не даєте мені*

Бога О смерті благати (Т. Шевченко); *Веселі плечі ваші білим сміхом Мені сміються в легітнім Дніпрі* (М. Вінграновський); *Затримувався тільки на галявині, з якої виднівся могутній Дніпро* (Б. Лепкий); *Він [Тарас] на землі країнській, в самому Києві, ось зовсім поряд із нескоримим старим Дніпром!..* (В. Шевчук); *Гуркочи у долю мою, світе, Хвилями прадавнього Дніпра* (В. Симоненко); *Співають жайвороном весни Або Дніпром ревучим* (М. Нагнибіда); *Посередині [України] розгалужений Дніпро.. Йде не просто до Чорного моря, а на південний схід до Азовського, але потім роздумує й поволи повертається* (У. Самчук); *Змиваючи водою небокрай, не вірячи артерії старій, розтерзаний Славута набрякає пухлинами отруєних морів* (П. Перебийніс); *Надія вернись ще раз на Україну, Поглянути ще раз на рідну Країну, Поглянути ще раз на синій Дніпро* (Леся Українка); *Сліпий Дніпро вирує каламутно і стогне у бетонному ярмі* (П. Перебийніс); *Темний, холодний Дніпро розгорнувся у всю свою широчінь* (М. Івченко); *Із-за широкого Дніпра Сюди од людської неволі Ішов народ шукать добра* (Я. Щоголів).

У порівнянні: *широкий*.

Неначе наш Дніпро широкий, Слова його лились, текли.. (Т. Шевченко).

У словнику-показчику епітетів Т. Г. Шевченка, укладеному В. С. Ващенко, до гасла *Дніпро* зафіксовано такі атрибутивні означення: *широкий, старий, синій, святий, глибокий, крутоберегий, далекий, крутогорий, не малий*.

Такі епітети, як *широкий, глибокий, синій* (Дніпро), – загальноживані, звичні характеристики річки взагалі. Частина епітетів до Дніпра пов’язана з естетичним каноном романтизму як художнього напрямку, на чому наголошує О. О. Маленко, пор.: “Реєстр атрибутивних характеристик поетоніма Дніпро здебільшого актуалізує стереотипні, традиційні епітети *старий, сивий, синій*, у яких експресивна конотація знівельована за рахунок семантичної шаблонності й стійкої зрощеності із денотатом” [Маленко 2010: 203].

У словнику епітетів простежуємо синонімічні відношення між означеннями Дніпра (*старий, сивий, сивочолий, прадавній, вічний*). Цим синонімам із семантичним компонентом ‘давнина’ протиставлено ознаку *молодий Дніпро*. Серед словникових фіксацій епітетів вирізняються й власне Шевченкові – *дужий, крутоберегий, крутогорий, ревучий*. Кожний із цих епітетів розкриває свою семантику в конкретному тексті, причому поява його мотивована життєвою ситуацією, яку переживав поет. Шевченко сприймав Дніпро як художник – у кольорі і в звуках. Він бачив найбільшу повноводу річку України серед характерного ландшафту – з *крутого* берега, з *крутої* гори. Шевченковим контекстом проілюстровано у словнику епітетів тільки два епітети: *крутоберегий* (це власне авторське слововживання) і *широкий* (цей епітет має дві ілюстрації, одна з яких – із Шевченковим епітетом у функції порівняння). Характерний для мови Шевченка індивідуально-авторський епітет *ревучий* проілюстровано прикладом із поезії М. Нагнибіди, що виявляє зв’язок словника української поезії із Шевченковим слововживанням. Пряме відсилання до імені Шевченка поетоніма з епітетом *коханий Дніпро* маємо в наведеному контексті Ліни Костенко.

Перелік епітетів та ілюстративний матеріал засвідчують, що слово-образ ДНІПРО належить до мовно-естетичних знаків національної культури, асоціативно пов'язаних із мовотворчістю Т. Шевченка. Для доведення цього твердження варто звернутися до словника епітетів Т. Шевченка, де поряд із названими вище зафіксовано такі епітети: *далекій, глибокий, святий (Дніпро)*. Кожний із цих епітетів мотивований цілісною системою образів поета, характером його мовомислення. Семантика авторського слововживання *далекій Дніпро* досить прозора. Вірш написано на засланні (1848 р.), далеко від України, коли в уяві поета постає не тільки *далекій Дніпро*, а й відлунює рідне слово: *Не для людей, тієї слави, / Мережани та кучеряві / Оці вірші віршую я. / Для себе, братія моя! / Мені легшає в неволі, / Як я їх складаю, / З-за Дніпра мов далекого / Слова прилітають* (“Не для людей, тієї слави..”).

Дніпро – знаковий орієнтир у художньому просторі Шевченкової поезії. Він є символом України, якій протиставляється чужина. На тлі негативного сприймання чужих реалій поетизуються, символізуються і *святий Дніпро*, і *святії вітри*: *Хотілося б... Або хоч крихотку землі / Из-за Дніпра мого святого / Святії вітри принесли, / Та й більш нічого* (“Не гріє сонце на чужині..”). Мрія поета мати свою хату на високій Дніпровій кручі втілюється у вербалізований художній образ, що поєднав топонімічні реалії з ключовим порівнянням (семантика самотності асоціюється із світовідчуженням сироти): *Над Трахтемировим високо / На кручі, ніби сирота / прийшла топиться... в глибокім, / В Дніпрі широкому... отак / Стоїть одним одна хатина...* (“Сон. Гори мої високії..”).

Асоціативні зв'язки в структурах індивідуально-авторських порівнянь спричиняють оновлення семантики традиційних епітетів. Так, знаковий для поетів-романтиків епітет *старий Дніпро* у тексті Шевченка набуває додаткового естетичного значення через порівняння з дитиною: *Меж горами старий Дніпро, / Неначе в молоці дитина, / Красується, милується на всю Україну* (“І виріс я на чужині”). Так само семантичний обсяг традиційного епітета *широкий Дніпро* збільшується завдяки текстовому перегуку із неологічним епітетом *лани золотополі*: *Удвох дивитися з гори / На Дніпр широкий, на яри / Та на лани золотополі* (“Не молилася за мене”).

Знаки Шевченкового слова помічаємо в індивідуально-авторському образно-емоційному осмисленні історії, сприйманні української природи поетами, мовотворчість яких належить до різних стильових канонів і до різних історичних зрізів поетичної мови. Пор. такі поетичні контексти: *Моя Україно! Як я тебе любив! / Твої луги, твої степи розлогі, / Дніпра ревучого славетнії пороги / І хвилі золоті твоїх шовкових нив* (М. Старицький); *Сивий Дніпро викликав на розмову: / – Дужим ти будь у житті, як Ревучий* (А. Малишко); *О, давня юності пора, / І ти, моя дорого / По хвилях сивого Дніпра, / Ревучого, старого* (Л. Первомайський).

Крім прямого, безпосереднього використання у поезії ХХ ст. Шевченкових епітетів (*ревучий, старий*) фіксуємо семантичні перегуки епітетів до денотата *Дніпро*, між якими наявні синонімічні відношення: *старий, сивий – прадавній*. Ознаки історичного часу як компонент семантики тради-

ційних епітетів до гасла *Дніпро* прочитуємо в поетичних рядках В. Симоненка: *Гуркочи у долю мою, світе,/ Хвилями **прадавнього Дніпра**.*

Мотив часу, наявний у синонімічних епітетах, трансформується в індивідуально-авторській метафорі М. Вінграновського: *Скажи мені, Дніпре, в якому стражданні,/ Із серця якого народжений ти?/ Скажи мені, Дніпре, в яким сподіванні, /З якої упав на степи висоти?/ Чи, може, **упав ти на груди століттям/ У водах своїх освятити щоб час?/ Та сонце твоє узялось верховіттям,/ І стогону твого напився Тарас.../ Клекочучий Дніпре!** в якому народі,/ В якому народі народжений ти? Немеркнутий Дніпре! В яким переброді/ Народ переходить в майбутні світи?..* У поетичних строфах М. Вінграновського, присвячених Дніпрові, прочитуються семантичні зв'язки не лише з Шевченковими епітетами *старий, ревучий*, а з усією системою знакових номінацій Дніпра у поезії Кобзаря (пор. *реве та стогне – клекочучий Дніпре, стогону твого напився Тарас*).

Зіставлення матеріалів словника епітетів і конкретних поетичних текстів дає вдячний матеріал для виявлення специфіки семантичного діапазону атрибутивного слова, а через нього – пізнання характерних ознак денотата.

Словник моделює поетичну картину світу, в якій і денотат, і його означення (епітет) набувають узагальнено-символічного значення, відмінного від стилістично нейтрального слововживання.

Завдання тлумачного словника – подати семантичну структуру слова в його найближчому значенні, співвідносному з денотатом і з поняттям про цей денотат, усталеним у мовній свідомості носіїв національної мови. Проте дати точну дефініцію загальновідомого слова в тлумачному словнику буває непросто. Звернімося до прикладу тлумачення слова *гай*. Подане в сучасних словниках його значення ‘Невеликий, переважно листяний ліс’ повторює тлумачення, зафіксоване в Словнику за редакцією Б. Грінченка. Можливо, таке тлумачення мотивоване традицією вживання назв *ліс, гай, діброва, луг, ліщина, байрак, бір* у народнопісенній мові, якій властива синонімічність, взаємозамінність цих слів [Єрмоленко 1987: 50].

Зауважимо, що подані в Словнику епітети атрибути до гасла *гай* стосуються ‘віку, густоти, висоти, розміру, ошатності, кольору’ (*безлистий, високий, голубий, густий, зелений, золотий, кучерявий, столітній, юний...*), а також ‘психологічного сприйняття, оцінки’ гаю (*боязкий, гомінкий, зажуражений, замріяний, радісний, сонний, тремтливий, фесричний, чарівний...*). Низку подібних означень подає словник до гасла *ліс*, тобто за семантикою епітетів ці два поняття в художній мовній картині світу ототожнюються. Їхня семантика у фольклорних джерелах розмита. А втім, тлумачний словник потребує чіткого пояснення лексичних значень, виявлення диференційних ознак названих слів-понять. З поданим у словнику тлумаченням слова *гай* не погоджувався Л. С. Паламарчук: “...гай – це не завжди ліс, точніше взагалі не ліс, а зарості у вигляді кущів або групи дерев переважно того самого виду” [Паламарчук 1978: 185]. Такий висновок лексикографа міг бути результатом мовної свідомості, сформованої в умовах активного слововживання і семантичного розрізнення двох понять, а також результатом аналізу текстів класичної і сучасної художньої літератури, у яких можна простежити конкретну семантику лексики *гай*.

Спробуємо уточнити значення слова *гай* за поетичними текстами Т. Шевченка., у яких зафіксовано 76 відповідних слововживань, зокрема у формах *гай* — 23, *гаєм* — 16, *гаї* — 33 рази. Йдеться, наголошуємо, про семантичний діапазон слова у тлумачному словнику. Фольклорні джерела поетичної мови Кобзаря мали б підтвердити думку про взаємозамінність, часткову тотожність лексичних значень *гай* і *ліс*. Однак приклади конкретного слововживання окреслюють диференційні ознаки лексичної семантики знакового для ідіостилю Т. Шевченка слова.

Контексти, у яких зафіксовано назву *гай*, вказують на типові місце розташування гаю — під горою, при (на) долині, біля річки, біля ставка, біля криниці, загалом — біля води. Наприклад: *Вийшла погуляти/ У гай на долину* (“Зацвіла в долині..”); *Я виходила за гай на долину..* (“У неділеньку та ранесеньку..”); *І в гаї ставочок чистий висихає./ Де ти купалася колись* (“Не кидай матері, казали..”); *Не називаю її раєм, /Тії хатиночки у гаї/ Над чистим ставом край села.* (“Якби ви знали, паничі..”); *А потім би з гори зійшли./ Понад Дніпром у темнім гаї/ Гуляли б, поки не смеркає* (“Не молилася за мене..”); *Ой у гаї погуляю./ В Дунаї скупаюсь* (“Відьма”); *Може, була б до криниці у гай не ходила..* (“Було, роблю що, чи гуляю..”); *Зайшов у гай води напитись/ І одпочити* (“Неофіти”); *Біля того гаю./ Що чорніє над водою..* (“Причинна”).

Гай — це місце, де зустрічаються закохані, де сумує і плаче дівчина, пор.: *Плаче мати одна в хаті,/ А дівчина в гаї* (“Сова”). Гай так само сумує, він наділений рисами співчуття, співпереживання: *І гай сумує, похилився..* (“Не кидай матері, казали..”); *Мене не стане, не йди меж люди,/ Іди ти в гай./ Гай не спитає й бачить не буде./ Там і гуляй* (“Ой люлі, люлі, моя дитино”).

Гай можна пізнати за характерною для нього рослинністю — *вербами, тополями, лозами, осокою, калиною*: *Підеш собі зажурившись /Гаєм при долині, Гай шепоче, гнуться лози/ В яру при дорозі* (“Ми восени таки похожі..”); *Вітер в гаї нагинає /Лозу і тополю* (“Мар’яна-черниця”); *Вітер в гаї не гуляє — вночі спочиває, /Прокинеться — тихесенько / В осоки питає..* (“Утоплена”).

У гаї (але не в лісі!) розводять садочок, садять квіти, пор.: *Був собі дід та баба./ З давнього давна, у гаї на ставом, /Удвох собі на хуторі жили... Придбали хутір, став і млин,/ Садок у гаї розвели/І пасіку чималу* (“Наймичка”); *Помолоділи, підросли/ Гайок, садочок розвели /Кругом хатини. І пишались* (“Зійшлись, побрались, поєднались..”). У гаї садять *руту*, гай звеселяє лілея: *Ой піду я в гай зелений,/ Посажу я руту* (“Ой умер старий батько”); *І я процвітати/ Стала в гаї* (“Лілея”). Отже, і садочок, і гайок розводять, насаджують, там цвітуть квіти: *Кохалася мати сином,/ Як квіткою в гаї* (“Сова”).

Конкретне слововживання *гай* і відповідні контексти підказують лексикографам, що некоректно тлумачити це слово через формулу ‘невеликий ліс’. Густі зарості зелених дерев, кущів вирізняють традиційні поселення людей не тільки над річкою, а й у степу. Естетизований образ українського села, відомий із поезії Шевченка, — *Село на нашій Україні — неначе писанка*

село./ **Зеленим гаєм поросло** (“Княжна”) – і змістово, і стилістично-оцінно суперечить словниковим визначенням гаю (‘невеликий, переважно листяний ліс’).

У семантиці лексеми *гай* виокремлюємо основні семми ‘густота’, ‘зелений колір’, рідше – ‘висота’. Вони увиразнені у функціонуванні постійних епітетів (пор. у Л. Глібова: *Зелений гай, густесенький*), а також у вживанні слова *гай* як об’єкта порівняння, наприклад: *Усе село було залисте абрикосовими та черешневими садками і зеленіло, як гай; Микола жне поперед неї, увігнався в високу, як гай, пшеницю, жне й не розхляється, тільки блищить проти сонця його золотий серп* (І. Нечуй-Левицький); *Плутаючись у високих бур’янах, пролазячи попід кущами, що тісно посплітались у сій занедбаній частині панського гаю, вони [Соломія і Остап] долізли врешті до води. Тут було парно. При повній тиші в повітрі густий гай легко затримав зібране за день тепло, і тепер звідти пашило, як із печі* (М. Коцюбинський); *На небі місяць май, а сонце зріє, як улітку. Трави повиганялися в хлопа, будяччя розрослося, як гай* (Б. Лепкий); *А внизу село лежить, таке кучеряве.. Убік попід вигоном долина побігла. По той бік долини гай зеленіє, то в долину збігає, то в поле вискакує, що жовтіє проти сонця за ним. А там далечинь... синіють гаї* (А. Тесленко); *Гай попід горою зеленів молодим м’яким листям, пнувся увись тугим співучим гіллям. Весело дзвенів над полями невтомний жайворонок* (В. Малик).

Наведені контексти вживання слова *гай* підтверджують думку про те, що традиційне словникове тлумачення цього слова-поняття має бути уточнене.

Крім того, історія використання цього словесного образу в художньо-мовній практиці є підставою виокремлення слова *гай* як мовно-естетичного знака української культури, як важливого складника когнітосфери “українська природа”. До таких знакових номенів української культури належить також власна назва Дніпро, епітетна характеристика якого відтворює і об’єктивні, просторово-часові ознаки колективного свідомого і підсвідомого сприймання об’єкта природи України, і емоційно-суб’єктивні характеристики, що є джерелом естетизації явищ природи.

Словникова фіксація епітетів розширює можливості пізнання семантичного діапазону слова, унаочнює значення естетичного потенціалу української літературної мови, виявляє знакові для українського художнього мислення слова-поняття, що виходять за межі прямих найменувань пізнаних явищ і набувають символічного, лінгвокультурного значення.

ЛІТЕРАТУРА

Ващенко 1982 – Ващенко В. С. Епітети поетичної мови Т. Г. Шевченка: словник-показник: учбовий посібник. – Дніпропетровськ, 1982. – 83 с.

Вокальчук 2004 – Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) / За ред. А. П. Грищенка. – Рівне: Науково-видавничий центр “Перспектива”, 2004. – 524 с.

Єрмоленко 1987 – Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. – К.: Наукова думка, 1987. – 242 с.

Єрмоленко 2009 – Єрмоленко С. Новий словник епітетів української мови // Лексикографічний бюлетень. – 2009. – Вип. 18. – С. 5–9.

Маленко 2010 – Маленко О. О. Лінгво-естетична інтерпретація буття в українській поетичній мовотворчості (від фольклору до постмодерну). – Харків, 2010. – 488 с.

Паламарчук 1978 – Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). – К.: Наукова думка, 1978. – 204 с.

Svitlana Yermolenko

COMPARING THE SEMANTIC RANGE OF A TERM IN A DICTIONARY OF EPITHETS AND THE DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article differentiates between established and literary usage in a dictionary of epithets, and explains the different function of the descriptions provided in the dictionary of epithets as compared to *The Dictionary of the Ukrainian Language*. While the former lists literary descriptions as an example of a wide esthetic usage of epithets as well as a representation of the creative potential of the literary language, the latter provides the descriptions to define the lexical meaning of the listed word. The article uses epithets for the proper name *Dnipro* to demonstrate the difference between the semantics of the traditional literary descriptions and the semantics of the epithets in Taras Shevchenko's literary works. In analyzing the use of the term *forest* in Shevchenko's poetry, the article studies the semantics of the term and clarifies its definition.

СЛОВОТВІРНА АНАЛОГІЯ В МЕТАМОВІ ПЕРЕКЛАДНИХ СЛОВНИКІВ

Сучасна лексикографія знає багато прийомів семантичного пояснення слова в словниках. Одним із них є словотвірний, що дозволяє подавати мотивовані визначення слова, розкривати лексичні значення похідних, фіксує значення пояснювального слова і компонентів похідного. Д. І. Арбатський пише, що цей прийом використовують тоді, коли вдається чітко передати актуальні семантичні ознаки твірної основи і афікса [Арбатский 1982: 28].

У словотворенні кожної мови спостерігаємо оформлення слів за аналогією. Про неї написано чимало праць упродовж XIX та XX сторіч. За енциклопедичними визначеннями аналогія – це процес формального і / або семантичного уподібнення однієї одиниці мови іншій або перенесення відношень, які є в одній парі (серії) одиниць, на іншу пару (серію) (ЛЭС: 31–32). Зацікавленого читача відішлемо до монографії Ф. О. Нікітіної про словотвірну аналогію, де є ґрунтовний огляд праць з цієї теми і запропоновано класифікацію різновидів словотвірної аналогії на матеріалі споріднених (слов'янських) мов [Никитина 1973].

У межах теми статті нас цікавитиме усвідомлене застосування принципу аналогії для розкриття семантики реєстрових одиниць у словниках різних типів, але в основному перекладних, тлумачних та запозичених слів української, російської і новогрецької мов. Найважливішим у цьому дослідженні є пошук укладачами словників того зразка, який є джерелом наслідування і відтворення в одній мові і полегшує можливості віднайдення еквівалентів в іншій мові. Ф. О. Нікітіна слушно підкреслює, що за умови дотримання словотвірної аналогії нове слово ніби “намацує” змістові зв'язки з іншими одиницями, близькими йому за семантикою або й за структурою [Никитина 1973: 41].

Укладачі перекладних словників повинні розуміти роль аналогії як чинника упорядкування та організації матеріалу, але і враховувати її можливу деструктивну функцію за умови механічного застосування продуктивних моделей творення слів в одній мові як зразка оформлення слів в іншій.

У одномовних тлумачних словниках укладачі вдаються до аналогії в поясненні семантики слів за допомогою внесення до реєстру гаслових одиниць, що є частинами слова (продуктивними основами на зразок **багато-, водо-, лісо-, світо-, -воз, -роб, -подібний** і т.ін.). Ще більше таких одиниць у словниках іншомовних слів, у яких до афіксальних основ додано ще й продуктивні префікси на зразок **а-/ан-, анти-, екстра-, супер-, ультра-**тощо. Цієї традиції дотримуються укладачі словників слов'янських мов. У тлумачних словниках новогрецької мови їх доповнюють статті з гасловими одиницями – суфіксами.

У тлумачній частині таких одиниць у найзагальнішому плані окреслено семантику доданих списком лексем із ними. У словниках іншомовних слів широкоживані різного типу кальки, що спираються на однотипність поняттєвого компонента лексичного значення пояснювальних слів у мовах, а також на повторюваність семантичного співвідношення між складниками слів, а часто і на словотвірний спосіб їх оформлення. Укладачі словників іншомовних слів української мови використовують паралельні народні назви до термінів та їхні перифрастичні приклади.

Систематизація термінів-синонімів у словниках іншомовних слів вимагає відповіді на питання про причини їх появи в українській мові, а також про ступінь їхньої значеннєвої близькості між собою (у разі співіснування кількох синонімів, запозичених під час налагодження їхніх зв'язків з термінами мови-реципієнта).

Виникнення частини таких термінів зумовлено приходом з різних мов. Нерідко вони належать до тих самих галузевих терміносистем: *авіфауна* – *орнітофауна*, *дипразин* – *ліпольфен*, *йогурт* – *лактобацилін*, *кунжут* – *сезам*.

Їхня каталогізація дозволяє порушувати питання про функціональні характеристики цих одиниць у текстах для подальшої уніфікації там, де це можливо і потрібно. Адже науковий стиль різножанровий. Він завжди містить певний свій компонент оцінки та експресивності, як і потребу в урізноманітненні засобів мовного вираження. У ньому можливі не лише заміни в текстах гіпонімів на гіпероніми на зразок: *Суфікси -к(а) та -ин(а) багатозначні й продуктивні у мові. Такі афікси мають часто різні контексти вживання*. Укладачі вдаються також до використання синонімів, зрозумілих і орієнтованих на фахівців (без їхнього надміру в терміносистемах!), а також на нефахівців у неспеціальних текстах для розуміння широким колом носіїв мови. За цієї умови в текстах використовують народні назви. Словники іншомовних слів подають їх із позначкою *інша назва*, апелюючи до співмірних асоціативних значеннєвих зв'язків між словами, наявних у носіїв мови. Цей прийом тлумачення широко застосовано в “Словнику іншомовних слів” (СІС) та “Сучасному словнику іншомовних слів” (ССІС): *адоніс* – *горицвіт*, *ішемія* – *місцеве недокрів'я*, *бальзамін* – *розрив-трава*, *гладіолуси* – *косаріки*, *гумус* – *перегній*, *ерзипелюїд* – *бешиха*, *календула* – *нагідка* та багато інших.

В обох випадках ідеться про використання паралельних назв. Укладачі словників цього типу вдаються також у метамові для пояснення чужомовних термінів до еквівалентних їм за змістом перекладних словосполучень: *нанду* – *американський страус*, *базілома* – *карциноїд шкіри*, *авокадо* – *алігаторова груша*, *інкреація* – *внутрішня секреція*.

Словотвірна аналогія, що в мовах слугує потужним засобом вирівнювання словотвірно подібних одиниць за єдиним типом, отже, схожою словотвірною семантикою і співвідношеннями компонентів у структурі слова, надає укладачам словників іншомовних слів змогу створювати подібні зразки оформлення слів і в подальшому їх відтворювати в іншій мові. Таким чином, ідеться про свідоме використання кальок як засобу пояснення запозичуваних одиниць у пояснювальній частині словника. Творцями їх стають учені, укладачі словників, майстри художнього слова.

Такі кальки широко представлено в “Словнику іншомовних слів” за ред. О. С. Мельничука. У цьому випадку кальки виступають запобіжним засобом від надмірного засмічення своєї мови запозиченнями. Вони найрізноманітніші. Серед них ті, що передають семантику і відтворюють будову простого слова – простим: *абулія – безвілля, анемія – недокрів'я, агната – безцеленні, іморталі – безсмертники, ксилема – деревина, лейкома – більмо, лінома – жировик, мастит – грудниця, перихорд – охрестя, періост – окістя, прогрес – поступ, продром – предтеча, редуплікація – повторення, субаквальний – підводний.*

Багато кальок-словосполучень виступають еквівалентами простого слова: *перикард – навколосерцева сумка, пневмонія – запалення легенів, пронефрос – передня нирка.*

У пояснювальній частині словників іншомовних слів представлено кальки складних (з двох основ) запозичених термінів, передавані українськими словосполученнями: *актиноміцети – променисті гриби, блекротти – чорна гниль, бекрос – зворотнє схрещування, ватерполо – водне поло, гандбол – ручний м'яч або колесо.*

Для словників іншомовних слів характерне використання складників слів, переважно основ або й деяких префіксів, у ролі гаслових одиниць реєстру. Вони виступають своєрідними розпізнавальними знаками прочитування семантики слів з ними. Така ознака споріднює реєстри цих словників зі словниками тлумачними, у яких трапляються численні основи та префікси і суфікси в реєстрах. До них у пояснювальних частинах статей подано типові формули тлумачення багатьох слів, заданих списком, пор.: **відео-** (від лат. video – дивлюсь, бачу) – в складних словах виражає поняття ‘зображення телевізійних, радіолокаційних та інших складних електричних сигналів на екрані електропроменевої трубки’.

Цей прийом теж спирається на словотвірну аналогію в мові й такі основи численні в лексикографічних працях зі східнослов'янських мов. Назвімо для прикладу деякі з них: **авіа-, авто-, аеро-, ало-, антропо-, -антроп, -цид** та ін., як і префікси: **а-/ан-, анти-, гіпер-, гіпо-, екстра-, суб-, супер-, ультра-** тощо. Поряд із подібними запозиченими основами – гасловими одиницями у тлумачних словниках подано багато питомих продуктивних основ типу: **водо-, лісо-** та ін.

У реєстрі словника іншомовних слів новогрецької мови трапляється дуже мало основ, поданих як гаслові одиниці (ВЛЭЛ). Їх слід розглядати радше як винятки, ніж правило, наприклад, **радіо-** (від лат. radium < radius щупальце, антена) – перша частина складних іншомовних слів, яка вказує на: а) хім. речовину (і радіоактивність) та б) зв'язок із радіо і передачею сигналів на відстані. У східнослов'янських мовах, як і в новогрецькій, слова з цим компонентом численні в складі запозичень та гібридних слів. Однак у новогрецькій мові основ на зразок **радіо-** (з її продуктивністю і широкою сполучуваністю з іншими запозиченими та питомими основами) небагато.

Порівняння списків основ, використаних у реєстрах словників іншомовних слів української та інших східнослов'янських (СІС, ССІС, БУС) і новогрецької мов (ВЛЭЛ), дозволяє констатувати, що багато таких основ

(=гаслових одиниць словників) у східнослов'янських мовах належать грецькій або латинській мові. Натомість в тлумачних словниках новогрецької мови (NEΛ; ΛNEΓ; ΛKN) багато питомих основ, префіксів та суфіксів, поданих як гаслові одиниці з формулами тлумачення значень тих слів, що їх містять. Цей факт вимагає пояснень.

З одного боку, він окреслює головну тенденцію запозичення та засвоєння іншомовних слів у новогрецькій мові, що відрізняє її від східнослов'янських. Іншомовних одниць у лексиконі новогрецької мови теж багато. Вона успадкувала їх з давньогрецької та інших мов упродовж тривалого періоду свого розвитку. З другого, його можна мотивувати своєрідною роллю грецької, як і латинської мов, у формуванні фонду інтернаціоналізмів.

Греко-латинські основи ставали активним прошарком виникнення інтернаціональних одиниць, починаючи з XIV і в наступних сторіччях у мові філософії, а згодом і в інших науках, особливо медицині [Αναστασιάδη 1994]. За спостереженнями вчених, особливий сплеск використання їх спостерігався в історичній, фізичній, хімічній, мінералогічній, геологічній термінології французької мови у XVIII ст. і тривав усе XIX ст. [Darmesteter 1877]. З романських і германських мов лексика зі згадуваними основами переходила в слов'янські мови, формуючи інтернаціоналізми. Найактивніше такі запозичення проникали у східно- та південнослов'янські мови, меншою мірою – в західнослов'янські [Белецкий 1950: 93].

Такі терміни широко представлено і в новогрецькій мові, де вони входили до гнізд, що мали споріднені з ними основи. Традиційно в словниках новогрецької мови лексикографи пояснюють їх як іншомовні терміни грецького походження, пор.: η ηλεκτροπτική електрооптика – ελληνογενής ξένος όρος < англ. electrooptical (ΛNEΓ).

На відміну від таких утворень учені виділяють лексичні запозичення на зразок η παγόδα (< порт. pagoda) *пагода*, ο/η μάνατζερ (< англ. manager) *менеджер*, το μάνατζμεντ (< англ. management) *менеджмент*, ο/η ντετέκτιβ (< англ. detective) *детектив*, ο/η σταρ (< англ. star) *кінозірка*, το φιορδ (< норв. fjord) *фіорд*.

До них додають перекладні запозичення (ματαφραστικά δάνεια): το τένις (від англ. tennis) теніс = η αντισφαίριση, пор. ο τενίστας, η τενίστρια *тенісист*, але ще й новіші еквіваленти від η αντισφαίριση: ο αντισφαιριστής та η αντισφαιρίστρια; το τηλεμάρκετινγκ (< англ. telemarketing) *телемаркетинг* = οι τηλεαγορές; ο γκολκίπερ (< англ. goalkeeper) *голкіпер* = ο τερματοφύλακας, ο μπак (< англ. back) захисник = ο οπισθοφύλακας.

До цих процесів залучають запозичені слова з грецькими основами, що проходять нову для них стадію “одомашнення”: η αερόμπικ (< фр. aérobiose) = η αεροβίωση аеробіка, το айрμπас (від англ. airbus) аеробус = το αερολεωφορείο; η αερογέφυρα (від англ. airlift) повітряний міст, ο αερόδρομος (від англ. air corridor) повітряний коридор, το αεροπλανοφόρο (від англ. aircraft carrier) авіаносець, ο ηλεκτροκινητήρας (від фр. électromoteur).

У них беруть участь негрецькі основи: το αβανγκάρντ авангард, το πινγκ-πονγκ пінг-понг, η επιτραπέζια αντισφαίριση настільний теніс.

Учені виділяють також кальки-відтворення (απόδοση) семантики іншомовного слова та притаманного йому співвідношення позначувача і позначуваного в грецькій мові: η ηλεκτροσυγκόλληση електрозварювання, η ηλεκτροκίνηση електротяга.

Підреслимо, у гніздах з інтернаціональними грецькими основами (типу αρχι-, αυτο-, βιο-, γαστρο-, γεω-, δερματο-, ζωο-, θερμο-, κρυο-, κρυπτο-, μακρο-, μικρο-, νεο-, οστεο-, υδρο-, φωτο-, ψευδο-, ψυχο-, -αλγία, -γονο, -γραφία, -γραφος, -λογος, -λογία, -μετρία, -νομία, -τομία, -φίλος, -φοβος та багатьох інших) переважають одиниці, позначені як терміни грецького походження. Так, у гнізді з основою ηλεκτρο- серед запозичень представлено слів першого типу 38, перекладних кальок 6, кальок-відбитків 5. Подібний до цього розподіл демонструють також названі інші основи. Отож, давньогрецьке походження основ, що повертаються у складі інтернаціоналізмів до новогрецької мови, з одного боку, полегшує визнання їх як своїх, з другого, воно сприяє зростанню їхньої продуктивності в сучасній мові. Вони утворюють у новогрецькій численні гібриди (υβρίδια) на зразок: το αντιτάμπλικ ααντιδεμπнинг, ο/η αεροσυνοδοδс бортпровідник, стюардеса, αεροψεκασμοδс обприскування полів (хімікатами) з літака.

Такі одиниці новогрецької мови, можливо, коректніше кваліфікувати як своєрідні зворотні запозичення. На відміну від зворотних запозичень у інших мовах вони мають у ній масовий характер і хоча свідомо створені в інших мовах з грецьких компонентів (інколи з помітно видозміненою формою і почасти значенням), вони прийняті грецькою літературною мовою.

Дещо по-іншому виявляється дія словотвірної аналогії у укладанні перекладних словників близькоспоріднених мов, зокрема східнослов'янських. У них є багато спільного у використанні фонду інтернаціоналізмів і представленні їх у словниках тлумачних, перекладних та іншомовних слів. Однак існують і певні відмінності. Частина з них можна пояснити спокусою перенести словотвірні аналогії іншої мови в українську, для якої вони не характерні або малопродуктивні в ній. Це трапляється як у реєстровій, так і в перекладній частині словників. Сказане, наприклад, стосується слів із суфіксами відносних прикметників на *-очн(ий)*, які поширені в російській мові, особливо після зростання в ній у 1950-і роки продуктивності суфікса *-к(а)* у творенні віддієслівних іменників дії, у яких він часто має ще й предметне значення.

У реєстрах українських орфографічних та перекладних словників помітно дві тенденції засвоєння російських іменників із суфіксами **-к(а)**, **-ок** і відносних прикметників від них із суфіксом **-н-** (іноді їх подають як комплекс **-очн-ий**). У російсько-українському словнику (РУС) укладачі зробили спробу зменшити їх кількість, застосувавши кілька прийомів. В одних випадках вони вилучили як невдалі покручі прикметники на *-очн(ий)* на зразок *виставочний, гоночний (спорт.), завалочний, заготовочний, заклепочний, закупочний, замазочний, осадочний, оціночний, перевалочний, перевірочний, пересадочний, підкладочний, посилочний, припадочний* та деякі інші, замінивши їх похідними, утвореними за українськими словотвірними типами: *виставковий, завальний, заготівельний, заклепковий, закупівель-*

ний, оцінний, осадовий, перевалковий, перестановний, підкладковий, підкладний, посадковий, посилковий.

В інших укладачі згідно з чинними тоді приписами зближення двох мов, російської та української, подавали в статті до гаслового російського слова на першому місці покруч з *-очн(ий)*, на другому – нормативну українську одиницю, здебільшого із суфіксом *-ов(ий)*: *арочний* і *арковий*, *барочний*, *бароковий*, *гоночний*, *перегоновий* (спорт.), *заставочний*, *заставковий*, *заявочний* і *заявковий*, *обрізочний*, *обрізковий*, *оціночний*, *оцінний*, *посадочний*, *посадковий*, *печіночний*, *печінковий*, *пісковий* і *пісочний*. У такий спосіб автори словників ніби перекладали на користувача вибір правильного варіанта. Внаслідок цього спрацьовувала хибна “міжмовна аналогія”.

У роки посилення другої хвилі русифікації спостерігаємо її наслідки. Словники подають такі слова як рівноправні утворення. Для доказу згадаймо “Орфографічний словник української мови” (ОСУМ), у якому знову засвідчено названі вище “паралелі”, як і багато інших. В “Українському орфографічному словнику” (УОС) вилучено значну частину їх, хоча і зроблено це непослідовно. Так, вилучення слова *виставочний* і заміна його на *виставковий* відбулися послідовно, з урахуванням дії аналогії в словотвірних гніздах, тому належно оформлені похідні з цієї основою: *виставково-демонстраційний*, *виставково-експозиційний*, *виставково-інформаційний*, *виставково-комерційний*, *виставково-презентаційний*. Інакше виглядає впорядкування одиниць у гнізді з компонентами *блоковий*: *позаблоковий*, *позаблоковість*. Фіксують, на жаль, і *блочний*, *шлакоблочний*, *великоблочний*, *рейкоблочний* нарівні з правильними *великоблоковий*, *рейкоблоковий*, *шлакоблоковий*. Багато подібних до цього слів потрапляють у літературну мову із спеціальних текстів, а там іще діє старий термінологічний припис “вибирай насамперед те, що ближче до російської”. *Зйомку* замінено на *знімання*, *зйомочний* на *знімальний*, але є *кінозйомка* на тлі нормативних *кінознімання*, *кінознімальний*. Засвідчено *пережиток* – *пережитковий* і навіщось *пережиточний*, *прожиток* – *прожитковий*, але й *прожиточний*.

Так і переходять із словника в словник утворення, що їх краще винести за межі аксіологічної норми, і тоді нормативнішими стають і наші словники. Ми ж свідомо продовжуємо життя цих штучних “паралелей”-довгожителів і ніби стоїмо на лексикографічному роздоріжжі, забуваючи про основне призначення словників – кодифікувати мову, усталювати її норми. Чомусь уникають у цих випадках еквівалентних віддієслівних прикметників на зразок *набавний* (замість *надбавочний*), *навальний* (*навалочний*, *накидний*), *пересадковий* (*пересадочний*), *перевірний* (*перевірочний*), хоча *закупочний* замінили на *закупівельний*, а *розпивочний* на *розпивний*. В інших випадках у словнику зберігаємо слова на зразок *трьохосьовий*, хоча є *одновісний*, *двовісний* і до цього ряду без втрат можна приєднати *тривісного*.

Висновок напрошується сам. Необхідно виважено аналізувати словотвірні аналогії, пам’ятаючи, в кожній мові вони свої, а тому їх не можна автоматично переносити з однієї мови на іншу. Це твердження тривіальне, однак воно стає дошкульним питанням, коли ми укладаємо словники.

Пошук перекладного еквівалента перетворюється на проблему реєстру та метамови семантизації гаслової одиниці. Якщо в словниках близькоспоріднених мов ця проблема забарвлюється захопленням чужими аналогіями, то в лексиконах неблизькоспоріднених мов вона особливо відчутна в пояснювальній частині словників, коли стикаємося із завданням адекватного відтворення і граматичної, і лексичної семантики слова.

Так, у новогрецькій мові відсутня окрема категорія виду, тому переклад дієслів у доконаному виді перетворюється на масові відсильні статті до лексики недоконаного виду. Однак, завдання ускладнюється нашаруванням у слов'янських мовах на видові значення значень родів дієслівної дії. Роди дієслівної дії в новогрецькій мові утворюються здебільшого основоскладанням, а не афіксальним способом, як в українській та російській, тому в перекладних еквівалентах до дієслів доконаного виду потрібно подавати певні пояснення, що конкретизують аспект дії: *переварити* док. – 1) дуже переварити *παραβράζω*, 2) знову переварити *ξαναβράζω*, перекопати док. – перекопати *ξανασκάβω*.

Отже, для коректного відтворення семантики родів дієслівної дії необхідні в словнику типові формули тлумачення. Так, для фазових характеристик родів дієслівної дії використовують у разі підкреслення початку дії формулу починати + дієслово: рос. захохотать – *αρχίζω* *να* *χαχαλίζω* (буквально ‘почати сміятися’), укр. захропіти – *αρχίζω* *να* *ροχαλίζω* (‘почати хропіти’), зашкутильгати – *αρχίζω* *να* *κουτσαίνω* (‘почати кульгати’). Закінчення дії передає формула *τελειώνω* *να*: перебродити док. – *τελειώνω* *τη* *ζύμωση* ‘закінчити бродити’. Кількісно-розподільні характеристики дії виражають пояснення дієслів із словами *όλα* “все”, *πολλά* “багато”: перебити – док. 2) (посуд тощо) *σπάζω* *όλα*, *πολλά*; 4) вбити (багатьох) – *σκοτώνω*, *σπάζω* *πολλούς*. Спосіб перебігу дій передають використовувані в поясненнях дієприслівники: перебігти док. – пройти (швидко) *περνώ* *τρέχοντας*, 2) перетнути (швидко) *διασχίζω* *τρέχοντας*.

У тлумачній частині перекладних словників укладачі часто вдаються до фіксації змістової аналогії, щоб окреслити лексичні значення одиниць, які в цільовій мові мають виражати змістові зв'язки (семантичну асоціацію з іншими словами, зокрема мотиватора), а також структурні через вираження співвіднесення з тією або тією словотвірною моделлю чи словотвірною (або морфемною) структурою слова. За цих обставин у пояснювальній частині перекладного словника з'являються повторювані регулярні формули пояснення, що експлікують ту семантику, що у вихідній мові не має паралельних засобів вираження. Отже, для використання словотвірної аналогії з метою семантизації одиниць необхідно враховувати аналогію, що діє як механізм вирівнювання форм в одній мові за зразком регулярно утворюваних одиниць з одним спільним категоріальним словотвірним значенням (типу виконавець дії, особа-носій певної ознаки – за місцем проживання, зовнішньою ознакою, знаряддя дії і т.ін.), за подібністю семантичного співвідношення основи і форманта в похідному, способу словотворення, словотворчого засобу (в межах найзагальнішої класифікації – префікси, суфікси, основи). До того ж необхідне окреслення теми лексичного угруповання

слів на зразок назв дерев, назв малят, інтенсивно виявлюваних ознак, інших типових мотиваційних зв'язків основних частин мови.

Розпочнімо з “крайнього” випадку: у вхідній мові існує модель афіксального, точніше, суфіксального творення тематично подібних між собою дієслів, дію яких схарактеризовано твірним іменником, що називає маля, яке народжується: *пороситися, телитися, шенитися, ягнитися*. Перифрастично їх можна описати формулою ‘народжувати когось малого (поросся, теля, шеня, ягня)’. Такі слова існують також у сучасній російській мові, як і лексеми *котитися* укр. та *котиться* рос. зі значенням ‘народжувати малят’ (про дрібних тварин – кішок, овець тощо). Наявні розходження в тлумаченні цього слова в різних етимологічних словниках і в різних етимологіях. “Етимологічний словник української мови” пов’язує його з праслов’янським *kotiti se* ‘кидати, метати; перевертати, котити’. Фасмер вважає, що вірогідне припущення про зв’язок цієї лексеми з латинським *catulus* ‘різні малі тварини; шеня’. Л. А. Булаховський припускає зв’язок з праслов’янським *kotъ*, що могло бути пов’язане зі словом, пізніше зниклим, на позначення молодих тварин узагалі, спорідненим із латинським *catulus* та давньоісландським *had na* ‘козеня’ (ЕСУМ 3).

У новогрецькій мові модель називання дії за твірною іменниковою основою, що вказує на малу істоту, відсутня. І в перекладних російсько-новогрецькому (РНГС) та українсько-новогрецькому (УНС) словниках у пояснювальній частині, де семантизуються такі лексеми, стоять формули тлумачення ‘народжувати – назва недорослої істоти’: *пороситися – τίκτω, γεννάω* (για τα γουρούνια), *телитися γεννώ, τίκτω* (για αγελάδα), *шенитися γεννώ σκυλάκια*, *ягнитися γεννώ* (επί προβάτων), а в дужках пояснено ‘про свиней, корів, собак, овець’.

Характерним для новогрецької мови є схрещування лексичних значень дієслів *γεννώ* і *τίκτω*, що відомі і протиставлювані в новогрецькій мові за значенням. Г. Бабінійотис пише, що дієслово *γεννώ* стосувалося лише чоловіків, а *τίκτω* жінок. Перше було синонімом *γονιμοποιώ* ‘запліднювати’, а друге *φέρω στον κόσμο* ‘приносити в світ, народжувати’: *ο άνδρας γεννάει, η γυναίκα τίκτει* ‘чоловік запліднює, жінка народжує’.

Згодом значення цих слів зблизилися, як і контексти їхнього вживання. Висловлювання *η κότα γεννάει αυγά* ‘курка несе (буквально народжує) яйця’ сприймається в новогрецькій як правильне (АНЕГ: 414).

Регулярність творення одиниць за певними словотвірними, лексико-словотвірними, морфолого-словотвірними категоріями формує у вихідній мові зразки-парадигми для вирівнювання їхніх форм. Водночас вона спонукає до регулярного відтворення їхньої семантики в цільовій мові, у якій такі еквіваленти часто відсутні, а тому в метамові перекладних словників потрібні типові формули-перифрази, що забезпечують семантичну аналогію.

Проте на цьому шляху виникають труднощі не лише в пошуку перекладного еквівалента, а й у формулюванні його в пояснювальній частині реєстрової одиниці. Іноді вона вказує тільки родові поняття: рос. *масленок – είδος μανιταριού*, *опенок – είδος μανιταριού*, тобто містить лише словосполучення ‘різновид гриба’ (РНГС). У російсько-німецькому словнику

в цих випадках наводять німецькі еквіваленти, що є словотвірною паралеллю російських та українських слів: маслок – масленок – *der Buterpilz*. До нього додано лексему з ботанічної номенклатури: *der Boletus*. Іменник *опеньок* перекладено двома німецькими словами: *der Hallimasch* та у *der Honigpilz* (РНС). У короткому новогрецько-українському словнику ці слова відсутні в реєстрах (НУС).

Отож, сьогодні необхідне вдосконалення реєстрів українських словників різних типів, а також пояснювальних частин статей з метою наближення їх до норм української мови, поповнення реєстрів новими словами, а пояснювальних частин неосемантизмами, з обов'язковим врахуванням словотвірної аналогії.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

БУС – Білорусько-український словник / Півторак Г. П., Скопненко О. І.; за ред. Г. П. Півторака. – К.: Довіра, 2006. – 723 с.

ЕСУМ 3 – Етимологічний словник української мови: у 7 т. – Т. 3 / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.] / Уклад. Р. В. Болдирев [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1989. – 552 с.

ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.

НУС – Новогрецько-український словник / Упор. Н. Клименко, О. Пономарів, Є. Чернухін. – К.: Українська енциклопедія, 2005. – 429 с.

ОСУМ – Орфографічний словник української мови: Близько 120 000 слів / Уклад.: С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К.: Вид-во “Довіра”, 1994. – 864 с.

РНГС – Русско-новогреческий словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 1374 с.

РНС – Русско-немецкий словарь / Под ред. А. Б. Лоховица. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1960. – 920 с.

РУС – Русско-украинский словарь: в 3-х т. – К.: Наукова думка, 1968.

СІС – Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – Вид. друге, випр. і допов. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – 968 с.

ССІС – Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 000 слів і словосполучень / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 790 с.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

УНС – Українсько-новогрецький словник / Упор. Н. Клименко, О. Пономарів, А. Савенко. – К.: Українська енциклопедія, 2008. – 534 с.

УОС – Український орфографічний словник: близько 172 000 слів / Уклали: В. В. Чумак, І. В. Шевченко, Л. Л. Шевченко, Г. М. Ярун; за ред. В. Г. Скляренка. – Вид. 7-е, переробл. і допов. – К.: Довіра, 2007. – 983 с.

ВΛΞΛ – Παλακυριάκου-Απέργη Ε., Πατακυριάκου Χ. Βασικό λεξικό ξένων λέξεων της νέας ελληνικής. – Αθήνα: Gutenberg, 1997. – 520 σ.

ΛΚΝ – Λεξικό της κοινής νεοελληνικής. – Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο νεοελληνικών σπουδών, 1998. – 1532 σ.

ΛΝΕΓ – Μπαμπινιώτης Γ. Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας. – Αθήνα: Κέντρο λεξικολογίας, 1998. – 2064 σ.

ΝΕΛ – Κριαράς Ε. Νέο ελληνικό λεξικό της σύγχρονης ελληνικής δημοτικής γλώσσας. – Αθήνα: Εκδ. Αθηνών, 1995. – 1587 σ.

ЛІТЕРАТУРА

Арбатский 1982 – Арбатский Д. И. Семантические определения: Основные проблемы толкования лексических значений слов: Автореф. дисс. ... доктора филол. наук. – Л., 1982. – 30 с.

Белецкий 1950 – Белецкий А. А. Принципы этимологических исследований. – К.: Изд-во Киев. гос. ун-та, 1950. – 267 с.

Никитина 1973 – Никитина Ф. А. Влияние аналогии на словообразование. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1973. – 198 с.

Αναστασιάδη 1994 – Αναστασιάδη-Συμεωνίδη Α. Νεολογισμός δανεισμός της νεοελληνικής. – Θ/κη: Α.Π.Θ, 1994. – 298 σ.

Χαραλαμπίκης 1991 – Χαραλαμπίκης Χ. Μεταφραστικά δάνεια της νέας ελληνικής από ευρωπαϊκές γλώσσες / Πρακτικά της 11^{ης} ετήσιας συνάντησης του Τ.Γ. του Α.Π.Θ. – Θ/κη: Κυριακίδης, 1991. – Σ. 81–102.

Darmesteter 1877 – Darmesteter A. De la création actuelle de mots nouveaux dans la langue française et des lois qui la régissent. – Paris: Vieweg, 1877. – 125 p.

Nina Klymenko

WORD-BUILDING ANALOGY IN THE METALANGUAGE OF INTERLINGUAL DICTIONARIES

The paper describes the word formation principle in the metalanguage of dictionaries as the means to explain meanings of words. Special attention is paid to the peculiar functioning of word-building analogy in languages and motivation of the ways they are taken into account in the metalanguage of glossaries and interlingual (bilingual) dictionaries.

ГРАМАТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ В СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У передмові до загальномовних словників укладачі обов'язково повідомляють про особливості граматичної кваліфікації словникових одиниць. Обсяги їхніх граматичних характеристик залежать від типу словника. Як засвідчує вся кількасотрічна історія українського словникарства, проблема граматичного опрацювання реєстрових одиниць (в різнотипних словниках!) була однією з найдискусійніших, найскладніших. Зокрема, досі однозначно не розв'язано питання про потребу використання граматичних характеристик слів у тлумачному словникові. Це зумовлено його основним призначенням – витлумачувати значення слів, що входять до лексичного фонду мови на певному історичному етапі її функціонування. Концепція тлумачного Словника української мови в 11-ти томах, яку схвалила Республіканська наукова конференція в 1958 році, передбачала, щоб він охопив лексичне багатство української літературної мови з його **граматичною** та стилістичною кваліфікацією в широких хронологічних межах – від Котляревського до наших днів [Паламарчук 1973: 316–317]. Граматичну кваліфікацію конкретизували як подавання найважливіших граматичних форм слова [Паламарчук 1973: 317]. Виняткового значення в цій концепції надавали граматичному апаратові, поданому біля реєстрового слова або в його значеннєвих підрозділах. Насамперед потрібно було визначити належність слова до певного морфологічного розряду (*займ., числ., прийм., присл., виг., част., спол.*), потім подати граматичну характеристику його як частини мови в найбільш показових рисах: для відмінюваних слів запропонувати парадигматику (в якому обсязі не зазначали), форму роду, числа, виду та інші характеристики. За потреби рекомендували подати нерегулярні форми слів, що відображають специфіку їх творення. Особливого значення надавали в тлумачному словникові фіксації складних випадків дієслівного керування, що сприяє як розкриттю змісту багатозначних дієслів, так і розмежуванню їхніх значень і відтінків, тобто правильному використанню цих дієслів. Граматична характеристика повинна була допомагати також установити функціонування слова певного морфологічного розряду в ролі іншої частини мови та в розмежуванні його синтаксичних зв'язків і функцій. На підставі відзначених потреб зроблено висновок, що **“граматична характеристика не лише доповнює семантичну, але й відбиває нормативність вживання того чи іншого слова, підносить вагу словника як своєрідного посібника з питань культури мови** [Паламарчук 1973: 321].

Згодом, наприкінці 90-х років минулого століття, розробник концепції і принципів укладання “Нового словника української мови” тлумачного типу О. О. Тараненко, характеризуючи його за різними ознаками, зауважив, що за принципом побудови словникової статті цей словник буде словни-

ком “багатоцільового, якомога універсальнішого призначення з достатньо широким обсягом інформації про словникову одиницю: з її семантизацією, **граматичною** та стилістичною характеристиками, відображенням її лексико-семантичних і словотвірних системних відношень, варіантності, поданням типових контекстів її вживання, вимови, акцентування і написання відповідно до сучасних правописних норм...” [Тараненко 1996: 3].

Звичайно, використання граматичного компонента в словникові тлумачного типу не можна сприймати як надбання лише української лексикографії минулого століття. Навпаки, воно відбиває тяглість такого підходу, традицію, що формувалася в українській лексикографії не одне століття. У цьому зв'язку варто згадати, наприклад, “Словник української мови” П. П. Білецького-Носенка, специфіка якого полягає в тому, що в ньому подано відомості з українського словотвору, докладно описано словозміну, використано синтаксичні коментарі (БН). Якщо пристати до думки, щоб у тлумачному словникові залишити граматичну інформацію про словникову одиницю, зокрема про парадигму її відмінювання чи дієвідмінювання (інших граматичних характеристик тут не торкаємося), тоді логічно постає питання: у якому обсязі подавати ці парадигми: у повному чи неповному? Коли ж у неповному, то за яким критерієм відбирати відмінкові та дієвідмінювані форми? На нашу думку, принципове значення має також і спосіб подання граматичної інформації до словникової одиниці: він не повинен нівелювати призначення тлумачного словника.

Ознайомившись із словниковими статтями наявних в українській мові тлумачних словників (принципи укладання статей у нових майже ті самі, що й в одинадцятитомному Словникові, обмежено лише ілюстративний параметр та параметр паспортизації), задумуєшся над тим, чому з відмінкової парадигми іменника вибрано для фіксації біля реєстрового слова лише форму родового відмінка. Труднощі становить вживання закінчення цього відмінка тільки в назвах неістот, у назвах істот такої проблеми немає, бо всі вони мають тільки закінчення **-а**. Якщо зважати на труднощі вживання закінчення (а на них якраз акцентують укладачі!), то потрібно було б подавати біля іменників першої відміни з основою на **г, к, х** форми давального та місцевого відмінків, бо тут відбувається чергування цих приголосних із **з, ц, с**, а біля іменників з основою на шиплячий – форму орудного відмінка (саме тут найчастіше помиляються користувачі, уживаючи закінчення **-ою** замість **-ею**). Ще нагальнішою видається потреба подати біля реєстрових іменників їхнє закінчення в кличному відмінку. Із зрозумілих причин його не подавали в тлумачному Словнику української мови в 70–80 роках минулого століття. Але закінчень цього відмінка не пропонують послідовно і тлумачні словники початку ХХІ століття, зокрема “Великий тлумачний словник сучасної української мови” (ВТС). До багатьох (але все одно не для всіх!) іменників його намагалися подати у “Тлумачному словнику української мови” (укладачі Н.Д. Кусайкіна та Ю.С. Цибульник) (ТСУМ). Відзначена невмотивованість вибору із словозмінної парадигми іменника лише форми родового відмінка схиляє дослідників до думки, щоб у тлумачному словникові біля реєстрового іменника не подавати жодної відмінкової

форми. Закінчення цього відмінка залишити тільки там, де вони розмежовують значення іменника, пор.: *буряка* – одного коренеплоду, *буряку* – збірне поняття. В українській лексикографії вже маємо тлумачний словник без граматичної інформації – “Сучасний тлумачний словник української мови” (укладачі Л. П. Олексієнко та О. Л. Шумейко) (СТСУМ).

Так само не логічно подавати в тлумачному словникові лише дві особові форми біля реєстрових дієслів теперішнього часу недоконаного виду або майбутнього часу доконаного виду – першу та другу особу однини. Справді, перша особа важлива тому, що в ній перед закінченням буває чергування приголосного основи дієслова (*бігти* – *біжу*, *кликати* – *кличу*, *писати* – *пишу*, *радити* – *раджу*, *любити* – *люблю* та ін.), друга особа становить труднощі у вживанні голосних **е**, **и** в закінченні (*пишеш*, *кличеш*, *біжиш*, *любиш* та ін.). Проте помиляються і у вживанні закінчень **-уть**, **-ать** у третій особі множини теперішнього часу та майбутнього часу доконаного виду. Не всі користувачі тлумачного словника знають, що голосний **е** в закінченні другої особи однини вказує на належність дієслова до першої дієвідміни, яке в третій особі множини повинне мати закінчення **-уть** (*пишуть*, *кличуть*), а голосний **и** в згаданій особовій формі – на віднесеність до другої дієвідміни та вживання в третій особі множини закінчення **-ать**. Великі труднощі, як засвідчує мовна практика, спостерігаємо в утворенні форм наказового способу, особливо форми першої особи множини зі значенням спільної дії, яку тепер рекомендовано вживати переважно замість форми з часткою *давай* (*співаймо*, *єднаймося*, *пишімо*, *славимо*). Цілком очевидно, що обмеження дієвідмінюваного реєстрового дієслова тільки двома згаданими особовими формами також необґрунтоване, бо вони не дають повного уявлення про його особово-часову та способові парадигми. Така вузька (часткова) граматична інформація мало що додає до семантичної характеристики реєстрового дієслова.

На протипагу тлумачному орфографічний словник передбачає граматичне опрацювання реєстрових одиниць, але в такому обсязі, яке сприяє правильному написанню слів відповідно до чинних орфографічних норм. В орфографічних словниках граматичний параметр обов'язковий. Для цього словника типовою є інформація про словозмінну парадигму відмінюваних та дієвідмінюваних одиниць. Зокрема, про відмінкові закінчення іменників: 1) родового відмінка однини; 2) орудного відмінка однини; 3) називного, родового, орудного відмінків однини і називного, родового, давального множини іменників чоловічого роду на **-р**, що належать до м'якої групи та мішаної груп; 4) давального і місцевого відмінків однини іменників жіночого роду з основою на приголосні **г**, **к**, **х**, що чергуються із **з**, **ц**, **с**; 5) паралельні форми родового відмінка множини; 6) паралельні форми інших відмінків та ін. Граматична інформація про прикметники обмежена поданням після прикметників на **-ій** (**-ій**), коротких та присвійних прикметників закінчень жіночого й середнього роду, тобто форм роду; після прикметників на **-лиций** – форм жіночого й середнього роду та закінчення родового відмінка однини; після субстантивованих прикметників – форм родового відмінка. До числівників потрібно подати форму родового відмінка, а також

форми інших непрямих відмінків, якщо вони становлять правописні труднощі або в них є відмінності у творенні чи наголошуванні. Після займенників, зважаючи на те, що вони мають особливості у творенні відмінкових форм (суплетивізм), потрібно подати всі ці форми цілком. Обсяг граматичної інформації до реєстрових дієслів значно ширший, що зумовлено строкатістю парадигматики їх дієвідмінювання. До дієвідмінюваних дієслів тут так само, як і в тлумачному словникові, указують лише закінчення першої та другої особи однини теперішнього або (якщо дієслово доконаного виду) майбутнього часу. Коли ж у множині змінюється місце наголосу, то зазначають також і закінчення першої та другої особи множини. До дієслів з неповною парадигмою подають форми диференційовано: для одноособових, чи безособових, – ту єдину форму, у якій вони вживаються; для дієслів, що не мають першої особи однини, – форми другої і третьої особи однини; для дієслів, що не вживаються у формі однини, – форми першої і другої або третьої особи множини. Із парадигми минулого часу вибрано закінчення чоловічого і жіночого роду, якщо в мові вживається два варіанти (*стих, стихла і стихнув, стихнула*) та якщо в минулому часі змінюється місце наголосу або коренева голосна (*некти – нік, некла*). Після атематичних дієслів подають усі особові форми, бо вони становлять труднощі у творенні. Із шестикомпонентної особової парадигми наказового способу в орфографічних словниках і до 90-х років минулого століття, і в останні двоє десятиріч вибрано лише одну – форму другої особи однини, причому її подають лише за кількох умов, зокрема якщо в процесі її утворення відбувається чергування звуків або змінюється наголошування порівняно з неозначеною формою дієслова тощо.

Це перелік основних, уже узвичаєних граматичних характеристик реєстрових слів в орфографічному словникові. У деяких новітніх виданнях цього словника його доповнено додатковими граматичними формами, у творенні яких, як виявила мовна практика, користувачі відчули труднощі. Серед них – форма (закінчення) кличного відмінка, якому надано статусу самостійного відмінка у відмінковій парадигмі іменника. Проте її подання обмежене переважно двома умовами: 1) якщо під час її утворення відбувається чергування звуків (*друг – друже*), 2) якщо перетягується наголос (*сестра* – се*стро*). Дехто доповнює їх іменниками чоловічого роду на **-р** м'якої та мішаної груп, пор.: *кобзар* – кл. *кобзарю*, *школяр* – кл. *школяре* [Тараненко 1996: 80]. Зважаючи на те, що кличний відмінок до вжитку у звертаннях почали активно повертати тільки з 90-х років минулого століття (до цього періоду ні в офіційному, ні в повсякденному вжитку такої настанови не дотримувалися), труднощі відчувають мовці у творенні кличного відмінка від багатьох іменників – назв істот, особливо від найновіших назв іншомовного походження, таких як *маг, брокер, спікер* та ін., назв неістот усіх родів, власних назв – особових імен, географічних назв тощо. У листах-зверненнях до Інституту української мови автори нарікають, що новітні орфографічні словники не дають відомостей про закінчення кличного відмінка у складних випадках, визначають його там, де легше. Вони пропонують подавати це закінчення після всіх іменників або послідовно після

іменників – назв істот. Інакше не вдасться уникнути помилок і щонайважливіше – повернути кличний відмінок у звертаннях до вжитку.

Дивно і прикро, що досі укладачі орфографічних словників не відреагували на таку нагальну потребу мовної практики, як творення (відповідно й правопис) деяких рекомендованих останнім часом до українського вжитку форм наказового способу, передусім форми першої особи множини зі значенням спільної дії. Ідеться про форми *розмовляймо українською мовою, пишімо радіодиктант, шануймо рідне слово*. Для багатьох непросто утворити і форму другої особи множини наказового способу, особливо якщо основа дієслова закінчується на шиплячий або **р**. Під впливом російської мови після цих приголосних і досі пишуть м'який знак, тобто *ріжьте, плачьте, перевірьте*.

У зв'язку із цими міркуваннями про розширення граматичних характеристик реєстрових слів у новітніх орфографічних словниках постає питання: а чи повинен цей тип словника подавати цілком багатокомпонентні словозмінні парадигми у словниковій статті? Звичайно, що за **узвичасних** теоретичних засад його укладання подавати всі форми відмінкової парадигми після реєстрових іменників, прикметників, числівників, займенників та всі форми особово-часової та способових парадигм після реєстрових дієслів не потрібно, тому що орфографічний словник у такому разі перетвориться на граматичний. Повний склад цих форм у межах відповідних парадигм маємо в граматичних описах української літературної мови. Ідеться про доповнення новітніх орфографічних словників, укладених на узвичасних засадах, додатковою граматичною інформацією, потребу в якій зумовила мовна практика двох останніх десятиріч. Це – подання закінчень кличного відмінка до іменників – усіх назв істот і частково назв неістот, які потенційно можна вжити в кличному відмінку, до власних (особових і географічних) назв тощо, та закінчень трьох особових форм наказового способу до всіх дієслів, що можуть їх мати, – другої особи однини, першої і другої особи множини.

У сучасній лексикографічній практиці відомий (і вже використовується) новий спосіб подання граматичної інформації до словникової одиниці. Суть його полягає в тому, що в словниковій статті замість переліку граматичних (відмінкових чи особових) форм ставлять цифру, яка є номером відповідної парадигми відмінювання або дієвідмінювання, поданої в кінці словника (у формі таблиці). Зрозуміла річ, що набір таких парадигм повинен бути повним, вичерпним, щоб до них можна було відіслати всі змінні слова реєстру чи то орфографічного, чи тлумачного словника. Перевага такого способу очевидна: він спрощує істотно граматичну частину словникової статті та подає до словникової одиниці цілісну, повну інформацію про її словозміну. Звертаючись до зразків парадигм відмінювання чи дієвідмінювання, користувач докладніше, ширше, глибше освоюватиме граматичний аспект української лексики, менше помилятиметься у творенні відмінкових або особових чи способових форм. Згаданий спосіб оформлення граматичної інформації використано, зокрема, в українсько-угорському словнику, тобто в перекладному словникові, до якого додано таблиці словозміни зі

зразками відмінювання і дієвідмінювання слів української мови, щоправда, оформлені відповідно до традицій угорської мови. Ці словозмінні таблиці підготував О. О. Тараненко [Тараненко 2003]. У них подано регулярні, нерегулярні і навіть одиничні випадки, що враховують їхні флексійні й морфологічні зміни, а також особливості наголошування. Таблиці зі зразками відмінювання та дієвідмінювання слів використано і в лексикографічній праці “Граматичний словник української літературної мови. Словозміна” (ГСУЛМ), яка нещодавно побачила світ. У ній уперше застосовано формалізовані засади до впорядкування словозмінних парадигм, що зумовлено потребою використання їх в автоматизованих системах. Зібрані тут словозмінні парадигми неважко пристосувати для потреб словників, укладених відповідно до граматичних норм сучасної української літературної мови.

Безперечно, подання повної інформації про відмінювання та дієвідмінювання словникових одиниць не вичерпає всіх проблем, пов’язаних із їхнім граматичним опрацюванням. Особливої уваги заслуговує аналіз синтаксичних характеристик словникових одиниць, які сприяють виразнішому з’ясуванню їхніх значень та особливостей функціонування їх у мові. Це – граматичні позначки у формі питань непрямих відмінків, що вказують на синтаксичну сполучуваність слова, зокрема на особливості його керування; родові позначки, подані біля іменників, переважно іншомовного походження, з подвійним родом, зі спільним родом, родова належність яких визначається статтю позначуваної істоти, біля невідмінюваних іменників, кількість яких невпинно зростає.

Узагальнюючи аналіз проблем, що стосуються граматичного (словозмінного) опрацювання словникової одиниці в тлумачному та орфографічному словниках, пропонуємо в обох типах словників розширити обсяг граматичної інформації, пов’язаної з відмінюванням одиниць іменних частин мови та дієвідмінюванням дієслів, і подати її у формі повних парадигм, доданих до словників, а в словниковій статті залишити біля лексичної одиниці тільки номер відповідної парадигми. Таке розширення сприятиме насамперед універсальності інформації словникової статті, що відповідає традиції світової та української лексикографії. Крім цього, у користувачів тлумачного словника формуватиметься комплексне сприймання семантичних та граматичних характеристик словникових одиниць, а для користувачів орфографічного словника граматична характеристика слугуватиме основою правильного написання слів. Повнота реалізації граматичної інформації в орфографічних і тлумачних словниках позитивно вплине на якість друкованої продукції.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

БН – Білецький-Носенко П. П. Словник української мови [за ред. В. В. Німчука]. – К.: Наукова думка, 1966. – 419 с.

ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови“ [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.

ГСУЛМ – Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 760 с.

СТСУМ – Сучасний тлумачний словник української мови / Л. П. Олексієнко, О. Л. Шумейко. – К.: Видавничий дім “Калита”, 2006. – 544 с.

ТСУМ – Тлумачний словник української мови / Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульник. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2010. – 608 с.

ЛІТЕРАТУРА

Паламарчук 1973 – Л. С. Лексикографія // Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 292–326.

Тараненко 1996 – Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – К.; Кам’янець-Подільський, 1996. – 172 с.

Тараненко 2003 – Тараненко О. О. Словозміна української мови. – Nyíregyháza, 2003. – 199 с.

Horodenska Kateryna

GRAMMATICAL INFORMATION IN THE UKRAINIAN LANGUAGE DICTIONARIES

In the article the extent of the grammatical information that is traditionally submitted near register words in explanatory and spelling dictionaries of the Ukrainian language is critically estimated; the need in the extension of the grammatical characteristics of nouns and verbs is substantiated.

The new method of presentation of grammatical information relating to register words in a dictionary that has been already approved in the Ukrainian lexicography is supported; its benefits compared to traditional method are denoted.

СЛОВНИК МОВИ ЛЕСІ УКРАЇНКИ (НА МАТЕРІАЛІ ЗБІРКИ “НА КРИЛАХ ПІСЕНЬ”)

Укладання словників мови письменників – важливий напрямок розвитку слов’янської лексикографії ХХ–ХХІ століть, що сформувався в 60–70-і рр. минулого століття. Одним із перших в Україні з’явився “Шевченківський словник” у 2-х томах (К., 1976). Як писав Л. С. Паламарчук, “виданням “Словника мови Шевченка” покладено початок справді наукового аналізу слововживання окремого письменника” [Паламарчук 1978: 109]. Принципами укладання авторських словників, виробленими в цьому лексиконі, послуговувалися українські науковці, які працювали, зокрема, над “Словником мови художніх творів Івана Франка (Львів, 1976) та “Словником мови творів Г. Квітки-Основ’яненка” (Харків, 1978). Високо оцінюючи вагомі здобутки цих видань, Ю. Шевельов критикував авторів за вибірккову подачу ілюстративного матеріалу, ставлячи за взірць словник мови Адама Міцкевича в 11-ти томах (Вроцлав, 1962–1983) [Шерех 1998: 26].

В українській лексикографічній практиці виокремимо інші словники, присвячені мові творів Івана Франка: “Лексика поетичних творів Івана Франка” (Львів, 1990), “Частотний словник роману Івана Франка “Перехресні стежки” (Львів, 2006) та “Словник мови поетичної збірки Івана Франка “Зів’яле листя” (Львів, 2010). Словник мови “Зів’ялого листя” З. М. Терлак уклав на основі другого прижиттєвого видання творів Івана Франка (Київ, 1911), що дозволило максимально зберегти мовні особливості Франкової збірки (СМЗФр).

Незважаючи на низку видань, ще не усталено назви лексикографічного напрямку (письменницька лексикографія, авторська лексикографія), а також словників, які з’являються в його рамках (письменницькі словники, авторські словники, словники мови письменників тощо). Маємо незначну кількість наукових праць, у яких розглянуто теоретичні засади укладання словників мови письменників і термінологічний апарат, а також здійснено аналіз опублікованих словників [Карпова 1989; Лесюк 1996; Бук 2006; Цимбалюк-Скопненко 2010] та ін. Нашу статтю присвячено словникам, які виникли в результаті вивчення мови творів Лесі Українки і ще не були предметом спеціальних студій.

Мова творів Лесі Українки – видатної письменниці, яка зробила значний внесок у розвиток української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст., безперечно, повинна стати об’єктом лексикографічного опису. Нагадаємо, що одним із перших з’явився невеликий “Словопоказчик драматичних творів Лесі Українки” (К., 1961), укладений М. Ф. Бойко. У ньому подано із частотою вживання лексику драм “В дому роботи, в країні неволі”, “Осіньна казка”, “Адвокат Мартіан”, “Камінний господар”, “Лісова пісня”, “На полі крові”, “У пущі”. Слова наведено за алфавітом без контек-

стів, частоту пораховано окремо в межах другого і третього томів видання 1951–1952 рр.

У 80-і рр. ХХ ст. у Волинському університеті (тоді ще Луцькому педагогічному інституті) імені Лесі Українки за ініціативи Л. П. Рожило, Г. М. Ращинської, Л. П. Павленко та інших науковців розпочато роботу над створенням словника мови Лесі Українки на основі зібрання творів у 12-ти томах (1975–1979 рр.). Укладено паперову картотеку лексики поетичних текстів, однак її опрацювання не завершено.

Дискусійним виявилось питання про доцільність використання 12-томного видання, котре, як відомо, містить багато препаративаних або вилучених текстів, а тому не може слугувати надійною основою для словника. З’явилася думка про те, що варто чекати нового академічного зібрання. Нагадаємо, що в подібній ситуації перебували свого часу й укладачі словника мови Івана Франка. Нам імponує позиція, висловлена під час дискусії про мовне оформлення Франкових творів у 50-ти томах: “Час уже нашим мовознавцям не чекати, поки спеціально для них видадуть п’ятдесятитомний корпус праць Франка, перетворених на історико-літературні мовні пам’ятки, а взятися до вивчення мовної еволюції письменника на основі автографів та першодруків” (цит. за: [СМЗФр: 9]). Отож, джерельною базою сучасних словників можуть слугувати й репринтні відтворення прижиттєвих видань письменників, скажімо, збірки “З вершин і низин” Івана Франка (Львів, 2004), “На крилах пісень” Лесі Українки (Київ, 1994; Луцьк, 2011) та ін. Автори нового словника мови Лесі Українки пішли зазначеним шляхом, запланувавши укласти лексикографічну працю на базі прижиттєвих збірок письменниці “На крилах пісень” (1893 р.), “Думи і мрії” (1899 р.), “Відгукки” (1902 р.) [Данилюк 2004].

Зауважимо, що розвиток електронно-обчислювальних технологій уможливив використання програм автоматичного опрацювання текстів, виникнення спеціальної галузі – комп’ютерної лексикографії [Пешак 1999]. Створено мовно-інформаційний фонд НАН України, у якому розроблено теорію лексикографічних систем [Широков 1998], триває робота над підготовкою національного корпусу української мови (Інститут мовознавства НАН України імені О. О. Потебні та Інститут української мови НАН України) [Русанівський 1990] та лінгвістичного корпусу текстів української мови (Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка) [корпус; ЧСПМ].

У рамках комп’ютерної лексикографії з’явилася “Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка” в 4-х томах (Едмонтон; Торонто, 2001) (КПТТШ), укладена на основі 12-томного видання творів письменника (К., 1989–1990). До її реєстру увійшла 18401 лексична одиниця поетичного корпусу в усіх 83 731 випадках її уживання в межах 22 241 рядка поезії. Тут подано вичерпний ілюстративний матеріал до кожного реєстрового слова – всі випадки його вживання із докладною паспортизацією. Конкорданція містить лексикон українських творів, основний корпус яких налічує 220 віршів, лексикони одиниць латинським алфавітом, творів російською мовою, прозових текстів в поемі “Гайдамаки” з урахуванням українських варіантів.

Серед письменницьких лексикографічних праць, створених із використанням комп'ютерних програм, – “Он лайн-конкорданс роману Івана Франка “Перехресні стежки” (2006), укладений авторами вже названого частотного словника роману (ОКРФр), а також “Словник Лесі Українки”, підготовлений Миколою Жарких у 2009 р. (СЛУ). Зокрема, словник Лесі Українки виконано в рамках великої програми дослідження життя і творчості письменниці. Важливо, що він включає всі слова і словоформи, використані у всіх текстах, писаних авторкою. До нього увійшло 127 118 слів, взятих із 12-томного зібрання творів. Орієнтування на це видання – вада словника (хоч тут і звернуто увагу на варіанти в різних публікаціях). Хибою вважаємо також відсутність ілюстративного матеріалу – контекстів, які б показували особливості вживання слів. Словник виконано у двох форматах: у текстовому та у вигляді бази даних MS Access з Unicode-кодуванням, що дозволяє коректно відтворити всі орфографічні написання різними мовами.

На думку Н. П. Дарчук і Л. А. Алексієнко, словник мови Лесі Українки повинен ґрунтуватися на електронній базі даних, яка включає: а) текстовий масив, до якого мають увійти твори з нового академічного видання Лесі Українки, що відповідають рукописним варіантам, або прижиттєві видання, максимально наближені до авторського оригіналу; б) алфавітно-частотний словник поетичного мовлення; в) словник-конкорданс, який подає лексико-семантичну та стилістичну характеристики реєстрового слова; г) словники синонімів, антонімів, омонімів, паронімів; ґ) словники тропів (епітетів, метафор, метонімії, синекдох, порівнянь тощо); д) інтегрований словник, який міститиме граматичну, лексико-семантичну, синтаксичну та статистичну інформацію [Алексієнко, Дарчук 2003].

Вивчивши досвід укладання авторських словників наших попередників, ми сформулювали такі принципи: 1) джерельною базою (за відсутності нового академічного зібрання творів Лесі Українки) мають стати прижиттєві видання; 2) потрібно подавати всі слова та їхні варіанти, написані кирилицею, латинською та іншими графіками; 3) треба вмістити загальні та власні назви; 4) необхідно навести всі фонетичні та граматичні варіанти заголовних слів; 5) варто максимально зберегти діалектні форми; 6) використовуючи програми комп'ютерного опрацювання, маємо орієнтуватися на сучасний правопис, але відтворити деякі важливі для творчої манери письменниці форми; 7) потрібно підготувати корпус текстів Лесі Українки, який увійде до лінгвістичного корпусу, розмішеного на порталі <http://www.mova.info/corpus>; 8) треба укласти словники в текстовому й електронному форматах; 9) вважати словник слововживання етапом створення повного глумачного словника мови письменниці.

Словник мови Лесі Українки розпочинаємо зі словника слововживання, матеріалом для якого стала перша прижиттєва збірка „На крилах пісень” (Львів, 1893). Редактором збірки, виданої коштом родини Косачів, був Іван Франко. Вона побачила світ у друкарні Наукового товариства імені Шевченка у Львові в березні 1893 року (ця дата стоїть на обкладинці), хоч була запланована на 1892 рік (цю дату вміщено на титульній сторінці) [Мірошниченко 1994]). У додатку до першої частини словника подано репринт цієї книжки.

У словнику, укладеному Н. П. Дарчук, Н. Г. Чейлитко, В. М. Сорокінім (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) та Н. О. Данилюк, Н. В. Іовхімчук (Волинський національний університет імені Лесі Українки), всі реєстрові слова вміщено за алфавітом. Змінювані слова наведено в початковій формі. До першої частини увійшли тільки загальні іменники з початковими літерами А–М, писані кириличною графікою. До другої частини увійдуть загальні іменники з початковими літерами Н–Я. В інших частинах плануємо подати прикметники, дієслова, прислівники, власні назви, а також лексикон, зафіксований латиницею. Представлено повнозначні частини мови, оскільки вони найпоказовіші для ідіолекту письменниці й можуть виступати ключовими словами індивідуально-мовної картини світу.

Окремими реєстровими словами є: 1) лексеми зі здрібнілим і пестливим значенням (*вікно, віконце, віконечко*); 2) суплетивні форми іменників (*дитина, діти*); 3) лексичні омоніми, які позначено цифрами угорі з правого боку слова (*коса¹, коса²*); 4) графічні та фонетичні варіанти (*імення, ймення*).

Кожна словникова стаття містить реєстрове слово, після якого курсивом вказано частину мови (потрібно для укладання словника, у якому будуть представлені слова, що належать до різних частин мови), коротку граматичну характеристику (рід, за необхідності – число). Далі латиницею позначено абсолютну частоту (*xabs*), середню частоту (*xsered*), середньоквадратичне відхилення значень абсолютної частоти (*sigma*), коефіцієнт варіації (*V*), кількість різних творів, до яких увійшло слово (*R*). Абсолютна частота фіксує, скільки разів лексема трапилася у збірці; середня частота дорівнює середньоарифметичному абсолютних частот, які лексема має в різних підвибірках; середньоквадратичне відхилення значень абсолютної частоти показує, на яку величину можуть відхилитися від середньої абсолютні частоти; коефіцієнт варіації засвідчує стабільність вживання лексеми у вибірці. Потім наведено ілюстративний матеріал, представлений мікроконтекстами (поетичний рядок, кілька рядків або строфа, що становлять змістове ціле; назва твору), у дужках – назва поезії. Наприклад: **ДИТИНОНЬКА** *ім. ж. р. (зм. від ДИТИНКА)* **xabs: 2 xsered: 0,154 sigma: 0,361 v: 2,345 R: 2** *Леле, дитинонько! Жить – сльози лить* („Мі (Колискова *agreggio*)”) // *Ох, се ж його дитинонька малая!* (“В’язень”).

У першій частині словника подано такі фонетичні варіантні форми: *голівка – головка; корал – кораль; імення – ймення*. Тут міститься 45 морфолого-словотвірних варіантів, які утворюють форми із пестливо-зменшеними суфіксами *-к-, -еньк-, -оньк-, -ечк-, -очк-, -ячк-, -очок-, -ець-, -иц-, -ц-, -ин-, -ат-, -ус(ь)-*, як-от: *балка – балочка, барвінок – барвіночок, блискавка – блискавиця, брова – брівка, весло – весельце, вид – видочок, вінок – віночок, вітер – вітрець, вода – водиця, година – годинонька, голова – голівка (головка), горбок – горбочок, горе – горенько, громада – громадка, дівча – дівчатко, дід – дідусь* та ін. Здебільшого вони складають пари, до яких уходить безсуфіксна і суфіксна форми, рідше – тричлени на зразок *берег – бережок – бережечок, гурт – гурток – гурточок, дитина – ди-*

тинка – *дитинонька*, *діти* – *дітки* – *діточки*, *дума* – *думка* – *думонька*, *мати* – *матінка* – *матуся*. Велика кількість подібних утворень засвідчує специфіку авторського стилю, вплив народнопісенного мовлення.

Крім слів, у словнику наведено юкстапозити, складники яких перебувають в атрибутивних або зіставних відношеннях, а залежні слова виконують функцію прикладки, напр.: *даремщина-панщина*, *дівич-вечір*, *зоря-сльоза*, *казка-дивниця*, *квітка-надія*. Частину подібних одиниць формують синоніми: *буря-негода*, *думка-гадка*, *жаль-туга*. Такі утворення здебільшого вміщено після заголовних слів.

Важливим показником авторського ідіолекту виступає частотність уживання мовних одиниць. У першій частині словника найбільш частотним виявився іменник *море* (46 слововживань у 19 текстах). Очевидно, це зумовлено емоційним сприйманням великої водної стихії Лесею, яка виросла в краю лісів та озер. Високу частоту має також слово *люди* (ім. множ. – 40 слововживань у 17 текстах) та його варіант *люд* (ім. ч. р. – відповідно 17 – 4). На третьому місці знаходиться іменник *зоря* (37 слововживань у 21 тексті), що позначає світило, образно навантажене в мовній картині світу поетеси. Частоту понад двадцять виявлено у слів *думка* (відповідно 29 – 15), *дівчина* (28 – 7), *доля* (28 – 16), *край* (28 – 17), *квіти* (26 – 11), *воля* (24 – 17), *країна* (24 – 17), *горе* (23 – 17), *гай* (23 – 11), *жаль* (22 – 12), *мрія* (22 – 12), *лихо* (21 – 15). Це назви домінантних абстрактних понять, природних об'єктів у рідній країні та іменник *дівчина*. До частотних належать також слова на позначення явищ і змін у природі: *година* (19 – 13), *вітер* (18 – 12), *гук* (17 – 8), *гора* (15 – 12), *квітка* (15 – 10), *місяць* (15 – 8), *весна* (14 – 10); людей: *дитина* (15 – 6), *козаченько* (15 – 1), *мати* (12 – 7); абстрактних понять: *журба* (14 – 12), *душа* (13 – 10), *життя* (13 – 9). Серед іменників із частотою *один* виділимо кілька груп назв: 1) абстрактних явищ (*багатство*, *безнадійність*, *безталання*, *блукання*, *братерство*, *братовбивство*, *вагання*, *веселощі*, *вигода*, *визволення*, *вираз*, *відгук*, *відповідь*, *вітання*, *геройство* та ін.); 2) природних реалій (*балка*, *безодня*, *блискавка*, *верхів'я*, *глушина*, *горбок*, *гребінь*, *гром*, *дно*, *звалище горбок* та ін.); 3) людей (*ватаг*, *велетень*, *дівча*, *жалібниця*, *кобзар*, *крамар* та ін.); 4) мало поширених рослин і тварин (*азалія*, *гіацинт*, *лілея*; *гадина*, *газель*, *звір*, *звірина* та ін.); 5) споруд (*брама*, *будинок*, *вітряк*, *господа*, *дворець*, *замок* та ін.); 6) певних місць (*божище*, *границя*, *звалище*, *кладовище* та ін.) і под. Значну частину таких одиниць становлять морфолого-словотвірні варіанти (*брівка*, *віконечко*, *гніздечко*, *дівчатко*, *дівчинка*, *діточки*, *доня*, *доріженька*, *дружечка*, *думонька*, *краплинка*, *крильцята* й ін.).

Розглядаючи лексику, вміщену в першій частині словника, з погляду активного та пасивного вживання, констатуємо, що у збірці “На крилах пісень” переважають загальноновживані слова, напр.: *акорд*, *бажання*, *байка*, *батько*, *берег*, *біда*, *буря*, *будинок*, *вежа*, *верба*, *весна*, *вечір*, *дерево*, *дитина*, *діброва*, *дівчина*, *дід*, *долина*, *доля*, *дорога*, *доць*, *жито*, *жінка*, *журба*, *замок*, *захід*, *земля*, *зерно*, *зима*, *казка*, *кайдани*, *камінь*, *картина*, *квіт*, *книга*, *кохання*, *крило*, *лан*, *лист*, *ліс*, *літа*, *любисток*, *людина*, *магазин*, *меч*, *місто*, *мова*, *море* та ін.

Пасивний словниковий склад представляють застарілі слова й авторські новотвори. Застарілі одиниці – архаїзми мають відповідники в сучасній українській мові, зокрема: *границя – межа, дворець – палац, злото – золото, лоно – груди, мисль – думка, мистець – митець*. Однак у часи Лесі Українки як застарілі сприймалися, ймовірно, лише іменники *злото* і *лоно*, зафіксовані у “Словарі української мови” з названими паралелями (СлГр II: 161, 376). Авторські новотвори виникають насамперед у результаті морфологічних словотвірних процесів (*звага, кроволиття, лютість*), напр.: *Самсонові докірлива та мова У серці тяжко, гостро віддається, І хоч не мовить він коханій ані слова, Та звага твердая вже подається ...* (“Самсон”) // *Я йду, тверда звага Веде мене на шлях, У серці одвага, Хоч сльози на очах ...* (“У путь”); *Тоді війною звали братовбивство Во ім’я правди, волі, віри, честі, А кроволиття звалося героїзмом* (“Коли втомлюся я життям щоденним...”); *Не будьте, вороги, ненависні до того, Хто в серці замірів владарних не здійма, ... – Не довго втримувать вам лютість серця свого!* (“Остання пісня Марії Стюарт”). Кілька іменників зазнають семантичного переосмислення, як-от: *згряя птахів – згряя мрій, згряя акордів; згуба (втрата) – загибель: І тихо руками до струн променистих Співець яснокрилий торкнеться, І легкая згряя акордів перлистих Із неба на землю полетиться* (“Місячна легенда”); *Коли я смуток свій на струни клала, З’являлась ціла згряя красних мрій ...* (“До мого фортеп’яно”); *За тебе дякую ти Бога сеї днини, Що він послав твоєму люду згубу?* (“Самсон”) // – *Не хочу, милий, я твоєї згуби!* (“Самсон”).

Словник іменників, використаних у збірці “На крилах пісень”, дає змогу представити мовну картину світу Лесі Українки, змодельовану на основі ключових слів. Її передусім формують назви осіб за родинними ознаками (*мати (матінка, матуся), мама, ненька, отець, син (синонько), дочка, дід (дідусь), дитя, дитина (дитинонька), діти (дітки), онуки*), рослин (*верба, дуб, тополя, сосна, калина; барвінок, рожжа (роженька), рута, любисток, конвалія, льон*), тварин і птахів (*кінь, козеня, корова; голубка, соловейко, чайка*), небесних світил (*зоря, зірка (зіронька), місяць, молодик*), змін у природі (*зима, літо, день, дощ, вітер*), географічних об’єктів (*балка (балочка), бережок (бережечок), яр (ярочок), гора, круча, бескид; бір, гай, діброва, ліс, луг; річка (річенька, річечка), море*), житла (*хата, будинок*), предметів побуту (*колиска*), прикрас (*вінок, кораль*), обрядових дійств та їх учасників (*дівич-вечір, молода, староста (старостонька), дружка, кобзар, лірник*), абстрактних понять (*бажання, біда, визволення, воля, добро, доля, дух, душа, жаль, журба, мрія*) та ін. Зафіксовано декілька лексичних одиниць та їх фонетичних і морфолого-словотвірних варіантів на позначення України: *Україна (Вкраїна), сторона (сторонька), край, країна, земля* з атрибутами *моя, рідна, кохана, мила, безшасна*, напр.: *До тебе, Україно, наша бездоляная мати, Струна моя перша озветься* (“До (Гімн. Grave)”); *Надія вернутись ще раз на Вкраїну, Поглянуть іще раз на рідну країну* (“Надія”); *Нехай мої співи літають По рідній коханій моїй стороні* (“Si (Settina)”); *Осяяти землю безшасную треба!* (“Ссторонько рідна, коханий мій краю!”). Український простір характеризують такі назви артефак-

тів, як місто, село, хата (хатина, хатинка, хатонька), садок (садочок), вітряк, дорога (доріженька), шлях, стежка (стежечка).

Кількість екзотизмів, що називають чужоземні реалії (переважно кримсько-татарські або східні загалом), незначна. Це одиниці з мінімальною частотою вживання на позначення: 1) рослин (*азалія, гіацинт, кипарис, лавр*); 2) тварин (*газель, лев*); 3) споруд і місць перебування людей (*гарем, мінарет*).

Наведені приклади свідчать про те, що на основі ключових лексем, виокремлених у збірці, можна вибудувати об'ємний фрагмент української національно-мовної картини світу, який відображає етнічне мовомислення поетеси.

Отже, словник слововживання у збірці Лесі Українки “На крилах пісень” як один із етапів укладання словника мови письменниці показує специфіку використання іменників у контекстуальному оточенні. Його матеріали уможливають дослідження лексики поетичних текстів з погляду частотності, варіантних форм, активного і пасивного складу, авторських новотворів, моделювання мовної картини світу.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

КПТТШ – Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка = A Concordance of the Poetic Works of Taras Shevchenko / [ред. й упоряд. О. Ільницький, Ю. Гавриш]: в 4 т. Т. I. – Едмонтон; Торонто, 2001. – 773 с.

ОКРФр – Он лайн-конкорданс роману Івана Франка “Перехресні стежки” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ktf.franko.lviv.ua/~andrij/science/Franko/concordance.html>

СлГр – Словарь української мови / [збір. ред. журналу «Киевская старина», упоряд. з додат. влас. матеріалу Б. Грінченко]: у 4 т. – К., 1907–1909. – Т. I. – 1907. – 494 с.; Т. II. – 1908. – 578 с.

СЛУ – Словник Лесі Українки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/lesja/bio/slovn.html>

СМЗФр – Терлак З. Словник мови поетичної збірки Івана Франка “Зів’яле листя” = Glossary of Ivan Franko’s Collection of Poetry “Faded Leaves”. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2010 – 394 с.

ЧСПМ – Частотний словник сучасної української поетичної мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mova.info/Page.aspx?11=57>

ЛІТЕРАТУРА

Алексієнко, Дарчук 2003 – Алексієнко Л. А., Дарчук Н. П. Принципи створення параметризованої бази даних за поетичними текстами Лесі Українки // *Леся Українка і сучасність* (До 130-річчя від дня народження Лесі Українки): Збірник наукових праць. – Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2003. – С. 344–352.

Бук 2006 – Бук С. Українська письменницька лексикографія: термінологічний аспект // *Проблеми української термінології*. – Львів: Нац. ун-т “Львівська політехніка”. – 2006. – № 559. – С. 100–103.

Данилюк 2004 – Данилюк Н. О. Словник мови поезії Лесі Українки на комп’ютерній основі // *Філологічні студії: Науковий часопис*. – 2004. – № 4. – С. 85–89.

Карпова 1989 – Карпова О. М. Словари языка писателей. – М.: Изд-во МПИ, 1989. – 108 с.

корпус – Лінгвістичний корпус текстів української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mova.info/corpus3.aspx>

Лесюк 1996 – Лесюк М. Теоретичні засади укладання словників мови письменників // Українська історична та діалектологічна лексика. – Львів, 1996. – Вип. 3. – С. 189–200.

Мірошніченко 1994 – Мірошніченко Л. До історії видання поетичної збірки Лесі Українки “На крилах пісень” // Леся Українка. На крилах пісень. Поезії / [авт. передм. Д. В. Павличко; підгот. тексти, худ. оформл. Л. П. Гудало; авт. післяслова, упоряд. витягів з листів та спогадів Л. П. Мірошніченко]. – К.: Веселка, 1994. – 128 с.

Паламарчук 1978 – Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). – К.: Наукова думка, 1978. – 204 с.

Пещак 1999 – Пещак М. М. Нариси з комп’ютерної лінгвістики. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 200 с.

Русанівський 1990 – Русанівський В. М. Структура та конфігурація апаратно-програмного комплексу національного машинного фонду української мови та літератури / В. М. Русанівський, М. М. Пещак, В. А. Широков, О. М. Костишин, Є. В. Буркат, Л. С. Ковтуненко // Респуб. науч. конф. “Проблеми создания и внедрения новых информационных технологий в Академии Наук СССР”: Тезисы докладов. – К.: Ин-т математики АН УССР, 1990. – С. 4–6.

Цимбалюк-Скопненко 2010 – Цимбалюк-Скопненко Т. Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи // Українська мова. – 2010. – № 2. – С. 3–14.

Шерех 1998 – Шерех Ю. Критика поетичним словом // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології: у 3 т. Т. 3. – Х.: Фоліо, 1998. – С. 25–27.

Широков 1998 – Широков В. А. Інформаційна теорія лексикографічних систем. – К.: Довіра, 1998. – 331 с.

Nina Danylyuk

The Dictionary of Lesya Ukrayinka’s Language (Studies of the Book of Poems On the Wings of Songs)

The article is devoted to the compilation of *The Dictionary of Lesya Ukrayinka’s Language*, its compilation principles, the structure of the dictionary entry, a choice of headwords and illustrations in the first part of the dictionary that is prepared on the basis of the book of poetry *On the Wings of Songs*.

СЕМАНТИЧКО-ДЕРИВАЦИОНИ РЕЧНИК СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ЛЕКСИКОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

1. О Семантичко-деривационом речнику српског језика. Интересовање за проучавање деривационих гнезда почело је у Србији интензивније да се развија након објављивања *Семантичко-деривационог речника српског језика*, чији је први том изашао из штампе 2003, а други 2006. године у Новом Саду. Концепцију речника је осмислила проф. др Даринка Гортан-Премк са Филолошког факултета у Београду.¹ У првом тому обрађено је 85 деривационих гнезда у вези са деловима тела човека, а у другом има 123 гнезда у вези са човековим унутрашњим органима и ткивима, психофизиолошким стањима и радњама, психофизичким особинама и сродством.

Речник има оригиналну концепцију која се по многим чиниоцима разликује од Тихоновљевог деривационог речника (А. Н. Тихонов: *Словообразовательный словарь русского языка*). *Семантичко-деривациони речник* (СДР) је знатно мањег обима од Речника Тихонова (ТР), у којем је обрађено 12. 621 гнездо. СДР се везује само за једну тематску групу мотивних лексема, а то су оне које су у вези са човеком. Ова група је, треба нагласити, најпродуктивнија лексичка група у српском језику и, вероватно, у свим другим језицима, па су и деривациона гнезда ових лексема најбогатија и зато најрепрезентативнија.

У СДР су наведене дефиниције значења мотивне речи и свих деривата. Главни извор грађе и дефиниција наведених лексема за СДР је грађа из шестотомног *Речника српскохрватскога књижевног језика* Матице српске. Због тих дефиниција, речник у свом називу носи одређење *семантички* и то је један од разлога због којих се овај деривациони речник може сматрати концепцијски оригиналним. Наведена значења деривата пружају знатно комплетнију слику о деривационим процесима. Навешћемо неке од тих предности. 1) Већ самим разгледањем речника, без нарочитог удубљивања, види се статус деривата у лексичком систему. Онај дериват који има више значења представља базичнију, утемељенију, значајнију (па, можда, и фреквентнију) лексичку јединицу од оног деривата који има мање значења. 2) Увид у значења деривата пружа могућност да се мотивне речи не класификују само према томе имају ли много или мало деривата, већ и према томе да ли њихови деривати имају много или мало значења. Оне мотивне речи чији деривати имају много значења свакако имају базичнији статус у лексичком систему од оних чији деривати имају мало значења. 3) Наведена значења мотивне речи и деривата дозвољавају испитивање од-

¹ Редакторке првог тома биле су др Даринка Гортан-Премк, др Вера Васић и др Љиљана Недељков. Редакторке другог тома биле су др Даринка Гортан-Премк, др Вера Васић и др Рајна Драгићевић.

носа између значења ових јединица, нпр. да ли су значења деривата заснована на основном или на неком метафоричком или метонимијском значењу мотивне речи. На основу дефиниције могуће је разоткрити и мотивну реч неког деривата. Тако нас, на пример, дефиниције неких значења именице *звонар* упућују на то да је она настала директно од именице *звоно*, док неке дефиниције упућују на то да ова именица има и значења која су настала од глагола *звонити*. Д. Гортан-Премк објашњава овакве случајеве као два хомоформна творбена модела и два одвојена акта семантичко-морфолошког варирања чији се резултати повезују у једну лексему.²

У СДР-у, за разлику од Тихоновљевог речника, наведена је и етимологија мотивних речи и деривата, иако су деривациона гнезда представљена на основу синхронијских критеријума. Навођењем етимологије пружена је могућност корисницима речника да утврде да понекад постоји несклад између етимолошког и творбеног критеријума за увршћивање неких деривата у одређено деривационо гнездо. У Поговору СДР-а (2006: 764-765) читамо о једном таквом примеру: „У деривационом гнезду чији је носилац глагол *мрети* лексичка морфема се појављује у више ликова (од којих су неки прасловенског порекла, а неки српскохрватскога): *мре-* (*мрети*), *мр-* (*смрт*), *-мор* (*помор*, *одмор*), *мрл-* (*умрли*), *мрт-* (*мртав*), *-мир-* (*умирати*), *-мар-* (*замарати*), *мрџв-* (*мрџварити*), *мрџ-* (*мрџина*), *мрш-* (*мршавити*) – са етимолошког становишта, дакле, све лексеме са овим лексичким морфемама требало би уврстити у исто деривационо гнездо. Са синхронијског становишта, пак, може се констатовати семантичко удаљавање лексема са лексичким морфемама *мрџв-* (*мрџварити*), *мрџ-* (*мрџина*), *мрш-* (*мршавити*) на основу чега се лексеме са тим лексичким морфемама могу искључити из деривационог гнезда глагола *мрети*.“

Односи у деривационом гнезду прегледније су приказани у Тихоновљевом речнику (јер је и графички представљен творбени однос између деривата), али су прецизније изнесени у СДР-у. Испред сваке одреднице стоји индекс којим се означава семантичка и деривациона позиција дате лексеме у гнезду. Мотивна реч је индексирана са 0, првостепени деривати индексирани су са 1, другостепени са 2 итд, а редни број деривата означен је индексним бројем. Префиксирани деривати имају симбол ПР, префиксално-суфиксални ПРС, сложенице – С. После сваког гнезда табеларно је приказан број деривата и њихова класификација по врсти речи, начину творбе и степену деривације. Подаци су прецизно статистички обрађени и лако су доступни за различите анализе.

Посебно занимљив и користан део текста овог речника представљају фусноте. У њима су изнесене све недоумице аутора и могућа другачија сегментација деривата. Подаци у фуснотама представљају право извориште нерешених проблема у науци о творби речи, али и понуђених путева за њихово разрешење.

2. Пример обраде једног деривационог гнезда у Семантичко-деривационом речнику. Као пример начина обраде деривационих гнезда у

² О деривационим гнездама лексеме *звоно* у српском и македонском језику исп. Гортан-Премк и Миркуловска [2002].

СДР-у, навешћемо обраду деривационог гнезда придева *леп*. Ово гнездо објављено је у другој свесци Речника, а његов аутор је Рајна Драгићевић.

СДГ: **леп**³

ТО: *леп-*

0 леп, -а, -о 1. а. складан, правилан, пријатан, угодан за гледање. б. који оставља пријатан утисак, угодан. в. ведар, миран, без непогода. 2. испуњен срећним догађајима, срећан. 3. а. срећан, повољан, пожељан. б. успешно остварен, изведен. в. погодан за одређену употребу; подесан, згодан. 4. а. квалитетан, укусан. б. који је у добром стању, добро очуван. в. који је на цени, који се уважава; пожељан. 5. а. вредан, користан. б. који се одликује достигнутим ступњем, величином, количином; замашан. б. а. благ, добар, питом. б. љубазан, учтив, коректан; пријатељски, благонаклон. в. (у инстр. јд., у прилошкој служби) на пријатељски начин, љубазно. г. у формулама за љубазно саобраћање. 7. као атрибут без одређеног значења (ради постизања пластичности приповедања, каткад ир.).

$1_1 < 0$ **лепо** прил. 1. а. на леп начин, складно, успешно, добро; пријатно, привлачно, угодно. б. љубазно, учтиво. 2. добро, па нека, у реду. 3. а. јасно, добро. б. управо, просто, чисто. 4. у великој мери, доста, знатно.

$1_2 < 0$ **леп-ојка** ж лепотица.

$2_1 < 1_2$ **лепојч-ица** ж дем. и хип. ← лепојка.

$1_3 < 0$ **леп-ост**, ж лепота.

$1_4 < 0$ **леп-ота** ж 1. особина онога што је лепо, складност, савршенство; естетско доживљавање онога што је лепо. 2. оно што је веома лепо, привлачно а. веома лепа особа. б. веома леп предмет, украс; лепо место у природи. 3. добро, изобиље, благостање. 4. (у атрибутској служби) веома лепа. 5. (у прилошкој служби) веома пријатно, дивно.

$2_2 < 1_4$ **лепот-ан**, -тна, -тно 1. леп, диван, величанствен. 2. одр. који се односи на лепоту.

$2_3 < 1_4$ **лепот-ан** м леп мушкарац.

$3_1 < 2_3$ **лепотан-ер** м експр. лепотан.

$3_2 < 2_3$ **лепотан-ка** ж лепотица.

$3_3 < 2_3$ **лепотан-ов**, -а, -о који припада лепотану.

$3_4 < 2_3$ **лепотан-чић**, м дем. и ир. ← лепотан.

$2_4 < 1_4$ **лепот-ати се**⁴, -ам се импф. постајати леп, пролепшавати се.

$2_5 < 1_4$ **лепот-аш** м лепотан.

$2_6 < 1_4$ **лепот-иња** ж лепота.

$2_7 < 1_4$ **лепот-ица** ж веома лепа женска особа.

$3_5 < 2_7$ **лепотич-ин**, -а, -о који припада лепотици.

³ П. Скок (1972: 297) говори о следећим дериватима свесловенског и прасловенског придева *леп* (лијеп): *љепакан, љепашан, љепушан, љепушат, љеповка, лијепост, љепостан, љепота, љепотан, љепотиња, љепотица, љепушица, љепушкаст, љепушкат, љепојка, лијепити*. Скок наводи и сложенице: *великолепан, љепоријек, љепорјечив, љепорјечац, љепоријечити, љепослован, љепословка*.

Иако Бабић (1986: 458) потврђује глаголски суфикс *-отати* (*цвокотати, топотати*), претпостављамо да је мотивна реч за деривацију глагола *лепотати* именица *лепота* (*лепотати*), а не придев *леп* (*леп-отати*).

- $2_8 < 1_4$ **лепот-ни**, -тна, -тно који се односи на лепоту.
 $1_5 < 0$ **леп-ушаст**, -а, -о лепушкаст.
 $1_6 < 0$ **леп-ушкаст**, -а, -о прилично леп, згодан.
 $2_9 < 1_7$ **лепша-ње** с гл. им. ← лепшати (се).
 $1_7 < 0$ **лепш-ати**, -ам импф. чинити лепшим, улепшавати.
лепшати се, -ам се импф. постајати лепши, пролепшавати се.
 $PR1_1 < 0$ **не-леп**, -а, -о који није леп, ружан.
 $PR1_2 < 0$ **по-леп**, -а, -о доста леп.
 $PR3_1 < PR2_1$ **полепшава-лац**, -аоца м онај који полепшава.
 $PR3_2 < PR2_1$ **полепшава-ње** с гл. им. ← полепшавати (се).
 $PR2_1 < PR1_3$ **полепш-авати**, -епшавам импф. и итер. ← полепшати.
полепшавати се, -епшавам се импф. и итер. ← полепшати (се).
 $PR2_2 < PR1_3$ **полепш-ан**, -а, -о 1. трпни придев од полепшати (се).
 2. улепшан.
 $PR3_3 < PR2_2$ **полепшан-ост** ж стање онога што је полепшано.
 $PR1_3 < 1_7$ **по-лепшати**, -ам пф. учинити лепшим.
полепшати се, -ам се пф. постати лепши.
 $PR1_4 < 0$ **пре-леп**, -а, -о врло леп, прекрасан.
 $PR2_3 < PR1_4$ **прелепо** прил. прекрасно.
 $PR2_4 < PR1_5$ **пролепш-авати**, -епшавам импф. и итер. ← пролепшати.
пролепшавати се, -епшавам се импф. и итер. ← пролепшати се.
 $PR1_5 < 1_7$ **про-лепшати**, -ам пф. учинити лепшим.
пролепшати се, -ам се пф. постати лепши.
 $PR3_4 < PR2_5$ **улепшава-ње** с гл. им. ← улепшавати (се).
 $PR2_5 < PR1_6$ **улепш-авати**, -епшавам импф. и итер. ← улепшати.
улепшавати се -епшавам се импф. и итер. ← улепшати се.
 $PR2_6 < PR1_6$ **улепш-ан**, -а, -о 1. трпни придев од улепшати (се). 2. дотеран.
 $PR3_5 < PR2_6$ **улепшан-ост** ж особина онога што је улепшано, дотераност.
 $PR2_7 < PR1_6$ **улепша-ње** с улепшан изглед; улепшан приказ.
 $PR1_6 < 1_7$ **у-лепшати**, -ам пф. 1. учинити лепим или лепшим, дотерати. 2. при-
 казати нешто у лепшој боји, учинити да нешто изгледа лепше него што је.
улепшати се, -ам се пф. постати лепши.
 $PR2_8 < PR1_6$ **улепш-ивач**, -ача м онај који улепшава.
 $C1_1 < 0$ **леп-о-грив-О**, -а, -о који има лепу гриву.
 $C1_2 < 0$ **леп-о-кос-О**, -а, -о који има лепу косу.
 $C1_3 < 0$ **леп-о-лик-О**, -а, -о који је лепа лика, леп.
 $C2_1 < C1_3$ **леполик-ост**, ж особина онога који је леполик.
 $C1_4 < 0$ **леп-о-образн-ица**, ж женска особа лепог лица, лепа жена.
 $C1_5 < 0$ **леп-о-ок-О**, -а, -о који има лепе очи.
 $C1_6 < 0$ **леп-о-рек-О**, -а, -о лепоречив.
 $C2_2 < C1_6$ **лепореч-ан**⁵, -чна, -чно лепоречив.
 $C2_3 < C1_6$ **лепореч-ац**, -чца лепоречив човек.
 $C2_4 < C1_6$ **лепореч-ив**, -а, -о који лепо, занимљиво прича; који вешто го-
 вори, речит.
 $C3_1 < C2_4$ **лепоречив-ост**, ж особина онога који је лепоречив, вештина
 лепог причања.

⁵ Могло би се претпоставити да је овај дериват настао од придева лепорек: леп-о-реч-ан.

$C2_5 < C1_6$ лепореч-ица ж она која лепо прича.

$C2_6 < C1_6$ лепореч-је с лепоречивост.

$C1_7 < 0$ леп-о-тек-О, -а, -о који лепо тече.

$C1_8 < 0$ леп-о-шар-ан, -рна, -рно који је лепе шаре, боје.

3. Семантичко-деривациони речник у лексиколошким истраживањима. Није случајно одлучено да се у *Семантичко-деривационом речнику* обраде управо деривациона гнезда лексема које означавају делове тела. У српском језику, као и у многим другим језицима, неке лексеме које спадају у ову тематску групу имају највише значења и највише деривата. У том смислу ова тематска група је репрезентативна и пружа широке могућности за испитивање односа између полисемије и деривације, не само чланова ове тематске групе, већ уопште. За потребе овог испитивања биће анализирана 24 репрезентативна деривациона гнезда, а то су она која имају највише деривата и/или означавају прототипичне представнике тематске групе лексема које означавају делове тела. У обзир ће се узети само лексеме настале суфиксацијом.

3.1. Однос полисемије и деривације. Навешћемо податке о богатству деривата и значења 24 именице из СДР-а:

Именица	Укупан број деривата	Укупан број значења	Именица	Укупан број деривата	Укупан број значења
врат	8	2	чело	13	5
груди	11	4	стомак	4	2
длан	7	3	шака	19	5
леђа	5	4	брада	26	5
нога	21	5	грло	19	8
глава	68	10	зуб	43	4
нос	15	3	језик	32	13
око	30	16	кожа	39	4
прст	28	5	кост	44	8
труп	9	12	лик	19	4
уд	2	3	образ	13	5
рука	55	14	ухо	19	6

Поставља се питање да ли лексеме које имају најбогатију полисемију истовремено имају и најбогатију деривацију. Многе анализе показују корелацију између деривације и полисемије – лексеме које имају богату полисемију обично имају и богату деривацију. Очекујемо да су деривација и полисемија приближно сразмерно обрађене у *Речнику МС* (тј. да су и значења лексема селективно навођена, као што су и деривати селективно обрађени), па из тог речника преузимамо податке о броју значења именица.

Табела показује да највише значења имају именице: 1. *око* (16), 2. *рука* (14)⁶, 3. *језик* (13), 4. *труп* (12), 5. *глава* (10)⁷. Највише деривата имају следеће именице: 1. *глава* (68), 2. *рука* (55), 3. *кост* (44), 4. *зуб* (43), 5. *кожа* (39).

Убедљиво највише деривата имају лексеме *глава* и *рука*, које истовремено спадају у групу од пет лексема са најбогатијом полисемијом. *Реч-*

⁶ М. Дешић (1990: 69) бележи да и у Вуковом Рјечнику именица рука има 14 значења и да спада међу речи са највише значења у овом речнику.

⁷ М. Дешић (1990: 69) констатује да глава у Вуковом Рјечнику има 8 значења, а у Речнику САНУ их има чак две стотине са изразима и народним пословицама.

ник САНУ показује да и остале лексеме које имају много деривата имају углавном и богату полисемију. Још једном се показало да лексеме богате значењима обично обилују и дериватима. Такве лексеме, због своје творбене и семантичке продуктивности, заузимају централно место у лексичком систему српског језика.

3.2. Језички и ванјезички разлози за значењско и деривационо богатство лексема. Упадљиво је и то да се именице које означавају делове тела разликују по броју деривата у својим деривационим гнездима. Разлоге за то, вероватно, треба тражити у следећем: (1) Неке делове тела користимо чешће и као резултат различитих активности које спроводимо тим деловима тела или у вези с њима, настаје много лексема за именовање тих активности, резултата тих радњи, вршилаца тих радњи итд. Тако, на пример, *рука* има 55 деривата, а *стомак* само 4. (2) Од великог значаја је и важност основне делатности која се обавља неким делом тела. Главом се мисли и руководи, па је огроман број деривата засновао своју семантику управо на тој активности. Основна активност стомака или леђа очигледно не изазива толику пажњу говорника, па отуда ове лексеме имају много мање деривата. Дакле, активност неких делова тела високо вреднујемо, а неких других уопште не вреднујемо, што изазива језичке реперкусије у виду бројности деривата. Ова констатација указује на то да се и кроз значења и бројност деривата појединих лексема читава наивна слика света говорника једног језика. (3) Анализа деривационих гнезда показује да се у оквиру неких гнезда формирају и гранају подгнезда, и таква гнезда са подгнездима имају највише чланова. Тако се, на пример, у оквиру деривационог гнезда именице *прст* развија подгнездо деривата *прстен* (*прстенак*, *прстенар*, *прстенац*, *прстенаш*, *прстеник*, *прстенка*, *прстеновање*, *прстенчац*, *прстенче*, *прстенчић*, *прстенчија*, *прстенаст*, *прстенски*, *прстеновати*), а унутар деривационог гнезда именице *рука* развија се неколико мањих подгнезда: од *рукав* – *рукавац*, *рукавина*, *рукавић*, од *рукавица* – *рукавичар*, *рукавичарка*, *рукавичарница*, *рукавичарство*, *рукавичарев/рукавичаров*, *рукавичарски*.

3.3. Именице као најчешћи резултат деривације у српском језику. Међу дериватима лексема које означавају делове тела највише је именица. Познато је и очекивано да од других врста речи суфиксацијом најчешће настају именице. Тако, на пример, придеви који означавају људске особине у својим деривационим гнездима имају највише именица (Драгићевић 2001). Изгледа да и од именица суфиксацијом најчешће настају именице, што значи да се суфиксацијом, генерално, највише богати именички лексички фонд у српском језику. То доказује и чињеница да је у српском језику највише суфикса за грађење именица. Статистички подаци наведени на крају СДР2 недвосмислено указују на то да се творбом речи гради убедљиво највише именица, и то од свих врста речи, укључујући и именице. Подаци показују да 75 мотивних именица твори 2838 именица, 1530 придева, 393 прилога и 863 глагола. Петнаест мотивних придева дају 565 именица, 306 придева, 120 прилога и 248 глагола. Од тридесет и једног мотивног глагола гради се 1232 именице, 489 придева, 185 прилога, 624 глагола, 1 предлог и 1 узвик.

3.3.1. Семантика именица добијених од именица са значењем делова тела. Семантика добијених именица се суфиксацијом најчешће помера са дела тела ка човеку у целини, ка животињама и биљкама. Прецизније, запажа се шест доминантних значењских категорија мотивисаних именица: 1. ДЕО ТЕЛА (субјективна оцена); 2. ЧОВЕК (носилац особине, особина, вршилац радње, радња, термин из анатомије); 3. ЖИВОТИЊА (термин из зоологије, термин из анатомије); 4. БИЉКА (термин из ботанике); 5. МЕСТО; 6. ПРЕДМЕТ.

Највише именичких деривата спада у категорију субјективне оцене (нпр. *вратак, вратина, вратић, грудацица, грудаци, дланић, дланчина, дланчић, леђанца, леђашица, ногетина, ножетина, ногица, ножица, ножицица, ножурда, ножуретина, ножурина, ношка, главетина, главић, главица, главичина, главичица, главњица, главура, главурина, главурда, главусина, главуча, главуца, главуша, главче*). Неке од тих именица су вишезначне. Како запажа Јанко-Триницка (1972: 180), а потврђују и наши речници, именице аугметативно-пејоративног значења обично не развијају секундарна значења, нарочито не она која се односе на предмете. Именице деминутивно-хипокористичног значења често имају још нека значења.

Значења осталих именица у деривационим гнездима указују на антропоцентричност, карактеристичну за лексичке семантичке преносе. Према деловима људског тела називају се **биљке** (*главатац, очаница, уснатице, језичњак, ушац*), **животиње** (*главина, прстац, уснача, ушара, брадац*) **предмети** (*ногаре, окно, прстен, грлић, зубац, ручица*) **места** (*брадиште, зубиште, очница, костурница*). Многе од ових именица спадају у термине из ботанике или зоологије. Често представљају народне називе мотивисане (1) сличношћу појма са неким делом тела (*ногаре, зубац*), (2) наглашеношћу неког дела тела животиње или биљке (*ушара*), (3) логичком везом између појма и неког дела тела – нпр. *зубиште* је *место где се налазе зуби, прстен* је *предмет који се носи на прсту*.

У посебну групу треба одвојити оне деривате који су у директној вези са **човеком, његовим особинама или активностима**. Овде спадају именице које означавају носиоце особине (*вратоња, прстац, брадоња, главурдан*) и саме особине (*главатост, зубатост, грлатост*), вршиоце радње (*зубар, кожар, језичар*) и саму радњу, занимање или активност (*зубарство, кожарство*). Нарочито продуктивну групу представљају именице из категорије *nomina attributiva*. Број ових именица стално се увећава, нарочито лексемама из омладинског жаргона (исп. Бугарски 2003). За њих је карактеристично да много чешће имају непожељно него пожељно значење, тј. да се њима чешће исказују носиоци непожељних особина.

3.4. Тежња лексике ка системности. Важна одлика лексике која се запажа анализом деривационих гнезда јесте тежња ка системности.

Д. Гортан-Премк (2001), пак, анализирајући деривациона гнезда лексема из СДР-а запажа одређене творбено-граматичке правце развоја деривационих гнезда и каже да „именичка творбена основа најчешће индукује, производи придевске деривате (релациони и квалитативни придеви), а ови даље именичке (атрибутивне и деадјективне именице) и прилошке, тако

имамо: *грех* > *грешан* > *грешник*, *грешница*, *грешност*, *грешно*, па опет даље, са могућим понављањем модела, *грешник* > *грешнички*, -а, -о > *грешнички*, или низове попут овог са лексемом *зуб* > *зубар* > *зубарев*, *зубарка*, *зубарски*, *зубарство*.“

4. Закључак. Семантичко-дериивациони речник српског језика отворио је могућност за испитивање великог броја различитих семантичких процеса који се не односе само на лексику обрађену у речнику, већ и на лексички систем српског језика уопште. У овом раду пажњу смо посветили испитивању само неких од њих на основу грађе из овог речника: (1) закључили смо и показали да постоји блиска веза између полисемије и деривације у том смислу што лексика која има богату полисемију, има и богату деривацију; (2) потврђено је да је именичка лексика најпродуктивнији резултат деривације и (3) на примеру развоја деривационих гнезда показано је да лексика тежи ка системности и да лексички систем подсећа на таблицу хемијских елемената Менделјејева.

БИБЛИОГРАФИЈА

Бабић 1986: Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Nacrt za gramatiku: Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Globus, str. 618.

Бугарски 2003: Ранко Бугарски, *Жаргон*, Београд: XX век, стр. 181.

Гортан-Премк 2001: Даринка Гортан-Премк: “Семантичко-дериивациони речник српског језика”, *Језик данас*, Нови Сад, 2001. год. 5, број 13, стр. 6–10.

Дешић 1990: Милорад Дешић: “Лексика дијелова човјечјег тијела у Вуковом Рјечнику“, у: *Из српскохрватске лексике*, Никшић: Универзитетска ријеч, стр. 65–73.

Драгићевић 2001: Рајна Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику, творбена и семантичка анализа*, Београд: Институт за српски језик САНУ, стр. 282.

Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике, стр. 367.

Јанко-Триницка 1972: Н. А. Јанко-Триницка: “Членимость слов типа *ножка*, *ручка*“, *Развитие современного русского языка, словообразование: членимость слова*, Москва: Академия наук СССР, Институт русского языка, стр. 175–186.

Речник МС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.

Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, 1–17, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959 - .

СДР 1: *Семантичко-дериивациони речник*, свеска 1: Човек – делови тела, редакторке: Даринка Гортан-Премк, Вера Васић, Љиљана Недељков, Нови Сад, 2003: Филозофски факултет, стр. 375.

СДР 2: *Семантичко-дериивациони речник*, свеска 2: Човек – унутрашњи органи и ткива, психофизиолошка стања и радње, психофизичке особине, сродство, редакторке: Даринка Гортан-Премк, Вера Васић, Рајна Драгићевић, Нови Сад, 2006: Филозофски факултет, стр. 775.

Скок: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.

ТР: А. Н. Тихонов, *Словообразовательный словарь русского языка*, в двух томах, 2-е издание, стереотипное, Москва: Русский язык, 1990.

THE SEMANTIC-DERIVATIONAL DICTIONARY OF SERBIAN LANGUAGE IN LEXICOLOGICAL INVESTIGATIONS

In this article *The Semantic-Derivational Dictionary of Serbian Language* is introduced. It is compiled by the group of Serbian language experts in semantics and word formation, after the long term investigation of systematic processes within lexical system of Serbian language and word formation potential of simple words. The first volume (СДР 1) was published in 2003 and the second volume (СДР 2) was published in 2006. After the publishing of *The Dictionary* the intense investigations of derivational clusters of lexemes denoting a man (parts of body, organs, and psychophysical characteristics) have been conducted. The dictionary concept is original and is considerably different from derivational dictionary written by Tikhonov (А. Н. Тихонов «Словообразовательный словарь русского языка»).

This article deals with the analysis of a derivational cluster and also using selected examples it is shown how this *Dictionary* can be an aiding tool in semantic investigations: (1) it is shown that polysemy and derivation are closely related, i.e. the richer polysemy – the richer derivational capability; (2) it is confirmed that the most productive results of derivation are nouns; and (3) based on analysis of forming the derivational clusters, it is shown that words tend to form a system and that lexical system somewhat resembles Mendeleev's periodic table.

В. В. Дубічинський
(Харків)

Тільманн Ройтер
(Клагенфурт)

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ЛЕКСИКО-ГРАФІЧНОГО ОПИСУ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ЛЕКСИЧНИХ ПАРАЛЕЛЕЙ

Теоретичні та практичні засади лексикографічного опису лексичних паралелей (ЛП) продемонструємо на прикладі українсько-німецького словника лексичних паралелей, який створюється у творчій співпраці лінгвістів Харківського лексикографічного товариства при Національному технічному університеті “Харківський політехнічний інститут” (Україна) та Інституту Славістики Клагенфуртського університету (Австрія).

Словник лексичних паралелей є лексикографічним твором, що описує схожі за зовнішньою формою (написанням і звучанням) лексичні одиниці двох чи декількох мов з частковим або повним збігом / незбігом значень.

У разі незбіжності всіх значень зовнішньо схожих лексичних одиниць двох чи більше синхронічно порівнюваних мов ми називаємо **хибними лексичними паралелями**, які в описаному словнику позначаються знаком $\triangle!$.

Наприклад,

$\triangle!$ ДЕПУТАТ, -а, ч:

1. член органу державної влади, обраний виборцями: *депутат міської думи*
- Abgeordnete(r);
2. обрана або визначена особа, уповноважена для виконання якого-небудь доручення: *депутат від страйкарів*
- Vertreter(in), Deputierte(r).

$\triangle!$ Deputat, n (- (e) s,-e):

1. натуроплата (частина заробітної плати, що отримується натурою): *ein ausreichendes Deputat erhalten*;
2. належна частка: *die Deputate verteilen*.

Основну частину словника становлять **неповні лексичні паралелі**. Про такі ЛП ми говоримо в тому випадку, коли якісь певні значення (семми) зовнішньо схожих лексичних одиниць у двох чи більше мовах збігаються, а деякі не збігаються.

Збіжні значення називаємо **інтерсемемами**, а незбіжні, що відображають національно-культурну своєрідність лексичної одиниці, – **ідіосемемами**. Інтерсемемами в словнику позначаються знаком = “равно”, а ідіосемемами – знаком * “зірочка”.

Наприклад,

ДЕПО, невідм., с:

1. транспортне виробниче підприємство, яке забезпечує експлуатацію, періодичний ремонт, утримування та обслуговування рухомого складу (локомотивів, вагонів і т. ін.); будівля для пожежних машин і обладнання для гасіння пожежі: *заїхати в депо*;
2. органи-резервуари людини та вищих тварин, у яких зберігається частина крові: *депо крові*.

Крім того, навіть у збіжних значеннях (інтерсеменах) можна виокремити дрібні значеннєві відмінності (**ідіосеми** – відмінні семи, що підкреслюють національно-культурну специфіку збіжних значень). У словнику їх позначено знаками > – звуження значення, або < – розширення значення.

Наприклад,

ЖАКЕТ, -а, ч:

1. короткий жіночий одяг, який носять зверху блузки або плаття: *жакет під колір сукні*;
2. *заст.* те саме, що піджак: *одягнути жакет*.

ГАЗЕТ/А, -и, ж:

1. періодичне, щоденне, друковане на великих аркушах паперу видання, яке містить різноманітні матеріали про поточні події суспільно-політичного, культурного та економічного життя: *передплачувати газету* - Zeitung;
- 2*. редакція, організація, яка готує і випускає таке періодичне видання: *працювати в газеті, кореспондент газети* - Zeitung, Redaktion (einer Zeitung).

Depot, n (-s, -s):

1. = депо 1;
2. = депо 2;
- 3*. склад: *Werkzeug aus dem Depot holen*;
- 4*. відділ сейфів (для зберігання цінностей у банку): *im Depot verwahren*;
- 5*. внесок, депозит (цінності, віддані на зберігання в банк): *als Depot hinterlegen*.

Jackett, n (-(e)s, -e u -s):

= жакет 1 < жіночий і чоловічий одяг.

Jacke, f (=, -n):

- 1*. трикотажна, в'язана кофта: *Wolljacke*;
2. = жакет 2.

Gazette, f (=, -n):

заст. = газета 1 > тільки бульварна.

Повними лексичними паралелями називаємо зовнішньо схожі слова двох чи декількох синхронічно порівнюваних мов з повністю збіжними значеннями або з певними відмінностями стилістичного, граматичного тощо характеру та розширенням / звуженням збіжних значень.

Наприклад,

ДРАМА/А, -и, ж:

1. літературний твір, побудований у формі діалогу без авторської мови і для сценічного виконання: *драма Шекспіра*;

2. вид театрального мистецтва; сукупність п'єс якого-н. письменника, народу, епохи: *французька драма XIX ст., Театр драми і комедії*;

3. яка-небудь подія, що приносить горе, страждання і т. ін. в особистому або громадському житті: *сімейна драма*.

Drama, *n* (-s, Dramen):

1. = драма 1;

2. = драма 2;

3. = драма 3.

Окрім того, словник ураховує гендерний аспект, який ми вважаємо особливостями граматичного характеру:

АВТОР, -а, м:

той, хто написав будь-яку працю, твір, лист і т. ін. або розробив якийсь план, проект і т. ін.: *автор книги, автор картини, автор п'єси*
- а також Verfasser(in) (тексту), Schöpfer(in) (художнього твору), Komponist(in) (музичного твору), Urheber(in), Erfinder(in) (винаходу).

Autor, *m* (-s, -en):

= автор > тільки текстів.

Поняття “лексичні паралелі” діалектично об'єднує в єдину термінологічну систему традиційні лінгвістичні концепти “інтернаціоналізми”, “хибні друзі перекладача”, “міжмовні омоніми”, “міжмовні пароніми” тощо.

Повні та неповні ЛП можна віднести до так званих **інтернаціональних слів (інтернаціоналізмів)**, які ми визначаємо як зовнішньо схожі лексичні одиниці різних мов, у семантичній структурі яких збігається хоча би одне зі значень.

Про хибні, неповні, повні лексичні паралелі та їх лексикографічну інтерпретацію ми опублікували декілька праць [Дубичинский 1993а; Дубичинський 1993б; Дубичинский 1998; Дубичинский, Ройтер 2002; Дубичинский, Ройтер 2011а; Дубичинский, Ройтер 2011б]. Звертаємо увагу читача на те, що в цій статті ми пропонуємо трохи змінену та уточнену термінологію для опису лексичних паралелей.

Схематично різновиди лексичних паралелей можна уявити таким чином:

Л Е К С И Ч Н І П А Р А Л Е Л І (Л П) :

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМИ

ПОВНІ ЛП

НЕПОВНІ ЛП:

ХИБНІ ЛП

з інтерсемемами та ідіосемемами

Від традиційного для лінгвістики терміна “хибні друзі перекладача” ми відмовилися через його метафоричність (що вважається небажаним для термінологічної лексики), а також через те, що традиційно не проводиться різниця між “хибними друзями”-словами та “хибними друзями”-значеннями (у запропонованій нами термінології вони відповідно називаються хибними ЛП і ідіосемемами).

Дещо інше значення ми також вкладаємо в поняття “міжмовні омоніми” та “міжмовні пароніми”.

Виходячи з принципового положення про те, що омонімія – внутрішньомовна лексико-семантична категорія (омоніми виділяються лише в межах однієї мови), під **міжмовною омонімією** ми маємо на увазі зовнішньо (усно/письмово) та семантично схожі паралельні опозиції двох і більше синхронічно порівнюваних мов, тобто щонайменше (за умови порівняння двох мов) чотиричленну структуру, коли схожість омонімів (по два в кожній мові) спостерігається у різних мовах. Наприклад, в українській та німецькій мовах:

Укр.

ІНСТИТУТ I
ІНСТИТУТ II

ІНСТИТУТ I, -а, м:

1*. спеціалізований вищий навчальний заклад: *навчатися в інституті*

- Fachhochschule;

2. науково-дослідна установа: *Інститут ядерної фізики*.

ІНСТИТУТ II, -а, м:

сукупність норм у якій-н. галузі суспільних відносин, та чи інша форма суспільного устрою: *інститут вільних виборів*.

Міжмовна омонімія передбачає порівняння омонімічних (у кожній із зіставляваних мов) повних, неповних і хибних лексичних паралелей. Як можна побачити з наведеного прикладу, міжмовними омонімами є: два омоніми української мови **інститут I** / **інститут II** і два омоніми німецької мови **Institut I** / **Institut II**.

Лексичними паралелями двох мов є (у цьому випадку чотири пари ЛП – чотиричленна омонімічна структура): укр. **інститут I** / нім. **Institut I**, укр. **інститут I** / нім. **Institut II**, укр. **інститут II** / нім. **Institut I**, укр. **інститут II** / нім. **Institut II**.

Міжмовними паронімами ми називаємо лише такі лексичні паралелі, які в кожній із щонайменше двох зіставляваних мов можуть викликати хибні асоціації, ототожнюватися одна з іншою у разі незбіжності їх значень. Виходячи з того, що паронімія, як і омонімія, – внутрішньомовна лексико-семантична категорія, міжмовна паронімія може спостерігатися

Нім.

INSTITUT I
INSTITUT II

Institut I, n (-(e)s, -e):

1*. кафедра у вищих навчальних закладах: *Institut für Slawistik*;

2. = інститут I, 2;

3*. *заст.* установа: *ein traditionsreiches Institut*;

4*. *австр.* банк: *Geldinstitut*.

Institut II, n (-(e)s, -e):

= інститут II.

лише за умови порівняння двох (трьох, чотирьох і більше) паронімів з двома (трьома, чотирма та більше) паронімами іншої мови.

Наприклад,

Укр.

генеральний
генеральський

Нім.

General-
Generals-
generell

ГЕНЕРАЛЬН/ИЙ, -а, -е:

1. найважливіший, основний, провідний *генеральне консульство* - а також *Haupt-*;
2. загальний: *генеральна асамблея*;
3. головний, керівний (про посаду): *генеральний конструктор, генеральний директор*.

ГЕНЕРАЛЬСЬК/ИЙ, -а, -е:

той, що стосується до генерала; такий, як у генерала.

General- (у складі складного слова):

1. = генеральний 1;
2. = генеральний 2;
3. = генеральний 3.

Generals- (у складі складного слова):

= генеральський.

⚠ **generell**, *adj*:

загальний, без деталей: *eine generelle Annahme treffen*.

Як бачимо з наведеного прикладу, міжмовна паронімія виникає під час порівняння двох паронімів української мови *генеральний // генеральський* з трьома паронімами німецької мови *General-// Generals- // generell*.

При цьому відповідні в двох мовах пари *генеральний – General-*, *генеральний – Generals-*, *генеральний – generell*, *генеральський – General-*, *генеральський – Generals-*, *генеральський – generell* є лексичними паралелями.

До словника пропонованого лексикографічного твору увійшли іменники та прикметники української мови активного словникового вжитку з їх німецькими відповідниками.

Основними принципами відбору лексики у словнику прийнято:

- навчально-методична доцільність;
- контрастивна цінність слова;
- розв'язання перекладацьких труднощів і висвітлення нюансів граматичного, стилістичного, територіального та деяких інших ознак порівнюваних лексичних одиниць.

Словникова стаття побудована таким чином:

1. Заголовне слово.
2. Коротка граматична характеристика заголовного слова.
3. Стилістичні, територіальні та інші лексикографічні позначки.
4. Тлумачення кожного значення (кожної семеми).
5. Ілюстративні словосполучення (для того, щоб наочно уявити побудову словникової статті, див. наведені вище приклади).

За принцип розташування значень у словникових структурах порівнюваних слів для авторів слугує актуальність певного значення для сучасного живого мовлення пересічного носія мови. Термінологічні значення долу-

чаються здебільшого після нетермінологічних з урахуванням їх розповсюдженості й актуальності.

Ілюстративні словосполучення українських і німецьких значень підкреслюють необхідний контекст, і саме цим глибше розкривають значення описуваної заголовної одиниці.

Запропонована у словнику процедура лексикографічного дослідження лексичних паралелей – відкрита система. Вона найбільш адекватно, на наш погляд, репрезентує лексичні паралелі у порівнюваних мовах, показує їх формально-змістову близькість і національно-культурну своєрідність, передбачає перекладацькі труднощі, акцентує увагу на можливих помилках інтерференційного характеру.

Література

1. Дубичинский 1993а – Дубичинский В.В. Лексические параллели. – Харьков, 1993. – 156 с.
2. Дубічинський 1993б – Дубічинський В.В. Лінгвістичний апарат на опис лексичних та термінологічних паралелей // Збірник Харк. іст.-філол. товариства. – Харків, 1993. – Т. 1. – С. 117–124.
3. Дубичинский 1998 – Дубичинский В.В. Теоретическая и практическая лексикография. – Вена; Харьков, 1998 (Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband 45). – 160 с.
4. Дубичинский, Ройтер 2002. – Дубичинский В.В., Ройтер Т. Принципы создания русско-англо-немецкого учебного словаря лексических параллелей // Инф. бюллетень “Лексикография”. – СПб, 2002. – С. 32–47.
5. Дубичинский, Ройтер 2011а – Дубичинский В.В., Ройтер Т. Русско-немецкий словарь лексических параллелей: Около 1750 словарных статей. – М.: ООО “Издательство «ЭЛПИС»”, 2011.
6. Дубичинский, Ройтер 2011б – Дубичинский В.В., Ройтер Т. Лексикографический проект “Русско-немецкий словарь лексических параллелей” // Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium: Сб. науч. трудов по лексикографии / Под ред. В. В. Дубичинского и Т. Ройтера. – Харьков, 2011. – С. 74–77.

*Volodymyr Dubichynskyj
Tilman Reuther*

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF THE LEXICOGRAPHICAL DESCRIPTION OF UKRAINIAN-GERMAN LEXICAL PARALLELS

The article presents a new type of dictionary that describes the semantics of lexical parallels of the Ukrainian and German languages. This dictionary gives an opportunity to present the national-cultural originality of words of the languages under concern in a systematic way.

The authors define and illustrate three types of lexical parallels – full, partial, and false parallels – and give a new, non-traditional explanation of “Interlingual Homonyms” and “Interlingual Paronyms”.

ОПТИМІЗАЦІЯ ЗОНИ ТЛУМАЧЕННЯ У МОДЕРНОМУ ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ СЛОВНИКУ

Останні десятиліття у славистиці позначено величезним зростанням інтересу до фразеології в її різноманітних аспектах. Разом з тим опис семантики фразеологічних одиниць у словниках східнослов'янських мов далекий не лише від досконалості, а й від того мінімального рівня, який може задовольнити сучасні вимоги до експлікації мовних значень. Спрощене тлумачення фразеологізмів, яке не відбиває їх реальної семантики, простежуємо в багатьох словниках. Незважаючи на дискусії теоретиків, у яких активно обговорювали специфіку фразеологічного значення, на практиці (тобто під час укладання фразеологічних словників) його продовжують тлумачити вельми примітивно, подекуди з виразними неточностями й помилками. Питання експлікації фразеологічної семантики набуває особливої ваги в умовах, коли з'являються словники, що описують невідому широкому колу мовців фразеологію: діалектну, авторську або субстандартну.

Традиції опису фразеологічного значення значною мірою сформовані під впливом “Фразеологического словаря русского языка” за ред. О. І. Молоткова (перше видання вийшло 1967 р.). Сам О. І. Молотков у передмові до словника зазначає, що “фразеологізм і слово можуть бути співвіднесені за їхнім лексичним значенням як синоніми” (ФСРЯ: 8). Такий підхід, власне, і відкрив для словників сумнівні перспективи для інтерпретації значення фразеологізму через співвіднесення його з лексичною одиницею, яка, на перший погляд, еквівалентна за семантикою і може бути потрактована як його синонім (*заморить червячка* = *перекусить*, *кот заплакал* = *мало*). У передмові О. І. Молотков також зауважує, що у словнику прийнято кілька типів тлумачень значення фразеологізму залежно від категоріальної природи останнього: якщо фразема іменна, то для її опису використано іменний описовий зворот або іменник (*гусь лапчатый* ‘хитрый, ловкий человек, плут, пройдоха’), якщо дієслівна — відповідно дієслівний описовий зворот або окреме дієслово (*ходит вокруг да около* ‘говорит обиняками, не касаясь сути дела’) і так далі. Вся прагматична інформація, що, як зараз добре відомо, дає вагомий внесок у план вираження фразеологічної одиниці, подається у словнику через позначки, репертуар яких є не вельми багатим (‘бранное’, ‘шутливое’, ‘ироническое’, ‘пренебрежительное’, ‘неодобрительное’, а також ‘разговорное’, ‘просторечное’, ‘грубо-просторечное’).

Спрощення опису фразеологічних одиниць у словниках є чинником, що гальмує виявлення їхніх глибинних семантичних структур та тієї національно-культурної інформації, що кодується певною фраземою. Дослідники фразеології вже не раз звертали увагу на численні неточності тлумачень, їх неповноту, відсутність прагматично значущої інформації, знання якої формує комунікативну компетенцію мовців. Наведімо лише один фраг-

мент з роботи Д. О. Добровольського: “*Носить воду решетом* означает не просто ‘делать что-либо заведомо впустую, без результата’ (ФСРЯ: 286), а ‘заниматься какой-либо целенаправленной деятельностью, используя совершенно не подходящие для этих целей средства, что с необходимостью приводит к неудаче’” [Добровольский 1996: 73].

Цілком зрозуміло, що мінімізація дефініцій фразем, спрощена передача їх семантики не може дати користувачеві словника повного уявлення про те багатство змісту, що стоїть за тією чи тією образною фраземою. Говорячи про складний конгломерат, синтезований у семантиці фразеологічної одиниці, та його відмінність від лексеми, В. М. Телія зазначає: “Ідіоми не називають, а кваліфікують позамовні об’єкти. Позначуване в них категоризоване як класоутворювальна ознака, що служить лише “темою” для ознаки кваліфікуючої, яка “натякає” на властивості об’єкта” [Телія 1996: 151]. Дослідниця демонструє складність фразеологічної семантики, яка, крім прямої вказівки на денотат, містить модальні та емоційно-оцінні змісти, на прикладі російської ідіоми *прикусить язык*: “1. тема: агенс резко обрывает речь. 2. причина / мотив: агенс принимает внезапное решение замолчать, чтобы не сказать лишнего, что может причинить ущерб ему или другим. 3. оценка: и это принесет пользу агенсу. 4. образная гештальт-структура: прикусывание языка, готового к речи. 5. положительная эмоциональная реакция, выражаемая в одобрительном отношении к идиоме (говорящий выбирает идиому, если относится одобрительно ко всей ситуации в целом)” [Телія 1996: 152].

Однак практика сучасної фразеографії, на жаль, майже не враховує важливих теоретичних розробок при експлікації семантики фразем. Передусім це негативно позначається на опрацюванні матеріалу в регіональних чи субстандартних фразеологічних словниках (які зараз активно творять і видають). Укладачі таких словників роками збирають надзвичайно цінний мовний матеріал, який побутує в обмеженому середовищі (а подекуди перебуває під загрозою зникнення) і становить велику цінність як загальнонаціональне надбання, що відбиває світогляд і ментальність народу. Однак зведене до мінімуму тлумачення семантики не дає дослідникам адекватного розуміння того змісту, який носії мови пов’язують з тим чи тим фразеологічним зворотом.

Для ілюстрації сказаного коротко зупинимося на опрацюванні значення фразем у словнику білоруських діалектних паремій та фразеологізмів відомого білоруського фразеолога Г. Ф. Юрченка під назвою “Народнае мудраслоўе” (НМ). Ось деякі вибрані місця з цього цікавого джерела:

Адкуль і ногі узяліся. Набыў спрыт. Як казалі, што сюда ідуць вашы хлопцы, у яго адкуль і ногі узяліся.

Бакі чэшуцца. Пра заслугоўванне пакарання. Даўно відна, што у цябе бакі чэшуцца, ну бацька паходзіць ля цябе з рэмнем.

Музыка зайграе. Пра прадчуванне канца. Не, мая даразісенькая, доўга я не працягну, скоро па мне музыка зайграе.

Ног не выцягнуць. Вельмі густое. Дажджы цёплыя прахадзілі, дык па лугах трава — ног не выцягнуць.

З голым кулаком. Недарэчна. Як ты пойдзеш прасіць з голым кулаком, цябе людзі кругом засмяюць.

З-пад плятня. Невядомы, випадковы. Попала сабе нейкага п'яніцу з-пад плятня, много з ім не нажыве.

Пад бараду. Шмат. У Мархвы сёлета просы под бараду, яна ладный кусок сеяла.

Вецер не дуне (не надує). Знаходзіцца пад неаслабнай апекай. Так глядзяць свайго малага, на яго вецер не дуне. Кухтае сваіх мальцаў, каб на іх вецер не падуў.

Попри інтуїтыўну зрозумілість як семантики, так і образної основи наведених фразем, очевидно, що їх фразеографічне опрацювання ніяк не можна вважати задовільним: воно редуковане до мінімальних ознак, денотативне, неточне. Так, при розгляді фраземи *пад бараду* (разом з контекстом) залишається неясним, чи йдеться про просо на полі (і тоді вислів стосується проса, що виростало надзвичайно високим, так що ніби досягає підборіддя середньої на зріст людини), чи про зжате й обмолочене просо (можливо, складене у мішки), врожай якого перевищив очікування. До першої інтерпретації фраземи схиляє її внутрішня форма, а до другої — тлумачення, подане укладачем словника (*шмат*, тобто ‘багато’); у будь-якому разі залишаються відкритими питання щодо сполучуваності фраземи та її референції. Діалектний фразеологізм *бакі чэиуцца*, як свідчить поданий укладачем контекст, стосується не доконаного факту побиття, а лише погрози побити когось паском. У зоні тлумачення цієї фраземи має бути зазначено, з якою модальною рамкою допустиме її вживання, чи має вона якісь інші модально-часові форми тощо. Вислів *з-пад плятня* потлумачено як ‘невідомий, випадковий’, проте таке трактування невиправдано широке й неточне (внутрішня форма одиниці вказує саме на схильність позначеної ним особи валятися п’яним під тином); очевидно, і самі межі цієї одиниці мають бути окреслені інакше (*п’яніца з-пад плятня*, а не просто *з-пад плятня*).

Мінімізація плану змісту фраземи та зближення її з лексемою призвели і до непомірно широкого трактування синонімії у межах фразеологічної підсистеми. Якщо тлумачити фраземи *задати жару*, *дати березової каші*, *врізати під дих*, *всіпати по перше число*, *почубеньків дати*, *полатати ребра*, *руки розпустити*, *почастувати кулаками* через зміст ‘побити, покарати’, не вдаючись до референційних та семантичних тонкощів, то всі вони опиняються в одній величезній групі синонімів. Водночас мовна практика свідчить про те, що такі одиниці не взаємозамінні й відрізняються за своїми денотатами, отже, нема підстав трактувати їх як синоніми (про семантичні відмінності між фраземами цієї групи див. докладніше нашу статтю [Жуйкова 2011]).

Подібних прикладів штучного об’єднання фразем у синонімічні групи можна наводити чимало. Розгляньмо низку фразем, які тлумачаться у “Фразеологічному словнику української мови” (1993 р.) через значення ‘далеко’ та ‘дуже далеко’: *у далекий світ*, *у далекі (дальні) світи*; *не близький світ*; *Бог зна (знає) куди*; *за синім морем*; *на кінці світу*; *за тридев’ять земель*;

куди і ворон кісток (кості) не заносить; на відстані гарматного пострілу; на видшибі; на відльоті та деякі інші. До фразеологічних одиниць *де козам роги правлять, там, де Сидір козам роги править; де Макар телят пасе (не пас)* у словнику подано дещо уточнену дефініцію: ‘дуже далеко, де важкі умови життя, де перебувають переважно не з власного бажання’. Очевидно, що фразеологічні одиниці в цій групі розпадаються як мінімум на два семантичні типи: такі, що позначають напрямок руху (*куди*), і такі, що позначають певне місце (*де*). Та чи та семантика проявляється при комбінуванні фраземи з різними предикатами: або з дієсловами руху (динамічними), або з дієсловами місцезнаходження (статальними), і це суттєво знати для правильного вживання таких фразем. Крім того, майже всі названі вислови належать до одиниць параметричного типу, тобто не можуть бути визначені абсолютно, адже не співвідносяться із жодним гомогенним класом позамовних об’єктів. При вживанні таких одиниць значну роль відіграє антропоцентричний чинник, тобто настанови, оцінки, стереотипи та очікування мовців. Відповідно, він обов’язково має бути експлікований у семантичній структурі фраземи. Так, при вживанні деяких одиниць з групи ‘дуже далеко’ важлива не відстань до певного об’єкта як така, а негативна оцінка чужого простору або надмірність зусиль, які має витратити людина, щоб дістатися в цей простір, пор.: *Я очікував, що послужити мене відправлять в такі глухі і далекі краї <...>, куди ще старий крук не заносив кістки жодної живої істоти* (А. Сиренко, Батальйон смерті). За допомогою фраземи *Бог зна де* з групи ‘далеко’ маркується не знаходження на далекій відстані, а відсутність у суб’єкта свідомості інформації про те, де саме знаходиться об’єкт: — *А ви завтра їдете? <...> От дивно. Є тут, а завтра вже Бог зна де* (У. Самчук, *Гори говорять!*).

Що ж до вислову *на відстані гарматного пострілу*, який також опинився у словнику в тій самій групі (його визначено через зміст ‘досить далеко’) (ФСУМ: 126), то цілком очевидна принципова відмінність його семантики від значення інших фразем: цей вислів позначає відстань, яку долало ядро, випущене із гармати козацької доби (до двох кілометрів). Далеко це чи близько – залежить від усієї системи просторових оцінок, яка склалася у певному суспільстві в певну добу, а також від оцінки конкретної ситуації конкретним суб’єктом свідомості. Отже, одиниця *на відстані гарматного пострілу* означає визначену відстань щодо заданої точки відліку, тоді як інші фраземи з групи ‘далеко’ маркують невизначену відстань. Очевидно, що у словниках не варто трактувати цю фразему таким самим способом, як і вислови *за тридев’ять земель, де Макар телят пасе, куди і ворон кісток не заносить*, бо останні і для сучасного мовця зберігають виразні конотації архаїчної свідомості, яка структурувала простір передусім за параметром ‘свій’ / ‘чужий’, а не за кількісними вимірами.

Аналогічну картину спостерігаємо в опрацюванні у “Фразеологічному словнику української мови” плану змісту фразем з групи ‘близько’. Через зміст ‘близько’ (інколи ‘дуже близько’), зокрема, тлумачаться вислови *не за горами, під носом, під рукою, дістати рукою, палицею (палкою) кинути*. Проте навіть елементарні спроби замінити одне одним у контекстах

свідчать як про граматичні відмінності, так і про різницю у референції (наприклад, *під рукою* можуть бути молоток чи ножиці, тобто те, що людина використовує як інструмент, а про сливи на дереві чи картину на стіні, до яких також легко дотягнутися рукою, мовець навряд чи скаже, що вони *під рукою*). Що ж до вислову *дістати рукою*, то в його основі лежить гіпербола, багатократне перебільшення реальної відстані, яка задається довжиною руки людини, а тому він не може бути описаний у словниках так само, як і фразема *під рукою* чи *під боком*.

Отже, на зміну традиційному принципу мінімізації тлумачення фраземи мають прийти інші підходи, які давали б змогу максимально повно представити семантику й прагматичну специфіку фразеологічних одиниць.

Перша спроба створення фразеологічного словника нового типу, орієнтованого на потреби мовця, була реалізована в проекті “Словарь образных выражений русского языка” за редакцією В. М. Телія (1995 р.). Усвідомлюючи недостатність, а подекуди й неповноцінність дефініцій фразем, які подано не лише у загальномовних (тлумачних), а й у спеціалізованих фразеологічних словниках, В. М. Телія запропонувала тричленний опис плану змісту фраземи. Перший компонент тлумачення вона подає “у формі такої дефініції, яка заміняє ідіому в тексті, не міняючи його синтаксичної структури” (СОВРЯ: 6). Оскільки такий спосіб опису семантики не завжди вдається застосувати як універсальний, до зони тлумачення внесено другий компонент: “змістове підтлумачення значення, що описує різного роду подробиці, пов’язані з образною основою”, а також третій: так зване “ситуативне підтлумачення”, що вказує на типову ситуацію, в якій можна вжити ту чи ту фразеологічну одиницю. Наприклад, семантика ідіоми *поджались затряслись* (у кого) описана в словнику таким чином: “(у кого) возникло ощущение испуга, страха или волнения (говорится с пренебрежением или иронией). Часто имеется в виду физическое ощущение: дрожь в коленках” (СОВРЯ: 86). Перший компонент — це власне фразеологічна дефініція, другий, поданий у дужках, вказує на прагматичні умови типового вживання ідіоми, а останній подає інформацію, пов’язану з тим образом, на якому побудовано фразеологічну одиницю.

Логічним продовженням роботи над фразеологічним словником нового типу став “Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий” за редакцією В. М. Телія. Спеціально для нього розроблено уточнену схему опису семантики фразем, яка містить не три, а сім зон (БФСРЯ: 779). Таким чином, максимально широка дефініція може подавати такі типи інформації про фразеологічну одиницю: вказівку на клас позамовних об’єктів, з якими співвідносяться фразема; комунікативні умови, за яких фразема може бути вибрана в мовленні (пресупозиція); типову ситуацію вживання із вказівкою на референційні групи учасників ситуації та їхні ролі; емоційно-оцінні параметри фраземи (прагматичні змісти, що мовець може передати за її допомогою), які пов’язані з її внутрішньою формою і мотивуються нею; функціонально-стилістичний реєстр вживання фраземи; аспектуально-видову семантику фраземи (передусім для предикатних фразем); семантико-синтаксичну

формулу (рольову структуру), яка демонструє ближче оточення фраземи та специфіку її входження у речення.

Наведімо способи тлумачення двох фразем із групи ‘дуже далеко’, спільних для всіх східнослов’янських мов:

“*На край света* поехать, увезти и т. п. Очень далеко. Иногда подразумевается потенциально опасное пространство. Имеется в виду, что лицо или группа лиц (X) направляется в крайне отдалённое место самостоятельно или взяв с собой другое лицо (Y) или направляет другое лицо или другую группу лиц (Y) за пределы досягаемости. Реч. стандарт. ♦ X поехал <X увёз Y-а> на край света” (БФСРЯ: 406).

“*За тридевять земель* уехать, сбежать и т. п.; жить; делать что-л.; происходить. Очень далеко. Подразумевается пространство, воспринимаемое говорящим как чужое, неизвестное, иногда — как потенциально опасное. Имеется в виду, что лицо или группа лиц (X) направляется в крайне отдалённое и неосвоенное место или находится там или что в этом месте происходит какое-л. событие (P). Реч. стандарт. ♦ X уехал <P происходит> за тридевять земель” (БФСРЯ: 212).

У ці тлумачення введено такі характеристики “далекого” простору: він є вкрай віддалений (ідеться про відстань від точки відліку, в якій мислить себе мовець), неосвоєний, чужий і невідомий, а тому може бути потенційно небезпечним для особи, яка в ньому перебуває (чи буде перебувати).

Отже, названі словники заклали основу для оптимізації зони тлумачення фразеологічних одиниць у будь-якій мові. Очевидна нагальна потреба в застосуванні подібної практики під час укладання фразеологічних словників української мови, що дозволило б українській фразеології піднятися на новий якісний рівень в опрацюванні і збереженні нашого мовного багатства.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

БФСРЯ – Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / Отв. ред. В. Н. Телия. – М.: АСТ-ПРЕСС, 2006. – 784 с.

НМ – Юрчанка Г. Ф. Народна мудраслоўе : Слоўнік. – Мн.: Белар. навука, 2002. – 319 с.
СОВРЯ – Словарь образных выражений русского языка / Под ред. В. Н. Телия. – М.: Отечество, 1995. – 366 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. У 2-х кн. – К.: Наукова думка, 1993.

ФСРЯ – Фразеологический словарь русского языка / Под. ред. А. И. Молоткова. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 543 с.

ЛІТЕРАТУРА

Добровольский 1996 – Добровольский Д. О. Образная составляющая в семантике идиом // Вопросы языкознания. – 1996. – № 1. – С. 71–93.

Жуйкова 2011 – Жуйкова М. В. Фреймове моделювання у фразеології // Українська лексикографія в загальнослов’янському контексті: теорія, практика, типологія. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – С. 122–129.

Телия 1996 – Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.

Marharyta Zhuykova

OPTIMIZATION OF EXPLANATION AREA IN MODERN DICTIONARY OF COLLOCATIONS

The article deals with problems concerning the explication of phraseological meaning in dictionaries of collocations. It is shown that traditional description of phraseological meaning that is based on approaching the semantics of phraseological units to the semantics of lexical ones in most cases does not reveal the real semantic meaning of phraseological units. One of consequences of such approach is excessively wide interpretation of synonyms within the phraseological subsystem. The modern approaches to the description of phraseological meaning are demonstrated on examples from the newest *Dictionary of Russian Collocations* edited by V. Teliya, where seven parameters are given in the area of explanation.

ПОЕТИЧНА МОВА ЯК ОБ'ЄКТ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

В основі образного визначення продуктів лексикографічної праці – словників – як світу в алфавітному порядку лежать здобутки теорії номінації та відповідні уявлення про зв'язок між означником і означуваним, між номінативною функцією та знаковою сутністю слова. Проте базова мовна одиниця – слово – не обмежується номінуванням пізнаної дійсності, а виявляє здатність творити нові духовні світи, реалізуючи таку важливу функцію мови, як естетична, або поетична. Оскільки естетична сфера функціонування мови є не повсякденним, звичайним використанням мовних засобів, насамперед слова, а формуванням художніх значень і смислів, словесним мистецтвом, паралельно з поняттям мови як знакової системи у філології віддавна існує поняття мови поетичної. Словесну художню творчість Л. Булаховський відносив до головних чинників розвитку мови в естетичному напрямі [Булаховський 1975: 470]. Поетична (художня) мова, з одного боку, пов'язана з літературною і вважається складником її певного функціонального різновиду, а з другого, – становить специфічне утворення взаємодії образних мовних засобів, системне дослідження й опис яких має здійснюватись на своїй методологічній основі.

Загальномовні тлумачні словники відбивають пов'язаність літературної мови й мови поетичної, подаючи окремі виразні лексичні одиниці останньої. Такими, наприклад, є засвідчені академічним Словником української мови за редакцією І. Білодіда слова-поетизми *багр'янь* (СУМ I: 86), *борвій* (СУМ I: 247), *весніти* (СУМ I: 341) і т. ін., супроводжувані позначкою *поет.* (поетичне слово). До названого словника внесено й лексичні фольклоризми з ремаркою *нар.-поет.* (народно-поетичне слово), як-то *білозір*² (СУМ I: 183). Уживані переносно й естетично позначені слова так само належать до поетичної мови, як, для прикладу, в ілюстраціях до витлумачення слів *алмаз* і *веселка*: *Алмазом добрим дорогим Сіяють очі молодії* (Т. Шевченко) (СУМ I: 34), *Веселкою моя надія грала* (Леся Українка) (СУМ I: 339). Щодо поетичного значення пояснюваних лексичних одиниць у наведених контекстах орієнтує вказівка на їхнє вживання в порівняннях. Зауважмо, що відповідні лексеми з поетичною семантикою (на літери А та Б) подає і перший том нового видання словника у 20 томах.

Значення й відтінки значень у тлумачному словнику проілюстровано здебільшого прикладами з художньої літератури. При цьому враховується головним чином денотативна семантика слова, а різного вияву конотації (значення й відтінки значення слова як елемента художнього цілого) переважно не потрапляють у поле зору лексикографів. Приклад подання назви весняного місяця *березіль* як застарілого варіанта сучасного *березень* із ілюстрацією поетичним рядком В. Сосюри “*Про весну шумів водою березіль*” (СУМ I: 160) підтверджують сказане вище й актуалізують потребу спеціального опису поетичного слововживання, що лише частково потрапляє до тлумачного словника, оскільки не входить до основних його завдань.

В українському мовознавстві останнього сторіччя одним із найавторитетніших лексикографів і організаторів лексикографічної справи був, безперечно, Леонід Сидорович Паламарчук. Його монографія “Українська радянська лексикографія”, опублікована 1978 року, комплексно висвітлила не тільки здобутки вітчизняного словникарства на широкому історичному тлі його розвитку, а й важливі актуальні питання лексикографічної теорії та практики. У названій праці йдеться головним чином про словники літературної мови, тлумачні і – в ширшому означенні – філологічні. Показово, що, зосереджуючи увагу на проблемі наукового опису словникового складу мови літературної, видатний лексиколог не обходив і питання про відбиття в словниках надбань мови художньої. “Новий напрям в українській лексикографії, – наголошено в згаданій вище монографії, – відкрив «Словник мови Шевченка»” [Паламарчук 1978: 108]. Позитивно оцінюючи відбиття названим словником особливостей Шевченкового слововживання, автор підкреслив, що тим самим “покладено початок справді наукового аналізу слововживання окремого письменника” [там само: 109]. Згадує Л. С. Паламарчук і здійснювану на той час роботу над створенням аналогічних словників: мови Франка (Львів), мови Квітки-Основ'яненка (Харків), мови Глібова (Ніжин). У контексті завдань поетичної лексикографії важливою є думка вченого про “Крилаті вислови в українській літературній мові” А. Коваль та В. Коптілова (1975 р.) як видання, що містить “дорогоцінний словесно-художній матеріал” [Паламарчук 1978: 112]. Отже, в останні десятиріччя ХХ ст. в українській лінгвістиці було вже означено необхідність наукового студіювання й лексикографічного представлення лексико-семантичних надбань художньої літератури, зокрема й поезії, де естетична трансформація слова особливо відчутна.

Належно оцінюючи авторську лексикографію з повним описом лексичного матеріалу творів письменника, зауважмо, що вона не актуалізує секретів творчої майстерності митця, особливостей поетичної мови як своєрідної системи, відмінної від системи мови літературної. Словники і Шевченкової мови (СлШ), і мови Квітки-Основ'яненка (СлКв) (подібні їм так само) належать більшою мірою до історії літературної мови, ніж до лінгвопоетики та лінгвостилістики, хоч і демонструють оригінальні переносні вживання слова, індивідуальну словотворчість як естетичне явище і тим самим стають джерелом досліджень лексики в образному її вживанні в текстах художньої літератури. Однак виразна дихотомія значення та смислу в поетичній мові висунули на порядок денний потребу спеціальної лексикографії стосовно до поезії, багатства наявних у ній образно-виразових, естетично вагомих засобів. У зіставленні специфіки завдань загальномовної та художньої лексикографії виходимо насамперед з урахування особливостей слововживання: “Якщо ідіоматичні словники не передбачають перекладу з “мови” поетичних образів на мову універсальї логіко-семантичних структур, то для словників онома-поетичних формулювання визначень, адекватних ядерним іманентним ознакам одиниць художніх слововживань, є одним з основних завдань” [Калашник 2010: 646]. Власне такі підходи засвідчують відомі спроби створення словників поетичної мови як у зарубіжному, так і в українському мовознавстві останніх десятиріч.

Визначення мови поезії як об'єкта лексикографії зумовило дослідницьку увагу передусім до традиційних словесних образних засобів у різноманітних їх трансформаціях, у художньому їх наповненні й розвитку. Дослідники вважають мовну образність засобом поетичної номінації явищ дійсності й відзначають поліфункціональність формованих художником слова поетичних номінацій: як мовні засоби вони виконують комунікативну функцію; як засоби художньої мови вони є носіями естетичного значення, поєднують образність з особливою емоційністю; як складники естетичного об'єкта виступають ланкою художньої структури тексту [Очерки 1990: 46]. Мовна природа словесних образів, серед них – найнесподіваніших, оригінальних, надто суб'єктивних, принципово допускає лексикографічне опрацювання великого й різноманітного матеріалу вживання та естетичної видозміни слова в поезії, у художній літературі загалом. Теоретичною базою системного опису та словникової фіксації художніх мовообразів стали, зокрема, дослідження російських учених, насамперед В. Григор'єва, автора монографії “Поетика слова” (1979), де визначено можливу одиницю поетичного слововживання й естетичної трансформації слова *експресему* з обґрунтуванням і зразками її використання у складі різних тропів.

З-поміж найвагоміших здобутків поетичної лексикографії нашого часу багатством описаних засобів, усебічністю семантичної та стилістичної характеристик, виділенням у кожному окремому випадку домінуючих, художньо релевантних ознак відзначаються словники російської поезії кінця XVIII – початку XX ст. (СЛЯП 2004) і подальшого періоду – XX ст. (СЛЯРП 2001–2010), укладачі яких спиралися на вказані вище теоретичні засади. Щодо аналогічних праць у вітчизняному мовознавстві, то їх поява є справою майбутнього, хоча маємо надзвичайно багатий і різноманітний матеріал української поезії від найдавніших часів і до сьогодні, а також досвід науковців, зокрема російських лінгвістів, творців щойно згаданих словників. Сучасним дослідникам належить розвивати й певні набутки українського поетичного словникарства, маючи на меті підготовку узагальненого опису поетичної мови певних історичних етапів і сучасної.

Українське мовознавство останнього десятиріччя зробило помітні кроки до реалізації вказаної мети, оскільки збагатилося, зокрема, низкою неологічних студій, орієнтованих на створення словників поетичних новотворів та оказіоналізмів, належних як окремим авторам, так і певним творчим угрупованням чи сучасникам – представникам якоїсь ідейно-художньої течії. Плідною і перспективною видається в цьому зв'язку діяльність лексикографічної лабораторії Острозької академії на чолі з Г. Вокальчук, якій належить методологічно вагома монографія відповідної проблематики “Авторський неологізм в українській поезії XX століття (лексикографічний аспект)” (2004) зі словником описуваних поетизмів. У започаткованій науковою лабораторією серії “Українська індивідуально-авторська неографія” вийшли словникові матеріали про словотворчість київських неокласиків [Київські 2009], Ліни Костенко та М. Вінграновського [Словотворчість 2010]. Керівникові творчої групи Г. Вокальчук належить і словник лексичних новотворів Михайля Семенка, доданий до її монографії про

словотворчість найпомітнішого представника футуризму в українській поезії (2006). Словник рідковживаних слів та індивідуально-авторських новотворів В. Стуса уклала Л. Оліфіренко (2003). Як надзвичайно важливий показник ідіостилю поета, неологізми та okazaціоналізми в його творчості попри безперечну їх актуальність все ж не дають повної відповіді на питання про відбиту в слові індивідуальність автора, неповторність його художнього світу. Вибір означених мовних одиниць і контекстів їх уживання є поштовхом до подальшого аналізу й осмислення зв'язку слова з образом, ним позначуваним, що має бути покладеним в основу вказівки на можливий художній смисл індивідуально-авторського слововжитку. Важливість аналізу й смислового наповнення художнього слова значно зростає при переході від характеристики окремих ідіостилів до опису еволюції поетичної мови в часовому й суспільно-соціальному її вимірах.

Образні засоби в ідіостилі окремого автора і в поетичній мові того чи того періоду, незважаючи на переважно спонтанний і непередбачуваний, значною мірою okazaціональний характер переносних уживань, на рівні семантичного аналізу при денотативній спільності виявляють системну організацію, а суто мовна форма робить можливою лінгвістичну інтерпретацію їхнього змісту та притаманних їм текстуальних смислів. Розглядаючи лексикографічний аспект вивчення російської поетичної мови XIX–XX ст., Н. Іванова відносить до об'єктів словникового типу: іменні словосполучення з субстантивним та ад'єктивним означеннями (на зразок *ковер зими*, *ковер снєжний*), словесні образи, виражені орудним порівнянням (*небо раскинулось синим шатром*) і відповідними сполучниковими порівняльними конструкціями, а також конструкціями тотожності (*небо – шатер*) та словами-символами [Очерки 1990: 47]. Зауважено при цьому, що виявлення особливості семантики образних мовних засобів залежить великою мірою від розуміння смислових параметрів слова та філологічного прочитання тексту як естетичної єдності [там само]. Особливої ваги зазначений підхід набуває при вивченні еволюції образних засобів поезії як у межах індивідуально-авторських стилів, так і в загальному часовому вимірі зміни стильових течій, суспільних умов і загалом цілих епох.

Лінгвістичним критерієм керуються дослідники поетичної мови і в уживаному ними в аналізі понятті *образна парадигма*. Системність різноманітних образних засобів поезії визначається, з одного боку, єдністю семантичної доміанти, з другого, – денотативною множинністю, що може поєднувати різні образні парадигми, пов'язані лише спільністю денотата. Образна парадигма в цьому разі є лінгвопоетичним поняттям, яке однаковою мірою відбиває і чіткість формальних мовних критеріїв відбору поетичних номінацій, і поетичну узагальненість на основі семантичної близькості слів-образів [Очерки 1990: 49–50]. У праці, важливі положення якої викладено вище, наведені цікаві міркування щодо опису авторської тропіки, зокрема метафор і метонімії. Вартим уваги видається й розгляд питання про можливість системного словникового опису образних номінативних засобів поезії як “за авторами”, так і “за образами”. Отже, художньообразне мовне багатство поезії може й має бути вивченим та представленим у спеціальних словниках.

До поетичної лексикографії слід віднести, крім авторських, словники, які подають різні елементи мови художньої літератури як естетичні комунікативні засоби певної самодостатності образного їх значення. Такими є словники перифраз, поетичних символів, епітетів тощо. Особливу роль у введенні читача у світ української поезії, у її безмежний означальний простір відіграє “Словник епітетів української мови” (СлЕУМ 1998). У цьому виданні поряд із численними традиційними наведено авторські художні означення, з-поміж яких виділено й низку оригінальних епітетів, як, наприклад, *зоряний* в означенні коня М. Вінграновським чи *примружена* – означення краси цим же поетом (там само: 163, 175), що має з огляду на завдання опису поетичних номінацій неабияку прагматичну цінність.

Першоосовою в реалізації різних завдань поетичної лексикографії вважаємо створення авторських словників, у яких головна увага була б приділена з’ясуванню художньої семантики та смислових орієнтирів образних слововживань поета. Принципи словника такого типу кваліфіковано розглянуто, зокрема, в дисертації Т. Воронової, присвяченій вивченню мови лірики А. Тарковського [Воронова 2007]. У спеціальній главі роботи описано вимоги до словника ліричної поезії, в окремому параграфі подано принципи виділення і тлумачення значень та їх відтінків. Дослідниця вказала на багатоплановість семантики і велику кількість смислових відтінків описуваних мовних одиниць, наявність синонімічних та антонімічних відношень у їх складі, відзначила необхідність урахування індивідуальної сполучуваності слів і специфічних авторських асоціацій, підкреслила потребу зважати на розходження між фіксованими в нормативних тлумачних словниках і сформованими поетичним контекстом (вужким і широким) відтінками значень. Словникову статтю Т. Воронова будує за парадигмою контекстуальних смислів, належну увагу приділяючи в описуваному матеріалі тим групам лексичних одиниць, які відіграють суттєву роль у формуванні поетового ідіолекту.

Власне тільки маючи достатню кількість словників із актуалізацією естетичних особливостей слововживань у різних поетичних ідіостілях, можна здійснювати цілісний опис еволюції поетичної мови, зокрема й на великих часових зрізах. Відповідні лексикографічні праці можуть стати надійною базою створення й інших словників, зокрема тих, що представляють естетично значущі елементи поетичної мови (символів, епітетів, метафор, метонімії, порівнянь, перифраз, афоризмів тощо), хоч системний опис останніх можна формувати і за іншим підходом – добором відповідних образних одиниць у процесі одночасного зіставлення великого матеріалу різних стилів.

Означені в цій статті деякі теоретичні і прагматичні аспекти лексикографії поетичної мови зовсім не мали на меті повністю розкрити своєрідність опису слова в його естетичній функції й узагальнити здобутки української лінгвістики на цій ділянці філології. Висловлені нами міркування лише актуалізують завдання лексикографічного представлення неосяжного багатства образних засобів української мови. Усвідомлюючи дотичність такого напрямку словникарства до загальномовної лексикографії і навіть

їхній перетин, маємо зважати як на специфіку художнього слова, так і на принципову можливість адекватного лінгвістичного його опису. Виходити маємо з того, що в мові поетичній органічно взаємодіють слово, образ (сигніфікат) і денотат. Однак визначальна роль у формуванні художньої семантики належить не денотатові, а образіві, не денотативному значенню, а смислові, що й має відбивати словник поета чи поезії як певної системи ідіостилів.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СлВС – Словник поетичної мови Василя Стуса. Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори / [уклад. Л. В. Оліфіренко]. – К.: Абрис, 2003. – 90 с.

СлЕУМ – Словник епітетів української мови / С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт; за ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Довіра, 1998. – 432 с.

СлКв – Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка: у 3-х т. / За ред. М. А. Жовтобрюха (відп. ред.), Л. В. Венєвцевої. – Х., 1978–1979.

СлШ – Словник мови Шевченка: в 2-х т. – К.: Наукова думка, 1964.

СлЯП – Словарь языка поэзии (образный арсенал русской лирики конца XVIII – начала XX в.): Более 4500 образных слов и выражений / Н. Н. Иванова, О. Е. Иванова. – М.: ООО “Изд-во АСТ”; ООО “Изд-во Астрель”; ООО “Изд-во “Русские словари””; ООО “Транзит-книга”, 2004. – 666 с.

СлЯРП – Словарь языка русской поэзии XX века. Т. I–IV / сост. В. П. Григорьев (отв. ред.), Л. Л. Шестакова (отв. ред.), Л. И. Колодяжная, А. В. Кулева, В. В. Бекеркина, А. В. Гик, Т. Е. Реутт, Н. А. Фатеева. – М.: Наука, 2001–2010.

СУМ І – Словник української мови: в 20 т. – Т. I / Гол. наук. ред. В. М. Русанівський, наук. ред. Н. Г. Озерова. – К.: Наукова думка, 2010. – 912 с.

ЛІТЕРАТУРА

Булаховський 1975 – Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов // Вибрані праці в п'яти томах. Т. I: Загальне мовознавство. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 321–470.

Воронова 2007 – Воронова Т. А. Принципы словаря лирики Арсения Тарковского : Дис. ... кандидата филол. наук : 10.02.01 [Электронный ресурс] – Воронеж, 2007. – 207 с. – Режим доступа : <http://www.lib.-ua-ru.net/diss/cont/298930.html>

Калашник 2010 – Калашник В. С. Значення і смисл поетичного слова в лінгвістичному вимірі / В. С. Калашник, М. І. Філон // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2010. – № 910 : Сер. Філологія. – Вип. 60. – Ч. I. – С. 643–647.

Київські 2009 – Київські неокласики: словотворчість / Н. В. Гаврилюк; відп. ред. Г. М. Вокальчук. – Острого: Вид-во НаУ “Острозька академія”, 2009. – 216 с. (Лексикографічна серія “Українська індивідуально-авторська неографія”. Вип. 2).

Очерки 1990 – Очерки истории языка русской поэзии. Общие вопросы. Звуковая организация текста / В. П. Григорьев, И. И. Ковтунова, О. Г. Ревзина и др.; под ред. В. П. Григорьева. – М.: Наука, 1990. – 304 с.

Паламарчук 1978 – Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). – К.: Наукова думка, 1978. – 204 с.

Словотворчість 2010 – Словотворчість шістдесятників. Ліна Костенко. Микола Вінграновський: 3б. наук. праць; відп. ред. Г. М. Вокальчук. – Острого: Вид-во НаУ “Острозька академія”, 2010. – 178 с. (Лексикографічна серія “Українська індивідуально-авторська неографія”. Вип. 3).

POETIC LANGUAGE AS AN OBJECT OF LEXICOGRAPHY

The article deals with lexicographic aspect of the research of poetic language as specific formation of interaction of figurative language means with their systemic relations and peculiarities of their scientific description. L. Palamarchuk's important role in Ukrainian lexicography of the 20th century is emphasised, as well as his attention to the realisation of poetic language's achievements. The thought of necessity to develop the Poetic Lexicography of our country creating dictionaries of separate idiostyles, as well as of figurative means of communication of the certain level of self-sufficiency of their aesthetic meaning is expressed. The determinant part of semantic characteristics of aesthetically significant formants of poets' language and the poetry as a whole in its variety and integrity is emphasised.

СТРАТИФІКАЦІЯ ЛЕКСИКИ В ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ

Одномовний тлумачний словник за самим своїм типом становить єдність протилежностей. Адже, з одного боку, його призначення – якомога повніше й глибше описувати окремі слова, а з другого, – відобразити в своєму корпусі як цілому окремі слова в повноті їх зв'язків з іншими словами мови, тобто змодельювати будову лексичної системи мови в її певному стані в певний відтинок часу. З огляду на ці взаємопов'язані, але різні завдання опис окремого слова має становити водночас 1) *суб'язь* усіх властивих йому відношень з іншими одиницями корпусу словника і 2) *зав'язь*, ключі для пошуку таких одиниць у словнику. Таким чином, в описі окремого слова в тлумачному словнику закладено такі ознаки його форми, семантики і вживання у мовленні, за якими воно в складі тлумачного словника належить до лексичних об'єднань певного рівня мовної категоризації світу (стратумів). Прикладами стратумів у корпусі одномовного тлумачного словника можуть слугувати гнізда слів (словотвірні й морфемні (кореневі й афіксальні), їх тематичні (поняттєві) групи, лексико-семантичні та словотвірні поля, семонімічні об'єднання: гіперо-гіпонімічні, синонімічні, антонімічні, омонімічні, паронімічні, словотвірні ряди. Знання про будову та тенденції розвитку таких лексичних угруповань відкривають дослідникам заманливі можливості для створення стратифікаційної граматики лексикону, або такого зведення правил його структурування, яке б не лише описувало принципи творення вже наявних стратумів, а й давало змогу прогнозувати появу нових слівних угруповань, напрямки їх розвитку, зокрема перспективи усталення в ньому нової лексики, конкурування номінацій різних типів, змін в їх функційному потенціалі в системі мови і в тексті.

Розвиток мови закономірно призводить до поповнення або редуkcії уже наявних стратумів, їх заміни та переорганізації або до творення нових стратумів. Такі істотні зрушення в структурі лексичної системи мови, в способах і засобах організації слів, безперечно, мають знайти адекватне відображення в нових тлумачних словниках мови. Водночас виконання цього завдання потребує всебічного вивчення ресурсів і способів стратифікації (пошарування) лексики за певними її інтегральними чи диференційними ознаками для внесення відповідних уточнень у ту модель лексичної системи мови, яку вже сформовано в наявних одномовних тлумачних словниках. Це завдання в сучасній українській лексикографії стоїть гостро з огляду на стрімкий розвиток як загального, так і професійного українського лексикону, формування нових функціональних різновидів мови, зміну її норм.

Пошуки способів подання в одномовному тлумачному словнику категорій і розрядів слів, охоплених змінами, відкриває панораму розвитку і реального стану лексичної системи мови в сучасних суспільно-політичних

і культурно-ідеологічних обставинах її функціонування. Як підкреслював свого часу Л. С. Паламарчук, загальномовний тлумачний словник як база для різноаспектного опису лексичної системи мови орієнтується на відбиття “того запасу слів, який може придатися всім членам суспільства, незалежно від їх фаху, уподобань чи покликання”, на “зрослий рівень інформації” у суспільстві [Паламарчук 1973: 11].

Не можна не погодитися й із думкою Л.С.Паламарчука про те, що “постійна інтелектуалізація, чи раціоналізація мови передбачає даліше посилення визначеності й точності її лексичних засобів”, що “весь лексичний арсенал, який розкриває загальну панораму сучасної науки і прогресу нашого суспільства, має обов’язково ввійти до реєстру загальномовного словника” [Там само: 9]. Важливими є й міркування вченого про критерії добору такої спеціалізованої лексики, передусім спираючись на систему загальноосвітньої школи, а також про співвідношення в реєстрі словника питомої та іншомовної лексики. Він поділяв думку М. А. Жовтобрюха про те, що орієнтиром має бути передусім відповідність нової лексики новим поняттям, спираючись на фахову мову з її відкритістю до інтернаціональних ресурсів. Водночас фахова лексика має підпорядковуватися чинним нормам української літературної мови [Там само]. Праці українських лексикографів 1950–1960-х років, зокрема численні публікації Л. С. Паламарчука цього часу, засвідчують не лише серйозність і масштабність їх підготовки до укладання академічного тлумачного 11-томника, а й неспинне поповнення й поглиблення корпусу словника, вдосконалення його метамови упродовж безпосереднього укладання й видання його томів. Подамо лише один, але прикметний приклад цього.

1967 р. Леонід Сидорович неодноразово виступає з ідеєю створення спеціальної анкети для збирання живого лексичного матеріалу для академічного тлумачного словника української мови. Обстоюючи цю ідею, він прямо покликається на досвід праці в цьому напрямку українських лексикографів 1920–1930-х років. Одним із чергових невідкладних завдань, тісно пов’язаних “із дальшим успішним розгортанням словникової роботи в республіці, – пише він в одній із своїх праць цього часу, – слід вважати організацію лексикологічних експедицій для збирання потрібного лексичного матеріалу з живих уст мовців на місцях по всій території Радянської України” [Паламарчук 1967б: 92]. Л. С. Паламарчук відзначає беззаперечну вартість матеріалів, які дали такі експедиції, здійснені 1955 р. до кількох районів Полтавської і Кіровоградської областей. Він виступає за необхідність широкого обговорення таких матеріалів і збирання живого лексичного матеріалу за спеціальними цільовими анкетами, залучення до цієї праці найширших кіл громадськості, армії, за його словами, “добровільних помічників для тих, хто день у день протягом років віддає сили й уміння складній і благородній словниковій справі»” [Там само: 93]. Леонід Сидорович як людина дії не обмежився закликами, а сам розробив таку анкету, яка 1967 р. почала з’являтися на сторінках журналу “Мовознавство”. На жаль, у нас немає відомостей про долю відповідей на ці анкети. Проте, якщо такі матеріали надходили до відділу лексикології та лексикографії тоді ще в

складі Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, можна не сумніватися, що їх було використано під час опрацювання відповідних томів СУМа.

Проте дослідження Л. С. Паламарчука й інших авторитетних українських і зарубіжних лексикографів переконливо доводили, що істотність змін у лексиконі підтверджує не так поява окремих нових номінацій (слів і словосполук) чи зникнення застарілих й неприжилих, як формування нових лексичних об'єднань різного типу, структурні зміни в лексиконі, виявлені в його новій стратифікації. Спроби створити правила, або граматику структурування лексичної і в цілому мовної системи вже відомі як у слов'янській, так і в американській лінгвістиці в межах рівневої теорії мови (див. праці Й. Вахека, Б. Трнки, В. В. Виноградова, Є. Куриловича, В. Г. Адмоні, С. М. Лема). Найбільш загально, на наш погляд, суть стратифікаційного підходу до опису мови визначив американський дослідник С. М. Лем. Граматика, на його думку, є стратифікаційною, якщо “в основі її лежить розуміння мовної структури як утворення, що складається з кількох структурних шарів, або страту мів” (Лем 1977: 10). Стосовно тлумачного словника правила такої граматики дадуть змогу простежувати шлях від окремого слова до стратума і до лексичної системи мови як об'єднання таких стратумів. Кількість входжень слова до окремих стратумів (одного і різних типів), визначена кількістю його відношень з іншими словами, доводить питому вагу такого слова в системі мови, ступінь його функційного потенціалу, а для нового слова – ступінь його усталення в мові. Для моделювання стратифікації лексикону потрібний певний ступінь формалізації системотвірних (стратумотвірних) ознак номінацій, а також серійність (відтворюваність) стратумів певної будови. Похідна лексика з її спираням на вже наявні одиниці лексикону (формалізованою ономасіологічною ознакою номінації, тобто специфікатором поняття) та засобами породження нових лексичних одиниць (формалізованим ономасіологічним базисом номінації, тобто категоризатором поняття) виявляється найпридатнішою для моделювання стратифікаційної будови лексикону та можливих змін у ній. З огляду на вагу похідної лексики в системі української мови (за даними комп'ютерного морфемно-словотвірного фонду Інституту української мови НАН України, 78% складу його реєстру, або 134 тис. слів із 171 тис. становлять похідні слова) такі правила охоплюють практично весь категорійно-розрядний склад українського лексикону.

У сучасній лексикографії, як і у мовознавстві взагалі, спостерігаємо сьогодні тенденцію до поєднання в одній праці різних типів словників, зокрема тлумачно-словотвірних і тлумачно-морфемних. Тенденція цілком закономірна, адже в такий спосіб укладачі прагнуть якомога повніше витлумачити певне слово і водночас показати його у зв'язках з іншими одиницями мови. Тим більше, що поява комп'ютерних інструментів для роботи зі словниковими матеріалами уможливорює збирання й маніпулювання різними типами інформації про форму, семантику й функційні властивості слів. Яскравим свідченням цього є постійні спроби створити тлумачні словники гніздового типу, принаймні, для похідної лексики, які, проте, за своєю популярністю поступаються традиційним абеткованим тлумачним

словникам. З останніх спроб у цьому напрямку назвемо “Словник словотвірних гнізд сучасної загальнопольської мови” за редакцією Г. Ядацької, Т. Фогельгезанд, М. Скаржинського та інших у 4-х томах (Краків, 2001–2004), “Новий словник російської мови. Тлумачно-словотвірний” у 2-х томах Т. Ф. Єфремової (М., 2000), “Кореневий гніздовий словник української мови” Є. А. Карпіловської (К., 2002), “Тлумачний словотвірний словник російської мови” І. О. Ширшова (М., 2004), “Семантично-дериваційний словник” сербської мови за редакцією Д. Гортан-Премк, В. Васич і Р. Драгічевич (Новий Сад, 2006). Проте дедалі більша прозорість меж типів словників, передусім тлумачного як стрижневого для опису лексичної системи мови, загрожує “розмиванням”, знівелюванням уже апробованих часом типів словників. Допустити цього, звичайно ж, не можна, оскільки внаслідок цього зникнуть і втілені в них особливі моделі будови лексиконів, лише їм притаманні аспекти й принципи його опису, сама суть лексикографічного моделювання мови як одержання нового знання про неї. Отже, розширення метамови тлумачного словника, модифікація форматів його статей доцільні доти, доки вони відповідають його типу, тобто працюють на адекватне відображення місця окремого слова в лексичній системі мови та його зв’язків з іншими її одиницями. Підготовка нових тлумачних словників української мови додає особливої гостроти не лише проблеми формування їх реєстрів, а й проблеми вдосконалення їх метамови, перегляду її складу й будови. Після завершення 1980 р. видання академічного “Словника української мови” в 11 томах (далі – СУМ) ідеться передусім про оновлення його корпусу.

Для розвитку лексику серед інших стратумів показові і потребують уважного аналізу й належного подання в корпусі тлумачного словника гіперогіпонімічні об’єднання. Українська мова за час виходу останнього тому СУМа (1980 рік), особливо за останнє понад 20-ліття незалежності, дає багату поживу для роздумів над причинами, ресурсами та способами творення таких стратумів. Спостерігаємо різні напрямки їх творення: 1) від низки співгіпонімів до гіпероніма і 2) від гіпероніма до угруповання гіпонімів. Ось кілька прикладів таких мобільних ділянок лексичної системи сучасної української мови.

Як свідчать тексти сучасного українського офіційно-ділового й наукового, зокрема правничого й економічного мовлення, статусу гіпероніма нині набув прикметник *недержавний*. Антоніми *державний-недержавний* знайомі українській мові вже давно, але показове переосмислення останнього з них у сучасних суспільно-політичних реаліях України. Словники кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., зокрема “Російсько-український словник” за редакцією А. Кримського і С. Єфремова Української Академії наук (К., 1924–1932, далі – РУС) вмістив прикметник *протидержавний* як відповідник рос. *противудержавный* у протиставному, а не в узагальнено-диференційному значенні.

Слово *недержавний* зафіксовано в 5-му томі (1974 р.) СУМа. Прикметне подане в ньому структурування семантики цього слова: *недержавний* – 1. Який не має прав державності з прикладами *недержавні народності, недержавні нації* та 2. Який не виходить з інтересів держави з прикладом *недержавний підхід до міжрайонного кооперування і поставок продукції*

в інші райони республіки [СУМ V: 283–284]. У сучасній Україні опозиція *державний-недержавний* набула загальнішого значення – належний (підпорядкований) : не належний (не підпорядкований) державі”, що передусім виявляється в сполученні цих прикметників зі словами *власність, майно, особа, структура (організація, установа, підприємство, фонд, орган)* і їх можливими конкретизаторами, пор. приклади з юридичних документів, наукової літератури, текстів засобів масової інформації за останні 5-6 років (приклади беремо з матеріалів комп’ютерного фонду інновацій в українській мові, створеного у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України): *недержавна правозахисна організація, недержавна телерадіокомпанія, недержавні ЗМІ (пенсійні фонди, ВНЗ, фінансові фонди, органи регулювання, підприємства)* тощо. Під цим гіперонімом стосовно слів *власність, майно, особа, структура* виступає шерег уже відомих співгіпонімів *комунальний, муніципальний, кооперативний, приватний, комерційний, регіональний, громадський, міський (обласний, районний, сільський)*, а також нових на взір *надрегіональний, міжрегіональний, некомерційний*, пор.: *некомерційне мовлення на протигагу недержавному (комерційному) мовленню, некомерційний мережевий музичний радіопродукт* на відміну від *комерційної телерадіокомпанії, комерційних новинних організацій, комунальні ЗМІ (комунальна преса, комунальні газети), муніципальна преса* на протигагу *державним ЗМІ, комунальний пасажирський транспорт* на протигагу *приватним перевізникам*.

Давно засвоєне українською мовою запозичення із західноєвропейських мов *коридор*, засвідчене ще в “Словарі російсько-українському” М. Уманця і А. Спілки (1893–1898) та в “Словарі української мови” за редакцією Б. Грінченка (1907–1909), демонструє інший шлях формування нового лексичного стратума: від гіпероніма до гіпонімів. Д. Мазурик у словнику “Нове в українській лексиці” 2002 р. на прикладі словосполучення *валютний коридор* засвідчила появу в слові *коридор* нового спеціалізованого значення “штучні обмеження в чомусь; верхня і нижня межі” [СМ: 62]. На основі такого неосемантизму спостерігаємо нині в професійному лексиконі формування низки словосполук на зразок *транспортний коридор, енергетичний* та інші. У такому активно вживаному значенні просторового обмежника лексема *коридор* стає функціональним відповідником-конкретизатором прийменника *в/у* в його просторовому значенні, пор.: ... *офіційний курс гривні цього року знаходиться в коридорі, заявленому Нацбанком* (Газета “День”, 2006, 23.06). Пасажирам авіакомпаній добре знайомі й такі ділянки просторів аеропортів, як *зелений коридор* і *червоний коридор*. Зокрема, номінація *зелений коридор* позначає територію аеропорту (його приміщення), відмічену зеленою смугою, на якій діють обмеження ваги багажу й величини грошових сум, дозволених для обмеженого (полегшеного) митного контролю. Її можна розглядати як приховане запозичення – відповідник англійської номінації *greenway* (буквально – “зелений шлях, зелена дорога”) з тим самим значенням.

Залежно від типу одиниць у складі нових гіперо-гіпонімічних стратумів вони мають зайняти відповідне місце у корпусі словника разом з де-

фініціями та прикладами вживання нових номінацій. Деривати в моделі одномовного тлумачного словника ввійдуть до його оновленого корпусу як самостійні одиниці реєстру, словосполуки ж можуть розширити фразеологічну частину статей відповідних опорних слів або їх означень. Наприклад, словосполуку *зелений коридор* доцільно подати і в статті до прикметника *зелений*, і іменника *коридор*, оскільки вона засвідчує розвиток у новій складеній номінації семантики обох цих лексем. Зміни у стратифікації лексики в тлумачному словнику, таким чином, знайдуть відображення як у поясненні окремих слів, так і у відображенні їх зв'язків у лексичній системі мови.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный: в 2 томах. – М.: Рус. язык, 2000. – Т. I. А–О; Т. II. П–Я.

Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями. – К.: “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2002.
РУС – Російсько-український словник / Ред. А. Кримський, С. Єфремов. – К.: Українська Академія наук, 1924–1932. – Т. I–III: електронний ресурс – www.r2u.org.ua

Семантичко-деривациони речник / Ред. Д. Горган-Премк, В. Васиш, Р. Драгишевиш. – Нови Сад, 2006.

СМ – Д. Мазурик. Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Л.: Світ, 2002.

СУМ – Словник української мови: в 11 томах. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

Ширшов И. А. Толковый словообразовательный словарь русского языка. – М.: АСТ; Астрель; Рус.словари; Ермак, 2004.

Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego / Red. H.Jadacka, T.Vogelgesand, M.Skarżyński. – Kraków, 2001–2004. – Т. I–IV.

ЛІТЕРАТУРА

Карпіловська 2007 – Карпіловська Є. Роль словотвірних інновацій у стратифікації сучасного українського лексикону // Словообразуване и лексикология: Зб. матеріалів X Міжнар. наук. конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів, Софія, 1-6.10.2007. – Софія: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2009. – С.227–236.

Лэм 1977 – Лэм С.М. Очерк стратификационной грамматики. – Минск: Вышэйшая школа, 1977. – 136 с.

Паламарчук 1967а – Паламарчук Л. С. Анкета // Мовознавство. – 1967. – № 2. – С. 81; № 4. – С. 87.

Паламарчук 1967б – Паламарчук Л. С. Відбиття фактів усного мовлення сучасною лексикографією // Українське усне літературне мовлення. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 84–93.

Паламарчук 1973 – Паламарчук Л. С. Про принципи добору лексичного інвентаря для загальнономовного словника // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 3–11.

Ievgeniia Karpilovska

LEXIS STRATIFICATION IN AN EXPLANATORY DICTIONARY

In the article tendencies of the Ukrainian lexis stratification and ways of its reflection in an explanatory dictionary are considered on the material of Ukrainian lexical innovations. Stratification is considered as a process of lexis structuring that produces new groups of words with common formal, semantic,

and functional features. Various ways of new hyperonymic-hyponymic type lexical strata formation are analyzed as an active tendency of modern Ukrainian lexis development, i.e formation of 1) hyponyms to an existing hyperonym as a result of specification of concept and 2) hyperonym to existing hyponyms as a result of generalization of concept.

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ УКЛАДАННЯ АСОЦІАТИВНИХ СЛОВНИКІВ

Вітчизняна лексикографічна наука на сучасному етапі переживає період бурхливого розвитку, скеровуючись як на поглиблене опрацювання класичних ділянок словникарської справи (див. праці К. Г. Городенської, В. О. Горпинича, В. В. Дубічинського, С. Я. Єрмоленко, Т. Р. Кияка, М. П. Кочергана, Л. М. Полюги, О. А. Сербенської, В. Д. Ужченка, В. А. Широкова та ін.), так і на розвиток новітніх галузевих напрямів, орієнтованих на антропоцентристські тенденції, актуальні для гуманітарної парадигми сьогодення. В цьому аспекті насамперед привертають увагу словники, які ілюструють не лише суто формальні відношення між елементами їхньої макроструктури, а відбивають семантичну корелятивність реєстрових слів, загальну інтегративність смислових векторів, скеровану на “унаявнення механізмів організації лексики” [Карпіловська 2003: 42], деталізацію внутрішньої системності й значеннєвих перспектив репрезентованих одиниць (Ф. Дорнзайф, Х. Касарес, В. В. Морковкін, П. Роже, а також О. М. Демська-Кульчицька, Є. А. Карпіловська, Н. Ф. Клименко, М. М. Пещак та ін.). Об’єктами опису в таких словниках “принципово виступають змістові та / або концептуальні сутності” [Паршин], лексикографічна кваліфікація яких уможливорює активне оволодіння мовленням та підтримку знань про закономірності й оптимальні моделі його жанрового функціонування [Горошко 2003], що, у свою чергу, перетинається з широким спектром завдань комунікативної та когнітивної лінгвістики, прагмалінгвістики, психо- й нейролінгвістики, а також низки інших сучасних напрямів мовознавства, пов’язаних із проблемами оптимізації комунікативної взаємодії.

В цьому аспекті серед різноманітних ідеографічних словників на особливу увагу заслуговують асоціативні, оскільки імпліцитна структурованість мови яскраво виявляється через актуалізований асоціативний фон, який “унаочнює” ментальні інформаційні конектори [Скрэгг 1999: 263]. Асоціації виникають на підставі рефлексу реагування на відповідні стимули, виступаючи “спонтанною” експлікацією глибинних мисленнєвих структур, оскільки “...багато процесів асоціювання відбувається на підсвідомому рівні” [Горошко 2003: 125], що свідчить про максимально складну психолінгвістичну й нейрофізіологічну природу феномену асоціювання, його імплікований, латентний характер. Таким чином, асоціативні характеристики ґрунтуються передусім на феномені взаємозв’язків між екстернальними реаліями та їхніми психічними репрезентаціями, де процес синтезу вважають “основною властивістю свідомості” [Гуссерль 1995: 17] як ментального досвіду та інтенційної даності. Результати асоціативних експериментів подають в асоціативних словниках, де асоціації виступають своєрідними експлікаторами інтернальної архітекτονіки в інваріантній сис-

темі семантичних зв'язків та віртуальній динаміці смислових варіацій, за-свідчуючи ядерний / маргінальний характер сприйняття певних об'єктів поза-мовної дійсності та раціонально-емоційні вектори їхнього мисленнєвого інтерпретування. На сьогодні наукова цінність асоціативних словників не підлягає сумнівам (див. праці Дж. Діза, О. О. Залевської, Ю. М. Караулова, Дж. Кіша, В. В. Красних, О. О. Леонтєва, Ю. О. Сорочіна, Н. В. Уфимцевої, Г. А. Черкасової та ін.), що ілюструють відповідні розробки російських (САН, РАС, САС, РСАС), польських (І. Курч), болгарських (Е. Герганов) та інших зарубіжних учених. Проте в українському мовознавстві цей аспект залишається недостатньо опрацьованим, що зумовлює необхідність бо-дай оглядового аналізу наявних із зазначеної проблематики досліджень та окреслення перспектив і можливостей асоціативних словників у вирішенні нагальних завдань сучасної лінгвістики, визначаючи загальну мету статті та актуальність обраної проблематики. Крім того, практична відсутність відомостей про асоціативні словники у відповідних підручниках (напр., [Демська 2010], [Бондар 2006]) увиразнює доцільність звернення до цього фрагмента сучасного словникарства.

Асоціативні словники, як правило, уналежнюють до дескриптивних, тобто таких, що не подають кодифікованих норм формальних, семантичних чи функційних характеристик слів літературної мови [Горошко]. Проте власне назви відповідних праць часто суперечать таким твердженням (напр., САН, САНУМ), ілюструючи наявність специфічних, але все ж таки нормативних для певної спільноти базових моделей сприйняття доколишнього світу, пріоритети його мисленнєво-мовленнєвої інтерпретації, де не-врахування імплікованих сенсових потенцій окремого слова чи сигнатури може не лише створити інтерактивний дискомфорт, а й спричинити загальну девіантність спілкування, унеможливаючи результативну й емпатичну комунікацію. Таким чином, матеріали асоціативних словників дають змогу як усвідомити механізми глибинних процесів інформаційного оброблення, так і визначити адекватні шляхи конструювання різноманітних дискурсів, через які відбувається досить вагомий вплив на поведінку і окремої особистості, і певної національної аудиторії. Г. Ле Бон, наголошуючи на актуальності вивчення процесів колективного асоціювання, писав: "Маси ніколи не вдовольняє логіка мовлення, але ж вражають чуттєві образи, породжені певними словами та асоціаціями слів" [Ле Бон 1999: 49], що, у свою чергу, акцентує на існуванні стереотипних (а отже, усталених, нормативних для визначеної спільноти) шляхів асоціативного сприйняття вербалізованих сегментів актуальної реальності, відбиваючи певні константи у площинах раціональної й аксіосистемної свідомості. Такий підхід, на нашу думку, максимально увиразнює наукову репрезентативність асоціативних словників, які, з одного боку, містять широкий спектр особистісних реакцій, ілюструючи полівимірність колективних інтерпретацій, з іншого ж – окреслюють межі потенційної варіабельності у сприйняттєвих стандартах певної групи / колективу, тим самим визначаючи базові, звичні й природні для останніх пріоритети. Отже, врахування не лише суто мовних, а насамперед – психолінгвальних характеристик реєстру асоціативних словників

дає підстави казати про особливий статус цієї словникарської ділянки, що поєднує і дескриптивну функційну домінанту, і в певний спосіб виявляє усталені орієнтири індивідуально-колективної перцепції.

Фактичним матеріалом для укладання асоціативних словників слугують результати психолінгвістичних (асоціативних) експериментів, де на подані слова-стимули респонденти мають подати (записати) будь-які слова, що першими спадають на думку. В такий спосіб, на думку Р. М. Фрумкіної, “ми адресуємося до підсвідомих асоціацій поза фільтрами розуму” [Фрумкіна], а отже, апелюємо до “первинних”, безсвідомих процесів людської психіки, де безсвідоме взагалі структуроване на зразок мови [Лакан 1998] і характеризується ефектами семантичної конденсації та синтаксичного змішування (асиметричний дуалізм).

В українській лексикографії такі словники представлено роботами Н. П. Бутенко (САНУМ, САОІ) та С. В. Мартінек (УАС), які становлять безперечний вагомий науковий внесок (попри наявність певних суперечливих моментів у визначенні актуальних характеристик респондентів) і слугують цінним матеріалом для різноманітних лінгвістичних розвідок, даючи підстави досліджувати “не лише певні лексико-семантичні явища., а й морфологічні особливості поведінки слів різних частин мови” (УАС 1: 12), що насамперед визначає загальнотеоретичну вагу таких розробок. Відзначимо й фрагментарні залучення асоціативного експерименту в низці інших мовознавчих досліджень (Г. Ю. Богданович, А. В. Ковалевська, К. В. Коротич, К. І. Мізін, О. В. Олексюк, М. В. Скаб, Т. М. Слива та ін.). Проте майже поза увагою науковців залишається прикладний аспект застосування матеріалів асоціативних словників, хоч дослідники й наголошують на потенційній можливості їхнього використання в галузях навчання іноземних мов, перекладознавства й журналістикознавства (вплив ЗМІ), міжкультурної комунікації (УАС 1: 14), щоправда, не деталізуючи наявної специфіки укладання асоціативних словників такої функційної скерованості (добір релевантних слів-стимулів, коло інформантів та ін.). У цьому напрямі вітчизняні лексикографи лише розпочинають дослідження і на сьогодні мають у доробку першу спробу асоціативного словника онімів, уміщеного в монографії О. Ю. Карпенко [Карпенко 2006], та “Асоціативний словник української рекламної лексики” (АСУР), де останнім активно послуговуються не лише науковці, а й практики-рекламісти, оскільки матеріали словника уможливають конструювання прогнозованого сприйняття рекламних повідомлень, оптимізуючи їхню ефективність і конкурентоспроможність. Учені зазначають, що дуже “важливо зрозуміти шляхи досягнення найвищої ефективності задля того, щоб з найменшими зусиллями на організацію комунікації та створення контенту досягати цільової аудиторії і отримувати необхідний результат. Ефектами зазвичай називають чинники, котрі приводять до змін суджень і установок людей, які виникли під впливом масової комунікації” [Іванов 2010: 21]. Фактичний матеріал цього словника становили найчастотніші елементи рекламних (комерційна, політична та соціальна реклама) слоганів. Респондентами стали понад 5 тисяч осіб практично з усіх регіонів України (українці за національністю, за соціальними характеристиками –

службовці та переважно студенти вищих навчальних закладів), що дало підстави вважати отримані результати репрезентативними й релевантними для наукового аналізу, оскільки вони відбивають комплексний характер національної перцепції відповідних дискурсів, додатково уможлиблюючи й дослідження, пов'язані зі специфікою професійного та гендерного асоціювання. В зазначений спосіб отримано понад 5 тисяч реакцій на кожне подане слово, з яких до реєстру словника внесено майже півтори тисячі. Решта асоціатів не ввійшла до словника, бо репрезентувала лише збільшення кількості індивідуальних реакцій, які, звичайно, становлять науковий інтерес, але не впливають істотно на показники загального концептуального рівня. Фактографічна база словника увиразнює об'єктивність результатів й уможлиблює конструювання ефективних рекламних дискурсів як з огляду на проспективну ідентифікацію потенційних сприйняттєвих діапазонів (семантичне коло ключових слів, їхні аксіологічні вектори), так і на впливову насиченість масиву слів-стимулів, оскільки переважна більшість із них відповідає комплексу критеріїв мовних сугестогенів, виокремлених та обґрунтованих у галузях нейролінгвістичного програмування та сугестивної лінгвістики [Ковалевська 2008]. Ці аспекти є актуальними для загальної теорії мовознавства і водночас – для його прикладних напрямів, що увиразнює необхідність подальших досліджень у зазначеній галузі, орієнтуючи й на лексикографічне опрацювання відповідних результатів.

Проте динамічна нестабільність мови, детермінована постійним впливом внутрішніх та зовнішніх чинників, вимагає постійного дослідження й наукової кваліфікації. Це, безумовно, стосується й асоціативного фону лексики, що спонукало нас до подальшого опрацювання цього напрямку. Крім того, з огляду на інтегративний характер сприйняттєвих процесів, особливості яких “виявляються у здатності людини оперувати певними узагальненими образами” [Белянин 2003: 91], скерованими на інтерпретацію й оцінювання дискурсних ситуацій у цілому, а в їхній структурі – і цілісних текстових масивів, вважаємо перспективним аналіз асоціативних характеристик не лише на окреме слово-стимул, а й на актуальний текстовий конструкт, який в аспекті рекламного мовлення найчастіше представлений слоганом. На думку дослідників, сприйняття цих елементів рекламного дискурсу відбувається не за поокремленими, дискретними складниками, а цілісно, ємно, бо “внутрішня системна організація цілого визначає властивості та функції його утворювальних частин, вивчаючи те, як люди організують або комбінують стимули у вагоме ціле” [Волкова 2005: 264]. Такий підхід акцентує на гештальтованому характері сприйняття, де гештальт – це “цілісна структура, в яку наша свідомість пов'язує образи або об'єкти” [Кармін 2004: 426], зберігаючи їх у єдності концептуальних характеристик і не припускаючи внутрішньоструктурних розривів [Слобін 1976: 61].

З огляду на зазначене, ми у співавторстві з Н. В. Кутузою уклали “Короткий асоціативний словник рекламних слоганів” (КАСР), який став результатом експериментального дослідження політичної, соціальної та комерційної реклами й першою спробою укладання словників такого типу, що зумовлює його “пілотний”, апробувальний характер, визначаючи й пев-

ні обмеження у процедурі проведення, насамперед зумовлені реконструкцією асоціативних площин інформантів одного локального сегмента. Мета пропонованого словника насамперед полягала в доведенні наукової доцільності вивчення асоціювання комплексних (текстових) стимулів сугестогенних дискурсів та визначенні й диференціації чинників “аксіологічних очікувань” у процесі їхнього сприйняття.

Респондентами проведеного асоціативного експерименту переважно виступили студенти та молоді викладачі Одеського національного університету імені І. І. Мечникова віком 17–27 р. (87 %), бо саме “молодь є безпосереднім маркером соціокультурних змін та трансформації менталітету етносу загалом” [Янцен] і найбільш активним учасником соціального життя. Вік респондентів інших соціальних прошарків становив 38–54 р. (13 %). Рідна мова всіх інформантів (141 особа) – українська, але переважно вони є білінгвами. Для асоціювання респондентам було запропоновано комерційні (66 позицій), соціальні (36 позицій) та політичні (34 позиції) рекламні слогани, які потрібно було оцінити позитивно чи негативно (+/-) й записати 1–2 асоціації, які першими спадають на думку. Всього отримано асоціативних реакцій – 5663, серед яких на комерційні рекламні слогани – 2184 реакції (612 випадків відсутності асоціативних реакцій); на політичні – 1321 (262 випадки відсутності асоціативних реакцій); на соціальні – 2158 (496 випадків відсутності асоціативних реакцій). Усього отримано оцінювальних реакцій – 4160.

Наслідки експерименту дають підстави казати про незбіг переважної кількості кодованої рекламістами й декодованої реципієнтами інформації, що зокрема спричинено застосуванням у слоганах лексем із дифузною семантикою, з негативним значенням (переважно в політичній та соціальній рекламі), надмірним і недоцільним використанням варваризмів, екзотизмів, термінів (здебільшого в комерційній рекламі), які провокують або знегативовану реакцію, продукуючи сенсову редукацію й ускладнюючи (а часом – і унеможливаючи) розуміння такого тексту, або суттєву відмінність між закладеним й отриманим смислом, що, у свою чергу, свідчить про важливість ретельного продуманого добору вербальних елементів слоганів. Сподіваємося, що результати словника прислужаться не лише в розв’язанні загальнотеоретичних проблем психолінгвістики, сугестивної, когнітивної та комунікативної лінгвістики, іміджелогії, а й посприяють вирішенню практичних завдань у галузі соціальних комунікацій, державного управління, рекламістики, політичного та економічного менеджменту тощо, увиразнюючи перспективність подальших розвідок у зазначеному напрямі.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

АСУР – Асоціативний словник української рекламної лексики / Уклад. Т. Ю. Ковалевська, Г. Д. Сологуб, О. Г. Ставченко. – Одеса: Астропринт, 2001. – 116 с.

САНУМ – Бутенко Н. П. Словник асоціативних норм української мови. – Львів: Вища школа, 1979. – 120 с.

САОІ – Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові. – Львів: Вища школа, 1989. – 328 с.

КАСР – Кутуза Н. В., Ковалевська Т. Ю. Короткий асоціативний словник рекламних слоганів. – Одеса: Астропринт, 2011. – 80 с.

САН – Словарь ассоциативных норм русского языка / Под ред. А. А. Леонтьева. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1977. – 191 с.

УАС – Мартінек С. В. Український асоціативний словник: у 2 т. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007.

РАС – Ю. Н. Караулов, Г. А. Черкасова, Н. В. Уфимцева, Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов. Русский ассоциативный словарь: в 2-х т. – М.: ООО “Издательство Астрель”; ООО “Издательство АСТ”, 2002.

САС – Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова, Ю. Н. Караулов, Е. Ф. Тарасов. Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский. – М.: ИЯЗ РАН, 2004. – 792 с.

РСАС – Черкасова Г. А. Русский сопоставительный ассоциативный словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://philippovich.ru/Projects/ASIS>

ЛІТЕРАТУРА

Белянин 2003 – Белянин В. П. Психолінгвістика. – М.: Флінта, 2003. – 232с.

Бондар 2006 – Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / Навч. посіб. – К.: ВЦ “Академія”, 2006. – 368с.

Волкова 2005 – Волкова А. И., Пижугийда В. В. Основы психологии рекламы для студентов колледжей. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 415 с.

Горошко – Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.textology.ru>

Горошко 2003 – Горошко Е. И. Языковое сознание: гендерная парадигма. – М.; Харьков: ИНЖЭК, 2003. – 440 с.

Гуссерль 1995 – Гуссерль Э. Логические исследования. Прологомены к чистой логике. – К.: Вентура, 1995. – 255 с.

Демська 2010 – Демська О. Вступ до лексикографії. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2010. – 266 с.

Іванов 2010 – Іванов В. Ф. Основні теорії масової комунікації і журналістики: навч. посібник / [за наук. редакцією В. В. Різуна]. – К.: Центр Вільної Преси, 2010. – 258 с.

Кармин 2004 – Кармин А. С. Психология рекламы. – СПб: ДНК, 2004. – 512 с.

Карпенко 2006 – Карпенко О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики. – Одеса: Астропринт, 2006. – 326 с.

Карпіловська 2003 – Карпіловська Є. Принципи моделювання системної організації лексики в словниках інтегрального типу // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Мовознавство: Збірник наукових статей. – Чернівці: Рута, 2003. – С.42–47.

Ковалевська 2008 – Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування. – Вид. 2-е, випр. і доп. – Одеса: Астропринт, 2008. – 324 с.

Лакан 1998 – Лакан Ж. Семинары. Книга II: “Я” в теории Фрейда и в технике психоанализа. – М.: Гнозис, 1998. – 520 с.

Ле Бон 1999 – Ле Бон Г. Психология толп. – М.: Институт психологии РАН: КСП+, 1999. – 416 с.

Паршин – Паршин П. Б. Типы словарей и принципы лексикографического описания [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philol.msu.ru>

Скрэгг 1999 – Скрэгг Г. Семантические сети как модели памяти // Зарубежная лингвистика. – Т. 3. – М.: Издательская группа “Прогресс”, 1999. – С. 259–302.

Слобин 1976 – Слобин Д., Дж. Грин. Психолінгвістика. – М.: Прогресс, 1976. – С. 19–23. Фрумкина – Фрумкина Р. Устами младенцев... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.archive.1september.ru/rus/1997>.

Янцен – Янцен К. И. Политические и образовательные ценности в структуре ментальности студентов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mentality.ru/site/emp/p1_pr

**APPLIED ASPECTS OF ASSOCIATIVE DICTIONARIES COMPI-
LATION**

In the article the theoretical and practical value of associative dictionaries is proved; the contemporary state of their development in the native linguistic studies is analyzed; the necessity of further processing of this scientific branch is defined.

ПЕРСПЕКТИВИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ ПАРЕМІЙ

Лексикографія, як відомо, є розділом мовознавства, що має передусім практичну спрямованість, а самі словники сприймаються “як вербалізовані текстові втілення праці збирачів та упорядників”, як “продуктивний об’єкт для різноаспектного вивчення в мовознавстві” [Синиця 201: 43]. І це цілком закономірно. Адже традиційно на словники покладено чимало функцій, з-поміж яких здебільшого виокремлюють: інформативну (лексикографічна праця слугує засобом передання інформації, забезпечує якнайшвидше долучення користувача до нагромаджених у певній культурі, певному соціумі знань), нормативну (словник є засобом ідентифікації норми, скерований на удосконалення й уніфікування національної мови), комунікативну (подає користувачам інформацію про слова певної мови, про умови їхнього вживання), дидактичну (слугує вивченню і рідної, і чужої мови), лінгвістично зорієнтовані функції (словник здійснює опис певних одиниць мови залежно від описуваного мовного рівня; є засобом перетворення та творення тексту) [Демська 2010: 63–64].

Досягнення в царині вітчизняного словникарства очевидні й незаперечні [УМ 2000: 274–281]. Створено чимало лексикографічних праць, і їх кількість постійно зростає, що демонструє тривалу історію і сформовані протягом століть традиції: етап зародження (староукраїнська лексикографія) → етап становлення (українська лексикографія кінця XVIII – XIX ст.) → етап активного розроблення словників різних типів (XX ст. до 1991 р.) [Бондар 2006: 332]. Нині українська лексикографія перебуває на етапі інтенсивної розбудови, масового створення словників нового типу, універсалізації та уніфікації традиційних лексикографічних праць. Однак попри потужний словникарський арсенал та накопичений досвід вітчизняних лексикографів низка і теоретичних, і практичних завдань потребує прискіпливішої уваги науковців, більш ретельного їх вивчення, неабияких зусиль і, безумовно, творчого підходу. Річ у тім, що “хороший словник – це своєрідна творчість, досить істотна не лише у філологічному плані, але й загалом. Концепція словника перебуває у прямій залежності від концепції мови, від того, як саме розуміє лексикограф природу мови і її найважливіші функції” [Будагов 1989: 4]. Лексикографічна праця вимагає від її виконавців належної фахової підготовки, ґрунтовних знань, скрупульозності, ретельності і відповідальності. Саме тому “сучасні словники майже скрізь виготовляються колективами науковців та науково-допоміжних працівників, тобто лексикографія збагачується переважно творами колективними. Тільки за цієї умови можна уникнути в створюваному словнику елементів суб’єктивізму при доборі, оцінці й кваліфікації великого й різноманітного лексичного матеріалу, що нерідко трапляється в словниках індивідуальних упорядників” [СУЛМ 1973: 326].

Завдання створити нормативний словник, що репрезентував би сучасний стан мови, виявляється не з легких. Будь-яка лексикографічна праця має відповідати рівневі сучасної науки й задовольняти високі вимоги й запити читачів. Найскладнішою залишається, очевидно, проблема добору слів та словосполучень для лексикографічної праці відповідного, переважно тлумачного, типу. З одного боку, кожен словник, яким би детальним він не був, здебільшого обмежений за обсягом, з іншого, – користувачеві дуже важливо, аби запропонований йому словник був універсальним і якнайповнішим. Проте спеціалістам добре відомо, що це зробити майже неможливо. Адже лексика вимірюється сотнями тисяч слів, які “служать для взаєморозуміння членів відповідного людського колективу” [Щерба 1974: 270]. І їх кількість постійно зростає. У переліку труднощів нормативної лексикографії, зокрема тлумачного типу, передусім слід вказати на: виокремлення всіх наявних значень, коректність їх тлумачень, доцільність стилістичної кваліфікації одиниці загалом або її конкретного значення, добір ілюстрацій і т. ін.

Одним із недостатньо вивчених питань теорії сучасної лексикографії залишається подання в академічних словниках так званих усталених конструкцій, інакше кажучи, фразеологічного та пареміологічного фонду. На думку Л. Малаховського, можливі два принципово різні способи розміщення фразеологічних одиниць у тлумачному або перекладному словнику: з одного боку, фразеологічну одиницю можна подавати у статтях з реєстровими словами, що входять до її компонентного складу; з іншого, – вона може реєструватися в окремих словникових статтях [Теория 1984: 157]. Щоправда, і в першому, і в другому разі виникають певні труднощі, лексикограф зіштовхується з низкою проблем, наприклад, у якій зі словникових статей подати той чи той фразеологізм і чи подавати взагалі. У зв’язку з цим свого часу Р. О. Будагов зауважував: “Часто заперечують: це фразеологізм, а не слово. Таке заперечення недоцільне: адже фразеологія загалом – важлива частина мови, передусім частина її ж лексики. І якщо сьогодні фразеологію стали виокремлювати у спеціальні словники, то це, зрозуміло, не через її антилексичність, а через її величезні розміри. Однак основні, найбільш типові фразеологізми, пов’язані з певним словом або з одним із його значень, як правило, цілком закономірно подаються в будь-якому хорошому тлумачному словникові” [Будагов 1989: 22–23].

І якщо окреслена проблема частково розв’язувана, оскільки нормативні словники здебільшого витлумачують певну частину фразеологічного матеріалу, то пареміологічний фонд в академічних словниках представлений поодинокими зразками. Причини відсутності більшості паремій у нормативних словниках загальновідомі: насамперед це обмежений обсяг словникової статті, принцип мінімізації витлумачення, труднощі в доборі яскравого ілюстративного матеріалу тощо. З огляду на те, що паремійні фонди цікаві не лише як результат акумулювання та систематизації соціокультурного досвіду, але й соціальної адаптації найрізноманітніших виявів норм: панівної моралі, цінностей та оцінних критеріїв, норм етикету, звичаїв, обрядів, побутової ерудиції і т. ін., такі прогалини можуть бути і повинні

бути заповнені. Це стосується як спеціальних пареміографічних праць, так і нормативних (академічних) лексикографічних праць тлумачного типу.

Словникові статті академічного видання одинадцятитомного “Словника української мови” передбачають витлумачення не лише значення окремого слова, але й подекуди фразеологічного (пареміологічного) матеріалу. Однак здебільшого упорядники обмежилися переліком фразеологічних одиниць, а в окремих ситуаціях маніфестують найвідоміші паремії з їх зазвичай “мінімізованим” тлумаченням. Так, скажімо, пареміологічна одиниця **◇ хоч пан, хоч пропав** репрезентована в межах словникової статті з реєстровим словом **пан** [СУМ VI: 41], супроводжується тлумаченням, ілюстрацією та паспортизацією. Подекуди, навпаки, тлумачення є деталізованим за відсутності ілюстративного матеріалу: **◇ приший кобилі хвіст** – ‘про того, хто не відіграє ніякої ролі; про те, що зайве, непотрібне’ [СУМ IV: 201] (див. також: **◇ крига скресла** [СУМ IV: 342]). Пошук потрібної пареміологічної одиниці десь-недесь ускладнюється використанням спеціальної ремарки *див.*, яка відсилає користувача до іншої словникової статті з реєстровим словом-компонентом усталеної конструкції. Наприклад: **◇ сон рябої кобили** [СУМ IX: 456] відповідною ремаркою відсилає користувача до словникової статті з реєстровим словом **кобила** [СУМ IV: 201]. Однак переважна частка пареміологічного фонду з означених вище причин залишається поза увагою укладачів нормативних словників загальнонавчальної лексики.

Посилену увагу лексикографів привертають нині спеціальні лексикографічні праці, де згідно з традиціями, започаткованими ще М. Номисом, кожна паремія розміщується в загальному алфавітному порядку. До цього способу вдаються упорядники не лише тлумачних, але й перекладних словників. Варто, очевидно, зауважити, що цей спосіб не розв’язує всіх завдань лексикографії. До того ж для користувача відповідної лексикографічної праці він є менш зручний, бо розшукати потрібну пареміологічну одиницю досить складно. До цього часу триває пошук об’єктивної методики лексикографічного опрацювання паремій. Наведемо зразок можливої словникової статті:

СІМ П’ЯТНИЦЬ НА ТИЖДЕНЬ. Використовують у ситуації, коли хочуть підкреслити, що хтось доволі часто змінює своє рішення (пор.: **Захотілося – запрягайте, відхотілося – випрягайте; Сип борщу, подай кашу, неси піти**). – *У наших урядників, костиль їм у гузно, сім п’ятниць на тиждень! <...> Моє запитання Манжула залишив без відповіді. Але він, здається, дотримувався тієї ж думки, що й Голик-Залізник – про сім п’ятниць на тиждень. Тому вислухав нас напрочуд спокійно і стримано, без отієї погорди, з якою закордонні посланці годували нас казками про гасло* (В. Шкляр “Залишенець. Чорний Ворон”).

Перед укладачем спеціального пареміологічного словника також постає проблема упорядкування словникових статей. При цьому необхідно дотриматися балансу інтересів: користувач повинен легко знаходити у словнику потрібну інформацію, укладач – відобразити власний погляд на організацію пареміологічного фонду. Принципи побудови, упорядкування словника зазвичай викладено в передмові, але лише окремі користувачі

детально чи хоч би побіжно ознайомлюються з нею. Відсутність чітких критеріїв аналізу паремій, принципів добору матеріалу, неврахування його специфіки й особливого статусу в мовній системі, співвідношення універсального й національного в різних типах паремій, зокрема в дослідженнях на матеріалі однієї мови, іноді призводить до викривлення очікуваних результатів. Свого часу Ю. Шевельов акцентував: “<...> у Номиса покажчики незадовільні і розшукати потрібний фразеологізм (паремію – *авт.*) – справа нелегка” [Шевельов 2009: 467].

Нині в українському мовному просторі з огляду на низку причин назріла нагальна потреба в перекладному пареміологічному словнику. Ураховуючи досвід наявних лексикографічних джерел як авторитетних, так і менш знаних, визначаємо завдання двомовного українсько-російського та російсько-українського пареміологічного словника: зібрати й упорядкувати найбільш уживані паремії української та російської мов, описати значення і можливості використання в тексті, продемонструвати варіювання в мовленні, окреслити типові ситуації, у яких вони побутують, виявити “фонову” культурно-історичну інформацію, подати смислову й ситуативну характеристику. Наведемо зразки, відповідно, українського та російського реєстру:

БІДА БІДУ ПЕРЕБУДЕ – ОДНА МИНЁ, ДЁСЯТЬ БУДЕ. Використовують у ситуації, коли хочуть підкреслити, що неприємності з’являються одна за одною, одна невдача супроводжується іншою (пор.: *Біда́ біду́ тягне; Біда́ з бідю́ ходить; Нещáстя хóдить páрами; Як тільки дощ, то злива; рос. Беда́ беду́ родит; Беда́ <никогда́> не приходит (не ходит) одна́ (в одинóчку); Одна́ беда́ не ходит, за собо́й го́ре вóдит; Пришла́ беда́ – отвори́й ворота́).*

ВАСИЛЬ БА́БИ СЕСТРА́ В ТРЕ́ТІХ, А Я ЙО́МУ СВА́ХА. Використовують у ситуації, коли хочуть підкреслити, що між людьми відсутні безпосередні родинні зв’язки або вони є далекими родичами (пор.: *Його́ ма́ти й моя́ ма́ти в одній во́ді хустки́ пра́ли; Ми ро́дичи – на одно́му со́нці ону́чі суши́ли; Пень горі́в, а він ру́ки нагрі́в та й став йому́ дядьком; Роді́на – кумового́ найми́та дити́на; Така́ рідня́, як чорт кози́ дядько); рос. Бли́жняя родня́ – на одно́м со́лнце ону́чи суши́ли.*

ОДИ́Н ДІ́ДЬКО, ЩО СТРИ́ЖЕНИЙ, ЩО КУДЛА́ТИЙ: КО́ЖЕН ЛЮ́БИТЬ БРА́ТИ. Використовують у ситуації, коли хочуть підкреслити, що щось одне зовсім не краще за інше. Говорять, коли що-небудь нове, віднайдене, набуто виявляється за своїми властивостями таким самим, як і старе (пор.: *Оди́н чорт – що соба́ка, що хорт; Хрін від ре́дьки не солóдший; Який ді́дько пе́чений, такий і ва́рений; рос. Хрен ре́дьки не сла́ше.*

БЕДА́ ВЬМУЧИ́Т, <БЕДА́> И ВЬУЧИ́Т. Употребляється в ситуації, когда хотят подчеркнуть, что кто-то научится жить в трудных условиях; неприятности влекут за собой не только отрицательный, но и положительный опыт; учат, как поступать в трудной ситуации. Говорится в качестве поучения или утешения человеку, оказавшемуся в затруднительном положении, или с облегчением, когда найден выход из тяжелой ситуации (ср.: *Беда́ все́му нау́чит; Беда́ ум нашла́; Бе́ды му́чат, да уму́ учат; Наму́чишься – нау́чишься;*

Нужда́ нау́чит калачі́ есть; Что му́чит, то и́ учит); *укр.* **Біда́ помучи́ть і му́дрості́ нау́чить; Ліхо́ (біда́) всьогó навчи́ть; Ліхо́ (біда́) ро́зуму вчи́ть; Навчи́ть біда́ ворожи́ти, як нема́ що в рот ложи́ти; Навчи́ть біда́ ка́шу (коржі́ з ма́ком) їсти; Навчи́ть біда́ пла́кати.**

БЕДА́, КОЛЬ ПИРОГІ́ НАЧНЕ́Т ПЕЧЬ САПО́ЖНИК, <А САПОГІ́ ТАЧА́ТЬ ПИРО́ЖНИК>. Употребляется в ситуации, когда хотя́т подчеркнуть, что каждый́ должен заниматься своим делом. К чему́ призван, что умеешь, тем и занимайся. Говорится, когда человек неудачно пытается заняться незнакомым, неосвоенным еще делом. *укр.* **Коли́ не пирі́г, то й не пирожи́ся, коли́ не тја́миш, то й не бері́ся; Швець знай своє шевство, а в кравецтво не лізь; Як не кова́ль, то й рук не пога́нь.**

БЕЗ МЕНЯ́ МЕНЯ́ ЖЕНИ́ЛИ. Употребляется шутливо или иронично в ситуации, когда принимаются решения или совершаются некие деяния, касающиеся непосредственно человека, во время его отсутствия, без его на то согласия. *укр.* **Гни́сь, не гни́сь, а жени́сь; Не сказа́вши, мене́ ожені́ли; Не хо́че ку́рка на весі́лля, та несу́ть; Ожені́ли (одружи́ли), мене́ не спита́вши.**

Реестр пропонованого пареміологічного словника варто сформувати з: а) активних у сучасній українській і російській мовах паремій, широко представлених у художньому, публіцистичному й розмовно-побутовому мовленні; б) ідеологічно застарілих одиниць, що зберігають конкретний соціально-історичний зміст; в) паремій іншомовного походження, що набули продуктивності в українській і російській мовах; г) афоризмів, що відірвалися від свого літературного джерела. Подекуди, очевидно, у словниковій статті може бути наявна й довідкова інформація історико-етимологічного характеру чи вказівка на джерело походження. Адже навіть при спільному джерелі виникнення пареміологічних одиниць, не кажучи вже про випадки їх паралельного формування в різних лінгвокультурах на основі ізоморфності об'єктивного світу, семантика таких універсальних одиниць зазнає етнокультурних "корекцій". Етнокультурні зрушення "провокують" зміщення образів-еталонів у різних мовах. Наприклад:

УСЬОМУ́ СВІЙ ЧАС, *бібл.* Використовують у ситуації, коли хочуть підкреслити, що все відбувається у визначений термін, не раніше і не пізніше. Іноді висловлюють як пораду не поспішати, довіритися ходу подій, долі (пор.: **Не тепер по грибі́ ході́ти – восе́ни, як бу́дуть роді́ти; Порю́ю сіно ко́сять; Прои́шло лі́то – не ході́ в луг по ка́ліну; Свій час на ко́жну спра́ву; Тоді́ дері́ луб'я́, як дереться́; Уся́кому овочеві́ свій час;** *рос.* **Все́му своё́ вре́мя (свой час, черед); Все в по́ру, да в срок, так и бу́дет толк; Все в свой срок: приде́т вре́мечко, выра́стет из се́мечка; Вся́кое се́мя зна́ет своё вре́мя; Вся́кой ве́щи вре́мя; Вся́кому о́вощу своё́ вре́мя; Приде́т вре́мя, бу́дет и на́ша порá.**

ГДЕ ДЫМ, ТАМ И ОГОНЬ, <А ГДЕ КВАС, ТАМ И ГУ́ЩА>. Употребляется в ситуации, когда хотя́т подчеркнуть, что для кожного́ следствия́ есть своя причина; одно явление обязательно обуславливає́ другое. *укр.* **Де верба́, там і вода́; Де вода́, там і верба́; Де не горі́ть, там не ку́ри́ть; Ді́му без во́гню не бува́є; Нема́ ді́му без во́гню; Там крини́ця, де верби́ться.**

ГДЕ ШИ – ТУТ И НАС ИЩІ. Употребляється для характеристики кого-либo корыстного, извлекающего личную пользу, ищущего выгоды (ср.: *Где блины – там и мы; Где с маслом каша, тут и место наше*); *укр. Де кисіль – там і сів; Де пиріг – там і ліг.*

Якщо варіативність лексичної одиниці – поодинокий виняток, у пареміологічному фонді це норма. Варіантність паремій викликана низкою причин. В одному разі нові варіанти постають унаслідок заміни якогось компонента іншим, переважно подібним за змістом, в іншому – той чи той варіант з'являється внаслідок формальної чи словотвірної видозміни одного з компонентів, нарешті, новий варіант може утворитися в результаті лексико-граматичної перебудови пареміологічної одиниці:

БЕРЕЖЕНОГО (СТЕРЕЖЕНОГО) БОГ БЕРЕЖЕ (СТЕРЕЖЕ).

Використовують у ситуації, коли хочуть підкреслити, що обачність не завадить; небезпеки уникне той, хто сам обережний. Висловлюють як пораду бути обачним або як виправдання чиєїсь надзвичайної обережності (пор.: *Береженого Бог береже, а козака шабля; Бережі вуха, бо вкусьть муха; Не бері заліза в руки, поки на нього не пліонеш; Оглядайся на задні колеса*); *рос. Береженого <и> Бог бережёт; Береженого коня зверь не берёт; Бог-то Бог, да <и> сам не будь плох; На Бога надёйся, а сам не плошай; Осторожность – мать безопасности.*

Коли у справі підготовки й видання словників переважає стихійність, таку продукцію слід визнати лексикографічним примітивом. Лише кваліфіковане лексикографічне опрацювання паремій, що спирається на принцип нормативно-довідкового спрямування, відповідність рівневі сучасної науки, а також можливість задоволення високих вимог і різнобічних запитів мовців забезпечить авторитет анонсованій лексикографічній праці.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СУМ IV – Словник української мови: в 11-и т. Т. IV. – К.: Наукова думка, 1973. – 840 с.
СУМ VI – Словник української мови: в 11-и т. Т. VI. – К.: Наукова думка, 1975. – 832 с.
СУМ IX – Словник української мови: в 11-и т. Т. IX. – К.: Наукова думка, 1978. – 916 с.
УМ 2000 – “Українська мова”. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 274–281.

ЛІТЕРАТУРА

Бондар 2006 – Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: [навч. посібник]. – К.: Академія, 2006. – С. 293–353.

Будагов 1989 – Будагов Р. А. Толковые словари в национальной культуре народов. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 151 с.

Демська 2010 – Демська О. Вступ до лексикографії: [навч. посібник]. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2010. – 266 с.

Синиця 2011 – Синиця І. А. Передмови лексикографічних праць як об'єкт жанрознавчих досліджень // Мовознавство. – 2011. – № 5. – С. 42–49.

СУЛМ 1973 – Сучасна українська літературна мова: Лексика. Фразеологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 439 с.

Теория 1984 – Теория и практика современной лексикографии: Сб. научн. тр. / Отв. ред. Р. П. Рогожникова. – Л.: Наука, 1984. – 183 с.

Шевельов 2009 – Шевельов Ю. Вибрані праці: у 2-х кн. Кн. I. Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2009. – 583 с.

Щерба 1974 – Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии // Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – С. 262–275.

Koloyiz Zhanna, Malyuha Nataliya

PERSPECTIVES OF LEXICOGRAPHICAL PROCESSING OF PROVERBS

The article tells about the achievements in the field of national lexicography. Modern Ukrainian lexicography is regarded as being in a stage of intensive development, mass creation of new types of dictionaries. The peculiarities of creation of these lexicographical works and the problems of placing of proverbs in academic dictionaries are considered. The prospects of lexicographical processing of proverbs are outlined. The samples entries for monolingual and bilingual dictionaries of proverbs are cited.

ПРО СТРУКТУРУ СТАТТІ У СЛОВНИКУ МІЖМОВНИХ ОМОНІМІВ

Словники міжмовних омонімів належать до так званих диференційних словників. Мета таких словників – виявити й показати семантичний контраст близьких за формою, але різних за змістом і вживанням слів двох зіставляваних мов. Світова лексикографія має чимало таких словників. Найвідомішими серед них є словники французько-англійських міжмовних омонімів М. Кесслера і Ж. Дерокіні, іспансько-французьких Л. Дюпона, німецько-французьких М. Рейнхеймера, російсько-чеських Й. Влчека, англійсько-російських за загальною редакцією В. В. Акуленка, німецько-російських К. Г. М. Готліба, російсько-польських К. Кусаля, чесько-польських Д. Шипки. В Україні вийшло два таких словники – українсько-польських міжмовних омонімів І. Кононенко й О. Співака й російсько-українських автора цих рядків.

Як правило, структура словникових статей опублікованих словників міжмовних омонімів складається з двох частин відповідно до двох зіставляваних мов, і кожна з частин має такий вигляд: наводиться слово, дається його граматична і стилістична характеристика, потім йде тлумачення значень слова з відповідним ілюстративним матеріалом. У випадку багатозначності (а багатозначні слова в цих словниках явно переважають) значення розміщуються в такій самій послідовності, як вони наведені в тлумачних і двомовних перекладних словниках, тобто спочатку даються головні, прямі значення, потім переносні, стилістично забарвлені, наприкінці маловживані. Ось зразки таких статей:

DEMON – ДЕМОН

demon [di:mɒn] *n* *исч.* **1.** злой дух; падший ангел; = **демон**¹; **2*** *перен.* злий, жестокый человек; злодей; а *regular* ~ *разг.* сущий дьявол; **3*** (*часто* даемон) добрый гений; покровитель; **4*** *разг.* энергичный или очень способный человек; he is a ~ for work он работает как вол. *Joe was a dozen of demons for work* (J. London). *Джо работал как дюжина чертей.*

Демон *м.* **1.** = demon¹. *Печальный демон, дух изгнания, Летал над грешною землей* (М. Лермонтов). *The woeful Demon? Spirit of banishment, O'er sinful Earth his way did wing.* **2.** *поэт. уст.* олицетворение какой-л. страсти, увлечения, порока spirit; *ср.* demon¹. *Демон нетерпения опять мною овладел* (А. Пушкин). *I was again overcome by the demon of impatience*

[Акуленко 1969: 109]

ОТТИСК – ODCISK

оттиск *т* **1.** odcisk, ślad: Оттиск подковы. Odcisk podkowy. Оттиск башмака. Odcisk (śląd) buta. **2.** odbitka: Корректурный оттиск. Odbitka korektorska. **3.** nadbitka: Отдельный оттиск. Osobna nadbitka.

odcisk *м.* **1.** отпечаток, след, оттиск: Odciski stóp w piasku. Отпечатки ног на песке. Odciski palców. Отпечатки пальцев. Odciski kopyt końskich.

Следы конских копыт. Odcisk pieczęci. Оттиск печати. 2. мозоль: Odcisk na podze, na dłoni. Мозоль на ноге, на ладони [Kusal 2002: 84].

БАНЯ – BANIA

БАНЯ¹, -і, ж. 1. розм. Спеціальне приміщення, де паряться і миються; лазня. *Фінська, російська баня. Митися в бані.* 2. тільки одн., перен., розм. Прочуханка. *Як він пізно прийде додому, жінка йому влаштує баню.*

БАНЯ², -і, ж. 1. Опуклий дах, що має форму півкулі; купол. *Позолочені, блакитні бані. Бані церкви, собору, дзвіниці.* 2. перен. Про сферичну поверхню або предмет такої форми. *Баня парашута. Баня неба.*

BANIA, -ні, ж. 1. Посудина, що має кулясту форму. *Szklana bania.* 2. Те, що нагадує банку. *Na dłoniach po oparzeniu wyskoczyły mi wodniste banie.* 3. = **баня²**. *Banie cerkwi lśniły w słońcu.* 4. учн. Двійка. *Z fizyki znowu dostał banie.* 5. прост. Голова. *Po imprezie bolała go bania* [Кононенко, Співак 2008: 24].

Така подача значень у словнику диференційного типу є дещо незручною для користувача, бо омонімічні значення багатозначних слів губляться серед інших значень і їх важко відшукати. На нашу думку, у словниковій статті слід спочатку наводити (подавати) повні (абсолютні) міжмовні омоніми, тобто розбіжні значення, які не мають нічого спільного, потім часткові міжмовні омоніми, тобто значення, які різняться семантичними відтінками, стилістичною характеристикою, частотністю вживання (належністю до активних і пасивних семантичних одиниць) і зумовленою цим сполучуваністю. Нарешті, подаються значення, які у зіставлюваних мовах збігаються. Користувач словника в цьому випадку легко помітить, у чому семантична розбіжність між співвідносними лексемами двох мов, бо тут на першому місці наводяться омонімічні значення. Сприйняттю семантичних відмінностей слів також сприяють символічні знаки – ♦, який символізує неповний збіг значення (цей знак у статті використовується один раз, і він означає, що подані після нього всі значення аж до кінця статті або до іншого знака характеризуються неповним збігом), і ○, який символізує повний збіг значень (також для всіх значень, що йдуть після нього).

Значення слів розкриваються цілою системою способів: 1) коротке тлумачення; 2) відсилання до іншого слова; 3) опис позначених словом предметів і явищ; 4) перекладні еквіваленти, зокрема залучення синонімів як можливих еквівалентів; 5) стилістичні ремарки; 6) ілюстрації реченнями і словосполученнями. Потрібно наводити сполучуваність там, де міжмовна омонімія виявляється в тонких, ледь помітних семантичних нюансах, оскільки тільки вона може виявити семантичні і стилістичні розбіжності, обмеження у вживанні слова.

Як ілюстрацію до викладених тут рекомендацій наведемо дві статті, розроблені для Словника російсько-українських міжмовних омонімів.

ВИД – ВИД

Вид¹, -а (-у), предл. о в иде, в виде, в видú, на видú, м.

1. мн. ч. (виды, -ов). Предложения, намерения, планы, расчёты на что-либо; укр. плáни, перспективи, на́міри. *Новое назначение открывает ему широкие виды на будущее* (В. Короленко).

◇ **Имѣть виды на когѳ-что** – рассчитывать на кого-, что-либо; укр. розраховувати, сподіватися на кого-що; вѳжити на кого-що. **Имѣть в виду когѳ-что** – думать о ком-, чѳм-либо; принимать во внимание; иметь намерение; укр. мѳти на увѳзі.

◆2. Внешность, видимый облик; состояние. *Красивый вид имеют густые ели, украшенные белоснежными капюшонами* (В. Арсеньев). *Больной вид. Лукавый вид. Важный вид.*

◇ **Дѣлать вид** – притворяться; укр. удавѳти, робити вигляд. **Ни под каким видом** – ни под каким предлогом; укр. нѳ в якому рѳзі.

○ 3. Перспектива, открывающаяся взору; зрелище, картина. *Вид из окна напоминает ему молодость в маленьком городе за полярным кругом* (В. Каверин).

◇ **Для вида** – для видимости, напоказ; укр. для годиться. **Видѳть виды** – много испытать, пережить; укр. бувѳти в бувѳльцях. **Видѳвший виды** – много испытавший; укр. бувѳлий; що бувѳв у бувѳльцях. **Из виду (вида) скрыться** – исчезнуть; укр. зникнути з очѳй. **Стѳвить на вид кому** – делать предупреждение; укр. робити зауваження. **Терять из виду** – перестать видеть; опускѳти (губити) з очѳй.

Вид², -а, м. 1. Разновидность, тип. *Стремительная тактика современной войны породила вид войскового подразделения – штурмовые группы* (А. Кожевников).

2. Подразделение в систематике, входящее в состав высшего раздела – рода. *Таким образом, .. сама наука относится к литературе, как вид к роду, как часть к целому* (В. Белинский).

3. *Лингв.* Грамматическая категория в некоторых языках, обозначающая характер протекания действия. *Совершенный вид глагола.*

Вид¹, -у, м. Передняя часть головы человека; лицо. *Соломѳя з таким смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльѳза за сльѳзою* (М. Коцюбинський).

◆ 2. = **вид¹2.** (*редко; обычно: образ, подѳба, стан*). *Здалеку веселий вид має сѳльце* (М. Коцюбинський).

○ 3. = **вид¹3.** *Я вилѳзла тѳльки на одну могилу, але зате на саму найвищу, – вид з неї дуже широкий і хороший* (Леся Українка).

Вид², -у, м. 1. = **вид²1.** *Партизани пѳдпустили противника на близьку вѳддаль і зустріли його ураганим вогнем зразу з усѳх видѳв зброї* (С. Ковпак).

2. = **вид²2.** *Елегѳя – вид лѳрики.*

3. = **вид²3.** *Недоконаний вид дѳєслова.*

Саме так опрацьованѳ словниковѳ статтѳ в нашому Словнику російсько-українських мѳжмовних омонѳмѳв [Кочерган 1997: 45–46].

Принадѳдно зауважимо, що у свѳтовѳй лексикографѳчнѳй практицѳ словники розглядуваного типу називаються то перекладними словниками мѳжмовних омонѳмѳв, то просто словниками мѳжмовних омонѳмѳв, часто без наявних для цього аргументѳв. Пор.: Кусаль К. Русско-польский словарь межъязыковых омонимов. – Вроцлав, 2002; Кононенко І., Спѳвак О. Українсько-польський словник мѳжмовних омонѳмѳв і паронѳмѳв. – К.: 2008; Lipczuk R., Kaųny A., Schatte Ch. Niemiecko-polski słownik tautonimѳw. –

Warszawa, 1995; Англо-русский и русско-английский словарь “ложных друзей переводчика”. – М., 1969, з одного боку, і Szalek M. Słownik homonimów rosyjsko-polskich. – Poznań, 2004; Šipka D. Rečnik srpsko-poljskih homonima i paronima. – Poznań, 1999, Vlček J. Slovník rusko-české homonymie a paronymie. – Praha, 1966 – з другого. Нам видається, що така відмінність у назвах повинна залежати від характеру опрацювання статей у словнику, від їх структури. До першої групи словників, на нашу думку, можна віднести лише ті словники, в яких тлумачення значень і ремарки даються не однією, як то звичайно буває, а двома мовами і всі ілюстрації перекладаються на іншу мову. Із названих вище словників цим критеріям певною мірою відповідає лише словник К. Кусаля, у якому в першій частині словникової статті наведено російське заголовне слово з граматичною, експресивно-стилістичною характеристикою, польські еквіваленти (переклади) і контексти-ілюстрації та їх переклад на польську мову. У другій частині подано польське заголовне слово з його граматичною і експресивно-стилістичною характеристикою, російські переклади (еквіваленти) з контекстами-ілюстраціями та їх перекладом російською мовою.

ФЛЯГА – FLAGA

фля́га *ж* 1. maniera; bidon: Походная фляга. Manierka turystyczna (podróžna) a. żołnierska. 2. bańka: Молочная фляга. Wańka do mleka

flaga *ж*. Флаг: Flaga państwowa. Государственный флаг. Zatknąć flagę. Водрузить флаг [Kusal 2002: 167 – 168].

ЗАБОЇ – ZABÓJ

забо́ї *м* 1. górn. przodek: Работать в забое. Pracować na przodku. 2. ubój: Забой скота. Ubój bydła.

zabój *м. разг. (только в выражении: ♦ Na zabój)* сильно, безумно, страстно; ♦ без памяти *от кого*; ♦ Kochać się na zabój *w kim*. ♦ Быть без ума *от кого*; ♦ быть без памяти *от кого*; ♦ души не чают *в ком*; ♦ быть по уши влюблённым *в кого* [Kusal 2002: 32].

Коли ж усі тлумачення лексем і ремарки в двох частинах словника подано однією мовою і ілюстративний матеріал не перекладено на іншу мову, то достатніх підстав для зарахування таких словників до першої групи немає. Виходячи з викладених вище міркувань, укладений І. Кононенко і О. Співаком словник, у якому до переважної більшості значень українських слів не подано польських відповідників, а українське і польське слово тлумачаться українською мовою – треба було б назвати не “Українсько-польський словник міжмовної омонімії і паронімії”, а “Словник українсько-польської омонімії і паронімії”, тобто за таким принципом, як названо словники М. Шалека, Д. Шипки, Й. Влчека.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Акуленко 1969 – Англо-русский и русско-английский словарь “ложных друзей переводчика” / Составили В. В. Акуленко, С. Ю. Комиссарчик, Р. В. Погорелова, В. Л. Юхт / Под общим руководством В. В. Акуленко. – М.: Советская энциклопедия, 1969.

Кононенко, Співак 2008 – Кононенко І., Співак О. Українсько-польський словник міжмовних омонімів. – К.: Вища школа, 2008.

Кочерган 1997 – Кочерган М. П. Словник російсько-українських міжмовних омонімів. – К.: Академія, 1997.

Kusal 2002 – Kusal K. Rosyjsko-polski słownik homonimów międzyjęzykowych. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2002.

Mychajlo Kocherhan

ABOUT THE STRUCTURE OF THE ENTRY IN AN INTERLINGUAL HOMONYMS DICTIONARY

During the compiling of *The Russian-Ukrainian Interlingual Homonyms Dictionary* it was elicited that traditional structure of the entry in such dictionaries was not handy for users. It was given alternative recommendations as for the entry structuring in the interlingual homonyms dictionaries demonstrated through the example of entries from *The Russian-Ukrainian Interlingual Homonyms Dictionary* compiled by the author. It was also stated that the principles of dictionary material representation in the entries determine the correct titles of these publications.

ПЕРЕКЛАДНА СЛОВ'ЯНСЬКА ФРАЗЕОГРАФІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ

Сьогодні зростає потреба в появі якісних перекладних фразеографічних праць. Мета нашої розвідки – простежити основні теоретичні засади та здобутки перекладної слов'янської фразеографії. Проблема історії, зокрема, української фразеографії XIX–XX ст. присвячені дослідження Л. В. Самойлович [Самойлович 2000], В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка [Ужченко 2005], Ж. Краснобаєвої-Чорної та А. Боровик [Краснобаєва-Чорна, Боровик 2011]; теорію фразеографії розглянуто у [Чепасова 2009]; критичний аналіз двомовних словників представлено у праці О. Ф. Арсентьевої [Арсентьева 2006].

Теорія фразеографії має кілька аспектів опрацювання, серед яких належить виокремити принаймні два: укладання словників та опрацювання інформації, розміщеної в словнику, як для створення електронних словників, так і для подальших фразеологічних досліджень. До теоретичних питань, які залишаються в полі зору дослідників, належать питання: **системності опису; тлумачення значень**, що, у свою чергу, пов'язане з добором відповідників у перекладному словнику; **виокремлення структури фразеологічної одиниці (ФО); подання варіантів ФО; джерел словника; неологіки; оказіональності – узуальності одиниці** тощо. На думку Т. А. Бушуй, адекватна репрезентація фразеології передбачає використання параметрів системної організації ФО мови, які виявляються в їхніх сутнісних змістових, структурних і функційних особливостях із залученням лексико-семантичної, фонетичної, морфологічної, синтаксичної, стилістичної і т. ін. інформації [Бушуй 2009]. Важливо також зважати на те, що неточності у визначенні структури фразеоформи не лише породжують безліч огріхів теоретичного порядку, але й спотворюють у користувачів уявлення про характер функціонування ФО в мовленні, про способи їх залучення до типового контексту вживання [Бушуй 2009]. Найвні дво- чи багатомовні словники не завжди відповідають потребам сучасних користувачів, оскільки “паперовому” словникові не властива чутливість до мовної динаміки. Цей недолік покликаний усунути електронні словники. Прикметною також є поява термінів **активний** словник [Апресян 2000]; **відкритий** словник (OSFPR).

У сучасній фразеографії представлено кілька проектів словників нового типу [КПРИ; БФСРЯ; Байрамова 2010а; Байрамова 2010б]. Новаторським є підхід В. Хлебди, який зазначає: “Словосполучення, яке слугувало репродуктом лише протягом 2–3 місяців передвиборчої кампанії, так само в цьому сенсі фразеологічне, як біблеїзм, який слугував репродуктом століттями, останньому, проте, присвячено вже величезну літературу, перші ж зазвичай фразеологізмами не вважалися й вислизали з поля зору до-

слідників” [Хлебда 2006]. Автор особливу увагу звертає на фіксацію фразеології коротких часових проміжків, а також на дослідження фразеології невеликих соціальних груп, окремих мовленнєвих жанрів. Перспективи фразеографії польський дослідник вбачає в розробленні нових типів фразеологічних словників, серед яких для польського словникарства важливим є створення таких словників, як: історико-етимологічний; частотний; фразеології окремих жанрів мовлення; нормативний, який встановлює межі варіативності одиниць; фразеологічних трансформацій (семантичних і структурно-семантичних); фонічний чи фоно-кінетичний; дериваційний; парадигматичних фразеологічних відношень; неологіки; фразеології невеликих соціальних груп; одномовні й перекладні словники фразеологічних полів (міфологізмів, біблеїзмів, крилатих слів, сталих написів і вивісок, заголовків, емотивних висловів, порівнянь тощо) [Хлебда 2006: 857]. Перелічені типи словників прямо корелюють із проблемами теоретичної фразеології. Власне словники фразеологічних полів, за термінологією В. Хлебди, мають бути й у центрі уваги перекладної фразеографії, оскільки саме в цій ділянці виникає безліч перекладацьких проблем. Вирішити проблеми перекладу мали б дво- чи багатомовні фразеологічні словники на електронних носіях, оскільки саме така форма уможливує чи не щоденну актуалізацію змісту словника. Інколи, на жаль, інноваційність словника дослідники розуміють, як представлення його тексту в електронній формі.

Здійснено спроби опрацювати нові підходи до **представлення фразеологічних одиниць у перекладних словниках** [Аюпова 2009; Кротова 2011]; **джерел словника** [Кротова 2011]. Важливу роль у сучасному словникарстві починає відігравати корпусна лінгвістика, оскільки саме корпуси текстів стають надійним джерелом фактичного матеріалу й семантизації одиниць [див. Кротова 2011; Филипенко 2009]. Важливо зауважити, що фразеографія починає тяжіти до демократичних джерел: саме такий підхід застосовано, як наприклад, у словникарській праці *“Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий”* (БФСРЯ). Використання корпусів текстів, зокрема паралельних, як джерела для словників дасть змогу відобразити об’єктивну фразеологічну картину, подолати “суб’єктивізм” укладача.

Окрім того, важливим аспектом теорії фразеографії залишається лінгвокультурологічний, оскільки традиційні фразеологічні словники (виняток становлять словникарські праці М. Номиса та І. Франка) не містять такого компонента, як лінгвокультурологічний коментар, на важливу роль якого звертають увагу фразеологи [Федуленкова, Поцелуева 2011]. Суттєві досягнення в цьому аспекті має російська “одномовна” лексикографія (БФСРЯ; КПРИ; СФСРЯ). Хоча згадані словники не належать до перекладних, однак їхня поява створює міцну базу для укладання точних перекладних словників, оскільки сприяє правильному добору відповідників, створенню лінгвокультурологічних коментарів у дво- чи багатомовних фразеографічних джерелах. Так, потребу лінгвокультурологічного коментування втілено, наприклад, у “нефразеологічній” праці *“Polsko-rosyjski tezaurus konstant kulturowych”* (PRTKK), а також у (ПКСУПП).

Щодо опрацювання фразеографічної інформації, то сьогодні частіше дво- чи багатомовний словник розглядають як самодостатнє культурне надбання, основу для зіставних студій [Васильєва 2011]. На сучасному етапі слов'янська фразеографія представлена низкою вагомих праць, присвячених різним слов'янським паралелям. Вихідною мовою є **білоруська**: А. S. Aksamitaj, M. Czurak *“Słownik frazeologiczny białorusko-polski”* (Warszawa, 2000); **болгарська**: А. Кошелев, М. Леонидова *“Българско-руски фразеологичен речник”* (Москва; Софія, 1974); С. Влахов *“Сопоставительный словарь пословиц – болгарских, русских, английских, французских, немецких (и латинских)”* (Софія, 1998); **кашубська**: В. И. Ермола *“Кашубско-русский фразеологический словарь”* (Санкт-Петербург, 2011); **польська**: К. М. Гюлумянц *“Польско-русский фразеологический словарь”* (Москва, 2004); W. Chlebda, J. Wawrzyńczyk *“Польско-русские идиомы”* (Warszawa, 2009); J. Kazojć *“Otwarty słownik frazeologiczny polsko-rosyjski”* (2009); **російська**: Я. Станкевіч *“Маленькі маскоўска-беларускі (крывіцкі) слоўнічак фразеолёгічны і прыказкаў ды прывітаньні, зычэньні і інш.”* (Менск, 1944); С. Зьміцер *“Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем”* (Менск, 1991); И. А. Киселёв *“Русско-белорусский фразеологический словарь для средней школы”* (Менск, 1991); К. Панчев *“Диференциален фразеологичен руско-български речник”* (Софія, 1955); Бабов К., Въргулев А. К *“Тематичен руско-български речник”* (Москва–Софія, 1961); К. Андрейчина та ін. *“Русско-болгарский фразеологический словарь”* (Москва; Софія, 1980); С. Влахов *“Тематичен руско-български речник на фразеологизмите”* (В. Търново, 1994); O. Spirydowicz *“Rosyjsko-polski słownik idiomów”* (Warszawa, 1988); S. Karolak *“Słownik frazeologiczny rosyjsko-polski”* (Warszawa, 1998); J. Lukszyn, M. Kuratczyk *“Wielki słownik frazeologiczny: polsko-rosyjski, rosyjsko-polski”* (Warszawa, 1998); W. Chlebda, V. M. Mokienko, S.G.Shulezhkova *“Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów”* (Łask, 2003); Н. Беленькова *“Нема приповідки без правди. Російські прислів'я та приказки з українськими відповідниками”* (Київ, 1969); Вирган І. О., Пилинська М. М. *“Російсько-український словник сталих виразів”* (Харків, 2002); Ю. Ф. Прадид *“Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека”* (Симферополь, 1994); Л. П. Дядечко *“Новое в русской и украинской речи: Крылатые слова (материалы для словаря)”* (Київ, 2002); І. Г. Данилюк *“Великий сучасний російсько-український українсько-російський словник фразеологізмів та сталих виразів”* (Донецьк, 2009); M. Martinková *“Rusko-Český frazeologický slovník”* (Praha, 1953); L. Stěpanova *“Rusko-český frazeologický slovník”* (Olomouc, 2007); **українська**: К. Потапенко-Калоянова *“Українсько-болгарський фразеологічний словник”* (Київ, 2011); І. С. Олійник, М. М. Сидоренко *“Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник”* (Київ, 1978); *“Українсько-англо-російський ілюстрований фразеологічний словник”* (Донецьк, 2007); О. Левченко *“Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь”* (Львів, 2011); **хорватська**: А. Menac, D. Sesar, R. Kuchar *“Hrvatskosrpsko-češko-slovački frazeološki rječnik”* (Zagreb, 1986); А. Menac,

D. Sesar, R. Kuchar “Hrvatsko-češko-slovački frazeološki rječnik: s indeksom českih i slovačkih frazema” (Zagreb, 1998); Ž. Fink та ін. “Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema” (Zagreb, 2006); A. Menac, Ž. Fink Arsovski, I. Mironova Blazina, R. Venturin “Hrvatsko-ruski frazeoloski rjecnik” (Zagreb, 2011); D. Sieczkowski “Podstawowy słownik frazeologiczny chorwacko-polski” (Oświęcim, 2011); **чеська:** E. Mrhačová, M. Balowski “Česko-polský frazeologický slovník” (Ostrava, 2009); V. M. Mokieńko, A. Wurm “Česko-ruský frazeologický slovník” (Olomouci, 2002); E. Mrhačová, R. Ponczova “Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice: Česko-polský a polsko-český slovník” (Ostrava, 2003); T. Z. Orłoś та ін. “Velký česko-polský frazeologický slovník” (Kraków, 2009).

Найвні словники відрізняються кількістю мов, обсягом уміщеного матеріалу, способом його подання, призначенням словника, носієм (окремі існують лише в паперовій чи електронній формі). Переважає двомовна фразеографія, хоча існує й кілька багатомовних словників. Так, авторський колектив під керівництвом Ж. Фінк уклав словник слов'янської порівняльної фразеології, у якому вихідною мовою є хорватська, а цільовими – словенська, македонська, болгарська, українська, російська, польська, чеська та словацька мови (“Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema”, 2006) [Фінк]. Матеріал для дослідження української, російської, білоруської, болгарської та польської фразеологічних картин світу згромаджено в (УРББПСР).

Отже, аналіз перекладних словників засвідчує той факт, що низці фразеографічних праць властива гіперкомпресія в поданні лінгвістичної інформації (йдеться про уміщення лише міжмовних відповідників), окремі ж – пропонують ту чи ту конфігурацію лінгвістичних параметрів. Повний опис ФО у дво- чи багатомовному словнику мав би містити: дефініції фразеологізмів, причому дефініція має бути наближена до “семантичних універсалій”; наголос; варіанти (фонетичні чи графічні форми компонентів; граматичні варіанти того самого компонента; синонімічні варіанти; морфологічні та синтаксичні); позначення факультативних складників фразеологічної одиниці; стилістичну й емотивно-експресивну характеристики фразеологізму [див. про це: Аюпова 2009]; граматичні властивості фразеологізму; вказівки про сполучуваність; типові приклади контекстуального вживання; культурологічний та етимологічний коментар до фразеологізмів; фразеологічні синоніми; фразеологічні антоніми; інформацію про частотність.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

БФСРЯ – Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / Отв. ред. В. Н. Телия. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006.

КПРИ – Алефиренко Н., Золотых Л. Фразеологический словарь: Культурно-познавательное пространство русской идиоматики. – М.: ЭЛПИС, 2008.

ПКСУПП – Северенюк В. М. Популярний коментований словник українських прислів'їв та приказок. – Луцьк: Твердиня, 2012.

СФСРЯ – Жуков А. В., Жукова М. Е. Современный фразеологический словарь русского языка. – М.: Астрель, 2009.

УРББПСР – Левченко О. П. Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2011.

OSFPR – Kazoјі J. Otwarty słownik frazeologiczny polsko-rosyјski V.02.2009. Słownik zawiera 33127 frazeologizmów, 2009.

PRTKK – Zmarzer W., Lukszyn J. Polsko-rosyјski tezaurus konstant kulturowych. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2007.

ЛІТЕРАТУРА

Апресян 2000 – Апресян Ю. Д. Английские синонимы и синонимический словарь // Англо-русский синонимический словарь. – 5-е изд. – М.: Рус. яз., 2000. – С. 502–543.

Арсентьева 2006 – Арсентьева Е. Ф. Критический анализ русско-английских фразеологических словарей // Ученые записки Казанского университета. – Серия: Гуманитарные науки. – 2006. – Т. 148. – № 2. – С. 43–52.

Аюпова 2009 – Аюпова Р. А. Проблемы лексикографического описания фразеологических единиц (на материале английского, русского и татарского языков): Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Казань, 2009. – 44 с.

Байрамова 2010а – Байрамова Л. К. О проекте славянского фразеологического словаря: универсально-уникальный, историко-этимологический, аксиологический параметры // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2009. – № 24. – С. 184–188.

Байрамова 2010б – Байрамова Л. К. Фразеологические словари нового поколения // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 29 (210). – Филология. Искусствоведение. – Вып. 47. – С. 27–32.

Бушуй 2009 – Бушуй Т. А. Фразеогнездо как единица контрастивного лексического словаря // Вопр. филол. наук. – М.: Компания Спутник+, 2009. – № 6. – С. 83–85.

Бушуй 2010 – Бушуй Т. А. Основы современной теории контрастивной фразеологии // Вестник Челябинского государственного университета. – 2010. – № 29 (210). – Филология. Искусствоведение. – Вып. 47. – С. 47–52.

Васильева 2011 – Васильева А. К. Двухязычные фразеологические словари как основа сопоставительного анализа фразеологических единиц (по материалам фразеологизмов из произведений Ф. М. Достоевского и их переводов на английский язык) // Проблемы истории, филологии, культуры. – Магнитогорск: Изд-во Магнитогорского государственного ун-та, 2011. – С. 624–627.

Костева 1996 – Костева В. М. Способы представления фразеологизмов в двухязычном словаре. На материале немецкого языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1996. – 16 с.

Краснобаева-Чорна, Боровик 2011 – Краснобаева-Чорна Ж., Боровик А. Сучасна українська фразеологія: довідник. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – 93 с.

Кротова 2011 – Кротова Е. Б. Корпусный подход к фразеологии // Вестник Московского ун-та. – Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2011. – № 4. – С. 153–159.

Самойлович 2000 – Самойлович Л. В. Українська фразеологія XIX – поч. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.

Ужченко 2005 – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: Посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 400 с.

Федуленкова, Поцелуева 2011 – Федуленкова Т. Н., Поцелуева Н. В. Культурологический комментарий во фразеологическом словаре // Вестник Ленинградского гос. ун-та им. А. С. Пушкина. – 2011. – Т. 1. – № 1. – С. 219–224.

Филипенко 2009 – Филипенко Т. В. Описание идиом в двухязычном фразеологическом словаре // Вестник Московского университета. – Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – № 1. – 2009. – С. 141–148.

Финк – Финк Ж. Опыт составления словаря славянской сравнительной фразеологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.russian.slavica.org/printout3627.html

Хлебда 2006 – Хлебда В. Маленький личный каталог нерешенных фразеологических задач // Rossica Olomucensia XLIV. – 3 část. – Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2006. – С. 853–857.

Чепасова 2009 – Чепасова А. М. Теоретические составляющие фразеологии // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2009. – № 24. – С. 640–644.

INTERLINGUAL SLAVIC PHRASEOGRAPHY: THEORETICAL CONCEPTS AND PRACTICAL IMPLEMENTATION

The article deals with problems of interlingual Slavic phraseography, highlights important theoretical issues that are in the focus of researchers (systematic description, interpretation of meanings, structure of phraseological unit, providing options of phraseological units, sources of a dictionary, neologic; occasional – common phraseological units). The question of the use of text corpuses was considered, in particular subcorpuses of Internet-discourse as a source of material for phraseography. It was emphasized the importance of new types of dictionaries compiling. There was suggested a list of parameters in dictionary entry in interlingual dictionary of collocations, which can enable the most detailed description of phraseological unit.

СЛОЎНІК МОВЫ “НАШАЙ НІВЫ” Ў КАНТЭКСЦЕ БЕЛАРУСКАГА НАЦЫЯНАЛЬНАГА АДРАДЖЭННЯ ПАЧАТКУ ХХ СТ.

У гісторыі кожнай мовы ёсць асабліва адметныя, этапныя перыяды. Для беларускай мовы такім быў пачатак ХХ ст. – перыяд нацыянальна-культурнага адраджэння. З прыняццем закона “Аб свабодзе друку” (1906 г.) беларуская мова пасля 200-гадовага адлучэння ад сваіх пісьмовых традыцый урэшце зноў набыла афіцыйны статус. Неўзабаве голасна заявілі пра сябе першыя легальныя беларускамоўныя газеты – “Наша Доля”, “Наша Ніва”, “Biełarus” і іншыя.

З фіксацыі на пісьме жывой народнай гаворкі распачалася гісторыя новай беларускай літаратурнай мовы. Найбольшы поспех у яе станаўленні і развіцці, у наданні ёй яркага нацыянальнага аблічча і шырокага грамадскага гучання выпаў на долю штотыднёвай грамадска-палітычнай, літаратурна-мастацкай і навукова-папулярнай газеты “Наша Ніва”, што выдавалася ў Вільні ў друкарні М. Кухты ад 10 лістапада 1906 да 7 жніўня 1915 г. на кірыліцы і лацініцы. Яе рэдактарамі і выдаўцамі ў розны час былі З. Вольскі, А. Уласаў, І. Луцэвіч (Янка Купала). Фінансава газету падтрымлівалі два браты Антон і Іван Луцкевічы, Вацлаў Іваноўскі, Цётка (Алаіза Пашкевіч), сябра Францішка Багушэвіча, першы беларускі рэкламадаўца віленскі прадпрымальнік Зыгмунд Нагродскі і іншыя.

Прадстаўнікі розных славянскіх народаў шчыра віталі газету “Наша Ніва”, бо добра ўсведамлялі, што *“развіццё ешчэ адной нацыянальнай душы – гэта аграмадны дар і скарб для ўсеславянскай і ўсесветнай людзскай культуры”* (“Наша Ніва”, 1910, № 27).

Дзейнасць “Нашай Нівы” выйшла далёка за межы звычайнай газеты. Для беларусаў яна служыла асноўным культурным асяродкам, нацыянальнай школай асветніцтва, сімвалам адраджэння нацыі. У гісторыю беларускага народа “Наша Ніва” ўвайшла як унікальная нацыянальная з’ява, як важны пісьмовы дакумент, помнік-энцыклапедыя традыцыйнай (сялянскай) культуры, як адна з тых гістарычных вежаў, якімі пазначаны шлях беларускай духоўнасці. Ад самага пачатку свайго існавання газета імкнулася абудзіць свядомасць свайго народа, вярнуць яму духоўныя і інтэлектуальныя арыенціры, узняць прэстыж роднай мовы. Асабліва роля ў ажыццяўленні гэтых намераў адводзілася лепшым прадстаўнікам адраджэнцкага руху – выдатным майстрам мастацкага слова, публіцыстам, грамадскім дзеячам, сярод якіх Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Алесь Гарун, Цётка, Канстанцыя Буйло, Змітрок Бядуля, Максім Гарэцкі, Лявон Гмырак, Карусь Каганец, Аляксандр Уласаў, Антон Луцкевіч, Вацлаў Ластоўскі, Ігнат Буйніцкі, Сяргей Палуян, Альгерд Абуховіч і шмат іншых. Развіваючы традыцыі В. Дуніна-Марцінкевіча, Францішка Багушэвіча,

яны рашуча павярнулі нацыянальную мову да народных вытокаў, распачалі этап аднаўлення і напрацоўкі ўсяго таго, што вылучае яе як самабытную, выразна акрэсленую індывідуальнасць сярод іншых культурна-сталых моў свету. Пад іх пяром беларускае гутарковае слова праходзіла апрацоўку мастацкім талентам, шліфавалася, адточвалася, удасканальвалася.

Нашаніўскі перыяд храналагічна кароткі, але надзвычай важны і выніковы ў гісторыі развіцця беларускай літаратурнай мовы. Гэта перыяд, на які прыпала выпрабаванне нашай мовы на жыццёвасць, станаўленне яе лексічнага складу, нацыянальных нормаў, структурна-функцыянальных стыляў і іншых характэрных асаблівасцей. Менавіта на старонках “Нашай Нівы” беларуская мова з простае сялянскай гаворкі ўзнялася да ўзроўню літаратурнай мовы нацыі, а газета – да вышынё агульнанацыянальнага пісьмовага помніка, падобнага якому на тую пару не меў ні адзін славянскі народ. Гэта была ўжо не старая кніжная беларуская мова, не копія беспісьменнага дыялекту, а новая, адзіная для ўсіх беларусаў, пісьмовая мова, у якой агульнанацыянальныя формы відавочна пераважалі над лакальнымі.

Нягледзячы на велізарныя заслугі перад нацыяй, “Наша Ніва” мусіла пастаянна весці змаганне за сваё існаванне, а ў савецкі перыяд яна наогул трапіла пад забарону як антынароднае, ідэалагічна шкоднае выданне. Доступ да зместу “Нашай Нівы” адкрыўся толькі ў самым канцы XX ст., а разам з тым сталі вядомыя яе сапраўдныя планы і намеры ў адносінах да беларускага народа. Вось як яны абазначаны ў звароце рэдкалегіі газеты да сваіх чытачоў: *“Пачынаючы выдаваць беларускую газэту “Наша Ніва”... хочэм адкрыць свае думкі, каб усе маглі нас пазнаць. ...Разумеем мы, як важна цяпер беларуская газэтка, разумеем, якую вялікую работу яна можэ зрабіць. І дзеля таго мы будзем старацца, каб наша газэтка заглянула усюды, каб папала яна і пад стрэху бедной курной хаты мужыка-беларуса. Не думайце, што хочэм служыць толькі ці панам, ці адным мужыкам. Не, ніколі не! Мы будзем служыць усему беларускаму скрыўджэнаму народу, пастараемся быць люстравым жыццём, каб ад нас, як люстра, свет падае у цёмнасць... Ведайце добра, што “Наша Ніва” газэтка не рэдакцыі, але усіх беларусоў і усіх тых, хто ім спагадае. ...Мы з сваёй старанай будзем старацца, каб усе беларусы, што ня ведаюць, хто яны ёсць, – зразумелі, што яны беларусы і людзі, каб пазналі свае права і памаглі нам у нашэй рабоце”* (“Наша Ніва”, 1906, № 1). Для простага чалавека “Наша Ніва” была і заступніцай, і дарадцай. Сваім карэспандэнтам яна раіць: *“Пишыце да нас аба усім што гдзе дзеецца, аб крыудах сваіх і радосцях, як умеете; уселякую пораду вам дамо”* (“Наша Ніва”, 1906, № 2).

Нязменнымі аўтарамі “Нашай Нівы” былі такія выдатныя майстры слова, як Ядвігін Ш., Карусь Каганец, Алаіза Пашкевіч (Цётка), Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Змітрок Бядуля, Алесь Гарун, Цішка Гартны, Максім Гарэцкі і шмат іншых. Толькі за тры гады (1907-1909) у газеце былі змешчаны творы каля ста беларускіх паэтаў і празаікаў. Праз рубрыкі “Пачтовая скрынка”, “Пытанні і адказы”, “Лісты да рэдакцыі”, “Ад рэдакцыі” “Наша Ніва” рэгулярна падтрымлівала стасункі са сваімі

карэспандэнтамі. Ад іх у рэдакцыю паступала самая розная інфармацыя, на якую калектыў газеты жыва рэагаваў і спраўна адгукаўся. Такая актыўная дзейнасць і надзвычай зацікаўленая ўніклінасць у справы сваіх чытачоў, гатоўнасць падтрымаць іх і словам і справай надавала моцы і гонару газеце, падвышала аўтарытэт беларускага нацыянальнага адраджэння.

Асаблівая роля ў адраджэнскім працэсе адводзілася роднай мове. “Калі мы паставілі сабе за мэту – адрадзіць наш народ на нацыянальнай глебе, то нам у першую чэраду трэба адрадзіць сваю мову, – пісаў пісьменнік і публіцыст Сяргей Палуян. Толькі тады ў нас будзе якоесь асобнае нацыянальнае жыццё, бо асобная мова – гэта і ёсць форма нацыянальнай асобнасці” (“Наша Ніва”, 1909, № 35 і 36). Але менавіта на шляху адраджэння мовы паўставала найболей перашкод. Яе абражалі, бэсцілі, прыніжалі. Праціўнікі беларускага адраджэння ўсяляк імкнуліся зганьбіць адраджэнскі рух у вачах народа, дзеля чаго распускалі самыя гнусныя выдумкі. Напрыклад, людзям даводзілі, што “мовы беларускай саўсім німа, а ёсць толькі нейкая мешаніна слоў польскіх і рускіх без ніякага звязку”. (“Наша Ніва”, 1909, № 39). А газета “Крестыянін” адкрыта заклікала: “Кіньце, беларусы, вашу брыдкую і нягодную мову! Ужываць яе можна толькі ў хаце, ды ў хляву – пры скаціне, а меж людзей з ёю ня суньцесья! Вы ўсе павінны гаварыць і вучыцца толькі па расейску, павінны стаць рускімі, адрокшыся ад усяго роднаго..” (“Наша Ніва”, 1909, № 3).

Нязменным клопатам нашаніўцаў была справа асветы на Беларусі. Сваю важнейшую задачу яны бачылі ў тым, каб зрабіць беларуса нацыянальна свядомым і пісьменным. “Наша Ніва” ідзе на помач цемнаму беларусу – хочэ паказаць яму, што і йон ня горшы за другіх людзей; хочэ закінуць у яго загнаную душу зерне прауды і сьвету, жаданне лепшага жыцця, ды і выклікаць да работы яго дрэмлючы розум... “Наша Ніва” гаворыць да яго у роднай яго мове, каб йон лепш разумеу усё, каб ведау, што яго мова, як і усякая другая, йосць мова чалавека, на каторую йон мае сьвятое права” (“Наша Ніва”, 1907, № 33). У газеце рэгулярна змяшчаліся заклікі да ўрада паўсюдна адкрываць пачатковыя школы, каб навучыць беларускіх дзетак чытаць і пісаць. У шэрагу артыкулаў згадваўся станоўчы вопыт арганізацыі навучання на Украіне, у Францыі, Англіі, Бельгіі ў надзеі пабудзіць да добрай і карыснай справы тагачасных чыноўнікаў. Як пра знамянальную падзею “Наша Ніва” пісала пра адкрыццё ў снежні 1908 года ў Вільні Беларускага таварыства “Наша хата”, мэтай якога было “надрукаваць па-беларуску кніжкі, патрэбныя до пачатковай навукі ў беларускай мове” (“Наша Ніва”, 1908, № 26; 1909, № 4).

Сітуацыя з мовай усё ж была далёкая ад аптымізму. З Думы даносіліся трывожныя весткі: дэпутаты прагаласавалі за праект Закона, які пазбаўляў беларусаў права вучыцца на роднай мове. І самым крыўдным было тое, што “дванаццаці народам у Расейскім гасударстве Дума прызнала право вучыцца ў роднай мове у пачатковых школах: палякам, літвіном, немцам, татарам, эстонцам, латышам, армянам, чэхам, грузінам, буратам, калмыкам і жыдом”, а беларусаў у гэтым ліку не аказалася” (“Наша Ніва”, 1910, № 47). Як і раней беларуская мова не мела доступу ў дзяржаўнае справаводства,

у дзяржаўныя і царкоўна-прыходскія школы. Чыноўнікі, прыхільнікі абрусення, усяляк імкнуліся перакрыць шлях беларускаму друкаванаму слову да шырокіх колаў насельніцтва. З гэтай мэтай рассялаліся цыркуляры да настаўнікаў і светароў, каб тыя “не пусkali газеты ў вёску, каб і самі не вытисвалі. Па мястэчках, па вёсках паліцыя без ніякай прычыны адбірала беларускія кніжкі, хаця ў іх было напісана, як вырабляць зямлю і садзіць бульбу” (“Наша Ніва”, 1914, № 17). Усё яшчэ давала сябе адчуць афіцыйная русіфікатарская палітыка, пэўны разлад уносілі і польскія нацыяналісты, якія ўсяляк пераманьвалі на свой бок беларусаў каталіцкага веравызнання. Духоўныя каталіцкія айцы сцвярджалі “*бытцам каталіцтва – гэта польская вера, праваслаўе – расейская (“руская”), і прыродных беларусоў запісвалі павэдлуг рэлігіі то ў палякі, то ў рускіе*” (“Наша Ніва”, 1910, № 47).

“Наша Ніва” займала жорсткую бескампрамісную пазіцыю ў адносінах да ўсіх тых, хто з пагардай або адкрытай варожасцю ставіўся да беларускай справы. Яна паслядоўна праводзіла думку, што беларуская мова не з’яўляецца дыялектам ні адной са славянскіх моў, што гэта мова самабытная, самастойная, прыдатная для ўсіх функцыянальных стыляў. На старонках “Нашай Нівы” рэгулярна выкрываліся непрыстойныя намеры і дзеянні прадстаўнікоў улады, Дзярждумы, прэсы, за што яе рэдактару А. Уласаву не раз даводзілася трымаць адказ у судзе. У прыватнасці, за “Беларускі Смык” і “Беларускую Дудку”. А за артыкул “Дума і народ” (Наша Ніва, 1907, № 8) ён нават правёў пэўны час за кратамі. На горкія крыўды і знявагі беларускага народа і яго мовы гнеўна адгукнуўся сваім вершам “Ворагом беларушчыны” Янук Купала (Янка Купала):

*Эх, киньце крыўдамі кармицца –
Кожын народ сам сабе пан;
И беларус можэ змясьціцца
Ў сямьі нелічанай славян!
Напасьцяй, лаянкай напраснай
Грудзей не варта мазаліць!
Не пагасіць вам праўды яснай:
Жыў беларус – и будзе жыць!
 (“Наша Ніва”, 1908, № 12).*

Але, нягледзячы ні на што, працэс адраджэння мовы шырыўся і набіраў тэмпы. На старонках “Нашай Нівы” імкліва нараджалася, набывала вагу і аўтарытэт новая беларуская пісьменнасць, фармавалася якасна новая беларуская літаратурная мова на базе і па законах жывой народнай мовы. Гэтым самым закладваліся яе нацыянальныя асновы, яе семантычныя, стылістычныя, граматычныя і фанетыка-арфаграфічныя асаблівасці.

Такім чынам, “Наша Ніва” – гэта не эпізадычная з’ява, а нацыянальна арыентаванае, этапнае выданне, з якім звязаны пачатак новага перыяду ў гісторыі беларускай пісьменнасці.

Каштоўны моватворчы вопыт “Нашай Нівы” знайшоў сваё ўвасабленне ў «Слоўніку мовы “Нашай Нівы” (1906-1915)» з усімі яго асаблівасцямі, супярэчнасцямі і недахопамі. Беларускімі мовазнаўцамі зроблена спроба асэнсаваць праз нашаніўскае слова нацыянальна-культурныя здабыткі

пачатку ХХ стагоддзя, што дазваляе па-новаму паглядзець на працэс гістарычнага фарміравання і развіцця беларускай літаратурнай мовы і вызначыць сапраўднае месца „Нашай Нівы“ ў гэтым працэсе.

Адной з найбольш характэрных функцыянальных асаблівасцей новай беларускай літаратурнай мовы з’яўляецца *масавая варыянтнасць* на ўсіх моўных узроўнях. З улікам гэтага ў Слоўніку паказаны выключна ўсе наяўныя варыянты:

- фанетыка-арфаграфічныя: а) варыянты, звязаныя з напісаннем *а,э / а, я*, якія ў сучаснай беларускай мове рэгулююцца націскам, а ў мове нашаніўскай пары не заўсёды залежалі ад месца націску (*друкаваць – друковаць, дзяржаць – дзержаць, лістапад – літопад, лячэнне – лечэнне*); б) варыянты, якія адлюстроўваюць індывідуальныя і рэгіянальныя асаблівасці вымаўлення ў залежнасці ад розных вынікаў такіх фанетычных працэсаў, як асіміляцыя, дысіміляцыя, спрашчэнне груп зычных і інш. (*адказ – атказ, кампрэс – кампрос, злосны – злостны*); в) варыянты, абумоўленыя неаднастайнай перадачай асобных гукаў у словах іншамоўнага паходжання (*клуб – клюб, зала – саля, унівэрситэт – унівэрсытэт, аргумент – аргумэнт, фальварак – хвальварак*);

- фонамарфалагічныя (варыянты генетычна аднакаранёвых слоў, абумоўленыя чаргаваннем галосных або зычных у корані), напрыклад, *сцёрці – сцёрці, драць – дзерці, пускаць – пушчаць, блішчаць – блішчэць, маўклівы – маўчлівы*. Сюды ж адносяцца формы з варыянтнасцю ў граматычна знамянальных частках слова – у канчатках, суфіксах і прэфіксах, напрыклад, *мейсца – мейсцо – мейсцэ, яйцо – яйцэ, зімні – зімны, восенні – восенны, гарадскі – гарадзкі, гарацкі, сустрэцца – стрэцца*;

- марфалагічныя (варыянты, якія датычаць граматычнай катэгорыі роду), напрыклад, *бярлог – бярлога, жаваранак – жаваранка, капыт – капыта, клопат – клопота, лёх – лёха, спагада – спогад*;

- словаўтваральныя (варыянты, да якіх адносяцца словы з агульным коранем, але рознымі суфіксамі), напрыклад, *кариун – каршак, ляшчэўнік – ляшчыннік, малатарка – малатарня*.

Паколькі газета “Наша Ніва” выдавалася двума шрыфтамі (кірылічным і лацінскім) рэестравыя словы і ілюстрацыі ў Слоўніку таксама падаюцца кірыліцай і лацінкай: *бунт – bunt, луг – luh, сьвіран – swiran, сьвята – swiata, swiato, , чанец – čarjec*.

Абыяцкі ўвагай беларускую лацінку ў Слоўніку было б неправамерна і несправядліва. На пачатку ХХ ст. яна, нягледзячы на забарону, была яшчэ жывой і прагрэсіўнай з’явай. Да таго ж графіка і арфаграфія цесна звязана з гісторыяй пісьменнасці і ўсведамляецца як неад’емны элемент самабытнасці этнасу і яго культуры.

Варыянтнасць у мове “Нашай Нівы” з’явілася тым асяродкам, дзе назапашваўся важнейшы лексічны патэнцыял, дзе працякалі самыя розныя (у тым ліку і супярэчлівыя) працэсы, звязаныя з фармаваннем новай беларускай літаратурнай мовы на жывой народнай аснове. Менавіта варыянты і сінонімы стварылі магутны рэзерв, які забяспечыў новай літаратурнай мове функцыянальную поліфанічнасць, спрыяльныя ўмовы для рэалізацыі ўсіх яе матэрыяльных рэсурсаў і вобразнага патэнцыялу.

У цэлым варыянтнасць нашаніўскага перыяду – гэта не барацьба старога і новага, а вядучы фактар інтэнсіўных зрухаў у сістэме мовы і ў характары яе функцыянавання, што адбываліся пры ўдзеле нармалізацыйных захадаў і ў канчатковым выніку прыводзілі да скарачэння колькасці варыянтаў і звужэння дыяпазону вар’іравання.

Другім важным паказчыкам асаблівасцей мовы “Нашай Нівы”, адлюстраванай у Слоўніку, з’яўляецца *стан арфаграфіі*.

На фоне яўнай разбежнасці ў правапісе, характэрнай для выдавецкай практыкі 90-х гадоў XIX ст. і прыкладна для пяці-шасці гадоў XX ст., нашаніўскі перыяд у цэлым вызначаецца праяўленнем пэўных заканамернасцяў у станаўленні арфаграфічнай нормы. Прыярытэтнай тэндэнцыяй становіцца перадача жывога маўлення ўласнабеларускімі (а не запазычанымі) прыёмамі. Усё больш выразна абазначаецца арыентацыя на агульнанацыянальныя сродкі, а не на базавы дыялект аўтараў мастацкіх твораў і допісаў з месцаў. У якасці асноўнага пры пісьмовай перадачы галосных выкарыстоўваецца фанетычны прынцып (слова пішацца згодна з яго вымаўленнем). У выніку на пісьме адлюстравалася адна з самых адметных вакальных асаблівасцяў беларускай мовы – аканне. Паводле гэтага прынцыпу паслядоўна перадаюцца ў тэкстах “Нашай Нівы” і такія агульнабеларускія кансанантныя асаблівасці, як дзеканне і цеканне (*дзень, ідзе, цень, цёмны, ліць*), цвёрдасць шыпячых і [р] (*жыццё, шырока, шчыры, гаварыць*); падаўжэнне зычных (*збожжа, галлё*); пераход [л], [в] у [ў] (*воўк, пайшоў, заўтра*) і інш.

Праўда, строгіх правапісных нормаў у нашаніўскі перыяд яшчэ не назіраецца. Паколькі ні адзін з правапісных прынцыпаў не быў падмацаваны кадыфікаванымі правіламі, яны не заўсёды паслядоўна вытрымліваліся. Так, адступленні ад фанетычнага прынцыпу адзначаюцца пры перадачы акання ў канцавых адкрытых складах назоўнікаў ніякага роду ў назоўным склоне адзіночнага ліку (*слово, лето, дзело*), у формах дзеяслова прошлага часу ніякага роду (*звінело, сьвяціло*). Выпадкі парушэння марфалагічнага прынцыпу выяўляюцца, напрыклад, пры напісанні прыставак і прыназоўнікаў на *з, с* (*разрасліся, расплзліся, з дачкою, с чалавекам*). Не існавала ў нашаніўскі перыяд і адзіных нормаў пры афармленні канчаткаў назоўнікаў. У націскным становішчы назоўнікі мужчынскага і ніякага роду з мяккай асновай у родным склоне множнага ліку мелі канчаткі *-ёў* і *-яў* (*вучнёў* і *вучняў*); назоўнікі жаночага і ніякага роду з цвёрдай асновай і назоўнікі жаночага роду з мяккай асновай у родным склоне множнага ліку ўжываліся без канчаткаў і з канчаткамі *-аў/-яў* (*сёл* і *сёлаў, зямель* і *земляў*).

Тым не менш нарматыўныя тэндэнцыі ў моўнай практыцы “Нашай Нівы” настойліва прабівалі сабе дарогу, накрэсліваючы перспектыву далейшага развіцця новай беларускай літаратурнай мовы на жывой народнай аснове.

«Слоўнік мовы “Нашай Нівы” падсумоўвае ўнікальны моватворчы вопыт знакавага перыяду беларускага нацыянальнага адраджэння, які вяртае беларускую мову да яе гістарычных каранёў і адкрывае шырокія магчымасці для аб’ектыўнага вырашэння многіх актуальных пытанняў

сучаснага мовазнаўства, у першую чаргу тых, якія маюць дачыненне да ўстанаўлення літаратурных нормаў.

Valiancina Liemciuhova

THE SLOUNIK MOVY “NASHAJ NIVY” IN THE CONTEXT OF THE BELORUSSIAN NATIONAL RENAISSANCE

In the article the most important particular features of *The Slounik Movy “Nashaj Nivy”* as the reflection of the new tendencies in the process of formation of the Belorussian literary language of the period of the national Renaissance of the beginning of the 20th century are analyzed. The results of the normalization activity of the original Belorussian-language newspaper *Nasha Niva* are described.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛЕКТНОГО СЛОВНИКАРСТВА НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Укладання словників завжди було одним із найважливіших практичних здобутків мовознавчої науки. І особливої ваги словникарство набуло в діалектології. Наразі провідну роль відіграє регіональна лексикографія: діалектні словники, зберігаючи вже втрачені елементи живого мовлення, як неодноразово відзначали вчені, збагачують національний духовний потенціал, загальний культурний фонд народу, відображаючи витоки національної самосвідомості українського селянина, а отже, фрагменти мовної картини українського світу. Діалектні словники – це акумулятори національної пам'яті народу і надійний бар'єр на шляху втрати національних духовних цінностей.

Водночас діалектні словники є неоціненним джерелом для багатьох галузей науки: насамперед лінгвістики, зокрема історії мови (діахронічне дослідження лексики), для етнографії та етнології, що пов'язані з вивченням історії та сучасного стану матеріальної й духовної культури українського етносу, а також для різних українознавчих студій, оскільки вони безпосередньо відбивають різноманіття народно-літературної творчості, а отже, й особливості політичного, соціально-економічного та культурного життя народу. Діалектна лексика має велику евристичну цінність, вона відображає історичний поступ народу в його праці, зі звичаями і віруваннями, весь світогляд у цілому, а тому є необхідним джерелом для реконструкції давнішого стану матеріальної і духовної культури носіїв мови [Гриценко 1984: 3]. Слушно закликає Костянтин Тищенко любити живі діалекти – могутній стовбур нашої мови [Тищенко].

Мета цієї розвідки – зробити огляд української діалектної лексикографії на початку ХХІ століття.

Українська діалектна лексикографія має великі надбання і славні традиції. Як пошанівок варто згадати таких найвидатніших попередників, подвижників на ниві українського діалектного словникарства, як: Петро Бузук, Василь Ващенко, Іван Верхратський, Володимир Гнатюк, Борис Грінченко, Юрій Кміт, Панас Лисенко, Артем Москаленко, Матвій Номис, Михайло Онишкевич, Іван Панькевич, Микола Руберовський, Іван Франко, Володимир Шухевич, Ян Янів та ін. Слід згадати також талановитих продовжувачів їх справи, наших безпосередніх учителів і наставників, з-поміж яких найвідомішими є: Олекса Горбач, Микола Грицак, Йосип Дзензелівський, Федот Жилко, Тетяна Назарова, Микола Никончук, Віктор Ужченко, Гаврило Шило та ін.

Та час одинаків-подвижників минув. Треба консолідувати зусилля всіх діалектографів для успішного розв'язання стратегічних завдань. Наразі в Україні діє кілька діалектологічних центрів, які, крім актуальної діалектологічної проблематики, займаються також і укладанням діалектних словників. Це відділ української мови Інституту українознавства імені

І. Крип'якевича НАНУ у Львові (керівник Н. В. Хобзей); Західнополіський ономастико-діалектологічний центр Інституту філології та журналістики Волинського національного університету імені Лесі Українки під керівництвом професора Г. Л. Аркушина, Луганська діалектологічна школа, біля витоків якої стояв Б. Шарпило, а нині працює ціла плеяда діалектних лексикографів: К. Глуховцева, І. Магрицька, В. Леснова, І. Ніколаєнко та ін.; Буковинська діалектологічна школа під керівництвом проф. Н. В. Гуйванюк, Закарпатська діалектологічна школа, для якої багато зробив Й. Дзендзелівський, а зараз продовжують працювати П. Лизанець, П. Чучка, І. Сабодош, Б. Галас та ін., Житомирська діалектологічна школа, зачинателем якої був М. В. Никончук (тепер – Північноукраїнський діалектологічний центр імені професора М. В. Никончука), а зараз працюють В. Мойсієнко, Г. Гримашевич та ін., Харківська діалектологічна школа (А. Сагаровський, О. Івашенко та ін.). Менші діалектографічні осередки є також і в інших містах України, наприклад, у Донецьку (З. Омельченко, Н. Клименко), Запоріжжі (В. Чабаненко), Глухові (В. Куриленко) тощо.

Координує зусилля діалектологів України відділ діалектології Інституту української мови НАН України на чолі з доктором філологічних наук, професором П. Ю. Гриценком, який і на посту директора Інституту української мови всіляко продовжує опікуватися цією справою.

На інтенсивний розвиток української діалектної лексикографії за останнє десятиріччя вказує насамперед велика кількість виданих словників, що охоплюють майже весь терен України, хоч і залучені говори різною мірою. Усього, за нашими підрахунками (якщо хтось може внести уточнення, то ми будемо вельми вдячні), з 2000 до 2011 року вийшло 33 діалектні словники, словнички і матеріали, тобто в середньому майже по 3 лексикографічні праці на рік. За роками словникові видання розподіляються так: 2000 рік – 1, 2001 – 7, 2002 – 4, 2003 – 3, 2004 – 3, 2005 – 5, 2006 – 2, 2007 – 0, 2008 – 6, 2009 – 0, 2010 – 0, 2011 – 2.

Найбільш опрацьованими в лексикографічному аспекті є говори південно-західного наріччя, насамперед гуцульський (східнокарпатський) говір – один із архаїчних і самобутніх діалектних масивів південно-західного наріччя. Опубліковано словники гуцульських, бойківських, наддністрянських говірок. Проте і в ХХІ ст. лексикографічні праці, присвячені опису говорів південно-західного наріччя, продовжують виразно домінувати. Так, за 12 вказаних років видано, за нашими підрахунками, 21 лексикографічну працю (подано за роками видання):

1. Алмашій М. Русинсько-українсько-російський словник: біля 7 000 слів. – Ужгород, 2001. – 153 с.
2. Жегуц І., Піпаш Ю. Словник гуцульського говору в Закарпатті. – Мюнхен, 2001. – 180 с.
3. Поп Д. І., Поп Д. Д.. Русинський синонімічний словник з українськими відповідниками. – 1 вид. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2001. – 48 с.
4. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник. – Львів, 2002. – 216 с.
5. Janów J. Słownik huculski. – Kraków, 2001. – 290 s.

6. Горбач О. Словник говірки села Негостина (Румунія) // Діалектологічні студії 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської. – Львів, 2003. – С. 422–453.

7. Горбач О. Словник північно-підляської говірки села Добровода близько Гайнівки (Польща) // Діалектологічні студії 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської. – Львів, 2003. – С. 454–488.

8. Коваленко Н. Лексикографічний опис фразем західноподільських говірок // Діалектологічні студії 4: Школи, постаті, проблеми. – Львів, 2004. – С. 379–391.

9. Осташ Н. Словник діалектної лексики переселенців із Холмщини // Діалектологічні студії 4: Школи, постаті, проблеми. – Львів, 2004. – С. 355–378.

10. Пиртей П. Короткий словник лемківських говірок / Упорядкування і підготовка до друку Є. Д. Турчин. – Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. – 364 с.

11. Чорі Ю. Словарь русинського языка. – Т. 1: А – Д. – Ужгород, 2001–2002; Т. 2: Е – Й. – Ужгород, 2003–2004; Т. 3: К – Н. – Ужгород, 2004–2005.

12. Бичко З. М. Наддністрянські говірки. Короткий словник. – Тернопіль, 2005. – 80 с.

13. Піпаш Ю. О., Галас Б. К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ужгородський національний ун-т. – Ужгород: [б.в.], 2005. – 266 с.

14. Словник буковинських говірок / заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – 688 с.

15. Хібеба Н. Весільна лексика бойківського говору: Матеріали до словника // Діалектологічні студії 5: Фонетика, морфологія, словотвір. – Львів, 2005. – С. 299–308.

16. Друль І. С. Словник говірки села Грабовець Стрийського району Львівської області (на правах рукопису). – Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. – 200 с.

17. Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах). – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – 320 с. (Серія “Діалектологічна скриня”).

18. Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. – 328 с.

19. Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 224 с. (Серія “Діалектологічна скриня”).

20. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород: Ліра, 2008. – 408 с.

21. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. – 288 с.

Як бачимо, добре представлено в лексикографічних працях гуцульський говір (6 праць), закарпатський говір (5 праць), до останніх зарахову-

¹ Насправді вони являють собою не зовсім повноцінні діалектографічні праці. Йдеться про такі словники, як “Русинсько-українсько-російський Словник” Михайла Алмашія, біля 7000 слів. – Ужгород, 2001; “Русинський синонімічний словник з українськими відповідниками” Д. І. Попа. – 1 вид. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2001 і особливо “Словарь русинського языка” языка в шести томах Ю. Чорі. Як дотепно висловився Павло Чучка-молодший, словник

емо й так звані русинські словники¹, що фактично є діалектними, є також словники наддністрянського, бойківського, підляського, буковинського, подільського говорів. Виняток становить хіба що волинський говір.

У доробку лексикографів південно-східного наріччя за цей період лише 8 лексикографічних праць:

1. Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2001. – 200 с.

2. Сагаровський А. А. Фрагмент діалектного словника Харківщини // Волинь-Житомирщина: іст.-філол. зб. з регіон. проблем. – Житомир: Північноукр. діалектол. центр Житомир. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка, 2001. – № 6. – С. 249–254.

3. Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева [та ін.]; Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ: [б. в.], 2002. – 233 с.

4. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу. – Луганськ: Альма матер, 2002. – 263 с.

5. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східно-слобожанських говірок (Луганська область). – Луганськ: Знання, 2003. – 172 с.

6. Омельченко З. Л., Клименко Н. Б. Матеріали до словника східностепових українських говірок. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. – 114 с.

7. Авдеева М. Т. Словарь украинских говоров Воронежской области: в 2 т. – Воронеж: Изд.-полиграф. центр Воронеж. гос. ун-та, 2008. – Т. 1: А – М. – 228 с.

8. Словник українських говорів Одещини / Гол. ред. О. І. Бондар. – Одеса, 2011. – 223 с.

Стосовно південно-східного наріччя, то найбільше лексикографічних видань за згаданий період (5 словників) припадає на слобожанські говірки завдяки Харківському і Луганському діалектологічним центрам. Степовим говорам присвячено 3 видання, а от середньонаддніпрянським говіркам не присвячено жодної лексикографічної праці, принаймні ми з такими не знайомі.

Найменше словників вийшло друком на матеріалі поліського наріччя: західнополіські – 2 позиції, середньополіські – 2 позиція, а східнополіські взагалі не представлені:

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. – Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1–2 (354 с. і 456 с., 13 000 слів).

2. Никончук М., Никончук О., Мойсієнко В. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії. – Житомир: Полісся, 2001. – 148 с.

3. Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. – Житомир, 2002. – 184 с.

4. Аркушин Г. Л. Словник евфемізмів. – Луцьк, 2005. – 198 с.

Ю. Чорі – це українсько-український словник. Усі слова взяті з української літературної мови і продубльовані практично в тому самому варіанті. І це 80–90% словника! Професор Павло Чучка зауважує, що Чорі напридумав слова, яких немає в мові. Ілюстрації до слів вигадав сам, про що зазначає і в передмові. Тож, зважаючи на те, що 10–20% матеріалу відбиває діалектне мовлення, словник Ю. Чорі з натяжкою можна вважати матеріалами до діалектного словника.

З усіх вищенаведених словників високим фаховим рівнем і значним обсягом вирізняються кілька словників.

Це насамперед “Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району” Івана Сабадоша. Словник охоплює понад 15,9 тисяч діалектних слів (не враховуючи більшості фонетичних варіантів), записаних автором протягом останніх 20–25 років у рідній говірці села Сокирниця, що належить до марамороського типу середньокарпатського (закарпатського) говору південно-західного наріччя української мови. Цінність словника визначають насамперед якісний склад зафіксованих лексем чи фразем, точність відображення їхньої семантики, відтворення функціональних ознак слова (наявність чи відсутність тематичної віднесеності, часова, стилістична маркованість та ін.).

Це також “Словник західнополіських говірок” Г. Л. Аркушина, що вміщує понад 13 000 діалектизмів (не враховуючи фонетичних варіантів). Подано записи говіркових слів із 540 населених пунктів Західного Полісся, а також із пограниччя. Як ілюстрації, крім речень зі зв’язного мовлення, використані повір’я, прислів’я та приказки, загадки, уривки з обрядових пісень.

Це і “Словник буковинських говірок”, що містить близько 12 000 діалектних слів, відмінних від літературної української мови. Це колективна багаторічна праця науковців і студентів філологічного факультету Чернівецького університету, до якого ввійшли записи говіркового мовлення із 227 населених пунктів Чернівецької області. Відображення лексичного фонду, що відтворює мовне середовище Буковинського краю, його суспільно-політичне життя, господарські відносини, різні звичаї, обряди, характеризується значною повнотою.

Неабияким досягненням української діалектної лексикографії є також видрукування “Наддністрянського регіонального словника” Гаврила Шила, створеного на підставі лексичної картотеки, що нараховує близько 100 000 карток, зібраних упродовж 25 років у 650 населених пунктах Львівської, Тернопільської і північних районів Івано-Франківської областей. Він містить близько 10 000 мовних одиниць наддністрянського говору, зібраних у понад 500 населених пунктах.

Інститут українознавства імені І. Крип’якевича зосередив свою роботу на створенні кількатомного словника гуцульських говірок, у якому упорядники планують розмістити багатий цитатний матеріал, а також фотографії та малюнки окремих реалій. Причому регулярно виходить збірник наукових праць з діалектології “Діалектологічні студії”, де опубліковано чимало наукових досліджень як південно-західного, так і інших наріч української мови, напр.: [Діалектологічні студії 2003]. Восьмий том присвячено вивченню говорів південно-західного наріччя.

Чимало інших діалектних словників та матеріалів теж створено на достатньо високому фаховому рівні. На більшість із них написано позитивні рецензії. І навіть зі своїми недоліками вони стануть неоцінним підґрунтям для укладання зведеного діалектного словника української мови.

Понад десяток діалектних словників існують тільки в електронному вигляді. Частина з них можна відшукати на відповідних сайтах, наприклад,

“Лемківський словничок”, “Словник діалектних слів” (proridne.com), “Русинський діалект української мови” (slovopedia.org.ua) та ін. Проте всі вони перебувають на початковому етапі укладання і можуть бути кваліфіковані радше як матеріали до відповідних словників.

З-поміж електронних словників увагу привертають лексикографічні набутки А. А. Сагаровського: Діалектний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини). Т. 1–3 (Х., Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2006) та Матеріали до Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини) (Х., Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2009, вип. 1, 305 с.). На жаль, вони недоступні для користувачів, і ми висловлюємо сподівання щодо їх незабарного оприлюднення. Є вагомі підстави вважати їх високоякісним лексикографічним продуктом.

Відзначаючи, що в останнє десятиріччя українська діалектна лексикографія перебуває в стані відродження, слід підкреслити, що стратегічним завданням тут залишається системне вивчення лексико-семантичної структури народних говорів, без чого неможливо в усій повноті з’ясувати історичний розвиток українського народу, становлення та нормалізацію сучасної української літературної мови, класифікацію говорів і т. ін. Зібрання та упорядкування лексики говірок – це етап у створенні належної емпіричної бази для наступних досліджень, оскільки первісно зібрана лексика часто не сповна забезпечує користувача необхідним матеріалом, становлячи основу для докладнішого його збирання, базу питальника для наступного опрацювання лексики говірок [Гриценко 2005: 19].

Звичайно, розв’язання такого завдання забезпечить не тільки суто теоретичні здобутки, а й дасть змогу створити загальний (зведений) словник діалектів української мови.

Таким чином, розвиток українського діалектного словникарства на початку ХХІ століття перебуває на підйомі, що засвідчують понад три десятки виданих лексикографічних праць, більшість із яких є високоякісною діалектографічною продукцією, а це дає змогу вже найближчим часом узятися до створення загального (зведеного) словника діалектів української мови.

ЛІТЕРАТУРА

Гриценко 1984 – Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К.: Наукова думка, 1984. – 226 с.

Гриценко 2005 – Гриценко П. Ю. Українська діалектна лексика: реальність і опис (деякі аспекти) // Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти: Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – С. 5–24.

Діалектологічні студії 2003 – Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Л., 2003. – 362 с.

Тищенко – Тищенко К. Поки живі українські діалекти – живе Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrlife.org/main/tribuna/confa_27tysch.htm

THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN DIALECTAL LEXICOGRAPHY AT THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY

This article deals with the modern dialectal lexicography development. The main dialectological and dialectographical Ukrainian centers and schools were indicated; all dialectal dictionaries, including electronic, were recounted; the best of them were marked. The strategic task of dialectal lexicography is still systematic study of the lexical-semantic structure of dialects that will allow creating of the general dictionary of Ukrainian dialects.

СПЕЦИФІКА РЕЄСТРУ Й ТЛУМАЧЕННЯ ЛЕКСЕМ У СЛОВНИКУ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРОК

Середньонаддніпрянський діалект за своїм місцем і значенням в історії формування та становлення української літературної мови, а відтак в історії збереження самодостатності нації є визначальним. Саме його система включає найбільше мовних рис, що становлять своєрідність української мови й відрізняють її від інших слов'янських мов. З території функціонування цього говору походять зачинателі української літературної мови І. П. Котляревський та її основоположник, геніальний Кобзар, тут вирости й творили І. С. Нечуй-Левицький, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, П. П. Гулак-Артемовський, плеяда талановитих митців ХХ ст., які продовжили й розвинули кращі традиції своїх попередників. Усе це зобов'язує дослідників середньонаддніпрянських говірок глибоко й усебічно вивчати їхнє лексичне багатство, вимагає повного представлення його в лексикографічних працях.

Ще М. А. Жовтобрюх, який упродовж 1953–1959-го років працював у Черкаському державному педагогічному інституті імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, вбачав перспективність діалектологічної роботи на Черкащині передусім у створенні регіональних словників діалектної лексики, що, на його думку, допоможе “глибше вивчити багато явищ з історії українського народу” [Жовтобрюх 1957: 23, 25]. У зв'язку з цим важливим завданням учений вважав збирання, систематизацію, аналіз і публікацію діалектних матеріалів із середньонаддніпрянських говірок.

Саме в цей час, у квітні 1956 року, на ІХ республіканській діалектологічній нараді в Києві, П. С. Лисенко заявив про створення обласного словника Черкащини, ґрунтом для нього був уже зібраний великий діалектний матеріал. У 1957 році надруковано статтю дослідника, у якій репрезентовано принципи укладання обласного словника Черкащини, його характер, структуру, теоретичні положення підкріплено прикладами [Лисенко 1957: 68–71]. Частина праці було опубліковано в “Лексикографічному бюлетені” під назвою “Словник специфічної лексики правобережної Черкащини” (до реєстру увійшло понад три тисячі діалектних слів) (СПЧ: 5–22). Лексичні особливості лівобережних середньонаддніпрянських говірок представлені в “Словнику полтавських говорів” В. С. Ващенко (СПГ) та в словниках А. Т. Сизька (СК; СП).

Окремі відомості про словниковий склад говірок Черкащини містять студентські дослідження різних років [Бібліографія: 68–69], статті Ф. А. Непийводи [Непийвода 1960: 28–30; Непийвода 1961: 90–94]; побутову лексику описано й скартографовано в працях Г. І. Мартинової [Мартинова 1993; Мартинова 2000], Т. В. Щербини [Щербина 2003]. Лексика говірок подільсько-середньонаддніпрянського порубіжжя представлена в дослі-

дженнях Т. М. Тищенко (сільськогосподарська, обрядова) [Тищенко 2003; Тищенко 2010: 54–63] та тематичному словнику бджільництва (ЛСП). Поза увагою дослідників залишився словниковий склад говірок південної Київщини, крім окремих фіксацій у статті П. С. Лисенка [Лисенко 1955: 31–45]. Як бачимо, цілісної лексикографічної праці, яка б репрезентувала словниковий склад середньонаддніпрянських говірок, немає, хоч вона необхідна для вирішення багатьох проблем, зокрема й визначення діалектної основи лексичної системи української літературної мови.

Мета статті – представити особливості реєстру та тлумачення лексем в електронному словнику середньонаддніпрянських говірок.

Реєстр діалектних словників залежить від засад укладання, зокрема в українській діалектології відомі два типи словників: диференційний, у якому представлені відмінні від літературної мови явища, і повний, де прагнуть зафіксувати усі наявні в говірці (говірках) одиниці безвідносно до їх входження в літературну мову [Гриценко 2005: 3]. Укладання повного регіонального словника, як і національного “Словника українських народних говорів” – це надзвичайно кропітка й тривала в часі справа, яка залишається незавершеною через об’єктивні причини (словник М. А. Грицака), або, як це слушно зауважує укладач словника однієї говірки І. Сабадош, покликаючись на відому працю М. Шимчака “Słownik gwary Domaniewka w powiecie Łęczyckim”, вимагає постійного удокладнення реєстру (СЗС: 4–5). Українська діалектна лексикографія представлена переважно словниками диференційного типу, до реєстру яких зараховують слова, поширені в межах окремого говору (окремої говірки), групи говорів чи наріччя в цілому й вирізняються специфічним для них лексичним, словотвірним, фонетичним, акцентним оформленням і семантикою. Крім цього, до них включають лексику, “яка відображає поняття матеріальної і духовної культури народу і часто окреслюється терміном “етнографізм”” [Гуцульщина: 91], незважаючи на те, що окремі лексеми увійшли до складу літературної мови. Таким чином, укладачі нерідко порушують принцип диференційованості словникового складу за ознакою *діалектне : літературно нормативне*, прагнучи якомога повніше представити лексичну систему говірок.

Укладачі електронної картотеки словника середньонаддніпрянських говірок ставлять перед собою завдання максимально повно відобразити їхній лексичний склад, у зв’язку з чим ідеальним було б створення повного словника, однак, як це засвідчує багаторічна праця М. А. Грицака (Грицак), – це довготривалий процес, тому найближчим часом плануємо видати короткий словник середньонаддніпрянських говірок (КССГ), включивши до нього лише найбільш виразні лексичні особливості говору. Складність відбору матеріалу до КССГ полягає насамперед у тому, що значна частина лексичних одиниць середньонаддніпрянського діалекту стали надбанням літературної мови. Укладачі словників цих говірок по-різному відбирали матеріал. Так, П. С. Лисенко включав до реєстру свого словника лексеми, не вживані в українській літературній мові, незалежно від того, відомі чи не відомі вони іншим діалектам української мови; слова, що мають інше, ніж у літературній мові значення; слова, запозичені з російської мови, але

відсутні в літературній мові; діалектні слова дитячої мови; застарілі слова, вживані в говірках Черкащини; слова, що відрізняються від літературної мови граматичними ознаками [Лисенко 1958: 5–6]. Як бачимо, основним протиставленням для реєстру його словника було *говірка : літературна мова*. У “Словнику” В. С. Вашенка здійснено спробу подати основне з лексичної системи полтавських говірок, а тому представлено не тільки діалектні слова, а й відомі за їх межами та в загальнонародній мові, адже “вони міцно входять в лексичний склад полтавських говорів та разом з суто місцевими творять їх лексичну систему” (СПГ: 6). Таким чином укладач прагнув повніше представити словниковий склад говірок, наблизити свою працю до повного словника, розуміючи важливість представлення лексики, що репрезентує специфіку побуту, господарювання, культури її носіїв. У словниках А. Т. Сизька основним критерієм відбору реєстрового слова є відсутність його в нормативних словниках сучасної української літературної мови або наявність хоча б в одному з них із позначкою “обл.” чи “діал.”. Крім цього, дослідник подав із позначкою “заст.” слова, найбільш характерні для усно-розмовного вжитку (СП: 3).

Дослідження побутової лексики і фонетичного складу середньоаддніпрянських говірок дають підстави висновкувати про їхню специфіку, зумовлену етнічними особливостями. Саме тому до реєстру словника зараховуємо не тільки слова, що відрізняються від літературно нормативних лексичним, словотвірним, фонетичним, акцентним, граматичним оформленням і семантикою, але й номінації, пов’язані з побутом, особливостями господарювання, народними промислами, звичаями, віруваннями тощо, хоч вони й увійшли до складу літературної мови: **г’іл’це**, -я, -я, обряд., ‘весільне деревце’: *г’іл’це вкв’іч: айут’у’вечир’і / с’ход’ац’: а д’ів’ки і паруб’ки / в’йажут’* / *г’іл’це / сп’івайут’* / (Тр); **к’ваша**, -і, тільки одн., жін. р. ‘рідка страва із запареного водою житнього, пшеничного, гречаного борошна з додаванням сухофруктів’: *к’вашу ро’бил’и / к’вашу з’житного’ борошна за’пар’уймо // і поставим на п’іч’і ту к’вашу там у кут’ку / во’на вигра’вайиц’: а там / г’райе / г’райе / йагод’туда в’кину / виграл’ас’ / о / у’же к’ислос’л’адка /* (Крж); **ш’пичка**, **с’пичка**, -и, -и, жін. р., ‘невелика паличка із загостреним кінцем, якою їли галушки’: *то’д’і га’л’ушку уст’ромиш на’пал’ич’ку і так й’іси // пал’ичка / та п’рава і с’пичка ка’зал’и //* (Крж); **по’в’ітка**, -и, -и, жін. р., ‘будівля для сільськогосподарського реманенту й худоби’: *так во’на ж при’б’ігл’а до по’в’ітки / а к’іт’й’й’і з’цапап’ / зада’вив //* (Ск); **жура’вел’**, -я, -і, ‘криниця зі зводом’: *о’то той жура’вел’ / і о’то тим вит’а’гал’и дири’в’іаним’воду / і наби’рал’и / а то ба’д’анкойу та’койу вит’а’гали’воду /* (Тр); **покри’ват’**, -ю, -еш, -ють, обряд., ‘обряд покривання молодої хусткою’: *в’све’к’рухи / розби’райе в’ін’й’й’і / у’же покри’вайе’тею’хусточкойу /* (Чрн) тощо.

Реєстрові слова подаємо загальноприйнятою в сучасній діалектології фонетичною транскрипцією, що відображає особливості народної вимови, ілюструємо прикладами речень. Специфікою пропонованої лексикографічної праці є також укладання реєстру за зв’язними текстами, що є графічним відображенням фонозаписів із електронної фонотеки середньоаддніпрян-

ських говірок. Фіксація слова в тексті дає змогу розглядати його в комплексі лексичного значення, граматичних характеристик і стилістичної функції.

В електронній картотеці до КССГ наявні лексичні регіоналізми: **пши|нич|ка**, -и, -и, жін. р., ‘особливий сорт кукурудзи, зерно якої лопається’: *кукур|гуза / це тпер жи кукур|гуза / а пшинич|ки вони були варит| / вона йак роз|вариц|:а / пшинич|ка / так пр|’амо ни|мов |каша з|верху / (Тр); л|ист, л|истик, -а, -и, чол. р., ‘деко, на якому випікають пиріжки’: *л|истики ро|бил|и та|к|і / з |жерс|т|і л|истик / і то|д|і о|то ту|ди на л|истики пиро|жк|ів по|сад|’ат|’ / (Крж); ко|синка, -и, -и, жін. р., ‘невелика хустина’: *иш|ч|’е й йак по|ши|е |мама ми|н|’і ту ко|синку із пол|’от|на / та йак пок|раси |розовим порош|ком ко|синку ми|н|’і / (Крж); ма|кор|’женики, -ів, переважно мн., ‘оладки з маку’: *ба|гато |маку на го|род|’і і о|то і|з |ірвут|’мак той / помо|л|’от|’ат|’ / а то|д|’і ма|кор|’женики л|’ипл|’и із |того|’маку / (Крж); со|й|д|н|’иший, -ого, -а, -е, прикм., ‘смачніший, кращий на смак’: *[да / і о|то // |саме так за|товкували / да / нас|к|’іл|’ки в |ін со|й|д|н|’иший о|цей боршч| / добр|’иший / о|це йак за|товчиний |салом| /] (Трн); л|’овкий, -а, -е, прикм., ‘гарний про щось, про когось’: *і |мама пикл|’а до|вго хл|’іб у д|’їж|’і / о|то так пикл|’и хл|’іб / хл|’іб л|’овкий // (Пщ); лис|точ|’ки л|’овк|’і чис|тен|’к|’і і од кач|’на одр|’изувал|’и у|’ноч|’ви / (Тр); путн|’ій, -ього, -я, -е, ‘гарний, придатний до чогось, вихований’: *п|ут|’н|’а |д|’івчина ни|’буде|’ до |ранку с хл|’опцим гул|’ат|’ // (Пщ); ци|би|н|’іт|’, ци|би|нит|’, недок. в., неп. ос. п., ‘дуже текти (про кров)’: *л|’азим по р|’іл|’:і / то |ноги от|’іво|’ / пал|’ц|’і на р|’іл|’:і по|’др|’ивайуц|’:а / кров ци|би|нит|’ / (Крж); пе|’рими|’жениц|’:а, док. в., неп. ос. п., ‘зміниться (про погоду)’: *холодно / дошч|’ / ну во|’но пе|’рими|’жениц|’:а (Пщ); пидмоло|’дит|’, -дю, -диш, -дять ‘дати до тіста, яке залишали в діжі, свіжих сухарів’: *Ти ме|’ні там / Гал|’у / пидчи|’ни |к|’істич|’ко і пидмоло|’ди // це пидмоло|’дит|’ т|’рохи п|’із|’н|’іше / два сухарики в |тепл|’ій во|’д|’і розвист|’и і то|д|’і т|’рошки ше й боро|’шенц|’а / пидмоло|’дит|’ / то|д|’і хл|’іб мн|’а|’кий / (Трн); у|’помку, незм., присл., ‘упам’ятку’: *ч|’о то во|’но ми|’н|’і так у|’помку // (Трн) та ін.***********

Семантичні особливості середньонаддніпряньських говірок репрезентують лексеми **ба|’ран**, -а, -и, ‘середина м’якоті кавуна без кісточок’: *ус|’і л|’убл|’ат|’ ба|’ра|’на / а о|’собин:о |д|’іти / в |ін жи най|’соллодший (Пщ); ко|’си ‘волосся’: */ в |мене|’к|’оси ви|’лик|’і бу|’ли / |дуже ви|’лик|’і / йа |кажну суб|’оту йїх |мила / (Трн); йа|’года, -и, -и, жін. р., 1) ‘вишня’: *йес|’т|’у |нашому сад|’ку і йа|’годи (Пщ); 2) ‘плід вишні’: та |йа|’год насу|’шу / во|’ни та|’к|’і |ловк|’і |йа|’годи / а то|д|’і |сушка / (Крж); ви|’ш|’нина, -и, ‘гілочки з вишні’: *а то|д|’і ки|’нит|’ во|’да / по|’б|’іг / ви|’ш|’нину |дло|’мив / раз / раз / раз / на|’ло|’мав / ч|’ай / а|’бо там з ма|’лини / ч|’ай // (Трн); к|’рашанка, -и, -и, жін. р., ‘кураче яйце’: *бул|’о ж|’і куроч|’ки ж дир|’жал|’и / н|’ет|’ / н|’ет|’ / та |к|’рашанка ж |йес|’т|’ / то о|’тож на |к|’рашанц|’і за|’м|’іс|’ат|’ і о|’тож |дуже|’ дир|’жиц|’:а (Крж).*****

Частина лексем семантично тотожні з літературними одиницями, проте відрізняються словотворчими афіксами, які надають їм нового значення: **ма|’к|’ігирка**, -и, -и, жін. р., ‘невелика посудина напівсферичної форми із жорсткою поверхнею всередині, призначена для розтирання маку, пшона тощо’: *бу|’р|’ак на|’трут|’ / |маку на|’трем у ма|’к|’ітирц|’і о|’тим ма|’ко|’гоном / (Крж); пидчи|’нит|’, -ю, -ниш, -нять, ‘підготувати опару з води та залишків*

тіста на хліб': *д'їжа / на |вос'ім|бу|ханок / це пидчи|н'айиш |к'істич'ко / |к'істич'ко там / во|но вс'їг|да оставл'айиц':а / його п'ідчи|н'айиш там с |полудн'а / (Трн).*

М'якість, мелодійність вимови, пестливість слівформ – типова ознака мовлення середньонаддніпрянців, яку створюють не тільки фонетичні особливості, а й використання демінутивних суфіксів -к-, -ок- у іменниках: **пичен'ка**, -и, тільки одн., зменш.-пестл. до **пичен'а** 'страва з м'яса, картоплі, цибулі, спецій, запечена в печі'; **вареничок**, -а, -и, зменш.-пестл. до **вареник** 'зварений у воді чи на пару виріб із прісного тіста з начинкою'; **налісничок**, -а, -и, зменш.-пестл. до **налісник** 'запечені в маслі чи сметані млинці, у які загорнено сир'; **пирожочок**, -а, -и, зменш.-пестл. до **пирожок**: *йа|кус' пичен'ку напи|чем / та ше йа|к'іс' вареничк'ів / йа|к'іс' налісничк'ів / пирожечк'ів напи|чем та й |буде|Зи|лен'і с'ат|ки // (Др); -ичк- у прислівниках: |тамичко, присл., 'там, на певній відстані': *і ше йе колод'аз' тамичко в галевс'кому / (Тр); |тутичко, присл., 'тут, недалеко, близько': *а |тутичко / де в'івч'арн'а / ти знайиш / |можє / де була / кри|ниц'а / і о|то вс'і |л'уди і |кон'і напу|вали в їй / (Тр); о|такичко, присл., 'так, отак': *ка|зал и сн'ін / навйа|зал а п'ят'к'ін / о|такичко // (Тр).****

Специфіку фонетичного оформлення, характерного для середньонаддніпрянських говірок, засвідчують такі лексеми: **к'істо**, -а, тільки одн., 'тісто': *хл'іб йак пичи|мо вс'їг|да оставл'айи|мо к'істо / тод'і к'істом зав|дав / роз|в'ів оте|во шо густе / о|парка / зав|дав к'істом п'ідийш|ло / (Тр); |ланпа, -и, -и, 'газова лампа із склом': *|ланпа / так во|но так / йак у ш|кол'у йа хо|дил'а / так ка|зал и |л'ампа / (Тр); |бобун, -а, -и, чол. р., 'ударний музичний інструмент': *а |ранше шо було / |бобун та гар|мошка / й |весило так було / (Чрн); |врушну, присл.: *ну ни скр'із' с'івалками / і врушну розс'івали / де |поп'ід |горками та|кими (Св); |ми|нини, тільки множина, 'день народження, іменини': *а йа ка|жу |нашо во|ни ми|н'і ті ми|нини / у |мене" ни|має |того й |того / (Чрн).*****

Якщо в говірках функціонують різні фонетичні варіанти лексем, то подаємо їх в одній словниковій статті, вказуючи на поширення варіантів: **с'ват'(й, д', л')ба**, и, -и, обряд., 'весілля': *а |завтра с'ват'ба |буде // (Трн); і о|то зас'ватуиц':а / там дого|во|р'айиц':а / коли с'вайба |буде / (Тр); ви|с'іл:а і с'вад'ба ка|жут'у нас / у нас |с'од'н'а с'вад'ба (Пт); а тод'і йак начи|найиц':а с'вал'ба / то моло|дий і|де ж до моло|дойі / (Чрн); |косар^о, -я, -і, чол. р., 'чоловік, який косить злакові у жнива': *до вой|ни ко|сил'и / ко|сар' |коси / а ми в'йа|жим ба|би / (Крж); ко|сар |косє / вйа|залниц'а за ним в'йа|же (Кж).**

Фіксуємо також граматичні варіанти лексем, виникнення яких зумовлене зміною в лексемах роду: **вирстат'**, -і, -і, жін. р., 'ткацький верстат': *вир|стат' та|ка / тут бул'о вни|зу кру|тил'ос'а те / шо о|то т'кал'и (Вп); |с'катирс'т', -я, -і, чол. р. 'скатерка': *с'катирс'т' |білий на ст'іл |тожи т'кал'и / з |вал'у / пирити|кали |нитками чир|воними (Ст).**

Успіх лексикографічної праці залежить не тільки від повноти її реєстру, а й від точності викладу значення реєстрового слова чи його відтінків. Словникова стаття повинна чітко й вичерпно презентувати лексему, її семантичну структуру, а також стилістичні властивості, сферу вживання, осо-

бливості сполучуваності. У сучасній лексикографічній практиці дослідники використовують різні способи тлумачення лексичного значення слова: описовий, синонімічний, через родові поняття, словотвірні засоби, етимологію й змішані способи: описовий + синонімічний, описовий + антонімічний, синонімічно-антонімічний. У діалектних словниках найчастіше використовують синонімічний та описовий способи викладу значення реєстрового слова, які, однак, включають і вищеназвані. Найдокладніше специфіку представлення значень діалектного слова подано в праці “Гуцульщина. Лінгвістичні етюди”, де основні засади і принципи побудови словника гуцульських говірок уклали Я. В. Закревська, У. Я. Єдлінська та Р. Й. Керста. Вони застосували два основні способи тлумачення значень: синонімічний і дефініційно-описовий. Причому синонімічний охоплює як пояснення шляхом добору абсолютного синоніма, так і родової назви, а дефініційно-описовий також може мати різну форму: а) описовий виклад конкретного значення, б) дефініція з певним обмеженням, вона стосується слів, які мають вузьку сферу застосування; в) структурно-семантична дефініція, яка вказує на семантичну співвідносність похідного слова з основним, що повинно відображатись у викладі; г) структурна дефініція, яка вказує на формальну спорідненість похідного слова з основним; такий виклад подано тоді, якщо основне слово є реєстровим; д) дефініція граматична в поєднанні з семантичною для викладу значень і функцій сполучників, прийменників, часток, вигуків, окремих займенників; вона має описово-пояснювальний характер [Гуцульщина: 102–106]. Ми також використовуємо усі ці способи тлумачення діалектних слів. Наприклад, значення реєстрових слів пояснюємо як шляхом добору абсолютних синонімів, так і родової назви: **п'ш'інка**, -и, тільки одн., жін. р., ‘кукурудза’: *все са'дил'и / те / шо й ти'пер / шо т'реба / і кар'топл'у / й ка'пусту / й п'ш'інку / і гарбу'зи / все (Об); добре*, -ий, -а, прикм., ‘смачне’: *в'ит'агниш га'л'ушку з м'иски / наст'ромши і й'си // добре / (Тр); наст'їлник*, -а, -и, чол. р., ‘домоткана скатерка’: *і на стіл ро'бил'и ц'ї наст'їльники / (Скр); накидка*, -и, -и, жін. р., ‘домоткана скатерка’: *накидка бу'л'а / називайц'а // ти'пер жи кл'їйонки йе / а то'д'ї ни бу'л'о / а о'то накидоч'ка / вал'ом пи'реткана (Гн); оте"м'н'їт'*, -ю, -еш, -ють, док. в., ‘осліпнути’: *мати оте"м'н'їл'а / дес'ат' год бу'л'а / мати темноїу / (Пт) тощо.*

Найчастіше використано описовий спосіб, зокрема шляхом представлення конкретного значення слова: **г'л'ечик**, -и, -и, чол. р., побут., ‘глиняна посуда для молока’: *а на мол'око г'л'еч'ики / г'л'еч'ики бу'л'и / ку'шини ни ка'зал'и / а г'л'еч'ики (Тр); кл'ун'а*, -і, -і, жін. р., заст., ‘спеціальна будівля для збіжжя, снопів’: *ну кл'ун'а з оч'ирету зроблина чи ро'гозом ук'рита / о'то та'ка на те кл'ун'а бу'л'а / а ти'пер на др'ова кл'ун'а // (Тр); дуп'л'анка*, -и, -и, жін. р., заст., побут., 1. ‘видовбана із липи діжечка для меду’; 2. ‘видовбаний із липи або верби вулик’: *мед був дуп'л'анка та'ка називалис'а / липова / дуп'л'анка / і вулики бу'л'и в дуп'лан'ц'ї / і мед хра'нил'и в дуп'лан'ц'ї / (Об); зол'їл'ник*, -а, -и, чол. р., побут., заст., ‘великий череп'яний горщик’: *зол'їл'ник ка'зал'и / зол'їл'ник / як ви'л'икий та'кий л'їт'р'ів до дис'ати на п'їво'ра в'їдра / (Тр).*

До окремих слів подаємо дефініцію з обмеженням семантики, коли якась властивість чи функція тісно пов'язані з конкретним предметом: **од:ушиц':а**, од:ушиц':а (про сир), док. в., неп. ос. п., 'видавити сироватку (про сир)': *ворочок такий був / то сир склав у ворочок / а в ін од:ушиц':а /* (Чрн); **пи'сан':а**, -я, тільки одн., обряд., 'реєстрація шлюбу в органах влади': *була за с'таршу дружку / ішли ж во'ни вже із пи'сан':а /* (Св); **ба'лабушка**, -и, -и, жін. р., обряд. 'невелике обрядове печиво, замішане на принесеній у роті до сходу сонця воді, на якому дівчата ворожать на Андрія': *хлопу'ї / собаку п'ідготуйте / напи'чем ба'лабушок / то ми пек'ли ни раз /* (Св).

Структурно-семантична дефініція підкреслює семантичні зв'язки між похідним та твірним словами, що відображено в тлумаченні: **ка'пуста**, -и, тільки одн., жін. р., 'перша страва із дрібно посіченої квашеної капусти, пшона, перетертої картоплі тощо': *це с'ікли на ка'пусту / с'іка'чем / і то'д'і ва'рили ка'пусту / та'ка др'ібнен'ка /* (Пш); **моло'диц'а**, -і, -і, жін. р., 1. 'молода жінка': *сп'івайут д'івчата / чи моло'диц'і /* (Чрн); 2) обряд., 'заміжня жінка': *вже ж зробили й'їй моло'диц'о'ю й с'п'івайут' / бо вже ж моло'дий зав'язав й'їй платок / вже во'на моло'диц'а / вже ж во'на ни ма'є пра'ва до д'івчат іти /* (Чрн); **лоз'а'ник**, -а, -и, чол. р., побут., 'виплетений із лози кіш для зерна': *там лоз'аники дл'а зерна сто'ял и / пол'ова дл'а коний скл'адина там у кут'ку дес' / о /* (Тр); **храмуват'**, -муйу, храму'ют' 'святкувати Храм': *да / і храму'ют' / иче бат'ко м'їй пок'їйний / цар'ство ни'бесне / ка'зав / шо храм в'ін одбу'вав од'но'ю бут'лико'ю /* (Трн); **заш'курчиц':а**, заш'курчиц':а, док. в., неп. ос. п., 'покриється плівкою (про молоко)': *у д'л'ечику с'тавл'ат' / заш'курчиц':а і д'л'ечик ото / пиймо мол'око з д'л'ечика //* (Крж).

Структурний спосіб тлумачення діалектного слова використовуємо тоді, коли очевидні формальні зв'язки похідного та твірного слів, причому твірне слово також є реєстровим: **д'адинка**, -и, -и, зменш-пестл. до **д'адина** 'тітка по батькові': *д'адинка горш'ч'ок ото такий в'ідерний вит'агне /* (Трн); **ва'реничок**, -а, -и, зменш-пестл. до **ва'реник** 'зварений у воді чи на пару виріб із прісного тіста з начинкою': *і ота'ко раз пом'їшав / д'ругий раз пом'їшав / і до'бр'і ва'ренички* (Скр.); **гри'б'іноч'ка**, -и, -и, зменш-пестл. до **гри'б'їнка** 'ткацьке приладдя для вичісування волокна': *а та шо чи'сат' мал'ен'ка гри'б'іноч'ка //* (Крж); **с'вад'їбний**, -ого, -і, **свайбо'вий**, -ого, -і, прикм. до **с'ва(й, л, д')ба** 'весілля': *і ту хустку моло'дий по'винин д'л'ад'їт аж доки вже в с'вал'бу / як з'н'їме в'ін обр'ад цей с'вад'їбний / в'їночка /* (Чрн) тощо.

Граматичну дефініцію в поєднанні з семантичною для викладу значень і функцій прийменників, сполучників, часток, вигуків використовуємо зрідка, оскільки більшість із них такі самі, як і в літературній мові; тільки окремі виявляють своєрідність оформлення чи функціонування: **од**, **д** прийм., за значенням синонімічний прийменнику **до**, служить для вираження об'єктних семантико-синтаксичних відношень: *о'це ж од п'разнику таке / к'іс'їл'ї / хол'од'ці / о'це все та'ке д п'разнику го'товл'ат' /* (Вп); **шо²**, спол., підр., служить для приєднання підрядних з'ясувальних речень: *в'ід'ом ми ни бачил'и / шо йе в'ід'ми / а т'їки ка'зал'и / шо мол'око одб'їрайут' (X);*

ос'їс'о част., для вказівки на предмет, що перебуває на близькій відстані, чи подію, близьку в часі: *ос'їс'о тут на ц'їй улиц'ї мо'їа доч'їка жи'ве* (Тк).

Таким чином, до реєстру КССГ зараховуємо слова, відсутні в літературній мові або подані в нормативних словниках із позначками “розм.”, “діал.”, “обл.”, їхні фонетичні, словотвірні, акцентні й граматичні варіанти, а також номінації, що репрезентують етнічні особливості середньонаддніпрянців. Для тлумачення реєстрових слів використовуємо різні способи, причому для ілюстрації із текстів вибираємо найбільш виразні речення, що містять елементи пояснення значення лексем. Перспективним вважаємо представлення географії різних варіантів реєстрових слів пропонованого словника.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СПГ – Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. – Харків: Вид-во ХДУ, 1960. – Вип. 1. – 107 с.

Грицак – Картотека словника закарпатської області М. Грицака; зберігається у відділі діалектології Інституту української мови НАН України, Київ.

СПЧ – Лисенко П. С. Словник специфічної лексики правобережної Черкащини // Лексикографічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – Вип. 6. – С. 5–22.

СЗС – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. – Ужгород: Ліра, 2008. – 478 с.

СК – Словник діалектної лексики говірки села Кишеньок (Кобеляцького району Полтавської області): Методичні вказівки до вивчення курсу “Українська діалектологія” / А. Т. Сизько. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1981. – 44 с.

СП – Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини / А. Т. Сизько. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1990. – 100 с.

ЛСП – Тищенко Т. Лексика бджільництва Східного Поділля. – Умань: РВЦ “Софія”, 2008. – 88 с.

Література

Бібліографія – Мартинова Г. І. Середньонаддніпрянський діалект (аналітико-бібліографічний огляд) / Мартинова Г. І., Тищенко Т. М., Щербина Т. В. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2007. – 72 с.

Гриченко 2005 – Гриченко П. Відкриваючи словник... / Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 3–4.

Гуцульщина – Закревська Я. В., Єдлінська У. Я., Керста Р. Є. Словник гуцульських говірок. Засади і принципи побудови / Гуцульщина. Лінгвістичні етюди / АН України, Інститут суспільних наук; редкол.: Я. Закревська (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – 308 с.

Жовтобрюх 1957 – Жовтобрюх М. А. Основні проблеми вивчення черкаських говорів // Доповіді та повідомлення на науковій конференції, присвяченій підсумкам науково-дослідної роботи за 1957 рік: Тези. Секція мовознавства та літератури. – Черкаси, 1957. – Вип. 3. – С. 23–25.

Лисенко 1955 – Лисенко П. С. Лексичні особливості говірок Ставищанського р-ну Київської обл. // Діалектологічний бюлетень. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – Вип. 5. – С. 31–45.

Мартинова 2000 – Мартинова Г. І. Лінгвістична географія правобережної Черкащини: Монографія. – Черкаси: Відлуння, 2000. – 265 с.

Мартинова 1993 – Мартинова Г. І. Подільсько-середньонаддніпрянська діалектна межа (за даними побутової лексики правобережної Черкащини): автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ганна Іванівна Мартинова, НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 1993. – 18 с.

Непийвода 1961 – Непийвода Ф. А. Із спостережень над сільськогосподарською лексикою в говірках Черкащини // Праці Х Республіканської діалектологічної наради. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 90–94.

Непийвода 1960 – Непийвода Ф. А. Лексика землеробства Черкащини // Міжвузівська

наукова конференція з питань укладання діалектних словників: Тези доповідей. – Чернівці: Вид-во Чернівецького ДУ, 1960. – С. 28–30.

Тищенко 2003 – Подільсько-середньодніпрянське суміжжя в світлі ізоглос: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / Тетяна Миколаївна Тищенко, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 19 с.

Тищенко 2010 – Тищенко Т. М. Східноподільський родильний обряд у світлі номінацій і народних вірувань // Українська філологія: теоретичні та методичні аспекти вивчення: збірник праць науково-практичних читань до 85-річчя Г. Р. Передерій. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2010. – С. 54–63.

Щербина 2003 – Щербина Т. В. Середньодніпрянсько-степове діалектне порубіжжя у світлі ізоглос: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Тетяна Василівна Щербина, НАН України. Інститут української мови. – К., 2003. – 23 с.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ГОВІРОК У ТЕКСТІ

Др – Дрозди, Кж – Коженики, Скр – Скребиші Білоцерківського р-ну, Х – Хохітва Богуславського р-ну, Пт – Потік Миронівського р-ну, Вп – Виповзки Переяслав-Хмельницького р-ну, Св – Северинівка, Чрн – Чернин Тарашанського р-ну Київської обл.; Об – Оболонь, Тк – Тукали Семенівського р-ну, Крж – Крижанівка, Тр – Трубайці Хорольського р-ну, Гн – Ганці, Трн – Тарандинці Лубенського р-ну Полтавської обл., Пщ – Піщане Золотоніського р-ну, Ст – Степанки Черкаського р-ну Черкаської обл.

Hanna Martynova

CHARACTERISTIC ASPECTS OF REGISTER AND EXPLANATION OF LEXICAL UNITS IN MID UPPER DNEIPER DIALECTAL DICTIONARY

The article considers the peculiarities in forming of the register of the concise dictionary for the Mid Upper Dnieper dialects (CDMD) that has become a basis for the normative Ukrainian. The dictionary is made up of the units revealing typical phenomena of the lexical-semantic system of the dialects under consideration, as well as their phonetic, accentual, and grammatical features established in the texts of the dialectal speech system. The dictionary is defined by the word units meaning the phenomena and ethnicity of both the material and conceptual culture of the Mid Upper Dnieper speakers. To interpret the registry units, the methods of synonymy and description that are most frequently used were diversely revealed.

ФАКТОР АДРЕСАТА У ВИБОРІ ПРИНЦИПІВ УКЛАДАННЯ ДВОМОВНИХ СЛОВНИКІВ

Антропоцентричний підхід до дослідження мови, що поставив у центр уваги мовознавців людину в аспекті її мовної діяльності, вираження в мові і через мову ціннісних пріоритетів, комунікативних намірів, прихованих і неприхованих почуттів, диктує необхідність виявлення особливостей репрезентації фактору людини в лексикографічних творах. До розв'язання цього завдання спонукає і соціальний контекст: сучасний користувач словника, націлений на активну діяльність, що забезпечує життєвий успіх, очікує від словника не лише довідок про слово як самодостатню сутність – він прагне знайти інформацію, що допоможе йому в реалізації позитивних амбіцій. Тим часом, незважаючи на значні надбання української лексикографії, фактор адресата в лексикографічному аспекті вичерпно не досліджений. Особливої уваги в ракурсі заявленого питання потребують перекладні словники, які мають слугувати реалізації прагматичних намірів представника однієї комунікативної культури в умовах його спілкування із представником іншої, в яких має бути представлений когнітивний досвід двох мовних спільнот. Викладене свідчить про актуальність теми цієї статті.

Зважаючи на ступінь опрацювання проблеми, маємо констатувати наявність усіх передумов для виявлення способів урахування фактору адресата у створенні словників і відсутність моделей аналізу мовного матеріалу, спрямованого на реалізацію сформульованого завдання. До того ж вичерпно не обґрунтовані принципи лексикографічного опису одиниць словника, зорієнтованого на конкретний тип адресатів.

У цій статті ми маємо намір обґрунтувати принципи укладання двомовних лексикографічних творів, у яких ураховано когнітивно-прагматичні аспекти діяльності адресата.

У теоретичній лексикографії неодноразово зверталися до питання про принципи укладання словників. Лексикографи завжди наголошували на необхідності орієнтації на потреби користувача. Так, Р. Хартман висунув 12 основних принципів, важливих для врахування відносин між користувачами та укладачами словників [Hartman 1983: 3–11]:

1. Лексикограф завжди повинен уявляти собі свого читача.
2. Не існує повної відповідності між передбачуваним і реальним використанням словника.
3. Класифікації словників повинні базуватися на потребах користувачів.
4. Не існує повної відповідності між уявленнями автора й оцінкою користувача щодо іміджу словника.
5. Аналіз потреб користувачів повинен передувати словниковому проекту.
6. У різних груп користувачів різні потреби.

7. Потреби користувачів визначаються різними факторами, але мета діяльності є найбільш важливою.

8. Потреби користувачів змінюються. Наприклад, щодо часу й місця.

9. Майстерність словникових рекомендацій містить у собі комплекс різних психолінгвістичних процесів.

10. Словникової майстерності можна і слід вчити.

11. Рекомендації повинні стосуватися користувача, а лексикограф зобов'язаний знати всі наявні в його розпорядженні способи.

12. Дослідження потреб словникового використання повинні й надалі заохочуватися.

Як видно, 8 із 12 принципів стосуються користувачів, і дослідження принципів у заявленому напрямі має показати конкретні способи врахування фактора адресата.

Р. Хартман визначив також і параметри словникового використання. Подамо їх із власними уточненнями з огляду на наше завдання.

1. Типологія словників, або визначення інформаційних категорій, – це ніби відповідь на питання: що ж подано у словнику?

2. Типологія користувачів, або визначення соціальних ролей, – хто має потребу в словниках?

3. Аналіз потреб, або визначення контексту діяльності, – для чого потрібний словник?

4. Аналіз кваліфікації визначення якості словникових рекомендацій – як знайти в словнику те, що потрібно?

Не можна не помітити, що в працях Р. Хартмана фактично обґрунтовано когнітивно-прагматичний підхід до укладання словників: урахування особливостей діяльності (принципи 5, 6, 7; параметри 2, 3); пріоритет мети діяльності (принцип 7; параметр 3). Якщо спроектувати подані принципи на сучасний стан розвитку мовознавства загалом і лексикографії зокрема, то стане помітною особливістю, що стосується аналізованої в нашій праці проблеми. Вона пов'язана з поширенням когнітивного та прагматичного підходів до вивчення мови і мовлення. Когнітивна лінгвістика, що ґрунтується на положенні про нерозривний зв'язок мови і досвіду етносу, його картини світу, ціннісних орієнтацій, постулює необхідність вивчення мовних феноменів із обов'язковою опорою на когнітивну інформацію, заперечує доцільність розмежування лінгвістичної та енциклопедичної інформації, стверджує наявність ризику непорозумінь і навіть конфліктів у міжкультурній комунікації через відсутність когнітивної компетентності її учасників, – спонукає лексикографів переглянути концептуальні засади їхньої діяльності. Передусім нового осмислення потребує питання про напрями реалізації когнітивного підходу в лексикографії. Слід наголосити, що останнім часом в українській лексикографії когнітивний підхід реалізується невпинно, про що свідчать корисні і змістовні словники, які видано нещодавно. Проте помітною є і прогалина: відсутність довідників для галузевої мовної діяльності, у яких фактор адресата враховується в інших напрямках. Розгляньмо це питання на прикладі довідників для правоохоронної сфери діяльності.

Сучасні соціальні умови потребують від правоохоронців досконалого володіння англійською мовою – мовою міжнародного спілкування, яка вкрай необхідна у здійсненні миротворчої діяльності в міжнародних місіях, спільній міжнародній боротьбі проти тероризму, наркоторгівлі та інших злочинів, у ситуаціях забезпечення правопорядку під час проведення міжнародних масових заходів – спортивних, музичних тощо. Незважаючи на те що в цілому правоохоронці вміють спілкуватися англійською мовою, причому значна їх частина має добре розвинені мовні навички, їм в жодному разі не завадив би перекладний словник, який давав би змогу вдосконалювати свою комунікативну компетенцію. Це має бути не перекладний словник загальної лексики, а інший лексикографічний твір, який містив би не тільки найбільш уживану у відповідній галузі лексику, а й інформацію, що слугувала б у здійсненні успішної міжкультурної комунікації, запобіганні непорозумінням і конфліктам. Викладене положення беремо за основу, формулюючи перший принцип лексикографічного твору, в якому враховується фактор адресата в його професійному та галузевому вимірі, – принцип поєднання елементів перекладного і енциклопедичного словників. Вибір цього принципу зумовлює доцільність дещо іншої назви твору – словник-довідник. Перша частина назви акцентує увагу на тому, що в пропонованому лексикографічному творі має бути подана лінгвістична інформація, яка забезпечує правильність і релевантність уживання мовних одиниць, а друга – орієнтує на те, що користувач отримує необхідний і достатній для успішної професійної діяльності мінімум когнітивної інформації. Іншими словами, пропонована назва свідчить про поліфункціональність лексикографічного твору. Зауважимо, що на необхідність створення такого словника, який слугував би і як довідник, і як методичний посібник звертав увагу Ю. Д. Апресян у своїх роботах, присвячених питанням лексикографії [Апресян 1995: 47–52].

На важливості ретельного відбору інформації наголошували й інші науковці. Так, на думку В. В. Дубічинського, першочергові вимоги, які висувуються до словника як товару, є такі: а) кількість лексичних одиниць, дефініцій, ілюстрацій; б) кількість і вид інформації, що подана в словнику (тлумачення, етимологія слів, нормативні й інші приклади, схеми й т. п.); в) наявність / відсутність енциклопедичної, довідкової інформації; г) зовнішній вигляд словника (художнє оформлення, обсяг: від кишенькового варіанта до багатотомного академічного видання; формат, папір, обкладинка і т. ін.) [Дубічинський 1998: 49–50].

Сумнівів у важливості поданих вимог не виникає, і постає необхідність з'ясувати, як саме вони мають реалізуватися в конкретній галузі. Виконання цього завдання сприяє аналіз дискурсивних практик відповідної галузі. Він допоможе, по-перше, виділити корпус термінів, що ляжуть в основу реєстру такого словника-довідника, по-друге, виявити специфіку їх лексикографічного портрета, по-третє, встановити види інформації для подання в словнику-довіднику, спрямованої на успішне здійснення міжкультурної комунікації. Не маючи можливості в межах однієї статті висвітлити особливості міжнародної діяльності правоохоронців (частково це питання роз-

глядалося в науковій літературі) [Международное сотрудничество 2001; Мовна комунікація 2009], подамо принципи укладання словника-довідника для правоохоронців, коментуючи кожен із них через призму дискурсивних практик користувачів.

На нашу думку, когнітивно-прагматична інформація має подаватися у двомовних довідниках так, щоб забезпечувати повне взаєморозуміння у спілкуванні і спільній діяльності представників різних країн. На відміну від перекладного словника двомовний словник-довідник подає інформацію не тільки про відповідники, а й про схожі та відмінні уявлення двох народів про той самий об'єкт, тобто про міжнаціональну специфіку когніцій.

Особливості діяльності правоохоронців зумовлюють необхідність реалізації у словнику-довіднику принципу глобалізації понять.

Розглядаючи питання про глобалізацію політичних понять, Є. К. Павлова наводить як приклад дефініцію слова “демократія”, яке позначає одне з базових понять сучасної світової політики, і розглядає його дефініції, зафіксовані в тлумачних словниках різних країн протягом останніх 50 років [Павлова 2005]. Авторка переконливо доводить, що під відповідниками перекладу, поданими у всіх словниках і визнаними теоретиками перекладознавства як постійні, приховуються різні уявлення про саме поняття. Отже, можливість непорозуміння під час спілкування є в цьому разі очевидною.

Глобалізація термінів політики, правоохоронної та військової діяльності є доволі складним процесом, оскільки стосується політичних позицій держав, проблем закону і права. Надання переваги одній із мов, тобто вибір дефініції термінів, поданих у розумінні носіїв цієї мови, може бути розцінене іншими країнами як неповага до їхніх позицій і призвести до міжнародних політичних непорозумінь. З метою запобігання непорозумінням у здійсненні спільної міжнародної діяльності необхідно виявити характер розбіжностей між поняттями правоохоронної сфери, їх причину, і, відштовхуючись від цієї інформації, здійснити глобалізацію основних понять.

Глобалізація може реалізуватися у лексикографічному описі в трьох своїх різновидах – уніфікації, гармонізації, модифікації. Уніфікація полягає в поєднанні інформації, поданої в різних визначеннях, або в зміні форми вираження думки. Гармонізація – це репрезентація у визначенні тільки спільних ознак дефініцій різних мов або конкретизація окремих ознак, поданих у одній із дефініцій узагальнено. Модифікація – формулювання визначення, у якому певна частина інформації, відсутня в дефініції однієї з мов, подається або певна частина інформації, наявна в дефініції однієї з мов, вилучається. Словник-довідник, адресований суб'єктові правоохоронної діяльності, має подати користувачеві інформацію, що допоможе йому чітко уявити, в яких аспектах стосовно правоохоронних понять його іноземний колега сприймає реальні факти дещо по-іншому.

Ще один принцип, зорієнтований на фактор адресата, – необхідність розмежування типів когніцій за функціональними чинниками. Успішне виконання спільних завдань представниками різних соціумів можливе лише за умови повного взаєморозуміння. До того ж усім учасникам важливо ознайомитися з когнітивною інформацією, суттєвою для сторони проти-

стояння, оскільки її картина світу, когнітивна діяльність багато в чому зумовлює тактику поведінки, яку бажано передбачити з метою адекватного і вчасного реагування. З огляду на викладене у словнику-довіднику треба подавати інформацію про когніції двох типів – когніції порозуміння і когніції протистояння [Мовна комунікація 2009].

Когніції порозуміння – це сукупність знань та досвіду, які відрізняються у народів – учасників миротворчої діяльності – або притаманні одній із комунікативних культур. Репрезентація таких знань необхідна для взаєморозуміння та успішної співпраці у виконанні міжнародних завдань.

Когніції протистояння – це сукупність інформації щодо явищ, притаманних тільки силам протистояння. Іншими словами, у словнику-довіднику, адресованому правоохоронцям, має бути інформація, що допоможе прогнозувати реакцію сил протистояння на ті чи ті дії, обрати оптимальну лінію мовної поведінки (наприклад, у проведенні переговорів).

Слід зазначити, що в сучасному світі комунікативній діяльності правоохоронних структур приділяють значну увагу. Цивілізоване суспільство надає перевагу мирному вирішенню будь-яких проблем, а застосування силових методів отримує виправдання громадської думки лише в разі, якщо комунікація унеможливується. Про це свідчить досвід діяльності багатьох країн Європи. Наприклад, готуючись до одного з міжнародних чемпіонатів з футболу, німецькі правоохоронні структури розробили програму під назвою “Три Д”: Діалог – Деескалація – Дія. Для роботи за цією програмою були підготовлені спеціальні групи комунікаторів, які володіли іноземними мовами. Перший напрям програми зобов’язував здійснювати мовну комунікацію із зарубіжними гостями, допомагаючи їм у вирішенні проблем, непорозумінь, у запобіганні конфліктам. Якщо конфлікт уже виник, комунікатор мав діяти за другим напрямом – “Деескалація”. За допомогою мовної комунікації він мав пригасити конфлікт. І тільки в тому разі, коли всі мирні способи врегулювання подій вичерпані і виявилися неефективними, набував сили напрям “Дія”, що вже не стосувався мовної комунікації. Наведений приклад свідчить про важливість комунікативної компетенції правоохоронців, а відтак – і про необхідність подання відповідної інформації у довіднику, адресованому їм.

Фактор адресата зумовлює не тільки вибір принципів, змісту інформації, а й варіанти структурування матеріалу та способів його опису у двомовному словнику-довіднику для правоохоронців. Перший його розділ має бути виконаний у жанрі перекладного словника з обов’язковою стислою глобалізацією основних понять галузевої діяльності. Другий розділ має закладати підвалини успішного діалогу – в ньому треба подавати інформацію про національну специфіку різних комунікативних культур. Тут доцільно використовувати елементи жанру енциклопедичного словника.

Третій розділ довідника підпорядкований напрямом “Д2” – деескалація, зменшення конфліктності. Його перша частина має містити інформацію про можливі чинники конфліктів у міжкультурній комунікації, зокрема невербальні засоби спілкування. Увага має бути звернена передусім на жести, які в різних комунікативних культурах мають різні значення, що може стати причиною конфлікту.

У другій частині третього розділу слід подавати інформацію, яка може знадобитися в разі непередбачуваних конфліктних та екстремальних ситуацій: мовні табу в переговорах із терористами, рекомендації щодо мовної поведінки з особами девіантної поведінки тощо. Тут стане в пригоді жанр порад щодо мовної поведінки у відповідних ситуаціях.

Крім наведених обов'язкових для правоохоронців розділів, можна подати ще два, які ми розглядаємо як факультативні, але бажані, оскільки вони теж можуть слугувати в діяльності адресатів словника-довідника. Передусім це розділ, повністю присвячений репрезентації когніцій протистояння. Якщо довідник готується для антитерористичної боротьби, то в розділі слід подати інформацію про комунікативну субкультуру терористів відповідних країн та угруповань. У разі підготовки довідника до міжнародних футбольних матчів у розділі слід подати інформацію про субкультуру футбольних фанатів. З огляду на ситуативний характер інформації ми і назвали розділ факультативним.

Ще один факультативний розділ має миротворчу спрямованість і може допомогти правоохоронцям пригасити конфлікт. У ньому слід подати інформацію про моральні цінності різних народів, на які можна орієнтуватися у вирішенні конфліктних ситуацій. Певну роль могли б відіграти прислів'я та афоризми миротворчого змісту.

Підсумовуючи викладену інформацію, доходимо таких висновків про принципи укладання лексикографічних творів, які зорієнтовані на фактор адресата. До них належать: принцип галузевого спрямування лексикографічного твору, або принцип когнітивно-прагматичних опор; принцип поєднання елементів перекладного й енциклопедичного словників; принцип глобалізації понять; принцип репрезентації схожих і відмінних когніцій; принцип подавання інформації, важливої для запобігання конфліктам та їх нейтралізації; принцип репрезентації міжкультурних особливостей комунікації; принцип опори на загальнолюдські цінності.

Практичну реалізацію обґрунтованих принципів вбачаємо в укладанні довідника для правоохоронців – ця робота вже почалася на кафедрі філології, перекладу та мовної комунікації Академії внутрішніх військ МВС України.

Перспективою дослідження вважаємо розроблення типології двомовних галузевих довідників для правоохоронців.

ЛІТЕРАТУРА

- Апресян Ю. Д. Избранные труды. Том II. // Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: 1995. – С. 47–52.
- Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография. – Вена; Харьков, 1998. – 156 с.
- Международное сотрудничество в борьбе с международным терроризмом // Международная жизнь. – 2001. – № 3. – С. 71–110.
- Мовна комунікація в діяльності сил охорони правопорядку: Теоретичні засади галузевої комунікації: Монографія / За ред. д. філол. н., проф. Л. М. Пелепейченко. – Харків: АВВ МВС України, 2009. – 272 с.
- Павлова Е. К. Лексические проблемы глобального политического дискурса // Вестник Моск-го университета. – Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация – 2005. – С. 98–111.

Hartman R.R.K. On Theory and Practice // Lexicography: Principle and Practice. – London – New York: Academic Press, 1983. – P. 3–11.

Ludmyla Pelepeychenko

THE ROLE OF AN ADDRESSEE FACTOR IN THE CHOICE OF BILINGUAL DICTIONARIES COMPILATION PRINCIPLES

The principles of bilingual dictionaries compilation for particular groups of addressers are grounded in the article basing on the materials of lexicographical works for the law-enforcement sphere of activity. The principle of cognitive-pragmatic grounds has been proved to be the main one. The using of other principles is stipulated, among which are: the principle of interlingual and encyclopedic dictionaries features combining; the principle of notions globalization; the presentation of similar and distinctive cognitions; the principle of providing information needed to prevent conflicts and to neutralize them; the principle of cross-cultural communication peculiarities representation; the principle of taking into account universal values.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ТЛУМАЧЕННЯ ДІСЛІВНОЇ ЛЕКСЕМИ

Сучасна лексикографія багато в чому зумовлена завданнями науково-технічної революції, розширенням міжнародних контактів України та функціонуванням української мови як державної, у зв'язку з чим особливої ваги набувають питання нормалізації та підвищення культури мовлення в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Видання нового тлумачного Словника української мови в 20 томах є визначною подією в науковому сенсі і суспільному житті нашої країни. Особливим надбанням у галузі лексикографії є використання в ньому сучасних комп'ютерних систем, що посилює його інструментарій новими технологіями. На відміну від традиційних видань багатотомних тлумачних словників, перший том СУМ-20 супроводжується блоком інформаційно-пошукових матеріалів, до яких належить список реєстрових слів і покажчик словосполучень. Ці певним чином структуровані тексти виконують роль індексу словникової системи.

Продовжуючи традиції академічної словникової роботи, колектив укладачів нового Словника багато в чому спирався на "Словник української мови" в 11 томах. У новому Словнику використано теоретичні й практичні надбання вітчизняної лексикографії, втілено в його структурі і змісті напрацювання багатьох учених, передусім співробітників відділу лексикології та лексикографії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні на чолі із завідувачем професором Л. С. Паламарчуком, які більше ніж два десятиліття працювали над "Словником української мови". 1983 року групі науковців Інституту за цю працю присвоєно звання лауреатів Державної премії СРСР.

У передмові до Словника української мови у 20 томах зазначено: "Завданням нового Словника, який укладено в паперовому й електронному варіантах, – із максимальною увагою представити лексичне, а головне, – семантичне багатство сучасної української мови, яке творилося від її зародження та відображене в письмових джерелах XVIII–XXI століть" (СУМ 20: 6).

У новому Словнику здійснено велику роботу з деїдеологізації ілюстративного матеріалу; застосовано розгалужену систему стилістичних ремарок, які уточнюють семантику слів з емоційно-експресивними відтінками.

У словниковому реєстрі повноцінно представлене багатство не тільки словотворення сучасної української мови, а й детально описані із семантичного і стилістичного боку стійкі словосполучення, зокрема й ті, що з'явилися в останнє десятиріччя XX ст. – на початку XXI ст., наприклад: *акула пера, анафілактичний шок, музичний альбом, анатомія рослин, анатомія тварин* та ін.

Водночас Словник є актуальним як взірець нормування граматичних форм слів. Будь-який опис мови повинен бути інтегральним, "в якому гра-

матичні правила і словникові статті налаштовані один на одного і здатні до інформаційної взаємодії” [Апресян 1986: 57]. Тлумачний словник як компонент інтегрального лінгвістичного опису містить два типи лексикографічної інформації – класифікаційну й операційну. Лексика кожної мови оформлена за нормами граматики конкретної мови. Кожне слово (особливо повнозначне) дістає характеристику властивих йому граматичних (словозмінних) форм, які визначають його призначення для побудови граматично правильних фраз. Словник дає відомості про парадигму слова за допомогою системи умовних позначень, відповідних параметрам індексації лексем кожного лексико-граматичного класу слів.

З погляду упорядкування словникових статей у Словнику найбільше уваги приділено дієслову, оскільки лексикографічна інтерпретація дієслівної лексеми становить значні труднощі щодо характеристики сутнісних семантичних, морфологічних, синтаксичних та стилістичних ознак.

У сфері словникової семантики дієслівну лексему фіксують і описують як ознакове слово, що передбачає характеристику його як синтаксичного предиката та валентно зумовлених ним компонентів речення [Степанов 1981: 110].

Стосовно дієслівної лексеми вчені визначають своєрідність її трактування. Об’єктом тлумачення в словниковій статті є “не окремо взяте слово, а ціла ситуаційна <...> форма, яка містить, крім тлумачення предиката, змінні, що позначають учасників описуваної цим предикатом ситуації” [Апресян 1974: 42]. Предикати як особливі семантичні сутності, категоризація яких становить “узагальнення об’єктивних явищ буття” [Степанов 1981: 323], експліковані в реченні дієсловами різних лексико-семантичних груп як засобами вираження дій і процесів або стану.

У тлумачному словнику реєстрове слово розуміють як “упорядковану множину зон, кожна з яких уводиться своєю міткою і допускає глибокий ієрархічний поділ на все дрібніші підзони” [Апресян 1986: 69].

Лексична семантика дієслів визначає належність до того чи того семантичного типу предикатів. Водночас вона тісно взаємодіє з семантикою граматичною. Морфологія слова – словозмінна парадигма, інші форми слова, що виражають значення граматичних категорій дієслова, становлять систему, призначену для виконання синтаксичних функцій. У предикативних конструкціях, до яких входять імена, що позначають сутності певного світу, предикати позначають властивості цих сутностей або відношення між ними [Бульгіна 1982: 11].

У лексикографічному потрактуванні дієслівної лексеми визначають основний семантичний компонент та варіантні значення, ілюструючи на прикладах уживань валентно зумовлених дієсловом залежних компонентів у структурі словосполучення, речення (подаються моделі словосполучення, входження в структурну схему речення).

У словниковій статті маркери синтаксичної сполучуваності дієслів уведено способом відмінкового питання до прямого і непрямих додатків: *кого, чого* (род. в.), *кому, чому* (дав. в.), *ким, чим* (ор. в.), *на кому, на чому* (місц. в.), а також прийменникового керування: *від кого, від чого, до*

кого, до чого, на кого, на що, про кого, про що та ін.; наявні також формули вживання з інфінітивом; без прийменника і з прийменниковими сполуками (*над, за, про* та ін.); без прямого додатка чи з додатком тощо (СУМ 20: 17).

Отже, опис реєстрового дієслова з погляду лексикографічної характеристики його у функції предиката здійснено всебічно, що відповідає сучасним науковим знанням і практичному використанню. Деякі спірні питання стосуються тільки лівої частини – представлення лексеми за лексикографічною інформацією про значення виду.

У СУМі лівий блок містить: заголовне дієслово у формі інфінітива або реєстровий ряд із першим заголовним словом, які об'єднані тотожним набором лексичних значень, але варіативні за фонетичними, морфологічними, словотвірними, акцентуаційними, граматичними ознаками, що не веде до зміни лексичного значення.

Із морфологічних характеристик названо закінчення (1, 2, 3 особи однини або ідентифіковано як безособове), вид та подано вказівку на перехідність. У словникових статтях на першому місці стоїть (крім одновидових дієслів доконаного виду) заголовне дієслово у формі недоконаного виду та його варіанти, а потім – дієслово і його варіанти зі значенням доконаного виду. Такий порядок уведення можливий, якщо йдеться про дієслова, що утворюють видову пару за допомогою префікса, який виражає тільки видове значення (*писати – написати, іти – прийти, знати – пригнати, сушити – висушити*). Але ці відомості в тлумачному словнику зайві.

У словотвірному гнізді дієслів переважають утворення за допомогою префікса, який змінює і значення виду, і лексичне значення. До таких дієслів форма недоконаного виду є похідною, утвореною суфіксом (*переписати – переписувати, пролетіти – пролітати, пересушити – пересушувати*).

Подання видового комплексу в словниковій статті відображено у *графічній формі*: перший рівень становить тільки один комплекс, його ілюструє дієслово *бухикнути*, позначене символом С₁ (доконаний вид). Іншою є графічна форма з двома комплексами. Якщо дієслівна лексема виражає конкретні значення недоконаного і доконаного виду (як компоненти комплексу вони позначені символами К₁ К₂, а блоки мають індекс “її під номерами 1, 2, 3 або й 4). Так, на с. 19-ій цей компонент проілюстровано на прикладі словникової статті: *зсихати* і рідко *ізсихати*, аю, аеш, недок., *зсохнути* і рідко *ізсохнути, зсохнути, ізсохти*, хну, хнеш, мин. ч. зсох і зсохнув. Першим компонентом названо форми недоконаного виду, а другим – форми доконаного виду. Проте, якщо враховувати спосіб творення цих компонентів, то видову пару в гнізді слів цього кореня становить: *сохнути – висохнути*, де префікс **ви-** не змінює лексичного значення слова. Префіксоване ж дієслово *зсохнути* (так само *пересохнути, відсохнути* та ін.) доконаного виду, а його видовою парою є форма, утворена зміною суфікса та зміною голосних у корені слова: *зсихати*, рідко *ізсихати* (так само *пересихати, відсихати*). У таких комплексах доцільно було б усі префіксальні дієслова, крім однієї видової пари в словотвірному гнізді, де префікс не змінює лексичного значення, подавати як перший компонент дієслова доконаного виду, а форми недоконаного виду, утворені способом імперфективації, – на другому місці (як другий компонент).

У процесі творення похідного дієслова за допомогою префіксів або суфіксів чи постфікса **-ся** змінюється лексичне значення, що зумовлює входження дієслова в інший лексико-граматичний розряд, якому властиве представлення аспектуальності з конотативним відтінком кількісних, часових, емоційно-оцінних та інших способів (родів) дії. Унаслідок словотвору та імперфективації з'являються й одновидові дієслова, які позначають: *тільки док.* (*заричати, поналетіти, покотитися, розбрестися*) або *тільки недок.* (*насвистувати, підтанцьовувати, посапувати, викрикувати*).

Як зазначає Ю. С. Маслов, граматиці не завжди вдається подолати опір лексики, внаслідок чого велика кількість видових пар є семантично нерівнозначними членами. Це явище дефективності пов'язане грама-тично з утворенням видової безпарності [Маслов 1948: 315].

Отже, лексикографічна характеристика дієслова вимагає від укладачів словників більшої чіткості щодо принципів представлення лексикографічної інформації в дієслівних словникових статтях, розрізняючи двовидові й одновидові лексеми, які тотожні за твірною основою й префіксом, але відмінні за лексичним значенням. Утворення за допомогою конфікса, в яких префікс надає іншого (конотативного) значення, а суфікс маркує грама-тичне значення виду похідного дієслова, є одновидовими. Ю. С. Маслов, характеризуючи різні типи аспектуальних значень, наголошує на тому, що явище *видової безпарності* можливе не тільки в розрядах дієслів, а й у часткових значеннях багатозначних слів [Маслов 1959: 89]. Це дотримано в “Словникові української мови” в 11-ти томах.

Значимо також, що члени видової пари – це слова “самостійні” тільки щодо творення дієвідмінюваних форм часу, особи, дієприкметників, дієприслівників, де вони виражають тотожне лексичне значення.

Важливо враховувати й те, що приєднання префікса не завжди перфективує просте дієслово [Востоков 1974: 105; Шахматов 1941: 475]. А в словотвірному гнізді дієслів спільного кореня префікс або префікс і суфікс разом сприяють появі одновидових дієслів [Исаченко 1960: 34]. Дієслова різних лексико-граматичних груп, які виражають додаткові значення того чи того способу (роду) дії, є непарно-видовими. Їхня видова кореляція ілюзійна, а тому вони мають бути виділені в окрему статтю як лексеми одновидові. Наприклад, префікси **на-, ви-, під-, при-, по-** у поєднанні із суфіксом **-ува (-ва-, -овува-)** словотвірно мотивують основу непохідного дієслова не як компонента видової пари, а як окремих лексем зі значенням тільки недоконаного виду, тобто одновидових. М. І. Калько такий словотвір характеризує як “уявно видове партнерство” аспектуально-акціональних дієслів [Калько 2008: 344]. Пор.: *писати – написати* – це форми виду і *писати – пописувати* (час від часу) – різні лексеми, обидві недоконаного виду.

Висловлені зауваги на перспективу сприятимуть деякому уточненню подання дієслівної лексеми в тлумачному словникові, але не применшують високої вартості нового Словника української мови.

Унікальне повне видання організованих і приведених у семантичну систему лексичних одиниць української мови дає змогу використовувати цей Словник для наукових досліджень. Його вихід у світ не означатиме

орієнтування на обмежене коло наукових працівників. Він розрахований на найширше коло користувачів і сприятиме встановленню того нормативного балансу, який украї необхідний сьогодні для розбудови держави України.

ЛІТЕРАТУРА

- Апресян 1986 – Апресян Ю.Д. Интегральное описание языка и толковый словарь // Вопросы языкознания. – 1986. – №2. – С.57–70.
- Апресян 1974 – Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 366 с.
- Булыгина 1982 – Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. – М.: Наука, 1982. – С. 7–82.
- Вихованець 1993 – Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
- Востоков 1974 – Востоков А. Х. Русская грамматика. – М.: Наука, 1974. – 375 с.
- Исаченко 1960 – Исаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким: Морфология. – Bratislava, 1960. – 382 с.
- Калько 2008 – Калько М. І. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в СУЛМ: [Монографія]. – Черкаси: Видавель Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
- Маслов 1948 – Маслов Ю. Д. Вид и лексическое значение глагола в современном русском литературном языке // Изв. АН СССР. ОЛЯ. – М., 1948. – Вып.4. – 303 с.
- Маслов 1959 – Маслов Ю. Д. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке. – М., 1959. – 309 с.
- Степанов 1981 – Степанов Ю. С. Имена, предикаты, предложения. Семиологическая грамматика. – М.: Наука, 1981. – 361 с.
- СУМ 20 – Словник української мови: в 20-ти т. Т.1. – К.: Наукова думка, 2010. – 911 с.
- Шахматов 1941 – Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – М., 1941. – 534 с.

Mariya Pliushch

LEXICOGRAPHICAL EXPLANATION OF VERBAL LEXICAL ITEM

Analyzing the verbal lexical items' entries in *The Ukrainian Language Dictionary* in 20 volumes, it was ascertained that registry verbs were described fully as predicates, i. e. it was represented the main semantic component and the variable meanings of a verbal lexical item alike. It was also indicated that there were some controversial issuances concerning the left part of an entry – representation of a lexical item by lexicographical information about the meaning of a verb aspect. There were given useful recommendations concerning more proper representation of an aspective complex in the examined dictionary.

ЛЕКСИЧНІ Й АКЦЕНТУАЦІЙНІ ВАДИ В УКРАЇНСЬКИХ СЛОВНИКАХ

Останніми роками в українській лексикографії спостерігається значне поживлення. Укладаються та видаються тлумачні, перекладні, фразеологічні, етимологічні й інші словники. Важливою подією став вихід у світ 6-го тому “Етимологічного словника української мови”, укладеного й підготовленого до друку науковцями Інституту мовознавства ім. О. О.Потебні НАН України. У дальшому утвердженні й удосконаленні української термінології неабияку роль відіграє “Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови” в двох томах Ольги Кочерги та Євгена Мейнаровича (Вінниця: Нова книга, 2010). Можна навести й інші приклади.

Загалом позитивним явищем можна вважати й вихід “Великого тлумачного словника сучасної української мови” (Київ; Ірпінь: Перун, 2005 і пізніші видання). Він охоплює велику кількість лексики, зокрема нової, містячи близько 250 тисяч слів сучасної української мови. Проте в цьому виданні є чимало вад, які знижують його вагу як нормативної лексикографічної праці.

У передмові укладачі словника дякують усім, причетним до його рецензування, редагування, оформлення тощо. Зокрема читаємо: “Видавництво висловлює велику вдячність Головащуку Сергію Івановичу, кандидату філологічних наук, редактору-лексикографу, укладачу 11-томного Словника української мови; Кочуру Григорію Порфирівичу, поету, перекладачу, мовознавцю” і т. д. У переліку характеристик цих та інших осіб, що їм висловлено подяку, всі слова стоять у давальному відмінку із закінченням **-у**. Це суперечить морфологічній нормі української літературної мови, згідно з якою перевагу потрібно віддавати закінченню **-ові, -еві, -єві**. “Останнім часом поширюється закінчення **-у** в давальному відмінку однини іменників другої відміни чоловічого роду <...> Таку форму, – зазначає професор М. А.Жовтобрюх, – найактивніше засвоюють ті, хто перебуває під сильним впливом книжної мови, особливо газетної, в якій безпідставно ігнорують живомовні закінчення давального відмінка **-ові, -еві**. Форма на **-у** частіше трапляється також у осіб, що походять з північного наріччя; в них вона підтримується діалектною традицією. Однак переважна більшість носіїв українського літературного мовлення, не відриваючись від живої народно-розмовної основи, зокрема в її південно-східному варіанті, в іменниках чоловічого роду зберігає закінчення **-ові, -єві**: “передай *Петрові*, скажи *бригадирові*, зраділи *дощеві*”. Зважаючи на те, що в українській літературній мові дуже поширене закінчення **-у** в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду (немає *морозу, дощу*) та в кличному відмінку (*сину, батьку*), вживання в давальному відмінку тих самих іменників **-ові, -еві** виразно диференціює їх граматичні форми, а тому тенденція до витіснення

-ові, -еві, що виникла спершу в газетній мові і під її впливом стала якоюсь мірою захоплювати й усне мовлення, з погляду граматичної культури висловлення не може вважатися позитивною і не заслуговує на підтримку” [Жовтобрюх 1964: 52–53].

С. І. Головашук не персональний укладач, а один з укладачів “Словника української мови” в 11-ти томах – колективної праці мовознавців Відділу лексикології та лексикографії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні. Словник цей був великим досягненням українського словникарства. Укладачі намагалися подати якомога більше українських слів, належних до різних стилів мови. Оскільки під час укладання Словника в Радянському Союзі почали втілювати в життя теорію зближення націй та їхніх мов, багатьом оригінальним українським словам загрожувало вилучення зі словникового складу. З огляду на це, щоб зберегти такі слова в ужитку, укладачі надавали їм обмежувальні позначки на кшталт *рідковживане*, *західне*, *діалектне* тощо.

“Великий тлумачний словник сучасної української мови” (далі ВТС) по суті є стисненим “Словником української мови” (без прикладів-ілюстрацій), до якого додано багато нових слів, здебільшого чужомовного походження. Друкуючи ВТС на початку ХХІ, а не в другій половині ХХ століття, можна було деякі обмежувальні ремарки познімати. Наприклад, у Словнику української мови прикметник *захопливий* та іменник *містянин* подано з безпідставними ремарками *рідковживані*. ВТС замість того, щоб зняти ці ремарки, при *захопливий* її залишає, а до *містянін* (ВТС: 679) додає ще гіршу – *застаріле*. Насправді це закономірне утворення від *місто* (замість тепер невмотивованого *городянин*) не встигло застаріти, бо тільки повертається до активного вжитку.

Слово *латина* набагато закономірніше в українській мові, бо пов’язане безпосередньо з лат. *lingua latina* “латинська мова”, ніж *латинь*. Натомість ВТС подає *латина* (ВТС: 607) як застаріле, а *латинь* (ВТС: 608) як розмовне, а потрібно було зробити навпаки. *Мамут* наявне в усіх слов’янських мовах, крім російської. З української воно було витіснене словом *мамонт* у часи зближення мов; тож у ВТС варто було зняти з *мамут* (ВТС: 643) позначку *застаріле*. *Світлина* (ВТС: 1299) як синонім до *фотокартка* та *спортовець* (ВТС: 1375) як рідше вживаний (поки що!) синонім до *спортсмен* у ВТС наведені з невмотивованими ремарками *західне* й *діалектне*. Назва однієї з мов Індії *гінді* відсилається до форми *хінді*; політика й практика нищення євреїв тут зветься *холокост*. Але за даними українського словникарства не просто основними, а єдино можливими для називання цих понять є форми *гінді*, *гіндустані* та *голокост* (ЕСУМ 1: 15; УОС: 184, 191).

Не завжди правильно розподілені функції між основними й відсилковими статтями. Скажімо, *перистувальний* – те саме, що *перистуючий* (ВТС: 938); *передпокій* – те саме, що *передня* (ВТС: 909); *посмішка* – те саме, що *усмішка* (ВТС: 1080). Насправді *перистувальний* має бути основним для позначення поняття ‘тривкий, постійний’, а *перистуючий* – невластивий українській літературній мові активний дієприкметник теперішнього часу. *Передня* – очевидний росіянізм, а *передпокій* є звичайним українським словом, що має значення ‘перша при вході в помешкання кімната, де за-

звичай лишають верхній одяг'. Наприклад: "Він пройшов у *передпокій*, повісив на оленячих рогах, прикріплених до бронзового щита, кашкет" (П.Загребельний). *Посмішка* може бути глузлива, саркастична, скептична. А *усмішка* – ласкава, привітна, лагідна. Отже, це не те саме: "*Скептична посмішка* гуляє в нього під вусами" (О. Гончар); "*Усмішка щастя* розіллалась по обличчю в старої" (М. Коцюбинський).

Нерідко натрапляємо на лексичні невправності при тлумаченні тих чи тих слів. Наприклад: "друїди – *жреці* (замість нормального *жерці*), які лікували, виконували судові функції" (ВТС: 329); "*апикальний* – *передньоязичний*" замість *передньоязиковий* (ВТС: 36); "*сигніфікат* – *понятійний* (замість *поняттєвий*) зміст мовного знаку" (ВТС: 1312); "*конетабль* – *головнокомандувач армією*" (ВТС: 564) замість *головнокомандувач армії*. Форма відносин між людьми та Богом в "*іудейській*" (треба *юдейській*) та християнській релігіях в українській мові позначається словом *заповіт*, а не *завіт*, як подає ВТС. Наприклад: "Біблія або книги святого письма старого й нового *заповіту*", переклад проф. Івана Огієнка. – Українське біблійне товариство, 2002.

Діти, що народилися одночасно в однієї матері, зуться і *близнята*, і *близнюки*, але назва одного з зодіакальних сузір'їв – тільки *Близнята* (РУС 1:64). У ВТС подано навпаки (ВТС: 87). Стародавня назва Дніпра *Бористен*, а не *Борисфен*, як читаємо в ВТС (ВТС: 93). Приміром, свою працю з питань ономастики відомий український мовознавець-поліглот Андрій Білецький назвав "*Бористенес* (а не *Борисфенес*)-Данаприс-Дніпро". Знавець давніх мов, перекладач "Іліади" й "Одисеї" Микола Хомичевський обрав собі за псевдонім слово *Бористен*, зробивши з нього ім'я та прізвище *Борис Тен* (а не *Борис Фен*). Назва одного з міст на Луганщині, розташованого на річці *Сіверський Донець*, *Сіверськодонецьк* (УОС: 807), а у ВТС бачимо поширену в окремих виданнях перекинутою форму *Сєверодонецьк* (ВТС: 1700). Трапляються неправильні наголоси як у загальних, так і у власних назвах: *болотистий*, *болотистість* (ВТС: 91) замість *болотістий*, *болотістість*; назва міста на Черкащині *Лісянка*, а в ВТС написано *Лися́нка*.

Ці та інші вади знижують рівень великої лексикографічної праці, зменшують її роль у піднесенні культури усного й писемного мовлення. Ці вади мусять бути усунені при перевиданні "Великого тлумачного словника сучасної української мови".

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2005. – 1728 с.

ЕСУМ 1 – Етимологічний словник української мови: мови: у 7 т. – Т. 1 / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.] / Уклад. Р. В. Болдирев [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982. – 631 с.

ЕСУМ 6 – Етимологічний словник української мови: у 7 т. – Т. 6 / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.] / Уклад. Г. П. Півторак [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2012. – 568 с.

РУС – Російсько-український словник: у 3 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1968. – 700 с.

УОС – Український орфографічний словник: понад 175 тис. слів / Уклали В. В. Чумак [та ін.]; за ред. В. Г. Скляренка. – Вид. 9-те, переробл. і доповн. – К.: Довіра, 2009. – 1011 с. – (Словники України).

ЛІТЕРАТУРА

Жовтобрюх 1964 – Жовтобрюх М. А. Деякі явища усного літературного мовлення // Про культуру мови. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 52–53.

Oleksandr Ponomariv

LEXICAL AND ACCENTUAL IMPERFECTIONS IN UKRAINIAN DICTIONARIES

The Great Dictionary of Modern Ukrainian Language is a complex lexicographical work. The present edition of the dictionary contains a large amount of new vocabulary, especially of foreign origin. In some cases the number of loan words seems to be excessive. There are numerous errors of lexical, grammatical, and accentual nature that should to be corrected in the next edition. Otherwise such imperfections can reduce the regulatory functions of this dictionary.

СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ ЗНАЧЕННЯ ПРИСЛІВНИКОВИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Прислівникові фразеологічні одиниці (далі ПФО) за семантикою і функційними властивостями співвідносні з прислівниками і прислівниковими словосполученнями. Дослідники по-різному визначають обсяг і межі ПФО. Одні вчені їх розширюють (М. М. Копиленко, Л. Г. Скрипник, М. М. Шанський та ін.), інші, навпаки, – звужують (С. І. Ожегов, М. Ф. Палевська та ін.), а тому той самий фразеологічний матеріал залежно від теоретичних настанов і класифікують неоднозначно. ”З цієї причини, – пише В. П. Жуков, – і саме поняття “прислівниковий фразеологізм” і склад прислівникової фразеології загалом стають невизначеними і розпливчастими. Але це швидше за все аморфність і нестійкість не самого об’єкта, а точки зору на об’єкт” [Жуков 1986: 228].

Як і прислівники, ПФО позначають якісну характеристику дії, або міру якісної характеристики предметів, явищ довкілля тощо. ПФО властива незмінність форми, а в реченні вони виступають у синтаксичній функції різних обставин [Білоноженко, Гнатюк 1989: 66; Молотков 1977: 140; Прадід 1997: 179 та ін.].

Із погляду формальної структури ПФО досить різноманітні. “Ми помітили, – робить висновок В. П. Жуков, досліджуючи такі ПФО на матеріалі російської мови, – понад сто структурних моделей творення прислівникових фразеологізмів” [Жуков 1986: 231]. Як стверджує В. М. Білоноженко, в українській мові “до найуживаніших належать фрази (прислівникові – уточнення Ю. П.), категоріальне значення яких визначається граматично стрижневим компонентом, вираженим прислівником (іноді дієприслівником), з другим компонентом-іменником чи займенником (з прийменником або без нього)” [Білоноженко, Гнатюк 1989: 66].

У тлумаченні значення ПФО, як свідчить фразеографічна практика, використовують:

1) прислівники: *на віки вічні!*¹. Назавжди, навічно. *Війна – смерть. Прокляття їй на віки вічні! це тут то було*². Даремно, марно. *Та не тут то було: усіх прикладених сил вистачає тільки на те, щоб зрушити його [камінь] з місця на півтора-два сантиметри; у парі*³, перев. зі сл. *робити, працювати* і т. ін. Разом. *Я прийшов до вашої частини у Варшаві. Аеродром Шьонефельд ми з вами штурмували в парі з лівого флангу до упору*. Доти. *Усім залишитися на місцях, студентам – до 17-ої години. Решити – до упору, доки не забезпечимо складальників колекторами; в унісон*, перев. зі сл. *співати, звучати* і т. ін. Співзвучно. *Виходячи на майданчик, кожен із*

⁶ Усі приклади дібрано автором статті з українських газет і використано як ілюстрації вперше.

² Тут і далі прямою лінією підкреслено ПФО, які не зафіксовано у СФУМ.

³ Тут і далі двома прямими лініями підкреслено варіанти ПФО, які не зафіксовано у СФУМ.

них [музикантів] прагне зіграти **в унісон** з ансамблем, не загубитися серед партнерів та ін.;

2) дієприслівники: **по п'ятах**, перев. зі сл. *йти, ходити* і т. ін. Не відстаючи. Вона [дружина] докоряє його [чоловіка] за байдужість, адже колись **по п'ятах** за нею ходив; **нічтожсе сумняшеся**. Не задумуючись. **Нічтожсе сумняшеся** він [помічник військового комісара] розтлумачував, що має зробити Долідзе, щоб “відповідно до чинного положення, питання про призначення йому пенсії було розглянуто позитивно”; **під знаком**, перев. зі сл. *розвиватися, проходити* і т. ін. Базуючись на чомусь. **Під знаком** шевченківського ювілею в травні пройдуть шевченківське свято, фестиваль мистецтв <...>; **на весь голос**⁴. Не замовчуючи. Щоб успішно господарювати, треба було передусім мати на це реальне право, позбутися опіки, яка зв'язувала по руках і ногах. Про це **на весь голос** говорили рядові трудівники і керівники

та ін.;

3) прислівникові словосполучення таких моделей:

а) прислівник + прислівник: **як свої п'ять пальців**, перев. зі сл. *знати*. Дуже добре. Навіть боровик, який зріс на могилках, смертельно небезпечний, оскільки він вбирає трунну отруту. Любителі тихого полювання мусять **як свої п'ять пальців** знати ті правила; **ні більше ні менше**. Саме так. Якось після того, як у газеті з'явилась гумореска про пожежників, знайомий начальник пожежної частини прийшов і став обурено картати автора і редакцію за недобре ставлення до людей його професії <...>, потім організував колективний лист, у якому оцінки давалися ще гостріші: газета надрукувала наклеп на пожежників – **ні більше ні менше; суціль і поруч**. Дуже часто. Однак не слід би нам з вами забувати, що **суціль і поруч** автор не владний над описуваними подіями, а вони над ним <...>; **черепащачим кроком**, перев. зі сл. *ходити, рухатися* і т. ін. Дуже повільно. А на цих дорогах з інтенсивним рухом – часті “пробки”. **Черепащачим кроком** доводиться долати кілометри; **без року тиждень**, перев. зі сл. *бути, жити* і т. ін. Зовсім недавно. Бригадир токарів аж кипів: – Цей Мисник **без року тиждень** в цеху, а ти даєш йому фрезерувати мої заготовки та ін.;

б) прислівник + іменник (займенник) (із прийменником або без прийменника): **з дороги**. Оразу після поїздки. Та **з дороги** не змогли сибіряки нічого протиставити у тай-брейку армійцям Мінська <...>; **в куці**. Подалі від відповідальності. <...> *Всі майстри загинати пальці, рахуючи не доліки, а як до діла, то зразу в куці; з перших уст*, перев. зі сл. *почути, дізнатися* і т. ін. Безпосередньо від очевидців. <...> *Про трагедію ми дізналися з перших уст; у хвості*, перев. зі сл. *бути, ставати* і т. ін. Позаду усіх. “Арарат” зараз **у хвості** таблиці, а наші на злеті <...>; **під шумок**. Потай від інших. От вона [корова] й здохла в полі. М'ясо з неї **під шумок** хотіли здати. Не вийшло та ін.;

в) прислівник + дієслово: **хоч святих виносє**. Неможливо витримати щось. *Гляньте, що робиться в залах (і не тільки в них, а й у величезних*

⁴ Тут і далі пунктирною лінією підкреслено ПФО, значення яких зафіксовано у СФУМ, але уточнено автором статті.

палацах спорту, що перетворюються на деякий час у концертні зали: вони буквально тріщать від величезного натовпу <...>). Про це вже ні сказати ні пером описати: **хоч святих винось!** та ін.

Іноді для тлумачення значень ПФО прислівниковими словосполученнями використовують ускладнені формули: **плече до плеча**. Впритул один до одного. *Та ось уже минув сніданок. І вже плече до плеча стають юнарії для свого першого в житті справжнього військового параду* та ін.;

4) приєднано-іменникові (займенникові) конструкції обставинного типу: **під корінь**, перев. зі сл. рубати, підтинати і т. ін. В основі. *Одне слово, праведна і потрібна справа підтинається під корінь*. <...> *Отже, треба міняти саму систему опікунства над школою; по кісточках*, перев. зі сл. розібрати. До дрібниць. *Нічого не змінилося у висловлюваннях однокурсників Василя після того, як ми разом по кісточках спробували розібрати світоглядну позицію спекулянта; [наче] за щучим велінням*. Без втручання когось. <...> *Головний конструктор упевнено і децю поблажливо киває на розвішані ватмани графіків, де чорні лінії, що позначають викиди в атмосферу, наче за щучим велінням падають униз; через другі руки*, перев. зі сл. узнати, отримати і т. ін. Через посередників. *Відомості про подробиці того засідання дійшли від одного [учасника засідання], що був там присутнім, а до нас через другі руки; з голими руками*, перев. зі сл. прийти, повернутися і т. ін. Без нічого. *Сергій став торік головним агрономом у час, коли все буяло <...>. Йому бачився новий засів, до якого мав прийти не з голими руками* та ін.

Іноді для тлумачення значень приєднано-іменникових конструкцій обставинного типу використовують ускладнені формули: **від сих до тих**. У строго визначених межах. *Щоб досягти успіху, слід працювати не від сих до тих, а стільки, скільки треба* та ін.;

5) іменникові словосполучення таких моделей:

а) прикметник (займенник, дієприкметник) + іменник (із приєдником або без приєдника): **по чайній ложці**. У малій кількості. *Уповільнила оберти й кормозбиральна техніка <...> – вітамінна пожива прибуває в скирти і сховища по чайній ложці; спокон віків*. З найдавніших часів. *Одне тільки невтямки: що сталося в душах канівських жінок, спокон віків вірних отчим заповітам, святому слову?; на перший погляд*. При поверховому ознайомленні. *Це лише на перший погляд все правильно <...>; як би там не було*. За будь-яких умов, обставин. <...> *Як би там не було, у що б нам це не обходилося, колектив намагається не пропустити за ворота підприємства ані найменшого браку; з-під землі⁵*, перев. зі сл. дістати. Будь-яким способом. *Одні батьки своєму чадові заморські джинси з-під землі дістають. А тут і гроші маєш, а не купиш того, що потрібно; за всіма статтями*. У всіх відношеннях. *Молоді темпераментні італійські гравці поступалися суперникам за всіма статтями; догори ногами*. У перевернутому вигляді. <...> *Сумно відома піраміда, основу якої, на думку авторів нового положення, повинні складати групи початкової підготовки, знову*

⁵ Тут і далі хвилястою лінією підкреслено ПФО, ужиті з новим значенням, яке не зафіксовано у СФУМ.

стане **догори ногами; з важкою душею**. У гнітючому стані. <...> За догоровизною квартир Норвегія – в лідерах. Тому десятки тисяч юнаків і дівчат **поневіряються, наймаючи куток то тут то там, або ж із важкою душею живуть у батьків** та ін.;

б) іменник (із прийменником) + іменник (із прийменником або без прийменника): **з роками**. З плином часу. **Але з роками, насамперед, через невміння добирати тренерські кадри, традиції загубили; до скону**. До кінця життя. **До скону латиський друг зберігав благородне почуття до українського поета** <...>; **на ура**, перев. зі сл. *сприймати, сприйматися* і т. ін. З надією на успіх. **Не раз траплялося, коли всі зусилля ось-ось могли стати марними. Адже справа була принципово нова. І не всі її сприймали на ура** та ін.

Іноді для тлумачення значень ПФО іменниковими словосполученнями використовують ускладнені формули: **всілякими правдами і неправдами**. Різними способами, порушуючи навіть певні норми, етикет і т. ін. **Рагушенко міг, зіткнувшись із першими труднощами, як дехто з його однокурсників, всілякими правдами і неправдами вирватись з глибинки у місто, де всі умови для успішної роботи; на папері**. У письмовому вигляді, а не в дійсності. Вони [гуртки] є не лише **на папері, але й діють** та ін.

б) дієприслівникові звороти: **без зайвих слів**. Не витрачаючи час на розмови. **Звернулися до Побережного: “Виручай, Грицю!”**. Виручив. **Без зайвих слів сів на свою автокару і працював із властивим йому захопленням; не на життя, а на смерть**, перев. зі сл. *битися, вести боротьбу* і т. ін. Не шкодуючи власних сил. **У його пам’яті яскраво збереглися ті незабутні дні, коли бійці 69-ї гвардійської стрілецької дивізії билися не на життя, а на смерть на берегах Дніпра; на півдорозі**, перев. зі сл. *зупинитися*. Не довівши до кінця розпочату справу. **Вже нині поменшало в районі так званих “неблагополучних” сімей, діти краще доглянуті, менше хворіють. Тільки б не зупинятися на півдорозі, не заспокоюватися; до останнього**, перев. зі сл. *битися, боротися* і т. ін. Докладаючи усіх зусиль. **Евакуюватися мені не можна, я повинен захищати базу Чорноморського флоту до останнього; зі слів**. Грунтуючись на чіємусь повідомленні, висловлюванні. **І так накрив бідолаху [грип] (пишу зі слів Віри Василівни), що довелося йому одразу піти на лікарняний** та ін.;

7) порівняльні звороти: **як на гріх**. Наче навмисне. **Пригадую, як Оля безперервно повторювала одну й ту ж вправу <...>. А вправа все не виходила. Як на гріх!; честь по честі**. Як належить. **Так давайте довіримо їй [раді трудового колективу] і затвердження нового статуту МЖК. Хоча б заради того, щоб не було зрад. Щоб честь по честі; чин по чину**. Як має бути. <...> **Пішов я в бібліотеку з паспортом, чин по чину, питаюся: “Є у вас журнали “Нева”, “Новый мир” і т. д.?”**. Кажуть, що є; **і так і сяк**. Як тільки можна. **І так їх [застійні часи] уже немилу згадує [дикторка] і сяк** та ін.;

8) сурядні словосполучення: **як по маслу**, перев. зі сл. *іти, протікати* і т. ін. Без перешкод і ускладнень. <...> **Спеціалісти управління допомогли налагодити справу. У перші три дні все йшло як по маслу; то тут то там**. То в одному, то в іншому місці. **І раптом розігрався штормовий**

вітер. “Скловидні” гілки, а то й дерева почали падати, немов підрубані. Стала вже небезпечною їзда автомобільним транспортом: **то тут то там** дорогу перегородило нагромадження з акацій, абрикос <...>; **на словах**. Лише в розмові, а не на ділі. Вже тоді ми звертали увагу на негаразди в дитячих шахах. Спортивні керівники народної освіти навіть не спробували щось зробити. Хіба що **на словах; і сміх і гріх**. Смішно і сумно. Запасні частини до автомобілів тут відпускаються тільки за готівку. Ми ж маємо право одноразово витратити аж <...> два карбованці. **І сміх і гріх; як по нотах**. Чітко і легко. Другий м'яч кияни вже мали можливість розіграти **як по нотах** та ін.

Іноді для тлумачення значень ПФО сурядними словосполученнями використовують ускладнені формули: **через силу**, перев. зі сл. *говорити, сказати* і т. ін. З великим зусиллям і напруженням волі. – Нічого тут не лишилося, та й кімната стала значно меншою, – **через силу** вимовив юнак; **двері в двері**, перев. зі сл. *жити, знаходитися* і т. ін. Навпроти і в безпосередній близькості. Протягом 15 років сусідки жили душа в душу, нині – лише **двері в двері; наче чорт від ладану**, перев. зі сл. *тікати, відмахуватися* і т. ін. Надзвичайно швидко і злякано. Іноді, щоб роздобути інформацію про боротьбу з пияцтвом <...>, треба заручитися дозволом “батьків” міста. А вони від тебе – **наче чорт від ладану** та ін.;

9) сполучення слів: з **рук у руки**, перев. зі сл. *переходити, передавати* і т. ін. Від одного до іншого. Бої йшли з перемінним успіхом. Населені пункти багато разів переходили з **рук у руки; з уст в уста**, перев. зі сл. *передавати, передаватися* і т. ін. Від одного до іншого. Вони [долгани] займалися оленярством, мисливством <...>, а ще любили пісні, легенди, казки, які передавалися з **уст в уста**, адже люди не мали письменності та ін.;

10) прості речення: **так-то воно так**. Все це правильно. – *Поживи у нас, приміром, зиму, а потім спробуй сам вести [роботу]. Так-то воно так.* Але ж Бецилове вже не те, яким воно було чотири роки тому. Перебудова торкнулася і цього віддаленого села; **на краю прірви**, перев. зі сл. *бути, стояти* і т. ін. Дуже близько до небезпеки. Більше того, і “Наполі” вдома стояв **на краю прірви**, задовольнившись нульовою нічиєю; **на лобі написано**. Відразу помітно щось із зовнішнього вигляду. *Хто перший зайняв її [чергу], той і одержав бажаний примірник [книги]. Читатиме його чи використає для оформлення домашнього інтер'єру – на лобі не написано; [і (й)] на гарматний постріл*, перев. зі сл. *не допускати, не підпускати* і т. ін. Ні за яких обставин. *Мало того, Володимир <...> оплачує всі комунальні послуги, хоч його до власних дверей в інші дні й на гарматний постріл не підпускають* та ін.;

11) складнопідрядні речення: **на місці**. Безпосередньо там, де щось відбулося чи має відбутися. *За хвилину вулиця була блокована з обох боків – Валовий ледь устиг перевірити зброю, як вони [партизани] були на місці; як не в собі*. Не в звичному для себе стані, коли почувашся не так, як завжди. – *Після гонок, – усміхнувся Олександр, помітивши стан “випробувача”, – я протягом тижня ходжу як не в собі; у вигідному світлі*, перев. зі сл. *бачити, показувати* і т. ін. Краще, ніж є насправді. <...> *Порушники*

трудової дисципліни почували себе привільно. До того ж їм ще й премії давали. Чимало порушень приховувалося, щоб показати себе у вигідному світлі; **між молотом і наковальнею**, перев. зі сл. бути, опинитися і т. ін. У тяжкому становищі, коли небезпека чи неприємність загрожують з обох боків. Але переконати присутніх у недоцільності виборів керівника не зміг. У незavidному становищі, **між молотом і наковальнею** опинився А. І. Кравченко; **між двома вогнями**, перев. зі сл. знаходитися, перебувати і т. ін. У такому скрутному становищі, коли небезпека або неприємність загрожує з обох боків. Вони [місцеві органи] перебувають **між двома вогнями**: згори – діє рішення уряду про будівництво АЕС, а знизу – незгода з ним абсолютної більшості рядових чигиринців <...> та ін.

Часто в тлумаченні значення ПФО використовують як синонімічні однакові або навіть різні за структурою конструкції: **Під завісу**. В останній момент, у самому кінці. Востаннє в одному матчі ЦСКА пропустив сім шайб <...> від московського “Динамо”, що того сезону лише **під завісу** віддало золоті медалі арміїцям; **лиш світ-зоря**. Дуже рано, на світанку. У таборі Максимові довго не вірилося, що так по-варварськи люди могли поводитися з людьми. **Лиш світ-зоря** марш у кар’єр довити камінь; **не мудруючи лукаво**. Без зайвих роздумів, без видумок. **Не мудруючи лукаво** латиноамериканці вийшли з явним наміром захищатися і в чвертьфінальному поєдинку; **нема-нема і**. Іноді, через певні проміжки часу. <...> **Що ж особливого в них? Люди як люди...** Може, більше націлені на загальне благо, альтруїсти <...>, про яких ще **нема-нема і** почуєш – диваки; **без пам’яті**. Дуже, до самозабуття. Колись романтичний юнак на фронті був **без пам’яті** закоханий у красуню-медсестру; **на хвилину-другу**. Ненадовго, на дуже короткий час. Новий варіант гарантує чіткішу взаємодітримку. Поруч з новачком – досвідчений [робітник], значить, підкаже, при необхідності допоможе, **на хвилину-другу** замінить та ін.

Морфологічні властивості ПФО занадто обмежені, що є наслідком протиріччя між компонентним складом і цілісністю значення ПФО. Як слушно зауважує В. П. Жуков, “нестача морфологічних ознак якоюсь мірою компенсується розширенням семантичних і особливо синтаксичних функцій фразеологізму” [Жуков 1986: 229]. Якраз розширені семантичні функції, треба це визнати, викликають значні труднощі при визначенні належності до граматичних розрядів, а отже, і визначенні формули тлумачення значення ФО. Так, окремі ФО при тотожності поняттєвого змісту здатні співвідноситися з різними частинами мови, виконуючи “не одну, а кілька синтаксичних функцій у залежності від того, з якою частиною мови входять у синтаксичний зв’язок <... >” [Скрипник 1973: 90]. Правда, слід сказати і про те, що деякі вчені пропонують вважати подібні ФО багатозначними [Сидоренко 1982], зважаючи на фразеографічну практику (ФСРЯ, ФСРЛЯ).

На наше переконання, у таких випадках формулу тлумачення треба визначати лише на синтаксичній основі. Так, наприклад, ФО з **п’яних очей** у такому контексті: *Товариші з державтоінспекції, полиште свої марення, що ви скоро вийдете переможцями в боротьбі з тими, хто сідає за кермо транспортних засобів з п’яних очей* можна зарахувати до розряду і при-

слівникових зі значенням ‘будучи напідпитку, в нетверезому стані’, якщо поставити запитання *за якої умови?* і вважати, що ця ФО виступає в ролі обставини, і прикметникових – зі значенням ‘п’яний’, якщо поставити запитання *яким?* і вважати, що ця ФО виступає в ролі означення. До речі, у СФУМ зафіксовано таке значення цієї ФО: ‘у стані сп’яніння; напідпитку, п’яний’ (СФУМ: 472), а отже, не взято до уваги її належності до різних граматичних розрядів.

Або інший приклад. ФО *як з гуся вода* в такому контексті. *Знівечив, зламав долю дівчини [негідник], а самому – як з гуся вода* можна зарахувати до розряду прислівникових зі значенням ‘зовсім байдуже’, якщо вважати, що ця ФО відповідає на запитання *як?* і виступає в ролі обставини, або до предикативних зі значенням ‘не реагує’, якщо вважати, що ця ФО виступає в ролі простого дієслівного присудка. До речі, у СФУМ зафіксовано лише значення цієї ФО ‘хто-небудь зовсім не реагує на щось; ніщо не впливає, не діє на когось’.

Висловлені вище міркування дозволяють зробити висновки: 1) вибір формули тлумачення значення ФО залежить від її синтаксичної функції та, відповідно, належності до граматичного розряду; 2) значення ПФО найчастіше тлумачать прислівником, прислівниковим словосполученням, синонімічними конструкціями, рідше – дієприслівниками, порівняльними зворотами, сурядними словосполученнями, реченнями.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – 1104 с.

ФСРЯ – Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А. И. Молоткова. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – 544 с.

ФСРЛЯ – Федоров А. И. Фразеологический словарь русского литературного языка. – М.: АСТ, Астрель, 2007. – 878 с.

ЛІТЕРАТУРА

Білоноженко, Гнатюк 1989 – Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 156 с.

Жуков 1986 – Жуков В. П. Русская фразеология. – М.: Высшая школа, 1986. – 310 с.

Молотков 1977 – Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука, 1977. – 283 с.

Прадід 1997 – Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень). – К.; Сімферополь, 1997. – 252 с.

Сидоренко 1982 – Сидоренко М. И. Парадигматические отношения фразеологических единиц в современном русском языке. – Л.: Высшая школа, 1982. – 118 с.

Скрипник 1973 – Скрипник Л. Г. Фразеология української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 279 с.

THE WAYS OF ADVERBIAL PHRASEOLOGICAL UNITS INTERPRETATION

The article considers the principles of determining groups of adverbial phraseological units according to their semantic characteristics and syntactic functions. Much attention is paid to the ways of widely used structure models interpreting. The conducted analysis showed such results: 1) the way of phraseology interpretation model depends on its syntactic function as well as its grammar category; 2) the meaning of phraseology is often interpreted by the adverb, adverbial word-combination, synonymic constructions, and rarely by the adverbial participle, comparative construction, coordinative word-combination, and sentence.

ФАКТОЛОГИЧЕСКАЯ БАЗА ДЛЯ ЛЕКСИКОГРАФИРОВАНИЯ СПЕЦИАЛЬНОЙ ЛЕКСИКИ БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКА

Развитие в современных национальных языках разнообразных языков для специальных целей (LSP), в том числе специфичных LSP, закрепляющих полезные социальные знания [Рычкова 2008, 2011 и др.], заставляет по-новому взглянуть на задачи общепилологической лексикографии и актуализирует многоплановую задачу представления в общепотребительных толковых словарях различных разрядов специальной лексики [Крысин 2010]. Данная задача приобретает особую актуальность для белорусской толковой лексикографии в силу реальной необходимости расширения сфер функционирования белорусского языка, а также отсутствия традиций системной терминографической практики.

Анализ научной литературы, изданной в Беларуси, показывает слабую степень теоретической проработанности проблем не только терминографии, но и терминоведения в целом; практически без внимания остается важнейшая задача описания различных видов LSP. В целом, тематику научных работ, включая диссертационные исследования, отличает фрагментарность и ориентация, в значительной степени, лишь на советскую терминологическую школу. Существующая практика представления специальной лексики в общепилологических словарях белорусского языка [Кандрацэня и др. 2012] отражает недостаточную степень разработанности данной проблемы в теоретической и практической белорусской лексикографии. Нерешенной остается задача формирования фактологической базы для лексикографирования специальной лексики белорусского языка в новом поколении общепилологических (толковых) словарей. Решение данной задачи видится в создании специализированных компьютерных языковых ресурсов на основе существующих толковых словарей (созданные ресурсы позволят выявить состав и объем единиц, отнесенных составителями словарей к специальной лексике), а также сводной терминологической базы данных, отражающей состояние белорусскоязычной толковой научно-технической лексикографии.

Такие языковые ресурсы создаются белорусской исследовательской группой, в состав которой входят лингвисты кафедры общего и славянского языкознания Гродненского государственного университета имени Янки Купалы, а также Института языка и литературы имени Якуба Коласа и Янки Купалы Национальной академии наук Беларуси, в рамках совместного русско-белорусского исследовательского проекта “Специальная лексика как объект описания в русских и белорусских толковых общепилологических словарях”. Создание подобных ресурсов приобретает особую актуальность на фоне ограниченного объема первичного языкового материала,

то есть текстов на белорусском языке, которые могут быть отнесены к научному стилю речи и / или к профессиональным разновидностям разговорного стиля.

Действительно, сужение сфер употребления белорусского языка фактически привело к ситуации, когда носители белорусского языка и белорусскоговорящие в стране представляют лингвистическое меньшинство. Подобная ситуация не способствует развитию практики применения белорусского языка в науке, технике, образовании, в сфере управления и, в целом, в профессиональной коммуникации – сравни: “терминология ... должна характеризоваться как отдельная подсистема лексики литературного языка, обеспечивающая выполнение важнейшей социальной функции языка – специальной профессиональной коммуникации” [Головин 1987: 11]. Следовательно, возможность обращения непосредственно к текстам, “дающим большие возможности для наблюдения терминопотребления” [Даниленко 1970: 43], весьма ограничена.

Одним из создаваемых языковых компьютерных ресурсов является специализированная лингвистическая база данных (далее – ЛБД) лексикографического типа на основе материала двух основных толковых словарей белорусского языка – “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” в 5-ти томах (ТСБМ) и “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы” (ТСБЛМ). Отметим, что для обработки были взяты те издания словарей, которые можно отнести к советскому времени, что придает ЛБД дополнительную ценность, поскольку содержащиеся в ней данные могут служить базой, своеобразной точкой отсчета, для выявления тех изменений, которые произошли в составе специальной лексики белорусского языка за время государственной независимости Республики Беларусь.

При построении инфологической модели ЛБД максимально учитывались особенности первоисточников, и первичная модель базы уточнялась в процессе обработки материала словарей. Были также предложены принципы наполнения ЛБД реальным языковым материалом, а первичная версия ЛБД прошла дополнительную выверку с целью повышения достоверности данных. Очевидно, что лингвистический ресурс такого рода актуален для составителей нового поколения общефилологических словарей белорусского языка, так как он может служить весьма важной цели – совершенствованию представления в толковых словарях той специальной лексики, которая в различной степени уже нашла ранее лексикографическое отражение; очевидно также, что созданная ЛБД не может служить источником для расширения объема требующей описания специальной лексики.

Известно, что специальной лексикой считают “слова и словосочетания, которые называют понятия, относящиеся к различным сферам трудовой деятельности человека, и не являются общеупотребительными” [Гаранина 1967: 4]. Принято выделять “четыре основных вида специальной лексики: термины, профессионализмы, профессионально-конструктивные элементы и профессиональные жаргонизмы (арготизмы)” [Гаранина 1967: 9]. Поскольку профессионализмы часто рассматривают как “разговорные термины”, а собственно термины – как немаркированные, литературно-

книжные лексические единицы [Комарова 1979: 50], то именно терминология, прежде всего, привлекает внимание лексикографов с точки зрения необходимости отражения в общефилологических словарях. Так, например, заявленная составителями ТСБЛМ помета *праф.* (‘проф’), призванная маркировать специальную лексику, относящуюся к профессионализмам, оказалась на деле не востребованной, поскольку фактически в ТСБЛМ нет ни одной словарной статьи, которая содержала бы данную помету.

В советских социолингвистических работах неоднократно отмечалась “неравномерность развития терминологии по отдельным отраслям” в национальных языках, так как развитие предметной терминологии находилось “в прямой связи со специализацией экономики отдельных республик” [Исаев 1979: 5]. Неравномерность развития терминологии, естественно, обуславливает специализацию существующих терминологических словарей. В этой связи, с целью объективизации критериев отбора специальной лексики для включения в новое поколение толковых словарей белорусского языка, а также для обеспечения полноты ее представления был определен круг терминографических источников, в которых репрезентируется специальная лексика белорусского языка с толкованиями и / или дефинициями. Инвентаризация подобной лексики с использованием специально разработанной терминологической базы данных референтного типа (далее – ТБД), очевидно, позволит уточнить состав и характеристики терминологической и профессиональной лексики, а также определить объем специальной лексики в общелитературном запасе современного белорусского языка.

Первично отобранные терминографические источники отличались по объему, были одно- или двуязычными; представляли собой отдельные терминографические продукты либо части иных изданий, чаще всего, учебного назначения. Некоторые терминологические словари, составленные разными авторскими коллективами для одной предметной области, существенно различаются по принципам отражения терминосистем, что также учитывалось в процессе осуществления отбора специальной лексики для представления в ТБД. Учитывались также двуязычные издания, включающие важные в системе определенной дисциплины термины, в случае, если эти термины были не только переведены на белорусский язык, но и дефинированы по-белорусски.

Включенные в список потенциальных терминологических источников словарные продукты были подвергнуты углубленному анализу, который показал, что в белорусской терминографии второй половины XX века наблюдается ярко выраженная тенденция к использованию перевода как искусственного способа пополнения белорусской терминологии. Это также касается и других разрядов специальной лексики и затрагивает многие отрасли знания и сферы человеческой деятельности. Значительная часть существующих терминографических источников белорусского языка представляет собой “универсальные” [Крысин 2008: 113] словарные продукты, соединяющие функции как собственно терминологических толковых, так и энциклопедических словарей. Во многих из них в словарные статьи, наряду с краткой дефиницией или толкованием, включена информация, касающаяся не самого термина / специального

слова либо означаемого ими понятия, а явлений действительности, на которые эти термины указывают, включая классифицирующие признаки; для родовых терминов приводятся видовые; в словарную статью включается иллюстрационный материал в виде схем, формул и т. п. К сожалению, “универсальность” словарей зачастую ограничена, так как в них, например, отсутствуют примеры терминопотребления в виде контекстов. Кроме того, в отраслях технических, математических и естественных наук терминологическая словарная статья нередко сводится к формульному или количественному определению понятия, что делает такой словарь доступным для использования исключительно узкими специалистами. Во многом такое состояние дел объясняется тем фактом, что существующие терминологические продукты, в основном, составлялись специалистами предметных областей без привлечения терминографов, терминологов либо просто лингвистов.

Проведенный анализ, имеющий также в виду возможности использования создаваемой ТБД в качестве фактологической базы для разработки общефилологических толковых словарей белорусского языка нового поколения, позволил конкретизировать перечень целевых терминологических продуктов, подлежащих отражению в базе данных. Так, из перечня первоисточников были исключены все словарные продукты исключительно энциклопедического характера; собственно переводные словари (то есть не содержащие толкований белорусских терминов); глоссарии к учебникам; словари, толкующие на белорусском языке единицы других языков, например, латинского.

Рассмотрение хронологического среза создания проанализированных терминологических словарей отражает ярко выраженные временные сдвиги в их разработке и позволяет условно выделить 4 периода: 1) этап интенсивной разработки – 24 выпуска “Беларускай навуковай тэрміналогіі” (1922–1930 гг.); 2) период застоя – 2 словаря, относящихся к 1953 г. и к 1957 г.; 3) переходный период, с 1979 г. по 1989 г.; 4) период “возрождения” с 1990 г.

С целью исключения устаревшей терминологии в перечень первоисточников для наполнения ТБД вошли словари, относящиеся к третьему и четвертому периодам. Все они были проанализированы с точки зрения степени их применимости для целей проекта и описаны экспертами по следующей (специально разработанной) схеме:

1. Полные выходные данные (полное библиографическое описание с указанием издательства / издающего учреждения и количества страниц);
2. Сведения (если они есть) об авторах: специальность, место работы, должность, др.;
3. Цель(и) подготовки словаря (по мнению авторов);
4. Источники, использованные для отбора терминов в словарь;
5. Принципы отбора терминов, использованные авторами;
6. Круг потенциальных пользователей словаря:
 - 6.1. Мнение автора(ов);
 - 6.2. Мнение эксперта;
7. Общая характеристика словаря:
 - 7.1. Предметная(ые) область(и), нашедшая(ие) отражение в словаре;
 - 7.2. Языки, нашедшие отражение в словаре;

- 7.3. Тип словаря (энциклопедический // лингвистический: толковый, переводной, пр. // глоссарий к тексту // пр.);
- 7.4. Объем словаря (количество словарных статей);
- 8. Характеристика словарной статьи:
 - 8.1. Заголовочный элемент (однословный / составной термин // номен // профессионализм // имя собственное // др. – указать, что именно);
 - 8.2. Наиболее полная структура словарной статьи;
 - 8.3. Наличие толкования / дефиниции / развернутого описания понятия;
- 9. Обоснование целесообразности использования / частичного использования (например, только однословных терминов) / неиспользования источника для наполнения референтной терминологической базы данных.

Экспертные описания позволили разделить все терминографические источники на три группы: 1) подлежащие полному отражению в референтной терминологической базе данных (исключается энциклопедическая часть); 2) подлежащие частичному представлению на уровне однословных единиц (также исключается энциклопедическая часть описания); 3) не подлежащие включению в ТБД.

Поскольку структура словарной статьи в разных терминографических изданиях существенно отличается, степень наполнения ТБД также варьируется в зависимости от структурно-содержательных особенностей конкретного источника.

Разницу в представлении одинаково оформленных специальных лексем в одном из толковых словарей белорусского языка – ТСБЛМ – и в различных терминографических источниках можно увидеть на примере омонимичного в белорусском языке термина артыкул ('статья', 'артикул'), сравнив приведенные ниже распечатки из ЛБД и ТБД (обе базы данных объединены в рамках единой "ЛБД: Специальная лексика").

The screenshot displays the 'ЛБД: СПЕЦ ЛЕКСИКА' (LBD: Special Lexicon) interface. On the left is a sidebar with search filters: 'Загал слова' (Word total) set to 'артыкул', 'Часць мовы' (Language part) set to 'б наз. *', 'Від паметы' (Mnemonic) set to '1 спец', 'Сфера выкарыстання' (Usage sphere) empty, 'Кольк. ЛСВ' (LSD count) set to '4', 'Кольк. ЛСВ з памет' (LSD count with mnemonic) set to '2', '№№ ЛСВ з пам. з улікам адценняў' (LSD numbers with mnemonic taking values into account) set to '3,4', 'Словаўтваральная сувязі' (Morphological relation) set to 'артыкульны', 'Этымал.даведка' (Etymology note) empty, 'Адметныя формы слова' (Word forms) empty, and 'Крыніца' (Source) set to '0 ТСБЛМ-1996'. The main area shows a table with columns: '№ ЛСВ', 'Тлумачэнне' (Explanation), 'Словаўтв. с.' (Morphological formation), 'Від тлум.' (Mnemonic type), 'Ілюстр. м-л' (Illustrative examples), 'Цытаты' (Quotes), and 'Іншы' (Others). Two entries are visible: entry 3 with explanation 'Раздзел фінансаванага плана, каштарыс, які вызначае крыніцу даходаў або мэт у расходаў' and entry 4 with explanation 'Тып вырабу, умовнае абзначэнне тавараў' and 'А. тканьні'. Below the table is a 'Саставная адзінкі' (Component units) section with columns for '№ састаўной адз.' (Component unit number), 'Фразеалагізм' (Phraseology), 'Тэрміналагічная адзінка' (Terminological unit), and 'Тлумачэнне' (Explanation). The interface also includes 'Запысь' (Search) fields and navigation buttons.

Рисунок 1. Пример из ТСБЛМ

Эти же примеры позволяют увидеть отличия между структурой ЛБД и ТБД. В последней графе левого столбца дается помета первоисточника. Для терминологических словарей это номер из списка. Так, под номером 17 находится справочник "Дакумент па-беларуску: Справаводства. Бухгалтэрыя."

Рыначная эканоміка”, составитель А.А. Каўрус (ДБСБР), под номером 18 – “Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў”, составители М.А. Лазарук, А.Я. Ленсу (СЛТ), под номером 41 – “Тлумачальны слоўнік гандлёвых тэрмінаў” (ТСГ).

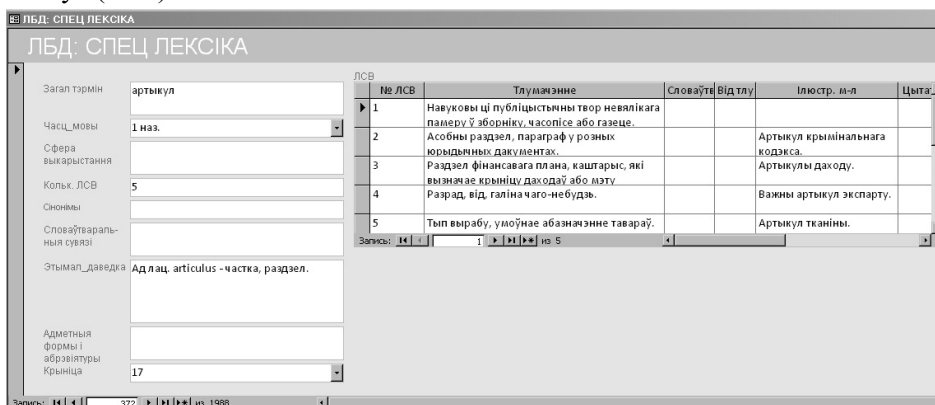

Рисунок 2. Пример из ДБСБР.

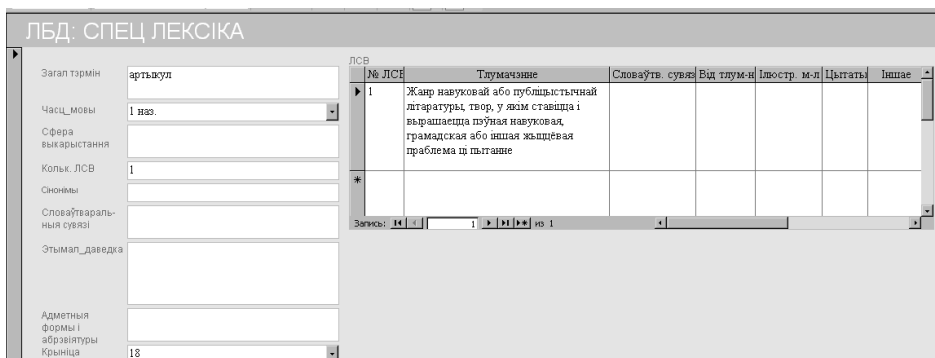

Рисунок 3. Пример из СЛТ.

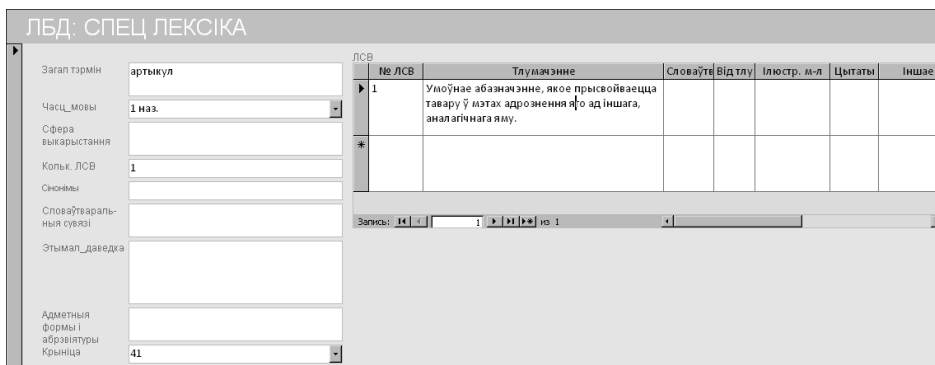

Рисунок 4. Пример из ТСГ.

Разработка двух независимых и одновременно сопряженных в рамках единой ЛБД специализированных компьютерных языковых ресурсов, хотя

и существенно увеличила трудоемкость исследования, создала реальную основу для сопоставления существующих практик лексикографирования специальной лексики белорусского языка и обеспечила фактологическую базу для достижения общей цели исследования и реализации его дальнейших задач.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ РАБОТЫ

ДБСБР – Каўрус А. А. Дакумент па-беларуску: Справаводства. Бухгалтэрыя. Рыначная эканоміка. – Мінск: Беларусь, 1994. – 160 с.

СЛТ – Лазарук М. А., Ленсу А. Я. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў. – Мінск: Нар. асвета, 1996. – 176 с.

ТСБЛМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. чл.-кар. М. Р. Суднікі і вяд. нав. супр. М. Н. Крыўко. – Мінск: Бел. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 1996. – 784 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / Пад аг. рэд. К.К. Атраховіча. – Т. 1–5. – Мінск: Бел. сав. энцыклапедыя, 1977–1984.

ТСГ – Тлумачальны слоўнік гандлёвых тэрмінаў. – Мінск: Вышэйшая школа, 1995. – 103 с.

ЛИТЕРАТУРА

Гаранина 1967 – Гаранина Н. С. Специальная лексика. Учебное пособие по лексике современного русского языка для студентов-заочников факультетов журналистики государственных университетов. – М.: МГУ, 1967. – 48 с.

Головин 1987 – Головин Б. Н., Кобрин Р. Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высшая школа, 1987. – 104 с.

Даниленко 1970 – Даниленко В. П. Терминологизация разных частей речи (термины-глаголы) // Проблемы языка науки и техники. Логические, лингвистические и историко-научные аспекты терминологии. – М.: Наука, 1970. – С. 40–51.

Исаев 1979 – Исаев М. И. Языковое строительство в СССР (процессы создания письменностей народов СССР). – М.: Наука, 1979. – 350 с.

Кандрацёна 2012 – Кандрацёна І. У., Кунцэвіч Л. П., Нікалаева В. М., Рычкова Л. В. Праблема сістэматызацыі памет у агульнафілалагічных слоўніках для абазначэння спецыяльнай лексікі // Беларуская лінгвістыка. – 2012. – Вып. 67. – С. 31–39.

Комарова 1979 – Комарова З. И. Проблема толкования специальных слов в словарях русского языка советского периода. – Свердловск, 1979. – 92 с.

Крысин 2008 – Крысин Л. П. Место энциклопедической информации в лингвистических словарях // Слово в современных текстах и словарях. Очерки о русской лексике и лексикографии. – М.: Знак, 2008. – С. 113–119.

Крысин 2010 – Крысин Л. П. Терминологическая лексика в современных лингвистических словарях // Терминология и знание: материалы II Международного симпозиума, Москва, 21–22 мая 2010 г. – М.: Азбуковник, 2010. – С. 54–62.

Рычкова 2011 – Рычкова Л. В. Социально-ориентированная терминология в аксиологическом аспекте // Русский язык: система и функционирование (к 90-летию БГУ и 85-летию проф. П. П. Шубы): материалы V междунар. науч. конф., Минск, 11–12 октября 2011 г. / Бел. гос. ун-т; редкол.: И. С. Ровдо [и др.]. – Минск: БГУ, 2011. – С. 133–136.

Рычкова 2008 – Рычкова Л. В. Терминология в обществе знания // Вторые чтения, посвященные памяти проф. В. А. Карпова: Сб. материалов, Минск, 28 марта 2008 г. / Бел. гос. ун-т. – Минск: БГУ, 2008. – С. 8–13.

Подготовлено в рамках научного проекта, поддержанного
Белорусским республиканским фондом фундаментальных исследований
(договор № Г11Р-030 от 15.04.2011 г.)

Liudmila Rychkova

FACTUAL BASE FOR BELARUSIAN SPECIAL LEXIS LEXICOGRAPHIC DESCRIPTION

The need for Belarusian language revitalization leads to the necessity of creation of the new generation of dictionaries, first of all of the general type. In conditions of limited language use, inventory of special Belarusian lexis already included in the different types of lexicographical products can create the proper factual base for such a purpose. Two specially created databases are described in the article: the first one includes all lexis from the most important existing general dictionaries of Belarusian language that can be considered as special and the second one is based on a sequence of terminography products that have been selected by the experts as a result of the comprehensive analysis.

ТЕРМІН У ЗАГАЛЬНОМОВНИХ СЛОВНИКАХ

Проблема співвідношення термінологічної і загальноновживаної лексики постійно привертає увагу дослідників, проте дотепер немає єдиного погляду на цю проблему. Між загальноновживаною і спеціальною лексикою відбувається постійне взаємопроникнення на рівні обміну мовними знаками (термін – загальноновживане слово і навпаки), використанні спільних словотвірних моделей тощо. Саме тому межа між загальноновживаною та спеціальною лексикою є досить умовною. Однак не всі дослідники поділяють цю думку. Дехто з них констатує повний розрив між терміном і загальноновживаним словом, інші відзначають їхню єдність. Зокрема, О. Веремчук вважає, що внаслідок “використання терміна у незвичних для нього мовних ситуаціях відбувається нівелювання термінологічної семантики, що призводить до поступового переходу слова зі спеціальним значенням до загальноновживаного лексичного фонду” [Веремчук 2010: 51]. В. М. Перерва дотримується думки, що термін, де б він не вживався, завжди залишається терміном – мовним знаком, який інформує про певний об’єкт дійсності доти, поки є цей об’єкт, він завжди готовий виконувати свою основну функцію – збереження й передавання інформації [Перерва 1981: 91–92]. Ця думка видається слушною, оскільки слова-терміни, ужиті в переносному чи образному значеннях, зберігають зв’язок зі спеціальною галуззю знань і співвіднесеність з об’єктом дійсності. На збереження зв’язку між терміном і загальноновживаним словом указує й те, що значна частина термінів є продуктом семантичної деривації в межах готового мовного матеріалу. Базою нової номінації в спеціальних термінологіях слугує загальна мова, а опорним компонентом – її змістовий бік, склад її семем. Загальноновживане слово, потрапляючи в терміносистему, набуває додаткового значення. Напр., слово **кніжка** в СУМі має 5 значень: 1. Зброшурована в одне ціле й оправлена певна кількість (звичайно, понад 5) друкованих або рукописних аркушів; 5. *анат.* Один і з чотирьох відділів шлунка жуйних тварин, слизиста оболонка якого утворює багато складок, що прилягають одна до одної (СУМ IV: 197). Перейшовши до розряду анатомічної термінології, слово **книжка** змінило свою семантичну характеристику, що не вплинуло на основне його значення. Унаслідок цього основне загальнономовне поняття, назване цим словом, у процесі свого розвитку переростає в ширше наукове поняття.

Оскільки немає єдності в розв’язанні названої вище проблеми, то немає й одностайної думки щодо місця спеціальної лексики в загальнономовних словниках. На нашу думку, проблема введення термінів до загальнономовного словника впливає з його завдань: описати лексичний арсенал, який розкриває загальну панораму сучасної науки і прогресу суспільства. Залежно від обсягу й призначення словника окреслюють основні шари лексики майбутньої лексикографічної праці. Цьому значною мірою сприяє

надійна джерельна база, на основі якої створюється реєстр словника. До загальнономовного словника, крім загальноновживаної нормативної лексики, входить і галузева лексика. Відомо, що словниковий склад мови активно поповнюється саме за рахунок термінологічної лексики. За підрахунками вітчизняних та зарубіжних учених, понад 90 % нових слів, що з'являються нині в сучасних європейських мовах, належить до спеціальної (термінологічної) лексики. Збільшення кількості термінів суттєво випереджає зростання загальноновживаних слів [Рычкова 2007: 154]. Вибрати з цієї кількості важливий для користувача термін дуже непросто.

Питання добору термінів у кожному окремому випадку укладачі розв'язують довільно і стихійно, що призводить, з одного боку, до заповнення значної частини реєстру лексемами, які не стосуються термінології, а з другого – неповноти охоплення термінів різних терміносистем. У науковій літературі є різні підходи до методики внесення до реєстру термінів і номенклатурних слів. У передмові до Словника української мови в 11-ти томах зазначено: “До реєстру Словника внесено <...> терміни і номенклатурні слова, що широко вживаються у писемній та усній мові, трапляються в популярних виданнях, у загальній (не фаховій) пресі, ввійшли в підручники з відповідних дисциплін загальноосвітньої середньої школи і т. ін.” (СУМ I: VII). Орієнтація на цю настанову суперечить вимогам часу. На початок XXI ст. в українській термінології з'явилася велика кількість нових термінологічних назв, що не набули ще поширення в популярній та художній літературі й не зафіксовані словниками, але поширені в засобах масової інформації, в усному мовленні, серед них: *амбасадор*, *арт-шоу*, *бестселер*, *бігмак*, *біоепіляція* та ін. Л. С. Паламарчук наголошував на тому, що “включення до реєстру словника того чи того терміна пов'язане перш за все з його загальноприйнятністю і поширенням у лексичній системі мови” [Паламарчук 1976: 253]. На думку С. І. Ожегова, залучення термінологічної лексики до словника літературної мови потрібно пов'язувати насамперед з виходом цих одиниць за рамки спеціального чи фахового використання і входженням їх у лексичну систему загальнолітературної мови [Ожегов 1952: 85]. Дехто з дослідників уважав, що до реєстру словника варто вводити не тільки терміни, які усталилися в терміносистемі, але й їхні варіанти, дублети та синоніми, а також значення всіх багатозначних слів [Перерва 1981: 198]. На нашу думку, вводити до реєстру словника дублети, синоніми недоцільно, оскільки, з одного боку, за їх рахунок значно збільшиться обсяг словника, а з другого – порушиться одна з основних засад словника – його нормативність.

За критерієм сучасності в загальнономовній тлумачній лексикографії потрібно кодифікувати не лише актуальні терміни, що функціонували давно, а й деякі неологізми, що з'являються в термінологічному просторі. Неологізми в словнику потрібні для унаочнення сучасних змін у мові, пов'язаних зі змінами в структурі суспільства, у матеріальній та духовній його культурі [Щерба 1966: 75]. Уводячи термін до словника, варто враховувати також його місце в загальнолітературній мові. С. І. Головащук вважає, що великий загальнономовний словник має відбити термінологічну (професійну) лексику

з огляду на її суспільну роль і значення як засобу спілкування [Головащук, 1976: 51]

Узагальнивши погляди дослідників на проблему добору спеціальної лексики до реєстру сучасних загальномовних лексикографічних праць, виділяємо такі основні критерії введення термінів до загальномовних словників: суспільна роль термінів, загальноприйнятність і поширення в лексичній системі мови, комунікативна значущість терміна.

Крім названих критеріїв, розроблення наукового підходу до лексикографічного опису термінів і професіоналізмів ґрунтується на розв'язанні основних теоретичних питань: що таке “термін, термінологічна та професійна лексика”, установлення обсягу понять, названих терміном, критеріїв їх виділення; визначення меж спеціальної лексики.

У визначенні терміна на перший план виходить співвідношення терміна і поняття, оскільки будь-яка наука є чіткою системою взаємопов'язаних між собою понять, виділення яких відбувається на основі наукового узагальнення суттєвих (основних) ознак. Поняття нерозривно пов'язане з матеріальною мовною оболонкою – словом. Отже, однією з основних ознак терміна є належність його до лексичної системи мови, він має дві властивості: з одного боку, він лексис, тому що виконує номінативну функцію, з другого, – логос, що забезпечує зв'язок слова-терміна і поняття [Симоненко 2010: 14]. Сукупність спеціальних найменувань різних галузей знань, які вживаються у сфері професійного спілкування та втілюють результати теоретико-пізнавальної діяльності людини, становлять термінологію, до складу якої входять загальнонаукові, міжгалузеві та вузькогалузеві терміни. Загальнонаукові та міжгалузеві терміни мають бути максимально представлені в загальномовних словниках, місце ж вузькогалузевих термінів – у галузевих словниках.

Особливої уваги потребує введення до реєстру термінів, які перебувають на протилежних полюсах терміносистеми: неологізми, терміни, що втратили свою актуальність, а також критичний підхід до термінологічних надбань доби українізації 20-х – поч. 30-х років ХХ ст. Поповнення українського термінофонду неологізмами створило певну проблему словникамарям у плані освоєння нових запозичень, їх пристосування до різних терміносистем. Найдискусійнішою в українському мовознавстві залишається проблема словотвірного освоєння нових запозичень [Городенська 2009: 3–4], оскільки навіть у різних новітніх словниках спостерігається різнобій у їх написанні (*он-лайн* – *онлайн*; *попмузика* – *поп-музика*, *бодібілдинг* – *бодибілдинг*, *бодигард* – *бодігард* та ін.).

Оновлення наукової термінології об'єктивно відтворює багатоступеневий процес пізнання. Сучасний загальномовний словник поповнився значною кількістю термінів, усталених та нових терміносистем, серед них: суспільно-політична, юридична, медична, спортивна, мистецька, технічна та інші терміносистеми, активізувалося використання конфесійної лексики. Фіксація неологізмів у словнику значно відстає від поповнення словникового складу мови.

Лишається дискусійним і питання щодо розрізнення власне термінів і професіоналізмів. З професійною лексикою тісно пов'язана термінологічна

лексика – слова і словосполучення, які із вузькоспеціальної сфери потрапивши в мову масової комунікації, стали поширеними в непрофесійному колективі. Проте між термінологічною і професійною лексикою наявні істотні відмінності. “У професійній лексиці, – відзначає В. О. Винник, – немає назв для широких категорій однакових чи подібних реалій. Професіоналізми виникають стихійно на власній мовній основі (найчастіше через звуження семантики загальноновживаних слів), а галузеві терміни творяться переважно свідомо, здебільшого з використанням іншомовних слів та словотворчих засобів” [Винник 2004: 537–538]. Професіоналізми часто вживають паралельно з термінами і вони є їхніми синонімами, напр.: *старший помічник* – *старпом*. Перебуваючи за межами літературної мови, обслуговуючи обмежену сферу вживання, професіоналізми згодом виходять за межі певної професії і стають загальноновживаними. На думку Г. Н. Скляревської, професіоналізми мають бути відмежовані від термінів (за ознаками недиференційованості, експресії, стилістичної забарвленості), розмовної лексики (за ситуативною зумовленістю, обмеженістю сфери функціонування) та жаргонізмів [Скляревская 1973: 13].

Відмінність між терміном і професіоналізмом О. В. Калінін убачає в тому, що “термін – це офіційне, прийняте і узаконене в певній науці, галузі промисловості, в сільському господарстві, техніці позначення якогось поняття, а професіоналізм – напівофіційне слово, поширене (здебільшого в усному мовленні) серед людей якої-небудь професії, спеціальності, але не є офіційним науковим позначенням поняття” [Калінін 1971: 141]. Водночас професійне мовлення є одним “із каналів регулярного послідовного збагачення словникового складу загальноновживаної лексики” [Ожегов 1974: 23]. Увести до реєстру загальноновживаних слів усі професіоналізми неможливо. На нашу думку, залучати до реєстру слівників потрібно тільки ті професіоналізми, що вийшли за межі професійних сфер. На обов’язкове представлення професійної (спеціальної) лексики вказує С. І. Головашук з огляду на її значущість для пересічного мовця [Головашук 1976: 51–53].

У словниках професіоналізми супроводжують ремаркою *розм.*, напр.: **кукуру́дзник**, а, ч., *розм.* Легкий навчально-тренувальний літак, який під час Вітчизняної війни використовували для бойових завдань (СУМ IV: 388).

Серед науковців немає єдиної думки з приводу частиномовної репрезентації термінологічної лексики в загальноновживаних словниках. Поширеною є думка, що всі різновиди спеціальних понять представляють іменники та іменні словосполучення, які з їхніми широкими семантичними можливостями здатні вичерпати основний склад термінонайменувань [Даниленко 1971: 44]. Цієї думки дотримується й О. С. Ахманова, наголошуючи на тому, що в “європейських мовах система іменників настільки розвинута, має настільки необмежені можливості утворювати віддієслівні та абстрактні іменники, утворені від основ прикметників, що основний склад термінологічного списку для цих мов цілком може бути вичерпаний іменниками” [Ахманова 1966: 11].

Про переважне представлення термінологічної лексики іменниками в словниках свідчать дані дисертаційної праці Л. М. Томіленко, яка, аналізу-

ючи термінологічну лексику в СУМі-20, виявила близько 73 % іменникової термінології від усієї галузевої лексики, прикметникової – 20 %, дієслівної – 6 %, прислівникової – 0,8 % [Томіленко 2010: 10–12].

Зважаючи на те, що термінологія є певною системою назв понять про предмети, якості, процеси, набір термінованих понять значно ширший, ніж семантичні можливості іменника, тому для відбиття цих понять у мові залучають й інші граматичні одиниці: прикметники, дієслова, рідше – прислівники. До реєстру словників уводять, зокрема, прикметники, що мають самостійне значення, називаючи конкретні поняття, у цій же словниковій статті за наявності подають субстантивовані прикметники, напр.: **прямокрілий**, а, е. 1. Який має прямі крила. 2. у знач. ім. **прямокрілий**, лих, мн. Ряд комах, які мають гризучі ротові органи, дві пари прямих, добре розвинених крил (СУМ VIII: 369). Деякі прикметники, маючи самостійне значення, разом з тим можуть бути складником термінів-словосполучень, які також подають в цій самій словниковій статті, напр.: **прямовісний**, а, е. Спрямований по вертикалі; вертикальний... **Прямовісна лінія** – вертикаль. *Прямовісна лінія, що проходить через око спостерігача, перетинає небесну сферу в точці зеніту* (Астрономія, 1956, 17) (СУМ VIII: 368).

Дієслова позначають поняття дії або процесу, напр.: **накручувати**, ую, уеш, *недок.* **накрутіти**, учу*, у*тиш, *док.* 4. Приводити в дію мотор, механізм і т.ін. Такі терміни повинні супроводжуватися відповідними ремарками. Віддієслівні іменники на **-ння**, **-ття** вказують на наслідки процесу. У словниках їх тлумачать здебільшого через відповідні дієслова, з якими вони словотвірно пов'язані, напр.: **накручування**, я, с. Дія за знач. **накручувати** (СУМ V: 112). Нам видається доцільним тлумачити такі іменники, особливо, якщо їхні твірні дієслова багатозначні.

За структурою терміни поділяють на терміни-однослови і терміни-словосполучення. На сучасному етапі значно активізувалося творення термінів-словосполучень, що зумовлено складністю наукових понять, тенденцією до створення точних, умотивованих термінів, які об'єктивно вказують на системні поняттєві зв'язки, напр.: **дивіденд**, -у, *фін.* Прибуток, отримуваний щорічно акціонерами пропорційно вкладеному капіталу...; **д. акумульований** – дивіденд, що не був за якихось причин вчасно виплачений акціонером, аналогічно: **д. опційний**..., **д. попередній** (НСЗ: 66). Терміни-словосполучення розробляють переважно в словниках біля опорного слова в кінці словникової статті. У СУМі терміни-словосполучення представлені обмежено.

Термінологічна лексика має розгалужену класифікаційну структуру в різних аспектах: семантичному, стилістичному, словотвірному та ін., що передбачає важливість її семантичної характеристики. У тлумаченні термінів у загальномовних словниках постають певні труднощі, пов'язані з належністю терміна до системи спеціального призначення. Тлумачення в словнику – це не лише перерахування основних ознак позначуваного предмета, але й визначення меж уживаного слова.

Витлумачуючи терміни в загальномовних словниках, потрібно уникати енциклопедичних тлумачень, оскільки об'єктом опису в енциклопедичних

словниках є наукове поняття (план змісту), у філологічних словниках – мовне значення. В енциклопедичних словниках наявні два аспекти: один із них (власне визначення) сформований під контролем системи термінів, інший (пізнавальний) – на основі елементів енциклопедичного знання. Вихідним для опису в тлумачних словниках є слово (план вираження, зокрема й термін), яке матеріалізує в загальному вживанні певний змістовий комплекс (позначуване) як елемент структури мовної семантики [Толикіна 1974: 45]. Істотних відмінностей у тлумаченні термінів і не термінів не повинно бути, тому що терміни вводять до реєстру загальномовного словника як слова, освоєні літературною мовою, майже кожне слово загальної мови потенційно і реально може бути терміном у певній терміносистемі і загальноновживаним. Напр.: **чашка**, и, ж. 1. Невелика посудина... 3. *бот.* Віночок квітки подібної форми. 4. *анат.* Надколінна кістка; чашечка (СУМ XI: 285).

У науковій літературі терміни репрезентують інформацію про наукові поняття в певній галузі. Переходячи до загальномовного вжитку, вони передають найзагальніші елементи знання про основні об'єкти, явища, процеси тощо окремих сфер діяльності.

Незважаючи на значні здобутки в українській практичній та теоретичній лексикографії, залишається ще низка не розв'язаних проблем, що стосуються вироблення єдиних методологічних засад створення словників різних типів і різного призначення та ін. Праця лексикографів багатогранна, вона потребує високого інтелекту, професіоналізму та самовідданості слову.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

НСЗ – Туровська Л.В., Василькова Л. М. Нові слова та значення. Словник. – К.: Довіра, 2008. – 271 с.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

ЛІТЕРАТУРА

Ахманова 1966 – Ахманова О. С. Предисловие // Словарь лингвистических терминов. – М.: Изд-во “Советская энциклопедия”, 1966. – С. 3–19.

Веремчук 2010 – Веремчук О. Стилiстична транспозицiя термiнологiчної лексики в сучаснiй українськiй мовi (кодифiкацiйний аспект). – Рiвне, 2010. – 223 с.

Винник 2004 – Винник В. О. Професiоналiзм // “Українська мова”. Енциклопедiя / Редкол.: Русанiвський В. М. (спiвголова), Тараненко О. О. (спiвголова), Зяблюк М. П. та iн. – 2-е вид., випр. i доп. – К.: Вид-во “Українська енциклопедiя” iм. М. П. Бажана, 2004. – С. 537–538.

Городенська 2009 – Городенська К. Г. Новi запозичення i новотвори на тлi фонетичної та словотвiрної підсистем українськiй лiтературної мови // Українська термiнологiя i сучаснiсть: Збiрник наукових праць / Відп. ред. Л. О. Симоненко. – К.: КНЕУ, 2009. – Вип. VIII. – С. 3–9.

Головащук 1976 – Головащук С. І. Перекладнi словники i принципи їх укладання. – К.: Наукова думка, 1976. – 246 с.

Даниленко 1971 – Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. – М.: Наука, 1971. – С. 7–67.

Калинин 1971 – Калинин А. В. Лексика русского языка. – М., 1971. – 141 с.

Ожегов 1952 – Ожегов С. И. О трех типах толковых словарей современного русского языка // Вопросы языкознания. – 1952. – № 2. – С. 85–103.

Ожегов 1974 – Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М.: Высшая школа, 1974. – 352 с.

Паламарчук 1976 – Паламарчук Л. С. Терминологическая лексика в общеязыковом (филологическом) словаре // Проблематика определений терминов в словарях разных типов. – Л.: Наука, 1976. – С. 250–257.

Перерва 1981 – Перерва В. М. Перерождаются ли термины в общем употреблении // Современная русская лексикография. – Ленинград: Наука, 1980–1981. – С. 89–97.

Рычкова 2007 – Рычкова Л. В. Многоязычные базы данных в терминологии и терминологии // Современная лексикография: глобальные проблемы и национальные решения. – Иваново, 2007. – С. 154–156.

Симоненко 2010 – Симоненко Л. О. Українська наукова термінологія в лексикографічному опрацюванні // Збірник матеріалів науково-практичної конференції “Українська наукова термінологія. Суспільні та гуманітарні науки”. – К., 2010. – № 3. – С. 13–22.

Скляревская 1973 – Скляревская Г. Н. О соотношении понятий “разговорное” и “просторечное”: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Л., 1973. – С. 13.

Толикина 1974 – Толикина Е. Н. Термин в толковом словаре (к проблеме отбора) // Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков. – М.: Наука, 1974. – С. 45–57.

Томіленко 2010 – Томіленко Л. М. Галузева термінологія в сучасній тлумачній лексикографії української літературної мови (лексико-семантичний та словотвірний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2010. – 16 с.

Щерба 1966 – Щерба Л. В. О словарях живого литературного языка // Современная русская лексикология. – М.: Наука, 1966. – С. 74–77.

Ljudmyla Symonenko

TERM IN COMMON LANGUAGE DICTIONARY

In the article the main problems connected with lexicographic representation of terms in common language dictionaries are characterized. The dictionary compilers face two main problems: the problem of dictionary content and the problem of interrelation between common used and special lexis. There is still no generic view of these problems. The dictionary compilers decide what terms to choose for the dictionary at their pleasure. But modern criteria demand new approaches to terms' representation in common language dictionaries: social role of terms, orthodoxy and abundance in the lexical system of language, communicative significance, etc.

ІМЕННИКИ РОЗМОВНОГО ВЖИВАННЯ У ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ (ФОРМУЛА ТЛУМАЧЕННЯ “ТЕ САМЕ, ЩО”)

Відомо, що одна із основних ремарок у лексикографії – позначка *розм.*, яка регламентує функціонально-стильову та емоційно-експресивну маркованість реєстрових слів, відображає у словниках аксіологічні параметри сприйняття слів і словоформ як периферійних щодо ядра лексичної норми літературної мови певного часового відтинку в її розвитку. Повсякденно-побутова літературна комунікація зберігає нерідко й ознаки територіальної маркованості: у тлумачному словнику вони відзначені ремаркою *діал.*, набувши «певного суспільного та мовно-пізнавального значення» [Паламарчук 1978: 130]. Разом ці номінації відображають великий сегмент неофіційної національної мовної практики, модифікованої та трансформованої через писемну фіксацію в різних текстових формах. Так у лексикографії, зокрема тлумачній, формується сегмент моделі розмовно-побутового стилю літературної мови, його символічна норма (лексична, граматична, просодична, дериваційна), а словник набуває статусу довідково-інформативного джерела. Засвідчені ж у словникові лексико-граматичні та тематичні класи – це не розмовні слова, а саме *лексика розмовного вживання*. У словнику вони стають знаками усно-розмовної стихії – ареальної чи народно-розмовної, нерідко знаками, обтяженими текстово-образними функціями в макроконтексті мови художньої літератури, пропущеними через мовну свідомість письменника, знаками із контекстів-зразків, що репрезентують нову українську літературну мову в тяглому часо-просторі, знаками, що пройшли кодифікаційний фільтр із певними обмеженнями щодо залучення всієї лексики побутової сфери спілкування до нормативного словника.

Чітке окреслення кола семантичних груп лексики розмовного вживання в сучасному словникові літературної мови утруднене з кількох причин. По-перше, через співвідношення, ототожнення будь-якого емоційного, із суб'єктивною оцінкою слова із розмовною лексемою. Під такий параметр потрапляють фольклоризми, назви емоцій, почуттів (напр., *сірома, питугуляти, горе, милий, кохати* тощо). По-друге, розмовного характеру нейтральним лексемам надають словотвірні елементи – суфікси як виразники зневажливого, іронічного, фамільярного ставлення, інтенсифікації ознаки, зменшувально-пестливого або збільшувально-згрубілого реєстрів (залежно від контексту) (*вітерець, злодюга, кислючий, спатусі, ранесенько, дубок, дитятко, багатенько, дідище, бабище, малесенький* тощо). По-третє, у розмовно-побутовому та художньому стилях є група функціонально нейтральної розмовної лексики (слова функціонально-розмовні або потенційно-розмовні). По-четверте, динаміка мовної норми, кодифікації впливає: а) на відсунення стилістично нейтральних, книжних лексем на периферію

літературної мови із набуттям ними статусу розмовно-просторічних елементів мови (це здебільшого стосується лексики із текстів ХІХ – першої третини ХХ століття); б) на проникнення до писемних стилів літературної мови усно-розмовних слів, де вони узвичаюються в процесі функціонування. Ці явища найбільш помітні в ремаркуванні лексем як розмовних у словниках одного періоду в історії літературної мови (напр., *вимірювач* (УРС І: 165), *годівельний* (УРС І: 341), *гомін* (УРС І: 348), *пересічний* (УРС ІІІ: 311)), щодо яких або знімається така обмежувальна ремарка в наступних лексикографічних джерелах (зокрема, у СУМ, ВТССУМ), або модифікується (напр., *Спіца, діал. Остень* (СУМ ІХ: 532) → *Спіца, риб., зах. Риболовецьке знаряддя, вила* (ВТССУМ: 1172)). По-п'яте, розмовного значення (конотації) набувають книжні, запозичені слова, що внаслідок семантичного розвитку лексеми переосмислюються і вживаються як переносні (*актор, кіно, хімія, срібло, морж, кадр, паразит, файл, комп'ютер* тощо).

Коли йдеться про кодифіковані розмовні функціонально закріплені елементи, то слід мати на увазі лексику розмовного вживання, позначену відповідною ремаркою у словникові. Зокрема, для СУМ було визначено, що це «10% загальної кількості словникових слів. Крім цих, у словнику є 5810 слів, у яких принаймні одне із понять розмовне. Ця цифра зростає до 20 – 25 тис., якщо до цієї групи лексики зарахувати терміни широкого вжитку» [Пилинський 1982: 45]. Спектр розмовності доповнюють експресивні лексеми із кодифікацією *ірон., фам., вульг., зневажл., згруб., лайл., пестл., ласк.* і т. ін. Як розмовні елементи в писемних книжних стилях сприймаються також деякі застарілі слова, діалектизми, слова дитячої мови, жаргонізми, арготизми.

Для окреслення семантики розмовності в сучасному тлумачному словникові слід враховувати поділ таких одиниць на три великі групи:

I – власне-розмовні слова, функціонально закріплені за розмовно-побутовим стилем, що в лексикографічній традиції не маркуються за допомогою позначки *розм.* Це назви спорідненості, житла, меблів, господарських предметів, одягу та взуття, їжі й напоїв, посуду та кухонного начиння, звичаїв, обрядів, ігор, розваг, а також позначення дій на зразок *балакати, баритися, вештатися, знадити, звабити* і под. Ця група також охоплює лексичні та етнографічні діалектизми, застарілі та нові слова, співвідносні з побутовим дискурсом. У цій групі постійно діють семантичні процеси неологізації, пасивізації (архаїзації) та активізації;

II – власне-розмовні слова, що мають непохідні основи й відзначені у загальнономовному тлумачному словнику ремаркою *розм.* та тими, що вказують на джерело походження (*діал., жарг.*) чи експресивність номінації (*пестл., зневажл.* тощо);

III – слова з розмовним значенням: а) лексеми, утворені шляхом переосмислення (переносного вживання) нейтральних та книжних слів у розмовно-побутовій сфері (іронічні, жартівливі, лайливі), й активно уживані в художньому та публіцистичному стилях (до 40% таких дієслів природні в останньому з названих [Пилинський 1977: 40–41]). Така лексика, супроводжувана ремаркою *перен., *Образно, *У порівн.* заслуговує на увагу через

те, що у “чужих” для розмовно-побутового стилю контекстах відбуваються явища нейтралізації стильової маркованості одиниць мови, набуття ними нових семантичних відтінків; б) лексеми із “словотвірною” розмовністю, зумовленою внутрішніми ресурсами мови.

Іменники розмовного вживання, засвідчені в СУМ, репрезентують II та III підгрупи, тобто лексикон з функціонально-стильовими ремарками *розм.* та *діал.*, характерний для повсякденно-побутового сегмента в національній мовній картині світу з урахуванням територіального критерію нормативності. Хоча ремарка *діал.* не свідчить прямо про східно- чи західноукраїнську практику вживання того чи того слова, але за критерієм екземпліфікації визначають його локальні ознаки. Оскільки тривалий час на вироблення норм літературної мови, зокрема лексичних, впливала мовнохудожня практика письменників – представників усіх діалектних масивів національної мови, то це позначилося на реєстрі діалектизмів-інтродуктивів. Освічена людина знає, що в сучасній українській літературі майже немає письменника, у якого не було б досить виразного “територіального” обличчя.

На периферійний характер лексики розмовного вживання щодо її стилістично нейтрального ядра вказує поширене застосування формули тлумачення “Те саме, що”. У складі іменників – це близько 300 співвідношень назв конкретних предметів розмовного вживання та понад 90 співвідношень абстрактних назв розмовного вживання.

За нашими спостереженнями, найвиразніший контраст “розмовне – нейтральне” характерний для назв, що мають аналоги у близькоспорідненій російській мові, на зразок: *таможня* – митниця, *мука* – борошно, *рябина* – горобина, *цвіток* – квітка, *язва* – виразка, *краска* – фарба, *їда* – їжа, *пирожне* – тістечко, *письмо* – лист, *поясниця* – поперек, *шляпа* – капелюх, *справка* – довідка, *сундук* – скриня, *платок* – хустка, *резина* – гума та ін. Також пор. таке співвідношення щодо абстрактних назв: *судьба* – доля, *поступок* – учинок, *охота* – полювання, *розвід* – розлучення. За письменницькими лексикографічними портретами цю лексику можна кваліфікувати як знаки східноукраїнського варіанта літературної мови другої половини XIX ст.: з погляду сучасної літературно-мовної практики вона може бути маркована як просторічна.

Ще одна властивість назв із конкретно-предметним значенням – відзначення їхнього статусу як лексики розмовного вживання за фонетичною формою слова. Від стилістично нейтрального словника вони відрізняються тим, що відображають типологічні явища субституції фонем, наявності протетичних, випадних фонем, приставних, вставних голосних, зміни репертуару приголосних усередині слова тощо: а) зміни голосних (*шестерня* – шестірня, *ящур* – ящір, *янгол* – ангел, *червак* – черв’як, *здуховина* – здухвина, *огородина* – городина, *огород* – город, *окрай* – край, *згір’я* – узгір’я, діал. *мрево* – марево, діал. *меливо* – мливо, діал. *мід* – мед і под.), б) зміни приголосних (*хургон* – фургон, *чаполоть* – чаполоч, *тлумак* – клумак, *ковзалка* – ковзанка, *прискавка* – бризкалка, *шкельце* – скельце, діал. *крант* – кран, діал. *узол* – вузол, діал. *уха* – юшка, діал. *колоша* – холоша, діал. *юбка* – юпка, діал. *футро* – хутро, діал. *фурделиця* – хурделиця, діал.

стирта – скирта і под.), в) зміни груп приголосних (ослюк – осел, опертя – опора, діал. фляжка – пляшка, діал. трумна – труна, юха – юшка тощо), г) втрата початкового голосного (налой – аналой, муніція – амуніція, діал. мення – імення та ін.), груп приголосних (криха – крихта, точок – товчок, квартира – квартира і под.) та іншими процесами, що спричинюють варіювання звукового складу слова у вимові й графічного на письмі (діал. мево – марево). Щодо усталених нейтральних літературних слів фонетичні варіанти іменників розмовного вживання можна також кваліфікувати як просторічні. Крім того, фонетико-графічне варіювання спричинює деколи й граматичні зміни – втрату одного граматичного роду й набуття іншого, як-от: шво – шов, терно – терен, мухорок – мухорка, одіж – одяг, проділь – проділ, діал. юхт – юхта, діал. крижма – крижмо, діал. ожеледа – ожеледь, діал. потопа – потоп, діал. ковил – ковила, діал. ознак – ознака тощо. Такі слововформи, засвідчені в мові художньої літератури, відображають строка-тість картини звукових змін у повсякденному функціонуванні української ареальної лексики [пор.: Гриценко 1990: 55–117], вони можуть бути кваліфіковані як репрезентанти народнорозмовної стихії, територіальних різновидів розмовно-побутової практики.

Синонімізовані в сучасній літературній практиці деякі назви рослин (рум'янка – воловик, пшінка – кукурудза, нехвороц – чорнобиль), птахів, тварин (рябець – шуліка, трусик – кролик), іншомовні слова (помаранча – апельсин, фізія – обличчя, штепсель – розетка), графічні варіанти номінацій (соше, соша – шосе, ковнір – комір).

Понад 40 номінацій із тлумаченням за формулою “Те саме, що” – семантичні дублети, що різняться сферою вживання: рурка – трубка, спичак – колючка, кавалок – шматок, крам – тканина; назви фізичних станів осіб (лихорадка – гарячка, потуга – міць, неміч – хвороба), назви психічних станів осіб, рис характеру (перестрах – переляк, здогад – кмітливість, яр – лютість, толк, діал. товк – розум, схотінка – бажання, діал. успособлення – настрої), назви взаємин між особами (перемови – розмова, змагання – сварка, печаль, морока – клопіт, приключка – пригода, потуха – розвага, розрада – втіха), назви дій, маніпуляцій (майстерка – теслярство, маніпуляція – махінація, приказ – розпорядження, потачка – потурання, погудка – нарікання, уговор – домовленість, спотичка – сутичка), назви негативних оцінок (позорище – ганьба, завидки – заздрощі, зависть – заздрість) та інші слововформи (планида – доля, діал. намисел – роздум, діал. здання – думка, маса – безліч, зводня – плітка, луна – слава, завід – звичай, трапунок – випадок тощо).

Інші – також нейтральні в емоційно-експресивному плані номінації, характерні для розмовно-побутової сфери, неофіційного спілкування: порода ‘сім’я’, онуча ‘ганчірка’, сімено ‘зерно’, цятка ‘пляма’, пранці ‘сифіліс’ тощо.

Із ареальних джерел в українську літературну мову увійшли назви предметів, зокрема страв, напоїв, протилежні за значенням до літературних номінацій, як-от пиріг (діал. ‘вареник’), манна (діал. ‘молоко’), росіл (діал. ‘бульйон’), майдан (діал. ‘лісова галявина’). Щодо останнього, лек-

сикографічне джерело відображає лише одне з 30 зафіксованих у діалектологічних працях значень з п'яти семантичних субкомплексів, які диференціював П. Ю. Гриценко [Гриценко 1990: 153–159]. На такому прикладі увиразнюється вплив критерію авторитету письменника, на значенні якого щодо залучення до реєстру словника-довідника діалектизмів, наголошував Л. С. Паламарчук [Паламарчук 1978: 130].

Певну роль у кваліфікації слова як розмовного відіграє його словотвір-на ознака, як-от: *чарупина* – чарка, *сушило* – сушарка, а також наявність спільної внутрішньої форми (*квас* – кислота, *мазка* – штукатурка, *кладка* – мурування, *криївка* – схованка). Слово розмовного вживання – це й семантичний аналог за певним звуковим (*шарабан* – віз), зовнішнім (*стьобанка* – ватник) образом.

Чимало в сучасній мовній практиці синонімізовано іменників з абстрактним значенням, що різняться суфіксальною частиною (діал. *полегша* – полегкість, *зв'язь* – зв'язок, діал. *поряд* – порядок, *похвальба* – похвалання, *здобич* – здобуття, *приговорка* – приговор, *заготівка*, *заготовка* – заготівля), префіксальною частиною (*порахунок* – розрахунок, *полом* – злом, *пристрашка* – острашка, *привереди* – вереди; *привичка* – звичка, *пригадка* – згадка, *пригляд* – нагляд, *придача* – додача, *признака* – ознака, *пострах* – страх, *похода* – хода, *спродаж* – продаж, *спомога*, *підмога*, *підпомога* – допомога, *погулянка* – гулянка, *рахунок* – розрахунок і т. ін.; діал. *зобачення* – побачення, діал. *згризота* – гризота, діал. *припас* – випас, діал. *навіз* (привіз), діал. *привід* (провід), діал. *пробой* – пробій, діал. *покуса* – спокуса, діал. *мус* (примус), діал. *пожаль* – жаль) або ж префікс підкреслює певний семантичний нюанс: надмір чогось (*наддодаток*, *надпорив*), невелику міру чогось (*припах* 'легкий запах', *пристук* 'легкий стук'), відсутність чогось (*нетерпець* 'відсутність терпіння', *невмолот* 'поганий умолот'). Засвідчено приклади, коли іменники-діалектизми тлумачаться за допомогою літературного синоніма, диференційованого за фонетичною ознакою, як-от: діал. *значіння* – значення, діал. *сидження* – сидіння, діал. *ходження* – ходіння і под.

Отже, іменники розмовного вживання, як їх репрезентовано за однією із типових формул тлумачення «Те саме, що», – це емоційно нейтральний сегмент периферійних фонетичних і словотвірних варіантів лексичної норми, сегмент синонімізованих та протиставлених компонентів в ієрархії стилістично диференційованих одиниць української літературної мови в її часово-просторовому обширі.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.

СУМ – Словник української мови: в 11-и т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

УРС – Українсько-російський словник: в 6-и т. / Голов. ред. І. М. Кириченко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953–1963.

Література

Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. – К.: Наукова думка, 1990. – 248 с.

Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія. – К.: Наукова думка, 1978. – 201 с.

Пилинський М. М. Розмовні елементи у функціональних стилях мови // Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1977. – С.44–59.

Пилинський М. М. Розмовна лексика в писемних стилях сучасної української літературної мови // Взаємодія усних і писемних стилів мови. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 28–67.

Тараненко О. О. Новий словник української мови: Концепція і принципи укладання словника. – К.: Кам'янець-Подільський, 1996. – 170 с.

Svitlana Bybyk

COLLOQUIAL NOUNS IN THE DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE (USAGE OF THE TAG “THE SAME AS”)

The article is devoted to the classifying of colloquial terms in *The Dictionary of the Ukrainian language*. The author proposes the using of the tag “colloquial term” that includes conversational (neutral and emotionally expressive) as well as dialect terms commonly used in speech. Using the tag “the same as” as an example, the article studies the terms tagged as “conversational” or “dialect” in literary language, and examines their phonetic, morphological, and semantic characteristics.

РУКОПИСНІ СЛОВНИКИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ЯК ВАЖЛИВИЙ РЕЗЕРВ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ НОВИХ ТЛУМАЧНИХ СЛОВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Досягнення в галузі словникарства і дбайливе ставлення до пам'яток минулого – надійні показники загальної культурної зрілості нації. Успішний розвиток лексикографії, що базується на врахуванні попереднього власного й міжнародного досвіду, не лише прискорює позитивні зрушення в літературній мові, зміцнює позиції мовознавчих галузей, а й дає відчутні імпульси для піднесення національної науки, культури й освіти загалом.

Усупереч довготривалим несприятливим суспільним умовам українці в період із кінця XVIII ст. до наших днів спромоглися підготувати й опублікувати ряд гідних великої і культурної нації словників. У 60-х роках минулого століття з'явилися перші монографічні дослідження, у яких простежено розвиток української лексикографії від найдавніших часів [Москаленко 1961; Горецький 1963], актуалізуються й примножуються відомості про рукописні словники і словникові матеріали української мови кінця XVIII – початку ХХ ст. (публікації Д. Г. Бучка, М. М. Пилинського, В. В. Німчука, Й. О. Дзєндзелівського, Б. К. Галаса, В. С. Черняк та ін.). Формується стійкий інтерес до історії українського мовознавства з висвітленням питань історії, теорії і практики української лексикографії радянського періоду [Паламарчук 1978], проблематики старої української лексикографії [Німчук 1980]. Видання у серії “Пам'ятки української мови” подали знак, що в коло цілеспрямованого видавничого інтересу Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні потраплять принаймні ті рукописні лексикографічні джерела, про які відомо було з праць М. М. Пилинського, що хоча б частину з них буде враховано і в СУМі, і в ЕСУМі. Однак цього не сталося.

Накреслюючи стратегічний план СУМа, його автори не відвели в ньому місця пам'яткам рукописної лексикографії. Проте немає сумніву, що фахова увага (вшир і вглиб) до рукописних словникових джерел забезпечила б успішніше виконання взятих упорядниками СУМа зобов'язань “якнайповніше подати, відповідним чином пояснити й проілюструвати всю вживану українську лексику і фразеологію від Котляревського і до наших днів” [Паламарчук, Юрчук 1967: 20], справитися “із складною проблемою суміщення лексичних норм сучасної мови і норм минулого”, “відшукувати й витримувати пропорції між стійким і мінливим у словниковому складі мови, розумно поєднувати в межах можливого норми сучасності й минулого” [Паламарчук 1967: 23–24].

Нагадуючи, як змінювалася концепція СлГр і як довелося в ній прийняти певні упорядницькі обмеження, Л. С. Паламарчук та Л. А. Юрчук наводять міркування К. П. Михальчука: “вичерпати в словарі усі діалек-

тичні, говіркові та й одномісцеві одміни кожного слова з погляду фонетичного й морфологічного ми не можемо” [Паламарчук, Юрчук 1967: 21], але ніде не порушують теми рукописних словників і не коментують думки О. О. Шахматова, рецензента СлГр, про неабияку користь при укладанні українського загальнономовного словника рукописних словникових матеріалів із фондів Російської академії наук [Шахматов 1906: 11–17]. Правда, автори констатують і таке: “У процесі щоденної праці над величезним лексичним матеріалом Словника виникає безліч питань, відповіді на які не передбачили ні проспект, ні інструкції і над розв’язанням яких успішно працюють упорядники й редколегія Словника” [Паламарчук, Юрчук 1967: 29].

Однак практичний інтерес до української рукописної лексикографії кінця XVIII – початку XX ст. в цей час усвідомлювали упорядники СУМа хіба що у віддаленій перспективі. Серед джерел СУМа зазначено словник П. Білецького-Носенка, чим віддано належне цій важливій лексикографічній пам’ятці першої пол. XIX ст. (СУМ I: V), проте й матеріал інших аналогічних (менших і більших) праць корисно було тримати в полі зору як при вирішенні складу реєстру СУМа, так і при розкритті семантики реєстрових слів. У поясненнях вибору джерел СУМа упорядники зовсім не торкаються теми рукописних словників [Паламарчук 1974].

На жаль, у концепції академічного “Нового словника української мови” про багатотисячний лексичний і фразеологічний фонд українських рукописних пам’яток як можливе джерело для цього словника знову не сказано нічого [Тараненко 1996], а критики цієї концепції також про рукописні словники не згадують [Вихованець, Непокупний, Ткаченко 2002; Ткаченко 2002].

Із цілком незрозумілих причин рукописні лексикографічні пам’ятки залишилися поза увагою упорядників ЕСУМа. На це як на серйозний недолік цієї праці вказав у своїй рецензії І. Бурковський [Бурковський 1992]. Упорядники етимологічного словника білоруської мови джерел такого типу не оминули [ЭСБМ I: 16–20].

Закликаючи до активних дій у підготовці зведеного “Словника українських народних говорів” на кшталт “Словаря русских народных говоров” чи аналогічного польського словника і вважаючи укладення такої лексикографічної праці “однією з найважливіших проблем сучасної української діалектології”, Й. О. Дзензелівський припускав, що в джерельній базі такого словника може бути використано орієнтовно близько 200 рукописних словників та списків діалектних слів, що зберігаються в різних архівах [Дзензелівський 1967: 38; Дзензелівський 1990: 256–257].

В. В. Дубичинський слушно закликав брати користь навіть і з недосконаlih, за сучасними мірками, словників [Дубичинский 1998: 29].

Упорядникам нових тлумачних словників української мови, що ставлять собі за мету в найважливіших параметрах досягти рівня, вищого, ніж у дотеперішніх наших найкращих зразках (як-от СлГр і СУМ), який би відповідав запитам сучасного суспільства, необхідно ретельно зібрати всі критичні зауваження на адресу упорядників СлГр та СУМа. Кожне з висловлених фахівцями зауважень і побажань має пройти експертизу, і неприйняття котрогось із них у новому проекті має базуватися на переконливих

аргументах, про які мала б знати громадськість. Ігнорування “незручних” побажань рано чи пізно викаже недосконалість засад і прорахунки у виробленні концепції нового словника. Таким незручним (а то й лячним) може видатися побажання включити в джерельну базу нового тлумачного словника української мови рукописні словники. Найбільша незручність тут, мабуть, у тому, що ці словники, перебуваючи на архівному зберіганні в різних містах і установах, малодоступні, та й читати рукописи – забарна справа. Проте сьогодні є достатньо технічних засобів, щоб лексикографічні пам’ятки української мови ХІХ – початку ХХ ст. перестали бути важкодоступними джерелами, й умови праці сучасного лексикографа куди комфортніші, ніж ті, які мав Б. Грінченко чи колектив упорядників СУМа. Але без державної підтримки суттєвих зрушень тут чекати не доводиться.

Про рукописні лексикографічні джерела української мови обсягом від кількох десятків до кількох тисяч слів як про невикористаний резерв під час укладання “Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка аргументовано писав О. О. Шахматов [Шахматов 1906]. Б. Грінченко ж не використав вказаних рецензентом рукописних словників не тому, що не надавав їм значення чи не знав про них, а передусім тому, що угодою між Б. Грінченком (редактором) і замовником його послуг (редакцією журналу “Киевская старина”, тобто Київською Старою Громадою) цього не було передбачено. Не випадково О. О. Шахматов за неувагу до рукописних словників більше дорікав редакції журналу “Киевская старина”, ніж Б. Грінченкові.

Маємо ряд прикладів, коли до друкованої лексикографічної продукції певного вченого в наукових колах ставилися й ставляться з великою довірою, а до рукописного (архівного) аналогічного матеріалу цього самого автора довгі й довгі десятиліття чомусь належної уваги немає.

Показовим є стан справ з уривком неопублікованої частини українсько-російського словника О. Афанасьєва-Чужбинського. “Дуже важливий матеріал, – писав ще в 1906 р. О. О. Шахматов у відгуку на СлГр, – являє собою уривок *Малорусского словаря* Афанасьєва-Чужбинського: це автограф, що охоплює на 70 арк. слова на букви К – Н (*Комарь – Нять*). Він служить продовженням до надрукованої частини словника Афанасьєва (букви А – З) і повинен би був являти особливий інтерес для Словаря, зібраного редакцією “Киевской старины”, що поставився до праці Афанасьєва з особливим довір’ям¹. Відзначмо слова на букву Л, які є в Афанасьєва і які ми не знайшли в київському Словарі: *лавошникъ, лавошный, лавра; лагуніце і лагунецъ* увелич. и уменьш. отъ *лагунъ; лазій* – брань или насмѣшливое названіе тому, кто лазить; *ландать* – бить баклуши; *ластовеня* – дѣтенышъ ласточки; *лѣдівня* – ледникъ (Слов. льодовня); *лѣдуватый* – ледовитый; *лежебійкъ, лежебѣка; лежнюга, лежнюка; лелѣснути* – ударить съ звукомъ; *леть* 1) склеившіеся вмѣстѣ волоса, 2) загаженное какой-нибудь густой

¹ Б. Грінченко у передмові до “Словаря української мови” двічі позитивно схарактеризував словник О. Афанасьєва-Чужбинського: “З охотою брали ми слова в Афанасьєва-Чужбинського”; “За винятком невеликої кількості старих слів, усі слова взято з живої народної мови, і пояснення їх російською мовою загалом правильні; інколи наводяться приклади, складені переважно самим автором словника. На жаль, робота припинилась на букві З” [Грінченко 1907: XXVII, XIV].

нечистотою б'їльє, 3) бол'їзн' скота (сып' особаго рода), 4) выпачканний хвост' у животноаго (*Над' вертепом' Свиня з' лепом' Тютюнь продавала*, пародія) (в' Словар' *леп* с' одним' значенієм: нечистота на т'їл', потная грязь); *ліба*, *лібка* – тростинка, на которой кругом' посредин' сд'їланы продольные разр'їзы, а потом' расперты небольшими распорочками; когда вишни или сливы растут' так' высоко, что их' нельзя достать рукою, то берут' “либку”, накладывають' каким'–нибудь отверстієм' на плод', тянут' к' себ'ї и срывают'; *либити* – срывать вишни и сливы описанным' способом' (в' Словар' с' знаком' ? брать, собирать); *лівер'ї* (Черниг. губ. *ліквер'ї*) – ливер'ї; *линючій* (в' Слов. *линючий*); *ліпнуть*; *лопот'їти* – стучать ч'їм'–нибудь; *лудити* – бит' (в' Слов. *лудити* с' другим' значенієм); *лукавнуватій* – склонний к' лукавству; и др. (особенно много производных) [Шахматов: 14–15].

Про рукописну частину словника О. Афанасьєва-Чужбинського (Аф.) так писав М. М. Пилинський: “Цей уривок являє собою зошит форматом в аркуш і має 142 сторінки. Рукопис містить близько однієї тисячі словникових статей-гнізд, отже, приблизно чотири-п'ять тисяч слів. Рукописний уривок словника О. С. Афанасьєва-Чужбинського принципово нічим не відрізняється від його друкованої частини. Тут так само послідовно відзначаються деякі фонетичні й морфологічні особливості поліських і слобожанських говорів колишніх Чернігівської і Харківської губерній (дифтонгізація голосних, диспалаталізація приголосних, поширення дієслівного суфікса *-ова-* замість *-ува-*, який визнається таким чином за норму, і т. д.). Як і друкована частина, рукописний уривок містить досить цінний лексичний, фразеологічний і документальний матеріал. [...] Немає сумніву, що й матеріали рукописного уривка цього словника слід ввести у науковий обіг, на що вказав свого часу ще акад. О. Шахматов” [Пилинський 1963: 75–76]. Докладнішої характеристики рукописної частини словника О. Афанасьєва-Чужбинського досі немає. М. М. Пилинський в окремій публікації спеціально наголошував на необхідності переоцінки лексикографічного доробку О. Афанасьєва-Чужбинського [Пилинський 1992].

Словник О. Афанасьєва-Чужбинського відіграв значну роль як гідний наслідування приклад і дав позитивні імпульси для розгортання українського словникарства. Не один лексикограф зв'їряв свої результати й упорядницьку методикку зі словником О. Афанасьєва-Чужбинського, намагаючись примножити його відомості. Найуспішніше це зробив Я. Головацький, який підготував вагоме доповнення до словника О. Афанасьєва-Чужбинського (Голов.), що включає слова на А – З (як пам'ятку словник опублікували Й. Дзендзелівський та З. Ганудель). Авторитет Я. Головацького як ученого достатній, щоб його словник удостоївся більшої уваги упорядників сучасних нових тлумачних словників української мови. Подібне можна сказати й про інших представників нашого культурного минулого.

Намагаючись уникнути недоліків української лексикографії доби комуністичного роздмухування ідеї про нову національну спільноту “совецький народ”, доби фальсифікації культурних традицій і переслідування за викриття цих фальсифікацій, упорядники НТСУМа В. Яременко та О. Слі-

пушко серед джерел свого словника зазначили й “Російсько-український словник” за ред. А. Кримського (1924), чим підкреслено необхідність із більшим довір’ям, ніж було у нас раніше, поставитися до А. Кримського як лексикографа. Правда, зі змісту НТСУМа не можна скласти уявлення, що саме тут використано зі словника 1924 р. за ред. А. Кримського, у перекладній частині якого, до речі, багато слів, записаних власноруч А. Кримським на Звенигородщині. Рукописні словникові матеріали А. Кримського були у пошані Б. Грінченка, С. Єфремова та А. Ніковського. Проте досі не приділено належної уваги документові з кінця ХІХ – початку ХХ ст. під назвою “Українсько-російський словник, зібраний з народніх уст у Звенигородщині (Київщина)”, що являє собою добротну лексикографічну працю (машинопис) А. Кримського (Інститут рукопису НБУВ), звідки взяв би користь не один сучасний лексикограф.

Звичайно, на лексикографічні пам’ятки [докладніше див: Галас 1993, 1995] не можна дивитися як на джерело тільки тих одиниць, які підходили б як сучасні літературні норми чи вдало доповнювали б, розширювали їх арсенал (хоча й це дуже важливо). Нормативність, пріоритетність чогось у словнику може досягатися не вилученням (пропуском, замовчуванням) ненормативного, непріоритетного, периферійного, а належним інформуванням: щоб в нашій мові нормативне, частотніше, а щоб трапляється позанормативне, з обмеженою сферою вживання (і знати про це не менш корисно, ніж про еталонне). Тому використання в сучасних нових тлумачних словниках матеріалу з рукописних лексикографічних пам’яток минулого, як правило, мало б супроводжуватися чіткою паспортизацією, обґрунтованими граматичними і стилістичними ремарками, які відбивали б і хронологічні, і територіальні, й стильові ознаки.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Аф. – Афанасьев-Чужбинский А. Словарь малорусскаго нарѣчія. Уривок *Комарь – Натъ*. – 142 арк. // Рукописний відділ Бібліотеки РАН (СПб.) – № 32.14.6.

Голов. – Матеріали для словаря Малорусскаго нарѣчія, собраннныя въ Галиціи и въ Сѣверовосточной Венгріи Яковомъ Федоровичемъ Головацкимъ, публичнымъ ординарнымъ профессоромъ русской словесности въ цѣсарскомъ королевскомъ Львовскомъ Университетѣ // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – № 10. – Пряшів, 1982. – С. 351–612.

СлГр – Словарь української мови / Зібрала редакція журналу “Киевская старина”. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко: у 4-х т. – К., 1907–1909. [Репринтне видання : К.: Вид-во “Довіра” – УНВЦ “Рідна мова”, 1997].

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982–2012. – Т. 1–6.

НТСУМ – Новий тлумачний словник української мови / Укладачі: Василь Яременко, Оксана Сліпушко: у 3-х т. – К.: “Аконіт”, 2007.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1971–1980.

ЭСБМ – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Т. 1 (А–Б). – Мінск, 1978. – 440 с.

ЛІТЕРАТУРА

Бурковський 1992 – Бурковський І. [Рец.:] Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О. С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1982. – Т. 1: А – Г. – 631 с.; Т. 2: Д – Копці. –

570 с., 1989; Т. 3: Кора – М. – 550 с. // Записки НТШ. – Т. 224: Праці Філологічної секції. – Львів, 1992. – С. 391–407.

Вихованець, Непокупний, Ткаченко 2002 – Вихованець І., Непокупний А., Ткаченко О. Про новий тлумачний словник української мови // Мовознавство: Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі українців / Відп. ред. В. Німчук. – К.: Пульсари, 2002. – С. 17–21.

Галас 1993 – Галас Б. К. Лексика південнокарпатських українських говорів і деякі проблеми загальнонаціонального словника української мови // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції “Українські Карпати: етнос, історія, культура” (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). – Ужгород: Карпати, 1993. – С. 128–137.

Галас 1995 – Галас Б. К. Ф. С. Шимкевич як лексикограф і українське словникарство (кін. XVIII – поч. XX ст.). – Ужгород, 1995. – 300 с.

Горецький 1963 – Горецький П. Й. Історія української лексикографії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 243 с.

Гринченко 1907 – Гринченко Б. Предисловие // Словарь української мови / Зібрала редакція журналу “Киевская старина”. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Гринченко: у 4-х т. – Т. 1. – К., 1907. – С. IX–XXXIII. [Репринтне видання: К.: Вид-во АН УРСР, 1958].

Дзендзелівський 1967 – Дзендзелівський Й. О. Проблеми сучасної української діалектології // Мовознавство. – 1967. – № 2. – С. 35–42.

Дзендзелівський 1990 – Дзендзелівський Й. Дослідження лексики українських говорів (стан і перспективи) // Записки НТШ. – Т. 221: Праці Філологічної секції. – Львів, 1990. – С. 249–261.

Дубичинский 1998 – Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография. – Вена; Харьков, 1998. – 160 с.

Москаленко 1961 – Москаленко А. А. Нарис історії української лексикографії. – К.: Радянська школа, 1961. – 164 с.

Німчук 1980 – Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. – К.: Наукова думка, 1980. – 304 с.

Паламарчук 1967 – Паламарчук Л. С. Основні здобутки й першочергові завдання української лексикографії // Мовознавство. – 1967. – № 1. – С. 19–27.

Паламарчук 1974 – Паламарчук Л. С. Про джерельну основу загальномовного словника // Мовознавство. – 1974. – № 4. – С. 13–19.

Паламарчук 1978 – Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). – К.: Наукова думка, 1978. – 203 с.

Паламарчук, Юрчук 1967 – Паламарчук Л. С., Юрчук Л. А. Засади створення Словника української мови // Мовознавство. – 1967. – № 3. – С. 19–29.

Пилинський 1963 — Пилинський М. М. Українські рукописні словникові матеріали в бібліотеках і архівах Ленінграда: Повідомлення // Лексикографічний бюлетень. – Вип. IX. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 74–89.

Пилинський 1992 – Пилинський М. М. О. С. Афанасьєв-Чужбинський – поет-лексикограф // Мовознавство. – 1992. – № 3. – С. 53–57.

Тараненко 1996 – Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – Київ; Кам'янець-Подільський, 1996. – 172 с.

Ткаченко 2002 – Ткаченко О. До концепції нового “Словника української мови” (Перевидання з додатками чи новий словник?) // Українська мова. – 2002. – № 1. – С. 18–24.

Шахматов 1906 – Шахматов А. А. Отзыв о Словаре украинского языка, представленном редакцією журналу “Киевская старина” на соискание премии Н. И. Костомарова // Отчет о присуждении премии Н. И. Костомарова на словарь малорусского наречия. 29 декабря 1905 г. (Читан в торжественном собрании императорской Академии наук 29 декабря 1905 г.). – СПб., 1906. [Окремий відбиток].

HANDWRITTEN DICTIONARIES OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY AS AN IMPORTANT RESERVE FOR PREPARATION OF NEW EXPLANATORY DICTIONARIES OF UKRAINIAN LANGUAGE

The article deals with necessity of use of multi-thousand lexico-phraseological fund of handwritten lexicographic records of the 19th – the beginning of the 20th century as an important source of new explanatory dictionaries of Ukrainian language. A. Shakhmatov's, M. Pylynskyj's, Y. Dzendzelivskyj's and others' estimations of value of such sources are reported. Special attention was paid to an exemplification of the value of unpublished dictionary heritage by O. Afanasyev-Chuzhbynskyj and A. Krymskyj. Opinion is advanced that it is better to provide standardization of modern dictionaries not by filtering off occasional words but by wide informing about the important peripheral phenomena in the language system — with corresponding comments.

КОРПУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ МОВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стан лінгвістики останніх десятиліть Ю. Д. Апресян визначає метафорою “золотий вік лексикографії” [Апресян 1998: 13] через безпрецедентне зростання числа й різноманіття словників, удосконалення методики лексикографування, принципів системного опису лексики й увагу сучасної теоретичної лінгвістики до поглибленого опису окремих лексем. Такий прорив у мікросвіт значення одного слова спонукає філологів до всебічного його лінгвістичного “портретування”, а отже – інтегрального опису мовних фактів. Справді, фонетичні, просодичні, морфологічні, синтаксичні, семантичні, прагматичні, стилістичні, комунікативні, сполучувальні властивості лексем є вивідними безпосередньо з текстів, які були і є невичерпним джерелом для словників та граматик. Водночас в останні десятиліття фахівці галузей, які мають справу з комп’ютерним аналізом текстів, відчувають потребу в якомога більшому числі функціональних характеристик мовних одиниць у різних типах текстів. Для проведення теоретичних і прикладних (машинний переклад, аналіз і синтез мовлення, анотування й реферування тексту тощо) досліджень, зокрема й досліджень з дидактичною метою, фахівці з когнітивної лінгвістики, стилістики, семасіології, функціональної граматики, словотвору не мають узагальнених даних про закономірності функціонування мовних одиниць. Необхідну лінгвістичну інформацію для подальшого опрацювання її у філологічних студіях можна отримати з корпусів, розбудова яких є ознакою нашого часу.

Може існувати кілька шляхів розвитку корпусної лінгвістики в Україні, але спільним і неодмінним для них є накопичення текстів різних стилів, віднесених до різних часових зрізів з відповідним зовнішнім (джерело, автор, рік видання тощо) і внутрішнім (нумерація розділів, абзаців, речень, слів, позначення початку і кінця тексту, абзацу, речення) маркуванням.

Перший шлях полягає у створенні програмного забезпечення для пошуку окремої словоформи в певному джерелі або всьому корпусі з метою формування дослідницької ілюстративної текстової бази. Така система може функціонувати без використання лінгвістичних алгоритмів аналізу словоформ і словників або з використанням словників як допоміжного матеріалу для формування і забезпечення запитів, тоді як сам корпус лінгвістично не розмічається.

Другий шлях пов’язаний із розробленням програмного забезпечення для самостійного маркування корпусу дослідником. За допомогою спеціальних програм користувач-дослідник “портретує” слово: визначає його морфологічну, синтаксичну, лексичну характеристику згідно з контекстом уживання. Цей шлях забезпечує можливість отримання однозначної, точної у лінгвістичному сенсі інформації та створення лексикографічної картки за результатами розмітки.

Третій шлях передбачає наявність комп'ютерних інструментів – пакети програм для різнобічного лінгвістичного оброблення текстового матеріалу. В цьому випадку корпус лінгвістично розмічається в автоматичному режимі. Користувач отримує інформацію, передбачену програмами оброблення та базами даних (словниками з морфемною, словотвірною, морфологічною, синтаксичною, лексичною, енциклопедичною інформацією), створює за текстами свої власні алфавітні й частотні словники морфем, лексем, словоформ, словотвірних гнізд, словосполучень, робить автоматично транслітерацію, фонематичний або фонетичний запис, сегментує текст на морфи, морфологічно індексує текст чи слово, будує синтаксичні дерева залежностей тощо.

Кожен із цих шляхів має свої позитивні риси і недоліки. До позитивних рис першого можна віднести швидкість створення текстових корпусів; другого – точність характеристики одиниць аналізу та, за узгодженої роботи фахівців, створення спільними зусиллями сучасної автоматизованої лексикографічної картотеки; перевагами третього є ефективність і швидкість отримання різноманітної інформації. Недоліками є ресурсна обмеженість першого, повільність роботи другого та недостатня точність третього, адже стовідсоткової точності аналізу тексту в автоматичному режимі досягти практично неможливо.

Займаючись проблемами корпусної лінгвістики, співробітники лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка обрали третій шлях. Було розроблено концепцію, суть якої полягає у створенні теоретичних засад комп'ютерного інструментарію для аналізу українського тексту і, відповідно, пакетів програм для автоматичної морфологічної, морфемної, синтаксичної, семантичної анотації текстового корпусу, а також для укладання електронних картотек, частотних словників, тезаурусів, словників морфемно-словотвірних гнізд.

Вимоги до корпусу української мови з погляду користувача враховані в його стратегії: репрезентативність, повнота і точність структуризації матеріалу. Як свідчить лексикографічна практика, лінгвістично коректно сформований текстовий масив – запорука якісних мовознавчих досліджень, а текстова база – джерело створення словників і полігон для лінгвістичних досліджень мовних одиниць усіх рівнів. Тому підбір текстового матеріалу, класифікація його за стилями, тематикою, хронологією є обов'язковою умовою організації корпусної системи.

Упродовж двох останніх років до бази даних корпусу уведено українські тексти обсягом понад 10 мільйонів слововживань (зокрема, публіцистики понад три мільйони слововживань; художньої прози – майже п'ять мільйонів; поезії – півмільйона; текстів наукового стилю – 800 тисяч; текстів офіційно-ділового стилю (закони та кодекси) – 800 тисяч; фольклорні тексти – 32 тисяч слововживань).

Корпус української мови, що створюється працівниками лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка, є дослідницьким, оскільки призначений для вивчення різних аспектів функціонування мовної системи і зорієнтований на широ-

кий спектр лінгвістичних завдань. Тексти, з яких формується корпус, дають змогу дослідити мовні явища в динаміці. Крім того, він є інтерактивним, оскільки користувач, здійснюючи дослідження, може виділити з генерального корпусу робочий підкорпус.

Головна увага приділяється анотуванню корпусного матеріалу, тобто процесові введення формалізованої лінгвістичної інформації в електронний текст. Аплікативне призначення корпусних даних – морфологічні, синтаксичні, лексикологічні, лексикографічні дослідження – детермінує тип лінгвістичної анотації корпусу. Морфологічна анотація передбачає визначення морфологічних параметрів слова: частиномовну приналежність і категоріальні ознаки кожної словоформи тексту. Морфемна анотація полягає у сегментуванні кожної словоформи тексту за типами морфів і слугує для автоматичного укладання морфемних та словотвірних словників з частотними характеристиками морфа / морфемі, за якими можна вивчати комбінаторно-дистрибутивну будову слова. Синтаксична анотація пов'язана з автоматичним обробленням кожного речення: виділенням у ньому словосполучень та приписуванням кожному з них інформації про тип (дієслівне, іменникове тощо), вид синтаксичного зв'язку та семантичного відношення. Лексико-семантична інформація, яка приписується слову, відповідає таксономічній класифікації, розробленій для кожної частини мови.

Корпус української мови побудований таким чином, щоб користувач міг отримати різноаспектну інформацію про мовну одиницю (морфему, слово, словосполучення, речення). Зовнішня інформація – це анотування тексту (автор, джерело, рік видання тощо); внутрішня – структуризація тексту (нумерування розділів, абзаців, речень, слів тощо), жанрові особливості й тип тексту.

Для прозових художніх текстів, окрім жанрових позначок (оповідання, роман, повість, казка тощо) та типу тексту (історико-пригодницький, кримінальний, сатиричний і гумористичний, фантастичний), може встановлюватися хронотип: місце і час описуваних подій як інформативна характеристика тексту.

Нехудожні тексти супроводжуються вказівкою на сферу функціонування тексту (побутова, офіційно-ділова, виробничо-технічна, публіцистична, навчально-наукова, церковно-богословська). Визначаються такі їхні жанри: автобіографія, щоденник, довідник, договір, інструкція, кодекс, коментар, лист, оголошення, резюме, твір, хроніка, щоденник тощо.

Публіцистичні тексти обов'язково маркуються за тематикою (бізнес, комерція, економіка, фінанси; війна і військові конфлікти; дім і побут; здоров'я і медицина; мистецтво, наука, політика і суспільне життя, право, виробництво, сільське господарство, спорт, природа тощо).

Таке метатекстове розмічення є міжнародним (стандарт EAGLE Дж. Сінклера з додатками для слов'янських текстів С. Шарова), воно покликане полегшити зіставлення результатів у міжнародному корпусі: граматична, лексико-граматична, лексична інформація про мовні одиниці; кількісна – про функціонування одиниці як інваріантної форми (лема, морфема) і варіантної (словоформа, морф) зі статистичними характеристиками

(наразі тільки абсолютна частота, а в перспективі – середня частота, міра коливання середньої частоти, коефіцієнт стабільності). На рис. 1, 2, 3 представлено зразки веб-сторінок корпусу.

Лінгвістичний портал
MOVA.info

Увага, корпус працює в тестовому режимі. Просимо пов

Зона пошуку Оддиниця пошуку

В фольклорних текстах Словоформа:

Лексема:

Морфологічна характеристика:

156 результатів

Чалочко , чалочко , чудалочко .	ім.ж.р. зн.
Чалочко , чалочко , чудалочко .	ім.ж.р. ор.
Чалочко , чалочко , чудалочко .	ім.ж.р. місц.
Ой жни , дівче , пшениченьку	ім.ж.р. кл.
А як будеш , дівчинонько ,	ім.ж.р. наз.мн.
— Ти дівчино чорнявая ,	ім.ж.р. род.мн.
Ти дівчино біла ,	ім.ж.р. дав.мн.
-Якби була , дівчинонько ,	ім.ж.р. зн.мн.
Була би ся , моя люблю ,	ім.ж.р. місц.мн.
	ім.ж.р. ор.мн.
	ім.ж.р. зн.мн.
	ім.ж.р. ор.мн.
	ім.ж.р. місц.мн.
	ім.ж.р. невідм.
	ім.с.р. наз.
	ім.с.р. род.
	ім.с.р. дав.
	ім.с.р. зн.
	ім.с.р. ор.
	ім.с.р. кл.
	ім.с.р. місц.
	ім.с.р. наз.мн.
	ім.с.р. род.мн.
	ім.с.р. дав.мн.
	ім.с.р. зн.мн.

Головна ▶ Проект

куємо. Частотні слов

Контекст	Джерело
	>>
	>>
	>>
	>>
	>>
	>>
	>>
	>>
	>>
	>>

Рис. 1. Контексти морфологічної інформації.

Лінгвістичний портал
MOVA.info

Головна ▶ Проекти ▶ Дослідницький корпус українськ

Зона пошуку Оддиниця пошуку Значення

В нехудожніх текстах Словоформа:

Лексема: президент

Морфологічна характеристика:

1560 результатів

Контекст	Джерело
Тому ми розробимо пакет законопроектів , що будуть негайно передані як уряду , так і президентові , який має право внесення законопроектів для першочергового розгляду .	>>
Наприклад , під час останнього візиту президента до Брюсселя було внесено ініціативу , щоб ми доповнили ці категорії організованими туристичними групами .	>>
Президент дав вам таке доручення ?	>>
- Одним із першочергових президент поставив перед вами завдання завершити оформлення українських кордонів .	>>
- Хочу вам повідомити : на час мого візиту до Мінська рішення про державний візит президента Республіки Білорусь Олександра Лукашенка в Україну прийняте не було .	>>
Розмова з президентом вийшла абсолютно відкритою .	>>
Ми презентували його як президенту Лукашенку , так і міністру Мартинову .	>>
А в січні 1994 року з ' явилася тристороння заява президентів України , США і РФ . У ній підтверджувалася не тільки рішучість Києва приєднатися до договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) , а й готовність Вашингтона і Москви надати гарантії безпеки нашій країні у вигляді низки власних зобов ' язань .	>>

Рис. 2. Контексти лексичної інформації.

[ЗАКОНОДАВЧІ
ТЕКСТИ](#)

[ПОЕТИЧНА МОВА
ПУБЛІЦИСТИКА](#)

[ФОЛЬКЛОРНІ
ТЕКСТИ](#)

Петро Порошенко: «Я вирішу всі питання»

Стиль: нехудожні тексти
 Видано: газета: Київ
 № 47(775)5-11 грудня 2009 р
 Тема: внутрішня політика
 Тип: інформаційні тексти
 Сфера: публіцистика
 Автор: Силіна Тетяна
 Частотні словники

Частотний словник словоформ	
Словоформа	Абс. частота
і	306
з	255
ми	242
не	230
в	230
у	222
що	208
на	195
це	157
'	127
я	124
про	105

Всього
словоформ:
2164

Частотний словник лексем	
Лексема	Абс. частота
ми	320
і	306
з	255
це	250
в	230
не	230
що	229
у	222
бути	204
на	195
я	166
Україна	131

Всього
лексем:
1598

Рис. 3. Алфавітно-частотний словник слів і словоформ.

Як видно з рисунків, корпус може бути джерелом різного роду словників: алфавітно-частотних для слів і словоформ; граматичних з морфологічною або синтаксичною інформацією. Наприклад, можливе створення словників синтаксичних моделей – дієслівних, субстантивних, атрибутивні; морфемних та словотвірних словників з частотними характеристиками, за якими можна вивчати комбінаторно-дистрибутивну будову слів або словотвірне значення кожної афіксальної морфемі в текстах; тезаурусів; словників неолексем тощо. Це цілком можливо, тому що в базі передбачено параметри:

- граматичні (частина мови і категоріальні значення, напр., рід, число, відмінок, особа тощо);
- структурні (моделі морфної структури слів різних частин мови; моделі керування: дієслівні, іменні, атрибутивні тощо);
- лексико-семантичні (системні відношення: синонімія, антонімія, омонімія, ідеографія);
- статистичні.

Багатоаспектне накопичення мовних фактів та встановлення закономірностей їх функціонування у різних типах текстів разом із фреквентарієм дозволить розробити, за словами М. Всеволодової, новий тип граматики – граматики для лінгвіста [Всеволодова 2010: 12]. І перші кроки в цьому напрямку ми вже можемо робити сьогодні, застосовуючи корпус у дослідженні актуальних проблем граматики української мови.

Корпус надає можливості для створення масштабних дослідницьких баз “під проблему”. Для цього лінгвістові необхідно сформулювати про-

блему, робочу гіпотезу та завдання її вирішення, що є умовою ефективного використання корпусних ресурсів. Інформаційно-лінгвістичні технології корпусу при розгляді різноманітних дискусійних питань; моніторингу тенденцій розвитку, змін, інновацій у різних підсистемах мови; правописних норм у сучасному мовленні; вивчення ядрових і периферійних зон в різного роду угрупованнях слів – від словозмінних парадигм до частин мови; уточнення структур деяких парадигм (наказового способу дієслова; іменників без флексій; коротких прикметників) на основі функціонування їхніх словоформ тощо – є потужною підтримкою досліджень, якої донедавна не мала лінгвістика.

У межах наукового проекту зі створення корпусу української мови колектив лабораторії комп'ютерної лінгвістики розробив методикку комп'ютерного моделювання морфемних структур українських слів, на основі якої було створено автоматизовану систему морфемно-словотвірного аналізу (АСМСА). Ця база даних оснащена пакетами програм, що забезпечують не лише автоматичне сегментування словоформ українських текстів корпусу, а й створення різноманітних морфемних та словотвірних електронних словників і картотек в автоматичному або автоматизованому режимі. Зокрема, уже викладено на порталі mova.info електронні морфемні частотні словники для текстових вибірок Лесі Українки, Ліни Костенко та Василя Стуса. Це словники двох типів: частотний словник морфем, у якому представлено кореневі та афіксальні морфеми із частотними характеристиками, та частотний словник морфемних структур, у якому морфемні структури слів із частотними характеристиками згруповані за кількісно-функціональними моделями. У них, як у словниках текстового характеру, кожна морфема ілюстрована лексично (списком слів, у яких вона реалізована) і контекстуально за текстовими вибірками авторів.

У межах проекту розпочато створення тлумачного словника афіксальних морфем. Ця робота передбачає розроблення бази даних словотвірних значень афіксальних морфем, у якій інформацію буде систематизовано за такими ознаками: 1) аломорфічна структура афіксальної морфеми; 2) структурна позиція кожного аломорфа; 3) морфонологічні процеси; 4) семантична структура значення афіксальної морфеми; 5) словотвірний потенціал афіксальної морфеми. Він буде використаний як база лінгвістичних знань про афіксальні морфеми української мови та як комп'ютерний інструмент для автоматичного укладання словників словотвірних типів, словотвірних категорій, різноманітних морфемних словників семантичного спрямування на базі текстових вибірок Корпусу української мови.

Автоматизована система морфемно-словотвірного аналізу – це зручний лінгвістичний інструмент, який надасть змогу лінгвістові в автоматичному режимі проводити різноманітні дослідження з морфеміки та словотвору на базі величезного ілюстративного текстового матеріалу Корпусу української мови, що допоможе отримати нові знання про семантичну та формальну структуру українського слова, систематизувати лексику за морфемно-позиційними критеріями; створювати кореневі, афіксальні та словотвірні словники різних стилів та дискурсів.

Комп'ютерна підтримка проекту забезпечується пакетом алгоритмів і програм автоматичного морфологічного та синтаксичного аналізу української мови, морфного сегментування тексту, укладання повних і часткових словників (за частотою чи за алфавітом), а також пакетом статистичного опрацювання лінгвістичних даних. Автоматичний морфологічний аналіз української мови вдосконалено (у 2011 році повністю перероблено контекстний етап аналізу зі зняття граматичної та лексико-граматичної омонімії, що підвищило ефективність його роботи до 96%), так що тепер усі тексти, потрапляючи до корпусу, автоматично анотуються.

Автоматичний синтаксичний аналіз передбачатиме два етапи: 1) виділення словосполучень і приписування для кожного слова необхідної інформації про тип зв'язку: підрядний, сурядний, предикативний; 2) аналіз цілого речення з побудовою дерева залежності. При цьому обов'язковою є функція конкордансної ілюстрації.

Програмне забезпечення, у розробленні якого брали участь автори цього проекту, базується на таких словниках української мови: орфографічному, граматичному, синтаксичному, морфемному, синонімічному, антонімів, фразеологічному, тлумачному, кожен з яких має комп'ютерне представлення в базі знань. Програмними засобами передбачено автоматичне порівняння авторських текстових словників зі словниками мови, наприклад для автоматичного виділення словника неолексем.

Таким чином, запропонована методика створення корпусу української мови є узагальненням комплексу теоретичних і прикладних ідей сучасного мовознавства. Технологія конструювання корпусу робить його ефективним та раціональним інструментом для спеціалістів-лінгвістів різного профілю, оскільки передбачає роботу в режимі онлайн. Електронна база лінгвістичних даних як компонент корпусу допомагає ефективно та оперативно здійснювати масштабні комплексні лінгвістичні дослідження на рівні сучасної наукометрії. Створений корпус можна використовувати як готовий продукт і як модель для конструювання аналогічних корпусів колегами з різних наукових та навчальних інституцій України. Корпус української мови представлений як електронний ресурс у мережі Інтернет для загального користування на лінгвістичному порталі www.mova.info.

ЛІТЕРАТУРА

Апресян 1998 – Апресян Ю. Д. О толковом словаре управления и сочетаемости русского глагола // Словарь. Грамматика. Текст. – М., 1998. – С. 13–43.

Всеволодова 2010 – Всеволодова М. В. Язык и его место в мироздании. К вопросу об актуальной грамматике // Русский язык: исторические судьбы и современность: IV Международный конгресс исследователей русского языка (Москва, МГУ имени М. В. Ломоносова, филологический факультет, 20–23 марта 2010 г.): Труды и материалы / Составители М. Л. Ремнёва, А. А. Поликарпов. – М.: Изд-во Моск. ун-та. – С. 12–13.

Nataliya Darchuk, Liudmyla Aleksiyenko

THE UKRAINIAN CORPUS AS THE SOURCE FOR LINGUISTIC STUDIES

The article is devoted to the description of theoretical basis for development of computer tools for analysis of Ukrainian texts and software packages for automatic morphological, morphemic, syntactic, and semantic annotation of text corpus. It can also be applied while compiling the electronic files, frequency dictionaries, thesauri, lists of morphemic family of words. As an element of corpus study the electronic linguistic database enables to perform large-scale linguistic studies effectively and quickly at the level of modern scientometrics.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ГРАМАТИЧНОЇ ВАРІАНТНОСТІ (ПРОФЕСІЙНИЙ ВАРІАНТ НОРМИ)

Лінгвістичні словники слугують інформативними джерелами дослідження мови і водночас культурно-історичними фрагментами. Тому актуальним і для сьогодення залишається постулат корифея української лексикографії Л. С. Паламарчука, що на лексикографах лежить особлива культурна і соціальна відповідальність, оскільки інтерпретація значень слів – це інтерпретація певних форм діяльності людей, адже “безперечним є те, що на всіх етапах історичного розвитку словники служать народові важливим культурно-освітнім знаряддям” [Паламарчук 1978: 162].

Саме науковий стиль української літературної мови новітньої доби не тільки обслуговує вітчизняну наукову, науково-виробничу та гуманітарну сфери, але й є результатом філософсько-релігійного, наукового, політичного та адміністративно-юридичного мислення, причому не лише для практичного обміну інформацією, а й для передавання професійних знань та кодифікованих формулювань [Нав'янек 1963: 258]. Крім того, нині в побуті, сфері виробництва та бізнесу є багато професій, яким притаманні “підвищена мовленнєва відповідальність” – професії менеджерів, керівників різних рівнів, працівників науково-освітньої сфери, органів управління й комунікації тощо. Опанування нормами української літературної мови, володіння мовленнєвою культурою, досягнення ефективного, тобто результативного спілкування, – одна з обов’язкових передумов розвитку фахових якостей і зростання конкурентоспроможності спеціаліста. У зв’язку з цим потребує нагального розв’язання та подальшого врегулювання – у плані встановлення і кодифікації норм – питання так званих варіантних форм і способів висловлення, що співіснують у мові [Грубе 1990; Загнітко 1998].

Метою пропонованої розвідки є дослідження лексикографічної інтерпретації варіантності граматичної норми української літературної мови, зокрема з’ясування рівня нормативності її професійного варіанта.

Мова професійного спілкування має свої особливі функції, додаткові засоби вираження понять і реалій, не збігається загалом з критеріями оцінки терміновтворення і терміновживання, наявними в літературній мові. Сучасний стан розвитку української літературної мови характеризується високою поліфункціональністю і має тенденцію до певної самостійності окремих функціональних різновидів, що дає підстави виокремити у складі загальнонародної мови самостійний різновид, який обслуговує сферу професійного (фахового) спілкування. Повноцінне функціонування української мови потребує наявності всіх, без винятку, її підсистем. Ось чому витворення нових сфер фахового мовлення, його розвиток треба оцінювати як позитивний феномен. Адже брак певних підсистем мови є небезпечним

для мови симптомом, зокрема в плані унормування та кодифікації сучасної наукової мови. Як відомо, мовна політика середини ХХ ст. в Україні була спрямована на інтернаціоналізацію науки, створення умов для наукової комунікації і не враховувала, не стимулювала глибинний мовний процес наукової творчості на базі рідної мови [Симоненко 1997]. Наукова продукція точних наук, що досягли значного ступеня формалізації, була переведена на мову-посередника – або російську, або англійську.

Розглядаючи термінологію в загальній системі мови, насамперед спираються на визнане більшістю лінгвістів уявлення про вичленування в загальному просторі поліфункціональної і поліструктурної мови її особливого різновиду, що обслуговує професійну сферу спілкування. Вивчення мовлення фахових сфер спілкування відбувається за умови ототожнення понять “спеціальна мова” і “термінологія”, що можна вважати обґрунтованим, оскільки саме терміни є носіями спеціальної інформації [Авербух 1986; Граудина 1980].

Питання теоретичного дослідження термінології розглядали Д. С. Лотте, В. К. Никифоров, Г. М. Головін, Р. Ю. Кобрін, О. В. Суперанська, Н. В. Подольська, Н. В. Васильєва, Т. Р. Кияк та ін. Вивчають терміни і як одиниці особливої лексичної системи з погляду їхньої мовної природи, особливостей семантики, словотворення, морфології, функціонування в галузевих терміносистемах (див. праці мовознавців А. В. Крижанівської, А. О. Ніколаєвої, Т. В. Лепехи, О. М. Мацько, О. М. Мороховського, Т. І. Панько, Л. О. Симоненко та ін.).

Однак серед комплексу завдань, які розв’язують дослідники, одним із найактуальніших є впорядкування, уніфікація варіантного потенціалу національного лексичного фонду (К. Я. Авербух, В. П. Даниленко, С. Г. Бережан, Л. К. Граудина, М. А. Жовтобрюх, М. М. Пилинський, Л. В. Струганець та ін.).

На відміну від загальноновживаних слів, які виражають загальні уявлення або поняття, терміни позначають спеціально-професійні, технічні або наукові поняття, що виявляються лише в умовах спеціальної комунікації. Для позначення фахових понять у науковій мові слугують терміни-слова, термінологічні словосполучення і терміни символного зразка, професіоналізми, професійно-жаргонні елементи, напр.: – *Ми готові взяти участь у тендерах за програмами реструктуризації і конверсії української промисловості*, – *заявив голова асоціації “Францконверсія”* (газета “Демократична Україна”, 1997); *Комерційні банки не надають особливого значення дослідженням у сфері ціноутворення* (журнал “Схід”, 2001, № 4); *Виділеної суми може вистачити хіба що на похорони АПК* (газета “Голос України”, 1999); *Йому хтось подзвонив по “соцці”, і він махнув рукою: дій* (журнал “Політика і культура”, 2003, № 8).

Розмежування мовних норм на імперативні, тобто обов’язкові, і диспозитивні, що вможливають варіанти, базується на явищі варіантності як “об’єктивному наслідкові мовної еволюції, обов’язковому атрибуту живої літературної мови” [Шварцкопф 2001: 372].

Установлюючи професійний варіант граматичної норми, ми зважаємо на те, що норма – це відповідність системно-структурним засадам мови

загалом, відповідність реалізацій сучасним тенденціям розвитку мови, адекватність мовного вираження позамовним потребам, тобто “сама мова є норма” [Авербух 1986: 43]. Нормативний підхід до термінології ускладнюється тим, що для сучасної української літературної мови не є характерною вимога абсолютної інваріантності норм. Мовна норма є соціально-історично зумовленою і соціально-історично мінливою, тому в ній одночасно функціонують принципово різні варіанти – у діахронії та синхронії (професійні, функціонально-стильові, системні, узусні). Принагідно зазначимо, що тлумачення мовної норми та уявлення про неї останнім часом зазнало в лінгвістиці певної еволюції. Протягом ХХ ст. у суспільстві переважало ставлення до літературної норми як до заборони, що категорично розмежовувала правильне від неправильного, а вже наприкінці століття у поняття зразка, еталону нормативності мовного засобу все частіше долучають значення доречності, комунікативної доцільності, тобто мовна норма дає насамперед рекомендації щодо відбору з мови найбільш вдалих і доречних мовних елементів для певної ситуації мовлення [Жовтобрюх 1968; Вихованець 2003; Загнітко 1998; Шварцкопф 2001].

Для науково-професійного спілкування притаманні професійні норми, які враховують і те спільне, що є в науковому різновиді загальнолітературної мови (професійному мовленні) і літературній мові, і те особливе, власне лише мові певної науки чи галузі, але його немає в структурі загальнолітературної мови. Професійний варіант мовної норми зовсім не суперечить нормам літературної мови, але для встановлення його лінгвістичного статусу мовознавці визначають умови, за яких можливе його утворення. Необхідність у професійному варіанті норми з’являється переважно тоді, як стверджують дослідники, коли: 1) наявні варіантні засоби вираження певного поняття чи реалії; 2) з’являються нові засоби вираження понять чи реалій, типових для мови професійних сфер уживання, але відсутніх в літературній мові [Авербух 1986: 38; Даниленко, Скворцов 1981: 18].

Цілком умотивованими видаються пошуки мовознавців, спрямовані на послідовне розмежування граматичних варіантів. Досягнення українських дослідників у галузі граматичної системи сучасної української мови (Л. А. Булаховський, М. А. Жовтобрюх, О. С. Мельничук,

В. М. Русанівський, І. Р. Вихованець, Н. Ф. Клименко, Л. І. Мацько, М. С. Скаб, І. І. Ковалик, А. П. Загнітко, К. Г. Городенська, М. Я. Плющ, А. П. Грищенко та ін.) створили надійний фундамент для новітніх теорій вивчення системи української мови, виявлення її національної специфіки та уніфікації норм. У зв’язку з цим А. П. Загнітко констатує: “Зазнали значних змін утрадиційнені дефініції, кваліфікації і класифікації мовних одиниць, які ще в середині ХХ ст. вважалися непохитними й остаточними. На якісно новий рівень піднялося збирання, упорядкування, опрацювання фактичного матеріалу, адже кінець ХХ ст. увінчався напрацюванням методик створення комп’ютерних баз ілюстративного матеріалу” [Загнітко 2004: 392]. Загальнотеоретичне осмислення проблеми граматичних варіантів у працях І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, Є. А. Карпіловської, Н. М. Козирод, В. І. Кононенка, Л. І. Кучеренко, І. Г. Матвіяса, М. М. Пилинського, М. Я. Плющ,

В. В. Поставного, В. Д. Семиряк, Н. М. Сологуб, О. А. Стишова та інших уможливило встановлення різновидів граматичної варіантності термінів.

Аналіз кодифікації граматичної норми в словниках української мови та мовна практика ХХ – поч. ХХІ ст. засвідчили безперервність еволюції мовної норми, її “еластичну стабільність”, коли механізм перетворень базується на поступових зрушеннях елементів у межах граматичних варіантів. До того ж зміни граматичних норм в діячій мові відбуваються умовно за триярусною ієрархією щодо усталення певної норми [Струганець 2002].

Перший ярус становлять рецесивні варіанти – релікти старої норми або залишки елементів загальмованих інноваційних процесів, напр.: *монополія – монополю; фортепіано – фортеп’яно; пані – паня, панія; литовець – литвин; догана – нагана, нагінка; ім’я – імення; випробування – випроб; не до речі – не до речі; обмін – міньба – міньма; турист – туриста* тощо (РУСДМ; ОС). Подальший розвиток таких варіантів – повний вихід із вживання або перехід у стилістичні чи некодифіковані різновиди мови.

Факультативні варіанти формують другий ярус – це члени відносно стабільних зіставлень, однаковою мірою правильні з боку норми, пор.: *крильми – крилами; вихору – вихру; граблів – грабель; вала – валу; рукава – рукави; фізжм – фізжмів; тім’я – тімені; генезис – генеза* тощо.

Завершують цю ієрархічну побудову так звані експансивні варіанти, що відбивають проникнення в літературну норму елементів зі стихії сформованого узусу, напр.: *пил – розм. пилюка, пилюга* (СУМ VI: 351, 353); *вал – проф. валовина, розвиток – діал. розвій* [Муромцева 1985: 35].

Наявність термінів-варіантів на етапі формування й розвитку мови окремої галузі, на думку мовознавців, є об’єктивною закономірністю, адже потрібен час, щоб варіанти вистояли і з цілої низки одиниць усталився найбільш вдалий термін [Ганішкевич, Залізний 1993].

Терміновживання, основу якого становлять категорії і форми граматичної будови загальнолітературної мови, у своїх особливостях не виходить за звичай ні за межі цих форм і категорій, ні за межі чинних тенденцій їхнього розвитку. Спостереження переконують, що для терміновживання загалом притаманна значно більша, ніж для загальнолітературного вжитку, варіативність форм [Авербух 1986: 39].

Нормативність фахових термінів-варіантів – подвійне явище, оскільки вони повинні відповідати і нормам літературної мови, і вимогам до термінів як специфічних мовних одиниць. Термінологічна стандартизація спрямована на вибір термінологічної норми та її затвердження як обов’язкового варіанта.

Перспективна норма встановлюється лише внаслідок функціонально-динамічного вивчення термінів-варіантів, причин їх появи та умов взаємодії. Варіантність термінів, зокрема й граматична, зумовлена дією різних чинників: запозичення з кількох мов-джерел (*філія – філіал*); вплив орфографії (*трансфер – трансферт*); стихія розмовного мовлення (*шашелі – шашелю*); експансія діалектної норми (геод. *зйомник – знімач*); функціонально-стильова належність (*туристичний – туристський*); явище аналогії (*ват – ватів*); тенденція до відтворювання вилучених чи “репресованих”

мовних одиниць та їх форм (*інтелігентності – інтелігентності, міліціонер – міліціант*) тощо.

Розмежовуючи морфологічні варіанти, враховуємо взаємопов'язаність граматичного значення та граматичної позиції на відміну від інших варіантів [Загнітко 1998]. Виокремлюємо такі різновиди морфологічних варіантів: категоріально-морфологічні (*конструкторові – конструктору*), семантико-морфологічні (*червіні – червеню*), лексико-морфологічні (*блока – блоку, онікса – оніксу*), акцентуаційно-морфологічні (*гаражá – гаражу*), фонетико-морфологічні (*вिवоріт – виворіть, струсь – страус*), словотвірно-морфологічні (*велич – величчя, свербіння – сверблячка – свербіж*), морфолого-стильові (*боротьба – борня, володар – владика*), морфолого-стилістичні (*бульба – бульбега, ЛАЗ – лазик, свищик – свистик – свистілка – свистало*), комбіновані (*ім'я – імення – наймення – імено, полум'я – полон'я – полуміння – полонінь – плонінь*).

Останнім часом дослідники значну увагу звертають на особливості кодифікації професійного варіанта мовної норми, що зовсім не суперечить нормам літературної мови, але для визначення його лінгвістичного статусу мовознавці ще визначають умови, за яких можливе його утвердження. Відомо, що науковий стиль характеризується спеціалізацією, вибірковістю терміновживання, його закріпленням за певним науковим узусом – за умови збереження тісних зв'язків із певним мовним джерелом [Жовтобрюх 1968].

Наявність термінів-варіантів на етапі формування й розвитку мови окремої галузі, на думку дослідників, є об'єктивною закономірністю, адже потрібен час, щоб синонімічний ряд чи варіанти вистоялися і виділили серед цілої низки одиниць найбільш вдалий термін. Термінологічна стандартизація спрямована на вибір термінологічної норми та її затвердження як обов'язкового варіанта.

У сучасній літературній мові нормативність термінів-професіоналізмів не у всіх випадках однакова, хоч професійну лексику широко використовують тоді, коли спеціальність чи різновид діяльності не мають власної, добре розвиненої термінології. У цьому разі вживають розмовні, неофіційні заміники термінів, пор.: *рибалка – риболов – риболовець, тралер – тральник – тральщик, крупів – круп, центровий – центряк, фото – фотка, тунель – тунеля*.

Показовим у цьому плані є те, що сучасні нормативні словники й довідники з української мови подають професійний варіант граматичної норми термінів-іменників по-різному. Частина варіантів вважають рівноправними і нормативними, напр.: *меблювальник – мебляр – мебельник* (УЛС: 154); *жуželю – жуželі* (РУСТЛ: 203), бот. *шпичак – шпичка* (РУСТЛ: 203); літ., філос. *антитеза – лог. антитезис* (РУСНТ: 33); з *плечей – з пліч* (СУМ VI: 580), *кіптява – кіптюга* (НРУСД: 176).

Що ж до граматичних форм на зразок: *холодець – кул., діал. захолод* (СУМ III: 389), *антифашист – оказ. антифа* (ЛСІ: 14), *пістолет – пістоль – заст. пістоля* (СУМ VI: 545), *крупі – рідко круп, рідко крупа* (СТУМ: 147), *мотоцикл – заст., розм. мотоциклет – мотоциклетка* (СТУМ: 176), то словники, як переконуємося, подають їх з різними позначками – це або професійний, або застарілий чи розмовний варіанти.

Теза про нормативність частини професійних граматичних варіантів має підґрунтя ще в тому, що окремі галузеві циркуляри свого часу фіксували власні професійні норми. Зокрема, у морській російській термінології спеціальним циркуляром були узаконені варіанти на зразок: *лоцманá, крейсерá, якоря* □ (пор. *лоцманы, крейсера, якори*) [Станюкович 1967: 66–69]. Такі форми називного відмінка множини іменників чоловічого роду на *-á* (наголошене) в російській мові відносять до усного різновиду професійного варіанта норми чи професійного просторіччя. В українській літературній мові такі граматичні форми вважають ненормативними.

Подібними граматичними помилками рясніє й українськомовне наукове і фахове мовлення: *чай “Три слона” (треба “Три слони”), ексклюзивні торта (торти), завезли профіля (профілі), настали холода (холоди), два нуля (нули), два раза (рази)* тощо. До речі, у літературній мові трапляються граматичні форми іменників у множині із варіантним закінченням *-и/-а*, які кваліфікують як нормативні варіанти і відповідно подають у словниках: *вуси* і *вуса* (УОС: 126), *цебри* і *цебра* (СТУМ: 317), *рукави* і *рукава* (УОС: 644).

Наявні у фахових сферах фонетико-граматичні варіанти в лексемах, для яких акцентуаційний момент має визначальну роль при розподілі варіантних форм. Наприклад, іменники другої відміни чоловічого роду у місцевому відмінку мають варіантні флексії *-и/-у*: *В цьому димі майже вся таблиця Менделєєва* (журнал “Схід”, 2001, №4); *Для Запоріжжя проблеми екології не нові, адже частіше бачимо місто в диму* (газета “Запорізька правда”, 2002).

У професійному українському мовленні спостерігаємо родо-видову граматичну варіантність, коли форми однини у зв’язку з наявністю в них не тільки одиничного, а й загального (родового) значення часто вживають для позначення найхарактерніших ознак цілого класу предметів без виділення поодиноких предметів, що входять до цього класу, напр.: *З’ясування природи радіоактивних випромінювань показало, що з розпадом атома з нього вилітають альфа- та бета-частинки* (Фізика 2009: 177).

Поширеною в професійній сфері мовлення є варіантність, спричинена активним вживанням форм множини насамперед речовинної чи абстрактної семантики замість однини, пор.: *гінс* і *гінси* – у сфері графіки й живопису; *торг* і *торги* – у політиці, напр.: *Приготували гінси для роботи* (журнал “Схід”, 1995, № 2); *Торги за крісло спікера* (газета “Україна молода”, 2004).

Вузький корпоративний характер мають ті граматичні форми професійних жаргонізмів, що є еквівалентами граматичних форм спеціальних термінів і понять в усному спілкуванні на професійні теми, напр.: *фотоапарат – фотик, безкозирка – безка, міліціонер – мільтон, мигалка – мигавка, мобільний – мобіла, файл – файло* (КСЖЛУМ).

Професійно-жаргонні форми такого зразка розглядають як форми професійного просторіччя, коли вживання варіантів можливе за особливих умов спілкування – для досягнення стилістичної мети, більшої стислості, емоційності й виразності. Визначаючи професійний варіант норми, важливо уникати настанови, що будь-який професійний відступ від норми літературної мови може бути віднесеним до можливих у спеціальних сферах і

кваліфікуватися як професійний варіант норми. Для специфічно професійної реалізації системи і структури мови загалом характерний відбір варіантів за кількома основними принципами: актуальності, доцільності, аналогічності та поширеності.

Усвідомлення власної культуромовної діяльності є особливо важливим чинником для фахівців зі сфери виробництва, науки, освіти, бізнесу, оскільки саме вони формують загальнонаціональний мовний еталон та поповнюють термінологічний фонд української мови.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

КСЖЛУМ – Короткий словник жаргонної лексики української мови / Л. Ставицька. – К.: Критика, 2003. – 336 с.

ЛСІ – Лексико-словітвірні інновації: Словник / К. Коротич, С. Лук'яненко, А. Нелюба та ін.; за ред. А. Нелюби. – Х.: ХІФТ, 2009. – 172 с.

НРУСД – Новий російсько-український словник-довідник / С. Я. Єрмоленко, В. І. Єрмоленко, К. В. Ленець, Л. О. Пустовіт. – К.: Довіра, 1996. – 197 с.

ОС – Орфографічний словник для школи / І. М. Кириченко. – Вид. шосте, виправлене. – К.: Радянська школа, 1960. – 256 с.

РУСДМ – Російсько-український словник ділової мови / О. Мокровольський, О. Шокало. – Третє виправлене й доповнене вид. – К.: Ред. журналу “Український світ”, 1992. – 295 с.

РУСНТ – Російсько-український словник наукової термінології: Суспільні науки / Й. Ф. Андерш, С. А. Воробйова, М. В. Кравченко та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 600 с.

РУССДС – Російсько-український словник (сфера ділового спілкування) / О. О. Тараненко, В. М. Брицин. – К.: “Рідна мова”, 1996. – 286 с.

РУСТЛ – Російсько-український словник. Термінологічна лексика / Н. І. Шило. – К.: Просвіта, 2004. – 211 с.

СІС – Словник іншомовних слів / за ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. – К.: АНУРСР, 1975. – 775 с.

СТУМ – Словник труднощів української мови: Близько 15 000 слів / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Радянська школа, 1989. – 336 с.

СУМ – Словник української мови: в 11-и т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

СУМ III – Словник української мови: в 11-и т. Т. III. – К.: Наукова думка, 1972. – 744 с.

СУМ V – Словник української мови: в 11-и т. Т. V. – К.: Наукова думка, 1974. – 840 с.

СУМ VI – Словник української мови: в 11-и т. Т. VI. – К.: Наукова думка, 1975. – 832 с.

УЛС – Українське літературне слововживання: Словник-довідник / С. І. Головащук. – К.: Вища школа, 1995. – 319 с.

УОС – Український орфографічний словник / за ред. А. О. Свашенко. – Х.: Прапор, 1999. – 845 с.

ЛІТЕРАТУРА

Авербух 1986 – Авербух К. Я. Терминологическая вариантность: теоретический и прикладной аспекты // Вопросы языкознания. – 1986. – № 6. – С. 38–49.

Вихованець 2003 – Вихованець І. Про граматичні норми сучасної української літературної мови // Проблеми унормування української мови. Матеріали розширеного засідання координаційної ради “Українська мова”. – Київ; Херсон, 2003. – С. 37–48.

Ганішкевич, Залізний 1993 – Ганішкевич М., Залізний А. Досягнення в опрацюванні української науково-історичної термінології (генетико-історичний аспект) // Науково-технічне слово. – 1993. – № 1. – С. 48–53.

Граудина 1980 – Граудина Л. К. Теоретический и методологический аспекты нормализации языка (Грамматика и варианты): Автореф. дис... доктора филол. наук. – М., 1980. – 48 с.

Грубе 1990 – Грубе И. Проблемы нормы и вариантности в научном и публицистическом стилях современного украинского литературного языка // Словообразование. Стилистика. Текст. – Казань: КГУ, 1990. – С. 59–65.

Даниленко, Скворцов 1981 – Даниленко В. П., Скворцов Л. И. Лингвистические проблемы упорядочения научно-технической терминологии // Вопросы языкознания. – 1981. – № 1. – С. 15–24.

Жовтобрюх 1968 – Жовтобрюх М. А. Науковий стиль української мови // Мовознавство. – 1968. – № 1. – С. 3–14.

Загнітко 1998 – Загнітко А. П. Проблеми правописної варіантності: система й узус (на матеріалі граматичних системних та узусних варіантів) // Лінгвістичні студії. – Вип. 4. – Донецьк: ДонНУ, 1998. – С. 126–132.

Зінкевич-Томанек 2002 – Зінкевич-Томанек Б. Норма сучасної української мови і лексикографічна практика останнього десятиліття // Доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – К., 2002. – С. 26–31.

Муромцева 1985 – Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. – Х.: Вид-во при ХДУ “Вища школа”, 1985. – 152 с.

Паламарчук 1978 – Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). – К.: Наукова думка, 1978. – 204 с.

Симоненко 1977 – Симоненко Л. О. Українська термінологія кінця XX століття (теорія та практика) // Українська термінологія і сучасність: Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. – К., 1997. – С. 10–14.

Ставицька 2005 – Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. – К.: Критика, 2005. – 454 с.

Станюкович 1967 – Станюкович К. М. Непонятный сигнал // Русская речь. – № 2. – 1967. – С. 66–69.

Струганець 2002 – Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови XX століття. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.

Тараненко 1996 – Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – К.; Кам’янець-Подільський, 1996. – 172 с.

Шварцкопф 2001 – Шварцкопф Б. С. Колебание нормы: его сущность и статус в культурно-речевом и теоретическом плане // Словарь и культура русской речи. – М., 2001. – С. 364–381.

Фізика 2009 – Шут М. І. Фізика. 9 кл.: підручник для 9 кл. загальноосв. навч. закл. / М. І. Шут, М. Т. Мартинюк, Л. Ю. Благодаренко. – Ірпінь: Перун, 2009. – 224 с.

Navránek V. Studie o spisovném jazyce. – Praha. – 1963. – 372 s.

Kravchenko Yevdokiya

LEXICOGRAPHICAL INTERPRETATION OF GRAMMATICAL VARIATION (PROFESSIONAL NORMAL VARIANT)

In the article the special type of literary language that deals with professional sphere of communication in the system of academic style is examined including the clarification of the level of its lexis' standardization using contemporary dictionaries. Concerning the “elasticity” of language norm, it was given consideration to different types of norm variation: lexical, grammatical, and phonetic-grammatical. I was concluded that for the professional language structure it is characteristic the selection of variants by some main principles: actuality, purposefulness, conformity, and popularity.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ ОПРАЦЮВАННЯ СЛОВОТВОРЧИХ ОДИНИЦЬ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ОСНОВНІ ЗДОБУТКИ

У сучасній лексикографії напрацьовано досвід представлення словотвірної системи мови в словниках різних типів. Його використано в тлумачних, перекладних, етимологічних та спеціальних словниках. Це зумовлено все більшою увагою до питань словотворення, здобутками в галузі теорії словотвору та появою у зв'язку з цим цілого ряду завдань, пов'язаних із практичним застосуванням теоретичних напрацювань. Відомі різні форми і підходи до представлення словотворення залежно від типу словника, загальних засад його створення тощо. Відповідно до завдань, які ставить перед собою автор, визначають тип словника або обирають його заголовну одиницю; створюють словник, де основною одиницею є кореневі та (або) афіксальні одиниці.

Одиниці словотворення є в тлумачних словниках сучасних мов, а також у словниках, які фіксують лексику попередніх історичних періодів. Морфологічні та словотвірні варіанти в “Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.” подані як окремі реєстрові слова, а в “Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.” Є. Тимченка вони розташовані в одній словниковій статті. Словники сучасної української літературної мови, подаючи словотвірні варіанти слова, не передбачають представлення й опису морфологічних одиниць, які є учасниками словотворення. Натомість у світовій лексикографії тенденція до подання таких одиниць в окремих реєстрових статтях з широким окресленням їхніх характеристик помітно зростає.

У словнику Р. Клаппенбах і В. Штайніца, одному з найповніших описів лексики сучасної німецької мови, в алфавітному порядку подано дуже багато похідних слів. В окремих статтях розглянуто відокремлювані дієслівні префікси (напівпрефікси) та питомі й запозичені іменні суфікси [Степанова, Фляйшер 1984: 247]. У великому словнику хорватської мови В. Аніча в окремих статтях також подані похідні утворення та афікси. Опис префікса або суфікса охоплює вказівку на його функціонування, значення в сучасній мові, стилістичні характеристики, особливості сполучуваності з основою. До запозичених афіксів додані відомості про джерело запозичення.

Великі за обсягом перекладні словники, призначені для наукового перекладу, зазвичай, укладають так, щоб максимально презентувати словотвірні системи мов. Зважаючи на це, перекладні словники, крім свого основного призначення, слугують вагомим джерелом для порівняльних досліджень у галузі словотворення та інших мовних процесів, які його супроводжують. “Чесько-український словник”, частину якого редагував Л. С. Паламарчук (літери a, f, ch, t, u), достатньою мірою презентує словотвірні системи двох

мов. Реєстрове слово схарактеризоване досить повно, словникова стаття, крім іншого, має ще й словотвірні варіанти чеського слова. Відповідно дібрані українські еквіваленти, часто в перекладній частині знаходимо по кілька синонімічних морфологічних варіантів, які розташовані здебільшого в послідовності від найчастотніших, стилістично нейтральних до стилістично маркованих. “Російсько-український словник” за ред. В. В. Жайворонка, укладений за принципом гніздування, подає структуру словотвірного гнізда, у якій зафіксовані шляхи та способи сучасного афіксального словотворення в російській та українській мовах.

Оскільки перекладний словник призначений ще й для опанування іноземної мови, то інформація зі словотворення стає обов’язковим його складником, звідси читач отримує істотні відомості про систему і способи словотворення тієї чи тієї мови. Засвоєння іншомовної лексики й оволодіння граматичними формами лексем значно полегшує ознайомлення зі словотвірними моделями та засобами словотворення.

У передмові до Великого англо-російського словника проф. І. Р. Гальперін умістив розділ, де розглянув префікси, суфікси і компоненти складних слів. У Великому німецько-російському словникові за редакцією О. І. Москальської подані майже всі німецькі префікси й найбільш уживані іменникові і прикметникові суфікси, указані їхні основні семантичні функції, крім того, докладно описані найуживаніші композити. І. І. Толстой до свого Сербохорватсько-російського словника додав короткий нарис граматики сербохорватської мови, де є розділ, присвячений словотворенню. Найпродуктивніші суфікси і префікси сербохорватської мови подані в таблицях, у яких наявні відомості про основи, з якими сполучається формант, окреслені його значення. Граматичний нарис санскриту А. А. Залізняка з параграфом, присвяченим особливостям словотворення, є в Санскритсько-російському словнику В. О. Кочергіної. Проблема висвітлення словотвору все частіше постає в полеміці вітчизняних та зарубіжних дослідників стосовно оптимізації обсягу лексикографічного джерела навчального типу. На думку Д. Свенсона, обсяг словника не повинен перевищувати 5 – 10 тис. слів, натомість додаток, де описані принципи словотворення відповідної мови, може компенсувати відсутність великої кількості слів у словнику [Степанова, Фляйшер 1984: 246].

Наукова традиція укладання етимологічних словників слов’янських та інших індоєвропейських мов передбачає встановлення походження не лише лексем, а й словотворчих морфем, префіксів та суфіксів, особливо тих, що походять від самостійних лексем.

Відповідно до концепції “Етимологічного словника української мови” у ньому подані відомості лише етимологічного характеру, словотвірні коментарі, особливо до сучасних українських утворень, здебільшого не додають. Однак для повнішого з’ясування етимології окремих слів до етимологічних статей уведено й деякі варіанти словотвору, характерні для певних етапів чи територіальних умов розвитку української літературної мови. Словник побудовано за гніздовим принципом, поряд з реєстровим словом подані споріднені слова, пов’язані з ним прозорим словотвірним зв’язком. Разом зі словами, успадкованими з праслов’янської мови, вміщені

похідні в певній послідовності: спочатку ідуть безпрефіксні похідні, а після них – префіксальні в алфавітному порядку префіксів. Похідні, що мають найбільш регулярний характер, у словниковій статті не наведені (ЕСУМ І: 7–11). Словник містить також статті, у яких з'ясоване походження вибраних морфем: префіксів (**воз-** та ін.), що походять від самостійних слів, та перших частин складних слів (**авіа-**, **гео-** і под.). Суфіксальні одиниці в реєстрі “Етимологічного словника української мови” не представлені.

В Етимологічному словнику хорватської або сербської мови П. Скока афіксальні одиниці, префікси та суфікси, ґрунтовно описані в окремих статтях. Подані їхні морфонологічні варіанти, визначено походження й семантику, встановлено генетичні зв'язки з відповідними афіксами неслов'янських мов, проаналізовано функціонування словотворчих формантів у сучасній літературній мові та діалектах.

Етимологічні словники Г. Пауля та Ф. Клюге, крім пояснення етимології окремих слів, подають історію німецьких і запозичених префіксів та суфіксів, утворених від самостійних лексем. Етимологічний словник Дудена до історичного пояснення більшості німецьких афіксів, що походять від самостійних слів, додає ще й коротку довідку про їхні основні функції в сучасній німецькій мові [Степанова, Фляйшер 1984: 248].

Етимологічний словник слов'янських мов за ред. О. М. Трубачова має на меті розкрити давнє діалектне розмежування слов'янських мов на рівні лексики й словотворення. Словотвірні питання в словнику розглянуті в межах етимологічних статей. Поглиблено вивчивши слов'янсько-індоевропейські зв'язки, автори переглядають деякі усталені погляди на “прозорі” структури й особливу увагу звертають на складні утворення, не з'ясовані з формального огляду.

У створюваному Краківським відділом слов'янознавства Польської академії наук Словникові праслов'янської мови в окремих статтях подані реконструйовані слова, а отже, певні похідні утворення. Для здійснення реконструкції у праслов'янському словнику виняткове значення має ґрунтовне опрацювання засад слов'янського словотвору. Адже словотвір – це та галузь мовознавства, яка охоплює найрізноманітніші явища й закони структурної організації слова й відіграє провідну роль у вивченні історичних мовних процесів, особливо в етимологічних розвідках. Словник праслов'янської мови за своєю концепцією не є етимологічним, однак подає, наскільки це можливо, пояснення словотвірної будови реконструйованих слів праслов'янської мови, тобто визначає, який тип словотвірної формації те чи те слово репрезентує. Редактор Словника праслов'янської мови Ф. Славський у першому та другому його томах опублікував нарис з праслов'янського словотвору, метою якого було подати огляд основних словотворчих морфем, за допомогою яких утворювалися слова в праслов'янській мові. Автор проаналізував продуктивні та непродуктивні морфемі, форманти, які активно функціонують у сучасних слов'янських мовах, а також ті, що континуантів не мають на сучасному історичному етапі. Нарис дає змогу проникнути в процедуру реконструкції слів, з'ясовує природу їхньої мотивації.

Неможливість повно представити словотвірну систему в загальних словниках зумовила потребу створення спеціальних словників, у яких було б встановлено словотвірну систему загалом та в окремих її ланках. Відповідно до цих потреб почали створювати морфемні словники, словотвірні словники та словники словотворчих морфем.

Морфемний аналіз передбачає синхронне виділення в складі слова живих морфем, визначення їхніх меж і значень, а морфемні словники подають своєрідні формули словотвірної структури окремих слів. Проблеми з'являються в процесі розмежування синхронного і діакронного підходу до визначення меж слова. Морфемний, словотвірний та етимологічний аналіз структури слова відрізняються основними засадами й завданнями структурування, через це іноді трапляються розбіжності у висвітленні подільності чи неподільності основ, визначенні морфемних частин слова, поясненні процесів, породжуваних їхньою взаємодією.

У двотомнику “Морфемний аналіз. Словник–довідник” розглянуто морфемну будову слів сучасної української літературної мови. Аналіз проведено, урахувуючи лише сучасні семантико-структурні співвідношення слів та живе сприймання меж і значень кореневих та службових морфем. Етимологію слів цей словник не подає [Яценко 1980: 4]. У “Морфемному словнику” Л. М. Полюги в першій частині слова української літературної мови поділені на сучасні морфемні: префікс, корінь, суфікс та закінчення, а в другій частині представлені значення найпоширеніших морфем, серед яких 1900 кореневих, 90 префіксальних і близько 280 суфіксальних морфем з їхніми варіантами.

Словотвірні словники становлять окремий тип морфемних словників, у яких сформоване словотвірне гніздо, що об'єднало спільнокореневі деривати, утворені від непохідної основи. Гніздовий спосіб структурування матеріалу – найважчий, проте найоптимальніший для представлення словотвірної структури кожного похідного слова. Він сформувався внаслідок розроблення теоретичних засад гніздування і враховує різні афіксальні способи словотворення та словотворення в результаті зміни наголосу й чергування звуків. Гніздовий словник представляє способи утворення похідних слів і наявні в мові для цього засоби, відношення між одиницями мови в безпосередньому процесі словотворення. Окремі елементи гніздування лексики та опису словотворчих елементів траплялися в деяких ранніх етимологічних та перекладних словниках, а перші лексикографічні праці, укладені на засадах гніздування, з'явилися в кінці минулого століття. На сьогодні створені словотвірні словники на матеріалі російської, французької, німецької, болгарської мов та мови есперанто [Stramljič Breznik 2004: 8]. Все більшого поширення набувають невеликі за обсягом шкільні словотвірні словники, призначені для використання переважно в лінгводидактиці.

Великі здобутки у створенні словотвірних гніздових словників має російська лексикографія. Найбільшим її досягненням є словник О. М. Тихонова, який з'явився внаслідок тридцятилітньої дослідницької праці ученого й педагога. Ця капітальна праця, як її називають, “двотомне диво”, стала предметом заздрощів і певним взірцем для лексикографів різних країн. Ви-

соко оцінив словник Л. С. Паламарчук, наголосивши, що “поява його стала можливою завдяки великій теоретичній роботі вченого, пов’язаній із встановленням принципів укладання словників такого типу, формулюванням і визначенням характерних рис, структури й семантики основної одиниці словника – синхронного словотвірного гнізда” [Паламарчук 1986: 76].

Словотвірний словник сучасної болгарської мови за ред. Йордана Пенчева – перший і єдиний такого типу словник, який налічує близько 60 тис. слів, об’єднує в одне гніздо основні й похідні одиниці, утворені послідовно одна від одної, і представляє сучасний стан словотворення в болгарській мові. Словотвірний словник словенської мови укладений лише частково. Опубліковано пробний зошит, у якому комплексно проаналізовано близько 700 гнізд, сформованих навколо непохідних основ на літеру *B*, подано понад 11 тис. відповідних похідних. Матеріал, викладений у цьому словнику, орієнтує на всі потенційні словотвірні проблеми, які можуть виникнути під час укладання наступних томів [Stramljič Breznik 2004: 9]. Створено також перший чотиримовний словотвірний словник (автор Л. Дж. Герман), де у формі порівняльних таблиць представлено словотвірний потенціал двохсот найпродуктивніших слов’янських коренів у російській, польській, чеській та сербохорватській мовах. У таблицях після кореня подано похідні утворення від нього, у кожному зі стовпців еквіваленти розташовані на одному рядку, що робить словник дуже зручним у використанні. Okремо представлено префікси та пояснено можливі консонантні зміни, що відбуваються внаслідок поєднання морфем. Усі слов’янські слова супроводжуються перекладом англійською мовою, оскільки словник створено передусім для вивчення слов’янських мов носіями англійської мови. У кінці книги подано індекс коренів використаних слов’янських мов.

Лексикографічний опис мінімальних значущих одиниць здійснюється в словниках різних типів: етимологічних, морфемних словниках, у тлумачних словниках морфем, де визначені словотвірні значення й особливості функціонування представлених одиниць, у частотних словниках, де схарактеризовані кількісні можливості мінімальних значущих частин слова тощо. Проте в словниках загального типу не можна подати всі словотвірні елементи та з’ясувати їхні особливості. Крім того, у них більшою мірою засвідчені префікси, ніж суфікси. Зважаючи на системність словотвору, на зв’язок його елементів між собою та із словниковим складом мови загалом, зростає значення праць, де описують найменші одиниці й засоби словотворення. Словники словотвірних морфем як окремий тип словників почали з’являтися наприкінці минулого століття. Перші праці створені на матеріалі німецької, англійської, французької та російської мов. Матеріали словників словотвірних морфем, що розкривають закони, способи й засоби словотворення, семантику словотвірних одиниць, сприяють теоретичному осягненню усієї лексики тієї чи тієї мови, можуть мати безпосереднє практичне значення в опануванні іноземної мови. Засади укладання словників словотворчих одиниць формуються відповідно до завдань і призначення лексикографічного джерела. У Тлумачному словнику словотворчих одиниць російської мови Т. Ф. Єфремової з’ясовано семантику та поширення

іменних, дієслівних і прислівникових морфем, визначено їхню продуктивність, морфонологічні особливості морфем у сполученнях з іншими морфемами слова. Досягнення в галузі лексикографічного опрацювання словотвірної системи німецької мови дали змогу російським германістам створити словник, призначений для використання в навчальному процесі, під час перекладу. У цій праці всебічно схарактеризовані словотвірні одиниці, а в додатку до неї запропоновано загальний список опрацьованих одиниць та викладено засади словотворення в німецькій мові.

Поява новітніх технологій і застосування їх для опрацювання мовного матеріалу дозволяє розвивати лексикографічну галузь загалом та створювати словники нового типу. Авторський колектив (Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Т. І. Недозим) за допомогою комп'ютера створив частотно-валентний “Словник афіксальних морфем української мови”, який нині успішно використовують у теоретичних та практичних дослідженнях морфемної підсистеми сучасної української літературної мови. Нагальною для лінгвоукраїністики залишається потреба створення великого словотвірного словника та тлумачного словника словотворчих одиниць, які відкриють нові перспективи для розвитку українського та слов'янського мовознавства.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Большой англо-русский словарь / Под общ. руковод. проф. И. Р. Гальперина. – М.: Русский язык, 1969.

Большой немецко-русский словарь: в двух томах / Под руковод. проф. О. И. Москальской. – М.: “Сов. Энциклопедия”, 1969.

Ефремова Т.Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. – М.: „Астрель”; „АСТ”, 2005.

Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Т. І. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998. – 435 с.

Кочергина В. А. Санскритско-русский словарь: около 28 000 слов / Под. ред. В. И. Кальянова. С приложением “Грамматический очерк санскритского языка” А. А. Зализняка. – М.: Русский язык, 1978. – 896 с.

Пенчев Йордан. Словообразователен речник на съвремения български книжовен език. – София: Академично издателство “Проф. Марин Дринов”, 1999.

Полугоа Л. М. Морфемний словник: Близько 36 000 слів. – К.: Радянська школа, 1983. – 464 с.

Російсько-український словник / За ред. д. філол. н., проф. В. В. Жайворонка. – К.: Абрис, 2006. – 1424 с.

Словарь словообразовательных элементов немецкого языка / Под. руковод. М. Д. Степановой. – М.: Русский язык, 1979. – 536 с.

Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: в двух томах. – М.: „Астрель”; „АСТ”, 2003.

Толстой И. И. Сербскохорватско-русский словарь: 54 000 слов. – 5-е изд., стереотипное. – М.: Русский язык, 1982. – 736 с.

Чесько-український словник: у двох томах. / Укл. Й. Ф. Андерш, Т. Б. Бобошко, С. Є. Доломан, Г. І. Неруш, В. Д. Цвях, Г. Т. Яценко. – К.: Наукова думка, 1988–1989.

Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. – Вып. 1–36. – М.: Наука, 1974–2010.

Anić Vladimir. Rječnik hrvatskoga jezika. – Zagreb: Novi Liber, 2000.

Duden Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Bd. 1–7. – Mannheim; Wien; Zürich; Dudenverlag, 2007.

Herman Louis Jay. A dictionary of Slavic word Families. – New York: Columbia University Press, 1975.

Kluge Friedrich. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2002.

Paul Hermann. Deutsches Wörterbuch. – Halle: M. Niemeyer, 1897 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archive.org>

Skok P. Etimološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knj. 1–3. – Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1973.

Słownik prasłowiański. T. 1–8. – Wrocław: Zakład narodowy im. Ossolińskich, 1974–2001.

Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Hrsg. von Ruth Klappenbach und Wolfgang Steinitz. – Berlin: Akademie-Verlag, 1964–1978.

ЛІТЕРАТУРА

ЕСУМ 1 – Етимологічний словник української мови: у 7 т. – Т. 1 / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.] / Уклад. Р. В. Болдирев [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982. – 632 с.

Паламарчук 1986 – Паламарчук Л. С., Клименко Н. Ф., Родніна Л. О. Словотвір: теорія і практика [реу. на: Тихонов А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: в 2-х т. – М.: Русский язык, 1985. – Т. 1. – 1553 с.; Т. 2. – 886 с.] // Мовознавство. – 1986. – № 5. – С. 76–78.

Степанова, Фляйшер 1984 – Степанова М. Д., Фляйшер В. Теоретические основы словообразования в немецком языке. – М.: Высшая школа, 1984. – 264 с.

Яценко 1980 – Яценко І. Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник. – К.: Вища школа, 1980. – Т.1 (А–Н). – 356 с.

Stramljič Breznik 2004 – Stramljič Breznik Irena. Besednodružinski slovar slovenskega jezika. Poskusni zvezek za iztočnice na B. – Maribor, 2004. – 318 s.

Tetyana Marchenko

LEXICOGRAPHIC PROCESSING OF DERIVATIONAL UNITS: THEORETICAL PRINCIPLES AND MAIN ACHIEVEMENTS

The author shows the experience of language's derivational system representation in dictionaries of various types: explanatory, bilingual, etymological, and special. There are different forms and approaches to the representation of word-formation depending on the type of the dictionary, the general principles of its compilation, and usage.

ЗАСАДИ УКЛАДАННЯ ДВОМОВНИХ СЛОВНИКІВ У ДОРОБКУ С. І. ГОЛОВАЩУКА (ДО 90-РІЧЧЯ 3 ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Сергій Іванович Головащук, видатний український словникар, свій лексикографічний шлях розпочав, працюючи у видавництві АН УРСР (пізніше “Наукова думка”). Саме від цього часу жоден більш-менш вагомий словник, зроблений в Інституті мовознавства, не вийшов без його участі.

1958 року Сергій Іванович стає співробітником Інституту. Він доопрацював та редагував 6-ий том “Українсько-російського словника” (1963), був укладачем і редактором “Русско-украинского словаря” в 3-х томах (1968).

Починаючи роботу над тритомним РУСом, Сергій Іванович узагальнює досвід своїх попередників щодо укладання перекладних словників. У статті, присвяченій засадам нового російсько-українського словника, який спочатку планували як перевидання РУСа 1948 року, автор ставить питання про збільшення обсягу на 30 % та реєстру на 10–20 тис. слів [Головащук 1961]. Видання мало здійснюватися у двох томах. Як відомо, словник вийшов у трьох томах, реєстр було збільшено на 40 тис. слів.

Автор наголошує на основних принципах укладання майбутнього словника.

Базою для створення реєстру мають бути російські, передусім тлумачні, словники та картотека Інституту російської мови Академії наук СРСР.

Російський реєстр має представляти цілісну актуальну систему сучасної російської літературної мови, її широку живу норму. Але ширше слід подати частину лексики, безпосередньо пов’язаної з історією, культурою і побутом українського народу.

Автор вважає за потрібне наголосити на тому, що в РУСі фразеологізми добираються саме до російської частини, а не до української, тобто вони не повинні бути механічно перекладені з української.

Пізніше принципи, за якими створювався новий РУС, будуть розвинуті в статтях і монографії “Перекладні словники і принципи їх укладання” [Головащук 1976], присвячених перекладним словникам.

У статтях “До специфіки перекладної лексикографії близькоспоріднених мов” [Головащук 1970а] та “Розмежування значень слів у двомовному словнику” [Головащук 1970б], надрукованих після виходу РУСа, автор узагальнює роботу над словником.

С. І. Головащук звертає увагу лексикографа на принципи розмежування полісемічних слів: “Укладач двомовного словника в розмежуванні значень має спиратися не на переклади, а на тлумачні словники відповідних мов, а при відсутності їх – розмежовувати значення слів мови-оригіналу, твердо пам’ятаючи, що критерій поділу слова на значення не залежить від варіантів його перекладу” [Головащук 1970б: 17]. Він наводить приклади

розмежування значень у словнику за редакцією Б. Грінченка, зіставляючи кількість значень з Українсько-російським шеститомним. Іноді в останньому значень стає більше, іноді менше. С. І. Головащук аналізує зміни й оцінює їхню доцільність. Так, у Б. Грінченка слово *коли* розбито на 10 значень, шеститомник же вичленовує лише три, цілком слушно зараховуючи останні сім до фразеологічно зв'язаних (*коли б; коли ось; коли не; коли-не-коли; а коли то; коли разом*).

Розмежування значень полісемічних слів у перекладних, як і в тлумачних, словниках, автор рекомендує здійснювати за семантико-граматичним принципом. Але радить використовувати й граматичний принцип, особливо якщо це стосується перекладів прийменників.

Та головне в перекладах – зручність у користуванні. “Практично недоцільно, – пише С. І. Головащук, – деякі статті двомовних словників (особливо невеликих) розбивати за описаними в тлумачних словниках значеннями, якщо слово в цілому або його семантичні групи перекладаються однаковими відповідниками” [Головащук 1970б: 21].

Роблячи докладний аналіз попередніх видань, автор підкреслює позитивне і вказує на варту перегляду.

У теоретичних засадах створення перекладних словників Сергій Іванович важливе значення надає реєстру, що залежить від обсягу (якщо словник короткий, слід брати до уваги, чи існує відповідний великий словник, куди можна звернутися в разі потреби). С. І. Головащук закликає критично ставитися до включення в реєстр рідковживаної, діалектної та просторічної лексики, ненормативних фонетичних та морфологічних варіантів. Обмежено слід давати й термінологічну та професійну лексику. Однак спеціальна лексика обов'язково має бути представлена з огляду на її значущість для пересічного мовця.

С. І. Головащук застерігає від слів-одноденок, переважно з розмовної мови або з мови публіцистики. Такі слова найчастіше є назвами, що утворилися за випадковою ознакою, наприклад, *татьянка – капелюшок; американка – закусочна та майстерня* тощо, і не завжди були загальновідомими навіть на момент свого найактивнішого функціонування. Саме такі слова зараз характерні для багатьох нових словників, автори яких у такий спосіб прагнуть продемонструвати “актуальність” своїх видань.

Не допускає подібних новотворів Сергій Іванович і в новому “Російсько-українському словнику”, два перших томи якого нещодавно побачив читач.

Велику увагу С. І. Головащук приділяє перекладу префіксальних слів і відповідності слів російської мови словам українським з тим самим префіксом. Особливо зупиняється він на відмінності у творенні значень і вживаності префікса *по-*. Більш висока продуктивність *по-* в українській мові порівняно з російською характерна для творень типу *повсихати, повиймати, походити*. Однак для української не характерна модель вищого ступеня прикметників і прислівників за допомогою цього префікса (*побольше*).

Розглядає Сергій Іванович і питання перекладу слів з префіксами, що притаманні лише одній з мов (наприклад, російські *вз-, воз-*). Наголошує

він і на недоцільності вживання суфікса *-к-* у віддіслівних іменниках на означення дії, коли існують питомі українські словотвірні варіанти.

Сергій Іванович Головащук аналізує різні способи перекладу: переклад буквальний, синонімами, шляхом тлумачення і калькою або запозиченим словом, – поділяючи думку М. Т. Рильського, який закликав за відсутності точного еквівалента не подавати розгорнутого тлумачення там, де можливо дати, нехай і приблизний, переклад. Адже основна мета перекладного словника не в тому, щоб перебирати на себе функції словника тлумачного, а щоб полегшити підбір відповідника іншою мовою. До того ж досить рідкісним явищем є повна відповідність усіх нюансів значення слова однієї мови його перекладу іншою.

Намагання передати всі відтінки слова часто призводять до розлогого тлумачення або нанизування синонімів. Так, слово *басня* в значенні ‘вдумка’ передано в словнику 1968 року синонімами *вигадка*, *байка*, *казка*, *небелиця*. А можна було б додати *балаканина*, *балачки*, *теревені*, *байки* тощо. Де поставити крапку в необмеженій кількості синонімів – питання, яке має вирішувати лексикограф.

Наступна проблема, яку піднімає у своїх працях С. І. Головащук, – стилістична відповідність між словами двох мов і стильова характеристика лексем. Зокрема, виникають труднощі при перекладі діалектних слів. Нерідко такі слова або перекладають такими, що не обмежуються територіально (*футерко* – *шубка*; *запіяти* – *запеть*), або тлумачать (наприклад, *талини* – ‘растаявший санный след’ або *фантувати* – ‘описывать одежду (за долг); брать в залог одежду; закладывать одежду’). Можливий і переклад відомим діалектним словом. Усі ці способи мають значні вади, але слід обирати “менше зло”.

Так само розв’язує Сергій Іванович проблему перекладу застарілих слів. Російські *ланиты* доводиться перекладати сучасним відповідником *щока*, *хладный* – *холодный*.

Дуже важливим є, зазначає С. І. Головащук, якнайширше вміщення в словник частотних прийменникових конструкцій, оскільки їх переклад не завжди збігається навіть у близькоспоріднених мовах.

Звертається С. І. Головащук і до питання точного перекладу ідіом, наголошуючи на необхідності не дослівного передання змісту засобами цільової мови, а заміни їх аналогічними іномовними фразеологічними одиницями. Сергій Іванович наводить випадки, коли переклад фразеологізму не впливає з перекладу його компонентів (*скрутити в баранячий ріг*, *гріти чуба*), коли норми сполучуваності слів однієї мови розходяться з нормами сполучуваності слів іншої мови (*принимать участие* – *брати участь*), коли фразеологізм перекладається рядом синонімів (*будьте здоровы* – *будьте здоровы* (*оставайтесь, zostавайтесь*) *здорові*, *ідіть* (*ходіть*) *здорові* тощо), коли словосполучення в іншій мові має однослівний еквівалент (*занимається хозяйством* – *господарювати*) та ін. [Головащук 1976: 178–179].

Велике значення має й ілюстративний матеріал, якщо обсяг словника дозволяє його подавати. Ілюстрації необхідні для унаочнення вживання слів, вони потрібні як школяреві та викладачу, так і перекладачеві. Ілюстра-

ція доповнює, уточнює й поглиблює семантику заголовного слова, розмежує пряме й переносне значення. Обов'язковим є ілюстративний матеріал при визначенні меж уживання слова в зіставленні його з синонімами (*аптекарский склад* – *аптекарський (аптечний) склад* і *аптечный шкаф* – *аптечна шафа* тощо). Нерідко ілюстрація є єдиним способом розмежування значення (*зыбкая поверхность моря* – *хистка поверхня моря* і *зыбкие очертания* – *невизначні (хисткі) обриси*). Так, саме на недостатньому ілюструванні побудована помилка перекладу в “Словаре української мови” за ред. Б. Грінченка, яку згодом повторив “Українсько-російський словник” у шести томах. У цих словниках дієслівну пару *замуровувати / замурувати* в переносному значенні перекладено як ‘залеплять, залепить (снігом окна)’. Більш детальне вивчення Лексичної картотеки показує, що в ілюстраціях йдеться не про ‘залеплять’, а про ‘заиндеветь’.

Та на перше місце при укладанні перекладних словників С. І. Головащук завжди ставить практичну доцільність. Ця доцільність виявляється у форматі словника, прозорій пошуковій системі, зважанні на адресата (широкий загаль, школярі, фахова аудиторія).

Саме задля доцільності та зручності користування в “Російсько-українському словнику сталих словосполучень” (2001) розташування реєстру здійснюється за абеткою, а не так, як у більшості подібних видань, – за опорним словом.

Г. І. Неруш у рецензії на монографію “С. І. Головащук. Перекладні словники і принципи їх укладання” зазначає:

“Цінність рецензованої монографії полягає насамперед у тому, що її теоретичні концепції є не тільки апробацією й узагальненням багатого лексикографічного досвіду, перевіркою його відповідності рівню сучасної лексикології, а й спробою висвітлення найважливіших проблем двомовної лексикографії” [Неруш 1977: 88].

С. І. Головащук є одним з авторів та редакторів “Словника української мови” в 11-ти томах, “Словника синонімів української мови”. А ще автором численних орфографічних словників, словників-довідників з правопису та слововживання, словників наголосів, сталих словосполучень тощо.

Сергій Іванович відзначений Державною премією УРСР (1971) та СРСР (1983).

Про попит на словники С. І. Головащука говорить те, що, незважаючи на досить значні накладки, на полицях магазинів їх годі й шукати. Так, “Орфографічний словник: 4–10 класи” та “Орфографічний словник: 5–11 класи” були перевидані 9 разів. І щоразу, перевидуючи словник, Сергій Іванович його доповнює, удосконалює.

Ось як описує С. І. Головащук лексикографічну роботу: “Створенню будь-якого словника передуює копітка підготовча праця: вивчення теоретичної літератури; ознайомлення з рецензіями й зауваженнями на словники подібного типу; збирання й комплектування лексичної картотеки, а іноді й укладання реєстру слів; написання розгорненого проекту й на його основі короткої інструкції для укладачів і редакторів. Далі: написання словника; лексикографічне редагування – не тільки виправлення фактичних помилок,

допущених укладачами, а й уніфікація, узгодження написаного матеріалу з перспектом, опрацювання зауважень та побажань рецензентів і членів редакційної колегії тощо. Пізніше – якнайважливіше вичитування коректури й конкретні вирішення найрізноманітніших проблем” [Головащук 2005: 141].

Ця скрупульозність, навіть прискіпливість, характеризує всі словники, створені Сергієм Івановичем. Уважність на кожному з етапів, відповідальність за кожне слово, кожен знак роблять їх авторитетним джерелом написання, доречного вживання, тлумачення певного слова.

ЛІТЕРАТУРА

Головащук 1970а – Головащук С. І. До специфіки перекладної лексикографії близько-споріднених мов // Мовознавство. – 1970. – № 1. – С. 3–10.

Головащук 2005 – Головащук С. І. Мої життєві стежки й дороги. – К., 2005. – 200 с.

Головащук 1961 – Головащук С. І. Основні принципи, за якими здійснюватиметься друге, доповнене і перероблене видання Російсько-українського словника 1948 р. // Лексикографічний бюлетень. – 1961. – Вип. 8. – С. 3–17.

Головащук 1976 – Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання (На лексичному матеріалі російської та української мов). – К.: Наукова думка, 1976. – 248 с.

Головащук 1970б – Головащук С. І. Розмежування значень слів у двомовному словнику // Мовознавство. – 1970. – № 4. – С. 15–24.

Неруш 1977 – Неруш Г. І. С. І. Головащук. Перекладні словники і принципи їх укладання. – К., Наукова думка, 1976, 248 с. – Мовознавство. – 1977. – № 4. – С. 88–91.

Nina Lozova

FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF BILINGUAL DICTIONARIES' COMPILATION IN THE WORKS BY S. I. HOLOVASHCHUK (on his 90th birthday)

Sergiy Holovashchuk, the prominent Ukrainian lexicographer, outlined his views on bilingual dictionaries in a monograph and articles. He considers that reasonability and user convenience is the main criteria in the compiling of bilingual dictionaries. Lexicographer insists on the necessity to determine the target audience of the dictionary. S. I. Holovashchuk followed his views while compiling the Russian-Ukrainian dictionaries.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ОПИС РИМОТВІРНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Фактично в кожній мові є слова, які мають схожі, суголосні звукові комплекси, що тяжіють до кінця (або рідше до середини чи початку) слова, проте не в усіх мовах ці потенційні можливості використовують у художньому, конфесійному, ораторському та інших стилях, тобто не завжди рима є лінгвостилістичним прийомом. Наприклад, давньоримська поезія була неримованою, а стародавня арабська поезія, навпаки, знала досить вишуканий різновид рими – редифну риму, суть якої полягала в однаковому закінченні віршових рядків та в римуванні між собою попередніх слів у цих рядках.

У мовних спільнотах, яким відома рима, виникає потреба зібрати слова, що римуються, у спеціальних словниках, які називають *римаріями*, *римівниками*, *римословниками*, *словниками рим*, *словниками співзвучностей*¹. В українській мові рима відіграє важливу фоностилістичну роль і виконує звукоорганізаційну та композиційну функцію в поезії. Історія вітчизняної римографії почалася з виходу в 1979 р. “Словника українських рим” А. А. Бурячка та І. І. Гурина, на той час світова римографія вже мала величезний практичний досвід: словники рим почали укладати ще в Стародавньому Китаї і, очевидно, вони мали чималий попит, оскільки з’являлися один за одним; перший з них (“Категорія звуків” Лі Дена) відносять до епохи династії Вей (III ст.), другий (“Зібрання рим” Льюї Цзина) має точніше датування – близько 300 р. н. е. У Європі бібліографія римаріїв починається зі словника рим, які Пеллегриніо Моретто вибрав із поезій Данте і Петрарки (1528). У слов’янському світі укладання словників рим – важливий напрям прикладного мовознавства; плідно працюють на цій ниві російські лексикографи: так, тільки протягом останніх 15 років О. Л. Бабакін опублікував словники рим М. Цветаєвої, І. Бродського, Б. Ахмадуліної, Є. Євтушенка, Р. Рождественського та ін. (детальніше про бібліографію римаріїв див. зокрема статтю “З теорії та практики створення римаріїв” [Мовчун 2005: 23–24]).

Римографія має багатостолітню історію, однак її теоретичне підґрунтя залишається й досі недостатньо опрацьованим; в українському мовознавстві теорія римографії ще не була об’єктом окремого комплексного дослідження й обмежується вступними статтями до словників рим [Бурячок 1979; Діброва 2004; Караванський 2004]. Мета нашої статті – показати важливість цієї галузі лексикографії і накреслити перспективи її теорії та практики. Ми ставимо за завдання: 1) продемонструвати спектр науково-практичного використання словників рим і 2) встановити залежність їх структури від їхнього призначення.

¹ Під співзвучністю розуміють також явище паронімії [Івашенко 2006: 4]; словники співзвучностей, які охоплюють слова і словоформи з кінцевим суголоссям, і словники співзвучних слів, об’єктом словникування яких є пароніми, належать до різних типів лексикографічних праць.

Отже, що є об'єктом лексикографування у словниках рим? Слова, які добирають за критерієм римоздатності і групують навколо кінцевих звукових комплексів, спільних чи суголосних як мінімум у двох словах (*караульня, цирульня, шпутьня* (СУР: 317), *цирульня, аульний, караульний, патрульний, дульний, ходульний, фудульний, безпритульний, дошкутьний, нагульний, прогульний, розгульний, цирульник, каструльник* і т. ін. (СР: 879–880)².

Специфіка укладання словників рим полягає в тому, що, по-перше, кожна мова має свою фонетичну систему і свої критерії того, які сполучення звуків можна вважати співзвучними [пор.: Минералов 1976: 57]. По-друге, ці критерії, тобто норми римування, є історично змінними (динаміка української рими відбувалася в напрямку від точності до приблизності). По-третє, найголовніше, рима – явище звукове, тому кожна мова має свої способи графічного позначення і систематизації слів, що римуються, у відповідному словнику; якщо ж графемний склад мови значно відрізняється від її фонемного складу, укладачам доводиться виробляти і застосовувати у словниках оказіональні принципи словникування.

Так, “Словник рим української мови” С. Караванського (1994) має підзаголовок-уточнення: *укладений як лінгвографічна модель формального нагромадження звукових сигналів мовним центром людини*. Ця назва відповідає принципу подання реєстрових одиниць: розміщення слів ґрунтується на так званому звуковому алфавіті, у якому кількість і порядок літер відрізняється від усталеного (голосні: И, Е, А, О, У; приголосні: Р, Р', Л, Л', Й, Н, Н', М, М', В, В', Ф, Ф', Б, Б', П, П', Д, Д', Т, Т', Г, Г', К, К', Г, Г', Х, Х', З, З', С, С', /ДЗ/, /ДЗ'/, Ц, Ц', Ж, Ж', Ш, Ш', Щ, Щ', /ДЖ/, /ДЖ'/, Ч, Ч'), а місце слова визначається п'ятьма основними ознаками: 1) наголошений голосний звук, 2) наступний за ним звук, 3) третій після нього, 4) усі останні звуки до кінця слова та 5) звуки, що передують наголошеному голосному в напрямку справа наліво.

Макро- та мікроструктура римаріїв різна, залежно від того, яку інформацію укладач подає (з одного боку, існують загальномовні словники рим, а з іншого, – авторські словники рим³) і для кого вона призначена. Рима – об'єкт досліджень літературознавців та мовознавців. Цікавість до неї є і в суто практичній площині.

1. Використання словників рим у літературній практиці.

Коло користувачів римаріїв досить широке – від аматорів до професійних поетів. ***Прислужитися практиці – це найперша і найголовніша мета***, з якою взагалі почали укладати словники рим. Традиція віршування в освіченій частині суспільства має глибоке коріння: в Україні XVII – XVIII століть у навчальних закладах викладали курс піітики, завданням якого було навчання мистецтву писати вірші латиною, польською та книж-

² Існує також практика подавати слова, які не утворюють римову пару: 1) щоб показати їх фактичну римонездатність на певному етапі існування лексичної системи мови; 2) щоб показати їх потенційну римоздатність, уможливлену динамікою лексичної системи.

³ На сьогодні опубліковані лише кілька авторських римаріїв: “Словник рим Євгена Гребінки” І. І. Гурина (1982) та “Словник рим Т. Г. Шевченка” С. М. Діброви (2004).

ною українською мовою; в Європі видавали словники рим із типовою назвою “Крок до Парнасу”, що мали чисто утилітарне значення, адже складання віршів вважалося надзвичайно “витонченим заняттям” [Zgusta 1971: 215]; російський римарій М. Абрамова (1912) вийшов у серії посібників з таких курйозних видів мистецтва, як мистецтво говорити дотепно, виголошувати промови, вести засідання, допитувати, рекламувати тощо. Уміння віршувати було чи не обов’язковим атрибутом освіченої людини, як і вміння музичити, танцювати, володіти іноземними мовами. Така до певної міри неодмінність поетичного складника дозволяла зробити погану послугу для репутації словників рим; інтерес до них у слов’янському світі став поновлюватися лише з другої половини ХХ ст. (“Słownik hymnów Stanisława Trębeckiego” 1961; “Български римен речник” 1967).

Дискусійність у питанні словників рим полягає не в доцільності видання, а в етиці їх використання: творчість, унікальність, одиничність протиставляється ремеслу, масовості, шаблонній повторюваності. Останнє і є предметом обговорення на спеціальних Інтернет-форумах: “вірш пишеться не з допомогою словника рим! Вірш пише симбіоз Думки, Душі, Гармонії, Евтерпи і звичайнісінького словникового запасу!”; “я б не була такою категоричною. Знаю поетів, навіть досить непоганих, як на мене, котрі бодай зрідка, але у словники рим усе ж зазирають, так само, як у тлумачні, синонімічні та інші. Бо буває й таке, що є думка, й душа, і гармонія, а одного слова для рими бракує” [Словник.нет].

Розмірковуючи над необхідністю таких словників, поет Дмитро Павличко зазначає, що в процесі створення поетичного тексту є два етапи: перший, коли “відбувається ніби виверження з глибин підсвідомості забутих вражень” і коли “поет формує лавину почувань і думок словами, що легко приходять, оскільки вони органічно поєднані з його переживаннями”, та другий – “технічний” період, коли “свідомість аналізує недоліки або достоїнства писаного чи вже в чорновому варіанті закінченого вірша”. Саме тоді, на думку Д. Павличка, словник рим здатний допомогти поетові “надати змістові й формі свого твору більшої гармонії, самій формі більшої досконалості” [Павличко 1979: 5]. Такі “технічні” завдання повсякчас постають перед літераторами, які працюють над поетичними перекладами, тобто здійснюють трансформацію тексту, за якої зовнішня мовна форма змінюється, але зберігається його внутрішня форма. У цьому процесі “за умови повної й точної передачі плану змісту оригіналу та дотримання норм мови перекладу для якості перекладу абсолютно іррелевантним є питання про конкретні мовні прийоми, за допомогою яких перекладач виконує своє завдання” [Дем’янюк 2009: 163]. Отже, для пришвидшення пошуку адекватних його завданню мовних одиниць перекладач має потребу звертатися до словника рим.

Про попит на словники, призначення яких – швидкий добір рими, свідчить популярність вебсайтів “Рими України” (РУ) та “Онлайн словник українських рим” (ОСУР). Перший з них пропонує три масиви слів, що римуються з високою вірогідністю, середньою та низькою, а також масив слів зі схожими закінченнями.

Увівши у вікно пошуку слово *цирульня*, отримуємо результат – рими немає і пропозицію розглянути гніздо слів із “подібною співзвучністю”, яка, власне, полягає в кінцевій дволітерній (двозвуковій) тотожності: *гульня, вбиральня, гуральня, дальня, приймальня, крісельня, пательня, цегельня, попільня, гарнюня, манюня, кицюня, іюня, всевишня, лавровишня, вишня, колишня, лишня, завтрашня, вчорашня, квашня, комашня, домашня, нетутешня, черешня, справдешня, прийдешня, перейдешня, метушня, внутрішня, теперішня, горішня, торішня, опішня, вранішня, ранішня, зовнішня, нинішня, враннішня, порохня, брехня, кухня, поверхня, їхня, стичня, чечня, маячня, мучня, учня, січня, горня, борня, татарня, буцегарня, каварня, друкарня, січкаря, лікарня, гамарня, комарня, майстерня, стерня, терня, зерня, голярня, кав’ярня, дурня, винокурня, ятірня, підвечірня, вечірня, вампірня, вересня, персня, сходовісна, пісня, житня, сотня, зворотня, реготня, біготня, суботня, самотня, жовтня, достатня, самодостатня, остатня, платня, велетня, голуб’ятня, лютня, відсутня, присутня, первосутня, прутня, могутня, незабутня, непозбутня, майбутня, припутня (РУ). Незважаючи на запропоновану значну кількість лексем, серед яких є і ненормативні слова та авторські новотвори, співзвучними слову *цирульня* є лише декілька, що мають наголошений у і подібний кінцевий склад приголосних (*гарнюня, манюня, кицюня, дурня, винокурня*).*

Словники, призначені для швидкого пошуку рими, мають відносно просту структуру; “Словник українських рим” А. А. Бурячка та І. І. Гурина складається з 6 розділів відповідно до наголошеного голосного (А/Я, Е/Є, И, І/Ї, О, У/Ю); реєстровою одиницею є римоформа⁴, тобто кінцева частина слова, починаючи з наголошеного голосного або (для відкритої чоловічої рими) з попереднього опорного приголосного, наприклад: *-арчик, -изь, -овий, -бу, -ву, -гу*. У кожному з розділів дотримана алфавітна послідовність – як на макрорівні (порядок розміщення римоформ: *-аб, -аба, -абам* тощо), так і на мікрорівні (порядок розміщення у статті слів, що містять спільну римоформу: *базарчик, бульварчик, самоварчик, тротуарчик* тощо).

Для дослідників, крім загальнономовних словників рим, мають цінність авторські римарії, макроструктура останніх складніша, адже вони містять додаткову інформацію про класифікаційні ознаки рим. Так, “Словник рим Євгена Гребінки” І. І. Гурина (1982) складається з абетково-клаузульної частини, у якій подано римоформи з прикладами і паспортизацією, та класифікаційної частини, у якій кожна римова пара характеризується за тридцятьма параметрами (точна рима / асонанс / консонанс, багата / бідна рима, відкрита / закрита рима і т. ін.).

2. Використання словників рим у наукових дослідженнях.

Римарії сприяють розвитку вчення про риму, адже що більшим фактичним матеріалом оперують науковці, то точнішими є теоретичні висновки та узагальнення. **Інвентаризація римоформ дозволяє виявити римоздатні і римонездатні слова**, проте, зрозуміло, здійснити вичерпний лексикографічний опис римованих слів неможливо, як неможливо укласти інший повний загальнономовний словник.

⁴ У цій статті послуговуємося терміном римоформа в такому самому значенні, як і в праці А. А. Бурячка та І. І. Гурина [Бурячок 1979: 12].

Дані словників рим можуть бути використані для встановлення меж рими, адже її розуміння як кінцевого суголосся (“краєгласія”) залишилося в минулому. Під пером поетів, що тонко відчувають слово, рима вплітається в загальну звукову канву вірша, заглиблюючись у рядок. Існує теоретичне обґрунтування так званої переднаголошеної рими [Минералов 1976: 58]. Індивідуальний поетичний слух письменників різний, отже, діапазон римування може бути ширшим або вужчим – від ледь помітної схожості до звукової тотожності. На думку М. Л. Гаспарова, якби злити воедино фактичні словники рим багатьох поетів, то вийшов би перелік слів, “де все римувалось би з усім (принаймні в межах слів з певним наголошеним голосним)” [Гаспаров 1995: 5], тому для виконання цього завдання більше, ніж загальномовні словники рим, придатні авторські словники рим – одного поета чи поетів певного періоду. Зіставивши авторські римарії, можна було б розв’язати й інші літературознавчі та лінгвістичні завдання: **описати історію розвитку рими та систем римування; встановити відповідність між характером рими і літературним жанром; дослідити індивідуальні стилі поетів**. Використання фоностилістичних засобів – важливий складник індивідуального авторського стилю. Знаючи індивідуальну систему римування, можна, наприклад, визначити авторство вірша.

Кожен поет намагається зробити свою риму унікальною, оригінальною, удаючись до різних способів – римування одного слова з кількома (складена рима): *чи в Хрещатика є Хрещатиця? / аніжодної туга в камені / тільки й зустрічі попрощатися / самота моя заважка мені* (О. Мамчич); загальної назви із власною: *Доц допався до вікна. / І від нього вже – ні кроку. / Я читаю допізна / Ісікаву Такубоку* (І. Жиленко); слів, що є маркованими за часовою, нормативною, стилістичною тощо ознакою: *З бусурменського лакомства / Жовті піски схоронять... / Що ж ти, серце, розплакалась, / Одягнувши корону?* (О. Забужко). Отже, **словник рим дає матеріал для широкого спектру лексикологічних досліджень**. Нерідко спосіб збагачення рими – творення нових слів; зафіксовані в римарії, вони можуть стати об’єктом **неологічних досліджень**:

Підростають лопухи

Біля хати.

Ой, які ті лопухи

Лопухаті.

Посварились через них

Два хлопчиська –

В кого вищі,

В кого ширші

Лопушицька [Ряст 2003: 10].

Іноді ж виявляється, що, попри все розмаїття авторських стилів, у віршах різних поетів трапляється та сама римова пара. **Авторські словники рим можуть допомогти виявити типові римові пари**, характерні для певної епохи, наприклад, для поезії ХХ століття *яблуко – я блукав (яблука – я блукав)*: *Я хочу бути терпким, як яблуко, / зелене яблуко з твоїх садів, / Червоноградцино, де я блукав, / Це при дорогах я сидів* (Л. Первомайський);

Вірші пишу, наче ловлю / Сиві осінні яблука. / Хто ми і звідки? / Падає зірка у хвойний шум, / Де безпросвітно я блукав (І. Павлюк); *А я блукав, а я блукав / На вістрі тиші. / Летіли сонні яблука / В колишнє* (В. Мордань); *Домівкою пахнуть антонівські яблука, / гукають у юність – до саду й ріки. / Припрошують спогадом: деś там і я блукав, / приносив плоди тобі, наче зірки* (В. Романовський); *Україну – тополину: Вона приходить здалеку до мене / І шелестить до мене під вікном, / Щоб повертався я на Україну / Плугами чорнокрилим орать, / І тополята в полі поливать, / І поливати землю тополину* (М. Вінграновський); *Закохався в Україну / Я з маленьких літ. / В рідну мову тополину, / У вишневий цвіт* (І. Олексенко). Маючи словниковий матеріал, можна буде глибше **дослідити** і розмежувати (або ж установити їх тотожність) **такі явища, як римова норма і банальна рима**.

Одна з вагомих причин повторюваності римових пар лежить у сфері семантики. Д. С. Самойлов у “Книзі про російську риму” ужив поняття “звукосмисл”, стверджуючи, що “рима є тим елементом вірша, де звук і смисл неминуче сходяться і перебувають в єдності” [Самойлов 1973: 6]. Справді, зв’язок між лексемами *Україна* і *тополинний* (римова пара *Україна – тополина*) умотивований сприйняттям тополі як атрибуту типового українського краєвиду [Жайворонок 2006: 600]. **Документовані ілюстрації словника рим допоможуть виявити смислові нюанси рими, дадуть дослідникові матеріал для розв’язання актуальних фоносемантичних і фоностилістичних проблем, наприклад, співвідношення рими і паронімічної атракції**. У цьому питанні серед науковців немає однастайності. На думку більшості, “позиція рими вважається слабкою для атракції, оскільки цей версифікаційний засіб не зумовлює встановлення фоносемантичних відношень” [Сюта 2012: 83]; А.П. Критенко вважав же, що “рими – найпоширеніший спосіб стилістичної атракції паронімів” [Критенко 1974: 17]; хоча навіть прибічники відмови римованим словам у статусі атрактантів указують, що “до експериментальних, без сумніву, належить і спроба поєднати паронімічну атракцію із внутрішньою римою” [Бірюкова 2002: 33], але ж і в позиції кінцевої рими встановлюються відповідні відношення, що доводить вірш Ліни Костенко:

Ми хочем тиші, хочем храмів.

Ми хочем музики й садів.

*А всі залежимо від хамів,
від хрунів, хряків і вождів.*

Ми всі залежимо від хамів!

Від їхніх кланів і сваволь.

*У нас немає наших храмів,
у нас немає наших доль.*

Нас убиває їхній атом.

А їх все більше, їх орда.

*Ми що не виборем, то втратим,
і в цьому вся наша біда [Костенко 2011: 31].*

Пароніми *храми – хами* розташовані в кінці рядків, тобто критерій мікроконтексту в цьому випадку застосовувати не можна, але завдяки дво-

разовому повторенню вони не залишаються непоміченими і, безперечно, є атрактантами, вступаючи в антонімічний зв'язок. Зауважимо, що повторення рими *храмів – хамів* є відносним повторенням, адже перший раз це *храмів – хамів*, а вдруге – *хамів – храмів*. Друга строфа міняє смислові акценти: *храми* – духовність відходить перед бездуховністю – *хамами* на другий план, таким чином заперечуючись самим порядком слів у римовій парі.

Крім означених завдань, **словник рим уможлиблює граматичні дослідження (частиномовне дослідження слів, що римуються, синтаксичні зв'язки між ними тощо). Виявлення типових кінцевих частин слова пов'язане з програмним опрацюванням мови.**

Отже, римарії, виконуючи суто практичні завдання і слугуючи джерелом для пошуку римованих слів, містять цінний матеріал для літературознавчих та мовознавчих досліджень. У зв'язку з цим римографія має широкі перспективи, тому актуальним є узагальнення та систематизація засад укладання словників рим, а також робота над укладанням авторських римаріїв.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

ОСУР – Онлайн словник українських рим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rhymester.org/>

РУ – Рими України: Енциклопедія українських рим (перший комп'ютерний словник точних і неточних українських рим) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rhymy.in.ua/>

СР – Караванський С. Й. Словник рим української мови, укладений як лінгвографічна модель формального нагромадження звукових сигналів мовним центром людини. – Львів: БаК, 2004. – 1024 с.

СУР – Бурячок А. А., Гурін І. І. Словник українських рим. – К.: Наукова думка, 1979. – 338 с.

ЛІТЕРАТУРА

Бірюкова 2002 – Бірюкова О. О. “...Слово поетичне, не патетичне” (Про семантизацію звукової форми слів у поезії Е. Андіївської та Б. Бойчука) // *Культура слова*. – 2002. – Вип. 61. – С. 30–34.

Бурячок 1979 – Бурячок А. А. Вступ // Бурячок А. А., Гурін І. І. Словник українських рим. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 7–16.

Гаспаров 1995 – Гаспаров М. Л. Предисловие // Федченко С. М. Словарь русских созвучий: Около 150 000 единиц. – М.: Русские словари, 1995. – С. 3–6.

Дем'янюк 2009 – Дем'янюк А. А. Переклад із лінгвістичної та психологічної точок зору // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 19. – С. 161–173.

Діброва 2004 – Діброва С. М. Передмова // Діброва С. М. Словник рим Т. Г. Шевченка. – Сімферополь: Видавництво “Доля”, 2004. – 144 с.

Жайворонок 2006 – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

Іващенко 2006 – Іващенко В. Л. Проспект “Словника співзвучних слів української мови” // *Лексикографічний бюлетень*. – 2006. – Вип. 14. – С. 4–13.

Караванський 2004 – Караванський С. Й. Передмова // Караванський С. Й. Словник рим української мови, укладений як лінгвографічна модель формального нагромадження звукових сигналів мовним центром людини. – Львів: БаК, 2004. – С. V–XX.

Костенко 2011 – Костенко Л. Мадонна перехресть. – К.: Либідь, 2011. – 112 с.

Критенко 1974 – Критенко А. П. Паронимия и ее роль в языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1974. – 25 с.

Минералов 1976 – Минералов Ю. И. Фонологическое тождество в русском языке и типология русской рифмы // *Studia metrica et roetica: ученые записки Тартуского государственного университета.* – 1976. – Вып. 396. – С. 55–77.

Мовчун 2005 – Мовчун Л. В. З теорії та практики створення римаріїв // *Лексикографічний бюлетень.* – 2005. – Вип. 11. – С. 23–29.

Павличко 1979 – Павличко Д. В. В глибини слова // Бурячок А. А., Гурин І. І. *Словник українських рим.* – К.: Наукова думка, 1979. – С. 5–6.

Ряст 2003 – Ряст Ю. Яворовий дощик: Вірші для отаких, такеньких і отакісіньких. – К.: ПВП Задруга, 2003. – 46 с.

Самойлов 1973 – Самойлов Д. С. Книга о русской рифме. – М.: Художественная литература, 1973. – 277 с.

Словник.нет – Словник. нет: форум [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.forum.slovnuk.ua/index.php?showtopic=48>

Сюта 2012 – Сюта Г. М. Фоностилестична норма в українській поетичній мові другої половини ХХ століття // *Мовознавство.* – 2012. – № 3. – С. 80–87.

Zgusta 1971 – Zgusta L. *Manual of Lexicography.* – Praha: Academia, 1971. – 360 p.

Larysa Movchun

THE LEXICOGRAPHICAL RESEARCHES OF RHYMEFORMATIVE ASPECT OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

The applied and scientific necessity of the rhyming dictionaries is outlined. This type of dictionaries is used as a source of rhymes for the wide circle of users, poets, and translators. The other purpose consists in literature and linguistic researches. For this purpose the authorial dictionaries are frequently compiled in addition to the general dictionaries. The structure of the mentioned dictionaries is more compound since they contain information about classification signs of the rhymes. The material presented in the rhyming dictionaries is useful for researches in the rhyme theory and history, phonosemantics, stylistics, lexicology, grammar, etc, thus rhymography seems to be perspective trend in lexicography.

СИНОНІМІЧНИЙ РЯД ІЗ ЗНАЧЕННЯМ ‘ДУМАТИ’ У СЛОВНИКАХ І В ХУДОЖНІХ ТЕКСТАХ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Синонімічний ряд із значенням ‘думати’ у загальномовному словнику репрезентовано значною кількістю дієслів та дієслівних словосполучень. Кількісне і якісне розгалуження цього синонімічного ряду зумовлене важливістю антропоцентричного сегмента в мовній картині світу. Мисленнєва діяльність як неодмінна ознака, властивість людини становить важливий складник художньої моделі світу, вербалізованого буття людини.

Об’єктом дослідження є зафіксовані в текстах І. Нечуя-Левицького дієслова-синоніми на позначення мисленнєвої, розумової діяльності людини. Предмет дослідження – зіставлення дієслівних синонімів у загальномовних словниках і в текстах письменника, причому в тлумачному і синонімічному словнику вибрано ті значення дієслів, які проілюстровано слововживанням автора.

У художніх текстах І. Нечуя-Левицького функціонально вагомою є група дієслів із значенням ‘думати’. Найчастотніше в цій групі однойменне дієслово, яке в мовотворчості І. Нечуя-Левицького вживається 1517 разів. До частотних слів художньої мови письменника належать також лексеми *подумати* (579), *кмітити* (66), *метикувати* (21), *поміркувати* (21) та ін.

Простежмо синонімічні відношення, які виявляються між дієсловами із загальним значенням ‘думати’, що їх використовує І. Нечуй-Левицький.

Показова для індивідуального стилю І. Нечуя-Левицького група дієслів-синонімів із значенням ‘думати – бути зайнятим думками про когось-щось’. Ця група представлена стилістично нейтральними лексемами *думати*, *подумати* та розмовними словами *кмітити*, *метикувати*. Тлумачний і синонімічний словники у відповідних ілюстраціях: – *Та то, мамо, ви думаете за батька, то він вам і сниться*, – сказала Любка (І. Нечуй-Левицький; СУМ II: 435) (таким і наступним подібним посиланням позначено приклади використання ілюстрацій із текстів І. Нечуя-Левицького); – *Нема тобі чого думати та гадати. Гаятись тепер небезпечно... їдь і не сперечайся!* (І. Нечуй-Левицький; СС I: 476); *Подумав він, почувався, пішов до комори* (І. Нечуй-Левицький; СУМ VI: 761); *Сіла вона та й кмітить; вона сподівалась, чи не над’їде хто та підвезе її до другого села* (І. Нечуй-Левицький; СУМ IV: 195); *Сижу [сиджу] було на призьбі та метикую, прибираючи струну до струни, голос до голосу* (І. Нечуй-Левицький; СУМ IV: 689).

У Словопоказчику до творів письменника названий синонімічний ряд реалізований ще й такими лексемами, як *гадати*, *міркувати*, *розмірковувати*, *мислити*, *роздумувати*. Найбільшу увагу серед названих слів І. Нечуй-Левицький виявляє до дієслів *гадати* та *міркувати*. Так, зі значенням ‘думати’ слово *гадати* в лексиконі автора фіксується 62 рази, а *міркувати* – 38. Що ж до лексем *розмірковувати*, *мислити* та *роздумувати*, то в мові творів

письменника їх відповідно 4, 3 і 2. Напр.: *Харитон Кирилович поклав свою повну долоню на стіл і почав молотить одним пальцем по столі: то був знак, що він щось думає та гадає* (“Над Чорним морем”); *Дідова гадка була для Мотуза вигодою, але він все ще думав та міркував: він трохи не йняв віри гостроязиким та балакучим людям* (“Старі гультяї”); *Народ починає міркувати та митикувати* [метикувати] *потроху про всяку всячину часом безглуздо й смішно, а часом влучно та розумно, що з дива тільки очі витріщили* (“Неоднаковими стежками”). Наведені контексти демонструють характерну ознаку індивідуального стилю письменника – парне вживання дієслів-синонімів, які урізноманітнюють стиль і підсилюють названу динамічну ознаку. Розгляньмо також контексти уживання дієслів *розмірковувати* та *роздумувати*: *Вона зирнула по чималому кабінеті й розмірковувала, де б було догідніше поставити двоє ліжок для гостей, коли в школі не буде зачасу поприбирано [...]?* (“На гастролях в Микитянах”); – *Добре, – промовив ректор, роздумуючи [...]* (“Хмари”).

Для дієслівної синоніміки І. Нечуя-Левицького показове широке використання сталих, фразеологічних сполучень, які своїм змістом дорівнюють слову. Так, наприклад, до синонімічного ряду із головним значенням ‘**думати – бути зайнятим думками про когось-щось**’ входить словосполучення *мати на думці*, яке, до речі, у художніх текстах письменника уживається 5 разів. Пор.: *Сватать Саню він і в голові собі не покладав, бо мав на думці тільки трохи пожартувати, намиливатись нею та вже потім за сватання поміркувати* (“Над Чорним морем”). Поряд із усталеним висловом *мати на думці* в наведеному контексті функціонує ще одне фразеологічне сполучення *і в голові собі не покладати*, загальнономовна семантика якого теж пов’язана з означенням мисленнєвої діяльності людини (пор.: **І в головах (в голові) [собі] не покладати** – і не думати, і в гадці не мати (СУМ VII :27)). На позначення процесу думання у творах І. Нечуя-Левицького актуалізовано й інший вислів *розкидати думками та мріями* – варіант широко вживаного в народнорозмовній мові фразеологічного звороту *розкидати думками*. Пор.: *Мелася почала розкидати думками та мріями широко й високо* (“Неоднаковими стежками”).

За нашими спостереженнями, значно доповнили б виділену в Словнику синонімів семантичну групу із загальним значенням ‘**думати**’ лексично зв’язані словосполучення *пробігати у думках, перебігати думками*, які в тлумачному словнику проілюстровано міні-текстами І. Нечуя-Левицького. Напр.: “*Чи готувати їм вечерю, чи ні?*” – *пробігало в думці Сусани Уласівни* (І. Нечуй-Левицький; СУМ VIII: 119); *Він.. перебіг думками давню історію й зауважив скрізь культурний широкий розвиток через просвіту, через знання науки* (І. Нечуй-Левицький; СУМ VI: 126).

Синонімічний ряд із домінантою *обдумувати*, що має значення ‘**у думках перебирати, всебічно оцінювати що-небудь**’, у текстах І. Нечуя-Левицького репрезентують стилістично нейтральні лексеми *обмірковувати, роздумувати* та розмовні – *мудрувати, додумувати*. Таких дієслів у художній мові письменника небагато: 4 дієслова *обмірковувати*, 4 – *мудрувати* і 2 – *роздумувати*. Лексему *додумувати*, яку автор використовує лише

один раз, фіксуємо в контексті, де і дієслово *додумувати*, і семантично пов'язаний із цим словом іменник *думи* вживаються на означення внутрішнього стану людини, пор.: *О. Артемій не додумав своїх широких дум* (“Поміж ворогами”). Зауважмо, що до Синонімічного словника в наведений дієслівний синонімічний ряд не потрапило дієслово *передумувати*. Для І. Нечуя-Левицького це слово частотне, у його художніх творах у значенні ‘обдумувати все або багато чогось’ воно вживається 26 разів, пор.: *Другого дня після балу Ольга все передумувала, що бачила на балу, і кого бачила, і яких паничів, і яких дам, і як були убрані ті дами* (“Хмари”); *Настя виграла на фортеп'яні усякі фантазії, а мати ходила по залі, слухала музику й передумувала все своє життя, свої радощі й свої пригоди* (“Старосвітські батюшки та матушки”). До речі, в тлумачному словнику як ілюстрацію до дієслова *передумувати* використано приклад І. Нечуя-Левицького: *І жаль їй було сина, і якось чудно було, як почала вона передумувати, що він говорить з нею, який він був* (І. Нечуй-Левицький; СУМ VI: 178).

У синонімічному ряду ‘*думати*’ семантична група ‘*почати зосереджено, глибоко думати*’ представлена лексемою *задумуватися*. В мові І. Нечуя-Левицького це слово частотне: зафіксовано 24 відповідних слововживання. Тому зовсім не випадково в тлумачному словнику до цієї лексеми наведено приклад із текстів письменника, пор.: – *Не задумуйсь, дочко, задалегідь! Тобі саме гулять та співати, та танець виводить, а не думи думать* (І. Нечуй-Левицький; СУМ III: 117).

Серед синонімічних дієслів зафіксовано групу із значенням ‘*прийти до думки, задуму щось зробити*’. У словникових ілюстраціях із творів І. Нечуя-Левицького це назви *надумати, надумуватися*. Напр.: *Батько з сином думав, думав, де б то взяти грошей, і надумав продати кабана* (І. Нечуй-Левицький; СУМ V: 82); *Кайдашиха надумалась піти до священика й просити його, щоб він освятив хати* (І. Нечуй-Левицький; СУМ V: 82; СС I: 526). Обидва слова в мові письменника досить поширені – *надумати* вживається 28 разів, а *надуматися* – 19. Їхня стилістична функція – уточнення і підсилення значення попередньо вжитих дієслів або фразеологічних словосполучень, що характеризують мисленнєву діяльність людини. Пор.: *Думала вона, голову ламала, і надумала справить йому чудовий дорожній ручаний саквояжик [...]* (“Неоднаковими стежками”); *В Бонковського була думка встати й розпрощатись, але він [...] надумавсь таки зостатись на вечерю, бо йому хотілось їсти* (“Старосвітські батюшки та матушки”).

І в наведених прикладах І. Нечуя-Левицького, і загалом у його слововживанні помічаємо виразну тенденцію урізноманітнювати мову автора не лише синонімами-дієсловами, а й близькими до них фразеологічними зворотами. На явище розширення синонімічних рядів за рахунок фразеологізмів звертав увагу Л. С. Паламарчук, досліджуючи мову художніх творів М. Коцюбинського: “Щоб відтінити напруженість акту мислення персонажа, що старається зрозуміти чи розв’язати важке питання, яке турбує його, автор вдається до розмовного звороту “*ламати голову*”” [Паламарчук 1957: 22].

У Словнику української мови в 11-ти томах подано таке тлумачення названого звороту: **голову ламати** – намагатися зрозуміти що-небудь; ви-

рішувати складне питання (СУМ II: 110). У художніх текстах І. Нечуя-Левицького зафіксовано лише три випадки вживання цього фразеологізму саме з таким загальнономовним значенням: – *Щось є! Щось трапилось, але що таке, то я й сама добре не вгадаю, – аж ламала собі голову писарша, – передніше колись приймали нас добре, аж цілувались, а тепер трохи не одвертаються* (“Поміж ворогами”); – *А ми думали, думали та з дива аж голову ламали, хто б то вкрав улика, та ще й не дуже важкого!* (“Ласий до меду парубок”).

Окремий ряд синонімів із значенням ‘роздумуючи, обмірковуючи, зробити певний висновок’ у художніх текстах І. Нечуя-Левицького репрезентовано стилістично нейтральною лексемою *постановити* та розмовними лексемами *навертатися, заповзятися*. Найпоширенішим словом у цьому ряду є дієслово *постановити*. Словопоказчик мови художніх творів І. Нечуя-Левицького засвідчує 48 уживань названої лексеми. До речі, саме вона становить стрижневе слово відповідного синонімічного ряду в Словнику синонімів, напр.: *Через день після приїзду постановили справити весілля* (І. Нечуй-Левицький; СУМ VII: 369). Пор. також: *Одначе вони не поїхали за ті гроші, а пішли пішки і гроші постановили пропити дорогою, ще й товаришів-богомольців напоїти* (“Хмари”); *А Радюкові так хотілось спитать в Ольги, як вона постановила, як вона надумалась і на чому стала?* (“Хмари”). Як бачимо, останній наведений приклад демонструє характерне для ідіостилю І. Нечуя-Левицького явище ампліфікації близьких за змістом дієслів *постановити, надуматися*. Зауважмо, що в цьому значенні лексема *надуматися* в творах І. Нечуя-Левицького вживається 9 разів. Пор.: *Дайте мені час надуматись, порадитись, — сказала Саня* (“Над Чорним морем”); *Довго міркувала баба і, нарешті, надумалась* (“Біда бабі Палажці Солов’їсі”). Що ж до дієслів *навертатися* і *заповзятися*, то їх у художніх текстах письменника порівняно небагато, у значенні ‘роздумуючи, обмірковуючи, зробити певний висновок’ кожне з них вживається лише двічі. Напр.: *Старий батько доказував, що в її замірах нема нічого путнього, практичного, що це одні примхи старих паннів Матушевських, котрі не знають, де дітись з нудьги, і навратились буцімто робить якесь діло, а справді вони тільки з нудьги шукають собі якоїсь розваги [...]* (“Неоднаковими стежками”); *Фанатик Сигізмунд III заповзвся зовсім зломити православну віру і навернути народ і духовенство до католицтва, спольщити Україну доостанку* (“Князь Єремія Вишневецький”).

Група дієслів-синонімів із значенням ‘додуматися’ у міні-текстах І. Нечуя-Левицького, які репрезентує загальнономовний словник, представлена стилістично нейтральною мовною одиницею *доміркуватися*. Напр.: *Гості міркували і не могли доміркуватись, з якої це причини благочинна видала таку багату вечерю* (І. Нечуй-Левицький; СУМ II: 363). У художніх текстах письменника, крім цієї лексеми, зафіксовано з відповідним значенням дієслова *додуматися, дометикуватися*, причому останнього дієслова не фіксують ні тлумачний словник, ні словник синонімів. Це продуктивне утворення за моделлю: *думати – додуматися, метикувати – дометикуватися*. Пор.: [Солодкевич]. *От тобі на! Це той скажений бондар під-*

мовив її. Вона б сама до цього **не додумалась**. Що ж тепер робити? (“На Кожум’яках”); Антін ще **не дометикивався** до того, щоб говорити про дівчат по-італіянській, але на червоному виду та в страшних лютих чорних очах виграйвця він прочитав страшне чужоземське слово – *wendetta* (помста) (“Українські гумористи та штукарі”). Характерно, що в конкретних контекстах слова *доміркуватися*, *додумуватися*, *дометиковуватися* ужито з заперечною часткою *не*. Це одна з індивідуальних особливостей стилю І. Нечуя-Левицького – використання частки *не* для інтенсифікації семантики дієслівної ознаки.

Семантично наближені до дієслів-синонімів з домінантою *додумуватися* лексичні одиниці *зрозуміти*, *утямити*. У СУМі вони проілюстровані прикладами із творів І. Нечуя-Левицького і означають ‘правильно сприйняти зміст, значення, суть чого-небудь’. Пор.: *Ястишембський звелів наймитові Микиті заперти браму й нікого не пускати у двір; але Микита зрозумів так його слова, щоб не пускати тільки чужих* (І. Нечуй-Левицький; СУМ III: 713); *Молодиця не вміла до пуття спекти хліб та паляниці. Баба Зінька показала їй раз-другий, і розумна.. Соломія швидко **втямила** цю хазяйську справу* (І. Нечуй-Левицький; СУМ X: 525).

Словопоказчик мови художніх творів письменника фіксує ще й такі дієслівні синоніми із значенням ‘зрозуміти’, як *збагнути*, *втямити*, *второпати*, *зміркувати*, *стягнувати*. Найчастотніше серед названих слів стилістично марковане, розмовне дієслово *втямити*, яке в текстах І. Нечуя-Левицького у значенні ‘зрозуміти щось, осягти суть чого-небудь’ уживається 101 раз. Пор.: *Цілий день вона не змогла ні читати, ні діла робить: брала в руки книжку, читала й не могла **втямити** ніякісінької фрази, бралась за роботу, хотіла шити – робота не йшла* (“Над Чорним морем”). Нейтральне дієслово *зрозуміти* – це також одне з частотних слововживань (50) І. Нечуя-Левицького. Пор. деякі контексти уживання цієї лексеми: *Воздвиженський зрозумів, що треба йти на мир, що Марта зробить те, що хоче, й буде поти коверзувать і глузувать з його, поки її воля* (“Хмари”); *Вона в одну мить зрозуміла, що Комашко приносить для неї велику жертву й більшої не може принести* (“Над Чорним морем”). Розмовне *второпати* та стилістично нейтральне *збагнути* використовує І. Нечуй-Левицький значно рідше, відповідно кожне з них має таку кількість слововживань – 18 і 6. Що ж до конкретного вживання діалектних слів *зміркувати* і *стягнувати*, то до лексеми *зміркувати* письменник звертається лише один раз, а до *стягнувати* – 12 разів. Причому останнє дієслово у Словнику української мови не проілюстроване, тому лексикографи мають змогу поповнити загальнономовний словник відповідними авторськими контекстами: *Артисти здатні **стягнувати**, що гарне, а що погане* (“На гастролях в Микитянах”); *Дядько зараз **стягнував**, що то був жарт, і його лайка десь далеко вже гуде позад нас за стовпом куряви* (“Українські гумористи та штукарі”).

Синонімічну групу ‘*мріяти – поринати в мрії, думати про здійснення чого-небудь бажаного*’ у мовотворчості письменника представлено стилістично нейтральними дієсловами *марити*, *гадати*, *фантазувати*. Найпоширенішим словом, до якого вдається автор, коли потрібно відтво-

рити процес думання персонажа про що-небудь бажане, є дієслово *марити*. У художніх текстах письменника воно вживається 36 разів у значенні ‘мріяти’ та 3 рази у значенні ‘весь час думати й говорити про когось, щось’. Пор.: *Поетичний на вдачу, він усе **марив** за далекі південні теплі краї: йому снились і привиджувались уявки пальми та магнолії десь на берегах синього моря* (“На гастролях в Микитянах”); *Це ж скрізь так пороблено коло багатіших дач у Петергофі й у Павловську. Отоді б і мені було шкода кидати свою оселю, – так **марила** жінка на петергофський лад* (“Гастролі”). Дієслів *гадати* і *фантазувати*, що мають значення ‘мріяти’, у І. Нечуя-Левицького небагато, в його художніх творах зафіксовано 6 випадків уживання слова *гадати* та 2 випадки – *фантазувати*. Напр.: *О ви, зяті мої, умірозуми! Чи я ж [...] **гадав** мати зятів таких розумних, ще й професорів?* (“Хмари”); *Балабушиха, як звичайно, походжала по залі й **фантазувала**, курячи папіросу* (“Старосвітські батюшки та матушки”).

Слововживання І. Нечуя-Левицького відбиває загальнономовний словник, ілюструючи відповідні значення синонімів міні-текстами: *Олеся все **марила**, як то вона буде їздити на баскому, гусарському коні, а Казанцев її вчитиме* (І. Нечуй-Левицький; СУМ IV: 627); – *Чи про такі очі я **гадала**, як вас [рушники] під калиною вишивала, – подумала Лукина* (І. Нечуй-Левицький; СУМ II: 10); *Терлецький ходив по світлиці й **фантазував*** (І. Нечуй-Левицький; СУМ X: 560). Словникові ілюстрації з творів І. Нечуя-Левицького фіксують розмовне дієслово *розфантазуватися*, напр.: *Терлецький **розфантазувався** й почав пригадувати давні вірші й складати свої, але дуже недоладні* (І. Нечуй-Левицький; СУМ VIII: 848). У значенні ‘почати надмірно фантазувати’ виділене дієслово трапляється в художніх текстах письменника лише двічі.

До групи дієслів із значенням ‘мріяти’ належать також лексеми *намаритися*, *помарити*, *погадати*, у семантиці яких наявний значеннєвий темпоральний компонент, пор.: *намаритися* – ‘багато, досхочу помріяти’, *помарити* – ‘марити якийсь час’, *погадати* – ‘гадати, думати якийсь час’. Зазначену семантику наведених слів реалізують такі авторські міні-тексти в загальнономовному словнику, а також слововживання в художніх текстах: – *Набалакався та **намарився** з Павлом Антоновичем так, що аж у горлі посохло, аж чаю знов забажалось, – сказав гість* (І. Нечуй-Левицький; СУМ V: 125); *Помаривши хвилину, він знов узяв книжку в руки й хотів читати, але тільки очі його бігали по папері* (“Хмари”).

Аналіз дієслівного синонімічного ряду зі значенням ‘думати’ у текстах І. Нечуя-Левицького показує, що письменник намагається найточніше передати мисленнєву діяльність персонажів, тому дієслова-синоніми із значення ‘думати’, а також фразеологізми з відповідним значенням часто на низуються в одному висловленні, уточнюючи зміст один одного. Напр.: – *А мені здається, що панна, коли вона хоч трохи путня, таки зугарна й **погадати, подумати головою, і пожити серцем, помарити гулячою мрією** і часом інколи й **погадати** про сукні та стрічки, як ви кажете, – сказала Люцина* (“Причепа”).

Процеси думання, мріяння, фантазування письменник передає фраземами, метафоричними словосполученнями. Такі авторські образні слово-

вживання фіксує і загальнономовний словник, напр.: *Вона глянула на верби, на вишині, на городи, й перелетіла думкою у батьків садок* (І. Нечуй-Левицький; СУМ VI: 216); *Білий світ ще ясніше розлився по лісі, фантастичний синюватий світ тривожив фантазію, будив мрії в гарячому серці* (І. Нечуй-Левицький; СУМ X: 254).

Значення ‘зародження думки’ передають синонімічні вислови *виникає думка (картини), наклюовувалась думка*. Вони зафіксовані в міні-текстах І. Нечуя-Левицького: *Згадки пішли за згадками, картини стародавнього життя виникали одна за однією* (І. Нечуй-Левицький; СС I: 185); *Він вже давненько любив Настусю, і в його вже наклюовувалась думка її сватати* (І. Нечуй-Левицький; СУМ V: 107). У цей синонімічний ряд органічно вписується народнорозмовний вислів *лізти в голову*, який у тлумачному словнику проілюстровано прикладом із творів І. Нечуя-Левицького, пор.: *Ті грішні думки все чогось настирливо лізли йому в голову* (І. Нечуй-Левицький; СУМ IV: 511). Значення ‘виникати, з’являтися у свідомості’ передано також лексично зв’язаним словосполученням *блиснула в голові думка*. Пор.: *В Мелашки блиснула в голові чудна думка* (І. Нечуй-Левицький; СУМ I: 200).

До синонімів із значенням ‘зародження думки’ в мові І. Нечуя-Левицького належать також словосполучення *з’являється думка, наклюовувалась думка, зароджується думка, зароджується мрія*. Пор. їх уживання у відповідних контекстах: *В його молодій душі чогось з’явилась думка впасти на коліна і поклонитися великій красі людини разом з великою красою неба й землі* (“Хмари”); *Чи знала вона, чи сподівалась вона, що тим легким словом вона вирекла собі смертельний вирік, навела Яся на ту думку, котра тільки наклюовувалась у його в серці? А та думка одначе вже зародилась у його в голові, вже потроху навіть стигла* (“Причеп”); *Не такі думки, не такі мрії зародилися й зміцніли в гордому князяті* (“Князь Єремія Вишневецький”).

Художні тексти – це багате джерело для відбиття в загальнономовних словниках розгалуженої системи синонімічних відношень як між окремими лексичними одиницями, так і між образними словосполученнями, фраземами, що мають спільний семантичний компонент ‘думати’. Метафоричне зображення процесу мислення у всіх його відтінках – характерна ознака ідіостилію І. Нечуя-Левицького. Міні-тексти письменника широко використано в загальнономовних словниках як ілюстрацію лексичної норми української літературної мови.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СС – Словник синонімів української мови: В 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Голвашук та інші. – К: Наукова думка, 2001.

СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

Література

Нечуй-Левицький 1965 – Нечуй-Левицький І. Зібрання творів: [у 10-ти томах]. – К.: Наукова думка, 1965. – Т. 1–9.

Паламарчук 1957 – Паламарчук Л. С. Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 94 с.

Myalkovska Lyudmyla

SYNONYMIC ROW WITH THE MEANING ‘TO THINK’ IN DICTIONARIES AND FICTIONAL TEXTS BY I. NECHUJ-LEVYTSKYJ

The article describes the verbs denoting mental and intellectual human activity lexicalized in dictionaries of the modern Ukrainian literary language and exemplified by quotations from fictional texts by I. Nechuj-Levytskyj. For this purpose, nine lexical-semantic groups of synonymous verbs that have common semantic component ‘to think’ are defined. It was found that the vast majority of synonymic rows included stylistically neutral and colloquial lexical units and idioms. It was also found that in the fictional texts by the writer functionally yielded verbs with the general meaning ‘to think’ were associated with figurative characteristic of the process of thinking of the characters, their mental state, and mood.

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК ЯК СКАРБНИЦЯ ЗНАНЬ ПРО МОВУ, СВІТ ТА ДУХОВНІСТЬ У ПЛОЩИНІ ІНТЕГРАЛЬНОГО МОДЕЛЮВАННЯ

“Скарбницею нашої мови” назвав 11-томний тлумачний словник (СУМ 1970–1980) М. М. Пилинський 1971 р., коли академічний збір слов за щойно почав виходити друком [Пилинський 1971].

Джерелом знань про мову, світ та нашу духовність вважаємо ми цей словник і сьогодні. На його основі створено чимало нових лексикографічних праць, здійснено ряд наукових досліджень. Щодня до нього звертаються ті, хто хоче пізнати мову і світ, відчутти глибинну енергію рідного слова та осягнути велич Божої світобудови. Життєдайність тлумачного словника вічна, як і вічна лексика, ним охоплена, адже в ній закарбована сила духу й творчості народу, його національна самобутність.

Тлумачний словник відображає певний етап у розвитку мови і є основою моделювання картини світу [Караулов 1976; Пешак 1990 та ін.]. Зі словникових статей 11-томного СУМа можемо дізнатися про все: складну будову Всесвіту, місце і роль людини в його освоєнні, системно-структурну організацію мови як засобу пізнання дійсності, збереження знань та передавання їх наступним поколінням тощо. Особливо цінним є ілюстративний фонд словника, адже він містить багаті знання про історію мови і народу, розкриває звичаї та уподобання українців, відображає специфіку культури, духовні та матеріальні надбання і т. ін.

Л. С. Паламарчук зазначав: “Виходячи із концепції Словника української мови, в основу якої покладено засади довідковості й нормативності, авторський колектив прагне подати в ньому все найбільш цінне й перспективне із лексичної скарбниці літературної мови в широких хронологічних межах” [Паламарчук 1978: 127]. Поєднати засади історизму та нормативності в академічному тлумачному словнику лексикографам вдалося за рахунок досконалої метамови, яка включає ряд лексикографічних параметрів, або “квантів інформації” [Караулов 1981: 51], призначених для відображення фонетико-граматичних, змістових, функціонально-стилістичних, хронологічних, словотвірних та інших особливостей слів [Клименко 1986; Пешак 1990]. Інтегральне опрацювання лексикографічних параметрів СУМа уможливило категоризацію знань про світ і мову (за конкретними або сукупними даними, вибраними зі словника), сприяє побудові мовної та концептуальної картини світу, моделюванню динаміки лексики та стабільності граматики, формуванню баз даних для уніфікації норм українського слововживання.

“Академічний тлумачний словник є повним і надзвичайно деталізованим відображенням характеру побудови мовної системи” [Пешак 1999: 54]. Укладачі СУМа насамперед спиралися на теорію знакового характеру мовних одиниць, згідно з якою у словникових статтях чітко розмежовано ліву

(план вираження) та праву (план змісту) частини. Це сприяє дослідженню співвідношення форми і змісту мовних одиниць, систематизації даних про лексико-семантичні та граматичні угруповання слів, вивченню способів номінування, дослідженню внутрішньої форми слів та ін. Згідно з теорією системного упорядкування лексики на основі спільності семантичних, граматичних чи функціональних ознак укладачі 11-томного СУМа використали комплекс родових і видових словникових ідентифікаторів, маркери частиномовних та стилістичних особливостей тощо. Системність слів певних угруповань відображена у словнику за допомогою уніфікованих формул тлумачення (формул-моделей), “в яких шляхом описово-логічного пояснення розкривається значення витлумачуваного слова” [Паламарчук 1978: 134]. Такі формули-моделі придатні для автоматизованого моделювання системно-структурних відношень лексичних одиниць і можуть бути основою укладання нових тлумачних [Тараненко 1996] та ідеографічних [Сніжко 1990; 1995] словників.

“Відобразити лексичний склад мови як складну систему з притаманними їй змістовими, лексико-граматичними, стилістичними зв’язками, в різних типах співвідношень і протиставлень тощо”, – такі завдання ставив Л. С. Паламарчук перед авторським колективом СУМа [Паламарчук 1978: 131]. І, як засвідчують численні мовознавчі дослідження, здійснені за матеріалами 11-томного СУМа, колектив з цим завданням упорався. Здійснилося наукове передбачення керівника проекту, який мріяв про активний розвиток лінгвістичних досліджень на основі тлумачного словника. Л. С. Паламарчук наголошував, що 11-томний СУМ “дає у розпорядження науковців <...> надзвичайно великий і багатогранний лексико-фразеологічний матеріал, який, безумовно, приверне їх увагу і дасть стимул для створення нових досліджень і наукових студій у галузі українського мовознавства, для значного розширення наукових горизонтів україністики” [Паламарчук 1978: 142].

Видання академічного СУМа сприяло активному розвитку системних досліджень лексики та становленню комп’ютерної лексикографії. За матеріалами СУМа вітчизняними мовознавцями була сформована теорія формалізованого аналізу лексики з метою створення українського семантичного словника та формування машинного фонду мови [Клименко 1986; Пешак 1990; 1999; Карпіловська 2003 та ін.].

Електронна версія “Ідеографічного словника українських іменників” [Сніжко 1995] підтвердила можливість перетворення “моделі світу за алфавітом” у модель світу за категоріями пізнання та сферами буття. За допомогою методу компонентного аналізу та методик інтегрального моделювання [Караулов 1981; Кузнецова 1982; Соколовська 1990 та ін.] вдалося з’ясувати, що для вербального опису будови Всесвіту укладачі СУМа використали як найзагальніші поняття (*всесвіт, галактика, космос, макрокосмос, світобудова*), так і ті базові, навколо яких групуються назви звичайних побутових та природних реалій (*палиця, мотузка, ремінь, пояс, мішок, торба, гаманець, голка, цвях, камінь* тощо). Виявляється, що в українській мові ХХ ст. існувало 55 назв палиць, 17 найменувань паличок, 20 назв жердин, 27 – мотузок, 27 – мішків і т. д. Отже, за матеріалами СУМа визначаємо

кожну структуровану ділянку лексико-семантичної системи і вибудовуємо мовну та концептуальну картини світу.

Осмислення ключових понять ДОБРО і ЗЛО, ЩАСТЯ і ГОРЕ, МАТЕРІАЛЬНЕ і ДУХОВНЕ відображене укладачами словника лексико-семантичними та асоціативними групами слів, синонімічними рядами, антонімами тощо. Розлогі ланцюжки синонімів із домінантами РОЗУМ, ДУМКА, ПОВАГА, СПІВЧУТТЯ, ДОПОМОГА та ін. вказують на високу духовність мовців, а синонімічні та варіативні ряди зі стрижневими словами НЕРОБА, ДУРЕНЬ, БАЗІКА, ПРОЙДИСВІТ, ПІДЛАБУЗНИК свідчать про негативні явища у житті суспільства та несхвальне ставлення до них мовців.

Варто зазначити, що багатство синонімічних засобів словника та їх філігранне опрацювання безпосередньо пов'язані з іменем Л. С. Паламарчука, адже на час укладання СУМа він уже мав ґрунтовне лінгвістичне дослідження “Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського” [Паламарчук 1957]. У ньому автор розглядає теоретичні та практичні питання явища синонімії, а в останньому розділі монографії подає цінні відомості про наполегливу та ретельну роботу письменника над синонімічними засобами мови. Батьківське піклування Л. С. Паламарчука про належну долю кожного слова в тлумачному словнику підтверджується також його прагненням створити своєрідні лексичні етюди про ті слова, що є основою образних засобів мови [Паламарчук 1978: 134].

Детально й різноаспектно представлена в тлумачному словнику й українська термінологія. За галузевими ремарками, вживаними в СУМі, можна довідатися про стан науки і виробництва в Україні ХХ ст. Найбільшу кількість спеціальних слів складають міжгалузеві терміни, кваліфіковані ремаркою *спец.*: *акомодация, базис, вакуум, джерело, елемент, епіцентр, ключ, ланка, носій, обмін, опір, поле, поріг, промінь, сегментація, спектр, цукор, частота, щільність, ядро* та ін. Ретельно відображена в СУМі також технічна, медична, анатомічна, ботанічна, сільськогосподарська, лінгвістична, фізична, хімічна, біологічна, математична, геологічна, морська термінологія. Нині систематизація та порівняння термінів, що входять до реєстру СУМа та ВТС, можуть стати основою кодифікації сучасної термінології та базою дослідження взаємодії терміносистем із загальнонавчаною лексикою.

Систематизація знань про світ і мову, представлених у СУМі, дає змогу відчувати енергетику мовотворення та зібрати лексичний матеріал для осмислення духовності нації. За визначенням, поданим у цьому словникові, духовним називають те, що пов'язане з внутрішнім психічним життям людини, її моральним світом, а також досягнення людей, зумовлені спільністю ідей, поглядів, прагнень і т. ін. (СУМ II: 445). В ідеографічному тезаурусі іменників, побудованому на основі СУМа, прагнення української спільноти до ідеалів добра, краси та творчості об'єктивуються лексичними групами з ключовими словами БОГ, РЕЛІГІЯ, ЗВИЧАЇ, ВІРУВАННЯ, ОБРЯДИ, НАУКА, КУЛЬТУРА тощо. Українська мова ХХ ст. має розвинену термінологію мистецтва. В 11-томному СУМі зареєстровано 153 назви музичних інструментів: *арфа, бандура, бунчук, валторна, дрімба, кобза, лютня, решето, ріжок, сопілка, трембіта* та ін.

Сьогодні 11-томний СУМ є серцевиною потужного багатофункціонального лексикографічного проекту “Зведений словник української мови кінця XVIII – поч. XXI ст.”, над яким працюють співробітники відділу лексикології та лексикографії [Козирева 2009]. Укладають зведений словник на основі різножанрових лексикографічних праць: тлумачних (СУМ, ВТС), орфографічних (Орф–94, Орф–09, ВЗОС), історичних (БН, Ж, Я, Гр), перекладних (УНС, УАС), словників нових слів і значень (НСЗ) та ін. У ньому будуть представлені всі частини мови і подана інформація про фонетичні та граматичні особливості лексики, що дасть змогу виявити закономірності розвитку українського лексикону від епохи І. П. Котляревського до нашого часу і зібрати матеріал для вивчення динаміки лексики і динаміки норми.

Концепція зведеного словника (далі ЗС) сформована з урахуванням досвіду російських мовознавців, які під керівництвом Р. П. Рогожникової уклали зведений словник лексики російської мови (СССРЛ 1991). Інформаційна база ЗС української лексики упорядковується за зонним принципом класифікації даних і є відкритою для поповнення новою різноплановою інформацією. У перспективі можливе створення інтегральної лексикографічної системи, здатної надавати лінгвістам і користувачам довідково-нормативні дані про будову й функціонування української лексики. Словникова база такої інтегральної системи стане основою створення нових лексикографічних праць (тлумачних, ідеографічних, граматичних, стилістичних, неологічних, термінологічних та ін.). Поєднання граматичних параметрів зведеного словника з ідеографічними уможливить паралельне укладання нового академічного тлумачного словника та словника семантичного (ідеографічного) типу. Досвід такої роботи, втілений, наприклад, в “Русском семантическом словаре” за ред. Н. Ю. Шведової (РСС 1998–2007). Поповнення бази даних українського зведеного словника інформацією з етимологічних та неографічних праць, словників символів, образів, безеквівалентної лексики та ін. забезпечить дослідників знаннями про роль нашої мови у розбудові етнокультурного та загальнолюдського мовно-інформаційного простору.

Нижче подаємо схему архітекτονіки інтегрального лексикографічного середовища “Українська лексика: історія, структура, функціонування”.

Особливу увагу звертаємо на функціонування блоку “Мовна норма”, адже словники є важливим підґрунтям для формування правил літературної мови. Актуальним нині є визначення мовної норми, сформульоване Л. С. Паламарчуком: “Змістовне, точне і ясне висловлення думки неодмінно пов’язане із дотриманням мовної норми, тобто загальнообов’язковою для усіх носіїв мови системи правил щодо вибору слів, їх сполучень, граматичного оформлення і вимови” [Паламарчук 1978: 60].

Порівняння кількості реєстрових одиниць у різних збірословах відбиває динаміку розбудови словникового складу мови протягом кількох століть та особливості його унормування, а також специфіку певних лексикограматичних категорій. Наприклад, у словнику П. П. Білецького-Носенка (БН) під буквою **З** зареєстровано 583 слова; загальна кількість іменників – 277. Серед них чоловічий рід мають 99 слів, ж. р. – 123, с. р. – 59, спільний рід характерний для 7 лексем, у формі множини зареєстровано 11 слів.

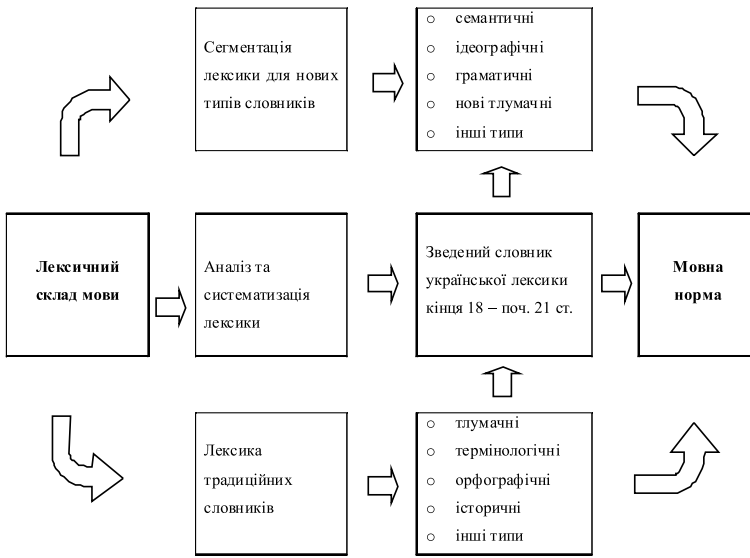

Схема 1. Архітектура інтегрального лексикографічного середовища “Українська лексика: історія, структура, функціонування”.

Загальна кількість іменників у словнику Б. Д. Грінченка (Гр) – 1491, з них ч. р. – 619, ж. р. – 585, с. р. – 274, спільного роду – 50, у формі множини – 86. Зауважимо, що у Словнику Б. Д. Грінченка іменників спільного роду більше, ніж в 11-томному СУМі. За межами академічного видання залишилися слова *затюпа*, *захвойдаха* та деякі інші з досить виразною конотацією. Нормативні назви осіб чоловічого і жіночого (спільного) роду та рекомендації щодо їх вживання в сучасній літературній мові представлені у монографії І. Р. Вихованця [Вихованець 1988], словнику Н. Є. Лозової [Лозова 2007] та ін.

Іменники ч. і ж. (спільного) роду	СУМ	ВТС	Орф-94	Орф-09	ВЗОС	ОЕ	БН	Ж	Гр	Гол	Я	УНС	УАС
забіяка	+	+	+	+	+	+	-	Ч.	-	-	-	Ч.	Ч.
заблуда	+	+	+	-	+	+	-	Ч.	+	-	-	Ч.	+
заброда	+	+	+	+	+	+	-	-	+	-	-	-	Ч.
забрьоха	+	+	-	+	Ч.	-	+	-	+	-	-	-	+
завида	+	+	-	-	Ч.	-	-	-	+	-	-	-	+
заводіяка	+	+	+	+	+	+	-	-	Ч.	+	-	Ч.	Ч.
заводця	-	+	-	-	+	-	+	-	Ч.	-	-	-	Ч.
загнибіда	+	+	+	+	+	+	+	-	+	-	-	-	Ч.
задрипа	-	+	-	+	Ч.	-	-	-	-	-	-	-	+
задріпа	-	-	-	-	-	-	-	Ж.	+	-	-	-	+
зателепа	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	-	-	+
затинака	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+
злюдога	+	+	+	+	+	+	+	Ч.	+	+	-	Ч.	Ч.
знайда	+	+	+	+	+	+	-	Ч.	+	-	-	Ч.	+

Фрагмент таблиці 1. Лексикографічне відображення іменників ч. і ж. (спільного) роду в українській мові кінця XVIII – поч. XXI ст.

У наведеній вище таблиці подані деякі іменники спільного роду та варіанти їх лексикографічного опрацювання. Спостерігаємо таку тенденцію: вітчизняні лексикографи кваліфікують аналізовані слова переважно як іменники спільного роду (знак + у таблиці), а автори словників, виданих за кордоном (УНС, УАС), визначають для них чоловічий рід (буква **ч**). Отже, інтегральне моделювання, здійснюване на основі даних багатьох словників, сприяє систематизації матеріалу про певні категорії слів та способи їх лексикографічного відображення.

Автоматизоване опрацювання даних зведеного словника дозволяє здобути нові знання про активну й пасивну лексику мови та основні напрямки реактивації слів. Зокрема, вдається сформувати групи слів, які залишаються до цього часу лише в одному словнику, та ті, які активізують сучасні лексикографи в Орф-09, ВТС та ВЗОС. Так, зі словника Д. І. Яворницького (Я) не були залучені до наступних лексикографічних праць іменники-локативи (*захолодок, загребля, зарог, заростень*), емоційно-оцінні назви людей (*замелюха* ‘брехун’, *загинайко* ‘той, хто вживає лайливі слова’, *загорюйко, звірогляд*), дієслова (*зароганити, зарешетити*), прикметники (*заярний*), прислівники (*злюба, зуповне, зрадецьки, заходно* ‘клопітно’) та ін. Проте деякі з них зафіксовані в “Етимологічному словнику української мови”: *замелюха* (ЕСУМ 3: 505), *злюба* (ЕСУМ 3: 320), *загинайко* (ЕСУМ 1: 539) та ін. До часів запорізького козацтва повертає нас слово *замашняка*, яким називали здорового, сильного чоловіка. Про це дізнаємося з ілюстративної частини словника Д. І. Яворницького: “То здоровий був народ, оті запорожці, замашняки! Там такий замашняка, що якби він замахнувсь кулаком та вдарив би, то десь би й вола з ніг збив” (Я: 256). Перелічені слова привертають увагу виразною внутрішньою формою. Напевно, тому активізувалося в сучасній мові слово *заповзятець* (Я: 264) для позначення підприємця (Орф-09: 288). Нині воно існує поряд зі словом *завзятець*, яке було зафіксоване в СУМ, ЕСУМ, ВТС, УАС та ін.

Комплексна класифікація даних зведеного словника підводить нас до розуміння поняття лексикографічної синергетики, яку спостерігаємо під час дослідження мовних явищ за кількома індексами одночасно, що є можливим лише в інтегральному середовищі. Аналізуючи сукупну лексику, відібрану за кількома індексами, можемо визначати: а) спільний лексичний фонд кількох лексикографічних праць; б) лексику, представлену лише одним словником; в) лексику, зафіксовану декількома словниками.

Наприклад, спільним лексичним надбанням 11-томного СУМа та Словника Б. Д. Грінченка є 159 прислівників, а на “перетині” Словника Б. Д. Грінченка та ВЗОС нараховуємо вже 192 прислівники. На основі спільного реєстру трьох лексикографічних джерел (БН + Гр + ВЗОС) з’ясуємо, що в сучасній українській мові функціонує більше двадцяти прислівників, які є давніми за походженням і відображені Словником П. П. Білецького-Носенка: *забарно, завдовжки, завжди, завізно, завчас, загодя, задосить, заздалегідь, заледве, заміж, звичайно, звіку, звісно, згола, зірно* ‘зоряно’, *злиденно, змалку, зненацька, знишка, знов, зранку*. Сучасні нормативні словники (Орф-09 та ін.) не реєструють прислівників *згола, зірно, знишка* та

завчас. Отже, запропонована методика ілюструє розвиток цієї категорії слів та визначає напрямки їх нормативного використання.

Зведений словник дозволяє простежити подальшу лексикографічну долю слів, зафіксованих першими українськими словниками, зокрема Словником П. П. Білецького-Носенка. У сучасній літературній мові, як засвідчують матеріали Орф-09, функціонують 278 слів, які були зареєстровані П. П. Білецьким-Носенком. В 11-томному СУМ таких слів 329, а у ВТС – 341. Спільним лексичним фондом словників П. П. Білецького-Носенка, Б. Д. Грінченка, СУМ та ВТС є 264 слова: *завжди, загубити, задрість, запаска, запашиний, запорожець, зарука, засік, заховати, згадати, зброя, звичай, звісно* та ін. Тільки у Словникові П. П. Білецького-Носенка зафіксовано слова: *завдибутність* ‘вічність’, *звизязати* [*звизенжати*] ‘перемагати’, *звоження* ‘знищення’, *зневажець* ‘порушник порядку’, *зіряти* ‘сяяти’, *земноплаз* ‘плазун’ та ін. У декількох словниках (ЕСУМ, Ж, Гр, УАС) представлені лексеми, зафіксовані П. П. Білецьким-Носенком: *згарб* ‘жменя’, *змаза* ‘забруднення’, *збідкати* ‘викликати співчуття’, *збідкатися* ‘пожаліти’ та ін. У словниках сучасної літературної мови цих слів немає.

Таким чином, інтегральна система “Українська лексика: історія, структура, функціонування” дозволяє аналізувати динаміку словникового складу мови та її лексикографічне відображення за матеріалами багатьох лексикографічних праць, різних за типами та хронологією. При цьому провідні позиції системного дослідження лексики залишаються за академічним 11-томним тлумачним словником, адже саме він має потужний апарат лексикографічних параметрів, міцну нормативну базу, укладений з використанням досвіду багатьох лінгвістів, отже, є надійною основою теорії і практики інтегрального моделювання системи знань про мову, світ та національне світобачення.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

БН – Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1966. – 423 с.

ВЗОС – Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. – 896 с.

ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2009. – 1736 с.

Гол – Голоскевич Г. Правописний словник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів: 1994. – 461 с.

Гр – Словарь української мови / За ред. Б. Д. Грінченка. – Т. I–IV. – К., 1907 – 1909.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. – Т. I–6 / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982 – 2012.

Ж – Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Т. I–II. – Львів, 1886.

НСЗ – Нові слова та значення: словник / Інститут української мови НАН України; уклали: Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. – К.: Довіра, 2009. – 271 с. – (Словники України).

Орф-94 – Орфографічний словник української мови / Уклад. С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К.: Довіра, 1994. – 864 с.

Орф-09 – Український орфографічний словник / Уклали: В. В. Чумак [та ін.]; за ред. В. Г. Скляренка. – К.: Довіра, 2009. – 1011 с. – (Словники України).

РСС – Русский семантический словарь: в 6 т. – Т. I–IV / Под общей ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Азбуковник; Ин-т рус. яз., 1998–2007.

СССРЛ – Сводный словарь современной русской лексики: в 2 т. – Т. 1 / АН СССР. Ин-т рус. яз.; под ред. Р. П. Рогожниковой. – М.: Русский язык, 1991. – 800 с.

СУМ – Словник української мови: в 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

УАС – Українсько-англійський словник / Уклад. К. Андрусин і Я. Кретт. – Саскатун (Канада), 1990. – 1163 с.

УНС – Українсько-німецький словник / Уклад. З. Кузеля і Я. Рудницький. – Лейпциг, 1943. – 1494 с.

Я – Яворницький Д. І. Словник української мови. – Катеринослав, 1920. –Т.1 (А-К). – 408 с.

ЛІТЕРАТУРА

Вихованець 1988 – Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.

Караулов 1976 – Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.

Караулов 1981 – Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1981. – 366 с.

Карпіловська 2003 – Карпіловська Є. А. Вступ до комп'ютерної лінгвістики. – Донецьк: ТОВ “Юго-Восток”, Лтд, 2003. – 184 с.

Клименко 1986 – Клименко Н. Ф., Пешак М. М., Савченко І. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики. – К.: Наукова думка, 1986. – 250 с.

Козирева 2009 – Козирева З. Г. Зведений словопоказчик української лексики // Лексикографічний бюлетень: Збірник наукових праць / Відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 31–41.

Кузнецова 1982 – Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – 89 с.

Лозова 2007 – Лозова Н. Є. Складності у визначенні роду іменників (словник) // Лексикографічний бюлетень: Збірник наукових праць / Відпов. ред. д. філол. н., проф. В. Німчук. – К., 2007. – Вип. 15. – С. 134–144.

Паламарчук 1957 – Паламарчук Л. С. Лексична синоніміка художніх творів М. М. Коцюбинського. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1957. – 95 с.

Паламарчук 1978 – Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). – К.: Наукова думка, 1978. – 204 с.

Пешак 1990 – Пешак М. М., Клименко Н. Ф., Карпиловская Е. А. Украинский семантический словарь. Проспект / Отв. ред. М. М. Пешак. – К.: Наукова думка, 1990. – 264 с.

Пешак 1999 – Пешак М. М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики: Монографія. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 200 с.

Пилинський 1971 – Пилинський М. М. Скарбниця нашої мови // Літературна газета. – 27.07.1971.

Сніжко 1990 – Снежко Н. В. Моделирование динамики системно-структурных отношений украинских наименований орудий труда: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1990. – 20 с.

Сніжко 1995 – Сніжко Н. В. Идеографічний тезаурус як модель лексико-семантичної системи (за наслідками автоматизованого аналізу українських іменників) // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 28–35.

Сніжко 2011 – Сніжко Н. В. Актуальні проблеми системного дослідження лексики // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія (м. Київ, Інститут української мови, 12–13 травня 2011 р.) / Відпов. ред. к. філол. н. І. С. Гнатюк. – К., 2011. – С. 532–543.

Соколовська 1990 – Соколовская Ж. П. Проблемы системного описания лексической семантики. – К.: Наукова думка, 1990. – 184 с.

Тараненко 1996 – Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). – К.; Кам'янець-Подільський, 1996. – 172 с.

EXPLANATORY DICTIONARY AS DEPOSITORY OF KNOWLEDGE ABOUT LANGUAGE, WORLD, AND SPIRITUALITY IN PLANE OF INTEGRATED MODELING

The article is devoted to the problems of integrated research of the knowledge about language, world, and spirituality represented in *The Ukrainian Language Dictionary* in 11 volumes (1970–1980). There were defined features of an integrated lexicographic system “Ukrainian language: history, structure, functioning” for organizing lexical material and making dictionaries of a new type including consolidated (the summary word index) and ideographic dictionaries.

ПАРЕМІОГРАФІЯ В КОРПУСНУ ДОБУ: З ДОСВІДУ УКЛАДАННЯ “ЕЛЕКТРОННОГО АНГЛІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА ПРИСЛІВ’ІВ”

Як часто нам доводиться бачити словники прислів’їв і приказок із кількома прикладами сучасного вживання до кожної реєстрової одиниці та ще й із врахуванням варіантів? Навіть в англійській мові, яку називають найкодифікованішою у світі, такі словники можна перелічити на пальцях однієї руки. Річ у тім, що такий підхід до ілюстрування – фантастично клопітна й часозатратна справа.

Наскільки поява електронних мовних корпусів змінила ситуацію в пареміографії? Які нові можливості з’явилися, а що залишається поки що за межами досяжного? Ми спробуємо відповісти на ці питання, спираючись на досвід укладання “Електронного англійсько-українського словника прислів’їв”¹. Стимулом до проекту стала робота над “Англійсько-українським фразеологічним словником” [Starko 2006]², а загалом ідея укладання словника прислів’їв була продиктована браком подібного джерела в сучасному українському словникарстві.

Приступаючи до роботи на двомовним словником прислів’їв, ми врахували здобутки англійських пареміографів. Попри високий ступінь лексикографічного охоплення англійської мови на сьогодні існує лише кілька словників прислів’їв, які спираються радше на оригінальні дослідження англійського мовлення, ніж на реєстр своїх попередників. Нижче подано їх коротку характеристику.

Оксфордський словник прислів’їв Дж. Спід (ODP) – це скорочений та осучаснений варіант фундаментальної праці Ф. Вілсона (ODEP). Перший містить коло тисячі, а другий близько 30 тисяч прислів’їв. Перший словник подає лише ті прислів’я, які, на думку укладачів, побутують у сучасній англійській мові (перевіривши їх у корпусі, ми відкинули лише кільканадцять одиниць), тоді як словник Ф. Вілсона подає величезний масив уже архаїчних одиниць. Прикметно однак, що словник Дж. Спід містить зовсім небагато ілюстрацій із сучасних джерел. В анотації до “п’ятого видання” 2008 року вказано, що укладачка спиралася на Оксфордський корпус англійської мови (OKAM). OKAM – найбільший структурований корпус окремої мови. Він містить близько 2 млрд. слововживань, проте охоплює лише період 2000–2006 років і не є збалансованим.

Словник В. Мідера (DAP) – це фундаментальне дослідження в галузі пареміології, в основу якого покладено тривалі польові дослідження, завдя-

¹ Науково-дослідну роботу з розроблення теоретичних основ та укладання цього словника виконано завдяки гранту Президента України для підтримки наукових досліджень молодих учених (подання 2009 року).

² Проект створення словника отримав підтримку Держдепартаменту США (стипендія ім. В. Фулбрайта) та Європейської асоціації лексикографів EURALEX (грант імені Л. Урданга).

ки чому укладачі змогли навести чимало варіантів поширених прислів'їв та визначити межі їх географічного поширення на території США. Цей словник реєструє близько 15 тисяч прислів'їв та їх варіантів, записаних “з уст народу”, але не подає контекстів вживання.

Видатний словник Б. Вайтинга (MDPS) – це унікальна праця, побудована за принципом “від тексту до словника”: автор-бібліоман десятиліттями власноруч виписував із прочитаних книжок (“легкого читва”, переважно кримінальних романів) прислів'я та їх варіанти. Їх було впорядковано в словник після смерті автора. Ілюстрації охоплюють перші дві третини ХХ століття. Автор зафіксував численні оригінальні варіанти й варіації англійських прислів'їв, однак подані цитати дуже короткі – вони лише фіксують вживання й не показують контекст.

Слідами Б. Вайтинга пішов Грегорі Тітельман – автор словника APS й, до речі, виходець із України. У словнику APS зібрано понад 1600 афористичних висловів, вживаних у США, з яких не всі, однак, можна зарахувати до суто прислів'їв. Перше видання з'явилося 1996 року, а в другому (2000 року) було додано понад 100 гасел й осучаснено ілюстративний матеріал. До кожної заголовної одиниці подано декілька прикладів вживання. Переважна більшість ілюстрацій – з другої половини ХХ століття, особливо 1980-х і 1990-х років. За безумовну чесноту словника APS (рідко подибувану в інших подібних джерелах) слід визнати розлогість багатьох цитат – автор намагався подати достатньо контексту, щоб показати чому і як вжито реєстрові одиниці. У випадку з прислів'ями такий підхід інколи вимагає цитат довжиною в кілька речень. Судячи з передмови, автор протягом 14 років добирав цитати самотужки, переважно з друкованих джерел кінця ХХ століття.

Останнім за часом монументальним виданням в англійській пареоміографії став “Словник сучасних прислів'їв” (DMP), який подає понад 1400 прислів'їв. Під “сучасними прислів'ями” (позірно парадоксальний вислів, за визнанням самих укладачів) мають на увазі прислів'я, що постали не пізніше 1900 року. Такий підхід вразливий із двох поглядів: 1) можуть бути знайдені раніші фіксації; 2) прислів'я могло вийти з ужитку до кінця ХХ століття. Укладачі здають собі справу з першого, але, здається, ігнорують другий. Поруч із традиційними методами дослідження автори використали електронні засоби, зокрема п'ять електронних баз даних публіцистики. Ілюстративні зони заповнено неоднорідно: від фіксації одного-єдиного, першого вживання до уривків тексту в три-чотири розлогіх цитати.

На окрему увагу заслуговує словник СУАП 1985 року – це, по суті, “прислівний мінімум” англійської мови (326 прислів'їв із варіантами, в чернетковій версії було в півтора рази більше), що став результатом 20-річної праці колективу російських дослідників. Вони обрали оригінальні й більш ніж слушні критерії введення прислів'я: реєстрація в більшості пареміологічних робіт англівців – носіїв мови й частотність більше 10 в картотеці укладачів. Частотний підхід дав змогу обрати заголовну форму, а з багатющого текстового матеріалу взято й зафіксовано численні варіанти та трансформації прислів'їв. Щобільше, автори наводили спеціально дібрані з

20-тисячної картотеки увиразнювальні ілюстрації, завдяки яким значення, особливості вживання й конотації прислів'їв можна висувати із самого контексту. З огляду на об'єктивні чинники (картотеку почали збирати 1964 року, західна література просочувалася в СРСР вибірково та з великими затримками) цитатний матеріал СУАП на сьогодні застарів, хоча майже всі описані в ньому прислів'я, як показало наше дослідження, досі вживані.

Відзначимо ще один особливий словник: “Англійські прислів'я” В. Мідера (EP), у якому автор подає коло тисячі найпоширеніших англійських прислів'їв без прикладів вживання, але з короткими німецькими глосами та поясненнями. Добір словникових одиниць має тут суб'єктивний характер (ознак опертя на тексти чи картотеку немає), проте автор – один із найавторитетніших і найдосвідченіших англійських пареміологів – зумів подати досить точну картину функціонування прислів'їв на зрізі кінця 1980-х років.

Повищий огляд увиразнює здобутки й проблеми традиційної англійської пареміографії взагалі та підводить до певних висновків: 1) перевагу варто надавати максимальному опертю на (сучасні) тексти; 2) слід враховувати, але й перевіряти, найкращі результати попередників; 3) кількість англійських прислів'їв, вживаних на сучасному рівні, коливається приблизно в межах 500–2000; 4) найскладніше заповнити зону ілюстрацій, бо прислів'я належать до найрідше відтворюваних у готовій формі одиниць мови, а тому їх важко “виловити” з текстів і ще важче відібрати *сучасні й увиразнювальні* контексти; 5) словники прислів'їв не подають частотності (СУАП лише встановив частотний бар'єр); 6) використання електронних засобів не розв'язує автоматично наявних проблем і потребує виваженої методології.

Із цими міркуваннями ми підійшли до створення “Електронного англійсько-українського словника прислів'їв”, і насамперед перед нами постала проблема обрання електронного текстового ресурсу. Як показує досвід укладання словника ODP, двомільярдний корпус сучасної мови може виявитися недостатнім для знаходження “потрібних” цитат у достатній кількості. У піонерській праці Р. Мун [Moon 1998] досліджено частотність вживання фразеологічних одиниць (ФО), зокрема понад 1200 прислів'їв, у корпусі англійської мови. Авторка показала, що для повноцінного вивчення функціонування ФО в мові потрібні корпуси великого обсягу з огляду на низьку частотність вживань ФО. А для прислів'їв потрібні корпуси ще на порядок більшого обсягу. Далі Р. Мун встановила, що прислів'я та чимало інших типів ФО найчастіше вживають у публіцистичному жанрі [Moon 1998; 1999]. У збалансованому корпусі частотність ФО буде нижчою, і навпаки, в корпусі з переважанням газетних і журнальних текстів вони траплятимуться частіше. Тому навіть двомільярдний корпус із відносно невеликою часткою публіцистики може виявитися замалим.

Для свого дослідження ми використали електронну базу даних “ЛексисНексис Академік” [LexisNexis 2012], яку можна вважати (в широкому сенсі) текстовим корпусом³. Вона постійно поповнюється, тому точний її обсяг встановити неможливо. У роботі [Старко 2006] ми показали, що

² Ми висловлюємо вдячність Нью-Йоркському державному університету в Олбані, США (University at Albany, SUNY) за наданий доступ до бази даних “ЛексисНексис”.

при порівнянні з Банком англійської мови на основі частоти вживання ФО можна було вважати обсяг “ЛексисНексис” еквівалентним 9 млрд слово-вживань станом на 2006 рік. Той самий метод оцінки обсягу корпусу показує, що за період лютий 2006 р. – травень 2012 р. “ЛексисНексис” зріс приблизно втричі. Підкреслимо, що тут ідеться про кількість фіксацій ФО, а не про реальний обсяг корпусу, тобто “ЛексисНексис” має такий обсяг, що в порівнянні з БАМ-ом (обсяг якого в реперній точці відомий) він дає в n разів більше вживань ФО. До того ж, працюючи з “ЛексисНексис”, ми використовували майже без винятку газетні тексти, й наведені оцінкові дані стосуються лише їх. Отже, маємо справу з багатомільярдним корпусом публіцистики, де шанси знайти прислів'я найвищі порівняно з текстами інших жанрів, зокрема художніми.

“ЛексисНексис” є корпусом в тому сенсі, що це збірка задокументованих автентичних електронних текстів. До того ж, доступ до нього відбувається через напрочуд гнучкий інтерфейс із розвинутими пошуковими функціями. Окрім обмежень, що їх можна накласти на обсяг досліджуваних текстів, є також змога пошуку за ключовими словами із заданою відстанню між ними, що особливо корисно при пошуку високоваріативних прислів'їв. Наприклад, відоме англійське прислів'я *An apple a day keeps the doctor away* (Яблуко щодня з'їдати – лікаря на відстані тримати) має численні варіації. Щоб побачити деякі з них, ми задали в пошук “ЛексисНексис” вислів “a day keeps w/3 away”, де “w/3” означає відстань між словами в три позиції. В результаті отримали такі вислови: *Onion a day keeps blood clots away; A glass of wine a day keeps fat away; Omega-3 a day keeps cholesterol away; A fish/egg/worm/chocolate/aspirin a day keeps the doctor away; An apple a day also keeps the dentist away; A pomegranate a day keeps the cardiologist away; An aspirin a day keeps the heart attack / thrombosis away; An offer a day keeps the bill collector away* тощо. Бачимо, що відтворювана частина прислів'я стає, по суті, структурною схемою “X a day keeps Y away” зі значенням ‘щоденне вживання / отримання X запобігає Y’. Отже, гнучкий пошуковий інструментарій доконечний для досліджування варіативності прислів'їв та інших ФО.

Ще однією беззаперечною перевагою використання електронного корпусу є, як відомо, змога оперувати частотними характеристиками мовних одиниць. У випадку з “ЛексисНексис”, який щодня поповнюється новими текстами, ситуація ускладнюється. Однак розв'язок було знайдено емпіричним шляхом. Ми встановили, що на потреби двомовного словника прислів'їв досить виокремити три смуги частотності: низька, середня й висока. Високочастотні прислів'я – це ядро прислівного фонду англійської мови й водночас прислівний мінімум, рекомендований до активного засвоєння носіям інших мов. Докладніше процедуру визначення частотності описано в праці [Старко 2006].

“ЛексисНексис” також дав змогу задокументувати географічне поширення прислів'їв. Нас цікавили два варіанти англійської мови: американський та британський. Географічні й частотні дані дали змогу ввести до словника ремарки: *брит., амер., перев. брит., перев. амер.*

Що стосується ілюстрацій, то зазвичай до високочастотних прислів'їв ми подавали по три приклади, а до інших – по два. Якщо прислів'я має дифузне значення й вживається в різних ситуаціях (наприклад, *Let the dead bury their dead*), наведено більше ілюстрацій. Цитати мають таку довжину, щоб контекст не просто фіксував прислів'я, а увиразнював умови його вживання та семантику. До того ж, ми намагалися підбирати зрозумілі, прозорі контексти, для чого довелося перебрати чималу кількість вживань у кожному випадку. Варто розмежовувати два типи вживання: контекстно-залежні та констекстоутворювальні. Тобто в одних випадках із контексту стає зрозумілішим значення прислів'я, а в інших мікроконтекст зрозумілий, лише якщо від початку ясне значення прислів'я. У словнику подано вживання лише першого типу. Приклади розташовано в порядку складності (перші – найпростіші), прозорості контексту, а також близькості до заголовної форми.

Корпуси мають ту надзвичайну важливу перевагу, що дають змогу з'ясувати, наскільки вдалим є іншомовні відповідники мовної одиниці. Наприклад, перевіrivши велику кількість цитат із англійським прислів'ям *Accidents happen in the best-regulated families*, ми не знайшли контекстів, де в перекладі можна вжити укр. *в сім'ї не без виродка* [АУФС] і взагалі не знайшли в перекладних словниках відповідників, які підійшли хоча б в одному контексті. Такі вади мають своє пояснення: підбирати перекладні відповідники краще, відштовхуючись від масиву прикладів, а не від одного-двох вживань. (Звісно, в докомп'ютерну еру це було не до снаги окремому пареміологові та й цілому колективу.)

Тому В. Мідер [Mieder 2004] цілком заслужено співає хвалу корпусу “ЛексисНексис”, називаючи його “однією з найкорисніших баз даних” і підкреслює легкість, із якою дослідник може отримати сотні вживань прислів'я та його варіантів за лічені секунди.

Перед укладачем хоч якого словника постає проблема формування реєстру. У нашому випадку потрібно було розмежувати прислів'я й інші типи висловів. У багатьох випадках ми послуговувалися так званими маркерами прислів'їв, описаними в роботі [Старко 2009]: традиційність (усталеність), фіксована форма, варіативність, пропозитивність, загальність, стислість, метафоричність, дидактичність, стилістична забарвленість. Вони мають статус скоріше типових характеристик, ніж дефінітивних ознак, а проте виконують свою функцію задовільно. Наприклад, вислів *Your father was no glazier* (\approx Ти не прозорий) містить дейктичну вказівку на співрозмовника, його значення прив'язане до конкретної ситуації спілкування. Через брак загальності цей вислів не можна вважати прислів'ям. Проте є випадки, коли маркери не допомагають, а в пригоді стають корпусні дані. Наприклад, перед нами постала потреба розмежувати прислів'я та крилаті вислови, зокрема біблійного походження. Очевидно, що відмінність між ними полягає в посиланні чи непосиланні на джерело. Проте якщо вислів інколи вживають із посиланням на автора чи твір, а інколи без нього, до якої категорії його слід зарахувати? У таких випадках ми порівнювали сумарну кількість вживань обох типів і, якщо була значна перевага “безджерельних” прикладів, вносили одиницю до реєстру словника як прислів'я. У такий

спосіб корпусне дослідження допомогло встановити статус кожного сумнівного вислову.

Отже, досвід укладання “Електронного англійсько-українського словника прислів’їв” на основі бази даних “ЛексисНексис” показує, що використання корпусів розв’язує деякі проблеми традиційної пареміології та дає змогу отримати з високим ступенем надійності нові типи інформації, як-от дані про географічне поширення та частотність мовних одиниць. Однак дослідження в цій галузі залежать від наявності корпусів великого обсягу із гнучким пошуковим інтерфейсом та вимагають спеціально розроблених методик аналізу.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СУАП – Словарь употребительных английских пословиц: 326 статей / М. В. Буковская, С. И. Вяльцева, З. И. Дубянская и др. – М.: Рус. яз., 1985. – 232 с.

APS – America’s Popular Sayings: over 1600 expressions on topics from beauty to money and everything else in between / Gregory Titelman. 2nd ed. – Gramercy Books: New York, 2004. – 481 p.

DAP – A Dictionary of American Proverbs / Ed. by W. Mieder et al. – New York, Oxford, 1992. – 710 p.

DMP – The Dictionary of Modern Proverbs / Compiled by Charles Clay Doyle, Wolfgang Mieder, and Fred R. Shapiro. – New Haven: Yale University Press, 2012. – 312 p.

EP – Mieder W. English Proverbs. – Stuttgart: Philipp Reclam, 1988. – 151 p.

MDPS – Whiting B. J. Modern Proverbs and Proverbial Sayings. – Cambridge (MA), London: Harvard University Press 1989. – XV, 709 p.

ODEP – The Oxford Dictionary of English Proverbs. 3rd ed. / Rev. by F. P. Wilson. – Oxford: Oxford University Press 1970. – 930 p.

ODP – Oxford Dictionary of Proverbs / Ed. By J. Speake. – Oxford: Oxford University Press 2004. – 375 p.

ЛІТЕРАТУРА

LexisNexis 2012 – LexisNexis Academic [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lexisnexis.com/academic/universe/academic/>

Mieder 2004 – Mieder W. Proverbs: A Handbook. – Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2004. – 304 с.

Moon 1998 – Moon R. Fixed Expressions and Idioms in English. A Corpus-Based Approach. – Oxford: Clarendon Press, 1998. – 338 p.

Moon 1999 – Moon R. Needles and haystacks, idioms and corpora: Gaining insights into idioms, using corpus analysis // The Perfect Learners’ Dictionary (?). – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1999. – Pp. 265–281.

Старко 2006 – Старко В. Фразеологія, лексикографія і корпус // Лексикографічний бюлетень. – Київ: Інститут української мови НАН України, 2006. – Випуск 13. – С. 43–47.

Starko 2006 – Starko V. Entry Selection for a Bilingual Phraseological Dictionary // Proceedings XII EURALEX International Congress. – Turin, 2006. – Vol. II. – Pp. 1045–1054.

Старко 2009 – Старко В. Визначення прислів’я як проблема лексикографії // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2009. – № 6. – С. 152–155.

**PAREMIOGRAPHY IN THE CORPUS ERA: THE EXPERIENCE
OF *THE ELECTRONIC ENGLISH-UKRAINIAN DICTIONARY OF
PROVERBS* COMPILING**

The article discusses several outstanding specimens of English paremiography, points out the desirable features of dictionaries of proverbs, identifies (sometimes insurmountable) problems encountered by traditional approaches, and then focuses on how electronic language corpora can help. To this end, the functionality and features of LexisNexis Academic, a large database of newspaper texts, is analyzed. We then outline ways in which this corpus has transformed our lexicographic description of English proverbs that went into *The English-Ukrainian Dictionary of Proverbs*.

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОНУ В СВІТЛІ КОНЦЕПЦІЙ Л. С. ПАЛАМАРЧУКА

Незважаючи на те, що Л. С. Паламарчук передусім відомий як видатний лексикограф-практик, на пильну увагу заслуговують і його вагомі теоретичні праці, у яких підсумовано величезний багаторічний досвід роботи українських лінгвістів над мовним матеріалом. Доробок ученого спростовує поширену думку про те, що лексикографія є виключно прикладною галуззю мовознавчої науки. Свого часу Л. С. Паламарчук не лише проаналізував і підсумував особливості мовних процесів другої половини ХХ ст., а й вельми точно передбачив, які саме тенденції домінуватимуть у розвитку лексичного складу української мови ХХІ ст. Його спостереження стосуються не лише специфіки мовного розвитку, вони чітко окреслюють шляхи й загальну динаміку якісних змін, стосовних поповнення лексикону сучасних українців, пов'язаних із соціально-політичними, економічними змінами в Україні й у світі, а також з особливостями мовної політики.

Протягом трьох останніх десятиліть лексичний склад української літературної мови зазнав деяких істотних змін, які об'єктивно вимагають лексикографічної фіксації. Такого роду зрушення мають вплинути не лише на збільшення кількості реєстрових одиниць тлумачних, перекладних і термінологічних словників української мови, тобто на їх кількісні параметри, а й на критерії відбору лексем з урахуванням зміни сфери їх ужитку й, відповідно, семантики й експресивного заряду.

Беззаперечним є той факт, що, крім мови ЗМІ і публіцистики, відчутний вплив на зміну словникового складу української мови продовжує справляти художній дискурс: подальше активне поповнення лексичного складу української мови, яке розпочалося ще в епоху НТР, набуло нових масштабів завдяки проникненню до українського прозового й поетичного лексикону величезного масиву слів іншомовного походження, загальноновживаної і вузькоспеціальної термінології з різних галузей науки [докладніше про це див, напр.: Лазебник, Ярмак 1992: 6–68]. Варто також підкреслити, що цей лексичний шар не лише впевнено закріпився в мові художньої літератури, а й остаточно визначив параметри тенденції.

Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб на основі теоретичних постулатів Л. С. Паламарчука в динаміці простежити розвиток деяких характерних сучасних мовних тенденцій, які доцільно враховувати під час створення, перевидання, вдосконалення й коригування української лексикографічної продукції (тлумачних, термінологічних словників, словників іншомовних слів), а саме: а) проаналізувати особливості мовної номінації епохи глобалізації; б) обґрунтувати необхідність фіксації нових значень у семантичному спектрі загальноновживаних лексем; в) схарактеризувати найуживаніші семантичні різновиди термінологічної лексики, яка стала

невід’ємною складовою художнього дискурсу й потребує розширення реєстру загальнономовних тлумачних словників за рахунок загальноновживаної й вузькоспеціальної термінології.

Матеріалом для дослідження послугував прозовий твір видатної української письменниці Ліни Костенко “Записки українського самашедшого”, який створювався протягом 2001–2010 рр. й презентує хоч і нетривалий, але промовистий із погляду лексичного розвою період розвитку української літературної мови.

Л. С. Паламарчук стверджував, що “серед різноманітних процесів і способів лексичного збагачення й оновлення словникового складу сучасних східнослов’янських мов на даному етапі їх розвитку привертає увагу мовна номінація. Безпосередньо пов’язаний із позамовною дійсністю словниковий склад мови завжди чутливий до тих змін, що відбуваються у житті творця і носія мови – народу. Саме тому різноманітні зрушення, які мають місце у трудовій та суспільній діяльності людей, найбільш виразно віддзеркалюються у лексичній системі мов” [Паламарчук 1978: 3]. Мовна номінація й нині залишається могутнім, проте далеко не єдиним, важелем розвитку й збагачення мови. Крім того, в око впадають очевидні (порівняно з епохою НТР) відмінності форм її конкретного мовного втілення, стосовні не лише кількісного, а й якісного складу. Так, наприклад, дискурс названого роману Л. Костенко рясніє новітніми лексичними запозиченнями (здебільшого з англійської мови), які автори сучасних словників не завжди беруть до уваги. Вони, однак, відомі кожному пересічному українцеві: “*Наш президент, коли зустрічається з народом, – усі його бодігарди стоять боком і обмацують очима цей народ*” [Костенко 2011: 16]; “*От тільки син у неї, якийсь Тінейджер, якийсь відчужений*” [там само: 62]; “*А тут ще ці постійні шоу, хіт паради. ... Гермеси енергетики, Меркурії торгівлі, Аполони шоу-бізнесу...*” [там само: 208]; “*... Цю ж націю вже фактично здали в історичний хоспіс*” [там само: 131]; “*І ось моє українське ноу-хау*” [там само: 160]; “*Звідусіль на нас дивляться білборди з його портретами, в народі їх називають «бігмордами»*” [там само: 347]; “*– Це ж не якийсь стереотипний секс-символ, – сказала вона...*” [там само: 318]. Безумовно, авторка навмисне вдається до нібито еkleктичного нагромадження подібних мовних засобів, аби всебічно показати духовне зубожіння сучасного суспільства: вона майстерно урізноманітнює арсенал своїх образних засобів, майже “персоніфікуючи” подібні лексеми, роблячи їх ключовими елементами типізації художніх образів і, відповідно, низки виразних стилістичних фігур: “*Гламур продає путівки, їй вже не до курортів*” [там само: 222]; “*Гламур не звертає на нього уваги, такі подобаються жінкам*” [там само: 222]; “*Інтернет втягує, так і будеш плавати у віртуалі*” [там само: 13]; “*У нас тепер – як на Дикому Заході, йде амбал, на ходу запихає за пояс пістолет*” [там само: 16]; “*Вигарцьовує московська понса*” [там само: 30], часто-густо вдається до свідомих повторів тих самих слів: “*Та ще був один бренд барикади – бренд! – бо тепер навіть барикаду можна звести до бренду...*” [там само: 327]. Письменниця дає образну характеристику українського соціуму, щедро пересипаючи дискурс іншомовними запози-

ченнями (композицями, абрєвіатурами й словосполучєннями, подекуди вже в асимільованому вигляді): “*Олігархи, нардепи, бізнесмени, ... кримінальні авторитети, VIP-персони і поп-зірки – ось він, золотий фонд суспільства...*” [там само: 16]. Цікаво, що такі лексеми постійно перебувають у тісному сусідстві з мовними утворєннями на власне слов’янській основі або з іншомовною лексикою, пристосованою до фонетичних, словотвірних і морфологічних канонів української мови: “*Бомжі між собою миряться, не б’ються. А це з певного часу порушила їхню гармонію бомжісеха, ... теж з фіолетовим носом*” [там само: 67]; “*Головне, щоб було стьобно*” [там само: 287]. Як бачимо, запозичєння з російської *бомжі* (хоча існують і колоритні українські слова *безхатченки* й *безхатьки*), соковите слов’янське *стьобно*, вже повністю асимільоване жаргонне *понса* так само адекватно передають віяння сучасності, як і цілком “інтелектуальні” іншомовні лексичні одиниці: “*Людей зомбують, дезорієнтують, пошту й телеграф не треба захоплювати – телебачєння захопило все*” [там само: 30]; “*Зайшов Лев, інвертований на пустелю*” [там само: 222].

Л. С. Паламарчук відносив лексичну систему мови до відкритих систем, “...а це означає, що словниковий склад перебуває у стані постійного діалектного розвитку, який досить рельєфно віддзеркалюється перед нами чи то появою нових слів, ... чи то зміною значєння існуючих слів (у бік його розширєння або звужєння)” [Паламарчук 1982: 3]. Час переконливо підтвердив цю тезу українського лінгвіста. Водночас необхідно наголосити на тому, що мовна номінація, як спосіб оновлєння лексикону, останнім часом зазнала якісних змін. У цьому контексті насамперед актуалізуються реалії, котрі асимілювалися в мові в епоху глобалізації. Ось як неоднозначно коментують це явище мовознавці: “На жаль, глобалізація – явище суперечливе. Інакше кажучи – діалектичне... Проти – людський фактор, мови, культури, цивілізації. Національна самобутність, національна мова, національна культура – під загрозою поглинання, нівелювання, знищення” [Тер-Минасова 2007: 240–241]. А ось – концентрована образна характеристика цього процесу, яку дає Л. Костєнко: “*Взагалі уся ця глобалізація – новітній Вавилон*” [Костєнко 2011: 303]; “*Світ виходить у зовсім інший вимір – глобальний*” [там само: 222]. Звідси, мабуть, і той відчутний присмак гіркої іронії, якою просякнутий її останній роман: адже Л. Костєнко, котра з’явилася на українській літературній сцені наприкінці 50-х років ХХ ст., заявила про себе як авторка чи не найромантичніших і найліричніших поетичних збірок тієї доби. Із часом акценти дещо змінювалися, її поезія, зокрема, не лише збагачувалася термінологічною лексикою, а й демонструвала вдосконалення прийомів використання термінів.

Аналізуючи декілька основних шляхів поповнєння мовних багатств, Л. С. Паламарчук підкрєплював: “Таким чином, можна констатувати, що лексико-семантичний розвиток мови відбувається як шляхом оновлєння лексичного складу, так і шляхом змін у значєнні слів чи принаймні зміщенєня їх семантичного навантаженєня. Більш очевидними й легше фіксованими завжди були й залишаються досі факти лексичного оновлєння...” [Паламарчук 1982: 3–4]. Про це переконливо свідчить низка характерних при-

кладів, пов'язаних із субстантивацією, з аналізованого роману Л. Костенко. Нагадаймо, що "...субстантивація протягом всієї історії була живим явищем нашої мови. Субстантивація буває повною, коли субстантивоване слово цілком переходить у розряд іменників, і частковою, коли субстантивоване слово сприймається як іменник лише в певному контексті..." [Бевзенко 1960: 138]. Авторка ретельно відстежує й нібито неупереджено "ресструє" часом сумні, а часом і кумедні реалії сьогодення: звісно, до поля її зору потрапляє й колоритний прикметник **крутий** у його новітньому значенні 'багатий'. Ця лексема, безсумнівно, вже зазнала часткової (контекстуальної) субстантивації, яка ще не зафіксована в українських лексикографічних джерелах: "*Мужчини зникають як явище. Їхнє місце посіли **круті***" [Костенко 2011: 10]; "***Круті** прикривають їх завсібіч*" [там само: 16]. Так, наприклад, переглянувши найавторитетніший тлумачний словник української мови, ми переконалися в тому, що він поки що не фіксує загалом розмовного (жаргонного), проте об'єктивно загальновідомого значення субстантивованого прикметника **крутий**, оскільки це поняття з'явилося порівняно нещодавно. Проте його нова семантика органічно впливає з уже наявних значень, зафіксованих у СУМі. Наведемо лише деякі з них: "**Крутий**, а, е. 1. Майже прямовисний; стрімкий; протилежне пологий, положистий; ... // *перен.* Дуже сильний, відчутний...; 2. Дуже загнутий, вигнутий, сильно закручений...; // Чітко окреслений, опуклий, рельєфний...; 3. Дуже вигнутий, не поступовий (про поворот шляху, річки тощо)... // *перен.* Несподіваний, раптовий...; // *перен.* З відчутними, помітними переходами (про мелодію)...; 4. Суворий, твердий, негіддатливий (про характер, вдачу людини й про людину з таким характером); протилежне лагідний... ◇ **Круті заходи** – суворі, рішучі дії, спрямовані проти кого-, чого-небудь...; 5. *розм.* Міцний, твердий...; 6. *перен., розм.* Дуже складний для розуміння...; 7. *перен.* Гострий, різкий, дошкульний... // Грубий, брутальний (про лайку)..." (СУМ IV: 373–374). Цікаво, що в українському розмовному й жаргонному мовленні субстантивованій іменник **крутий** продовжує видозмінюватися: так, наприклад, від нього вже утворилася похідна лексема **крутилик**.

Те саме стосується і прикметника **зелений**, який також зазнав часткової субстантивації, зокрема в значенні: 'учасник руху проти забруднення навколишнього середовища або член Партії Зелених України тощо': "*Є червоні, зелені й ніякі*" [Костенко 2011: 346]. Це значення (яке так само, як і в прикметника **крутий**) теж безпосередньо зумовлене наявними значеннями, зафіксованими в СУМі: "**Зелений**, поет. **Зелен**, а, е. 1. один з основних кольорів спектра – середній між жовтим і блакитним...; **Зелене мило**...; **Зелений чай** ...; **Зелене... будівництво**; **Зелене добриво** ...; **Зелений борщ**...; **Зелений конвеєр** ...; **Зелений корм**; **Зелена маса** ...; ...**Зелені свята** ...; **Зелений театр**...; 3. Недозрілий, недоспілий ..." (СУМ III: 553). Підкреслимо, що виникнення нових значень у лексемах **крутий** і **зелений** об'єднує й те, що останні пов'язані не лише із суспільним життям України, – вони мають принаймні східнослов'янський характер і великою мірою прив'язані до політико-економічних і духовних наслідків глобалізації.

Цікавим є питання про появу нових контекстуальних сем у деяких слів.

Мова, котра й сама є потужним фільтром, згодом або остаточно зафіксує їх, або відкине: “Котельня недобудована, “саркофаг” небезпечний” [Костенко 2011: 20]. Характерно, що Л. Костенко бере це слово в лапки, і не в останню чергу через те, що воно набуває виразного образного символічного значення. Не виключено, однак, що згодом (як наявне у свідомості українців і пов’язане саме із сумнозвісними подіями на Чорнобильській АЕС 1986 р.) наведене значення буде зафіксованим у СУМі, який наразі дає лише його загальновідоме значення: “Саркофаг, а, чол. Оздоблена труна (звичайно кам’яна), невелика гробниця, а також кам’яний надгробок у вигляді труни (перев. у давніх народів)” (СУМ ІХ: 59).

Ще наприкінці 70-х рр. ХХ ст. Л. С. Паламарчук приділяв велику увагу семантичним неологізмам. Відштовхуючись від його тогочасних спостережень, спробуймо на прикладі аналізованого ученим слова *пам’ять* “перекинути місток” до сучасності й схарактеризувати зміни в спектрі його значень: “Серед семантичних неологізмів у лексиці сучасної української мови зустрічаємо загальновідомі слова різних тематичних груп, якими здавна користуються мовці. ... Проілюструємо це конкретним прикладом. Загальноживане слово *пам’ять* донедавна сприймалося мовцями як здатність людини зберігати й відтворювати у свідомості попередні враження, згадувати щось чи когось, а з появою електронно-обчислювальних машин у цього слова появилися ще й нові значення: 1) здатність електронної машини зберігати й видавати записану інформацію...; 2) сам пристрій електронної машини для запису, зберігання й видавання інформації... Отже, семантичні новації лексеми *пам’ять* з’явилися завдяки актуальності поняття і високій частотності вживання словосполучень *пам’ять електронної машини, електронна пам’ять, обсяг пам’яті машини* тощо...” [Паламарчук 1978: 39]. Отже, свого часу дослідник зафіксував характерну семантичну новацію лексеми *пам’ять*, яка й донині не втратила своєї актуальності. Проте прозовий дискурс Л. Костенко початку ХХІ ст. фіксує характерну зміну, пов’язану не із зникненням або приглушенням розвинутого значення, а з тією обставиною, що на зміну суперсучасній тоді “електронній машині” прийшов “глобальний” *комп’ютер*: “... Їжджу на виклики, ремонтую комп’ютери по офісах і міністерствах, міняю диски, доставляю *пам’ять*” [Костенко 2011: 20]. А от поняття *електронна машина* чи *ЕОМ* вочевидь переходять до розряду анахронізмів.

Епоха глобалізації характеризується також небаченим досі сплеском хвилі не лише широковживаної, а й вузькоспеціальної термінології, яка проникла до художнього дискурсу і впевнено там “облаштувалася”. У цьому сенсі промовистим є не лише остаточне руйнування бар’єрів між двома названими групами термінів (адже не можна сказати, що, наприклад, й у другій половині ХХ ст. між ними існувала чітка межа, вона носила досить умовний характер). Ось якою була стисла характеристика цього процесу: “Здебільшого ареальний характер інтернаціональної термінології аж ніяк не означає ... непроникності ареалів. Поряд з інтернаціоналізмами, притаманними двом-трьом ареалам..., у новітню епоху стали виникати по суті світові ізоглоси, що проходять через десятки найрозвиненіших мов усіх чи

майже всіх континентів” [Акуленко 1977: 79]. Річ у тім, що на зміну термінології епохи НТР прийшла велика кількість нових термінів, які виникли внаслідок необхідності закріплення в мові реалій процесу глобалізації і за багатьма параметрами визначили обличчя епохи, відображене, зокрема, в прозовому дискурсі Л. Костенко. Як виявилось, це жодним чином не суперечить мовознавчим теоретичним засадам і вимогам до термінів. Іще академік Л. А. Булаховський писав про те, що й терміни можуть виходити за межі свого звичного вжитку: “Цілковита виразність значення і сталість уживання є обов’язковими вимогами до термінів. Втім, практично і терміни, хоч як дбають про підтримання цих їхніх властивостей, зазнають загальної долі слів – у своєму історичному житті і вони не уникають впливу тих чи інших обставин, які розхитують початкову домовленість щодо значень, які вкладаються в терміни...” [Булаховський 1955: 20]. З цією тезою співзвучні й висновки Л. О. Симоненко, яка також не розглядає терміносистему відокремлено від загального мовного розвитку: “Термінологія (сукупність термінів) існує у двох вимірах: як результат фіксації наукового пізнання (термінологічні словники) та функціонування як у контексті наукової і навчальної літератури, так і в комунікативному аспекті” [Симоненко 2001: 3]. Отже, функціонування термінології, з одного боку, цілком вписується в окреслений вище “комунікативний аспект”, оскільки весь художній дискурс спрямований на комунікацію з читачем, однак, з іншого боку, має низку істотних особливостей.

Аналізуючи *медичну термінологію* в романі Л. Костенко “Записки українського самашедшого”, насамперед зазначимо, що авторці притаманна дуже своєрідна манера її використання: потужна, динамічна, побудована на симбіозі вживання порівняно коротких речень у телеграфному стилі, пересипаних медичною термінологією, котра відображає динаміку їхньої появи в мові, з одночасною “ескалацією” експресивності: “Уже не знаєш, яка тепер найстрашніша хвороба сучасності. То вважалося, що **рак**. Потім чумою ХХ століття назвали **СНІД**. А це вже **пропасниця Ебола**, таке щось дивне...” [Костенко 2011: 21]; “Цього року від **ВІЛ-інфікованих** матерів народилися здоровими 212 дітей” [там само: 260]; “Кухаря госпіталізували з діагнозом **реактивний психоз**” [там само: 291]; “Вакцини проти цього немає. За сумою приблизних ознак назвали **атиповою пневмонією**” [там само: 264]; “Наближається Марс. Розповідається **SARS**” [там само: 283]; “У Росії був спалах **сальмонельозу**... У Казахстані випадок „**бубонної чуми**” [там само: 313].

Безумовно, медична термінологія (у тому числі й новітня: *пропасниця Ебола, атипова пневмонія, SARS* тощо) є органічним утіленням здебільшого негативних реалій, вона, мабуть, найоперативніше “вбирає” характерні ознаки глобалізованого світу. Про органічне входження медичної термінології до художнього дискурсу свідчить також і індивідуально-авторська манера подачі цієї лексики. Л. Костенко римує медичні терміни з іншими лексемами (*Марс – SARS*), надає їм стилістичного статусу своєрідних міні-віршованих вкраплень, не відмовляючись, однак, і в цьому контексті від використання типового засобу своєї поетики: коротких речень, у яких, на перший погляд, дається нібито лише скупа констатація подій, насправді

ж – їх ключовими елементами є медичні терміни (наприклад, *сальмонельоз*, *бубонна чума* тощо). Близькою до медичної термінології є біологічна термінологія, яка доповнює невітшну картину сучасності: “...*Якась проліферація банд, ніби вони розмножуються вегетативним способом*” [там само: 285]; “*Та обезуміла з горя жінка вже од вітру хитається, а вони її мордують, все беруть кров на ДНК, але не визнають потерпілою стороною*” [там само: 8]; “*Скільки було шуму, коли створили цей перший клон, а приспали тихо*” [там само: 263]; “...*Хто каже: вірус-мутант, хто убуток бактеріологічної зброї*” [там само: 263]; “*Першу таку генетично модифіковану курку буде презентовано в середу*” [там само: 19]. Крім того, медична й біологічна термінологія сучасного українського художнього дискурсу виявилася продуктивною й у словотвірному сенсі: “*У Великій Британії вже дозволено клонувати людські ембріони, так що можна буде замовити клон*” [там само: 283]; “*Ми статисти духовної пустелі. ... Продукти розпаду інтоксикують суспільство, і воно по інерції обирає й обирає тих самих*” [там само: 15]. Тому актуальною виявилася й інша теза Л. С. Паламарчука: “Показовими будуть ті словотворчі гнізда, корені яких пов’язані з неологічними одиницями, в тім числі й у галузі термінології” [Паламарчук 1982: 6].

Літературна творчість Л. Костенко нашої доби демонструє ще одну характерну рису трансформації її художнього сприйняття світу – медична термінологія й тісно пов’язані з нею екологічні поняття її поетичного дискурсу 80-х років ХХ ст. сприймалася тоді як відносні новотвори: “*Там смог навис, і сонце тяжко гріє, потік машин тісніший череди, і алігатор міста – алергія – виходить із асфальтів, як з води*” [Костенко 1980: 115]; “*Прощай, морська корова із Командорських островів! ...Деся бачили тебе. Ти вийшла із води екологічним зойком океану. Останній дивогляд морської череди! – Жив тисячу століть, а я вже не застану*” [там само: 29]. Нині ж така лексика є зазвичай невід’ємним складником образної тканини твору: “*Крім гіпотези про глобальне потепління, є ще й інша – про глобальне обледеніння*” [Костенко 2011: 259].

Зріз української літературної мови епохи глобалізації красномовно свідчить про динамічні процеси в царині мовної номінації, про розвиток нових значень у загальноновживаних лексем, а також про подальший активний “перерозподіл” у галузі вузькоспеціальної і загальноновживаної термінології. Сутність його полягає в тому, що багато вузькоспеціальних термінів упевнено перейшли до загального вжитку. Поява нових лексем – процес об’єктивний, однак перед сучасними лексикографами постає доволі серйозне завдання, пов’язане не тільки з механічною фіксацією певної кількості нових лексем у тлумачних і термінологічних словниках, а й із процесом ретельного відбору лексики, котра б збагачувала, а не засмічувала мову, і, відповідно, не призводила б до розбалансування її словникового складу. Як зазначають досвідчені українські лексикографи, “... з появою комп’ютерних технологій ... необхідні корективи не тільки до технічного боку оформлення термінологічних словників” [Полюга, Симоненко 1991: 18–19]. При цьому варто мати на увазі ще одне концептуальне зауваження Л. С. Паламарчука: “Що ж стосується шляхів, способів оновлення і збагачення лексичного запасу літературних

мов, то вони характеризуються багатоманітністю форм, що визначаються ... не тільки лінгвістичними, а й екстралінгвістичними факторами. Але той факт, що розвиток словникового складу в багатьох моментах стимулюється позамовними чинниками, аж ніяк не робить розвиток лексики незалежним від дії внутрішніх закономірностей мови” [Паламарчук 1982 : 5–6].

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

СУМ III – Словник української мови: в 11-ти т. – Т. III. – К.: Наукова думка, 1972. – 744 с.

СУМ IV – Словник української мови: в 11-ти т. – Т. IV. – К.: Наукова думка, 1973. – 840 с.

СУМ IX – Словник української мови: в 11-ти т. – Т. IX. – К.: Наукова думка, 1978. – 917 с.

ЛІТЕРАТУРА

Акуленко 1977 – Акуленко В. В. Научно-техническая революция и проблема интернациональной терминологии // Научно-техническая революция и функционирование языков мира. – М.: Наука, 1977. – С. 73–84.

Бевзенко 1960 – Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови. – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.

Булаховський 1955 – Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Рад. школа, 1955. – 248 с.

Костенко 2011 – Костенко Л. В. Записки українського самашедшого. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.

Костенко 1980 – Костенко Л. В. Неповторність: Вірші, поеми. – К.: Молодь, 1980. – 224 с.
Лазебник, Ярмак 1992 – Лазебник Ю. С., Ярмак В. И. Поэзия XX века: слово, текст, мир. – К.: Наукова думка, 1992. – 144 с.

Паламарчук 1982 – Паламарчук Л. С. Лексико-семантичний розвиток мови // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 3–7.

Паламарчук 1978 – Паламарчук Л. С. Номінація як джерело збагачення словникового складу сучасних східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1978. – 15 с.

Паламарчук 1978 – Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики). – К.: Наукова думка, 1978. – 204 с.

Полюга, Симоненко 1991 – Полюга Л. М., Симоненко Л. О. Про укладання термінологічних словників (Деякі зведені принципи і поради). – Хмельницький, 1991. – 20 с.

Симоненко 2001 – Симоненко Л. О. Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку // Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. – К: КНЕУ, 2001. – Вип. 4. – С. 3–11.

Склад і структура 1984 – Склад і структура термінологічної лексики української мови. – К.: Наукова думка, 1984. – 194 с.

Тер-Минасова 2007 – Тер-Минасова С. Г. Война и мир языков и культур: вопросы теории и практики. – М.: АСТ: Астрель; Хранитель, 2007. – 274 с.

Veronika Yarmak

EVOLUTION OF UKRAINIAN LEXICON IN THE LIGHT OF L. S. PALAMARCHUK'S CONCEPTION

The article deals with Professor L. S. Palamarchuk's important theoretic postulates regarding lingual nomination, a big number of words borrowed from other languages, development of commonly used words' new meanings, functioning of terminological lexicon projected upon a comprehension of linguistic and stylistic peculiarities of Ukrainian prosaic discourse in the period of globalization.

СЛОВ'ЯНСЬКА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: СТАН І КРИТИКА

“СЛОВАРЬ РУССКОГО ЯЗЫКА XI–XVII ВВ.” и “МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ СЛОВАРЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ЯЗЫКА” И.И. СРЕЗНЕВСКОГО (КРИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

Работа написана при поддержке гранта РГНФ 10-04-00248а “Историко-лексикографическое описание русского языка XI–XVII вв.” (руководитель Е.И. Державина).

Прямым продолжением словарного дела И. И. Срезневского – его “Материалов для словаря древнерусского языка” (Материалы) – является издающийся с 1975 г. “Словарь русского языка XI–XVII вв.” (СлРЯ XI–XVII вв.), в настоящий момент насчитывающий 29 выпусков (2011). Это утверждение имеет несколько оснований. Во-первых, все источники “Материалов” включены в СлРЯ XI–XVII вв., во-вторых, соответственно – лексика “Материалов” входит в состав Словаря, в-третьих, долгое время “Материалы” служили источником ранних фиксаций слова (для первых выпусков – чуть ли не единственным; ниже об этом будет сказано несколько подробнее).

На первом этапе издания СлРЯ XI–XVII вв. отношение к “Материалам” Срезневского характеризует необязательность и произвольность, т.е. словарные статьи и цитаты вводились достаточно непоследовательно. В разделе “О построении “Словаря русского языка XI–XVII вв.” (СлРЯ XI–XVII вв. 1: 14, § 26) сказано достаточно лаконично: “Слово, взятое из “Материалов” Срезневского, оформляется в соответствии с правилами оформления заголовочного слова в Словаре русского языка XI–XVII вв., цитата отмечается звездочкой”¹.

В то время (т. е. в начальный период издания Словаря) ссылка на “Материалы” Срезневского считалась авторитетной, цитатный материал и дефиниции не вызывали сомнений; таким образом информация, представленная в “Материалах”, не подлежала пересмотру.

Соответственно, с 1-го выпуска (1975) по 6-ой выпуск (1979) в Предисловиях к СлРЯ XI–XVII вв. никак не оценивалась работа, связанная с использованием в Словаре “Материалов” Срезневского, хотя при подготовке новых выпусков Словаря постепенно стали накапливаться наблюдения, приведшие в конце концов к кардинальному изменению отношения к словарному произведению И. И. Срезневского².

¹ По нашим подсчетам, в первом выпуске СлРЯ XI–XVII вв. на букву “А” использовано 32 цитаты из “Материалов” Срезневского: для указания на раннюю фиксацию слова, новое значение или введение лексического сочетания, не зафиксированного в Картотеке ДРС (пояснение: СлРЯ XI–XVII вв. составляется на базе Картотеки ДРС, хранящейся в Институте русского языка им. В.В. Виноградова РАН). Для сравнения: буква “А” имеет 572 словарные статьи (обратим внимание на то, что в первых выпусках СлРЯ XI–XVII вв. в словарной статье представлено, как правило, по две цитаты на одно значение; буква “А” занимает 60 стр. печатного текста; на одной странице находится около 30 цитат, таким образом на букву “А” приведено около 1800 цитат; общий объем тома – 369 стр.).

Произошедшим изменениям способствовало обсуждение на страницах научной печати новых выпусков СлРЯ XI–XVII вв. в опубликованных рецензиях. Полный список рецензий, вышедших до 1987 г., находится в приложении к 13-ому выпуску СлРЯ XI–XVII вв. (СлРЯ XI–XVII вв. 13: 318). Тогда насчитывалось 24 отклика – рецензии и статьи, – посвященные Словарю. Затем число их стало уменьшаться по мере изменения концепции Словаря³, который из “общедоступного справочного пособия при чтении древнерусских текстов разных жанров” постепенно превратился в словарь академического типа [Чернышева 2011].

Немецкий исследователь Э. Вайер, сравнив данные “Материалов” Срезневского с иллюстративными примерами СлРЯ XI–XVII вв., одним из первых обратил внимание на неблагоприятное положение дел с ранними фиксациями в СлРЯ XI–XVII вв., указал на допущенные ошибки и упущения (особенно это относится к древнейшему материалу), однако он выразил надежду, что в следующих томах недостатки будут устранены. Давая оценку Словаря в целом, он писал: “Er ist kein Ersatz, wohl aber in mancher Beziehung eine wertvolle Ergänzung der “Materialy” Sreznevskijs. Sein grosser Wert... besteht vor allem aus der Lexik, die aus den zahlreichen Quellen des 16. und 17. Jh.s stammt” – “Это не замена, а в некотором отношении ценное дополнение к “Материалам” Срезневского. Ценность Словаря... состоит прежде всего во включении лексики, находящейся в многочисленных источниках XVI–XVII вв.” [Weiher 1979: 239].

На богатство словника СлРЯ XI–XVII вв. по сравнению с “Материалами” Срезневского и другими словарями указывала Г. А. Богатова [Богатова 1984].

Тем не менее, зная то, что слабым местом Картотеки ДРС в самом деле является отсутствие достаточного числа ранних источников, на первых порах авторы Словаря стремились компенсировать этот недостаток активным привлечением цитат из “Материалов” Срезневского. Значительно позже, когда стали появляться новые критические издания памятников письменности со словоуказателями и – в последние годы – базы данных древнерусских источников, ситуация существенно изменилась.

Все же, следует признать, что, несмотря на существенные достижения в области изучения и издания памятников письменности русского языка, до сих пор богатое содержание “Материалов” Срезневского востребовано в науке.

Теперь, при воссоздании истории формирования нового типа Предисловия, видно, сколь многое изменилось с той поры, когда во время издания первых выпусков Словаря цитаты из источников, недоступных или труднодоступных, черпали только из “Материалов” Срезневского.

В Предисловии к 7 выпуску (СлРЯ XI–XVII вв. 7) был сформулирован новый подход к “Материалам”, который ознаменовал собой фактически поворот от, условно говоря, “потребительского” использования “Материалов”

² И.И. Срезневский не успел издать “Материалы” при жизни; после его смерти вся семья и особенно дочь, О. И. Срезневская, занималась подготовкой словаря к печати, расширяя и совершенствуя его; труд полностью был опубликован только к столетию ученого.

³ Среди более поздних работ можно отметить: Козлова 1994 (со ссылками на ценные указания И.Г. Добродомова); Страхов 1998; Крысько 1999.

к строго научному анализу содержания этого произведения. Именно с этого времени постепенно начинает формироваться ответственное отношение к цитированию “Материалов”. Стало понятно, что рабочая установка на максимально полное употребление всего лексического и семантического богатства “Материалов” должна подразумевать: 1) предварительную проверку надежности данных, т.е. выверку цитатных (рукописных и печатных) иллюстраций “Материалов”; 2) сравнение использованных в “Материалах” цитат с новыми и новейшими публикациями памятников письменности и 3) анализ цитатного материала и семантической интерпретации с учетом новых данных, что влечет за собой часто кардинальную переработку словарных статей, коррекцию фактов, представленных в “Материалах”, и даже – при обнаружении серьезных ошибок или неточностей – отказ от включения соответствующих данных в Словарь.

Таким образом, оказалось, что цитирование этого словарного труда нельзя ограничивать простой констатацией факта при помощи “звездочки”, как это было в первых выпусках Словаря, – оно требует проведения предварительного исследования.

Кроме того, именно с 7-го выпуска Предисловие становится средоточием итоговой работы по проверке и исследованию соответствующих словарных отрезков “Материалов”, поскольку научная корректность требует объяснений и обоснования при принятии того или иного решения. В этом выпуске отказ от использования ряда цитат из “Материалов” был мотивирован отсутствием точных данных (при заимствовании словарных статей из “Словаря церковнославянского языка” А. Х. Востокова [Востоков]), наличием глухих отсылок (*козьлицарь*), невозможностью идентифицировать источник, поскольку его нет в списке источников “Материалов” (*кыдърь*); здесь (в Предисловии 7-го выпуска) впервые было сформулировано положение о внесении исправлений на основании современных изданий [СлРЯ XI–XVII вв. 7: 3].

В 9-ом выпуске СлРЯ XI–XVII вв. также сообщается об исключении тех словарных статей из “Материалов” И.И. Срезневского, “где слово не документировано цитатой с полными выходными данными либо текст-иллюстрация отсутствует, а указан лишь источник – рукопись, не относящаяся к числу основных источников словаря (например, слово *масломилостыня*)”⁴. Кроме того в СлРЯ XI–XVII вв. не вошли словарные статьи, “где при проверке цитат-иллюстраций была обнаружена ошибка” (например, *маломумь* вместо *паломумь*) (СлРЯ XI–XVII вв. 9: 3).

В Предисловии к 10-ому выпуску (СлРЯ XI–XVII вв. 10: 3) оговаривается, что материал с глухой ссылкой включается очень редко. Кроме того в этом выпуске (помимо “звездочки”) вводится сокращение Срз. I–III, поскольку для заголовочного слова цитата в расширенном варианте может быть взята из другого алфавитного места (*надыматися* из *проклъвати*). В список исключений помимо испорченных слов и неправильных прочтений

⁴ Это указание на рукописный источник (Мин.Пут., 53. XI в.) совершенно устарело, поскольку сейчас существует три активно использующихся в Словаре издания Путятиной миссии, в том числе одно со словоуказателем; однако в данном случае слово вызвало сомнения не без основания, так как на самом деле здесь два слова: *масломь милостыня*.

теперь попадают также староукраинизмы (в общей сложности перечислено восемь слов: *навъникъ, надъмение, нагъдение, настръкание, намързти, наязнь, нагабание, нагабати*) (СлРЯ XI–XVII вв. 10: 3–4).

Опыт, накопленный к 10-ому выпуску, был обобщен одним из редакторов СлРЯ XI–XVII вв. О. С. Смирновой в статье, посвященной этому вопросу, где были сформулированы основные положения: “1. СлРЯ XI–XVII вв. широко использует цитаты из Материалов Срезневского [помимо этого уже тогда складывалась тенденция не пропустить ни одной словарной статьи из “Материалов”. – М.Ч.]. 2. Цитаты, взятые из Материалов, тщательно проверяются, снабжаются точными отсылками к соответствующему источнику, переводятся на новейшие издания... расширяются... и сопровождаются... точной датой. 3. Цитаты, не найденные по источникам, указанным И.И. Срезневским, или снабженные “глухой отсылкой” (не указан лист рукописи или ее список), приводятся в СлРЯ XI–XVII вв. очень редко, лишь в случае крайней необходимости... ставится *. 4. Учитывая то обстоятельство, что даже самые авторитетные издания не избегают отдельных ошибок и неточностей, авторы СлРЯ XI–XVII вв. с особой осторожностью относятся к словам, которые подтверждаются единственной цитатой. Такие материалы тщательно проверяются. Обнаруженные в Материалах испорченные слова, опечатки, неправильные прочтения или необоснованные исправления рукописного текста в СлРЯ XI–XVII вв. не включаются. Не включаются в него также некоторые слова, цитируемые И.И. Срезневским только по документам, относящимся к источникам СлСУМ XIV–XV вв.” [Смирнова 1984: 199–200]. Акцентирование внимания на этой проблеме является отчасти реакцией на острую рецензию на Словарь профессора Э. Кинана, опубликованную в журнале “Kritika” [Keenan 1978], где автор говорит о том, что в названии и содержании Словаря происходит узурпация украинской и белорусской лексики⁵ и “подавление элементов, являющихся украинскими”. Таким образом, именно в Предисловии к 10 выпуску впервые сказано об отказе от включения староукраинизмов из памятников, входящих в состав Староукраинского словаря.

Кроме указания на проверку точности цитирования в этой работе О. И. Смирнова впервые особо отметила также переработку и изменение семантического описания, представленного в “Материалах” Срезневского.

В Предисловии к 11 выпуску (1986; автор и редактор А. Н. Шаламова) уже достаточно серьезно обоснованы исследовательские решения, касающиеся исключения слов из “Материалов” (как результат проверки по рукописям и/или проведенного анализа): испорченные слова, неверное прочтение, описки и т.п. (указано десять слов с пометой “например”, – таким образом, в выпуске их может быть и больше). Здесь также оговаривается, что не включены слова из староукраинских и старобелорусских грамот (СлРЯ XI–XVII вв. 11: 3–4). Как и в Предисловии к 10-ому выпуску, говорится об изменении семантического описания, произошедшем в результате обращения к греческим оригиналам.

⁵ Эта проблема теперь снята после издания староукраинских словарей (СлСУМ XIV–XV вв.; СлУМ XVI–XVII ст.) и публикации старобелорусского словаря (ГСБМ).

В 12-ом выпуске по причине наличия глухой отсылки в “Материалах” вынуждены были отказаться от нескольких слов (*об(ъ)зарити, оканьственъге*), три слова признаны ошибочными, несколько слов признаны староукраинскими и старобелорусскими (СлРЯ XI–XVII вв. 12: 4).

Так происходил процесс формирования нового типа Предисловия, тем не менее в то время в Предисловии, как правило, не обсуждалось изменение заголовочных форм слов, “некорректных с точки зрения современной науки” (подробнее об этом: [Крысько 2007: 105]).

Обратим внимание также на то, что исследовательская проработка “Материалов” И.И. Срезневского и проверка приведенных в них данных привлекла особое внимание исследователей к цитируемым памятникам письменности, что потребовало целевого обращения к источниковой базе “Материалов”. Этот вид деятельности стал проводиться (и проводится до сих пор) параллельно с подготовкой к изданию новых выпусков СлРЯ XI–XVII вв. При изначальной установке на полное использование источников “Материалов” Срезневского многолетняя работа с ними показала, что от некоторой части этих произведений следует отказаться – к ним относятся: нерусские списки переводных произведений (например, сербский список 1263 г. “Шестоднева” Иоанна Экзарха), западнорусские, староукраинские и старобелорусские памятники письменности и др. Кроме того, чем дальше, тем больше составители СлРЯ XI–XVII вв. стремились перепроверять используемые цитаты: рукописные – по подлинникам (увеличение числа рукописных источников замечено с 7-го выпуска), а при наличии издания – по новейшим критическим изданиям.

В каждом пятом томе, начиная с 5-го выпуска СлРЯ XI–XVII вв. (1977), представлены результаты такой работы в сводных списках новых источников; отдельные новые источники упоминаются в каждом Предисловии. Кроме того для составителей Словаря был создан (для внутренних нужд) рабочий вариант “Указателя источников” (1984), где разработана система перевода сокращенных названий источников, использующихся в “Материалах” Срезневского, на рукописи и новые издания памятников письменности. Итогом длительной источниковедческой работы стала публикация нового “Указателя источников” в справочном выпуске Словаря (Справочный выпуск).

В соответствии с нынешними требованиями составители СлРЯ XI–XVII вв. обязаны отмечать в Предисловии все случаи отказа от включения в Словарь слов из “Материалов” Срезневского и о любых изменениях исходных данных. Наиболее последовательно это требование выдержано в недавно опубликованном 29 выпуске (2011).

Ниже суммарно представлены результаты работы с “Материалами” (приводятся выписки из Предисловия к 29 выпуску СлРЯ XI–XVII вв.).

I. Отказ от включения в состав Словаря слов по причине наличия в “Материалах” глухой ссылки. Далее приводится обширная выписка из Предисловия: “За пределами 29 выпуска остались некоторые слова из “Словаря церковнославянского языка” А.Х. Востокова (Востоков) и “Материалов” И.И. Срезневского, которые не удалось обнаружить в резуль-

тате проверки по рукописям и изданиям, поскольку соответствующие цитаты в этих словарях сопровождаются только названием рукописи без указания на место хранения и/или номер листа либо отсутствуют на указанном месте: *суложь* и *сумрачие* (Вост.⁶ II, 222; Срз.⁷, III, 617–618); *суродникъ* (Срз. III, 627); *сусъ* (Вост. II, 223; Срз. III, 628) – в м. *сусло* (?); *сучий* (Срз. III, 633); *тальяба* (Вост. II, 225; Срз. III, 922 – с сокращением Жит.Алекс.Мак.); *твердилю* (Срз. III, 939); *теклинный* (Вост. II, 226; Срз. III, 944); *текль* (Вост. II, 226; Срз. III, 944); *тоболна* (Срз. III, 968) – в цитируемом источнике отсутствует точное указание на рукопись и ее дату; *толкаръ* (*тълкаръ*) ‘толмач, переводчик’ (Срз. III, 1045). В Словарь не взято сущ. *табинъ* ‘посланник, доверенное лицо’ (ср. чагат. *tabin* ‘слуга’), представленное в “Материалах” И.И. Срезневского, в Картоотеке ДРС и в одном из источников Словаря, так как оно отмечено в тексте, написанном на староукраинском языке, – “Ярлыке от царя Муртазы польскому королю Казимиру”...

II. В 29 выпуск не включены слова, после проверки оказавшиеся описками, опечатками, ошибочным прочтением или результатом неверного словоделения: “*сурииникъ* (Вост. II, 193; Срз., III, 626) – проверка цитаты по рукописи 1419 г. (РГБ, ф. 256, № 451) и другим изданиям позволила предположить, что здесь, видимо, форма слова [*сурийникъ*] ‘кожевник, дубильщик’... *сучитися* – в цитате из “Лествицы” XIV в. (Срз. III, 633) должно быть *скоросучитися*, лексема в форме причастия (*скоро-сучася* в соответствии с греч. *εὑπεπτον*) представлена в 24 выпуске СлРЯ XI–XVII вв. (с. 250)... *сходнѣ* – в “Материалах” И.И. Срезневского (Срз. III, 862) возникло как результат ошибочного словоделения, верное чтение отражено в двух изданиях: Ио.екз.Бог.¹, III, 70. XII–XIII вв.: *исходнѣ* и: (Дамаскин.Бог.) ВМЧ, Дек. 1–5, 255. XVI в. ~ XII–XIII вв. (в соответствии с греч. *ἐκβατικῶς*)... *съжуждение* (Вост. II, 201; Срз. III, 708) – в рукописи XV в. и в издании: *съсужение* (Шестоднев Ио.екз.² (Б.), 337. XV в.); слова *сосуждение* и *сосужение* представлены цитатами из того же памятника в 26 вып. СлРЯ XI–XVII вв. (с. 231); *съмьство* – в “Материалах” И.И. Срезневского (Срз. III, 712) ошибочное чтение, вместо: *възрастимъ ревность суцимъ въ бл̄гыхъ дѣлах, не оставяюще съмьства своего* (τὴν ἐπισυναγωγὴν εὐαγῶν). (Евр. X, 25) Апост. толк.², 510. XV в. (слово *сонмство* дано в Приложении 1 к настоящему выпуску; *таиноконьчньши* – слово, зафиксированное в “Материалах” И.И. Срезневского (Срз. III, 915), благодаря установлению более широкого контекста, греческой параллели и более исправного текста в другом списке оказалось призрачным⁸...); *тай* – сущ. *таи*, представленное в “Материалах” И.И. Срезневского (Срз. III, 912), не учтено в выпуске, поскольку данные примеры рассматриваются не как предложно-именные конструкции, а как наречия (адвербиализованные предложно-именные сочетания)⁹... *творитие* – в Срз. III, 937 ошибочное словоделение, должно быть: *творити я* – в соответствии с греч.

⁶ См. (Востоков).

⁷ См. (Материалы).

ποεῖν αὐτά; *те* – форма, трактуемая в Вост. II, 226 и Срз. III, 944 как союз (*аште те бесъмъртъна е убо Троица, то бесъмъртънь е и единый отъ Троица* (καὶ εἰ). Изб.Св. 1073 г.², 226), возможно, появилась в рукописи как повторение последнего слога слова *аште*; ... *теплопрание* – в Срз. III, 948 дано без определения семантики, в рукописи перед *и* после *и* пропуски, предлагается читать как два слова: *тепло* ‘горячо, искренне’ и реконструируемое *шеперание*¹⁰; ... *терпѣлие* (*търпѣлие*) – форма в Срз. III, 1087 появилась ошибочно вместо *терпѣние* (*търпѣние*) – так в рукописи и издании Панд.Ант.¹, 161. XI в.; ... *тереба* – форма *теребы* из Срз. III, 950 при переводе на Др.пам.¹, 269, где цитируется Златая цепь до 1400 г., и при сравнении с фотокопией рукописи Паисиевского сборника читается как *требы*” (СлРЯ XI–XVII вв. 29: 6–9).

* * *

Так в ходе более чем 30-летней деятельности издания Словаря сформировался нынешний тип Предисловия СлРЯ XI–XVII вв., которое из первоначального одно-двухстраничного вступления постепенно разрослось до солидного научного очерка, отражающего современный уровень работы с источниками, важнейшим из которых являются “Материалы” Срезневского.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ РАБОТЫ

Востоков – Словарь церковно-славянского языка, составленный А.Х. Востоковым. Т. I–II. Изд. II Отделения имп. Академии наук. – СПб., 1858–1861.

Материалы – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – СПб., 1893–1912 г.; переизд. Москва, 1989.

СлРЯ XI–XVII вв. – Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 1 – 29. – Москва: Наука, 1975–2011. Издание продолжается.

СлРЯ XI–XVII вв. 1 – Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 1. – Москва: Наука, 1975. – 369 с.

СлРЯ XI–XVII вв. 7 – Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 7. – Москва: Наука, 1980. – 403 с.

СлРЯ XI–XVII вв. 9 – Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 9. – Москва: Наука, 1982. – 353 с.

СлРЯ XI–XVII вв. 10 – Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 10. – Москва: Наука, 1983. – 325 с.

СлРЯ XI–XVII вв. 11 – Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 11. – Москва: Наука, 1986. – 456 с.

СлРЯ XI–XVII вв. 12 – Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 12. – Москва: Наука, 1987. – 381 с.

СлРЯ XI–XVII вв. 13 – Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 13. – Москва: Наука, 1987. – 314 с.

СлРЯ XI–XVII вв. 29 – Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 29. – Москва: Наука – Азбуковник, 2011. – 477 с.

СлСУМ XIV–XV ст. – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Т. 1–2. – Київ, 1977–1978.

СлСУМ XVI–XVII ст. – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Львів.

⁸ Далее приводится цитата с правильным словоразделом.

⁹ Обоснование этого и предыдущего решения сформулировано автором соответствующей словарной статьи Р. Н. Кривко – см. Предисловие.

¹⁰ Такое чтение было предложено главным редактором 29 выпуска В.Б. Крысько.

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 1–30. – Мінск, 1982–2010. Издание продолжается.

Справочный выпуск – Словарь русского языка XI–XVII вв. Справочный выпуск. – М.: Наука, 2001. – 813 с.

ЛИТЕРАТУРА

Богатова 1984 – Богатова Г. А. История слова как объект русской исторической лексикографии. – М.: Наука, 1984. – 255 с.

Козлова 1994 – Козлова А. Ю. “Трудные” слова в текстах и словарях // Герменевтика древнерусской литературы. Сборник 6. Ч. II. – Москва: Институт мировой литературы им. А. М. Горького РАН, 1993. – С. 342–357.

Крысько 1999 – Крысько В. Б. [Рец. на:] Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 18 // Russian Linguistics. – 1994. – 18. – P. 242–247.

Крысько 2007 – Крысько В. Б. Русская историческая лексикография (XI–XVII вв.): проблемы и перспективы // Вопросы языкознания. – 2007. – № 1. – С. 103–118.

Смирнова 1984 – Смирнова О. И. Использование Материалов для словаря древнерусского языка И.И. Срезневского в Словаре русского языка XI–XVII вв. (из опыта работы над выпусками 7 и 10) // Теория и практика русской исторической лексикографии. – Москва: Наука, 1984. – С. 188–200.

Страхов 1998 – Страхов А. Б. По страницам Словаря русского языка XI–XVII вв. // Palaeoslavica. VI. – 1998. – P. 253–272.

Чернышева 2011 – Чернышева М. И. Из истории лексикографической критики: Словарь русского языка XI–XVII вв. // Вопросы филологии. – 2011. – № 1 (37). – С. 134–138.

Keenan 1978 – Keenan E. L. [Рец. на:] Slovar’ russkogo jazyka XI–XVII vv. Fasc. 1–4. // Kritika. – 1978. – Vol. 14. – P. 1–20.

Weiherr 1979 – Weiherr E. [Рец. на:] Slovar’ russkogo jazyka XI–XVII vv. Vyp. 1–4. 1975–1977 // Anzeiger für slavische Philologie. – 1978–1979. – Bd. 10–11.

Margarita Chernysheva

THE DICTIONARY OF THE RUSSIAN LANGUAGE OF THE 11–17TH CENTURIES AND THE MATERIALS FOR THE DICTIONARY OF THE OLD RUSSIAN LANGUAGE BY I. I. SREZNEVSKIJ (THE CRITICAL ANALYSIS)

In the context of the lexicographic criticism the comparative analysis of *The Materials for the Dictionary of the Old Russian Language* by I. I. Sreznevskij and their immediate successor – *The Dictionary of the Russian Language of the 11–17th Centuries* is conducted. In the process of compilation of the latter, it can be retraced the changeover from the arbitrariness in usage of *The Materials* (see the first issues of *The Dictionary*) to their strict scientific analysis, the results of which are more widely represented in the Foreword of every issue of *The Dictionary*.

ЛЕКСИКОГРАФСКИ МЕТАЈЕЗИК КАО СРЕДСТВО ЗА КОНЦИПИРАЊЕ ГРАМАТИЧКОГ ОПИСА (на материјалу из Речника САНУ)¹

Увод

1.1. Поред бројних могућности везаних за употребу рачунарских технологија у састављању речника, дигитализација великих лексикографских пројеката (као вид њихове модернизације) нуди још једну значајну предност. То је могућност да се текст конвенционално израђених речника сагледа на нови начин, као електронски претражив корпус системски обрађених појава у лексикону. При томе се, код рачунарских претрага речничког текста, често показује да лексикографске методе обраде и представљања лексичке грађе превазилазе конвенционална знања о језичким проблемима, нудећи могућност да се ти проблеми сагледају у новој перспективи.

1.2. На равни језичког описа, ручно израђени дескриптивни речници, посебно ако су ширег, тезаурусног обима, имају ту предност над другим језичким приручницима да не предиспонирају језички систем који описују. Сепаратним формулацијама језичких појава, које обухватају ноције међукатегоријалности, атипичне употребе и парцијалне реализације, у дескриптивним речницима се потцртава чињеница да категорије језичког система нису статичне, већ да се развијају и мењају под антрополошким, социолошким и другим утицајима.

1.3. Имајући изложено у виду, у раду ћемо представити начин на који се традиционални лексикографски метајезик, посматран као електронски корпус, може искористити за формулисање интегралног граматичког описа језика. У првом делу рада ћемо изложити тезе о метајезичким (лексикографским) константама као средству лингвистичке категоризације лексикона, као и о њиховој реализацији у оквиру полисемије. Поменуте тезе ћемо проверити у другом делу рада, где ћемо указати на утицај метајезичке константе у *служби* на формулисање граматичког описа српског језика. Анализу изводимо на основу дигитализоване верзије *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, тезаурусног речника који се израђује при Институту за српски језик САНУ, и обухвата целокупну лексику српског књижевног и народног језика у периоду од два века његовог савременог развитка.²

¹ Рад је настао у оквиру пројекта Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ (бр. 178009) Института за српски језик САНУ, који у целини финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Од 1959. године до данас је изашло 18 томова Речника САНУ (слова: А–О), са преко 250.000 обрађених одредница. О пројекту модернизације рада на овом речнику (који, поред дигитализације објављених томова, предвиђа и превођење у електронски облик лексичке базе од преко 8.000.000 примера), в. у Ристић-Ивановић 2011.

Метајезичке константе у описном речнику као средство за анализу језичких појава

2.1. Да би изложене тезе биле представљене у раду, потребно је размотрити појам *метајезика речничке дефиниције*, који чини главни део лексикографске обраде у дескриптивном речнику. Посматран као семиотичко средство које је у стању да репрезентује друге семиотичке системе, укључујући и себе самог (Халидеј [1984] 2002: 293), метајезик омогућује описном речнику да говори о језичком систему употребљавајући речи тог истог језика. На тај начин, метајезик може бити схваћен као средство које омогућује описном речнику да буде репрезент језика.

2.2. Будући да је разлика између метајезика и језика нетранспарентна са становишта корисника речника, обично се закључује да је употреба језика у речничкој дефиницији идентична употреби језика у свакодневној употреби, што није тачно. Метајезик је производ лингвистичке конвенције, конструисан са задатком да структурира речнички опис језика, и да повеже различите језичке елементе њиховим упућивањем један на други. Он чини саставни део консултативне функције речника: потребе за лакшим и приступачнијим представљањем језичких информација.

2.3. Концепт метајезика је нарочито важан у појашњавању односа дескриптивног речника према различитим нивоима језичког описа. Наиме, као што на левој страни речника нису представљене речи, већ њихове репрезентације (одреднице, метаречи); тако и на десној страни речника нису представљена значења, већ репрезентације значења (метазначења). То у суштини значи да се, у речничким дефиницијама, не дају описи значења речи, већ системски уређене информације које су генерализоване у односу на семиотички систем језика. Другим речима, захваљујући метајезику, речник описује фундаменталне концепте употребе језика, а не појединачне случајеве употребе лексике.

2.3.1. Изложене наводе је могуће емпиријски потврдити провером фреквенције метајезичких формулација у Речнику САНУ. У лематизатор (програм за обраду текста који групише речи истог корена и показује њихову фреквенцију у анализираном тексту) унели смо све дефиниције које су дате у 18 објављених томова овога речника. Од програма смо затим тражили да поврста речи у дефиницијама према фреквенцији, чиме су се добиле лексичке јединице које се у Речнику САНУ најчешће користе при дефинисању, нпр.: *који (човек који, жена која), особина, стање, време, почети, (бити) својствен (некоме, нечему)*, и сл.

2.3.2. Специфичност наведених (и сродних) израза потврђује чињеница да се, у корпусу дефиниција у Речнику САНУ, они јављају са великом фреквенцијом (од 5.000 до 500 појављивања). Из овог разлога, они се могу назвати *метајезичким* или *лексикографским константама*. Лексикографска константа је метајезички израз који, захваљујући својој супстанцијалности и раширености у речничким дефиницијама, изражава заједничка семантичка, граматичка, прагматичка и друга обележја чланова лексичког система, омогућујући им да се, на нивоу макроструктуре речника, групишу на синтагматском и(ли) парадигматском нивоу.

2.4. У контексту нашег рада, нарочито је важан закључак који се може извести из овог огледа: да се унификацијом поступака у дефинисању лексике на простору описних речника долази до интегралних и диференцијалних сема на основу којих је јединице лексичког система могуће сврставати у концептуалне групе. Према свему до сада изреченом, потврђује се закључак који потенцира Халидеј ([1984] 2002: 298) – да природни језик није комплементаран метајезику, будући да његови логички и идентификациони обрасци не одговарају задатку метајезика. Метајезичке константе су створене са намером да уопштавају, и имају релациону функцију: означавају логичке и идентификационе обрасце језичке структуре. Метајезик функционише путем комплементарности: он одређену појаву „преводи“ на своју структуру, која је у одређеној мери стандардизована или описана, и проглашава је комплементарном њоме. Тако се избегава арбитрарност метајезиком описиваних појава. Метајезик је, стога, супститутиван и „метонимичан“ (исто, стр. 312).

Лексикографски метајезик као средство за конципирање граматичког описа (на примеру константе „у служби“)

3.1. Оријентација метајезичких константи на различите типове језичког описа највише зависи од специфичности лексикографске школе у оквиру које се израђује описни речник. У Речнику САНУ, захваљујући принципима Београдске лексикографске школе (које је 1926. године установио лингвиста Александар Белић), ове формулације су усмерене претежно на функционално-граматичке и функционално-синтаксичке обрасце употребе језика.

3.2. У речничком чланку, значења мотивисана променом граматичких обележја смештају се у засебне, морфосинтаксичке тачке. У њима се, путем метајезичких константи, образлажу промене полисемантичке структуре речи које су мотивисане променама њихове граматичке функције. Овај опис се врши дефинисањем интеракционих и системских образаца заслужних за реализацију значења речи у зависности од њених категоријалних обележја.

3.3. Једна од метајезичких константи која се, у овом контексту, регуларно јавља у дефиницији лексема у Речнику САНУ јесте константа у *служби*. Њено функционисање можемо показати на следећим примерима:

ватра ж **1. а.** *запаљена материја кад горећи развија топлоту и светлост, огањ* → **1б.** **(у придевској служби)** *који у великој мери има неку особину* → **а.** *веома вредан, жустар, хитар (на послу).* → **б.** *брз као муња, ватрен (за коња).* → **в.** *одважан, куражан, храбар (човек, јунак).* → **г.** *кочперан.* → **д.** *веома привлачан, заносан.* → **ђ.** *јак, жесток (за пиће).*

ниједан **1.** *одрична придевска заменица којом се одриче постојање, присуство, учешће, обухватање и др. било којег представника оне појаве чији се назив исказује датом именицом.* → **2.** **(у прид. служби)** *погрд. најгори, никакав.*

беспризоран (рус. беспризорный) **1.** *који је без надзора и родитељског старања, напуштен:* ~ дечак. → **2.** **м (у именичкој служби)** *у одређеном виду) улично дете, напуштено дете.*

3.4. Из изложеног је видљиво да се метајезичком константом у *служби* мармира хетерогена, семантичко-граматичка појава, која се у литератури

назива и субконверзија, транспозиција, функционални помак, хипостаза, граматичка полисемија и др. То је појава при којој се, уопштено речено, реч једне граматичке класе употребљава у служби речи друге граматичке класе, док истовремено задржава део својих полазних морфолошких, семантичких и функционалних обележја. Другим речима, субконверзија представља вид синтаксичке полисемије при којој се, у одређеном дискурсу, припадност речи једној граматичко-семантичкој парадигми укршта са комуникативно-прагматичким обележјима која су карактеристична за другу парадигму.³

3.5. На основу грађе из речника, уочљиве су тенденције ка успостављању субконверзијских модела, који су обележени јасно одређеним, прагматичко-контекстуалним условима под којима се одвија замена врста речи. Обрада субконверзијских модела у Речнику САНУ допушта да се генерализују контексти у којима долази до ове појаве, као и опште смернице њеног развоја у савременом језику.

Приказ модела субконверзијских промена (до којих смо дошли анализом лексикографске константе у служби на грађи из Речника САНУ) представљен је у следећој табели:

ЦИЉНА ВРСТА РЕЧИ – СЕКУНДАРНО ЗНАЧЕЊЕ											
ПОЛАЗНА ВРСТА РЕЧИ – ОСНОВНО ЗНАЧЕЊЕ	ИМЕННИЦА	ПРИДЕВ	ПРИЛОГ	ЗАМЕНИЦА	БРОЈ	ПРЕДЛОГ	ВЕЗНИК	РЕЧЦА	УЗВИК	ГЛАГОЛ	
	ИМЕННИЦА		+	+							
	ПРИДЕВ	+									
	ПРИЛОГ	+				+	+	+	+		
	ЗАМЕНИЦА	+		+				+			
	БРОЈ	+									
	ПРЕДЛОГ			+			+				
	ВЕЗНИК							+	+		
	РЕЧЦА	+		+				+	+	+	
	УЗВИК	+		+				+	+	+	
ГЛАГОЛ											

На основу табеле је видљиво да се употреба константе у служби може анализирати на два начина: од полазне према циљној врсти речи, и од циљне према полазној.

3.5.1. Посматрање промена од полазне према циљној врсти речи обезбеђује приказ семантичких типова субконверзије као вида посматрања свих могућности трансформација полазног семантичког садржаја код употребе у другој класи. На основу таквог посматрања, могуће је груписати врсте речи према сродности субконверзијских промена, што, у крајњој линији, доприноси бољем дефинисању општих одлика граматичких класа

³ Како показује грађа из Речника САНУ, оваква амбиваленција категорија у језику је широко распрострањена, а креативност њене примене од стране говорника у различитим комуникативним ситуацијама доказ је култивације језичког израза, као и његове афирмативне стандардизације.

у српском језику.

3.5.2. Анализа промена од циљне према полазној врсти речи обезбеђује приказ *функционалних типова субконверзије*, као опсега тенденција ка трансформацији у одређену врсту речи: ка поименичавању, попривдељавању и сл. На основу ње, могуће је издвојити типове субконверзијских промена на граматичком нивоу, и образложити их у оквиру доминантних чиниоца: прагматичких, семантичких и др.

Семантички типови субконверзије

4. Како показује прикупљена грађа, као мотиватори употребе речи у служби других граматичких класа издвајају се три типа лингвистичких фактора, који се могу поделити на: *појмовне, функционалне и прагматичке*.

4.1. *Појмовна* мотивација с. прати употребу **именица, придева и прилога** у служби других врста речи;

4.2. *функционална* мотивација с. прати употребу **предлога, везника и прилога** у служби других врста речи; док

4.3. *прагматичка* мотивација с. прати употребу **речца и узвика** у служби других врста речи.

4.1. *Појмовна мотивација*. У основи појмовне мотивације субконверзијских промена стоји механизам промене семантичког садржаја **именица, придева и прилога**, који је индукован метафором. Овај механизам остварује се као померање значења од детерминанте према појму насталом на основу његове перцепције. Перцепција детерминанте може се реализовати као појам, квалитет, став итд., при чему је такво померање обележено апстраховањем основног значења лексеме, које прати њено стављање у нову граматичку функцију.

4.1.1. Тако се **именице** реализују у служби придева (или придевских атрибута) на тај начин што своју појмовну, номинациону вредност, посредством метафоре, преносе у другу граматичку класу. Именице уносе свој изворни десигнат у другу врсту речи, обављајући ту функцију референцијом на појам који се успоставља као стандард квалитета, броја, мере и сл. При томе, контекст изражавања остаје исти, али се мења перцепција појма који је у фокусу. Придевска служба именица најчешће се реализује по сем. моделу: (ТАКТИЛНИ) ЕФЕКАТ → (ТЕЛЕСНА ИЛИ ДУХОВНА) ОСОБИНА:

гром м **1. а.** *нагло електрично пражњење у атмосфери између облака и земље, праћено севањем и тутњавом; грмљавина; муња, севање* → **3. (у атрибутској служби)** *силан, изврстан, изванредан; сасвим неочекиван, сензационалан*. – Гром девојка! Била је то лепота (Веселиновић Ј.).

4.1.2. Аналогно изложеном, именице се могу јавити и у служби прилога. Таква реализација се најчешће одвија према моделу: ОБЛИК, СВОЈСТВО ПОЈМА → ДЕТЕРМИНАНТА (КОЛИЧИНЕ):

комад **1. а.** *део какве целине, део чега, парче*. → **2. (у прил. служби)** *нешто, мало*. – Ниже локве учинише комад кућице, гдје се настанише (Буковица, Ардалић Ј.).

4.1.3. Механизам метафоризоване перцепције појмовне детерминанте заслужан је и за промену семантичког садржаја **придева/прилога** реали-

зованих у служби именица. Поменути механизам заснива се на процесу персонификације различитих типова квалитета у измењеним комуникативним дискурсима. Придеви/прилози у именичкој служби реализују се по заједничком моделу: ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНЕ, КВАЛИТЕТА) ПОЈМА / РАДЊЕ → ОБЛИК, СВОЈСТВО ПОЈМА:

лагодан, -дна, -дно **1. а.** *који изазива спокојство, пријатно осећање* → **2. (у именичкој служби)** *с лагода, лагодност.* – Прохтије ли вам се бити ... учитељ добра, а не **лагодна**, удариће на вас надимак педанта (Драженовић Ј.); **данас** прил. **1.** *овога дана, дана кад се говори* → **3. (у именичкој служби)** *с ово време, садашњост, данашњица.* – Не може се некажњиво живјети ... а да ... не знаш, куд би с **данас** (Михалић С.).

4.2. *Функционална мотивација.* Функционална мотивација субконверзијских промена повезује употребу **предлога и везника** са функцијама квалификације и интензификације исказа; односно **прилога** са функцијом уређивања односа између речи, синтагми и реченица. Функционалну мотивацију увек прати тенденција употребе функцијске речи у служби пунозначне и обратно, што као резултат има измене семантичке структуре речи, као и стилског контекста исказа у коме се употребљава.

4.2.1. Карактеристичан пример функционално мотивисане с. представљају **везници** у служби интензификаторских речца. Посматране као речи са примарно конективном улогом у реченици, везници своју функцију уређења односа зависних конституената могу модификовати и под утицајем прагматичких фактора. На тај начин, неки допусни и супротни везници у почетној позицији, уместо да означавају везу између конституената зависних реченица, почињу да наглашавају однос између њих и тиме из категорије семантички празних речи прелазе у речи са интензификаторском функцијом, по моделу: ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (СИНТАГМИ, ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА) → (СИТУАТИВНО МОТИВИСАН) СТАВ О САДРЖАЈУ ИСКАЗА (СИТУАЦИЈИ, ПОЈМУ):

али везн. **1.** *супротни а. за означавање супротности и разлике и за одрицање могућности вршења односно извршења онога што би се очекивало* → **6. (у прилошкој служби)** *за појачавање: управо, само, просто.* – Они имају све **али** све што и њихови (Српске новине 1917).

4.2.2. У функционално мотивисану с. типично се убрајају и **предлози** употребљени у служби прилога. Код предлога у прилошкој служби, просторна функција се апстрахује у месно, временско или условно значење, по моделу: РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (ПРЕДЛОШКИХ СИНТАГМИ, ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА) → ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА:

испред предл. (с ген.) **1.** *(у просторном значењу) а. означава да се неко или нешто налази, простире, пружа, креће с предње стране кога или чега.* → **4. (у временском значењу)** *исказује да се нешто збило непосредно пре, уочи нечега* **б. (у прилошкој служби,** заједно са „што”, „шта”) *кад је догађај којему нешто претходи означен реченицом.* – **Испред** шта [→ пре него што] ће Смаил-ага ... ударити на Дробњак ... пошље момке те нађу ... Глушца (Невесински).

4.2.3. Као полазиште функционално мотивисаних субконверзијских промена могу се јавити и **прилози**, реализовани у служби предлога и вез-

ника. Ова употреба подразумева коришћење семантичког садржаја прилога у синтаксички мотивисаним функцијама именовања и означавања односа између речи, синтагми и реченица. Оваква промена одвија се према заједничком моделу: ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА → ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (СИНТАГМИ/ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА):

малочак прил. **1.** у дем. значењу: *мало, сасвим мало, малко, малчице.* → **2.** (у предлошкој служби) *мало даље (од нечега), близу.* – Држаше дућан доље подно села, **малочак** ових сеоских потлеушица (Наметак А.);

откуд(а) прилог за правац, за место **1. а.** као упитни и упитно-узвични прилог у правим питањима: *из којег места, одакле.* – **3. у функцији везника, у односним реченицама а.** (често у корелацији са “одонуд”, “отуд”, “тамо” и сл.) **1)** *са значењем места (радње) у главној реченици: из места из којег, с места с којег, тамо одакле.* – Пуштише јаребице, и вратише се ... **откуда** су их и дигли (Његош П. П.).

4.3. *Прагматичка мотивација.* Код прагматички мотивисане субконверзије, која карактерише употребу **речца и узвика** у служби других врста речи, реализација њиховог семантичког садржаја, која садржи елементе модалности или експресивности говорниковог става, модификује се на тај начин да задобија улогу детерминанте исказа.

4.3.1. Тако се, код употребе **речца и узвика** у прилошкој служби, може регистровати вид функционалне супституције, у којој се експресивна функција преображава у семантички елемент, и почиње да се употребљава као модификатив глаголске радње, према моделу: (СИТУАТИВНО МОТИВИСАН) СТАВ О ИСКАЗУ (СИТУАЦИЈИ, ПОЈМУ) → ДЕТЕРМИНАНТА (ОСОБИНА, КВАЛИТЕТ) ПРОЦЕСА/ПОЈМА:

нај (обично поновљено) детерминативна речца разг. **1.** у *придевској служби за истицање, наглашавање позитивних особина.* → **2. у прилошкој служби а.** *најбоље.* – Он је урадио све **нај, нај** (Ред.);

кврц (обично поновљено) оном. **1. а.** *узвик за означавање кратког и слабијег шума, шкрипања, удараца, пуцкетања или звука који се при таквом шкрипању, ударцу, пуцкетању чује.* → **2. (у прилошкој служби)** *готово, свршено, крај.* – У зору: **кврц!** Нисмо могли даље. Запали смо ... у шкрипац (Ђорђевић К.).

4.3.2. Према истом моделу, **узвици и речце** као лексичке јединице којима се изражавају осећања/ставови могу стајати у служби субординативних везника (којима се уводе зависни елементи у исказ). У овим случајевима, експресивни садржај речца/узвика потиснут је у корист регулисања односа између реченичних конституената по моделу: ЕМОЦИЈА/ЕМОТИВНО МОТИВИСАН СТАВ → ИЗРАЖАВАЊЕ РЕЛАЦИЈА ИЗМЕЂУ ЗАВИСНИХ КОНСТИТУЕНАТА (ПРЕДЛОШКИХ СИНТАГМИ, ЗАВИСНИХ РЕЧЕНИЦА):

бре узв. **1. а.** за *истицање, наглашавање исказа: ама, море, та.* → **4. у служби свезице:** *и, па, те (за истицање, појачавање).* – **Бре** ћутао сам, **бре** викао сам, **бре** претио – бадава, све зло, те зло (Стерија Ј. П.).

макар речца допусног значења → **2.** као **допунски везник а.** у зависним реченицама са радним придевом без помоћног глагола или са везником да

(*ређе друкчијим*) које садрже неку претпоставку, могућност, услов: чак и ако, и у случају да (је). – Гладан пас лаје, макар да су му све овце на окупу (Јакшић Ђ.).

4.3.3. Мотивисани прагматичким факторима, **узвици** ономатопејске природе, као и **показне речце**, могу стајати у служби глагола.

а. **Узвици** у глаголској служби имају двојну функцију: супституисање, на нивоу реченице, (нагло реализованог) глаголског садржаја, уз истовремени опис ефекта радње насталог тим садржајем, по моделу: ОНОМАТОПЕЈА → ЕМОЦИОНАЛНО/ОНОМАТОПЕИЧНА РАДЊА (СТАЊЕ, ЗБИВАЊЕ):

врд узв. у **глаголској служби** у значењу: *врдни*. – Што, зар је то тешко: **врд** ... **врд** тамо амо, па ништа (Ранковић С.).

б. Са друге стране, **показне речце** употребљене у глаголској служби најчешће сигнализирају изненадно појављивање, долажење појма, као у пр.:

ето речца **1.** *за показивање некога или нечега што се налази или збива у близини или пред очима лица коме се говори.* → **2.** (често у **функцији глагола**) *казује да се неко или нешто однекуд, обично изненада, појављује, долази, стиже и сл.* – Једва ми легли, али њега **ето** натраг (Јурковић Ј.). Ајте ви, а мене **ето** (Турић Ј.).

Поред динамизације семантичког садржаја, речце у предикатској функцији задржавају и илокутивне елементе својствене прагматичком контексту њихове употребе. На тај начин се остварује двојна функција речце *ето*: супституисање глаголског садржаја (активности) уз истовремено исказивање имплицираног става о ситуацији насталој тим садржајем (изненађења, радости, нестрпљења итд.).

Функционални типови субконверзије

5. На основу анализе појмовних, функционалних и прагматичких фактора који се регуларно јављају у целокупној анализираној грађи, могу се издвојити четири доминантна функционална типа субконверзије. То су:

5.1. *Аргументативни тип* (који карактерише употребу речи у служби **именица**);

5.2. *квалификативни тип* (који карактерише употребу речи у служби **прилога**);

5.3. *конективни тип* (који карактерише употребу речи у служби **предлога** и **везника**); и

5.4. *експресивни тип* (који карактерише употребу речи у служби **речца** и **узвика**).

5.1. *Аргументативни тип субконверзије*. Под аргументативним типом субконверзије подразумева се употреба других врста речи у служби **именица**. У аргументативни тип спадају придеви, прилози, заменице, бројеви, речце и узвици, а именичка функција ових врста речи пропраћена је референцијализацијом њиховог семантичког садржаја, коју прате структурне промене на нивоу исказа.

На прагматичкој равни, аргументативни тип субконверзије обележен је променом реченичног фокуса од именске речи у субјекатској функцији према придевском, бројном, заменичком и др. субјекту. На тај начин, основно значење придева, заменица и бројева у именичкој служби ставља се у

апелативну функцију дефинисања главних учесника радње, док се прави субјекат у реченици елидира.

5.1.1. Заменом правог субјекта квалификативном речју у именичкој служби, говорник долази у могућност да, именовањем носиоца радње, заузме субјективан став према ситуацији коју описује. Ово је нарочито уочљиво код **придева** у именичкој служби:

јак, -а, -о **1. а.** који поседује велику физичку снагу, снажан; крепак, здрав. → **16. б.** м и с физички снажна особа. – Слаби постајаху још слабији, а јачима то није помогло да ојачају (Ред.).

5.1.2. Позитивна емоционалност номиналне употребе нарочито је изражена код **присвојних заменица**, код којих се основно значење припадања даље може транспоновати у мотивисана подзначања сродства, блискости у идејама, сродности у понашању и сл.:

његов, -а, -о присвојна заменица за 3. л. јд. м. и с. рода (понекад уместо присвојне заменице свој) → **3. (у именичкој служби) а.** м мн. особе блиске лицу о коме се говори (родитељи, рођаци, пријатељи и сл.). – Његови су мислили да је створен за свештеника (Матавуљ С.). **б.** ж његова реч, одлука, воља. – Његова је у његовој кући као царева (Вукићевић И.).

наш, -а, -е **1. а.** који припада заједници лица чији члан говори, који је власништво те заједнице. → **5. (у именичкој служби) б.** с наша власт, господарење, управљање; неограничена слобода понашања, ничим неометано понашање, поступање. – Наше је само док нам нису ту мужеву (Московљевић М.).

5.1.3. Именичку транспозицију **прилога, узвика и речца** у оквиру овог типа с. такође карактерише појмовно-референцијална генерализација. При таквој употреби, међутим, истовремено се задржава имплицирано значење околности које одликује употребу полазне речи. Захваљујући томе, добијају се именице наглашене конотативности, које у свом значењу супституишу ситуацију коју изворно означавају:

вољно прил. **1.** на вољан начин; намерно; радо, свесрдно. → **б. (у именичкој служби)**, са придевском променом или непром.) с одобрење за излазак из строја; слободно време (ван строја, ван службе). – За време вољног збисмо се, као обично, у гомилице (Нушић Б.).

јао узв. **1.** за изражавање бола, туге, жалости. → **б. (у именичкој служби) јаук, јаукање.** – Уздаси, који су рили / Груди му, слише се у једно јао (Станојевић Д.).

5.2. **Квалификативни тип субконверзије.** Под квалификативним типом субконверзије подразумева се употреба других врста речи у служби **прилога**. У квалификативни тип спадају именице, заменице, предлози, речце и узвици. Прилошка функција ових врста речи пропраћена је стављањем њиховог основног значења у службу детерминанте глаголске радње, односно у службу прилошког дела предиката, што у највећем броју случајева значи апстраховање и динамизацију њиховог семантичког садржаја.

5.2.1. Описане промене посебно су виљиве код прилошке употребе **именица**. У овом типу случајева, апстрактне именице супституишу своју појмовну вредност у опште начинско значење које је мотивисано перцепцијом њихове вредности као детерминанте гл. радње:

красота ж 1. особина онога који је *красан*, онога што је *красно*, изванредна лепота, дивота. → **6.** (у прилошкој служби) *красно*, дивно. – Кукуруз красота расте, само кад се пескуша мало погноји и ваљано приреди (Радић Ђ.).

дах м 1. а. *ваздух који се при дисању удахне или издахне, удисај, издисај.* → **5. б.** индив. у прилошкој служби: *тихо, једва чујно.* – „Ја љубим дакле!” – рекла би дахом кадгод у себи (Ђалски К.). (в. и пр. под 4.1.2.).

5.2.3. У служби прилога јављају се и **неодређене заменице**, које имају улогу квалитативне или квантитативне детерминанте појма чија вредносна референција зависи од комуникативног контекста:

ниједан 1. одрична придевска заменица којом се одриче постојање, присуство, учешће, обухватање и др. било којег представника оне појаве чији се назив исказује датом именицом. → **2.** (у прид. служби и најчешће уз вокативне облике) погрд. *најгори, никакав.* – На ручак се вуци, опајдаро ни једна! (Јакшић Ђ.).

5.2.4. Код **предлога** у прилошкој служби, Речник САНУ региструје апстраховање просторног значења (као једног од базичних предлошких значења) у месно, временско или условно значење. Промена врсте речи је приметљива у случајевима када предлози добијају прилошко значење захваљујући компонентама резултативности и неодређености које одликују њихову просторну употребу:

до предл. с ген. **1.** *одређује место завршетка кретања или простирања, протезања, које је у непосредној близини или у сфери појма уз чије име предлог стоји.* → **10. а.** (и у прилошкој служби) *одређује појам који се узима: осим, сем, изузев, једино.* – Ех! ... Како ћу и живети до сиротињски! (Веселиновић Ј.).

5.2.5. Промена значења као вид функционалне супституције приметна је и код прилошке службе **речца**. У овим случајевима, експресивна функција преображава се у модификатив глаголске радње захваљујући илокутивним елементима за изражавање квантитета, квалитета или интензитета, који прате контекстуалну употребу речце:

а речца 1. *ради истицања истовременог збивања (понекад у корелацији с другим а): чим, тек што, одмах кад; баш, таман.* → **2.** у прилошкој служби: *оволико, тј. онолико колико се неким гестом покаже.* – Ту нема истине ни а – и окачи ноктом о зуб (Вукићевић И.). (в. и пр. под 4.3.1.).

5.3. **Конективни тип субконверзије.** Под конективним типом субконверзије подразумева се употреба других врста речи у служби **предлога** и (чешће) **везника**. У конективни тип спадају прилози, предлози (у везничкој служби), речце и узвици. Оваква употреба поменутих врста речи подразумева коришћење њиховог семантичког садржаја у функцијама именовања и означавања односа (релација) између речи, синтагми и реченица.

5.3.1. Субконверзија конективног типа пре свега подразумева промену функције речи, при чему се измене у њиховом семантичком садржају свде на прилагођавања новом синтаксичком окружењу, а задржавају се елементи основног значења. Таква употреба подразумева модификацију основне функције речи, која, својом двојном семантиком, захтева нарочити, стилски

маркиран комуникативни контекст у коме се употребљава:

колико прилог за количину (меру, број, трајање, интензитет и сл.). → 5. заст. **као поредбено-начински везник: као.** – Скочи Кулин **колико** помамљен (Сарајлија С. М.).

5.3.2. Изложени закључци могу се применити на опис везничке реализације предлога, речца и узвика. Тако, промена функције **предлога** не значи и комплементарну измену њиховог семантичког садржаја, па се предлози у везничкој служби реализују као конективни елементи са предлошким значењем:

без предл. с генитивом за исказивање одсутности, изузимања, искључења, немања, недостајања → 4. (у служби **свезице**) **в.** са свезицом „да” значи да не бива, да се не догађа оно што та реченица казује: а да не, а да није. – Језик му се мота у устима, **без да** памет и срце шта о том знаду (Прерадовић П.).

5.3.3. Саобразно изреченом, Речник САНУ обрађује и везничку употребу **речца** као конектора интензификаторског типа:

еда 1. речца **а.** најчешће са речцом „ли“, за постављање питања, односно у зависно-упитним или исказним реченицама: да (ли). → 4. (у служби **везника**) **а.** намерни, у реченици обично са потенцијалом, ређе са презентом, за изражавање намере, жеље, циља за који постоји нада да ће се остварити. – На коју би страну требало обратити пажњу, **еда би** се књижевни напредак свеколикога народа подигао на висину (Новаковић С.).

5.3.4. Са друге стране, везничка употреба **узвика** као интенз. конектора везана је за поступак њихове кумулације у циљу снижавања интензитета исказа:

бре узв. 1. **а.** за истицање, наглашавање исказа: ама, море, та. → 4. у служби **свезице: и, па, те** (за истицање, појачавање). – Бре ћутао сам, **бре** викао сам, **бре** претио – бадава (Стерија Ј. П.). (в. и пр. под 4.3.2.).

5.4. **Експресивни тип субконверзије.** Под експресивним типом субконверзије подразумева се прагматички мотивисана употреба других врста речи у служби **узвика** за изражавање личних осећања, као и у служби **речца**. У експресивни тип улазе прилози, заменице, везници и глаголи; а у оквиру њега се јављају још и модели узвик-речца и речца-узвик, што говори у прилог сродној мотивацији субконверзијских промена код ове две врсте речи.

Гледано са функционалног становишта, и речце и узвици могу се сврстати у лексичке елементе са когнитивним модусом коментара говорне ситуације или експлицирања комуникативне намере говорника. Самим тим, употреба других врста речи у служби речца и узвика обележена је сродном променом функције – од успостављања фактуалности, модификације глаголског садржаја или повезивања зависних елемената исказа – према улози модификатора глаголске радње или говорне ситуације у целини. Следствено томе, основно прагматичко обележје овог типа с. представља везивање лексичких јединица за сасвим одређене, стилогене комуникативне ситуације, које обезбеђују експресивну маркираност информације и дају додатна семантичка обележја значењу циљних речи.

5.4.1. Прототипичан пример овакве употребе представља употреба **везника** у служби речца и узвика. Посматране као речи са примарно конективном улогом у реченици, везници своју функцију уређења односа зависних конституената могу модификовати и под утицајем прагматичких фактора који условљавају њихову употребу на почетку реченице.

а. На тај начин, неки допусни везници у почетној позицији, уместо да означавају везу између конституената зависних реченица, почињу да наглашавају односе између њих и тиме из категорије семантички празних речи прелазе у речи са интензификаторском функцијом. На тај начин они се користе у служби речца за организовање текста и повезивање његових сегмената, при чему се семантичка кохезија заснива на комуникативно-прагматичким елементима које ове јединице носе у свом лексичком садржају:

него везн. **1. а.** *поредбени, за исказивање неједнакости, различитости:* *но.* → **(као речца) 2.** (понекад појачано с „а да”) за појачавање тврђења односно за исказивање несумњиво потврдног одговора на постављено питање: *свакако, дакако, разуме се, наравно, дабогме; јашта, како да не.* – И немају душе ... **Него**, да немају (Козарац И.).

б. Аналогно овоме, у функцији речца за интензификацију могу се користити и супротни везници, у ситуацији у којој уводе зависне конституенте који по значењу нису супротни радњи исказа. Оваквом „псеудосупротношћу“ везници се стављају у службу истицања реченичног фокуса, чиме прелазе у речце:

ем нар. **1.** везн. (у спрези: ем ... ем, ем ... још) *не само ... него и, и ... и уз то још.* → **2. у прилошкој служби:** *још, при том.* – Море, не пита магарац, обара он и учене и fine људе – **ем** какве једне трговачке синове! (Сремац С.). (в. и пр. под 4.2.1.).

5.4.2. Са друге стране, до употребе **везника** у служби узвика долази у случајевима када је исказ у коме су везници употребљени афектиран реторичким средствима кумулације (као гомилања интензификаторских елемената у реченици) или репетиције (као њиховог понављања). Понављање везника у афектираној говорној ситуацији служи као маркер промене његове функције, на тај начин што при сваком понављању везник губи на својој примарној улози и задобија на интензификацији. При томе се примарна везничка функција концептуализује као семантички елемент, а степен експресивности исказа, уређен реторичким средствима, упућује на то хоће ли везник бити употребљен као једна или као друга врста речи:

ма везн. **1.** *у допусним реченицама или синтагмама а. макар.* → **4. а. у служби узвика:** *ама, та.* – **Ма** стани, Ненаде, шта ти је! (Ћосић Б.). **Ма** ишао сам, **ма** тражио, **ма** питао, **ма** све ми је то исто (Ред.). (уп. са пр. под 4.3.2. и 5.3.4.).

5.4.3. Аналогне случајеве субконверзије представља употреба **прилога** у служби речца и узвика, где о избору циљне врсте речи одлучују категоријални елементи прилошког значења у измењеном прагматичком контексту. Тако се, на пример, у језику прилози често користе у служби модалних речца, којима се изражава личан став говорника према предмету разговора. У овим случајевима, функција модификације глаголског садржаја, која је својствена прилозима, постаје функција модификације садржаја целог исказа, која је

својствена речцама.

а. Као модалне речце најчешће се користе прилози са општим значењем места, времена и начина. Код ових прилога, конкретни значењски елементи везани за просторну, начинску или временску локализацију радње задобијају функцију нијансирања односа између информације дате у исказу и говорниковог личног става:

напослетку прил. **1.** *на крају, најпосле, најзад.* → **2.** *(у служби модалне речце) за истицање потврдног реченичног садржаја и личног става: на крају крајева, заправо, уосталом.* – То је, **напослетку**, добро; критичар треба да води рачуна о ономе што песник сам о својим песмама рече (Недић Љ.).

б. Са друге стране, у служби узвика чешће се употребљавају прилози са општим значењем мере, количине и степена особине, који поседују то инхерентно својство да, када се апстрахују, експлицирају различита душевна и емоционална стања, расположења или ставове говорника који их употребљавају:

баш прил. **1.** *за истицање, појачавање а. неког исказа, речи: управо, заиста, стварно.* → **2.** *(у служби узвика) за исказивање разних осећања (одобравања, чуђења, неверице, одбијања, негодовања).* – Е, ти си, дакле, нови уча! ... Е, **баш, баш!** (Веселиновић Ј.).

Закључак

6.1. Посматрана са становишта лексичке семантике, која своју примену налази у лексикографској обради, субконверзија представља вид регуларне граматикалне полисемије. Регуларне – будући да се реализује кроз низ функционалних типова јасно дефинисане граматичке, синтаксостилематичке и морфосемантичке импликатуре; а граматикалне – будући да је њена реализација примарно везана за промену граматичке класе.

6.2. Веза између семантичке и граматичке структуре речи у оквиру овог процеса огледа се у томе што субконверзији подлежу оне речи чији полазни лексички садржај, у концептуалном смислу, може бити схваћен као опште категоријално значење циљне врсте речи. При томе, концептуализација лексичког садржаја у граматичку парадигму може се односити и на пунозначне и на непунозначне речи. На тај начин, полазне речи се семантички могу груписати према граматичким елементима референције, експресије, динамике, конективности итд. садржаним у њиховом основном значењу.

6.3. У равни граматичког описа, употреба метајезичке константе у *служби* у Речнику САНУ упућује на закључак да дистинкције између граматичких категорија кореспондирају са онтолошким и искуственим категоријама у оквирима комуникативне компетенције говорника, као и са и перспективом коју он заузима према одређеним појмовима из материјалног света. Овакав однос према граматичким категоријама увод је у преиспитивање предефинисаних схватања о граматичким правилима из угла лексикографа. Потврђује се теза Вјезбицке (1988: 7–20): да граматичке категорије не егзистирају изнад семиотичких, културних и других уопштавања, концептуализација и репрезентација, већ да чине њихов саставни део.

6.4. Из овог разлога, анализа лексикографског метајезика треба подједнако да чини саставни део осавремењивања речничког и граматич-

ког описа језика. Крајњи циљ ових напора је усмерен на израду методолошког приручника који би објединио достигнућа системско-дескриптивне лексикографије и граматичких приручника савременог српског језика.

ЛИТЕРАТУРА:

Апресјан, Юрий Д. (1995): *Интегрално описание языка и системная лексикография*, Москва: Языки русской культуры.

Апресјан, Юрий Д. (отв. ред.) – О.Ю. Богуславская (сост.) (1995): *Теоретическая лингвистика и лексикография: опыты системного описания лексики*, Москва: Наука.

Aprjesjan, Juri D. (2000). *Systematic Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.

Белић, Александар (1959). „Увод“, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, књ. I. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српскохрватски језик САНУ. VII–XXVI.

Biber *et al.* (1998). Douglas Biber, Susan Conrad, Randi Rappen, *Corpus linguistics – Investigating language structure and use*, Cambridge.

Halliday, M. A. K. ([1984] 2002). *On the Ineffability of Grammatical Categories*, in: *On Grammar*, London: Continuum, 291–332.

Ивановић, Ненад (2007). „Принципи формирања и организације корпуса Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ (у периоду од 1853. до 1953. године)“, *Шездесет година Института за српски језик САНУ, зборник радова*, књ. II. Београд: Институт за српски језик САНУ, 53–78.

Ивановић, Ненад (2009). „Прилози у служби других врста речи у српском језику (на материјалу из Речника САНУ)“, *Савремена проучавања језика и књижевности, зборник радова*, Крагујевац: ФИЛУМ. Стр. 149–166.

Ивановић, Ненад (2011). „Типичан граматички контекст речи и његова обрада у лексикографској пракси (на материјалу из Речника САНУ)“, *Проблеми историје, филологије, културе, међународни симпозиум „Лексикографија и фразеологија у контексте славистици“ под ред. М. Г. Абрамзона*. ООО „Аналитик“: Магнитогорск; Новосибирск. Вып. 3 (33). Стр. 50–55.

Meijs, Willem (1996). “Linguistic Corpora and Lexicography”, *Annual Review of Applied Linguistics*, vol. XVI, Cambridge: Cambridge University Press. 99–114.

Речник САНУ (1959–2010, I–XVIII). *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ (слова: А–О)*, Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српскохрватски/српски језик САНУ.

Ристић, Стана (2006). *Раслојеност лексице српског језика и лексичка норма*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Ристић, Стана – Ивановић, Ненад (2011). „Предлог за модернизацију рада на Речнику САНУ“, *Грамматика и лексика у словенским језицима, зборник радова с међународног симпозијума*, Матица српска–Институт за српски језик САНУ, Нови Сад–Београд, стр. 529–553.

Saint-Dizier, Patrick (ed.) – Viegas, Evelyne (ed.) (2005). *Computational lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wierzbicka, Anna (1988). *The Semantics of Grammar*, Amsterdam: John Benjamins.

**LEXICOGRAPHICAL METALANGUAGE AS AN INSTRUMENT
FOR THE GRAMMATICAL DESCRIPTION OUTLINING**

(based on the *Dictionary of the Serbo-Croatian Literary and Vernacular Language of the Serbian Academy*)

This paper aims to show that in the modern age marked by the incorporation of computer technology into linguistic research the digitization of lexicographical resources represents an important methodological step in modernizing the grammatical description of the Serbian language. We have elaborated on this issue on the basis of machine-readable copy of the *Dictionary of the Serbian Academy*, which comprises 18 volumes (letters: A–O) with over 250.000 lexical entries representing the latest stage of development of the contemporary Serbian language.

From this copy of the *Dictionary* we extracted all entries marked by lexicographical expression *in service of* (e. g. nouns *in service of* adjectives; adverbs *in service of nouns*, etc.). In Serbian lexicography this expression is formulated in order to describe cases of *subconversion*, where the word that belongs to one grammatical class is being used as a member of some other class, while retaining its main semantic and functional features. With this data we then portrayed the main types of subconversion in the Serbian lexis, by way of two analytical standpoints: from the basic meaning to its realization – and vice versa.

“МАТЕРИАЛЫ ДЛЯ СЛОВАРЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ЯЗЫКА” И. И. СРЕЗНЕВСКОГО И СОВРЕМЕННЫЕ АКАДЕМИЧЕСКИЕ СЛОВАРИ ДРЕВНЕРУССКОГО ЯЗЫКА: КРИТИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ

В настоящее время русская историческая лексикография переживает весьма ответственный этап своего развития. В рамках больших словарных академических проектов продолжается (и уже близится к завершению) издание трех многотомных исторических словарей – Словаря древнерусского языка XI–XIV вв., Словаря русского языка XI–XVII вв. и Словаря русского языка XVIII в. Кроме того, в повестку дня уже сейчас ставится задача написания Словаря русского языка XIX–XX вв., отличного от имеющихся словарей так наз. “современного русского языка”. Завершение крупных проектов прошлого и постановка новых масштабных задач требуют от лексикографов, с одной стороны, критической оценки прежних достижений и ошибок, а с другой – выработки новых теоретических и практических подходов к изучению лексической системы русского языка в ее историческом развитии. В настоящем докладе на основе опыта, накопленного в российской лингвистической науке, предлагаются некоторые пути и намечаются перспективы решения этих задач.

а) Развитие русской исторической лексикографии в XIX–XX вв.

У истоков русской исторической лексикографии стоят фигуры А. Х. Востокова (1781–1864) и И. И. Срезневского (1812–1880). Акад. А. Х. Востоков стал автором первого русского “Словаря церковнославянского языка” (СПб., 1858–1861), который хотя и не был в полном смысле историческим словарем, однако наметил пути для будущего словарного проекта И. И. Срезневского.

В 1849 г. на годовичном торжественном Собрании Императорского Санкт-Петербургского университета Срезневский произносит речь “Мысли об истории русского языка”. В этой речи, еще до выхода в свет словаря Востокова, он формулирует идею грандиозного научного проекта, направленного на создание словарей отдельных памятников русской письменности, а потом на их основе – общего исторического словаря русского языка. Первоначальный замысел Срезневского не ограничивался древнерусским лексическим материалом – предполагалось ввести в Словарь и современную лексику (Срезн. I, Предисловие: II).

Данная работа предусматривала следующие *этапы*:

1) Составление словарей к изданиям памятников: Житие Бориса и Глеба, Акты юридические, Акты Археографической экспедиции (т. I), Русские достопамятности (т. I), грамоты.

По поручению Срезневского были составлены словари к Синодальному списку “Русской правды”, “Слову” Даниила Заточника, Псковской

судной грамоте, Новгородской летописи (А. Н. Пыпин), Ипатьевской летописи (Н. Г. Чернышевский), Новгородским и Псковским летописям (П. А. Лавровский) (Срезн. I, Предисловие: I).

2) Составление картотеки древнерусского словаря по рукописям и изданиям (к моменту смерти Срезневского картотека насчитывала около 100 тыс. карточек) [Богатова 2000: 132].

1893–1912 гг. – издание “Материалов для словаря древнерусского языка по письменным памятникам” детьми Срезневского Ольгой и Всеволодом (переизд. в 1958 и 1989 гг.).

Выбор лексики.

В содержательном отношении наибольший интерес Срезневского вызывали слова, обозначающие предметы и понятия народного быта, а также слова с отвлечённым значением (Срезн. I, Предисловие: II, IV–V). В этом случае неизбежно вставал вопрос о том, как совместить в одном словаре слова народного языка, обозначающие реалии быта, со словами отвлечёнными, в большинстве своём церковнославянскими. Срезневский предполагал объединить их более или менее механически – поэтому одним из первых предварительных названий Словаря было: “Словарь народного и церковного языка” или “Словарь книжного и народного языка по древним памятникам русского письма” (там же: IV).

В хронологическом плане для будущего Словаря Срезневский подбирал лексику преимущественно из древнейших памятников XI–XIV вв. – т. е. текстов, относящихся к собственно древнерусскому периоду. Лексика из текстов старорусского периода XV–XVII вв. учитывалась sporadически – прежде всего из-за огромного объёма и плохой изученности этих памятников, но также из-за того, что материалом поздних текстов Срезневский первоначально намеревался иллюстрировать современную русскую лексику (там же: III). Лишь впоследствии, когда он отказался от этой идеи, лексика памятников XV–XVII вв. стала использоваться для пополнения Словаря, однако никакой системы в этом не было, пополнение проходило sporadически.

Принципы описания лексики:

1) не различаются церковнославянские (южнославянские) памятники и собственно русские (восточнославянские), то же касается их лексики, которая вся объявляется древнерусской. Причина этого – невозможность отделить друг от друга слова собственно русские, общеславянские и церковнославянские (древнеболгарские) (там же: VI). По сути дела, Срезневский взялся за создание синтетического словаря древнерусского языка, в котором были представлены слова и книжно-письменного языка (южнославянские по происхождению), и слова собственно русского разговорно-бытового языка;

2) в качестве источников словаря использовались только русские (восточнославянские) рукописи;

3) рукописные источники, как правило, датировались только временем списка; в словарной статье не указывалось, к архетипу какого века восходит тот или иной список;

4) словарные толкования иногда давались на русском, иногда на латинском и греческом языках (ср. т. I – *адъ*);

5) значения слов иллюстрировались цитатами, в которых данное значение выступает наиболее ясным образом;

6) при цитировании рукописей далеко не всегда указывались листы – для сложных сборников чаще указывались главы, слова, для библейских книг – главы и стихи;

7) в переводных памятниках весьма регулярно приводились греческие соответствия славянским лексемам, однако из каких изданий были почерпнуты эти параллели – неизвестно;

8) осознавалась необходимость указания оттенков значений слов (там же: IV), однако на практике этого не было сделано – отсюда огромное количество значений у некоторых слов;

9) значения слов не нумеровались, вследствие чего в дальнейшем оказалось невозможно давать перекрёстные отсылки на сходные значения разных слов;

10) иностранные заимствования сопровождалось указанием на источник заимствования (иногда в конце статьи давалась этимологическая информация).

Указатель источников составлялся по ходу издания “Материалов”, поэтому он разбросан по всем трём томам (конец 1-го тома, начало 2-го тома, конец 3-го тома), что представляет большие неудобства для его использования.

б) Словарь русского языка XI–XVII вв.

История нового лексикографического издания началась в 1925 г., когда акад. А. И. Соболевский создал и возглавил Комиссию по собиранию материалов по древнерусскому словарю. Соболевский лично расписал и передал в Картотеку более 100 тыс. карточек, которые составили основу будущей Картотеки словаря русского языка XI–XVII вв. (однако уже тогда в Картотеку были включены и памятники XVIII в.). После смерти Соболевского в 1929 г. эту работу продолжил акад. М. Н. Сперанский, однако в 1934 г. он был арестован и через четыре года скончался. Тем не менее к 1940 г. Картотека насчитывала более 900 тыс. карточек, а в 1952 г. – свыше миллиона.

В 1952 г. Картотека была перевезена в Москву.

В 1958 г. работа над древнерусским словарем возобновилась в новооснованном Институте русского языка АН СССР под руководством С. Г. Бархударова.

1-й том “Словаря русского языка XI–XVII вв.” на буквы А–Б вышел в 1975 г. Несмотря на ряд досадных ошибок в толкованиях слов и подаче цитат, Словарь стал заметным явлением в исторической русистике. Постоянно совершенствуя свой методический и технический аппарат, Словарь в настоящее время насчитывает 29 вышедших томов и доведен до буквы Т.

Выбор лексики.

1) В отличие от Срезневского, авторы нового словаря изначально ориентировались на максимально полный охват древнерусской лексики, включая лексику бытовую, церковную, отвлечённо-философскую и т. д.

2) Поскольку в “Материалах” Срезневского лексика древнейших русских памятников XI–XIV вв. была представлена относительно хорошо, а памятники XV–XVII вв. использованы недостаточно, новый словарь осо-

бое внимание уделял на первых порах именно поздним памятникам. Однако вскоре последовали новые издания древнерусских текстов со словоуказателями и стало ясно, что даже древнейшая лексика учтена Срезневским в недостаточном объёме. Поэтому постепенно, от тома к тому, доля древнейшей (в том числе церковной и богословской) лексики в Словаре росла. Многие слова и значения иллюстрировались ссылками на словари Срезневского и Востокова, поскольку установить источники цитат было, как правило, невозможно (во многом эта проблема сохраняется и на современном этапе работы над словарем).

Принципы описания лексики:

1) как и в “Материалах” Срезневского, в Словаре XI–XVII вв. не различаются церковнославянские (южнославянские) памятники и собственно русские (восточнославянские) – их лексика в равной степени считается древнерусской. Как уже указывалось, причина этого – в невозможности выделить из ткани книжных памятников слова собственно русские, общеславянские и церковнославянские (древнеболгарские). Теоретически можно было создать словарь только восточнославянских памятников (включая древнерусские переводы с греческого), однако методически это не имело смысла, поскольку в древности, как и в наше время, русский книжный язык содержал в себе огромное количество церковнославянских (древнеболгарских) элементов, исключение которых просто разрушило бы его лексико-стилистическую систему. Поэтому “Словарь русского языка XI–XVII вв.” фактически был призван продолжить и развить на новом уровне и новом историческом этапе лексикографические традиции, заложенные И.И. Срезневским. Соответственно, новый словарь должен был стать ещё одним “синтетическим словарем” древнерусского языка, в котором были бы представлены слова и книжно-письменного языка (южнославянские по происхождению), и собственно русского разговорно-бытового языка;

2) как и в “Материалах” Срезневского, в качестве источников словаря использовались только русские рукописи – даже если это были списки с южнославянских оригиналов (например, Изборник Святослава 1073 г.);

3) в отличие от Срезневского, в “Словаре русского языка XI–XVII вв.” рукописные источники, как правило, датируются не только временем списка, но и содержат отсылку ко времени предполагаемого архетипа. Например, древнейший список толковых пророков Упыря Лихого относится к XV в., но скопирован с древнейшего русского списка 1047 г. – соответственно, в Словаре после цитаты указываются обе даты: XV в. восходит к 1047 г.;

4) в отличие от Срезневского, в словарных толкованиях не используются латинский и греческий языки, но исключительно русский литературный язык XX века с исключением (по мере возможности) иностранных слов; также по мере возможности избегаются дублирующие толкования, например: **Освятитися**. *Освятиться* – и подобные;

5) как и в “Материалах” Срезневского, значения слов иллюстрируются цитатами, в которых данное значение выступает в наиболее ясном виде;

6) в отличие от Срезневского, при цитировании рукописей всегда указываются листы, при цитировании изданий – страницы; при наличии не-

скольких изданий одного текста предпочтением в цитировании пользуется наиболее новое и / или научно корректное;

7) как и в “Материалах” Срезневского, в переводных памятниках регулярно приводятся греческие, латинские, польские и (спорадически) древнееврейские соответствия славянским лексемам (в первых томах этот принцип не соблюдался из-за недостатка специалистов по указанным языкам). В последнее время указываются также средненемецкие, шведские и голландские параллели к соответствующим переводным памятникам;

8) в отличие от Срезневского, помимо основных лексических значений слов указываются их семантические оттенки;

9) в отличие от Срезневского, значения слов нумеруются (это позволило делать перекрёстные отсылки на сходные значения близкородственных слов);

10) как и в “Материалах” Срезневского, иностранные заимствования сопровождаются указанием на язык – источник заимствования.

В отличие от Срезневского, *Указатель источников* составлялся не после, а до выхода первых томов – поэтому обозначения источников стандартны и легко находятся в указателе. Периодически публикуются дополнения к Указателю источников.

В настоящее время число источников Словаря достигло примерно 2000 единиц (рукописей и изданий), и это число ежегодно увеличивается. Из 2000 источников 237 (т.е. примерно 12%) являются переводными с греческого, латинского, древнееврейского, средненемецкого, шведского, голландского языков. Ко всем цитатам из переводных памятников подводятся иноязычные лексические параллели.

Таким образом, можно сказать, что академический Словарь русского языка XI–XVII вв. взял всё лучшее от Словаря Срезневского и при этом сумел не повторить его недостатков.

К сожалению, того же нельзя сказать о другом древнерусском словаре, который издаётся в Институте русского языка РАН в Москве.

в) Словарь древнерусского языка XI – XIV вв.

Выбор лексики.

Этот Словарь первоначально задумывался как словарь-тезаурус, основанный не на выборочной расписке лексики источников по карточкам (как это было у Срезневского и в Словаре XI–XVII вв.), а на полной расписке всех полнозначных и служебных слов. В реальности это привело к тому, что наиболее употребительные слова древнерусского языка (например, предлоги, местоимения или слово Богъ) представлены в Картотеке этого словаря многими сотнями и тысячами контекстов без малейшего выигрыша в разработке семантики. Соответственно, идея словаря-тезауруса себя во многом дискредитировала и была оставлена – так, в настоящее время в этом Словаре широко используются памятники с частичной распиской по карточкам.

Общий замысел Древнерусского Словаря изначально базировался на весьма спорной концепции развития русского языка. Согласно этой концепции, древнерусским может считаться только восточнославянский диалект общеславянского языка. На этом восточнославянском диалектном языке написано большинство деловых документов Древней Руси, княжеские гра-

моты и уставы, Русская Правда и летописи (при этом сильно недооценивался мощный церковнославянский пласт в лексике “Повести временных лет” и других русских летописей).

При таком подходе из источников древнерусского языка были исключены все переводные южнославянские тексты, даже если они сохранились в русских списках. В Древнерусский словарь не вошло Св. Писание на славянском языке, богословские сочинения и переводы славянских книжников, ни одного текста кирилло-мефодиевской или болгаро-преславской традиции. Излишне говорить, что при таком подходе лексический фонд древнерусского языка подвергся невероятному обеднению и упрощению. Древнерусский язык фактически был сведён к языку деловых документов и бытовой речи. Важно отметить, что данный подход полностью нарушал традиции классической русской науки и прежде всего традиции, заложенные И. И. Срезневским.

К счастью, этот подход в Словаре был проведён непоследовательно. Так, в Словарь всё-таки вошли жития русских святых, древнерусские переводы византийских памятников – причём язык этих текстов был практически церковнославянским, с минимальным количеством лексических русизмов. Поэтому лексический материал словаря обогатился церковнославянскими лексемами из переводов Хроники Георгия Амартола, Жития Андрея Юродивого, Жития Василия Нового, Жития Варлаама и Иоасафа. Совершенно необъяснимым образом в число источников древнерусского Словаря был включён древнеболгарский Номоканон (Синтагма XIV титулов без толкований) в составе Ефремовской кормчей – эта ошибка, однако, сыграла положительную роль, поскольку благодаря этому лексика древнейшей русской кормчей книги была почти полностью введена в научный оборот.

Вследствие такой непоследовательности при выборе источников Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. во многом повторяет Словарь русского языка XI–XVII вв., уступая ему, однако, по количеству источников и лексем, по тщательности и подробности разработки лексической семантики.

Указатель источников Древнерусского Словаря помещён в 1-м томе, дополнения и уточнения к нему печатаются в очередных томах, начиная с т. 5.

Картотека Словаря древнерусского языка насчитывает примерно 1,5 млн. карточек, хранится в Институте русского языка им. В. В. Виноградова РАН в Москве.

В настоящее время издано 8 томов Словаря, он доведён до буквы П.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ РАБОТЫ

СлРЯ XI–XIV – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). – Т. I–VIII. М., 1988–2008. .

СлРЯ XI–XVII – Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 1–29. М., 1975–2011. .

Срезн. I–III – Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – Т. I–III. – Санкт-Петербург, 1893–1912 [переизд.: М., 1989].

ЛИТЕРАТУРА

Богатова 2000 – Богатова Г.А. [ред.] Отечественные лексикографы. XVIII–XX века. – М., 2000.

Словарь русского языка XI–XVII вв. Справочный выпуск / Отв. ред. Г. А. Богатова. – М., 2001.

Kirill A. Maksimovich

THE MATERIALS FOR THE DICTIONARY OF OLD RUSSIAN LANGUAGE BY I. I. SREZNEVSKIJ AND MODERN ACADEMIC DICTIONARIES OF OLD RUSSIAN LANGUAGE: CRITICAL NOTES

The article deals with a comparative analysis of the two historical dictionaries of Old Russian. The first (accomplished) one was compiled by Izmail Sreznevskij in the second half of the 19th century and published by his disciples in the late 19th – early 20th century under the title *The Materials for the Dictionary of Old Russian Language*. The second (much more voluminous and yet unaccomplished) one is being published in Moscow by a team of Russian lexicographers in frame of the big academic project (vol. 30 with letter T is about to be submitted for print). The experience (positive as well as negative) acquired in the course of preparation of the Sreznevskij's *Materials* has been constantly taken into consideration by compilers of the new academic dictionary of Old Russian. The article describes difficulties as well as some successful solutions of various problems along with new approaches and methods of the Russian historical lexicography of the present day.

О ВНЕШНЕЙ КРИТИКЕ “СЛОВАРЯ РУССКОГО ЯЗЫКА XVIII ВЕКА”

“Словарь русского языка XVIII века”, выходящий с 1984 г.,¹ получил высокую оценку и отечественных, и зарубежных лингвистов. Рецензии на Проект Словаря и выходящие выпуски писали Г. Хюттль-Фольтер,² А. Граннес,³ Р. Гельгард,⁴ В. П. Фелицына,⁵ И. Б. Еськова,⁶ В. Горобец⁷ и др. Кроме опубликованных рецензий существуют рецензии рукописные, данные при обсуждении Проекта Словаря или на подготовленные первоначальные⁸ и окончательные выпуски (В. В. Колесов, И. С. Ильинская, Е. Г. Ковалевская, О. А. Черепанова, И. А. Попов, Г. Н. Акимова, Т. В. Рождественская, Л. Я. Костючук и др.).

В рецензиях подчеркивалось, что словарь имеет не только научное и практическое значение, но и значение общественное: “Появление фундаментального и, по существу, исчерпывающего (не говоря уж – уникального) русского источника по этой эпохе явится серьезным вкладом в разработку русской истории, культуры, науки, искусства, социологии этого времени, покажет исходные линии развития современного литературного языка. Словарь заново открывает нам наш XVIII век и делает его достоянием широких кругов читающей публики. ... Уникальность его и в том еще, что никогда прежде и никогда после не будет предпринято и исполнено столь значительное исследование XVIII века, каких бы значительных и важных подробностей его не начинали изучать впоследствии”.⁹

Авторы рецензий отмечали, что “Словарь XVIII века – издание широкого исторического профиля, в нем отражена не только жизнь слова, но и культурная жизнь народа на определенном этапе его развития”;¹⁰ “это

¹ Словарь русского языка XVIII века. Вып. 1–19 (А – Плангерд). – Л., СПб., 1984–2011.

² Hüttle-Folter G. Словарь русского языка XVIII века. Вып. 1. ... Словарь русского языка XVIII века. Правила пользования словарем. Указатель источников // Russian linguistics. – Vol. 9. – 1985. – С. 97–102.

³ Grannes A. Словарь русского языка XVIII века. Проект // Russian linguistics. – Vol. 4. – № 4. – 1980. С. 412–415.

⁴ Гельгардт Р. Р. Теоретические принципы разработки исторического словаря русского языка (по поводу “Проекта словаря русского языка XVIII века”) // Вопросы языкознания. – 1978. № 6. С. 25–35.

⁵ Фелицына В. П. О восьмом выпуске Словаря русского языка XVIII века // Историко-культурный аспект лексикографического описания русского языка. – М., 1995. – С. 210–215.

⁶ Еськова И. Б. Словарь русского языка XVIII века // Русская речь. – 1985. – № 1. – С. 113–115.

⁷ Горобец В. Словарь русского языка XVIII в. Вып. 1 (А – Безпристрастие) // Мовознавство. – 1985. – № 4. – С. 75–77.

⁸ В начале работы над Словарем, когда жестко был определен объем Словаря в 1000 а л., были составлены первоначальные выпуски, материалы которых впоследствии в связи с изменением объема Словаря, вошли (и входят) в окончательные тексты публикуемых выпусков.

⁹ Колесов В. В. Рец. на рукопись 1-го вып. Словаря, 1981 г. (рукопись).

¹⁰ Еськова И. Б. Словарь русского языка XVIII века // Русская речь. – 1985. – № 1. – С. 114.

самое большое достижение исторической лексикографии русского языка в советский период ... крупный шаг вперед в изучении истории русского литературного языка”.¹¹ “Словарь русского языка XVIII в.” наконец-то восполнил тот пробел, который нарушил целостность исторической перспективы развития русской лексики – от древнерусского языка и языка русского средневековья к современному русскому литературному языку”.¹²

Среди достоинств Словаря назывались такие его характеристики, как широкий объем источников (в том числе переводов¹³ и текстов деловой письменности¹⁴), динамический подход к кодификации словарного состава, системный подход к интерпретации каждого слова, глубина показа лексико-семантического варьирования слова,¹⁵ корректность лексикографической интерпретации, глубина функционального членения лексического состава русского языка XVIII в., наличие этимологических справок при новых заимствованиях, большое внимание явлению варьирования, демонстрация сочетаемости слова в различных ее видах, стилистическая характеристика слов с учетом ее изменений в течение века, семантически достоверные толкования (многозначность слова показана таким образом, “что всегда можно представить себе историческую перспективу в развитии значений и связать это с общесистемными изменениями в языке”).¹⁶

Одной из самых обстоятельных рецензий на Проект Словаря была статья Р. Р. Гельгардта, в которой основное внимание было обращено на самые существенные проблемы создания исторического словаря. Одной из таких

¹¹ Hüttle-Folter G. Указ. раб. – С. 97, 102.

¹² Этерлей Е. Н. Рец. на 1-й вып. Словаря, б/г (рукопись).

¹³ Использование в качестве источников Словаря переводных текстов подчеркивалось рецензентами особо: “При категорическом отказе современных толковых словарей от использования в качестве языковых источников переводной литературы кажется, на первый взгляд, парадоксальным активное привлечение ее в историческом словаре русского языка. Между тем переводные источники органично входят в корпус Словаря, уживаясь в одном ряду с оригинальными произведениями, что объясняется, вероятно, культурными традициями того времени. Как известно, переводы являлись посредником в освоении европейской научной и бытовой лексики, оказывали существенное влияние на формирование грамматического строя русского языка и, как ни странно, на самобытность стиля многих отечественных писателей, ставших законодателями норм национального языка. Поэтому переводная литература помогла составителям не только раскрыть пути пополнения лексического состава русского языка XVIII в. и источники его формирования. Она обращает внимание читателя на сферу употребления заимствований, их жанровую принадлежность, стилистические функции, сферы влияния относительно исконной лексики” (Т. А. Корованенко, рец. на 17-й (первоначальный) вып., 1988 г., рукопись).

¹⁴ Еще в отзывах на Проект одним из достоинств будущего Словаря называлось то, что “запланированный Словарь будет не только словарем русского литературного языка XVIII века. Поэтому среди источников Словаря широко представлены тексты деловой письменности (акты, научные произведения, технические руководства и т. п.). Именно такая лексика до сих пор слабо изучена и весьма скудно представлена в нормативных словарях XVIII века”. См.: Grannes A. Указ. раб. – С. 413.

¹⁵ Е. Н. Этерлей в рецензии на 1-й вып. Словаря писала: “Я не знаю ни одного словаря (по крайней мере русского), где слово предстало бы столь живым и объемным, как в Словаре XVIII в.” (рукопись, б/г).

¹⁶ Колесов В. В. Указ. рец. В этой же рецензии В. В. Колесов писал: “Попутно скажу, что удивительно остроумно подобраны цитаты, они точны, обладают художественными достоинствами; чувствуется, что составители любят текст, гордятся им, понимают его так, как мало кто вникает сегодня в туманности этих словесных хитросплетений. Признаюсь, что и меня увлекла красота текстов XVIII века только после неоднократного чтения словарных статей к данному словарю – прежде я находил их тяжеловесными и неуклюжими”.

проблем является проблема возможности отражения в историческом словаре системности лексики на определенном хронологическом срезе – в частности, на протяжении XVIII века. Одним из самых уязвимых моментов для понимания системности лексического строя языка XVIII века, как отмечает рецензент, является двуязычие, характерное прежде всего для первой трети века: “Трудности же лексикографического описания этого объекта объясняются прежде всего сосуществованием в данное время двух генетически различных типов языков, их взаимодействием и взаимопроникновением, проявляющихся в разножанровых письменных и литературных источниках, в речевой деятельности разных социальных групп и литературных школ”.¹⁷ Далее рецензент, цитируя Проект, пишет: “Спрашивается, будут ли плодотворными поиски “явлений, характеризующих систему русского языка в целом”, если становление его норм было не только длительным, но и насыщенным столкновениями, контаминациями генетически различных языковых источников и если в пределах одного изучаемого периода существовали разные стадии или этапы его исторического развития? ... Мне думается, что можно характеризовать процесс становления в XVIII в. литературно-языковой нормы не как напряженное динамическое состояние “системы”, лишенной “внутреннего единства”, а как процесс превращения своего рода конгломерата разнородных лингвистических образований в системную организацию с присущими ей отношениями взаимосвязи и взаимообусловленности всех компонентов целостной структуры литературного языка с его кодифицированными нормами”.¹⁸ Тем не менее рецензент признает то, что “некоторые фрагменты системной организации лексики (синонимические связи слов, антонимические параллели, разные виды варьирования слов, парадигматические формы, синтагматические отношения) найдут отражение в словарных статьях”.¹⁹

Для выявления системных связей при синхронном описании языковых фактов определенного хронологического среза авторами концепции Словаря использован ряд приемов, позволяющих показать отношения взаимосвязи лексических единиц: прием частичного гнездования (однокоренные слова, например, *выдергание, выдергивание, выдергивальщик, выдергивальщица* при *выдергать – выдергивать* [4: 212]), помета *Ср.* (показ синонимических отношений, например, *разговор, речь, состязание* при слове *дискурс* [6: 137]), группировки лексических дублетов в заголовочной строке (например, *лубовый, лубяный и лубочный* [11: 237], *микроскоп, микроскопий, микроскопиум, микроскопия* и *микроскопе* [12: 179]) и др.

Заслуга в том, что была создана уникальная концепция исторического словаря, которая воплотилась в разностороннее, глубоко научное (исследовательское²⁰) описание лексического состава русского языка XVIII века, полностью принадлежит создателям этой концепции Л. Л. Кутиной и

¹⁷ Гельгардт Р. Р. Указ. раб. – С. 30.

¹⁸ Гельгардт Р. Р. Указ. раб. – С. 30–31.

¹⁹ Гельгардт Р. Р. Указ. раб. – С. 32.

²⁰ В. В. Колесов в указ. рец. писал: “Это не словарь, а справочник, обладающий всеми преимуществами словаря и научного исследования. ... Каждая словарная статья ... составлена таким образом, словно предварительно была проведена кропотливая и основательная лексикологическая работа над лексемой и филологическая – над текстами”.

Ю. С. Сорокину (в 14-м выпуске Словаря на титульном листе появилась строка “Основатели “Словаря русского языка XVIII века” Л. Л. Кутина и Ю. С. Сорокин”), авторам Проекта Словаря и первым авторам-составителям Е. Э. Биржаковой, Л. А. Войновой, И. М. Мальцевой, З. М. Петровой, А. И. Молоткову, А. А. Алексееву и др.

Несмотря на общую очень высокую оценку, рецензентами были высказаны и принципиальные, и частные замечания. Остановимся на некоторых из них.

1. Основная проблема любого лексикографического труда – проблема состава словника. Одна из самых первых рецензий еще не на выпуски, а на пробные статьи Словаря (12 отрезков на буквы *А* и *Б*) была написана Е. Г. Ковалевской в 1972 г. вскоре после обсуждения Проекта. Она касалась преимущественно состава отобранных слов. Поддерживая общие принципы отбора слов для нового исторического словаря, рецензент высказал сомнения, например, в необходимости включения в Словарь специальных лексем, функционировавших лишь в специальных текстах (*абордирунг* “абордаж”, *абитрих* “пена, шлак”, *аддитамент* “дополнение”, *андриена* “женская одежда”). Не вошло в Словарь только предпоследнее слово, остальные были включены, поскольку зафиксированы, во-первых, в нескольких источниках, во-вторых, имеют варианты, что говорит не о разовости и единичности употребления данных слов, а о некотором времени их употребления.

В последующих рецензиях неоднократно также высказывалось мнение о нецелесообразности включения в Словарь “неживых” слов, например, предлагалось исключать “новообразования по известным славянским моделям, представленные только в одном произведении (*долгоживотный*, *завистносоперник*, *овладычествовать*, *огосподствовать* в переводе “Книги историографии” Мавро Урбини)”²¹. Предложение не включать в Словарь слова, не подтверждаемые примерами, встречается и в рецензии другого автора: “типа *славеносербский*, *сжаждити*, *серебриста* в значении “денежный, выгодный”, *сечение воздуха* – “о чем-л. неопределенном, эфемерном” и т. п.”²². Высказывались сомнения в необходимости помещения в Словарь таких, например, слов, как *прецедессор* “предшественник”, *предеединарист* “сторонник веры в предопределение”, *прескрипция* “просрочка”: “Инструкция предусматривает строгий отбор и ограничения для такого рода специальных слов. Они вносятся в Словарь “с учетом их употребительности, историко-культурного значения ... и дальнейшей перспективы усвоения русским языком”. Названные слова, подтверждаемые 1–2-мя цитатами и характеризующиеся как новые, вряд ли отвечают этим требованиям”²³.

Критике подвергалось и включение в Словарь слов, предположительно образованных искусственно создателями первого толкового словаря (САР)¹: “Огромное количество слов, глаголов с приставкой *за-*, за 200 лет

²¹ Ковалевская Е. Г. Рец. на Проект Словаря, б/г (рукопись).

²² Ковалевская Е. Г. Рец. на первоначальный вып. на букву *С*, б/г (рукопись).

²³ Андреева-Васина Н. И. Рец. на первоначальный вып. на букву *П*, 1985 г. (рукопись).

²⁴ Список сокращений словарей и источников см.: Словарь русского языка XVIII века. Правила пользования словарем. Указатель источников. – Л., 1984.

жизни русского языка не получило ни одного письменного (писательского) подтверждения. ... Включение в словари этих слов [автор называет слова *зальнуть* “засориться”, *замахать*, *замасливание*, *залощение*, *замуслиться*, *замучнить*, *замывка*, *запалзывание*, *запайка*, *зачитать* “начать читать” – И. М.] – дань традиции, а основоположниками этой традиции, как видно, надо считать создателей Словаря Академии Российской”.²⁵

Включение в состав словника лексических новообразований, которые остались “в границах индивидуального или узкогруппового употребления” и не были усвоены общим употреблением, авторы Словаря мотивировали следующим: “Составители Словаря при этом исходят из того, что индивидуальные образования в специфических условиях времени характеризуют определенные общие тенденции словообразования и словосложения и что эти поиски новых и недостающих звеньев отражают общее состояние словарного состава”.²⁶ Однако в Проекте Словаря предусматривается ряд ограничений для подобных слов.²⁷

Например, в 18-й выпуск только по лексикографическим фиксациям включены такие слова, как *отемствие*, *отместник* [18: 27 – САР¹], *отравенить* “одеть травой” [18: 73 – Ад.], *отракуль* “свѣчная зслонка” [18: 77 – Ад.], *отстрѣлка* [18: 106 – САР²], *отступка* “перерыв, остановка в словах” [18: 108 – ЛГ], *оттворожиться* [18: 111 – САР¹], *оттягаться* “прекратить тяжбу” [18: 118 – САР¹], *отѣдание* [18: 134 – Нрд.], *отѣдание* [18: 134 – САР¹], *охотность* [18: 148 – Нрд., ЛГ, САР²], *очеврач* [18: 154 – Нрд.].

Однако о том, что слова подобных моделей могли быть свойственны или живой речи (но не всегда проникали в письменный язык), или возникали у отдельных авторов, свидетельствует фиксация в источниках такого, например, слова, как *очиновление* “пожалование чином”: *Для самых лутчих и которые .. в послугах своих отечеству обрѣтаются для очиновления тех .. учинить как послѣдует*. Слтков Пропоз.; слово сопровождается пометой *Един.* [18: 157]. Не исключено, что подобные слова могли быть в живой речи, так как в некоторых случаях слова, вошедшие в Словарь только по материалам лексикографических собраний XVIII века, находят подтверждение в новых источниках. Например, глагол *зоторговать* “начать торговать” включен в Словарь только по фиксации его в САР¹, однако в грамотах Антониево-Сийского монастыря отмечается причастие *зоторгованный* “купленный”: *Что же ваше высокопреподобие изволите приказыват брат намъ зоторгованой хлѣб а у кого и къмъ зоторгованъ о томъ не толко я но и братия никто не знаютъ и не торговали*.²⁸

Замечания рецензентов касаются и включения в Словарь некоторых производных слов. Так, в рецензии на 14-й выпуск Словаря отмечалось, что “словник отрезка с не-образованиями неоправданно расширен. В него включены слова, не образующие с отрицанием новые понятия. Так, не вижу оснований включать слово *незасохлый* “невысохший”, поскольку на соответствующем месте в словнике помещено слово *засохлый* “высохший, за-

²⁵ Фелицына В. П. Указ. раб. – С. 214.

²⁶ Словарь русского языка XVIII века. Проект. – Л., 1977. – С. 26.

²⁷ Там же.

²⁸ Никитин О. В. Сийские грамоты XVIII века (1768–1789 гг.). – М.; Смоленск, 2001. – С. 71.

твердевший” (вып. 8, стр. 94)”. Рецензент называет также слова *незатхлый, незастенчивый, незасвидетельствованный, незавитый, незадбланный, незагаженный, незаимствуемый, незакладной, незакрытый, незаповеданный, незвонкий* и др. “Полагаю, что авторам и редакторам следует уточнить принципы включения в словник образований с отрицанием. Было бы очень хорошо, если бы эти принципы были сообщены пользователям в каком-либо примечании к тому”.²⁹ К сожалению, пожелание рецензента не было выполнено: в 14-м выпуске не поместили никаких комментариев к показу слов с *не-*. Но разработка слов *незатхлый, незастенчивый* и под. на самостоятельном алфавитном месте мотивируется общим принципом показа лексемы в Словаре в орфографии источника: слитное написание данных слов с *не-* рассматривается как отражение процесса лексикализации (подобные случаи встречаются и с другими приставками, например, *за благо, заблаго, за верно и заверно*).

2. Одним из важнейших научных достижений создателей Словаря во многих рецензиях называется введение специальных графических знаков для представления процессов изменения лексического состава на протяжении столетия: “Удачным лексикографическим новшеством являются точные указания на динамику словоупотребления посредством знаков, означающих новацию, выход из употребления и т. под.”.³⁰ “Современная лексикография располагает ограниченным набором приемов и средств, чтобы изобразить слово в его развитии на страницах словаря: пометы устарелое и устаревающее, датировка слов, значений и цитат, соблюдение исторической последовательности при выведении значений слов. Новый Проект стремится сделать лексикографическую форму описания более живой и гибкой, которая позволила бы отразить в Словаре не только результаты процессов, но и сами процессы. Для этой цели предлагаются новые приемы описания и новые знаки”.³¹ “Не только полнота словаря или полнота семантических разработок слов представляет ценность Словаря. Все это можно показать статично, как неподвижные картины ушедшего периода в истории языка, ушедшей жизни. Главное достижение Словаря – его динамика, во всяком случае стремление показать языковые коллизии в тот сложный период. Здесь мы найдем и лексику устойчивую, составляющую основной стержень национального русского языка, и лексику, которая стала обильно проникать в русский язык XVIII в., и лексику уходящую”.³²

Однако эта лексикографическая находка является и одним из самых уязвимых моментов, например, указание на новацию (белый треугольник) или дата входа иноязычного слова. Картотека при всей своей обширности и разнообразии своих источников (более 2300000 карточек-цитат из почти 2000 источников) все-таки не является исчерпывающей. Новые источники нередко уточняют дату вхождения слова, заставляют снимать знак новации или утраты в XVIII в. того или иного слова. Например, слово *навиан* показывается со знаком входа (что сомнений не вызывает) и с указанием ранней

²⁹ Черепанова О. А. Рец. на 14-й вып., 1996 г. (рукопись).

³⁰ Hüttle-Folter G. Указ. раб. – С. 99.

³¹ Шмелева И. П. Рец. на Проект Словаря, б/г (рукопись).

³² Попов И. А. Рец. на 5-й вып., 1985 г. (рукопись).

даты его фиксации по Картотеке (1763 г.) [18: 168], однако в “Примечаниях к “Ведомостям”” за 1735 г. (памятнике, который давно вошел в круг источников Словаря), уже после сдачи 18-го выпуска в издательство обнаружилась более ранняя фиксация. Тем более уточняют даты ранних фиксаций новые источники, в том числе и региональные: *балык*: в Картотеке 1800 г. – в новых источниках – 1720 г.; *весновальский*: 70-е гг. – 1726 г.; *вывертка* – конец 80-х гг. (АТ) – 1710 г.; *вымерзнуть*, *выпороток*, *вытечь*: в Картотеке нет материалов первой трети века – 1710 г., *заверточный*: 1792 г. – 1726 г., 1736 гг.; *зачетный*: конец века – 1710, 1722, 1725, 1730 гг.; *игольник*: 1755 г. – 1725 г.; *лобковый* (мех): конец века (САР¹) – 1710 г.; *недопроданный*: конец века (САР¹) – 1723 г.; *оплотина*: 1795 г. – 1725 г.; *покал*: 1725 г. – 1710 г. и др.

Это ни в коем случае не может быть укором авторам Словаря, это наглядный пример необходимости расширения источников за счет ввода региональных письменных памятников, содержащих материал, который или не входил в источники других жанров, или фиксировался в них в более позднее время.³³

Замечания, касающиеся проблем с показом новаций XVIII века, высказывались разными критиками. “Необходимо сказать еще об одном опасении более общего характера, которое напрашивается при чтении Словаря. Слова, не зафиксированные в русской и советской лексикографии для периодов, предшествующих XVIII веку, рискуют быть зачислены в неологизмы русского литературного языка нового типа, независимо от того, в какой период и на какой территории России они возникли. Это касается особенно лексического наследия Юго-Западной Руси, проникшего с середины XVII в. в Московскую Русь, которое до сих пор не изучено. ... Заимствовались как слова поздней украинской редакции церковнославянского языка, так и европеизмы, которые появились в Юго-Западной Руси, как правило, значительно раньше, чем в Москве. Ввиду сказанного нельзя исключать, что, например, слова, датированные в Словаре как заимствования петровской эпохи, проникли в русский язык значительно раньше, так как они употребляются в юго-западных источниках с начала XVII в.: *автор*, *аллегоричный*, *алхимик*, *апелляция*, *амнистия*, *апробация*, *апробовать*, *аудиенция*, *армия*, *архитектура* и др. При настоящем положении наших знаний о лексике восточнославянских языков и церковно-славянского разных редакций не существует возможности выяснить такие вопросы. По этой причине нельзя упрекнуть редакторов и составителей словаря XVIII в., если та или иная датировка не всегда точная. С другой стороны, рецензент не мог обойти молчанием эту проблематику”³⁴

Другой рецензент также поднял эту проблему: “Из первых 100 слов выпуска более половины (58) помечены знаком вхождения. К сожалению, я не нашла ни в Проекте, ни в правилах указания на то, каким образом устанавливается статус нового слова. Полагаю, что это – обращение за справками

³³ См.: Малышева И. А. Новые источники “Словаря русского языка XVIII века” // “Единым письмен употреблением памяти подкрепляется вечность”: Сб. научн. тр. памяти З. М. Петровой. – СПб., 2007. – С. 261–275; Малышева И. А. Региональные памятники деловой письменности XVIII в. как новые источники “Словаря русского языка XVIII века” // Историческая лексикология и лексикография. – Вып. 8. – СПб., 2010. – С. 86–98.

³⁴ Hüttle-Folter G. Указ. раб. – С. 101–102.

в Картотеку ДРС, в Словарь русского языка XI-XVII вв., а также в словари, изданные в XVIII веке. Если это так, то значок нового слова, наверное, надо снять у слов *закуриться*, *закута*, *закутатися*, *залавок*, *залетовать*, *залечится*, *заливной* (7 слов), а 2 слова (*закурение* и *залгати*) надо проверить, так как их значения несколько не отличаются от значений, представленных в Словаре XI-XVII вв., откуда я и взяла все эти 9 слов”.³⁵

Таким же спорным моментом является, как уже сказано, приведение даты вхождения при новом иноязычном заимствовании (даты приводятся только по материалам Картотеки), тем не менее рецензенты замечают, что “при всей уязвимости принципа показа дат вхождения слов в язык его не следует заменять более обобщенными и приблизительными указаниями на десятилетия или “в начале” и “в конце века”. Такие обобщения мало что дают для точного знания о времени появления слова”.³⁶ Справедливости ради следует сказать, такие обобщенные указания в Словаре даются только в том случае, если нет точной датировки источника.

Замечания рецензентов вызывали и факты несовпадения указанной даты появления слова и подтверждающей цитаты: “В тех случаях, когда отмечается точная дата первого употребления слова по данным Картотеки, первая иллюстрация совсем не совпадает с датой хронологически. Например, *аллея*, 1719, а пример из Карамзина; *адрес*, 1710, а пример из Радищева”.³⁷ Следует сказать, что авторами Словаря не ставится задача проиллюстрировать именно первую фиксацию слова (иногда это трудно сделать, например, из-за обширности необходимого фрагмента текста, из-за наличия текста, более интересного в семантическом отношении). Задачи и характер иллюстрирования были изложены в Проекте Словаря,³⁸ и основной целью иллюстрирования определяется необходимость “наиболее полно раскрыть семантику слова, продемонстрировать его употребление, подтвердить стилистические характеристики. Оно важно и как возможный способ показа вариантности слова, его грамматических форм и синтаксической валентности”.³⁹ Иначе говоря, выбор иллюстрации определяется целым рядом моментов, принципиально важных для лексикографического описания слова, но в то же время специально не ставится задача показать именно раннюю фиксацию слова.

3. Основным принципом расположения слов в Словаре является алфавитный. Для заголовочного слова было принято правило воспроизведения его в соответствии с орфографией источников, и в отношении слов с приставками на *-з/-с* в Проекте сказано следующее: “Единообразно размещаются приставочные образования с приставками на *-з/-с* (*воз-/вос-, раз-/рас-, без-/бес-* и др.) независимо от того, каково написание в каждом конкретном слове, напр., слова, зарегистрированные в картотеке только в написании *безконечный*, *безтрудный*, *возкрепить*, *возкрамольствовать*, *обезпамятеть*, *обезпечение* будут даны (по правилам написания этих при-

³⁵ Фелицына В. П. Указ. раб. – С. 213.

³⁶ Попов И. А. Рец. на 2-й вып. Словаря, 1976 г. (рукопись).

³⁷ Акимова Г. Н. Рец. на 1-й вып. словаря, 1975 г. (рукопись).

³⁸ Словарь русского языка XVIII века. Проект. – С. 123–127.

³⁹ Там же. – С. 123.

ставок перед глухим согласным, действующим и в XVIII в.) в алфавите на месте слов *бесконечный, беструдный, воскропить, воскрамольствовать, обеспамятеть, обеспечение*”.⁴⁰ Следование этому правилу привело к нарушению алфавитных мест слов, и в связи с этим серьезную критику вызвал 1-й вып. Словаря. Тем не менее на практике этому принципу не последовали, и в связи с этим серьезную критику вызвал 1-й вып. Словаря за расположение слов с приставкой *без-/бес-* по принципу точного следования орфографии источников: “заглавные слова с приставкой *без-* в Словаре приведены с тремя перерывами и прямо вопреки собственному указанию: “единообразно размещаются приставочные образования с приставками на *з-/с-* (*воз/вос, раз/рас, без/бес* и др) независимо от того, каково написание в каждом конкретном слове по правилам современного написания этих приставок” ... Такая путаница не может вызвать замешательства у читателей Словаря”.⁴¹ Надо сказать, что это коснулось не только русских приставочных образований, но и заимствованных слов, например, слово *адвисбриф* находится между словами *адвиз* и *<адвиз корабль>* [1: 24–25]. В последующих выпусках словаря от этого правила в отношении приставочных образований на *з-/с-* отказались, и например, слова с приставками *воз-/вос-, из-/ис-* расположены в Словаре с ориентацией на современное написание с показом вариативных написаний XVIII столетия.

При общем алфавитном расположении слов в Словаре используется прием частичного гнездования. Этот прием, по мнению авторов Словаря, был принципиально важен: “Синхронное описание фактов языка предполагает выявление системных отношений в нем, характерных для данного состояния, ... Это предопределяет широкое использование указаний на парадигматические связи с другими словами и – в силу этого – применение принципа частичного гнездования в расположении слов”.⁴² Большинство рецензентов приняли идею частичного гнездования: такой прием “удобен и как экономное средство подачи очень большого материала, какой имеется в картотеке Словаря, и как способ наглядного показа словопроизводных возможностей слова”.⁴³

В связи с принципом гнездования высказывалось пожелание показывать дополнительно слова, включенные в гнездо, и на своем алфавитном месте с отсылкой: “Хочется высказать сожаление, что, по правилам Словаря, загнездованная лексика не приводится на своем алфавитном месте в общем алфавите”.⁴⁴ Однако составители сознательно от этого отказались, чтобы не загромождать Словарь (“На алфавитном месте слов, вошедших в какое-либо гнездо, отсылки не даются”⁴⁵): заявленный принцип гнездования уже говорит пользователю, что однокоренные слова следует искать в гнезде исходного слова (если производное слово не расходится в семантике с исходным, в противном случае оно толкуется отдельно на своем алфавитном месте).

⁴⁰ Там же. – С. 129.

⁴¹ Hüttle-Folter G. Указ. раб. – С. 98.

⁴² Словарь русского языка XVIII века. Проект. – С. 8, 27. Принципы гнездования см.: – С. 28–30.

⁴³ Ильинская И. С. Рец. на 1-й вып., 1975 г. (рукопись).

⁴⁴ Гайкович Т. И. Рец. на 12-й вып., 1994 г. (рукопись).

⁴⁵ Словарь русского языка. Проект. – С. 28.

Если в целом идея частичного гнездования была поддержана, то некоторые конкретные случаи вызвали целый ряд замечаний: “Гнездование лексем вызывает ряд вопросов и прежде всего в отношении подачи прилагательных. Остается неясным, почему в одних случаях прилагательное выносится в отдельную статью, в других дано в словарной статье существительного. Так, существительные *мазанка*, *мазаница* и прилагательные *мазанковый* и *мазаночный* разработаны в отдельных статьях, а прилагательные *мазный*, *мазильный*, *мазейный* включены в словарную статью *мазь*”;⁴⁶ “неясно, почему существительное *кльбтчонка* вошло в гнездо на слово *кльбть*, а *кльбтушка* дается в алфавите самостоятельно, хотя они полностью совпадают семантически. Почему на самостоятельном алфавитном месте стоит существительное с экспрессивно-оценочным суффиксом *-очек* (*каточек*), а не в гнезде на *каток*”;⁴⁷ “в связи с заявленными принципами гнездования слов не всегда убедительным оказывается объединение в одной словарной статье или разведение по разным словарным статьям отдельных слов; напр.: *нечестивый*, *нечестиво*, *нечестивость* – в одной словарной статье, а *нечестие* и *нечестный* – в разных”.⁴⁸ Подобные замечания можно продолжить.

Все замечания, связанные с включением или невключением в гнездо конкретных слов, вызваны тем, что рецензенты не до конца поняли, в каком случае слова объединяются в гнездо, в каком разрабатываются самостоятельно. Слово включается в гнездо исходного слова только в том случае, если оно не имеет собственных особенностей в семантике, сочетаемости, стилистической характеристике и т. д. Например, слово *нечестие* не могло войти в гнездо слова *нечестный*, поскольку имеет три значения (в отличие от однозначного прилагательного) [15: 123], у слова *буйность* выделен оттенок значения, что не позволило включить его в гнездо прилагательного [2: 158] и т. д.

Анализ критических замечаний, высказанных в адрес “Словаря русского языка XVIII века”, еще раз убедил в том, насколько продуманной, научно аргументированной, четкой является разработанная концепция данного исторического словаря и насколько последовательно ее воплощение в словарном материале. Однако как любой лексикографический труд Словарь не лишен неточностей в разработке лексического материала, что объясняется как сложностью поставленных задач, так и высокой степенью сложности словарного состава русского языка XVIII века и в связи с этим необходимостью решения очень непростых вопросов при его лексикографическом представлении.

⁴⁶ Черепанова О. А. Рец. на 12-й вып., 1994 г. (рукопись).

⁴⁷ Лутовинова И. С. Рец. на 10-й вып., 1991 г. (рукопись).

⁴⁸ Аверина С. А. Рец. на 15-й вып., 1997 г. (рукопись).

Irina Malysheva

ABOUT THE EXTERNAL CRITICISM OF *THE DICTIONARY OF RUSSIAN LANGUAGE OF THE 18TH CENTURY*

The article is devoted to questions of external criticism of lexicographical works. The published and handwritten reviews of *The Dictionary of Russian Language of the 18th Century* written both on the published editions of *The Dictionary*, and on those being in process of preparation are considered. The remarks concerning structure of the vocabulary of *The Dictionary*, display of evolution of lexis, determination of lexical innovations of the 18th century, the placing of words in a dictionary nest, etc. are analyzed.

VLOGA KRITIKE V SLOVENSKEM SLOVAROPISJU

Uvod

0 Kritika se na slovarje, v katere je bodisi v iztočnični ali ustreznični vlogi vključena tudi slovenščina, opazneje in odmevneje odziva od srede 19. stoletja dalje. Kritičnega odmeva ni mogoče pričakovati ob rokopisnih slovarjih, ki so v 17. in 18. stoletju prevladovali, saj so bili dostopni le redkim posameznikom. Tudi na prve tiskane slovarje, v katere je bila vključena slovenščina, ni bilo neposrednih javnih kritičnih odmevov.¹ Kritična odzivnost je naraščala sorazmerno s širjenjem kroga uporabnikov slovarjev, z dozorevanjem zavesti o njihovem namenu in pomenu, pa tudi s povečevanjem števila poznavalcev slovaropisja.

1 Slovarska kritika od začetka 19. do srede 20. stoletja

1.1 V 19. stoletju so se na nove slovarje pričeli kritično odzivati jezikoslovci, ki so v njih iskali raznovrstne podatke, slednje pa kot poznavalci jezikovnega sistema in kot razgledani uporabniki domačih in tujih slovarskih priručnikov znali tudi ovrednotiti, neredko tudi primerjalno. H kritični presoji so bili še posebej nagnjeni tisti, ki so se sami lotevali slovarskega dela ali imeli slovaropisne načrte.

1.2 Kali kritike, ki zadeva Pohlinov slovensko-nemško-latinski slovar (1781), vsebujejo pripombe, zapisane v okviru prikaza Pohlinove slovnice v uvodnem delu Kopitarjeve slovnice (*Kopitar* 1809 (1808): 127–148). Mnenje, da Pohlin zaradi rojstva v Ljubljani in življenja v mestu ni poznal čistega ljudskega govora, da so bile njegove ortografske rešitve, predstavljene v slovnici in uresničene v slovarju, slabe, in da so njegove besedne novotvorbe večinoma neustrezne, potrjujejo tudi mesta v Kopitarjevi korespondenci (*Orel-Pogačnik* 1996: 145–146).² Očitke glede zajetega besedja, ki jih je Kopitar v prvi vrsti naslovil na Pohlinovo slovnico, so kasnejši kritiki ponavljali pri ocenah oz. omembah njegovega slovarja.³

¹ Delni vrednotenjski pretres so zgodnejša slovarska dela doživela šele v okviru obsežne Breznikove obravnave slovenskih tiskanih in rokopisnih slovarjev (od slovaropisnih začetkov v 16. stoletju do srede 19. stoletja) iz leta 1926 (z dopolnitvami v nadaljevanju iz leta 1938), ki le-te analizira glede na slovarske in druge vire, na katere so se slovaropisci naslanjali pri izdelavi slovarjev in od koder so jemali besedje. Breznik pri predstavitvi besedja v različnih slovarjih npr. govori o dobrih, tehničnih besedah (ob Kastelčevem rokopisnem slovarju (1680–1688); 1926: 130), o dobrem in slabem gradivu (ob Pohlinovem trijezičnem slovarju (1781); 1926: 143), poudarja, da je imel Pohlinov slovar veliko posebnosti, nepotrebnih tujk, samovoljnih skovank in potvorb (1926: 144), kot njegovi odliki pa izpostavlja, da je slovenil pismeni besedni zaklad (1926: 144) in da je zabeležil mnogo lepih ljudskih izrazov (1926: 165). Enako velja tudi za Gutschmanna (1789): naredil in nabral je veliko dobrih izrazov (1938: 18–19).

² Iz Kopitarjevih pisem so ugotovljiva tudi njegova mnenja o sočasno nastajajočih slovarjih, zlasti o Vodnikovem, ki je kljub objavljeni napovedi izida ostal v rokopisu (*Orel-Pogačnik* 1996: 145–150).

³ Cigale v predgovoru k svojemu nemško-slovenskemu slovarju prikazuje dotedanji razvoj slovenskega slovaropisja. Pohlinov slovar je v tem okviru npr. deležen kritične ocene, da poleg številnih tujih besed navaja tudi »monfröle Wortdichtungen« in besede iz drugih slovanskih jezikov,

1.3 Prvo celovitejšo kritiko je kmalu po izidu dolgo pripravljane, obsežnega dvojezičnega nemško-slovenskega slovarja (1860)⁴ objavil Fran Levstik (1860).⁵ Njegova kritika je zadevala predvsem dotedanji način izdelave slovarjev in zajeti besedni zaklad. Slovarju je očital naslednje pomanjkljivosti:

- gradivo je v veliki meri zbrano s pomočjo prevajanja tujih slovarjev (zlasti Heinsiusa), ki zrcalijo drugačno besedno bogastvo, kot ga izkazuje slovenščina;
- gradivo, ki je bilo zbrano že pred desetletji (velik del predstavlja Vodnikovo), bi moralo biti za slovar izbrano po strožjih merilih;
- sodelavci bi morali manjkajoče besede zbrati med ljudstvom (ustrezno izbiro bi jim omogočilo le dobro poznavanje jezika, le-to pa življenje med ljudstvom);
- prevzete besede, suženjski prevodi in neologizmi niso primerno nadomestilo za zapolnitev poimenovalnih vrzeli; nove besede bi smeli po Levstikovem prepričanju tvoriti le jezika večši pisatelji, slovaropisci pa naj bi segali po že preizkušanih in uveljavljenih neologizmih;
- slovar bi moral bolj upoštevati naglas (za merilo naj bi npr. vzel notranjsko narečje); poleg jakostnega bi bilo treba označevati tudi tonemski naglas (»potegnjeni« in »dvojno potegnjeni«: *vrát* in *vrât* (Levstik 1978 (1860): 150)).

Levstikova ocena Cigaletovega nemško-slovenskega slovarja je hkrati tudi programska, saj je v njej s premišljenimi očitki metodološkega in vsebinskega značaja nakazoval pot bodočemu slovaropisju.⁶ Menil je, da bi moral biti že pred nemško-slovenskim slovarjem, ki ga kljub pomanjkljivostim označuje kot najboljši dotedanji slovenski slovar, izdelan slovensko-nemški del.

1.3.1 Strogo Levstikovo kritiko je po več desetletjih v tretjem nadaljevanju razprave o slovenskih slovarjih ob obravnavi Cigaletovega slovarja kot neutemeljeno zavrnil Breznik (1938: 148–155). Breznik poudarja, da je Cigaletovo »delo samostojno, znanstveno zanesljivo in zrelo« (Breznik 1938: 148), da virov ni prevajal in da jih je uporabljal kritično, neredko le posvetovalno. Tudi že obstoječih domačih slovarjev ni prepisoval, ampak je zajeto gradivo kritično vrednotil ter ločeval dobre tvorbe od slabih. Podobno je ravnal tudi z novimi knjižnimi tvorbami in zbirkami ljudskih izrazov.

1.4 Slovar, kakršnega je Levstik leta 1860 tako močno pogrešal, je izšel dobra tri desetletja kasneje. Znan je pod imenom »Pleteršnikov slovar« (1894–95), ker je bilo uredništvo slovarja, ki naj bi temeljil na desetletja nastajajoči, heterogeni gra-

zlasti čehizme (*Cigale* 1860: V), medtem ko številne glasoslovne, tvorbenne in druge spodrsrljaje, ki niso v skladu z duhom slovenskega jezika, pripisuje nerazvitosti slovanskega jezikoslovja (*Cigale* 1860: IV–V). Glonar (1919: 56–57) že znanim očitkom slovarju glede zajete leksike pridružuje še novega: ne vedno posrečeno opozarjanje na starost besed, poudarja pa tudi neobčutljivost glede rabe nemških tujk.

⁴ Slovar je poznan pod imenom »Cigaletov slovar«, ker je bil njegov urednik in glavni avtor Matej Cigale.

⁵ Fran Levstik je kot pisatelj, pesnik, dramatik, kritik, jezikoslovec in časnikar deloval v drugi polovici 19. stoletja.

⁶ Slovar je po Levstikovem prepričanju »delo, v katerem so kolikor mogoče vse besede, izrazi in fraze kakega jezika zbrane in urejene, po svojem pomenu določene in slovniško, kolikor je potrebno, tudi sintaktično razložene« (Levstik 1978 (1860): 142–143).

divski zbirki, poverjeno Maksu Pleteršniku.⁷ Kljub dvojezični zasnovanosti gre za nacionalno pomembni, temeljni slovar splošnega značaja, saj je bilo vanj sprejeto to, »kar se v literaturi nahaja in kar narod govori« (*Pleteršnik* 1894: VII).

1.4.1 Obsežni, informativno bogati dvojezični slovar je od izida prvega snopiča dalje (1892) doživljal tudi kritične odzive. Med kritiki je bil tudi najpomembnejši sočasni slovenski jezikoslovec pater Stanislav Škrabec, ki je slovarju namenil poseben sestavek na platnicah *Cvetja z vertov sv. Frančiška* (*Škrabec* 1994 (1895): 240–242, 246). Kljub nekaterim kritičnim pripombam⁸ je slovar visoko cenil. Prikazoval ga je kot velik slovaropisni dosežek in kot nepogrešljiv priročnik, kar velja za vse jezikovne ravnine (*Bokal* 2006: 137–143).

1.5 Rezultat kritičnega odnosa do izbire besedja, prikazanega v Pleteršnikovem slovarju, hkrati pa tudi rezultat kritike Breznik-Ramovševega pravopisa iz leta 1935, je Glonarjev *Slovar slovenskega jezika* (1936).⁹ Glonar je v konceptualno spremenjenem enojezičnem slovarju v nasprotju s Pleteršnikovim dvojezičnim, ki je imel namen predstaviti besedno bogastvo pisanega in govorjenega slovenskega jezika od njegovih začetkov dalje, nameraval prikazati sočasno rabljeno besedje, kar je terjalo izpisovanje zvrstno različnih novejših besedil. Glonar si je svoj slovar zamislil kot jezikovni in pravopisni priročnik, ki bi na osnovi tega, kar je prevladovalo v živi rabi, na osnovi dobrega iz tradicije in skladnega s sistemom jezika, normativno urejal knjižni jezik (*Hajnshek-Holz* 1997: 20).

2 Značilnosti slovarske kritike od srede 20. stoletja dalje

2.1 Ker se je zlasti v drugi polovici dvajsetega stoletja slovarska produkcija zelo povečala, je posledično naraslo tudi število kritičnih odmevov na slovarje, ki so bili z natisom izročeni v uporabo. Sledili so izidu vseh vrst slovarjev: pravopisnim, zelo številnim dvojezičnim, terminološkim, narečnim, etimološkim, zgodovinskim in drugim vrstam specialnih slovarjev, pa tudi *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* kot temeljnemu sodobnemu enojezičnemu slovarju. Število kritičnih odzivov kaže na veliko odvisnost od širine uporabe slovarja: kolikor širšemu krogu je bil slovar namenjen, toliko ostrejšje polemike so praviloma spremljale njegovo informativnost. Velika pozornost je bila po izidu namenjena zlasti temeljnim slovarskim delom.

Na izid slovarjev so se s poljudnejšimi poročili in ocenami najhitreje odzvali kritiki v dnevnem tisku (v novejšem času npr. v *Književnih listih* dnevnika *Delo*),

⁷ Tako kot za Cigaletov nemško-slovenski slovar (1860) se tudi za Pleteršnikovega slovensko-nemškega (1894–95) občasno uporablja naziv »Wolfvov slovar«, ker je obe deli financiral ljubljanski knezoškof Anton Alojzij Wolf.

⁸ Škrabca je jezikoslovno nagnjenje k glasoslovju in naglasoslovju usmerjalo zlasti k presoji naglasnih, tonemskih in pravorečnih rešitev v slovarju, pri katerih je zaznal tudi nekaj pomanjkljivosti. Obžaloval je, da Pleteršnik ni uporabil njegovih razločevalnih znamenj za zapis e-jev in o-jev in da je nenaglašene besede pustil brez znamenj, saj bi onaglasitev prispevala k uzavešenosti resnične podobe slovenskega samoglasniškega sestava (*Bokal* 2006: 137–143).

⁹ Glonar (1919: 10–11) meni, da je bil prvotni namen Pleteršnikovega slovarja (»podati samo živo blago našega jezika«) pravilno določen, žal pa na osnovi raznovrstnega gradiva, neprimerne ravnjanja z njim in kolebanja med znanstvenimi zahtevami in praktičnimi potrebami ni mogel biti ustrezno uresničen. Ostrejšo in določnejšo kritiko pa namenja besednemu izboru v Pleteršnikovem slovarju v uvodu svojega slovarja, saj večino sopomenk označuje kot »mrtvorrojena deca in mumificirani spački« (*Glonar* 1936a: VIII).

nekoliko kasneje, hkrati pa obsežneje in temeljiteje v strokovnih revijah, namenjenih problematiki jezika (npr. v *Jeziku in slovstvu* in *Slavistični reviji*, ki ju izdaja (različno poimenovano) Slavistično društvo Slovenije, v *Jezikoslovnih zapiskih*, ki so glasilo Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, itd.).

2.2 Motivi kritičnih zapisov ob izidu slovarskih del so bili različni. Praviloma so se oglašali dobri poznavalci slovenskega jezika – pri dvojezičnih slovarjih običajno obeh vključenih jezikov –, slovaropisja, področij, ki so jim pripadali slovarji (npr. dialektologije), specialisti za posamezna jezikoslovna področja (npr. naglasoslovje), vsakdanji uporabniki slovarjev itd. K pisanju ocene jih je spodbudilo bodisi navdušenje ob izidu priročnika, ki so ga praviloma uravnovešali z navedbo opaženih pomanjkljivosti, večkrat tudi razočaranje, ki je izviralo iz neskladja med pričakovanim in uresničenim.

Številni prikazi slovarskih del ostajajo strogo na ravni poročil in ne prestopajo niti na ocenjevalno niti na kritiško raven.

2.3 V prispevku bo zarisan obseg kritičnih odmevov ter predstavljenih nekaj vzorčnih kritik za različne tipe slovarjev iz druge polovice 20. in iz prvega desetletja 21. stoletja. Slednje zadoščajo zlasti za tipološki oris kritične misli, ki spremlja izide slovarjev različnih vrst in ki posredno prispeva k dvigovanju in utrjevanju slovaropisne norme, hkrati pa s problemskimi razmišljanji bogati sodobno slovensko jezikoslovje.

3 Kritika in pravopisni slovarji

3.1 Na Slovenskem so najštevilnejši kritični odmevi strokovne in ljubiteljske javnosti spremljali izide **pravopisnih slovarjev**, vse od prvega – to je Levčevega pravopisa (1899) – dalje. Odmeve so spodbujali tudi ponovni izidi pravopisnih priročnikov, ne glede na to, ali so izhajali v spremenjeni ali nespremenjeni obliki. V novejšem času se je kritika pričakovano ostro in intenzivno odzvala tudi na predhodno izdana pravila ali celo osnutke pravil. Nekatera pravopisna pravila so izzivala posebej ostre reakcije in se razraščala v prave »pravopisne vojne«. ¹⁰ H. Dobrovoljc v pregledu pravopisne dejavnosti na Slovenskem, ki vključuje tudi spremne kritične odmeve, povzema: »Odzivi ob izidu vsakega pravopisnega priročnika že tradicionalno odražajo dve težnji: na eni strani se pojavlja želja po večji, bolj očitni predpisovalnosti novega pravopisa, po manj variantni in natančneje definirani knjižni normi, katere posledica bi bila tudi večja obveznost priročnika za uporabnike knjižnega jezika; na drugi strani pa je v odzivih pudarjena težnja po večji dogovornosti tega priročnika, po upoštevanju čim širšega kroga javnosti pri liberalnem uzakonjanju jezikovnih rešitev in zato širjenju meja knjižnojezikovne norme« (*Dobrovoljc* 2004: 43). ¹¹

¹⁰ Posebej ostra polemika je vse od prvega pravopisnega priročnika (1899) dalje tekla glede zapisovanja samostalnikov s priponskim obrazilom *-lec* (*bralec* ali *bravec*). Levčev pravopis zapis tipa *bralec* pod Škrabčevim vplivom prepoveduje. Prepoved, ki ni bila usklajena z večinsko rabo, je bila strokovno utemeljena. Nasprotovali so ji Perušek, Ilešič in Bežek. Spor okrog pisave *bralec* – *bravec* se je ob pravopisu iz leta 1962 zaostрил do take mere, da je bilo normativno načelo, ki je zahtevalo zapis delujočih oseb s priponskim obrazilom *-vec* namesto z *-lec* z zakonom preklicano. Novak (1963/64: 62–65) v sklepu prikaza stališč pravopisne vojne ugotavlja, da je šlo za merjenje sil med tradicionalnimi in novimi pogledi na knjižni jezik (Novak 1963/64: 65). Z zakonom določena praksa je upoštevana tudi v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*.

¹¹ O kritičnih odmevih na slovenske pravopise od Levčevega dalje prim. *Gložančev* 1997: zlasti

3.2 Prvi slovenski pravopis, ki ga je leta 1899 izdal Levec, je temeljil na Pleteršnikovem slovarju (1894–95) in na Škrabčevem pojmovanju norme.¹² Zato je v polemiko s kritiki pravopisa (s Peruškom in Ilešičem) posegel tudi Škrabec. Med rezultate njegovega razmišljanja o pravopisni problematiki spada tudi poskus normativne slovnice *Nekoliko slovenske slovnice za poskušnjo* (1893–95), ki je s poglavji o pravopisni problematiki lahko služila kot vzorec za naslednje pravopisne priročnike.¹³

3.3 Po dveh desetletjih (1920) je izšel naslednji pravopisni priročnik, ki ga je izdelal Breznik. Delo je sledilo večjemu številu Breznikovim člankov o pravopisni problematiki, ki so izšli v prvem desetletju 20. stoletja, in *Slovenski slovnici*, ki jo je Breznik izdal leta 1916. Drugi in zadnji slovenski individualni priročnik je sicer zbudil nekaj kritičnih odmevov,¹⁴ ostrejših polemik pa ne. Obema pravopisoma so sledili izidi jezikovnih (purističnih) priročnikov, ki so obravnavali le izbrano, posebej perečo pravopisno problematiko.

3.4 Tretji slovenski pravopis (1935) sta podpisala dva avtorja (Anton Breznik in Fran Ramovš), izdala pa ga je ustanova (pravopisna komisija Znanstvenega društva v Ljubljani). Priročnik je doživel številne odklonilne kritike.¹⁵ Nekaj jih je spodbudilo protipuristično stališče avtorjev ter posledična liberalnost pravopisa, ki je od uporabnikov zahtevala več jezikovnega znanja in suverenosti pri izbiri jezikovnih sredstev (prim. *Dobrovoljc* 2004: 60–61).¹⁶ Poleg vsebinskih zamer so kritiki opozarjali tudi na napake ter na nedoslednost in neusklajenost priročnika. Strokovno najbolj utemeljeno kritiko je napisal Glonar (1936). Objavil jo je v uvodu svojega *Slovarja slovenskega jezika* in v posebni knjižici.

3.5 Kot kaže podnaslov Glonarjevega slovarja (*Slovar slovenskega jezika*) iz leta 1936 (»pravopisni, kulturni, frazeologični« slovar), je tudi ta prvotno imel pravopisno ambicijo, ki ni bila ustrezno uresničena. Kritiki mu med drugim očitajo, da je izbira besed v njem subjektivna, da je premalo obvestilen o zapisovalnih in izgovornih posebnostih posameznih besed in da besede označuje s prepovedovalnim namenom (prim. *Dobrovoljc* 2004: 65).

3.6 Mala izdaja popravljenega in skrajšanega Breznik-Ramovševega pravopisa, ki je izšla leta 1937, je spodbudila manj kritičnih odmevov kot njena velika predhodnica. Na prošnjo Slavističnega društva je bila leta 1937 z odlokom uradno priznana kot priročnik za šolsko rabo (prim. *Suhadolnik* 1987: 500).

88–89, 91–93, 95–97, *Dobrovoljc* 2004: zlasti 43–112, obstajajo pa tudi pregledi kritičnih odmevov na posamezne pravopise (npr. *Štrekelj* 1911, *Suhadolnik* 1987, *Müller* 1991: 192–193).

¹² Škrabec je menil, da mora sodobni knjižni jezik ostati na realnih tleh zgodovinsko znanega jezika (meja je 16. stoletje). Norma naj bi se opirala na izreko glavnega narečja. Prilagajal naj bi se ji tudi pravopis (*Dobrovoljc* 2004: 46).

¹³ S kritikami, ki so na različne načine zadevale razmerje med slovarsko osnovo pravopisa, ki jo je predstavljal Pleteršnikov slovar, ter med živo izrazno podobo jezika, hkrati pa zadevale tudi ob vprašanje zajete problemske širine (poleg pravopisne bi bila zaželeno tudi vključitev pravorečne, oblikoslovne in stilistične), sta se ukvarjali, jih povzemali in hkrati sooblikovali tudi knjižici *Smeri našega pravopisa in pravorečja* (Tominišek 1904) in *O Levčevem pravopisu in njega kritikah* (*Štrekelj* 1911).

¹⁴ Med »težje« očitke se uvršča Ilešičev, da je delo v večji meri prepovedovalni slovar kot pravi pravopis (*Ilešič* 1920).

¹⁵ Od izida pravopisa leta 1935 do popravljenega male izdaje leta 1937 je izšlo skupno 23 kritik (*Dobrovoljc* 2004: 69). Pravopis pa je doživel tudi nekaj pohval. V. Levstik je npr. kot odliko izpostavil enoumno predpisano pravorečje (*Levstik* 1936: 113–116).

¹⁶ Breznik je na očitke odgovarjal leta 1936 v časopisu *Slovenec*.

3.7 Kritični odmevi¹⁷ so sledili tudi pravopisu iz leta 1950, prirejenem po Breznik-Ramovševi izdaji iz leta 1935. Pravopis je skupinsko delo, izdala pa ga je Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Največ očitkov se nanaša na izbor in obravnavo besedja knjižnega jezika ter na nedoslednost normativnih načel (*Dobrovoljc* 2004: 75).

3.8 Vse večja razdalja med jezikovnim predpisom in živo jezikovno rabo je spodbudila priprave na naslednji pravopis, ki je izšel leta 1962. Na spremembo koncepta so v veliki meri vplivale jezikoslovne novosti, zlasti upoštevanje funkcijskega vidika. Zamenjava uveljavljenega priponskega obrazila *-lec* z *-vec* pri vršilcih dejanja, ki jo je predpisal pravopis, je sprožila hudo nasprotovanje.¹⁸ Spor je bil razrešen z uradnim preklicem veljave pravopisne reforme. Priročniku je bilo hkrati tudi očitano, da je zasnovan bolj kot slovar knjižnega jezika in manj kot pravopisno-pravorečni priročnik (*Urbančič* 1963/64: 104).

3.9 Normativne naloge na področju pravopisnih, pravorečnih, naglasnih in tonematičnih vprašanj je v obdobju do izida naslednjega pravopisa (2001) opravljal *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1970–1991), ki je definiran kot »informativno-normativen« (*SSKJI* (1970): XI). Slovar udejanja nov način normiranja, ki ni več črno-belo vrednotenje. Informativno normativni prikaz knjižnega jezika dosega s slovnično, pomensko in zvrstno razčlenjenostjo ter z določitvijo hierarhičnega razmerja med besedami (prim. *Vidovič-Muha* 1993). Pomisleke ob taki zasnovi slovarja so izrekli zlasti starejši jezikoslovci, mlajši pa so mu zamerili predvsem teoretično neposodobljenost (*Dobrovoljc* 2004: 83).

3.10 V okvir priprav na novi pravopis spada izid *Načrta pravil za novi slovenski pravopis* (1981) in izid *Slovenskega pravopisa 1 – Pravila* (1990), ki je do pete izdaje leta 1997 doživel precej sprememb in prenovitev.

3.10.1 *Načrt pravil za novi slovenski pravopis* (1981) je pripravil uredniški odbor, glavna sestavljalka pa sta bila Jože Toporišič in Jakob Rigler. Rezultat široke in burne javne razprave, ki je sledila izidu, je več kot sto tiskanih odzivov in polemik, ki so jih v pravopisni komisiji skušali upoštevati (*Dobrovoljc* 2004: 88). Predstavljena pravopisna načela so bila obravnavana na več okroglih mizah. Kritična razprava je na eni strani pravilom očitala preveč sistemskosti in premalo praktičnosti, na drugi pa prav sistemskost izpostavljala kot odliko pravopisnih načel, neredko je celo prestopila pravopisne meje in se obregnila ob (Toporišičevo) jezikoslovno izrazje.

3.10.2 V priročniku *Slovenski pravopis 1 – Pravila* (1990) naj bi bile po zagotovilih pravopisne komisije upoštevane vse sprejemljive pripombe, izrečene v javni razpravi. Zasnova, ki jo je izkazoval *Načrt*, pa je ostala nespremenjena. Večvrstni kritični odzivi so sledili vsem izdajam pravil – od prve (1990) do pete (1997). Pisali so jih tradicionalno usmerjeni pisci, ki so v preteklosti iskali vzorce za poenostavitev pravil, pa tudi strokovnjaki, ki so ob pravopisno problematiko zadevali v okviru lastnega dela. Večje število poznavalskih praktičnih predlogov je sledilo tudi objavi Toporišičevega programskega koncepta slovarskega dela

¹⁷ Med najodločnejše kritike se uvršča Vodušek (1950 in 1952).

¹⁸ Prim. opombo 10.

pravopisa z naslovom *Teoretična podstava slovarja novega slovenskega pravopisa* (1994).

3.10.2.1 Pripombe z dodanimi predlogi reševanja so se nanašale zlasti na prikaz nezajete ali neustrezno oz. nedosledno reševane (drobnejše) problematike: npr. na izbiro velike začetnice pri pridevniku *božji* (*Gložančev* 1993/94b), ki je zadevala ob širši slovnični problem razmejevanja svojilnosti in vrstnosti (konkretno v primeru netipičnega obrazila, kakršno je *-ji*), na pisavo nazivnih in funkcijskih določil v posebnih besedilnih položajih (*Gložančev* 1993/94a: 8–17), na način zapisa oblik za prebivalca pri naselbinskih in sploh krajevnih imenih ter na (preskromen) podatkovni obseg lastnoimenskih enot itd.¹⁹ Več tehtnih in hkrati uresničljivih kritičnih pripomb, ki so za povrh zadevale probleme splošnejšega pomena oz. širšega obsega in ne le ozko specialnih ali celo skrajnih primerov, je bilo pri izdelavi slovarskega dela že upoštevanih. Objavljeni odzivi so vključevali tudi opozorila na odlike zamisli pravopisa in na prednosti izbranih načel, ki so bila prav tako teoretično in navadno tudi izkušnjsko utemeljena. Čeprav so pozitivni odzivi redkejši, jasno kažejo na dvopolnost kritike.

3.10.2.2 Del kritike, ki je spremljala nastajanje slovarskega dela pravopisa, je mogoče opredeliti kot »pozunanjeno« notranjo kritiko, saj so konkretne predloge prispevali sodelavci pravopisa (npr. *Gložančev* 1993–1996, *Weiss* 1993/94, 1999 itd.). Slednja je deloma že vplivala na izboljšavo slovarskega postopka, na dokončnost slovarskih rešitev in na povečano informativnost priročnika. Poleg praktično preizkušenih pravopisnih predlogov k poznavanju jezikovnega ustroja slovenskega knjižnega jezika in k izpopolnjevanju slovničnega vedenja o njem prispevajo tudi številna drobna opozorila na nujnost reševanja manjših ali večjih slovničnih dilem.

3.10.3 Plaz kritičnih odmevov je sledil izidu informativno zelo obsežnega *Slovenskega pravopisa* leta 2001. Slovarski del je glede na *Načrt* izpred dveh desetletij (1981) izkazoval precej sprememb. Tudi ob tem delu je kritika izzvenela v očitke splošnejšega značaja, hkrati pa se poznavalsko lotevala podrobnosti.

3.10.3.1 Ob izidu so dnevniki hkrati s poudarjanjem potrebnosti priročnika ter dragocenosti konkretnih podatkov in prilagojenosti sodobnemu času glede izbire vključenih gesel v poročila vpletali tudi očitke, ki neredko nasprotujejo pohvalam. Osnovna sta dva: da smo na pravopis predolgo čakali in da je za navadnega uporabnika strokovno prezahteven in preobsežen, ob njih pa še, da so pravila preobsežna, in celo, da so avtorji vanj skušali vključiti preveč slovnice in leksike, da so prezrte nekatere prevzete, vendar dovolj uveljavljene besede. Gre za splošne očitke, ki povzemajo in sooblikujejo javno mnenje, na razvoj stroke pa ne vplivajo. Grajana je bila prevelika avtoritarnost priročnika in dan praktični nasvet, da naj bi pri razvrstitvi dvojnic usmerjalo stanje, kakršno zrcali korpus in ne morda občutek urednikov. Zlasti v mejah nestrokovne kritike se je dogajalo, da je kritika bodisi kot odlika ali kot slabost večkrat obravnavala isto vsebinsko sestavino pravopisa. Izbiranje in vključevanje lastnih imen je npr. postalo pred-

¹⁹ Na umestnost predloga kaže njegovo upoštevanje v končni izdaji pravopisa: imena so opremljena s kratkimi, identifikacijskimi pojasnili enciklopedijskega značaja (osebno ime *Puškin* je npr. opremljeno s pojasnilom [ruski pesnik] (*SP* 2001: 1308)).

met graje, ker vključeni priimki niso bili razumljeni kot pravopisno problematični, ampak kot odsev družbene vrednostne hierarhije.

3.10.3.2 Poznavalska strokovna kritika (oglašali so se npr. lektorji, ki so jih presenetile nekatere dovoljene dvojnice ter priporočani vrstni red dvojnic, kakršnega niso bili vajeni, po drugi strani pa primeri neprilagojenosti sodobni izreki in (pre)hud tradicionalizem, ki se je pokazal ob upoštevanju zastarelega in nepriznavanju že uveljavljenih, splošno razširjenih, novih izgovorih variant itd.) se je npr. obregnila ob predstavitev izgovorne in naglasne problematike v pravopisu in ob nekatera manj sprejemljiva pravila. Zaznala pa je tudi nekatere koristne novosti, kakršna je npr. bila navajanje pogovornega nedoločnika. Pogrešala je vključenost večjega števila izgovorno dvoumnih slovenskih priimkov, še več identifikacijskih razlag, več preverjanja ustaljenosti posameznih izgovornih oblik in več nazornosti pri urejanju pravorečnih problemov.²⁰ Obsežno in sistematično vsebinsko kritiko s predlogi izboljšav je *SP* 2001 namenil Lenarčič.²¹ V njej se osredinja zlasti na napake pri zapisovanju prevzetih besed in lastnih imen, na manjkajoče besede, na premalo domišljena in neustrezna pravila in na raznovrstne druge pomanjkljivosti.

3.10.3.3 Kritiki *SP* 2001 je bila posvečena posebna številka *Slavistične revije* (*Slavistična revija* LI (2003), št. 2). V njej so ponatisnjeni prispevki z okrogle mize z naslovom *Kaj je novega v slovenskem jeziku? – Ob izidu Slovenskega pravopisa*,²² ki jo je zasnovala A. Vidovič Muha. Na njej je sodelovalo devet jezikoslovcev in poznavalcev pravopisne problematike. Prispevali so bolj ali manj kritične poglede, zlasti glede obravnave problematike, s katero so se sami raziskovalno intenzivneje ukvarjali.²³ Kritiki se v prispevkih ne lotevajo le reševanja tipičnih pravopisnih vprašanj, ampak pozornost posvečajo tudi osnovnemu poslanstvu oz. bistvu pravopisnega priročnika in njegovemu razmerju do drugih jezikovnih priročnikov, razmerju med predpisom in opisom, relevantnosti (oz. aktualnosti) jezikovnega gradiva itd. (*Korošec* 2003: 114).

Protiutež kritičnemu vrednotenju slovarja kot pravopisnega priročnika poleg Toporišičevih odgovorov predstavljata dva pojasnjevalna prispevka (*Dular*²⁴ in *Snoj*).

3.11 Polemični odzivi na pravopisne priročnike so v prvi vrsti vplivali na spreminjanje predpisa, z argumentiranimi razmišljanji pa so hkrati prispevali tudi k reševanju načelnih jezikovnih vprašanj (*Dobrovoljc* 2004: 46).

²⁰ C. Šeruga Prek (2002: 25–30) npr. v novem pravopisu pogreša izgovorno problematična lastna imena, hkrati pa tudi preverjanje ustaljenosti oblik z anketnimi vprašalniki.

²¹ Lenarčičeva kritika *Slovenskega pravopisa* 2001 je predstavljena v več zaporednih sestavkih, ki jasno kažejo tudi na njeno postopno vsebinsko in problemsko razraščanje. V celotnem obsegu je objavljena v knjigi leta 2004.

²² Prvič so bili objavljeni že v zborniku 38. seminarja slovenskega jezika, literature in kulture leta 2002.

²³ Širok spekter pripomb, ki segajo od neaktualnosti gradiva, rabe nekaterih splošnih normativnih ter zvrstnih in stilnih oznak, do razumevanja pojma pridevniške vrstnosti, je npr. prispevala A. Vidovič Muha (2003: 117–122). Pripombe zadevajo tudi način reševanja različnih pravopisnih tem (npr. pisanje skupaj in narazen, normiranje polcitatnih lastnih imen itd.), opozorjeno je na problematiko prikaza govornega knjižnega jezika, zlasti z vidika knjižne norme (*Tivadar, Jurgec* 2003: 203–220) itd.

²⁴ Prvi (*Dular* 2003: 123) pojasnjuje specifičnost priročnika kot rezultat kompromisov med načeli sistemskosti, izročila in rabe.

4 Kritika in *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1970–1991)

4.1 Drugo delo, ki je zaradi svojega pomena sprožilo veliko raznovrstnih kritičnih razmišljanj, je bil *Slovar slovenskega knjižnega jezika* kot največja slovenska slovaropisna naloga doslej. Izhajal je v letih 1970–1991. Kritična misel ga je spremljala vse od predstavitve zamisli (1964) dalje.²⁵ Raznovrstne odmeve na slovar, kritične in drugovrstne omembe, pisne in govorne, daljše in krajše, domače in tuje, podpisane in anonimne, je kot potreben uvod v pripravo enozvezkovnega razlagalnega slovarja slovenskega jezika zbral J. Müller.²⁶ Leta 1996 objavljeni seznam šteje 604 enote. Müller jih je glede na vrsto omemb (kritika, ocena, prikaz, pripomba, poročilo itd.) tipološko opredelil in razvrstil ter zgoščeno predstavil glede na obravnavano problematiko: kritika je zadevala ob slovarski prikaz norme, ob način slovarskega prikaza besed, ob zajeto besedje, ob prikaze frazeologije,²⁷ pravopisa, pravorečja z naglasoslovjem, oblikoslovja, zvrstnosti, pomenskosti, ob ponazoritve (Müller 1996: 187–190).²⁸ Kot izkušen slovaropisec²⁹ in leksikolog je kritiko slovarja ne le tematsko predstavljal, ampak nanjo mestoma tudi kompetentno odgovarjal.³⁰

Kmalu po izidu celotnega *SSKJ* so se začela vrstiti vse bolj nestrpna opozorila, da bi slovar potreboval prenovu in ažuriranje, saj so bili nekateri iztržki vsebinsko zastareli, pa tudi jezikoslovje je prispevalo več spoznavnih novosti, ki bi jih bilo treba pri novem slovarskem prikazu slovenskega knjižnega jezika upoštevati. Računalniška dostopnost vse večjih količin gradiva bi vsekakor omogočila prenovu in dopolnitve.

5 Kritika kot spremni pojav raznovrstnih slovarjev

5.1 V številnih ocenah **slovarjev različnih tipov**, ki so bile na Slovenskem v minulih desetletjih objavljene v dnevnem in revijalnem tisku, zlasti pa v strokovnih revijah – večinoma so jih napisali jezikoslovci in poznavalci slovaropisja –, so praviloma izpostavljene slabosti (nedoslednosti in pomanjkljivosti) posameznih slovarjev. Preko kritičnih odzivov nanje se je s primerno posplošitvijo mogoče seznanjati tudi z značilnimi potezami različnih tipov slovarjev ter slutiti obrise idealne slovarske zamisli.

²⁵ Obsežnejšo kritiko je slovarski zamisli, ki je bila predstavljena v obliki poskusnega snopiča (1964), npr. namenil Jakopin (1964).

²⁶ Zapisi in izjave o slovarju so bili zbrani z namenom, da bi bili ugotovljeni problemi in mesta, ki v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* niso najbolje rešeni (Müller 1993: 52, 1996: 190).

²⁷ Sestavek, ki kritično obravnava prikaz frazemov v *SSKJ*, je npr. vreden posebne omembe, saj prinaša tudi jedrnat povzetek sodobnega vedenja o frazemih. Na osnovi prikazanega načina razumevanja frazema določa kriterije, ki bi jih morala upoštevati leksikografska obdelava (Petermann 1988: 302–303). Kritična presoja slovarja upošteva le dva vidika izmed predvidljivih osmih, ki sta zaobsežena s preverjanjem obsega, načina in kakovosti prikaza frazeologije v slovarju.

²⁸ Müller (2009: 17–21) upravičenost priznava zlasti naslednjim očitkom: glede označitve ali razlage nekaterih besed ali besednih zvez; glede virov – med izpisanimi viri je bilo premalo publicističnih in žurnalističnih virov, docela odsoten pa je bil govorni jezik; glede rabe kvalifikatorjev – standardizirane oznake, ki zvrstno določajo slovarsko enoto, so sicer temeljna kvaliteta *SSKJ*, potrebne pa so sistemske in distribucijske preureditve; upravičena je zahteva po ločenem prikazu prislova in členka itd.

²⁹ Kot urednik je naveden pri štirih knjigah *SSKJ* (1975, 1979, 1985 in 1991).

³⁰ Müller (1993: 55–56) npr. pojasnjuje in utemeljuje s slovarskimi oznakami nakazana hierarhična oz. vrednostna razmerja med jezikovnimi enotami, ki kažejo na uporabo knjižnega jezika oz. zrcalijo uporabnostno razčlenjeno normo.

Kritika se je smiselno odzivala zlasti na poskusne zvezke raznovrstnih slovarjev, saj je bila s predogledom zasnove in uporabljenih metod dana možnost njihove presoje in strokovno utemeljenega vplivanja na dokončno zamisel slovarja.

5.2 Seznanjevalno-kritični zapisi so praviloma z majhnim časovnim zamikom (leto ali dve) pospremili tudi izide velikega števila novejših³¹ **dvojezičnih slovarjev** s slovenskim jezikom v iztočnični ali ustreznični vlogi (npr. slovenščina v kombinaciji s slovanskimi jeziki v slovarjih: slovensko-srbskohrvatski in srbsko-hrvatsko-slovenski, slovensko-slovaški in slovaško-slovenski, slovensko-češki in češko-slovenski, slovensko-poljski, slovensko-makedonski, slovensko-ruski itd.).³² Slednji niso imeli več značaja vseslovenskega splošnega slovarja, kakršna sta npr. bila Cigaletov (nemško-slovenski) in Pleteršnikov (slovensko-nemški) slovar. Ocenjevanja so se praviloma lotevali posamezniki, ki so bili dobri poznavalci obeh vključenih jezikov. Med njimi so bili tudi tujci.³³ Prav poznavanje jezikov jim je omogočalo kompetentno presojo ustreznosti slovarskega prikaza zajetih jezikov, zlasti pa maternega. Kritiki večinoma slovarje presojujejo z jasno zavestjo, da gre za zahtevno delo, ki mora slediti hitremu razvoju slovaropisja, hkrati pa temeljiti na poznavanju sodobne norme zajetih jezikov (*Lipovec* 1977: 268).³⁴ Čas, v katerem sta nastala slovar in njegova kritična presoja, je v marsičem pogojeval oboje, tako slovar kot tudi vsebinskost in temeljitost kritike.³⁵ Ocene dvojezičnih slovarjev (npr. slovensko-češkega, ki je izšel leta 1976) vključujejo tudi razmišljanje o namenu dvojezičnih slovarjev in o njihovi idealni informativnosti, ob konkretnih slovarjih pa opozarjajo tudi na odmike od nje.³⁶ Očitek, ki zadeva primanjkljaj ali odsotnost stilnih kvalifikatorjev, je npr. oprt na zavedanje tovrstne vrednosti besedja. K slednji je pri slovenskih presojevalcih v veliki meri pripomogla označenost besed v *SSKJ*. Očitek so kritiki ponavljali z vidika ideala, ki je – prikazati dejansko, živo rabo jezikov, pri izbranih besedah pa značilne skladenjske povezave³⁷ – presojali tudi ustreznost izbire ilustrativnega gradiva. Zaradi potekajočih družbenih sprememb in sprememb, ki jih izziva razvoj znanosti, se tudi jeziki hitro spreminjajo, zato so sodobni slovarji glede besedne izbire lahko

³¹ Podobno se je dogajalo tudi ob izidu starejših dvojezičnih slovarjev. Izidu *Grško-slovenskega slovarja* (1915) je npr. že leto kasneje sledil prikaz (*Samsa* 1916), ki je opozoril na številne odlike (in le na nekaj manjših pomanjkljivosti) slovarja, hkrati pa tudi na njegov praktični pomen pri pouku grščine v srednjih solah.

³² Slednji se medsebojno razlikujejo po obsegu, metodologiji, namenu itd.

³³ V reviji *Jezik in slovstvo* je npr. izšlo več prevodov ocen, ki so jih napisali tuji ocenjevalci dvojezičnih slovarjev: ruski (*Gudkov* 1969), češki (*Novakova* 1969/70), slovaški (*Michalus* 1984/85), poljski (*Darasz, Ślawski* 1999/2000) itd.

³⁴ Na trdno zavest o potrebnosti kritičnih ocen občasno kažejo tudi opozorila na njihovo vlogo. V uvodu kritike slovensko-ruskega slovarja iz leta 1967 je npr. navedeno, da vrednotenje slovarjev posledično prispeva k izpopolnitvi slovarskega dela (*Gudkov* 1969: 262).

³⁵ Na vsebinsko zasnovo kritike in izpostavljenost problematiko je poleg družbenih okoliščin, v katerih sta obstajala in se uporabljala slovarsko soočena jezika, večkrat vplivala tudi ožja strokovna specializiranost pisca. V oceni Jurančičevega *Srbohrvatsko-slovenskega slovarja* (1972) se npr. kritik (*Šimundić* 1973/74: 129–132) omejuje na predstavitev načina prikazovanja razlikovalnosti srbskega in hrvaškega jezika, zlasti glasovne in naglasne narave, v manjši meri pa poimenovalne.

³⁶ Med najopaznejšimi so: slovenščina kot izhodiščni jezik ni pravilno predstavljena; prednost je večkrat dana tujki, čeprav obstaja ustrezno domače poimenovanje, izbor bi moral dajati prednost stilno nevtralnemu besedju, pri določanju besednih vrst niso upoštevana novejša jezikoslovna razmišljanja in spoznanja, potrebna bi bila informacija o vezljivosti glagolov, pridevnikov in nekaterih samostalnikov itd. »Ker je dvojezični slovar prvi informativni priročnik v dvojezični komunikativni situaciji, mora vsebovati središčno, standardno besedišče« (*Lipovec* 1977: 269).

³⁷ Prim. *Lipovec* 1977: 269.

aktualni le kratak čas in v omejeni obliki. Zastarelost zajetega besedja – zlasti navajanega v ustreznični vlogi – je neredko posledica naslonjenosti na drugovrstne slovarske zglede,³⁸ ki glede na uporabljeno gradivo segajo več desetletij v preteklost. V novejšem času na vse manjše zadovoljstvo s slovarsko besedno izbiro vpliva dejstvo, da obstajajo zvrstno bolj ali manj uravnoteženi korpusi, ki pa jih je težko hitro in ustrezno slovarsko uporabiti.

Prav med ocenami dvojezičnih slovarjev z vključeno slovenščino, ki so izšle v zadnjih petdesetih letih, je mogoče zaslediti tudi največje kontraste glede ostrine prikaza pomanjkljivosti ter glede strpnosti sprejemanja kritike in odziva nanjo.³⁹

Priložnost za upoštevanje opozoril na pomanjkljivosti se je ponujala ob ponovnih izdajah dvojezičnih slovarjev, saj so le-te omogočale predelave in razširitve. Opozorila bi lahko upoštevali tudi kasneje izdelani obrnjeni slovarji, zlasti če je bil avtor isti. Ponavljano izpostavljanje istih pomanjkljivosti pa prispeva k oblikovanju in uzaveščanju enotnejše, kakovostno zahtevnejše slovaropisne norme, ki naj bi bila upoštevana pri izdelavi bodočih dvojezičnih slovarjev.

Glede na vsebinske in oblikovne elemente, ki so jih kritiki presojali ob pregledu dvojezičnih slovarjev kot tipološko in funkcionalno specializirane slovaropisne zvrsti, so med pomanjkljivostmi pogosteje omenjali:⁴⁰

- neustrezen izbor iztočnic, ki je neredko posledica naslonitve na slovarski zgled (prim. *Novakova* 1969/70: 158 o Bradačevem češko-slovenskem slovarju);⁴¹ ob njem se ocenjevalci večkrat sprašujejo po kriterijih, ki so vplivali na bolj ali manj ustrezno izbiro iztočnic;⁴²

³⁸ Neustrezen izbor gesel je npr. povzročala naslonitev na enojezične razlagalne slovarje (pri Bradačevem češko-slovenskem slovarju iz leta 1967 npr. naslonitev na razlagalni slovar Františka Trávníčka), ki se od dvojezičnih konceptualno razlikujejo tudi glede širine zajetega besedja, saj praviloma vključujejo tudi pogovorno, zastarelo, narečno besedje itd.

³⁹ Vzorec manj strpne kritike in hkrati polemike, ki je sledila Jurančičevi oceni večavtorskega *Slovensko-srbohrvatskega slovarja* in podrobnemu, mestoma glede na očitke prizadetemu odgovoru S. Škerlja kot prvega avtorja (1965), predstavlja Jurančičev odziv (*Jurančič* 1967: 26–31), saj se v njem strokovni očitki mešajo z osebnimi diskvalifikacijami. Ocena, ki je sledila izidu angleško-slovenskega *Velikega modernega poslovnega slovarja* (*Šega* 1997), pa je nasprotno primer duhovite, blage kritike, ki poznavalsko opozarja na številne odlike (npr. izredna sistematičnost dela, številni ponazoritveni primeri tipične kontekstualizacije), hkrati pa tudi na nekaj pomanjkljivosti dela (npr. prevelika ožina ali celo nepotrebnost področnih oznak, nedoslednost glede vztrajanja pri zgolj poslovnem izrazju (*Klinar* 1997/98)).

⁴⁰ Med dvojezične slovarje, ki so si prislužili pohvalo tako glede prikaza aktualnega temeljnega besedja kot glede naglaševanja, slovničnega označevanja in premišljenega sistema (stilnih) kvalifikatorjev, npr. spada *Slovensko-poljski slovar* iz leta 1996 (*Slawski* 1999/2000: 100; *Darasz* 1999/2000: 104–105). Darasz opozarja tudi na navajanje razlikovalnih skladijskih lastnosti besed. Ločnico med pohvalo in grajo v konkretnih primerih pomaga določiti presoja približanosti slovaropisnim idealom, ki so splošno priznani, hkrati pa tudi individualizirani: Gudkov npr. že leta 1969 izpostavlja jasnost in jednatost izražanja ter popolnost pomenoslovnih in slovničnih obvestil (*Gudkov* 1969: 263).

⁴¹ Slovensko-srbohrvaškemu slovarju (1964) kritik (*Jurančič* 1965: 28) npr. očita širok izbor iztočnic, med katerimi je precej arhaizmov, lokalizmov, barbarizmov itd., pa tudi izposojenk iz nemščine. Omejenemu obsegu *Slovaško-slovenskega slovarja* (1976) ocenjevalka dela J. Meze pripisuje izpust nekaterih tipov tvorjenk (npr. abstrakt, manjšalnica itd.), zmanjšano število mednarodno uveljavljenih besed, ne vključevanje besed, ki so v obeh jezikih enake itd. (*Meze* 1976/77: 266).

⁴² A. Lipovec npr. pri slovensko-češkem slovarju pogreša dvobesedne poimenovalne zveze tipa *dnevna soba – obývací pokoj*, saj bi bila z njimi po njenem mnenju slovenska jezikovna resničnost bolje predstavljena (*Lipovec* 1977: 270).

- nenaglašenost ali neustrezna naglašenost slovenskega besedja;
- neuskklajenost z veljavnimi pravopisnimi pravili v slovarsko zajetem tujem jeziku (npr. v češčini);⁴³
- omejevanje na razlago s pomensko nediferenciranimi, večkrat neustrezno ločenimi ali celo napak izbranimi ekvivalenti;⁴⁴
- neobvestilnost glede morebitne pomenske različnosti prevzetih besed, ki jih vključujeta oba slovarsko soočena jezika;
- odsotnost stilnega vrednotenja besedja, kar posledično pomeni nerazločevanje med nevtralnimi in stilno označenimi, ali izbira napačnega vrednotenja, bodisi pri izhodiščnem, ustreznem ali pri obeh vključenih jezikih (očitek, da se nevtralnno besedje ne loči od narečnega in zastarelega, velja za Kotnikov slovensko-ruski slovar (1967; prim. *Gudkov* 1969: 263); podobno tudi *Michalus* 1984/85: 63 o slovensko-slovaškem slovarju; očitek češko-slovenskemu slovarju iz leta 1967 (*Novakova* 1969/70: 159), kjer so brez ustreznih stilnih oznak navedene tudi starinske, zastarele, narečne, pa tudi ekspresivne pogovorno rabljene besede);
- neustrezna izbira ilustrativnega gradiva, ki bi moralo prikazovati živo rabo besed z značilnimi zvezami, frazemi itd.;
- tehnične pomanjkljivosti.⁴⁵

Glede na značilne poteze ali značilne okoliščine rabe vključenih jezikov je bil v ocenah izpostavljen tudi način prikaza le-teh. V kratki oceni ameriškega kritika (*Paternost* 1968: 200–201), ki je sledila izidu prvega večjega angleško-slovenskega slovarja (1967), je bilo npr. opozorjeno na dejstvo, da v slovarju, ki poleg vsakdanjega angleškega jezika zajema tudi nekaj strokovnega izrazja, prevladujejo britansko-angleške variante, redke navedene ameriške in avstralske variante pa so za povrh površno obravnavane. Med pomanjkljivostmi slovarja so izpostavljene: odsotnost dela vsakdanjega besedja, neupoštevanje tujk, pomenska nerazločenost angleških in ameriških variant ali celo napačna pomenska opredeljenost nekaterih gesel.

5.3 Kritične obravnave jezikoslovcev, ki so bili praviloma tudi slovaropisci, so spodbudili tako izidi poskusnih zvezkov terminoloških slovarjev kot tudi izidi terminoloških slovarjev, ki pri strokovni javnosti predhodno niso posebej preverjali ustreznosti koncepta slovarja. Med rezultate tovrstnih obravnjav se uvršča vse jasnejša izoblikovanost in uzaveščenost kakovostno zahtevnih in visoko naravnanih slovarskih normativov. Praktično upoštevanje danih opozoril in na-

⁴³ Na tovrstno pomanjkljivost Bradačevega češko-slovenskega slovarja iz leta 1967 je npr. opozorila Novakova (1969/70: 161), na »spregled« novejšega načina naglaševanja zloga *ije* v Jurančičevem *Srbohrvatsko-slovenskem slovarju* (1972) v prikazu slovarja opozarja tudi Šimundić (1973/74: 131).

⁴⁴ Očitke bi bilo mogoče povzeti tudi kot neupoštevanje večpomenskosti in neprimerna izbira sopomenk (slednje npr. slovensko-češkemu slovarju očita Lipovec (1977: 270)). Oboje npr. Kotnikovemu slovensko-ruskemu slovarju (1969) očita tudi Gudkov, ki glede na gostoto nepravilnih razlag posebej izpostavlja mednarodne besede (*Gudkov* 1969: 263).

⁴⁵ Natančna presoja tehnične urejenosti *Makedonsko-slovenskega slovarja* (1982), ki jo je poznalsko opravil Gjurin, je npr. povsem zadoščala za kvalifikacijo neslovarskosti dela in za ugotovitve, da slovar ostaja pod doseženim nivojem slovenskega slovaropisja (*Gjurin* 1983a: 238–247). Ocena našteva raznovrstne pomanjkljivosti in nedoslednosti, ugotovljene v uvodu (npr. neustrezne formulacije, uporabljene oznake) in slovarskem delu (npr. glede razvrstitve homonimov, navajanja oblik oblikoslovnih paradigem, urejenosti razlagalnega dela slovarskih sestavkov, glede izbire stilno neizenačenih ekvivalentov itd.).

svetov bi lahko privedlo tudi k vsebinski izčiščenosti in razmejenosti slovarjev različnih tipov.⁴⁶

5.3.1 Enega najtemeljitejših kritičnih pretresov je doživel *Poskusni snopič Glasbenega terminološkega slovarja* (1983). Opravil ga je V. Gjurin (1983). Usklajen je z avtorjevim širšim teoretičnim razmišljanjem, ki vključuje tudi spoznanje, da je slovarsko informativnost tipološko mogoče zajeti v desetih točkah: slovarji »jezikoslovnega tipa«⁴⁷ (1) ponujajo (abecedno, pojmovno, področno ali kako drugače) urejen seznam besediščnih enot, obveščajo (2) o pisni in (3) glasovni podobi teh enot, o njihovih (4) slovničnih in (5) zvrstno-stilnih značilnostih, (6) dajejo pomen (razlagalno, z drugojezično ustreznico ipd.) teh enot in (7) prikazujejo njihovo rabo s ponazarjalnim gradivom, obveščajo (8) o njihovi zgodovini znotraj jezika in (9) o njihovem izvoru oz. etimologiji, lahko pa dajejo še (10) različna druga obvestila (tudi zunajjezikovna). Kritika je zaradi teoretične domišljenosti⁴⁸ in temeljitosti postala metodološki zgled za številne kasnejše kritične presoje vzorčno predstavljenih ali že dokončanih slovarskih del. Gjurin je *Poskusni snopič Glasbenega terminološkega slovarja* obravnaval le s prvih šestih, za slovar posebej aktualnih stališč, saj slovarski prikaz za preostale ni nudil gradiva. Konkretno ugotovitve so bistveno prispevale k vse jasnejši zavesti, da je predpogoj slehernega dobrega slovarskega opisa ustrezen in zadosten korpus. Ob podrobnem, problemskem pregledu informativnih segmentov, ki je potekal uglašeno z aktualnim jezikoslovnim razmišljanjem,⁴⁹ so piscu kritike uspevale tudi drobne teoretične dopolnitve obravnavane problematike (npr. glede umeščenosti žargonskih izrazov in profesionalizmov znotraj terminologije in glede njihovega prehajanja v normotvorna besedila in pridobivanja zbornega statusa (*Gjurin* 1983b: 307–308)),⁵⁰ posledično pa tudi dvig slovaropisne norme.⁵¹

5.3.2 Daljši niz kritičnih obravnav terminoloških slovarjev ali njihovih vzorčnih prikazov so prispevali leksikografi in hkrati leksikologi z Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ki so po tej poti nekajkrat ocenjevali tudi delo (starejših) sodelavcev. Slednji so bili kot slovaropisci vključeni v pripravo terminoloških slovarjev.

⁴⁶ Poleg prevladujočih ocen, ki so jih napisali posamezniki, obstajajo tudi kolektivno izdelane kritike. Mednje npr. spada kritika Črničevega *Slovenskega zdravstvenega besednjaka*, 1957, ki je kljub podpisanemu avtorju A. Koširju delo članov medicinske sekcije pri terminološki komisiji SAZU. Kritiki vidijo vzrok za številne pomanjkljivosti obsežnega dela (popisane v razdelkih, namenjenih navajanju tiskovnih, strokovnih ter jezikovnih pomanjkljivosti in napak) v individualni izvedbi.

⁴⁷ Mednje med drugim sodijo tudi terminološki slovarji (*Gjurin* 1983b: 289).

⁴⁸ Značilne sestavine ocene so tudi razmišljanja o sočasno aktualni jezikoslovni problematiki (npr. o besedotvornem statusu sestavin poimenovanja *boogi-woogi*, o omejitvah glede rabe pridevnikov in pridevniških besed v prislovnem določilu itd.).

⁴⁹ Slednje je npr. zadevalo skladiščno rabo vrstnih pridevnikov (*Gjurin* 1983b: 293).

⁵⁰ Med manj tipične kritične pripombe, ki pa razodevajo izjemno poznavanje področja slovarske predstavitve, spada opozorilo na vrzeli, ki jih ustvarja nezajetost predvidljivih poimenovanj (npr. nazivov za izvajalce na posameznih glasbilih, kot so npr. *vibrafon*, *ksilofon*, *helikon*, *virginal*, *tamtam*, *liro* itd.).

⁵¹ Med zahteve, ki predvidevajo večji obseg in višji nivo slovnične obvestilnosti tudi pri terminoloških slovarjih, spada npr. označevanje živosti, vida, prehodnosti. Droben prispevek k izboljšavi slovarske metodologije prinaša tudi večstopenjsko preizkušanje ustreznosti podatkovnega zaporedja pri navajanju dvojnic kot dvojnih iztočnic, dopolnjenih z izgovorom (*Gjurin* 1983b: 305–306). Z njim avtor nazorno predoča urejevalne zadrege in se postopno bliža idealni obliki. Kot dober slovaropisni pripomoček in hkrati metodološki nasvet, ki bi lahko prispeval k povečanju sistematike pri obravnavi in pomenski predstavitvi zajetih gesel, se kaže tudi vzporedno izdelana krovna shema (*Gjurin* 1983b: 311–314).

5.3.2.1 P. Weiss (1991/92: 239–241) se je z več vprašanji ter upoštevanja vrednimi poznavalskimi pripombami in predlogi odzval na *Poskusni snopič novega gozdarskega slovarja* (1990),⁵² tudi v tem primeru z jasno izraženo željo, da bi bil zasnovani slovar čim boljši. Z bogatim slovaropisnim predznanjem je kritično pregledal vse sestavine slovarskega sestavka, primerjalno pa tudi vse vzorčno navedene sestavke, in opozoril na pomanjkljivosti zamisli⁵³ ter nedoslednosti izvedbe (opozarja npr. na nerodnosti pri oblikovanju razlag, pa tudi na abecedne in pravopisne spodrseljaje). Weisova kritika je pogosto večdimenzionalna. Tudi v kritično obravnavo poskusnega snopiča gozdarskega slovarja je npr. vpletel kritični pogled na eno izmed (po njegovem spornih) načel, upoštevanih pri pripravi slovarskega dela nastajajočega pravopisa.⁵⁴

5.3.2.2 Strokovno pretehtana kritična odziva sta doživela tudi *Gradivo za pomološki slovar* (1995) in poskusni snopič *Bibliotekarskega terminološkega slovarja* (1996). Za prvo delo je kritično oceno napisala Maja Košmrlj-Levačič (1997), za drugo pa Polona Gantar (1997). M. Košmrlj-Levačič se je v kritičnem pregledu obravnavanega dela dotaknila tudi (nedorečenega) razmerja med sadjarstvom in pomologijo ter izrazne prekrivnosti s sosednjimi strokovnimi področji (zlasti prekrivnosti pomološkega in botaničnega izrazja – slednjega kot soavtorica *Botaničnega terminološkega slovarja* (2011)⁵⁵), ki postaja vprašljiva tudi zaradi neopredeljenosti načel glede izbora strokovnega izrazja. Pri analizi se je zauzstavljala zlasti ob slovaropisnih pomanjkljivostih, vezanih na tip slovarja in na področje, zajeto s konkretnimi poimenovanji,⁵⁶ zaradi česar je tudi ta kritična predstavitev konkretnega slovarja pomemben prispevek k uzaveščanju slovarske prikaza terminološke problematike.

5.3.2.3 P. Gantar je pri kritični presoji poskusnega snopiča *Bibliotekarskega slovarja*, ki je mestoma oblikovana po Gjurinovem vzoru,⁵⁷ upoštevala sedem vidikov, ki jih kot vsebinsko relevantne v uvodu navaja tudi *SSKJ*. Slednji zadevajo: 1. zasnovo in nastanek slovarja, 2. gradivo za izdelavo, 3. značaj, vsebino in obseg, 4. zgradbo in tehnično ureditev, 5. ustroj gesla z njegovo pomensko in slovnično informativnostjo ter ilustrativnim gradivom, 6. kvalifikatorje, 7. druge informacije. Ocena prinaša opozorila na številne metodološke nedoslednosti, teoretično manj domišljene rešitve,⁵⁸ ki slabijo vtis sistemske urejenosti, in na informativne pomanjkljivosti slovarskega vzorca. Posebej ostro izpostavlja primanjkljaj informacij, kakršna je npr. natančen prikaz obsega izpisanih strokovnih virov.

⁵² Avtorji so poskusni snopič izdali v želji, da bi dobili potrditev uporabljene metodologije.

⁵³ Med posebej tehtne pripombe spada opozorilo, da bi morala biti sopomenska razmerja jasno normativno izoblikovana (Weiss 1991/92: 240).

⁵⁴ Gre za določilo, da se pri pridevnikih iz lastnih imen, ki zaznamujejo duhovno last, daje prednost zapisu z malo začetnico, čeprav se dopušča tudi pisanje z veliko začetnico (Weiss 1991/92: 240–241).

⁵⁵ Poznavanje botanične terminologije in slovaropisja ji je omogočilo kompetentno predstavitev razlik glede odnosa pomologije in botanike do njune predmetnosti, posledično pa tudi odkrivanje pomanjkljivosti pri pomenskem prikazu gesel (Košmrlj-Levačič 1997: 236).

⁵⁶ Posebej izpostavlja primere neustreznega prikaza večpomenskosti, ki so tesno povezani s primanjkljajem ustrezne terminografske razčlenjenosti, motečo rabo sopomenk, za katero bi bilo treba znotraj stroke poiskati ustrezno rešitev, ter vprašanje pisave sortnih imen (Košmrlj-Levačič 1997: 236–237).

⁵⁷ Prim. Gjurin 1983b.

⁵⁸ Opozorjeno je na neustrezno ločevanje svojilnih in vrstnih pridevnikov (Gantar 1997: 211 in 213).

5.3.2.4 Krajši zapis predstavitveno-kritičnega značaja (*Bokal* 1997) je npr. pospremil tudi izid *Javnozdravstvenega terminološkega glosarja* (1994), ki poleg omembe nekaterih pomanjkljivosti – zlasti slabših rešitev slovnično-slovaropisnega značaja – vključuje tudi razmišljanje o zakonitostih vraščanja novih poimenovanj v terminološke leksikalne sisteme (*Bokal* 1997: 203–204).⁵⁹

5.3.3 Tudi na Koroškem nastali dvojezični slovar pravnega in ekonomskega jezika (1989) je predstavljen v kratki, zgoščeni, hkrati pa izčrpni oceni, ki jo je na osnovi teoretičnih in praktičnih izkušenj, pridobljenih pri izdelavi nemško-slovenskega slovarja, napisal J. Gradišnik (1991/92). Naštevta primanjkljaje, ki bi morali biti v ponovni izdaji odpravljeni. Mednje sodijo: odsotnost naglasov in podatka o izgovoru, negospodarnost navajanja podatkov, premalo podatkov o rabi besed in njihovi stilni vrednosti, navajanje ustreznice, ki so izven Koroške nepoznane, napačne razlage, izbira ustreznice, ki niso usklajene s sodobno slovensko normo, itd.

5.4 O problematiki slovenskega **etimološkega slovarja** je že pred izidom prvega zvezka slovarja kritično razmišljal France Bezlaj kot snovalec in (prvi) avtor slovarja.⁶⁰ Temeljit strokovni prikaz, ki je sledil izidu tretjega zvezka slovarja (1995), je prispevala A. Šivic-Dular (*Šivic-Dular* 2000).⁶¹ Namenjen je predvsem mednarodni strokovni javnosti. Avtorica v njem izpostavlja informativno bogastvo slovenskega etimološkega slovarja,⁶² še posebej pa strokovne prispevke obeh mlajših Bezlajevih sodelavcev, ki so tako vsebinske kot metodološke narave. Posebej omenja rekonstrukcijo kot osrednjo slovaropisno metodo ter primere novih, originalnih etimoloških razlag praslovenskih besed. Ob navedenih vzorčnih primerih zarisuje več problemskih dimenzij. Nakazuje tudi možnost korekcije nekaterih razlag in opozarja na redke slovarske pomanjkljivosti, kakršno npr. predstavljajo primeri odsotnosti primerjalnih podatkov.

5.4.1 Domači (*Zorman* 2004) in tuji prikaz (*Blagus Bartolec* 2005), ki sta sledila drugi izdaji (2003) Snojeve poljudnejše verzije etimološkega slovarja,⁶³ izkazujeta predvsem predstavitveni namen. Slovenska ocenjevalka posebej opozarja na novosti dopolnjene izdaje, na aktualnost izbora besedja, na razlike med Bezlajevim *Etimološkim slovarjem slovenskega jezika* in Snojevo poljudno verzijo in na avtorjev izvorni prispevek slovenski etimologiji. Kritičnost se omejuje na željo po podatkovno izčrpnem uvodnem prikazu razvoja indoevropskih samoglasnikov in po dodanih indeksih.

5.4.2 Snojev *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen* (2009) je pričakovano zbudil tudi zanimanje geografov. Prikaz v *Geografskem vestniku* (*Kladnik*

⁵⁹ Prikaz, ki je sledil (*Vojnovič* 2000) izidu *Gumarskega slovarja* (1995), opravlja predvsem seznanjevalno vlogo, saj je v njem omenjenih le nekaj drobnih nedoslednosti. Avtorica navaja tudi osnovni motiv prikaza: opozoriti na dolgotrajno in težaško delo sestavljalcev terminoloških slovarjev, na katero se običajno pozablja (*Vojnovič* 2000: 221).

⁶⁰ Slovar sta nadaljevala in dokončala mlajša sodelavca Metka Furlan in Marko Snoj.

⁶¹ Na izid tretje (1995) in četrte knjige (2005) slovarja se je z obsežnima strokovnima sestavkoma odzvala tudi ruska etimologinja Ljubov' Viktorovna Kurkina (1997 in 2010).

⁶² Avtorica omenja, da slovar prinaša številne detajle, ki na osnovi slovenskega gradiva širijo in izpopolnjujejo vedenje o posameznih besedotvornih, arealnih in drugih karakteristikah praslovenske leksike (*Šivic Dular* 2000: 358).

⁶³ Ljubov' Viktorovna Kurkina je tako kot znanstveno izdajo slovenskega etimološkega slovarja ocenila (1998) tudi prvo izdajo Snojeve poljudnejše različice, ki je izšla leta 1997.

2009) je predvsem poročevalne narave. Kritični sta le pripombi, da je nekaj meril, uporabljenih pri izboru in slovarski etimološki obravnavi zemljepisnih imen, subjektivnih in nesistemskih in da opremljanje gesel z geografsko zanimivimi podatki ni dosledno izpeljano.

V dnevnem časopisju je kritiko, ki se ji zdi metoda iskanja izvora zemljepisnih imen v (staro)slovenskih ali staronemških zapisih preširoko uporabljena in večkrat zgrešena, številne rešitve pa premalo ali preveč poljudne, objavil znani uporabnik, poznavalec in presojevalec novejših slovenskih slovarjev Simon Lenarčič. Kritik se pri ugotavljanju izvora imen zavzema za upoštevanje večjega števila meril, zlasti pa za upoštevanje geografskega okolja in njegove zgodovine. Za vrsto navedenih etimologij navaja drugačne razlage.

5.5 Tudi informativnost redkih izdelkov **zgodovinskega slovaropisja** kritikov ni zadovoljevala. Kritičnih pripomb so bili deležni tako prvi poskusi kot kasnejši izdelki.

5.5.1 Na Stabejevo preobrnitev Megiserjevega *Thesaurusa Polyglottusa* (1977) je v kratkem kritičnem zapisu opozoril Jakopin (1977). V prikazu posebej opozarja na preobrnitev⁶⁴ kot slovaropisno metodo, ki je bila v tedanjem času še preizkušana novost, opozarja pa tudi na nekaj slabosti slovarja. Slednje so večinoma posledica (presmelega) posodabljanja, ki ni dovolj upoštevalo razvojnih zakonitosti slovenskega jezika.

5.5.2 Kar dve kritiki (Narat 2007 in Ulčnik 2007), ki sta sicer različno zasnovani, sta bili naslovljeni na *Slovar stare knjižne prekmurščine* Vilka Novaka (2006).⁶⁵ Izidu slovarja sta sledili že naslednje leto. Ulčnik v oceni omenja informativno okrnjenost, ugotovljivo na osnovi primerjave z domišljenim slovarskim konceptom, kakršnega predstavlja poskusni snopič (1988). V podrobni oceni J. Narat so tipizirano našteje raznovrstne pomanjkljivosti, ki so v slovarju ostale kljub opravljenim urejevalnim posegom sodelavcev z Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU (npr. prečrkovalne napake, ki se odražajo tudi pri glasovni podobi iztočnic, nedoslednosti in pomanjkljivosti pri navajanju iztočničnih dvojnic, oblikoslovnih podatkov, pri navajanju in razlagi stalnih zvez, pri izbiri ponazarjalnih zgledov, pri navajanju krajšav itd.). Obe kritični obravnavi prispevata k seznanjenosti s slovarjem in z uporabljenim gradivom, hkrati pa uzaveščata slovaropisne postopke, značilne za tip zgodovinskega slovarja, in opozarjata na nujnost notranje usklajene in poenotene rabe slovaropisnih rešitev.

5.5.2.1 J. Narat je kritično brala tudi slovarski del monografije *Začetki prekmurskega časopisja*, ki jo je napisala Natalija Ulčnik (2009). Ocenjevalka pri zaporedni analizi obvestilnih sestavin slovarskih sestavkov (npr. iztočnic, prečrkovanja, pregibnostnega vzorca, naglasa, oblikoslovja, obravnave besednozveznih

⁶⁴ Gre za preureditev prvotnega večjezičnega slovarja z latinskim izhodiščem v slovar s slovenskimi iztočnicami, ki jim sledijo kot najaktualnejše latinske in nemške ustreznice (prim. *Merše* 2000: 157–158).

⁶⁵ Slovar je v letih 1981–1987 izdelal Vilko Novak. Temelji na gradivu, ki je bilo zbrano deloma s popolnim, večinoma pa s kombinacijo popolnega in izbirnega izpisa iz 25 del (iz obdobja 1715–1886). Ker je slovar potreboval še nekaj urejevalnih posegov in slovaropisnih izboljšav, ki so jih opravili sodelavci Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, je bil tisk odložen skorajda za dve desetletji.

poimenovanj itd.) izpostavlja predvsem odstopanja od splošno uveljavljenih slovarskih standardov (npr. glede funkcionalnosti podatkov ter glede ustreznosti in doslednosti izvedbe).

5.5.3 Po več kot dveh desetletjih sistematičnega zbiranja in urejanja gradiva za slovar slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju, to je v obdobju njegovega nastanka in hitrega nadaljnjega razvoja, je leta 2001 izšel poskusni snopič slovarja (Merše, Novak, Premk 2001). Delo, ki predstavlja zamisel razlagalnega zgodovinskega slovarja, temelječega na gradivu, zbranim s popolnim izpisom vseh knjižnih izdaj s slovenskim besedilom iz obdobja 1550–1603, je bilo doma in v tujini pozorno sprejeto. Medtem ko so tuje ocene predvsem informativnega značaja,⁶⁶ pa domača, ki jo je napisal izkušeni slovaropisec, slovaroslovec in leksikolog Peter Weiss, prinaša obsežno, temeljito, podrobno, premišljeno in poznavalsko kritiko tako slovarske zamisli v celoti kot njene konkretne predstavitve v obliki poskusnega snopiča. Razgrinja jo v razdelkih, namenjenih analizi uvoda (158–160), makrostrukture (160–163), vseh elementov mikrostrukture (163–181) in tehničnih podrobnosti (181–188). V sklepnem delu dodaja razmislek o smiselnosti izdajanja poskusnih snopičev in o pomenu slovarja, predstavljenega z ocenjevanim poskusnim snopičem. Čeprav kritik oceno končuje z ugotovitvijo, da je »Zasnova slovarja slovenskega jezika protestantskih piscev 16. stoletja, kot se kaže v poskusnem snopiču /.../ med najcelovitejšimi in najbolj vsestranskimi v slovenskem slovaropisju doslej« (Weiss 2002: 189), ji namenja dolgo vrsto pripomb, opozoril na slabše rešitve in pomanjkljivosti,⁶⁷ pa tudi predlogov za izboljšavo.⁶⁸ Upoštevanje vsega naštetega bi nedvomno pripeljalo k boljšemu slovarskemu izdelku, vendar bo uresničevanje zamisli in približevanje idealu odvisno tudi od drugih (objektivnih) okoliščin.⁶⁹

5.6 Tudi izidu nekaterih **narečnih slovarjev** so sledile kritične ocene, ki so jih napisali bodisi dialektologi ali/in dobri poznavalci jezikoslovne problematike in slovaropisja.

5.6.1 Več odmevov je npr. spodbudil izid *Slovarja beltinskega prekmurskega govora* (1985), ki ga je izdelal kmet France Novak, dopolnil in uredil pa avtorjev brat, etnolog in slovenist Vilko Novak. Na slovar kot na dragoceno študijsko gradivo za preučevanje prekmurščine in panonskih narečij je opozoril Barbarič (1985/86: 296–297). S triletnim zamikom je slovarju sledila kritična ocena, ki jo je prispeval ameriški jezikoslovec Marc L. Greenberg (1988) kot izjemen poznavalec prekmurskih govorov, pa tudi glasovne in naglasne problematike.

⁶⁶ Ermina Harambašić (2001: 374–375) v oceni poskusnega snopiča posebej opozarja na pomen izdelave slovarske zamisli že pred začetkom priprave slovarja. Moszyński (2004: 172) tehtno kritično pripombo namenja prikazovanju besedotvornih razmerij in svetuje rekonstrukcijo sufiksov.

⁶⁷ Weiss (2002: 158–160) npr. iz praktičnih razlogov svetuje ponoven razmislek glede slovarske (ne)uvrstitve lastnih imen, glede rabe slovničnih oznak *povedkovnik*, *deležnik* in *deležje* (Weiss 2002: 164), glede prikaza frazemov in terminoloških zvez (Weiss 2002: 177–180) itd.

⁶⁸ Zelo dragocena so opozorila na konkretne, odpravljive napake ter na nedoslednosti in pomanjkljivosti slovaropisne izvedbe, ki jih opaža kot izkušen slovaropisec. Med težje uresničljive predloge se uvršča želja po izpopolnjenem, brezhibnem kazalnem sistemu, v katerega naj bi bile v pomoč uporabniku vključene tudi današnje sopomenke (Weiss 2002: 162).

⁶⁹ Med drugim bo odvisno od števila redaktorjev in njihove strokovne usposobljenosti za zahtevno delo, od časa, ki bo namenjen izdelavi, okoliščin itd. Odvisnosti izvedbe od objektivnih pogojev zanjo se zaveda tudi Weiss (prim. Weiss 1998: 189).

V kritičnem zapisu se osredinja na analizo slovarske informativnosti izgovora in naglašenosti besedja. Uvodnemu poudarjanju pomena slovarja kot priložnika živega prekmurskega govora, ki seznanja s svojskim narečjem in prinaša (tudi študijsko uporabno) bogato narečno gradivo, sledijo navedbe pomanjkljivosti.⁷⁰ Slednje kritik odkriva zlasti pri preverjanju ustreznosti fonološkega zapisa besed in njihovega naglaševanja ter pri prikazu oblikoglasja in oblikoslovja. Ocena posebej izpostavlja uporabnost slovarske posredovanega gradiva pri rekonstrukciji praslovanskega naglasa, opozarja pa tudi na posebno razvrstitev neobstojnega polglasnika na koncu osnove, na katero bi moral slovar jasneje in dosledneje pokazati (*Greenberg* 1988: 455–456).

5.6.2 Knjigi Stanka Koširja, ki je izšla v samozaložbi pod naslovom *B's'dnjak rutaršče 'n srenščê šprašê, Slovar rutarške in srenške govoric* (1997), je bila izkazana pozornost s sestavkom predstavitvene narave (*Škofic* 1998). Avtorica ga končuje s kritično sklepno mislijo, da bi delo moralo nastajati v sodelovanju s strokovnjaki – jezikoslovci, dialektologi, leksikologi, če bi želelo pridobiti strokovno vrednost (*Škofic* 1998: 199).

5.6.3 Strokovno predstavitev je zelo hitro doživel tudi narečni slovar Bernarda Rajha (2010), ki je namenjen prikazu severozahodnoprleškega govora. Podnaslovljen je kot »gradivo za narečni slovar«. Ocenjevalka (*Benko* 2011) je odlike in slabosti dela prepoznavala na osnovi teoretičnih zahtev nemškega leksikografa Wieganda in ugotovitev, ki jih je prispevalo načrtno, večinoma ožje osredinjeno raziskovanje dosežkov slovenskega slovaropisja (zlasti *Kenda-Jež, Weiss* 1999 in 2010). Kot posebno odliko dela izpostavlja dejstvo, da je slovar z ustaljenim naborem najnujnejših slovarskih informacij predstavil izbrano, zanimivo, živo, vendar deloma že zastarevajoče besedje v celotnem abecednem razponu in ne le delno, kot se pri obvestilno bolj ambicioznih narečnih slovarjih vse pogosteje dogaja.

5.6.4 Prikaz dela *Panonsko lončarsko in kmetijsko izrazje ter druge dialektološke razprave* avtorice Mihaele Koletnik (2008), kjer je v posebnih poglavjih slovarske prikazano narečno izrazje, izpostavlja metodološko novost, ki jo znotraj slovenskega narečnega slovaropisja predstavlja slikovno-tematska oblika slovarčkov (*Benko* 2009: 89–91).

5.7 Tudi številne analitično zasnovane razprave, ki se osredinjajo na način slovarskega zajetja in prikaza izbrane problematike, neredko hkrati izzvenevajo kritično in načrtovalno (npr. *Weiss* 1998 – o načinih predstavljanja besedišča v treh narečnih slovarjih, ki so izšli v letih 1995–1997; 1999⁷¹). Weissovi kritični odzivi na več vrst slovarjev so oprti na neposredne slovaropisne izkušnje, pridobljene pri izdelavi narečnega slovarja⁷² in pravopisa ter pri študiju različnih vrst

⁷⁰ Kritik-dialektolog se uvodoma sprašuje, če je avtor slovarja zaradi svoje življenjske poti zares dovolj zanesljiv informator za beltinški govor (*Greenberg* 1988: 453).

⁷¹ Avtor v sestavku obravnava problematiko izgovora določenih črkovnih skupin, zaznavnih v števniskih sklopih in tvorjenkah iz njih, ki je jezikovni priložniki ne obravnavajo. Sestavek poleg kritičnega opozorila na premalo učinkovito in nepazljivo normiranje *SP* 2001 (*Weiss* 1999: 170) prinaša tudi predlog obravnave v novih slovarskih priložnikih splošnega značaja.

⁷² Njegov poskusni zvezek *Slovarja govorov Zadrecke doline med Gornjim Gradom in Nazarjami* (1998), ki zajema črke A–H, je v pregledu slovenskega narečnega slovaropisja označen kot »model za izdelavo sinhronnega enonarečnega slovarja« (*Kenda-Jež* 2006: 27), obsežnejša ocena pa je izšla v tujini (*Konickaja* 1998).

slovarjev. Zasleduje več ciljev: predočiti idealno obliko in svetovati pot, ki bi vodila k dobremu izdelku, vendar cilj v zaželeni obliki običajno iz objektivnih razlogov ni dosegljiv. Kritiko treh narečnih slovarjev uvaja razmišljanje o specifikih narečnih slovarjev, ki zadeva prednosti in slabosti individualne izvedbe, obseg zajetega besedja in način izvedbe. Posebej omenja pogojevalne komponente slovarskega dela, med katere spadajo znanje, čas in zmožnosti (Weiss 1998: 189). Izpostavlja tudi dileme glede narečnega slovarja kot razlikovalnega v odnosu do knjižnega jezika. Na obravnavane tri narečne slovarje, ki so jih pisali govorniki – nejezikoslovci, naslavlja kritiko glede na naslednja presojevalna merila:

- informativnost uvoda (uvodi so večinoma prekratki; razlikovalnost ni opredeljena);
- zapis gesel: gesla so zapisana v narečni, nepoknjiženi obliki;
- obseg na novo zapisanega besedja;
- način prikaza; kritik našteva osnovne napake (nedoslednosti, odvečno, manjkajoče); njihova odstranitev bi lahko bistveno prispevala h kakovosti izdelka.

5.8 Strokovna kritika se je pričakovano odzivala tudi na izide **specialnih slovarjev**, zlasti pa na predhodno izdane poskusne snopiče. Zaradi njihove vsebinske specifičnosti so jih praviloma pisali le dobri poznavalci zajete jezikoslovne in hkrati slovaropisne problematike.

5.8.1 Zelo strokovna kritika je sledila izidu **frazeoloških slovarjev**.

5.8.1.1 Ocena (*Suhadolnik* 1961), ki jo je spodbudil izid slovensko-hrvatsko-latinsko-nemško-francosko-angleškega frazeološkega slovarja (*Pavlica* 1960) kot prvega tovrstnega priročnika na Slovenskem, navaja tako odlike kot slabosti dela, vendar je seznam zadnjih znatno daljši. Kritika priročniku očita zlasti neenotno in premalo premišljeno ureditev, prirojavanje fraz in pregovorov, prilagajanje slovenskih zgledov tujim vzorcem, neustreznost prevodov, pa tudi naslanjanje na zastarele tuje zglede.

5.8.1.2 Dva tehtna in glede izraženih pripomb skorajda prekrivna odmeva je doživel *Poskusni zvezek Frazeološkega slovarja slovenskega jezika* (2003),⁷³ ki ga je pripravil Janez Keber. Napisala sta ju dva jezikoslovca, ki se raziskovalno intenzivno ukvarjata s frazeologijo (Erika Kržišnik (2004) z Univerze v Ljubljani in Jürgen Petermann (2004) z Univerze v Mannheimu, ki je kritiko oblikoval na osnovi teoretičnega poznavanja področja in slovaropisnih izkušenj). Oba obžalujeta, da se je prepotrebnega, zahtevno zasnovanega, enojezičnega razlagalnega frazeološkega slovarja, glede katerega smo bili Slovenci v primerjavi z drugimi Slovani v veliki zamudi,⁷⁴ lotil posameznik in da ga ni oprl na uravnotežen korpus. Oba izpostavljata in analizirata značilne sestavine slovarja, opozarjata pa tudi na razlaganje izvora frazemov in na pripis tujejezičnih frazemov kot na posebej opazni, hkrati pa netipični sestavini slovarja. Avtorju kompetenco odredkata zlasti za pripis tujejezičnih frazemov. V podrobni metodološki in vsebinski

⁷³ S poskusnim snopičem napovedano delo je pod naslovom *Slovar slovenskih frazemov* izšlo leta 2011. V časopisu *Delo* mu je naglo sledila poljudnejša kritika (*Lenarčič* 2012), v kateri je izpostavljenih le nekaj očitnejših spodrseljavev pri izbiri in razlagah frazemov.

⁷⁴ Petermann (2004: 345) poudarja, da je slovensko zamudništvo na tem področju hkrati pozitivno in negativno, saj obstajajo številni tuji zgledi frazeoloških slovarjev, ki jih je mogoče posnemati, hkrati pa le-ti postavljajo težko dosegljivo normo.

analizi E. Kržišnik je izpostavljenih nekaj odlik (npr. razporeditev gradiva po abecednem in slovničnem principu) in nekaj problematičnih redakcijskih načel, ki napovedujejo pomanjkljivosti slovarja: npr. zamisel uporabe zvrstnih, stilnih in drugih oznak, omejena uporaba slovničnih oznak in z njimi povezane prisotnosti sintagmatskega vidika, nedefiniranost razmerja med uporabo sopomenk in pomensko sorodnih frazemov, nakazana obravnava frazeoloških variant kot dela paradigmatske frazeme,⁷⁵ načela izbire ponazarjalnega gradiva itd. Podobne očitke niza tudi Petermannova ocena, kot pozitivno pa izpostavlja zlasti omejitve obravnave na besednozvezne frazeme.

Avtorjeva napoved vsebinskega obsega slovarja, ki vključuje omembe nezajetega, posredno zadeva ob definicijo frazema in ob obseg frazeologije, hkrati pa tudi ob slabše definirane pojave, kakršni so npr. krilatice, pa tudi modifikacije in prenovitve frazema, ob pogršanem pa npr. ob zajetost t. i. pragmatičnih frazemov.⁷⁶

5.8.1.3 Podobno kot so kritike večjezičnih slovarjev, v katere je bil v eni izmed možnih vlog vključen tudi slovenski jezik, prihajale izpod peres tujih jezikoslovcev in hkrati poznavalcev slovaropisja, so se slovenski jezikoslovci kritično odzivali tudi na slovarje s tujim izhodiščem, hkrati pa z vključenim slovenskim jezikom, ki so nastali na tujem. Ustreznost slovenskega deleža v hrvaško-slovanskem slovarju (2006) primerjalnih frazemov je npr. ocenila I. Stramljič Breznik (2007).⁷⁷

5.8.2 Odmeve, ki so bili predvsem obveščevalne oz. seznanjevalne, le v manjši meri pa kritične narave, je doživljalo tudi **imensko slovaropisje**.

5.8.2.1 Izidu leksikona *Slovenska krajevna imena* (1985) je npr. sledila kritika (1987/88), ki so jo spodbudili zapisi krajevnih imen (in izpeljanih poimenovanj) iz obmorskega področja. Njen cilj je bil vplivati na popravek navedb v ponovni izdaji leksikona, vendar so avtorji leksikona v odgovoru (1987/88) večino predlogov zavrnil, saj se niso ujemali z zasnovo dela, ki je upoštevala uradna poimenovanja. Kritiko so kljub nesistemsosti predlaganih popravkov pozdravili zaradi navedenih novih stvarnih podatkov.

5.8.2.2 Izčrpno poročilo z vključenim ocenjevalnim segmentom je sledilo tudi imenoslovnemu delu Pavleta Zdovca *Slovenska krajevna imena na avstrijskem Koroškem* (1993). Pripravila ga je A. Šivic Dular (1994/95) kot dobra poznavalka področja in njegove problematike. Avtorica opozarja tako na sociološke vidike rabe imen in njihovih dvojnic kot na načine njihove slovarske predstavitve, ki kažejo podrejenost normativnosti.

5.8.3 Sestavek, ki ga je spodbudil izid poskusnega zvezka *Besednodružinskega slovarja slovenskega jazika* (2004) Irene Stramljič Breznik, je v prvi vrsti

⁷⁵ Obravnava frazeoloških variant prinaša tudi teoretično zanimivo razčlenitev na oblikoslovne, besedotvorne, skladdenjske in sestavinske variante (*Kržišnik* 2004: 205–206). Avtorica na osnovi analize obravnave variantnosti in sopomenskosti frazemov opozarja, da gre za težko razumljivo neenotnost.

⁷⁶ Prim. *Kržišnik* 2004: zlasti 200–203.

⁷⁷ Ocenjevalka poudarja, da je Erika Kržišnik kot avtorica slovenskega dela slovarja imela pri izbiranju ustreznikov dve zelo zahtevni nalogi: a) na osnovi gradiva, ki ni bilo načrtno zbrano za uporabo v specializiranem slovarju, je morala opraviti optimalen frazeološki izbor; b) težavo je povzročalo tudi hrvaško izhodišče. Kljub vsemu ugotavlja, da je bila avtorica slovenskega deleža v okviru večjezičnega slovarja uspešna (*Stramljič Breznik* 2007: 75–76).

predstavitvene narave. Avtorica (*Snoj* 2006) opozarja na gradivsko izčrpnost in veliko informativnost poskusnega zvezka, saj slednji razgrinja vse potencialne rešitve načrtovanega slovarja. Poznavalsko presoja njihovo ustreznost, izpostavlja ključne pojme (npr. definicijo iztočnice) in posebej primerne rešitve (npr. navajanje hipotetičnih tvorjenk in gradovsko nezajetih motivirajočih besed), kritične pripombe, ki zadevajo konceptualno primernost zamišljenega slovarja, pa jedrnato strnjuje v nekaj točk – predlogov: nanašajo se zlasti na (naglasno in besednovrstno) neenotnost, ki je posledica upoštevanja različnih virov in zato predvidoma odstranljiva.

Kritični prikaz je dragocen tudi zaradi opozarjanja na temeljnost in težavnost nekaterih vprašanj (npr. glede pojmovanja in prikaza konverznih tvorjenk pri samostalniku, glede (pomenskih) kriterijev, ki odločajo o tem, ali gre za glagolske izpeljanke s prostomorfemsko sestavino ali ne, in podobno) in na načine reševanja izbrane, slovarske aktualne problematike.

5.8.4 Tudi tipološka umestitev *Velikega slovarja tujk* (2002) v slovensko leksikografijo, ki jo je v okviru posebnega sestavka opravila N. Holz, vsebuje nekaj elementov kritičnosti. Ocenjevalka navaja, da gre zaradi velikega števila zajetih tujk dejansko za terminološki slovar velikega obsega in da je uresničeni koncept v času izida že neaktualen, saj nalogo prikaza vključenih terminologij, etimologije in splošnega besedja uresničujejo drugovrstni (terminološki, etimološki, splošni) slovarji (*Holz* 2005a: 98). Bolj kritično pa sta bili obravnavani knjižna in elektronska verzija priročnega slovarja tujk (2005), narejeni na osnovi velikega slovarja. Zanju velja, da po eni strani zajemata zelo splošno in pogosto rabljeno besedje, po drugi pa zelo redko rabljeno. Posebne zamere veljajo nesodobnemu pregledovalniku elektronske verzije slovarja (*Holz* 2005b: 74–75).

5.8.5 Znani slovenski leksikolog in leksikograf S. Suhadolnik je kot dober poznavalec slovaropisne problematike opravil tudi kritični pretres dveh enciklopedičnih slovarjev (*Male splošne enciklopedije* (1973) in *Leksikona Cankarjeve založbe* (1973)), ki sta bila v času izida slovaropisna novost. Oba izkazujeta tesno naslonjenost na tuja izvirnika. Sestavni del ocene (*Suhadolnik* 1974), ki kakovost del presoja po ustaljenih leksikološko-leksikografskih merilih (glede na: izbor gesel, obseg člankov, vsebinskost, oblikovanost in stilnost razlag, usklajenost, pravopis in pravorečje ter drugo), je tudi uvodna zvrstna opredelitev priročnikov ter prikaz razlik med slovarjem in enciklopedijo.

5.8.6 Kritično pozornost si je prislužila tudi elektronska zbirka besed z naslovom *Amebisov besedni zaklad*. Gre za zbirko najpogostejših besed in njihovih oblik, zbranih s predhodnim slovenskim elektronskim slovarskim založništvom. Enote so opremljene z oblikoslovnimi podatki, med katerimi kritika (*Logar* 2003) odkriva tudi napačne oz. neustrezne, kar je posledica grajane ne vključenosti jezikoslovcev.

6 Vloga notranje kritike v sodobnem slovenskem slovaropisju

6.1 Zlasti pri obsežnejših, skupinsko uresničevanih slovarjih splošne(jše)ga značaja je neizogibna sestavina dela tudi **notranja kritika**. Spodbuja jo dejstvo, da

so skupine praviloma sestavljene iz sodelavcev z različnim predznanjem, z različnimi strokovnimi izkušnjami, pa tudi z različnimi raziskovalnimi prioriteta in strokovnimi usmeritvami. Pričakovana in koristna je v vseh fazah priprave slovarja, zlasti pa v začetni, ki jo predstavlja oblikovanje trdnega, kakovostnega koncepta slovarja. Notranja kritika je nujen sestavni del strokovnih razmišljanj, ki dopolnjujejo in izboljšujejo zamisel slovarja, vplivajo pa tudi na usklajeno in kakovostno izvedbo slovarskega dela. Še posebej dragocena je v primerih, kadar opozarja na prezrte vidike ali pozabljena načela in pravila, ki veljajo za skupinsko uresničevano slovarsko delo. Njena učinkovitost je praviloma odvisna od teže upoštevanih strokovnih argumentov, neredko pridobljenih tudi z namensko opravljenimi analizami in raziskavami. Občasno je med njene neposredne ali posredne rezultate mogoče prištevati tudi spoznanja, ki prispevajo k poznavanju jezikoslovnih značilnosti slovenskega jezika (ali katerega izmed njegovih področij) v sedanjosti ali preteklosti, zlasti tedaj, kadar so le-ta v obliki strokovnih sestavkov posredovana tudi širši strokovni javnosti.

6.2 Natančnejši vpogled v notranjo kritiko, ki spremlja nastajanje konkretnega slovarja, omogoča udeležnost v slovaropisnem procesu, manj natančen pa bi bil možen tudi preko verodostojnih zapiskov ali zvočnih oz. avdiovizualnih posnetkov, če bi obstajali. Velik del notranje kritike je praviloma skrit očem javnosti. Če ne postane s pomočjo objav obravnavane problematike javna in s tem »zunanjka«, zanjo vedo le soudeleženci strokovnih pogovorov o slovarski problematiki konkretnega slovarja.⁷⁸

6.2.1 Med značilnosti notranje kritike, ki spremlja slovarsko delo v veččlanskih kolektivih, spadajo nasprotujoča si mnenja, občasno pa tudi odklonilna mnenja, ki niso vedno spodbujena z resničnimi pomanjkljivostmi slovarske zamisli ali slovaropisne prakse, kakršne kritik zaznava bodisi na osnovi dobrega poznavanja jezikovne problematike in presežne strokovnosti ali pa predvsem na osnovi praktičnih preizkusov. Kadar kritike ne motivira strokovno utemeljeno odkrivanje pomanjkljivosti znotraj celovite slovaropisne zamisli ali pri njeni realizaciji, kadar ne temelji na zadostni analizi obravnavane problematike in kadar obvelja kljub nasprotujočim strokovnim argumentom, so njene posledice lahko tudi negativne, trajnostno omejene na krajše ali daljše obdobje.

6.3 Pri pripravi slovarja slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja, ki poteka pod delovnim naslovom *Slovar jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja*, je bilo na osnovi bolj ali manj premišljene ter bolj ali manj strokovno utemeljene notranje kritike opuščeni tudi nekaj obvestilnih razsežnosti, ki jih je predvidevala prvotna zasnova slovarja, predstavljena v poskusnem snopiču (*Merše, Novak, Premk* 2001). Notranja kritika je npr. ob upoštevanju zahteve po hitrejši pripravi slovarja vplivala na spremembo načina razvrščanja zgledov in na opustitev posredne obvestilnosti glede izkazanih skladenjskih vlog: zgledi se razvrščajo po časovnem zaporedju, opuščeno pa je opozarjanje na uresničene skladenjske vloge in na njihovo aktualnost. Prispevala je tudi k večji shematiziranosti in informativni zgoščenosti oblikoslovnega zaglavja slovarskega sestavka, k natanč-

⁷⁸ Včasih kaže na aktivnost notranje kritike tudi količina objavljenih del posameznikov o posameznih slovarskih vprašanjih.

nejšim in formalno ustrežnejšim pomenskim opredelitvam, k hierarhično bolj urejenemu prikazu besednih pomenskih struktur itd.

6.3.1 Ob konkretnem primeru je mogoče ugotovljati, da zunanja (predstavljajo jo odmevi na *Poskusni snopič Slovarja jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja*) in notranja kritika kot sestavina potekajočega slovarskega dela nista vedno uglašeni: prva stremi k popolnosti slovarskega izdelka, druga pa mora upoštevati realne okoliščine in številne izvedbene zadrege.

7 Zaključek

Skleniti je mogoče s spoznanjem, da so ocene različnih vrst slovarjev, ki so se zvrstile od srede 19. stoletja dalje, koristen spremni pojav slovenske slovaropisne dejavnosti,⁷⁹ saj v večji ali manjši meri izpostavljajo uresničene ali pogrešane in zaželene značilnosti in z večkratnim omenjanjem utrjujejo zavest o specifičnosti posameznih vrst slovarjev. Z izpostavljanjem odlik in slabosti oz. pomanjkljivosti slovarjev sooblikujejo slovaropisno normo in prispevajo k njenemu kakovostnemu izboljševanju.

Tako utemeljena notranja kot zunanja kritika⁸⁰ sta gibali številnih slovaropisnih izboljšav: tako praktičnih slovarskih kot izboljšav slovaropisne metodologije, vezane na tip slovarja⁸¹ ali univerzalnega značaja, neredko pa prispevata tudi k širjenju in izboljšavam jezikoslovnega védenja.

VIRI IN LITERATURA (V IZBORU)

Barbarič Štefan 1985/86: Ob priročnem slovarju beltinskega govora. *Jezik in slovstvo* XV, št. 8, 296–297.

Benko Anja 2009: Mihaela Koletnik: Panonsko lončarsko in kmetijsko izrazje ter druge dialektološke razlage, 2008. *Jezik in slovstvo* LIV, št. 6, 89–91.

— 2011: Bernard Rajh: Gúčati po antujoško. Građivo za narečni slovar severozahodnopreškega govora. *Slavia Centralis* 4, št. 1, 154–159.

Bežek Viktor 1901a: Zaščitnikom Levčevega pravopisa v preudarek. *Ljubljanski zvon*, 392–401.

— 1901b: Zaščitnikom Levčevega pravopisa vnovič v preudarek. *Ljubljanski zvon*, 757–766, 844–850.

Blagus Bartolec Gordana 2005: Dobar jezikoslovni priručnik. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knjiga 31, 483–485.

Bokal Ljudmila 1997: Javnozdravstveni terminološki glosar. *Jezikoslovni zapiski* 3, 201–206.

— 2006: S. Škrabec o Pleteršniku in njegovem slovarju. *Škrabčeva misel* V. Nova Gorica, 137–143.

Breznik Anton 1926: Slovenski slovarji. *Razprave*. Izdaja Društvo za humanistične vede v Ljubljani, III, 110–174.

⁷⁹ Obstaja tudi del kritike, ki mu iz različnih vzrokov (npr. zaradi nezadostnega upoštevanja jezikoslovnih dejstev, nesistemskega pristopa, prevelike tradicionalnosti ali preočitne vezanosti na ozke, osebne interese) ni mogoče priznavati produktivnosti.

⁸⁰ Obseg sodobne slovenske slovarske kritike širijo in dopolnjujejo tudi kritične misli, vpletene v sicer drugače naravnane obravnave izbrane jezikoslovne problematike. Več elementov kritike npr. vsebujejo teoretična dela (npr. *Vidovič-Muha* 2000), ki nastajajo ob upoštevanju konkretnih slovarskih del in ki so hkrati spodbujena z razmišljanjem in praktičnimi izkušnjami, pridobljenimi ob njihovi pripravi. Tudi ta udejanjajo pozitivno namero kritike, ki je, pokazati na potrebe ali načine novega reševanja težavnih, za slovaropisje neredko temeljnih vprašanj, prispevajo pa tudi k odstranjevanju manjših pomanjkljivosti.

⁸¹ Zunanja kritika, ki sledi izidu slovarja, z utemeljenimi opozorili na njegove pomanjkljivosti (npr. na nedoslednosti, na nesistemske rešitve, na prezrtost problematike, na neustrezne rešitve oz. metode itd.) pripravlja upoštevanja vredne elemente novega istovrstnega ali podobnih slovarjev.

- 1936: Ocenjevalcem Slovenskega pravopisa. I–VII. *Slovenec* 262, 263, 265, 266, 267, 269, 272.
- 1938: Iz zgodovine novejših slovarjev. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 33, 17–32, 87–98, 147–165.
- Cigale Matej* 1860: *Deutsch-slovenisches Wörterbuch*. Laibach.
- Darasz Jaroslav* 1999/2000: Dve oceni Slovensko-poljskega slovarja. *Jezik in slovstvo* XLV, št. 3, 103–105.
- Dobrovoljc Helena* 2004: *Pravopisje na Slovenskem*. Ljubljana.
- Dular Janez* 2003: Pravopisni kompromis ali kompromisni pravopis? *Slavistična revija* LI, št. 2, 123–126.
- Gantar Polona* 1997: Kritični preteres poskusnega snopiča Bibliotekarskega terminološkega slovarja. *Jezikoslovni zapiski* 3, 207–218.
- Gjurin Velemir* 1983a: Neslovarskost Makedonsko-slovenskega slovarja. *Slavistična revija* XXXI, št. 3, 238–247.
- 1983b: O glasbilih in izvajalcih. *Slavistična revija* XXXI, št. 4, 289–318.
- Glonar Joža* 1919: *Naš jezik*. Ljubljana.
- 1936a: *Slovar slovenskega jezika*. Ljubljana.
- 1936b: *Slovenski pravopis*. Ljubljana, samozaložba.
- Gložančev Alenka* 1993/94a: Pisava nazivnih in funkcijskih določil v posebnih besedilnih položajih. *Slava* VII, št. 1, 8–17.
- 1993/94b: Vprašanje velike začetnice pri pridevniku BOŽJI (Prispevek k izhodišču za temeljitejšo obravnavo in utemeljitev). *Slava* VII, št. 1, 3–7.
- 1995/96: Nekaj pripomb k Teoretični podstavi slovarja novega SP. *Slava* IX, št. 1. Ljubljana, 3–15.
- 1997: Kratek pregled slovenskega pravopisja od konca devetnajstega stoletja do danes. *Jezikoslovni zapiski* 3, 85–104.
- Gradišnik Janez* 1991/92: Besednjak s Koroškega. *Jezik in slovstvo* XXXVII, št. 6, 170–171.
- Greenberg Marc L.* 1988: *Slovar prekmurskega govora*. *Slavistična revija* XXXVI, št. 4, 452–456.
- Gudkov Vladimir* 1969: *Slovensko-ruski slovar*. *Jezik in slovstvo* XIV, št. 8, 262–264.
- Hajnšek-Holz Milena* 1997: *Glonar – slovaropisec*. *Glasnik Slovenske matice* 21, št. 1–2, 12–20.
- Harambašič Ermina* 2001: *Uzorni ogled za povijesni rječnik*. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knjiga 27, Zagreb, 373–377.
- Holz Nanika* 2005a: Mesto Velikega slovarja tujk v slovenski leksikografiji. *Jezik in slovstvo* L, št. 1, 87–99.
- 2005b: *Mirjam Beranek (ur.): Priročni slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2005. XVI + 904 str. – *Mirjam Beranek (ur.): Priročni e-slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2005. CD-ROM. *Jezik in slovstvo* L, št. 6, 73–76.
- Ilešič Fran* 1920: *Slovenski pravopis*. *Slovenski narod* (19. 11. 1920), 1–2.
- Jakopin Franc* 1964: *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (Ob izidu poskusnega snopiča). *Jezik in slovstvo* IX, št. 6, 222–224.
- 1977: *Megiserjev Thesaurus* v prirejeni izdaji. *Jezik in slovstvo* XXII, št. 7, 222–224.
- Jakopin Franc, Korošec Tomo, Logar Tine, Suhadolnik Stane* 1987/88: *O krajevnih imenih v izol-ski občini*. *Jezik in slovstvo* XXXIII, št. 7–8, 240–242.
- Jurančič Janko* 1965: *Pomembno in težko pričakovano slovarsko delo*. *Jezik in slovstvo* X, št. 1, 26–29.
- 1967: *Še o slovensko-srbohrvatskem slovarju*. *Jezik in slovstvo* XII, št. 1, 26–31.
- Kenda-Jež Karmen* 2006: *Slovenska dialektologija v drugi polovici 20. stoletja*. *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*. *Zora* 41. Maribor, 22–30.
- Kenda-Jež Karmen, Weiss Peter* 1999: *Posebnosti (slovenskega) narečnega slovaropisja*. *Zbornik predavanj*. Ljubljana, 27–46.
- 2010: *Slovenski narečni slovarji: kako je*. *Izzivi sodobnega slovenskega slovaropisja*. *Zbornik povzetcov*. Maribor, Pišece.
- Kladnik Drago* 2009: *Marko Snoj: Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. *Geografski vestnik* 81, št. 2, 123–125.
- Klinar Stanko* 1997/98: *Odličen dosežek slovenskega slovaropisja, nujen prevajalski priročnik*. *Jezik in slovstvo* XLIII, št. 6, 296–299.
- Konickaja Elena* 1998: *Peter Weiss, Slovar govorov Zadrebčke doline med Gornjim Gradom in Nazarjami*. *Poskusni zvezek (A–H)*. *Slavistica Vilnensis* 50, št. 2, 224–228.

Kopitar Jernej 1809 (z letnico 1808): Grammatik der Slavifchen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark. Laibach.

Korošec Tomo 2003: Soočenje jezikoslovnih nazorov. Slavistična revija LI, št. 2, 113–114.

Košir Alija 1958: Slovenski zdravstveni besednjak. Jezik in slovstvo III, št. 4, 179–183.

Košmrlj-Levačič Maja 1997: Ob Gradivu za pomološki slovar. Jezikoslovnii zapiski 3, 229–341.

Kržišnik Erika 2004: Poskusni zvezek slovenskega frazeološkega slovarja. Slavistična revija LII, št. 2. Ljubljana, 199–208.

Kurkina Ljubov' Viktorovna 1997: F. Bezljaj. Etimološki slovar slovenskega jezika. Tretja knjiga. P–S. Dopolnila in uredila Marko Snoj in Metka Furlan. Ljubljana, 1995. Etimologija 1994–1996. Moskva, 184–208.

— 1998: M. Snoj. Slovenski etimološki slovar. Založba »Mladinska knjiga«. Ljubljana. 1997. 900 s. Voprosy jazykoznanija 3, 165–170.

Lenarčič Simon 2002: Čeri v slovenskem slovaropisnem morju. Sodobnost, 31–48, 301–314.

— 2004: Popravopis. Kaj je narobe in kaj manjka v novem Slovenskem pravopisu? Ljubljana, Samozaložba.

— 2011: Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen. Delo, Književni listi, 13. januarja 2011.

— 2012: Slovar, ki reče bobu bob, reklom pa samo frazemii. Delo, Književni listi, 15. maja 2012.

Levstik Fran 1978 (1860): Das deutsch-slovenische Wörterbuch. Blätter aus Krain IV, Laibacher Zeitung, 180–188. Zbrano delo, Deseta knjiga, 129–141. Nemško-slovenski slovar. Prevod, 142–152.

Levstik Vladimir 1936: Okoli slovenskega pravopisa. Ljubljanski zvon, 113–116.

Lipovec Albina 1977: O slovensko-češkem slovarju. Jezik in slovstvo XXII, št. 8, 268–270.

Logar Nataša 2003: Amebisov besedni zaklad. CD-ROM. Ljubljana: Amebis, 2002. Jezik in slovstvo XLVIII, št. 3–4, 113–116.

Merše Majda 2000: Dosežki in naloge slovenskega zgodovinskega slovaropisja. Zbornik slavističnega društva Slovenije 10. Ljubljana, 155–166.

Merše Majda, Novak France, Premk Francka, 2001: Slovar jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja. Poskusni snopič. Ljubljana.

Meze Joža 1976/77: Slovaško-slovenski slovar. Jezik in slovstvo XXII, št. 8, 266–268.

Michalus Štefan 1984/85: Slovensko-slovaški slovar. Jezik in slovstvo XXX, št. 1–2, 62–64.

Morato-Vatovec Jelka 1987/88: Vprašanje poimenovanja naselij in zaselkov v izolski občini. Jezik in slovstvo XXXIII, št. 4, 127–129.

Moszyński Leszek 2004: Słownik języka starosłowiańskiego. Rocznik slawistyczny, Revue slavistique, T. LIV, Kraków, 170–173.

Müller Jakob 1991: Novo slovensko pravopisje (Slovenski pravopis 1, Pravila 1990). Jezikoslovnii zapiski 1, št. 1, 191–199.

— 1993: Slovar in kritika (1964–1992). Vprašanja slovarja in zdomske književnosti. Zbornik Slavističnega društva Slovenije 3. Ljubljana, 51–64.

— 1996: Slovar slovenskega knjižnega jezika in kritika z bibliografijo (1960–1992). Razprave 15. SAZU, Razred za filološke in literarne vede. Ljubljana, 187–234.

— 2009: Kritične misli in zamisli o SSKJ. Strokovni posvet o novem slovarju slovenskega jezika, 23. in 24. oktober 2008. Ljubljana, 17–21.

Narat Jožica 2007: Slovar stare knjižne prekmurščine. Slavistična revija LV, št. 4, 681–686.

— 2011: Model zgodovinskega slovarja. Jezikoslovnii zapiski 17, št. 2, 181–188.

Novak France 1963/64: Najvažnejša stališča v pravopisni vojni. Jezik in slovstvo IX, št. 2–3, 62–65.

Novakova Ljudmila 1969/70: Češko-slovenski slovar Frana Bradača. Jezik in slovstvo XV, št. 5, 158–161.

Orel-Pogačnik Irena 1996: Kopitar in slovarstvo slovenskega jezika. Obdobja 15. Kopitarjev zbornik. Ljubljana, 139–154.

Paternost Jože 1968: Ob izidu angleško-slovenskega slovarja. Jezik in slovstvo XII, št. 6, 200–201.

Pavlica Josip 1960: *Frazeološki slovar v petih jezikih*. Ljubljana.

Petermann Jürgen 1988: Frazeologija v Slovarju slovenskega knjižnega jezika (I–IV). Sodobni slovenski jezik, književnost in kultura. Obdobja 8. Ljubljana, 301–311.

— 2004: Frazeološki slovar slovenskega jezika. Slavistična revija LII, št. 3, 345–352.

Pleteršnik Maks 1894/95: Slovensko-nemški slovar. Ljubljana.

Pohlin oče Marko 1781: TU MALU BESEDISHE TREH JESIKOV. Laibach.

Rode Matej 1976: Frazeologija v Jurančičevem slovarju. Slavistična revija XXIV, št. 2–3, 299–302.

- Samsa Janez* 1916: Grško-slovenski slovar. Dom in svet 29, št. 1–2, 20–24.
- Slavistična revija* 2003: Kaj je novega v slovenskem jeziku? – Ob izidu Slovenskega pravopisa, LI, št. 2.
- Slawski Franciszek* 1999/2000: Dve oceni Slovensko-poljskega slovarja. Jezik in slovstvo XLV, št. 3, 99–102.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika* 1970–1991. I (1970): A–H; II (1975): I–Na; III (1979): Ne–Pren; IV (1985): Preo–Š; V (1991): T–Ž, Dodatki. Izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik, založila Državna založba Slovenije. Ljubljana.
- Slovenski pravopis* 2001. Izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša. Ljubljana.
- Snoj Jerica* 2006: Besednodružinski slovar slovenskega jezika. Slavistična revija LIV, št. 2, 259–263.
- Stramljič Breznik Irena* 2007: Željka Fink Arsovski: Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema. Jezik in slovstvo LII, št. 5, 73–76.
- Strokovni posvet o novem slovarju slovenskega jezika*, 23. in 24. oktober 2008, 2009. Ljubljana.
- Suhadolnik Stanislav* 1961: Josip Pavlica: Frazeološki slovar v petih jezikih. Jezik in slovstvo VI, št. 6, 200–205.
- 1974: Dvoje novih leksikografskih del. Slavistična revija XXII, št. 3, 340–352.
- 1984: 1984: Glonarjev slovar slovenskega jezika. Obdobje ekspresionizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Obdobja 5. Ljubljana, 505–516.
- 1987: Utrditev in uzakonitev Slovenskega pravopisa 1937. Obdobje socialnega realizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Obdobja 7. Ljubljana, 499–506.
- Šeruga Prek Cvetka* 2002: Izgovorni in naglasni problemi Slovenskega pravopisa 2001. Nova revija, 26–30.
- Šimundič Mate* 1973/74: Janko Jurančič: Srbohrvatsko-slovenski slovar, 2. razširjena izdaja, 1972. Jezik in slovstvo XIX, št. 4, 129–132.
- Šivic-Dular Alenka* 1994/95: Novo v slovenski imenoslovni literaturi. Jezik in slovstvo XL, št. 8, 316–323.
- 2000: Bezljaj France, Etimološki slovar slovenskega jezika. Dritter Band P–S. Linguistica 40, št. 2, 353–363.
- Škerlj Stanko* 1966. Ob Slovensko-srbskohrvatskem slovarju (1964) (Nekaj odgovora njegovim kritikom). Jezik in slovstvo XI, št. 5, 162–167.
- Škofic Jožica* 1998: Stanko Košir, B's'dnjak rutaršče 'n srenščē šprašē, Slovar rutarške in srenške govornice. Jezikoslovni zapiski 4, 197–199.
- Škrabec Stanislav* 1994 (1895): Novi slovar. Cvetje z vertov sv. Frančiška, XIV. tečaj, 11. in 12. zvezek. Jezikoslovna dela 2. Nova Gorica, 240–242, 246.
- Štrekelj Karel* 1911: O Levčevem pravopisu in njega kritikah. Opomnje o slovenskem glasoslovju in rabi nekaterih oblik in besed. Ljubljana, Samozaložba.
- Tivadar Hotimir, Jurgec Peter* 2003: Podoba govorjenega slovenskega knjižnega jezika v Slovenskem pravopisu 2001. Slavistična revija LI, št. 2, 203–220.
- Tomineš Josip* 1904: Smeri našega pravopisja in pravorečja (Ponatisk iz »Slovana« 1904). Ljubljana, Samozaložba.
- Toporišič Jože* 1994: Teoretična podstava slovarja novega Slovenskega pravopisa. Slavistična revija XLII, št. 4, 455–473.
- 2003: Z združenimi močmi nad novi Slovenski pravopis. Slavistična revija LI, št. 2, 159–175.
- Ulčnik Natalija* 2007. Bogastvo panonskega besedja. Slavistična revija LV, št. 4, 675–679.
- Urbančič Boris* 1963/64: Naš novi pravopis. Jezik in slovstvo IX, št. 4–5, 103–118.
- Vidovič-Muha Ada* 1993: Slovnična obvestilnost slovarja slovenskega knjižnega jezika. Zbornik Slavističnega društva Slovenije 3. Ljubljana, 35–49.
- 2000: Slovensko leksikalno pomenoslovje. Govornica slovarja. Ljubljana.
- 2003: Kaj je novega v knjižnem jeziku? – Ob izidu slovenskega pravopisa. Slavistična revija LI, št. 2, 117–122.
- Vodušek Božo* 1950: Pripombe k Slovenskemu pravopisu. Novi svet. II. knjiga, 947–953, 1045–1052, 1147–1150.
- 1952: O Slovenskem pravopisu in jezikovnih načelih. Slovenski poročevalec, 1–10.
- Vojnovič Nastja* 2000: O Gumarskem slovarju. Jezikoslovni zapiski 6, 213–222.
- Weiss Peter* 1991/92. Poskusni snopič novega gozdarskega slovarja. Jezik in slovstvo XXXVII, št. 8, 239–242.

- 1993/94a: Pomišljaj in vezaj v Slovenskem pravopisu 1994. Slava VII, št. 1. Ljubljana, 108–122.
— 1993/94b: Uvrščanje priimkov s predimki v enciklopedična in slovarska dela. Slava VII, št. 1. Ljubljana, 18–29.
— 1998: Trije narečni slovarji. Jezikoslovni zapiski 4, 189–196.
— 1999: Šestdeset in šeststo petdeset šestdelnih šesstopenjskih petdejanjk. Jezikoslovni zapiski 5, 169–177.
— 2002: Majda Merše, France Novak, Francka Premk, Slovar jezika slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja, Poskusni snopič (Ljubljana 2001). Jezikoslovni zapiski 8, št. 1, 157–191.
Zorman Marina 2004: Marko Snoj, Slovenski etimološki slovar. Slavistična revija LII, št. 3, 357–359.

KRAJŠAVE

SP = Slovenski pravopis

SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika

ZRC SAZU = Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti

Majda Mershe

THE ROLE OF CRITIQUE IN SLOVENE LEXICOGRAPHY

A critical response to dictionaries that include Slovene either in headwords or in equivalents begins in earnest in the middle of the 19th century. Critiques followed publication of all kinds of dictionaries: orthographical, numerous bilingual, terminological, dialectal, etymological, historical, and other kinds of specialized dictionaries, including the *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1970–1991) [*The Dictionary of Standard Slovene*] as the fundamental modern monolingual dictionary. The number of critical reactions shows a high correlation with the significance of the dictionary and the broadness of its application. Lexicographical critique (external and internal) can be considered a valuable byproduct of the Slovene lexicographical endeavors, as it highlights accomplishments as well as deficiencies of dictionaries. By their reiteration it also raises awareness of the specific traits of individual kinds of dictionaries. Last but not least, highlighting the virtues and shortcomings of dictionaries contributes to shaping lexicographical norm, improving its quality, and often to dissemination and advancement of linguistic knowledge.

О ВЕРИФИКАЦИИ ДАННЫХ В РЕГИОНАЛЬНЫХ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВАРЯХ

Русская диалектная региональная лексикография переживает пору своего расцвета. Причем, следует отметить, что это в большей степени заслуга вузовской науки. Накапливаемые с послевоенных лет в картотеках вузов лексические материалы последние десятилетия реализовывались в областных словарях, некоторые из них уже закончены и работа идёт либо над дополнениями, либо над переизданием, другие продолжаются, над частью планируемых изданий работа только разворачивается. И все же на территории материнских русских говоров Европейской части России существуют не охваченные лексикографическим описанием говоры некоторых регионов.

Кроме того, в настоящее время выходит в свет все больше авторских диалектных словарей (или осуществляется работа), в которых описывается лексикон говора части какого-либо региона, либо отдельный говор, говор населенного пункта, одной семьи, одного диалектоносителя.

Близка к завершению работа над сводным “Словарем русских народных говоров” (идет составительская работа над материалами на букву “у”).

При наличии большого количества лексических диалектных данных они не только все шире используются как вспомогательные при историко-этимологических исследованиях, но и нередко служат основным материалом для различного рода штудий. Получение новых качественных диалектных лексических данных в ходе полевых сборов вызывает сейчас большие затруднения и заставляет интенсивнее использовать диалектные словарные и рукописные источники. Априори включая те или иные словарные лексические данные как дополнительные сведения для анализа, мы не подвергаем сомнению их научную достоверность. Однако в любом словаре имеется такой материал, который затруднителен для лексикографической обработки. В СРНГ, например, лексика фольклора, не функционирующая в русском языке вне его произведений, включается в диалектные словари [Сороколетов 1974] даже несмотря на то, что ее лексикографическая разработка нередко связана с серьезными трудностями, среди которых такие как: выделение заголовочной формы слова, осознание семантической сущности фольклорного слова для практической реализации ее в виде толкования и др. Именно фольклорный материал вызывал и вызывает критические замечания по поводу его лексикографической репрезентации, причем следует отметить, что слова с пометой *фольк.* довольно многочисленны в СРНГ – 3237 единиц (по выпускам: 1 – 0, 2 – 38, 3 – 19, 4 – 7, 5 – 71, 6 – 24, 7 – 65, 8 – 10, 9 – 16, 10 – 23, 11 – 63, 12 – 66, 13 – 44, 14 – 78, 15 – 156, 16 – 75, 17 – 97, 18 – 145, 19 – 66, 20 – 110, 21 – 126, 22 – 61, 23 – 55, 24 – 115, 25 – 22, 26 – 28, 27 – 1, 28 – 5, 29 – 0, 30 – 52, 31 – 91, 32 – 56, 33 – 149, 34 – 195, 35 – 138, 36 – 110, 37 – 157, 38 – 149, 39 – 182, 40 – 245, 41 – 127, 42 – 197, 44 – 96). Очевидно, для такого рода данных потребуется специализированное издание.

В настоящее время многие диалектные лексикографические источники подвергаются всесторонней критике, хотя следует отметить, что такого рода работы, выходящие в свет, не являются чем-то новым, так, например, критические замечания в адрес диалектных словарей начали появляться в печати с момента выхода в свет “Опыта областного великорусского словаря” 1852 года. Известна достаточно критичная оценка, данная А. И. Соболевым работе Г. Куликовского “Словарь областного олонекского наречия в его бытовом и этнографическом применении” в связи с выдвиганием этого труда в 1901 г. на соискание Ломоносовской премии [Соболевский 1903]. Труд П. Дилакторского “Словарь вологодского областного наречия в его бытовом и этнографическом применении” не был рекомендован к печати из-за отрицательных рецензий и остался как рукописный источник. А. Е. Анкин в своем словаре “Этимологический словарь русский диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков” предположил невозможность существования некоторых лексем на территории русских говоров, которую описывает “Словарь русских говоров Забайкалья” Л. Е. Элиасова [Элиасов]. Хотя А. А. Бурькин имеет другую точку зрения на данные этого источника [Бурькин 2002], в данном случае использование ареально-этимологического метода верификации диалектных данных привело к совершенно противоположным результатам. Однако в словарях одного говора или группы родственных говоров трудности описания обычно сводятся к разрешению проблем лексикографического описания собранных данных. Иное дело, когда речь идет о диалектном словаре, в котором сводятся в одну систему как лексикографический конструкт материалы различных русских говоров. В этом случае трудности репрезентации сопровождаются сложностями конструирования виртуальных комплексных словарных единиц, отсутствующих в реальном диалектном языке. Именно поэтому довольно часто критические стрелы направлены в адрес сводных диалектных словарей. И, например, СРНГ, вышедший к настоящему времени в 44-х томах, в основе материалов которого лежат общерусские данные (в том числе и рукописные) источников XIX века, составляют благодатную почву для любого рода осмысления (нередко – критического).

Все критические работы можно дифференцировать в зависимости от того, анализом каких параметров словаря они оперируют. Значительная часть критики относится к опровержению существования предлагаемой в словаре заголовочной формы слова. Некоторая часть таких единиц, помещенных в словник того или иного слова, может появиться в результате неправильного прочтения рукописных данных¹. И только в результате этимологических разысканий можно установить корректность или ошибочность заголовочной формы слова. Так, например, одна из таких заголовочных единиц **пáчетать** ‘рассказывать’ (Прионеж.; СРНГ 25: 302), была принята нами за неправильно прочитанную единицу, близкую к довольно частотному слову вепсского языка: *pagištá* ‘говорить, разговаривать’ (СВЯ: 389) однако при анализе графического облика слова в картотеке СРНГ было установлено написание буквы **ч**, что возводит эту лексему к другому вепсскому слову – *pačotada* ‘сильно ругать’ (СВЯ: 387).

¹ На таком анализе построены критические работы А. Ф. Журавлева.

Была установлена некорректность заголовочной формы единицы **кянь** ‘приспособление для вязания рыболовных сетей’ (Кандалакш.; СРГК 3: 84), исходя из ареала, следует предполагать саамский источник, который, однако, имеет форму *kiepp*⁹, *kiebp*^(?) ‘игла для вязания сетей’ (KOLTKS: 119), ср. также вепс. *käbü*, люд. *käbü* ‘иглица для вязания сетей’ (SKES: 261). Вероятно, в СРГК заголовочную форму следует читать – **кяпъ**.

В редких случаях критики ведут речь о фальсификации, ошибке при выделении заголовочного слова. Такого рода анализ обычно основан либо на этимологической базе (этимологическая критика): А. Е. Аникин, И. Г. Добродомов, А. Ф. Журавлев (см. Литературу), либо на сопоставлении с историческими источниками. В ряде случаев поиск фантомов основывается большей частью на собственной языковой интуиции, языковом опыте, что на уровне диалектных данных весьма опасно, поскольку мотивационная, ассоциативная, трансформационная база диалектного слова может иметь достаточно широкое поле, при несомненном учете возможности неисконного происхождения (если лексема отмечается в зоне языковых контактов). Такого рода критические работы, трактуемые нами как интуитивно-ассоциативные, нередко предлагают аргументированные и дельные рекомендации по улучшению качества словаря (см. ряд статей А. Ф. Журавлева “Лексикографические фантомы”). Однако опора в основном на свой языковой опыт критически настроенного исследователя не всегда имеет четкие критерии верификации.

Всевозможные критические замечания по словарям относятся не только к заголовочному слову, но и к точности толкования, корректности ареальной локализации. Последняя, например, имеет большое значение при этимологических исследованиях неисконной лексики субстратного происхождения, ввиду узкой географической привязки субстрата.

Семантическая сторона диалектных данных, отраженная в толкованиях, также иногда требует корректировки. В СРГК слово **күгровина** дано с неверным толкованием ‘веранда’ в общенародном значении ‘терраса вдоль стены дома’, тогда как информанты, приводя в качестве синонима лексему **верáнда**, имели в виду ее диалектное значение ‘куча сучьев на подсеке’: – *Кугровина и веранда одно и то же* (Медвежьегор., СРГК 3: 49).

В ряде случаев ареальная локализация, имеющая большое значение для диалектного слова, может подтвердить или опровергнуть существование какой-либо единицы. Так, например, в Словаре Даля фиксируются варианты **рóвга**, **рóвка**, **рóвда** “поддина, лед в земле под почвой, в глубине; вечный мерзлый пласт, который никогда не оттаивает (Арх.)” и далее: “ровда, земляная вода, мокредь, выступающая весною в ростополь из земли (Орл.). *Уж ровда из земли пошла, оттого и сыро*” (Даль 4: 99). Мурзаев, компилируя данные всех известных лексикографических источников, представляет эти же варианты: **ровга**, **ровда**, **ровка** “почвенный лед; земля, охваченная вечной мерзлотой; береговой лед, покрытый первой весенней водой (северные обл.); в Карелии – испарение снега и вообще влаги в первые весенние солнечные дни; в Орл. обл. – грунтовая вода, весенняя лужа” (Мурзаев, 1984, 482). Но помета Орл. у Даля, превратившаяся в Орл. обл. у Мурзаева, скорее

всего, в первоисточнике является опечаткой – должно быть Олон. (Олонецкая губерния), на что обратил внимание еще Калима (Kalima 1915: 292).

На наш взгляд, критика сущностных параметров словаря² (заголовочное слово, смысл толкования), а не интерпретационных (омонимия, иерархия значений, вариантность и т.д.) возможна только в сопоставлении с источниками: полевыми, историко-архивными, лексикографическими. Наши критические замечания к материалам диалектных словарей основаны на их комплексном анализе, подразумевающем знание в той или иной мере лексической системы говора. Так, например, зафиксированные нами значения некоторых диалектных лексем не вполне соотносятся с их лексикографической репрезентацией.

Педэнить ‘гадать’ (Устюжен. Волог.; КСРГК; СРГК). Отмеченное в СРГК значение ‘считать, перебирая’ вряд ли корректно при иллюстрации: – *Бусеринку-то кинем, а потом и педеним, сколько осталось времени до свадьбы* (СРГК 4: 419). Ср.: фин. *pettää* ‘обманывать, мошенничать’ (SKES: 533), кар. *petteä* ‘обманывать, мошенничать’ (KKS 4: 321).

Пулька ‘о мелкой ягоде – в сравнении’ (Тихв.; КСРГК). В СРГК для единицы **пулька** представлено значение ‘ягода’ при следующей иллюстрации: *Мы однажды набрали земляники, вот таки пульки были с палец* (Тихв.; СРГК 5: 347). Это, на наш взгляд, не вполне корректно.

Вряд ли в отношении методов верификации словарных данных можно предложить что-либо определенное. Однако совершенно очевидно, что диалектные словари, материалы которых были собраны в полевых условиях, а затем обработаны лексикографически одними и теми же специалистами, имеют гораздо меньше случаев искажения как сущностных, так и интерпретационных параметров словаря. Хотя, конечно, данные словарей, основанные на недавних полевых материалах, и словари, создаваемые на базе архивных источников, предлагают различные степени сложности их описания. Кроме того, только комплексный анализ гнезда с его вариантами: фонетическими, деривационными, этимологическими (восходящими к одному этимону, но имеющими различную форму) – может весьма условно предложить основательность анализа и критического осмысления (если в этом будет необходимость) диалектных лексикографических источников. Однако следует подчеркнуть, что задача толковой лексикографии состоит в репрезентации и в ведении в научный оборот собранных словарных материалов, а не в их этимологическом прочтении. Причем следует отметить, что лексическая эмпирическая база таких данных – словарные картотеки – чаще всего гораздо шире их публикуемой части в словарях. Исходя из этого, следует отметить, что обычно критические статьи строятся на анализе словарных данных без учета рукописных источников, что ставит под сомнение правомерность такой критики.

² Следует отметить, что намеченная нами трактовка параметров словаря не может быть постоянной в силу того, что в ряде случаев, в зависимости от организации материала, возможен переход интерпретационных параметров в сущностные. Так, например, показ вариантов слова в СРКГ таким образом, что установка географической локализации слова не представляется возможной, переводит этот параметр в разряд сущностных.

ЛИТЕРАТУРА

Аникин 1997 – Аникин А. Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков. – Новосибирск, 1997. – 774 с.

Аникин 2000 – Аникин А. Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Заимствования из уральских, алтайских и палеоазиатских языков. – М.; Новосибирск, 2000. – 768 с.

Бурыкин 2002 – Бурыкин А. А. Замечания к проблеме лексического состава русских старожильческих говоров Забайкалья и некоторые соображения о роли ареальных критериев в этимологических исследованиях диалектной лексики иноязычного происхождения // Лексический атлас русских народных говоров (Материалы и исследования). 1999. – СПб., 2002. – С. 46–54.

Даль – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Второе издание, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. – Т. 1–4. – М.; СПб., 1880–1882.

Дилакторский 1902 – Дилакторский П. А. Словарь областного вологодского наречия в его бытовом и этнографическом применении. Рукопись КСРНГ.

Добродомов 1998 – Добродомов И. Г. Средневожское слово лашман // Язык: изменчивость и постоянство. – М., 1998. – С. 42–56.

Доп. Опыт – Дополнение к “Опыту областного великорусского словаря”. – СПб., 1858.

Журавлев – Журавлев А.Ф. – Лексикографические фантомы. I. СРНГ – А-3 // Исследования по славянской диалектологии. 4. М., 1995. С.183-193.

КСРГК – Картотека Словаря русских говоров Карелии и сопредельных областей.

КСРГН – Картотека Словаря русских народных говоров.

Куликовский – Куликовский Г.И. “Словарь областного олонекского наречия в его бытовом и этнографическом применении”. СПб, 1898.

Мурзаев, 1984 – Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов. М., 1984.

Опыт – Опыт областного великорусского словаря, изданный Вторым отделением Академии наук. СПб., 1852.

Подвысоцкий – Подвысоцкий А.И. Словарь архангельского областного наречия в его бытовом и этнографическом применении. СПб., 1885.

СВЯ – Словарь вепсского языка. Сост. Зайцева М.И., Муллонен М.И. Л., 1972.

СРГК – Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей. Г. ред. А.С. Гед. Тт.1-6. СПб., 1994-2005.

СРНГ – Словарь русских народных говоров. ТТ. 1-44. М., Л., СПб., 1965-2011.

Соболевский, 1903 – Соболевский А.И. Разбор Словаря Олонекского наречия Г. Куликовского. СПб., 1903. Отд. Отг.: Отчет о присуждении Ломоносовской премии в 1901г.

Сороколетов, 1974 – Сороколетов Ф. П. Произведения фольклора и диалектная лексика // Диалектная лексика. 1973. Л., 1974. С. 193-204.

Элиасов – Элиасов Л. Е. Словарь русских говоров Забайкалья. М., 1980.

Эрдман – Эрдман Ф.И. Дополнение к “Опыту областного великорусского словаря” по Новгородской губернии // Уч. зап. Казанск. у-та, 1857. Кн. 2. С. 106-167.

Kalima, 1915 – Kalima J. Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen. Helsingfors, 1915.

KKS – Karjalan kielen sanakirja. O. 1- 6 // LSFU, XVI, 1-6. Helsinki, 1968-2005.

SKES – Suomen kielen etymologinen sanakirja. O. 1-7. Helsinki, 1955- 1981.

Ключевые слова:

Лексикография диалектный верификация источники

Lexicography dialectal verification sources.

ABOUT VERIFICATION OF DATA IN REGIONAL DIALECT DICTIONARIES

The analysis of data in dialect dictionaries is presented in the article. The various research approach to their critical judgment is noted. The dialect dictionaries, which materials were collected in field conditions, and then processed lexicographic by the same experts have much less cases of distortion both intrinsic, and interpretative parameters of the dictionary.

ОСОБИНЕ СТЕРЕОТИПА МАЈКА НА МАТЕРИЈАЛУ ТЕЗАУРУСНОГ РЕЧНИКА САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

1.0. У раду су, на лексикографском материјалу тезаурусног *Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (Р. САНУ), представљене оне особине српског стереотипа МАЈКА које су потврђене у полисемној структури лексеме *мајка*, њеним изразима (*војничка / ђачка / сиротињска мајка, мајка земља, задушна мајка, часна мајка, Мајка Божија* и др.), бројним фразеологизмима, као и њеним творбеним дериватима (*мајчин, мајчински, материнство, мајковић, мајкица / мајчица, мајчурина / мајчетина, мајкоубица* и др). Особине стереотипа МАЈКА у српском језику, утврђене на семантичком и творбеном плану, испоређивне су са особинама овог стереотипа у неким другим словенским језицима: руском, бугарском и пољском, и то углавном на основу лексикографског материјала у дескриптивним речницима ових језика.¹

1.1. У етнолингвистичком представљању овог стереотипа у пољском језику на комплетном језичком материјалу, утврђено је да аксиолошку позицију мајке у језичкој слици света (ЈСС) одређује породична, национална и верска традиција. Истакнуто је да је ова аксиолошка база заснована на универзалној искуственој бази, заједничкој многим културама и језицима, јер појам МАЈКА спада у групу основних егзистенцијалних појмова, као што су 'дом', 'породица', 'земља', 'народ' [Бартмињаки 2011: 195].

1.2. Међутим, сваки језик, па и српски показује црте тог појма које одражавају специфичност националног идентитета. Утврђено је да у српској традицији функционишу формуле односно симболи, слични као у пољском, руском и бугарском језику: *рођена мајка* (пољ. *rodzona matka*: 195), *земља мајка* (пољ. *ziemia matka*: 195, рус. *природа-мать*: 715, буг. *мајката земля, мајката природа*: 47), *мајка Србија* (пољ. *Mater Polonia, matka Polka*: 195, рус. *родина-мать, мать-родина*: 715, буг. *мајката родина*: 47), док се симбол у споју *Мајка Божија*, за разлику од пољског језика (*Matka Boska*: 195), у српско језуку чува углавном у екскламативним изразима са избледелим значењима. За српски језик карактеристичне су још две формуле: *мајчина љубав* (рус. *материнская любовь*: 698, *материнские чувства*: 698–699) и *мајчино срце* (у руском језику и *правда-матка*: 705, а у бугарском *маминая скут*: 52).

¹ За пољски језик испоређени примери су узети из преведене монографије Ј. Бартмињског, у којој је представљен стереотип МАТКА [Бартмињски 2011: 195–217], па се за њих и за примере преузете из речника руског и бугарског језика (ССРЈА 6, РСБКЕ 2) наводи само податак о страни, при чему се, из разлога економичности, неће наводити извори, о којима су дати подаци у библиографији. За бројне потврде из Р. САНУ, из истог разлога, не наводе се ни стране које су наведене у библиографији, а уз контекстуалне примере, који су у Р. САНУ преузети из књижевних дела, наводе се имена писаца, по потреби и извор из кога је речнички пример преузет.

2.0. На основу семантичких инваријанти лексеме *мајка*, њених творбених еквивалената, као и илустративног контекста њихове употребе, у смислу појмова прототипа и идеалних когнитивних модела, како их, према Бартмињском, постулира Џорџ Лејкоф (1986), у српском језику, као и пољском, за стереотип МАЈКА утврђени су следећи модели: 1) модел рађања, основни: 'жена која је родила'; 2) генетски модел: 'жена која предаје потомству генетски материјал'; 3) хранитељско-васпитни модел: 'жена која храни и васпитава дете'; 4) брачни модел: 'жена која је очева супруга'; 5) генеалошки модел: 'жена која је најближи предак женског пола' [нав. дело: 195–196]. Њима су одређене суштинске, језгрене особине овог појма, које га издвајају из надређеног категоријалног појма 'жена', што се у идеалном смислу перципира као „типична“ мајка. Међутим, у сазнању носилаца језика овај појам се реализује у ограниченом а не идеалном смислу, јер се типичне особине на нивоу друштвене норме ограничавају семантичким или прагматским факторима, што се на плану језика, према М. Ивић, сигнализира употребом „одредбе категоризовања“, као у примерима типа: *Она је пре свега мајка* [Ивић 1995: 226] односно *Она је права мајка, Она је добра мајка* и *Она је идеална (узорна) мајка* [исп. Ивић 1995: 233, 236 и Бартмињски 2011: 199, 206].²

2.1. Осим наведених модела, заснованих на биолошким и друштвеним (социјалним) елементима, на основу лексикографског материјала, за српски стереотип МАЈКЕ, утврђени су и други модели, и то: 6) модел не-рођене мајке, који је у српском језику, као и у пољском потврђен пословицом: *Није мајка она која је родила, него она која је одгајила* (пољ. *Nie ta matka, co urodziła, ale ta, co wychowała*: 198, 210, 216), са следећим подмоделима: 6а) 'жена која доји нерођено дете, дојиља': *мајка по млеку* (пољ. *mleczna matka*: 200), заснован на биолошко-егзистенцијалним елементима; 6б) 'жена која усваја туђе дете': *помајка*, заснован на социјалним елементима подизања, старања и васпитавања и 6в) 'маћеха која је као „права“ мајка': *мајка-маћеха*³, заснован на психолошким елементима љубави, нежности, пожртвованости;⁴ затим 7) породични модел 'мајка као стожер породице, породичног дома', заснован на психолошким елементима топлине, сигурности и социјалним елементима присности и заједништва са „својима“ и 8) заштитнички модел: 'особа која има мајчински однос према некоме': *српска (сиротињска, војничка, ђачка и сл.) мајка*, заснован на етичким елементима узорности.

3.0. У српском језику осим лексеме *мајка*, у истом значењу, али различитог нормативног статуса и територијалне дистрибутивности,

² О одредбама категоризовања, као и о прагматској заснованости „прототипског детерминатора прави“ в. Ивић 1995: 225–253, а о „типичним“ и „правим“ особинама МАЈКЕ в. Бартмињски 2011: 199, 203–206.

³ У руском језику маћ-и-мачеха и мат-мачеха јавља се као назив биљке: 716.

⁴ Због овакве могућности у успостављању „договорних“ и нетипичних родбинских односа, у српском језику за исказивање типичних односе употребљава се придев рођени: рођена мајка, рођена сестра за разлику од: мјака по млеку (дојиља), помајка, полусестра и сл. О разликама између детерминације придевом рођени и прототипског детерминатора прави показаним на примерима типа: Не би га препознала ни рођена мајка према неовереном примеру *Не би га препознала ни права мајка и То ми је рођена сестра према примеру То је права сестра, в. Ивић 1995: 232–233 (в. нап. 6).

јављају се и варијанте: *мати*, *матер* и *матера*, чији су полисемне структуре и творбени еквиваленти, такође узимани у обзир при реконструкцији стереотипа МАЈКЕ.

3.1. У тезаурусном Речнику САНУ лексема *мајка* представљена је у 5 главних значења и 7 подзначења у оквиру главних. На основу њих су издвојене основне семантичке особине које чине базу, језгро стереотипа МАЈКА у српском језику, и из њих изведене особине које чине његову периферију, а које се на основу различитих аспекта могу сврстати у семантичке поткатеорије, фасете. Ове семантичке особине, осим типичних карактеристика, обухватају и све оне карактеристике које у сазнању носилаца српског језика граде стереоти „праве“ МАЈКЕ (исп. т. 2.1. и нап. 2). Тако су за српски стереотип МАЈКА издвојене исте карактеристике као и за пољски стереотип МАТКА, које је Ј. Бартмињски као фасете именовао и означио на следећи начин: 1. биолошке карактеристике – ВЮ, 2. психолошке карактеристике – Р; 3. социјалне карактеристике (однос према другим људима) – S; 4. карактеристике вазане за свакодневни живот – Ž; и 5. етичке карактеристике – Е [нав. дело: 216].

3.2. Особине стереотипа МАЈКА у прва два значења лексеме *мајка*, са подзначењима, заснована су на биолошким аспектима, треће значење на психолошким, четврто са два подзначења на друштвеним аспектима и пето значење на аспектима који су издвојени као шеста аксиолошка семантичка покатеорија – А фасета. Осим наведених реализација, велики део употребе ове лексеме представљен је у посебном делу речничког чланка, под „изрази“, у коме се наводе и обрађују устаљени спојеви, фразеологизми, народне пословице и изреке, при чему велики број устаљених спојева показује да је лексема *мајка* у народним говорима прошла кроз веома продуктиван процес терминологизације, дајући велики број ботаничких и зоолошких номината у виду двочлане и вишечланих јединица.

3.3. Као основно, примарно значење под одредницом *мајка* издваја се ово: „жена у односу на дете, децу коју је родила“. Ова дефиниција, слична дефиницијама којим се у речницима пољског, руског и бугарског језика дефинишу основна значења лексема *matka*, *мать*, *мајка*, узима у обзир, како истиче Бартмињски, категоријалне (есенцијалне) особине својствене свим десигнатима класе 'мајки', а то су: (1) 'бити жена' и (2) 'имати дете' [нав. дело: 197].

3.4. Иако је оваква лексикографска дефиниција основног значења таксономска и ограничава се само на нужне и довољне особине за издвајање *мајке* из надређене класе 'жена' [нав. дело: 198], сав други језички материјал, представљен у тезаурусном речнику, заједно са контекстима употребе ове лексеме, као и лексема из њеног деривационог гнезда, показује да је МАЈКА у свакодневном језичком осећању и комуникативној пракси носилаца српског језика, као и пољском језику, много више од жене која је родила дете, што налази своју потврду у централном, језгреном значењу лексеме *мајка* и њених деривата.

4.0. У даљем излагању биће представљене оне особине стереотипа МАЈКА у ЈСС носилаца српског језика, које потврђује лексикографски

материјал и које ће бити обележене фасетном припадношћу и идентификоване и према наведеним моделима.⁵

4.1.1. Појам МАЈКА одећен је основним значењем лексеме *мајка* 1.а. „жена у односу на дете, децу коју је родила“, из кога се издвајају следеће језгрене особине овог стереотипа: особина (1) „жена“ указује на надређену категорију појма; (2) „има дете, децу“ (= 'рађа'), заснована је на биолошким аспектима, ВІО фасета, у оквиру модела рађања, а потврђује је традиционална формула: *рођена мајка* и пример: *Не познаје га ни рођена мајка*.⁶ На основу наведених примера, као и примера *бити мајка (мати, матер)* некоме издвајена је следећа особина стереотипа у оквиру генеолошког модела, особина (3) 'најбижи предак женског пола'. Истој, ВІО фасети, припада особина (4) „доји“, потврђена дериватом *мајчин* у примеру: *слатко мајчино млијеко* (рус. *всосать (впитать)* что-либо с молоком матери: 715).

4.1.2. У оквиру овог хранитељског модела преко особине „доји“ у сазнању носилаца српског језика развио се и шести модел не-рођене мајке, са подмоделом ба) и особином (4а) „жена која доји туђе дете, дојиља“, потврђен примером *мајка по млеку* и покрајинским примером *млијечна мати* „жена која је дојила (или прва задојила) туђе дете“: У родство броје и кад једна жена задоји какво дијете, оно је зове *млијечњом матером* (Богишић В.); док се преко особине „храни“ развио и девети хранитељско-породични модел са особином (5) „припрема храну, храни своју породицу“, заснован на аспектима свакодневног живота, Ž фасета, а потврђен примером употребе варијантне лексеме *мати*: *Мати* је увијек напомињала да је кухиња огледало куће и обитељског живота (Јелић В., Република 1959, 9/2).

4.2.1. На основу социолошких аспеката заснован је велики број особина стереотипа МАЈКА, и оне припадају социјалној – S фасети. Тако је особина (6) „очева супруга“, у оквиру брачног модела, засведочена примером фигуративне употребе варијантне лексеме *мати*: *Ми, сестре ... смо њој и мати и отац* (Петровић В.) (буг. *Ти баца, ти майка* у народном говору: 47), као и дериватом *мајкавић* „брат по мајци, а не по оцу“. Истој фасети припада и особина (7) „живи за своју децу“, потврђена изразима: *бити мајка, живети као мајка* и примером употребе деривата *мајковати*: *Престала / је/ младовати и већ давно /је/ мајковала* (Јамбречак Д., Виенац 1871, 331); особина (8) „штити, чува своје дете, децу, жртвује се“, засведочена је изразом *бити мајчино дете* 'бити заштићен', као и дериватима *материн* и *матерњи* у примеру: *Зар ми нисмо материни синови, или смо ваљда кучкини?* (Московљевић М.) (рус. *маменький сынок*: 582 и *матушкин сынок*: 714), као и у спојевима *материње њежности, значај материњи* (рус. *материнство* 2: 700).

4.2.2. Високо друштвено вредновање МАЈКЕ садржано је у особини (9) „заузима важну, најважнију позицију“, потврђено лексемом *мати* у значењу „старешина женског манастира, игуманија“, која се употребљава у обраћању

⁵ Издвајање особина стереотипа МАЈКА у српском језику и њихово разврставања у фасете рађено је по моделу Ј. Бартмињског, којим је представљен стереотип МАТКА у пољском језику [Бартмињски 2011: 195–217].

⁶ О оваквој емфатичној употреби придева рођени уз родбинске називе (рођена мајка, рођена сестра) в. Ивић 1995: 232–233 (в. нап. 4).

или упућивању игуманији, без употребе личног имена или уз име (пољ. *matka przeiiona* „настојница манастира“: 200; рус. *матушка* 3: 713, *матушка-игуманья*: 714), (висока позиција у руском језику потврђена је и примерима: *женицина матъ*, *матъ-героиня*: 715 и *матка* 4: 704). У српском језику висока аксиолошка позиција потврђена је и фигуративним, метафоричним значењем лексеме *мајка* 5. „основ нечега, оно на чему се нешто заснива, темељи“, и то бројним примерима у виду пословица и изрека: *Понављање је мајка знања*, *Опрезност је мајка мудрости*, *Чиста је љубав мајка идеала*, *Садашњост је мати будућности*, *Леност је мати свију зала*; као у виду конкретних значења: покрајинско значења лексеме *мати* „део млина на ветар на коме лежи доњи камен“ (рус. *матица*, 703–704). У оквиру седмог породичног модела и „родног дома“ развила се особина МАЈКЕ (10) „пружа уточиште, сигурност, топлину“, потврђена изреком: *Мајка је стожер породице, родног дома*, као и фигуративном употребом лексеме *мати*: Сад нам је *шума мати* а борба све (Поповић Ј.).

4.2.3. На основу високог друштвеног вредновања МАЈКЕ и особине „пружа уточиште“ развио се једанаести родољубиви модел стереотипа МАЈКА преко фигуративног значења лексеме *мајка* 4.б. „домовина, завичај“, што је реализовано у виду традиционалне симболичке формуле: *мајка Србија (мајка Босна)*. На симболичном плану *мајка домовина*, како потврђују примери њене употребе, повезује се са симболом *Мајке Божије*, на основу чега се у ЈСС носилаца српског језика заснивају следеће особине МАЈКЕ: (11) „спремна да жртвује своју децу“, (12) „мученица је, пати због страдања своје деце“ и (13) „сурова је у својој спремности на жртву“: Да ли ће ... да се наше тежње ... потпуно остваре у овој *намученој мајци Србији* (Домановић Р.); Наши најбољи јунаци ... служе другоме, а *мати Србија цвили* (Игњатовић Ј.). *Сурова и врлетна мајка Босна* ... не да ти ни у последњим тренуцима растанка да се нагледаш свога најрођенијега (Ђопић Б.).

4.2.4. Из симболичног споја *Мајка Божија* у значењу „Богородица“, развио се дванаести заштитничко-опроштајни модел стереотипа МАЈКА са особинама (14) „штити своју децу“ и (15) „опрашта својој деци“, заснованим на социјалним и етичким аспектима, што потврђује пример: Само једна жеља ју пресвајаше: да што прије клекне на хладне степенице олтара, пред ону стару слику *мајке божје* (Лесковар Ј.), особинама које се са социјалног становишта, у одређеним ситуацијама, нпр. борбе или рата, негативно вреднују као ’одсуство самопоуздања, храбрости’, што показују окационални деривати: *мајкобожарски* и *мајкобожар* „онај који се узда само у молитве, у заштиту Мајке Божје (о неборбеним војницима)“ и примери њихове употребе у књижевном делу М. Крлеже: То су *мајкобожари*, а не домобрани; Срамота би и била на такву *мајкобожарску сатнију* пушком. Друге употребе показују десемантизацију овог симбола у српском језику у екскламативним изразима, и то у говорним чиновима заклетве: *Тако ми мајке Божје!* и клетве: *Мајка те божја убила!*

4.2.5. У српском језику МАЈКА у свим лексичким варијанти реализује и симболичну формулу *мајка црква (матер, матера црква)*, која се на

основу васпитно-породичног модела заснива на следећим социјалним, психолошким и етичким особинама стереотипа МАЈКА: (16) „окупља све чланове породичне заједнице“, (10) „пружа уточиште“, (17) „брине о својој деци“ и (18) „узор је љубави и праштања“, што показују следеће потврде: *матера црква, света матера црква, света матера црква римска, љубити свету матеру цркву*. На етичким аспектима заснована је и особина МАЈКЕ (19) „узор части“ засведочена синтагматским спојем: *часна мајка* у значењу „редовница, калуђерица, опатица“.

4.2.6. На биолошким егзистенцијалним особинама „рађа“ и „доји“, ВІО фасета, засновано је фигуративно значење у *мајка* 4.а. у виду традиционалне формуле *мајка земља*, са варијантним лексемама *мати (матера, мајчица) земља*, у значењу „она која је извор животних добара, која храни, хранитељка, родитељка“, што је засведочено примерима употребе: *утроба матере земље, набрекну мати земља као добра родилња*. Контексти употребе показују сложени смисао ове традиционалне формуле, који потврђује високу личну и друштвену вредност МАЈКЕ у свести носилаца српског језика, на основу чега се може издвојити више особина овог стереотипа. Из употребе ове форме у заклетви: Тако је то, *брате, ове ми мајке земље* – сви ћемо у њу (Весел. 10, 2), издваја се следећа особина МАЈКЕ: (20) „има драгоцену вредност за своје дете“, заснована на психолошким, емотивним аспектима и припада аксиолошкој – А фасети. Истој фасети припада и особина (21) „деца су за мајку светиња“, потврђена у примеру: *Милосно се клања земља мајчица светоме кораку своје дјеце* (Цесарец А.). Употреба у примеру: Та ... *везаност за мајку земљу, даје ... независност* (Шубић З.) показује особину (22) „пружа деци сигурност и независност од ’другог’, ’туђег’“, засновану на социјалним и егзистенцијалним аспектима. На истим аспектима заснована је и особина: (23) „деца су захвална мајци“, потврђена у примеру: *Нека је хвала природи мајци нашој земљи* (Хорват Ј). Амбивалентно вредновање показује пример: *Моћна драма мајке земље /као/ ... кржаве страсти* коју сељак осећа за њу, *оне до злочина љубоморе* којом се она чува (Богдановић М.), из кога се могу издвојити следеће особине МАЈКЕ, које се у примеру нижу у градацији: (24) „љубав деце према мајци је јака и страсна“, (25) „деца су спремна да се жртвују за мајку“ и (26) „деца су спремна да почине злочин у одбрани мајке“, особине које се на емотивној скали високо вреднују, а које, међутим, на социјалној скали могу бити проблематичне са етичког становишта.

4.3.1. На психолошким, емотивним аспектима, Р фасета, засновано је више особина, у којим се испољава обострани однос: однос мајке према деци и деце према мајци. Однос деце према мајци, потврђен формулом *моја мајка*, показује снажну емотивну везу исказану формама за ословљавање и бројним адресативним хипокористицима: *мама, мамица, мајчица* и др.; формама говорних чинова заклетве и заклинања: *мајке ми* и *мајке ти* за потврђивање истинитости исказа од стране говорника односно саговорника, на основу којих се издвајају особине (27) „мајка се воли“ и (28) „дете има потребу за мајчинском топлином“, исказна и примером: *Дете потребује материнску топлоту*, као и високо аксиолошко позицирање МАЈКЕ у личној и друштвеној сфери.⁷

4.3.2. Из емотивног односа мајке према деци издвојена је више особина МАЈКЕ са позитивним значењем: особина (29) „поносна на своју децу“: *постати, бити дика материна*; особина (30) „брижна, нежна, осећајна, опрашта“, потврђена традиционалном формулом *мајчино срце* и другим примерима: *Мајкино ухо слуша сваки мој дах, узвишена материнска чувства, с материном нежношћу гледати*; формама за обраћање деци: *срце материно, очи материне*, прилогом *матерински*: *погледати некога меко матерински*. Особина (31) „саосећа са својим дететом, својом децом“, потврђена је примером: *Осећати у свом материњем срцу сву муку синовљевоу*; особина (32) „емотивна је, повређује је непажња, груби поступци и сл. детета“, потврђена примером: *дубоко увријеђена њена материнска душа*; као и непожељна особина у личној сфери: (33) „строга“, потврђена примером: *ослободити се мајчине руке*.

4.3.3. На психолошким и социјалним аспектима, фасета PS, у оквиру породичног модела, заснована је више особина МАЈКЕ: (34) „она према којој се нежно и осећајно понашамо“, потврђена у примеру: *Узе са стола слику своје мајке и пољуби је нежно* (Васић Д.); (35) „милостива, сажалјива“, засведочена дериватом *мајчити* са значењем „називати некога мајком“ и примером употребе: *Тко остане, нека кугу мајчи*, лакша би му била око врата (Мартић Г.).

4.4. На етичким аспектима, Е фасета, у оквиру васпитног и заштитничког модела, заснована је следећа особина МАЈКЕ (36) „узор за понашање“, потврђена у фигуративној употреби лексеме *мајка* 3. „(често са атрибутима српска, „војничка“, „ђачка“, „сиротињска“ и сл.) особа која има заштитнички, родитељски однос према некоме, која се племенито, хумано односи према некоме“ следећим примерима: *Био је и податне руке ... што се рекне, сиротињска мајка* (Ђоровић С.); *Убрзо [се] сазнало ... да је његов отац био мајка за сироти народ* (Радић Д.); *Волим да се мој старешина насмеје мајка је он а не старешина* (Ђосић Д.); *Био је нема шта, војничка мајка* (Винавер С.); *У Биограду везир славни Хаџи-Мустајпаша ... је Србе тако пазио и чувао ... и кажу да је он био српска мајка* (Карацић Стефановић Вук); дериватима: *мајчити* и *мајчимити* „обраћати се коме као мајци, називати мајком“ и примерима њихове употребе: *Моју мајку мајчимила*, | *А сестру сестримила* (Народна песма). *Цара и очими и мајчими!* (Гавриловић М.); као и изразом *имати мајчинске црте* „имати склоност за заштиту слабијег“. Истој фасети припадају следеће особине МАЈКЕ: особина (37) „узор племенитости, саосећања, душевности“, потврђена изразом *задушна мајка*, у примеру: *Каза му да је то попадаја ... најдушевнија ... жена у браству, права задушна мајка* (Мататавуљ С.); особина (38) „узор за меру љубави, пожртвовања“, потврђена традиционалном формулом: *мајчина љубав* и другим примерима: *мајчинска љубав*, *гледати добрим, мајчинским очима*, *мајчинско миловање*, *мајчинска брига*; под *материнским старањем*

⁷ За стереотип МАЈКЕ и њену аксиолошку позицију у личној и друштвеној сфери важан је однос, понашање других према мајци, што се у домену друштвене норме и културе опхођења реализује у виду „језичке етикеције“ односно у обичају да се о мајци говори с поштовањем. На овом културном контексту засновано је разумевање увредљивости и тежина увреде у поовању нечије мајке [в. Шипка 1999: 45 и Ристић 2010: 198].

учити се животу; *Љубав материњег срца* не може умријети; прилогом *матерински* „као мајка, на начин својствен мајци, брижно, с пуно љубави, нежно, топло“: *тешити некога матерински*, *Пита нас матерински* јесмо ли гладни, *матерински нежна*, *даривати некога мудро и матерински*.

4.5. На карактеристикама везаним за свакодневни живот, Ћ фасета, засновано је више особина МАЈКЕ: особина (39) „деца се у невољи сећају мајке, траже заштиту мајке“, потврђена дериватима *мајкати (се)*, *мајкање* „звати, дозивати, помињати мајку“; особина (40) „удаје ћерку“: *Матер ју је много наговарала на удају*; особина (41) „подстиче, развија код деце храброст, одважност“, потврђена покрајинском употребом деривата *мајкан* у значењу „јуначина, делија“ и *мајковић 1.* „онај који се одликује храброшћу, одважношћу, смелошћу, отреситошћу, делија, јуначина, јунак“: Србима необично драго што се нашао такав *мајковић* да се пред агом испрси (Божић Г.); особина (42) „мази своју децу“, потврђена изразом: *мамина (материна) маза*, казационалним дериватима *мајчинац* у значењу „мамина маза, мезимац, мамин син“ и *матерић* са значењима „размажено мушко дете“ и „слабић, кукавица“; особина (43) „свађа се са својом децом“: У њеној кући је ... пакао од свађе између ње и њене мајке (Андрић И.) и особина (44) „жали, пати за својим дететом“, потврђена примерима: *мајчине муке* и *мајчина сјета*, као и контекстом: Сваки камен преливен [је] сузама *ојађених жена и мајака!* (Ђоровић С.).

5.1. На периферији значења лексема *мајка* излази из људске сфере, јер у сазнању носилаца српског језика биолошке компоненте ’рађање’, ’женски пол’, ’предавање генетског материјала’, проширују представу, појам МАЈКЕ и на друга бића, биљке и животиње, па и на друге ентитете којима се приписују неке од наведених биолошких особина. Тако значења лексема *мајка 1.в.* „женка животиње која је на свет донела младунче, која има младунчад“; *мајка 2.а.* „једина плодна женка међу пчелама исте кошнице, матица“, па и лексема *матица* у наведеном значењу, проширују генеалогски модел особином ’најближи предак женског пола’, док значење *мајка 2.б.* „биљка са изданцима, младицама, матична биљка“ проширује генетски модел особином ’јединка која предаје другој јединки генетски материјал’. Биолошке особина ’родити’ и из ње изведене егзистенцијалне компоненте ’дати, одржавати живот’ и ’створити’, реализоване на периферији значења лексема *мајка* и њених деривата у номинатима: *ћелијица мати* у значењу „матична ћелија“, *материца* „унутрашњи женски полни орган у коме се развија плод од зачећа до порођаја, плодница, uterus“, *матичњак* „већа ћелија у пчелином саћу у којој се леже матица“, као и изведена компонента ’порекла, потицања’, реализована у номинату *материнска (матична) стена*, проширују појам МАЈКА у сазнању носилаца српског језика и на друге ентитета изван сфере бића.

6. Стереотип МАЈКА у српском језику, представљен на основу семантичких карактеристика лексема *мајка* и њених основних деривата датих у тезаурусном Речнику САНУ, потврђује велики број особина, које у ЈСС носилаца српског језика граде представу како „типичне“ тако и „праве“ мајке, засноване на породичној и друштвеној традицији која је

својствена српском језику и српској култури. Лексикографски материјал овог тезаурусног речника, који обухвата два века у развоју српског језика, мноштвом својих примера употребе лексеме *мајка* и њених деривата из различитих функционалних стилова и жанрова, из књижевног и народног језика, стандардних и супстандардних говора, пружа богату грађу за етнолингвистичка истраживања и реконструкцију језичких стереотипа. На основу те грађе у раду је представљен базични комплекс особина и профилисање друштвене норме и језичко-културне слике МАЈКЕ у српском језику. Иако у раду, због ограниченог обима, није разматрана целокупна грађа лексеме *мајка* са свим дериватима, запажено је да је највећи број особина стереотипа МАЈКА у српском језику, као и у пољском, заснован на социјалним аспектима [исп. Бартмињски 2011: 216], и да се друштвено профилисање овог стереотипа у српском језику може употпунити анализом етнолингвистичког материјала, представљеног у Речнику САНУ, и то нарочито под одредницама *мајчинство*, *матица* и *матични*.

ЛЕКСИКОГРАФСКА ДЕЛА

РСБКЕ 2 – Речник на съвременния български книжовен език : Т. 2 (Л – П), Българска академия на науките, Институт за български език, София, 1957. – 51–52 с. (*мама*, *мамин*); 47 с. (*майка*).

Р. САНУ – Речник српскохрватског књижевног и народног језика : 1–18 том (*а – оцарити*), Српска академија наука и уметности, Београд, 1959–2010.

Р. САНУ 11 – Речник српскохрватског књижевног и народног језика : том 11 (*кукутка – маква*), Српска академија наука и уметности, Београд, 1981. – 779–782 с. (*мајка – мајкоша*); 792–793 с. (*мајчевина – мајчурина*).

Р. САНУ 12 – Речник српскохрватског књижевног и народног језика : том 12 (*маквен – мозурица*), Српска академија наука и уметности, Београд, 1984. – 61 с. (*мама*); 66–67 с. (*мајица*¹); 182–183 с. (*матер – матерешка*).

ССРЛЯ 6 – Словарь современного русского литературного языка : Т. 6 (Л – М), Академии наук СССР, Институт русского языка. Москва – Ленинград, 1950. 714–716 с. (*мать*); 698–700 с. (*материнский – материться*); 701 с. (*матерний*); 702–703 с. (*матерь*); 703–705 с. (*матица – маткин*).

ЛИТЕРАТУРА

Бартмињски 2011 – Бартмињски Ј. Језик – Слика – Свет. / Приредио Ајдачић Д. Превела Бјелетић М. / – Београд: Slovo Slavia, 2011.

Ивић 1995 – Ivić M. O odredbama kategorizovanja. / u O zelenom konju / Novi lingvistički ogledi, Biblioteka XX vek 82 /. – Beograd: Slovograf, 1995. – 225–236 с.

Ристић 2010 – Ristić S. Diskurs psovki u srpskom jeziku. / u Diskurs i diskursi / : zbornik radova u iast Svenki Savijz. / urednik Vasijz V. /. – Novi Sad: Filozofski fakultet, 2010, 195–212 с.

Шипка 1999 – Шипка Д. Опцене речи у српском језику. – Београд – Нови Сад: ЦПЈ, Прометеј, 1999.

FEATURES OF THE STEREOTYPE „MOTHER“ BASED ON THE THESAURUS DICTIONARY OF THE CONTEMPORARY SERBIAN LANGUAGE

Based on the lexicographical material for the thesaurus *Dictionary of Serbo-Croatian Literary and Vernacular Language of the Serbian Academy of Sciences and Arts*, the paper shows that the core of the stereotype MOTHER in the Serbian language is organized in the form of zones with a vast number of basic models and semantic subcategories, facets, that, on the periphery of the stereotype, these open-ended categories are being filled radially and expanded, accommodating new models and facets outside the human sphere, simultaneously connecting this concept with other concepts from the sphere of other entities, objects, and abstract ideas.

ЧТО В ХОРВАТСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ ЯВЛЯЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМ СЛОВОМ

1. Введение

В лексикографических исследованиях чаще всего речь идет о правой стороне словаря, поскольку из-за своей сложной структуры она вызывает большое число спорных вопросов. С левой стороной обычно связана проблема выбора слов, то есть вопрос о том, почему одни слова вошли в словарь, а другие нет. Критический обзор современных хорватских словарей позволяет в настоящей работе наибольшее число замечаний сделать в адрес их заглавных слов. Во многих словарях, включая хорватские, именно на левой стороне наиболее часто встречаются ошибки. Хотя лингвистическая литература предлагает множество неплохих решений, лексикографы, будучи достаточно консервативными, не склонны менять устоявшиеся приемы в составлении словарей. В настоящее время в мире уже существует достаточное число лексикографических пособий, сборников и журналов, так что в совершении крупных упущений оправданию более нет места.

В Хорватии лишь в 1979 году (Братанич – Bratanić 1979) была опубликована первая работа о лексикографических терминах, затем в восьмидесятые годы появилось несколько работ, посвященных рассмотрению отдельных лексикографических проблем с теоретической точки зрения (Тафра – Tafra 1986, 1988, 1989). Развитию лексикографической теории в Хорватии способствовали международные лексикологическо-лексикографические научные конференции,¹ которые с 1989 года проводит Комитет лексикографии при ХАНУ (HAZU) – Хорватской академии наук и искусств (ранее – JAZU, Югославской академии). В настоящее время существует немало теоретических работ, а положительным моментом является то, что молодых ученых интересует, как составляют словари.

В данной статье мы будем заниматься в основном заглавным словом и попытаемся на нескольких примерах показать, в чем заключаются недостатки левой стороны хорватских словарей, причем в первую очередь толковых одноязычных словарей, а также некоторых других. Прежде чем приступить к анализу, мы дадим несколько терминологических и теоретических пояснений, из которых которых мы будем исходить в дальнейшем анализе.

2. Термины

2.1. Заглавное слово

В хорватской лексикографии в качестве заглавия словарной статьи принято употреблять термин *natuknica* (заглавное слово). Заглавное слово явля-

¹ Большие заслуги в инициировании работы этих конференций принадлежат покойному академику Рудольфу Филиповичу.

ется основной словарной единицей, которая выделена графически, имеет в словаре начальное положение и является предметом лексикографического описания. Чаще всего оно представляет собой то же самое, что и языковая единица лексическо-грамматических классов (видов слов), но не обязательно, о чем речь пойдет ниже. В лингвистической литературе вместо термина *natuknica* (*заглавное слово*) нередко употребляется термин *lema* (*лемма*). Для одних исследователей лемма то же самое, что и заглавное слово, а для других – это заглавное слово с основными грамматическими пометами (присношение, склонение, род и т.п.), то есть все то, что указывается перед дефиницией. В сербском языке это термин *odrednica*, в словенском *iztočnica* и *geslo*, в русском *заглавное слово* и *заголовочная единица*, в македонском *заглавие*, в польском *hasło słownikowe*, в чешском *heslo*, словацком *stavba hesla*. Английские лексикографы наряду с термином *lemma* употребляют еще два термина: *headword* и *entry*, с тем, что все три термина в сочетаниях нередко появляются и как синонимы.

Natuknica (*заглавное слово*) в большинстве случаев, хотя и не обязательно, находится на левой стороне словаря, так что о перечне заглавных слов зачастую говорят как о левой стороне словаря. Толкование заглавного слова, его обработка составляет правую сторону словаря. В лексикографическом языке принято говорить о левой и правой стороне словаря, так что и в данной работе эти термины будут употребляться таким же образом. Заглавные слова обычно выделены жирным шрифтом (*bold*). Если в зависимости от типа словаря вводят заглавные слова и из другого языка (латинские, итальянские... но в настоящее время все чаще – английские), которые не адаптированы, то их необходимо означить другим типом букв, например, жирным курсивом: *allegro, yo-yo, walkman*. Рекомендуется примеры, иллюстрирующие синтаксические, терминологические и фразеологические связи заглавного слова, печатать другим типом букв, отличающимся от заглавного слова. Иногда авторы выделяют жирным шрифтом, применяющимся для заглавного слова, и подобные словосочетания, придавая им таким образом одинаковый ранг в словарной статье, хотя они не одинакового ранга.

Форму заглавного слова обычно называют *исходной формой* (*kanonski oblik*)² слова (Згуста – Zgusta 1991, Ландау – Landau 1993), но его можно называть и словарной формой. Чаще всего она совпадает с основной грамматической формой (основой) изменяемого слова, являющейся представителем грамматической парадигмы, различаясь при этом в зависимости от языка (например, в латинском 1 лицо настоящего времени индикатива используется в качестве основы глаголов). Однако в большинстве языков «исходные формы в настоящее время установлены традицией и лексикограф поступит правильно, если не станет отступать от этой традиции, если только причины ее менять действительно веские и если лексикограф составляет словарь, который действительно будет иметь предписывающее значение» (Zgusta 1991: 116). Тем не менее исходная словарная и грамматическая формы не

² В хорватском необходимо различать слово форма (*lik*), употребляемый для обозначения основной формы слова, и облик, т.е. форма (*oblik*) для изменяемых форм слова.

всегда совпадают. Поэтому для различения этих двух форм мы вводим два новых термина: *rječnica*³ и *gramatičnica*. *Rječnica* – исходная форма заглавного слова, а *gramatičnica* исходная форма слова в грамматике. В обоих случаях речь идет об основных, исходных формах, в словаре – словарной статье, его заглавия, а в грамматике – парадигмы изменяемых слов. Грамматическая принадлежность виду слова дает слову статус заглавного слова. При таком совпадении заглавное слово является одновременно представителем определенного лексическо-грамматического класса, и потому носителем грамматических элементов, а также единицей лексической системы, обладающей семантическим содержанием. И если в грамматике термин исходная форма считается приемлемым, поскольку в грамматике исходят всегда из именительного падежа, инфинитива, положительной степени и т.д., в словаре такой термин неприемлем, так как в качестве заглавных слов могут стоять формы слов, префиксы, префиксоиды, буквы, знаки единиц измерения, сокращения и т.п. – в зависимости от лексикографической традиции в той или иной среде, а также от концепции самого лексикографа. Так, в хорватских словарях свое место заглавного слова обрели косвенные формы личных местоимений *meni*, *tebi* (Анич – Анић), что, разумеется, не относится к исходным формам слова.

2.2. Опорное слово заглавной единицы и подзаглавное слово

Nadnatuknice (опорные слова) как правило имеются в тезаурусах, имеющих концептуальную структуру, причем они появляются и в фразеологических словарях, например:

ISTINA

istini za volju

pogledati / gledati istini u oči (lice) (HFR)

Под опорным словом **ISTINA** даются две фраземные заголовочные единицы: **istini za volju** и **pogledati / gledati istini u oči (lice)**.⁴ Опорные слова приводятся в особых словарях, хотя чаще всего в большинстве словарей словарные статьи построены таким образом, что начинаются с заглавной единицы, то есть существует отношение одно заглавное слово = одна словарная статья. Тем не менее есть словари, в которых в одной словарной статье имеется несколько заглавных слов. К примеру, в одноязычных словарях, построенных в силу экономичности по словообразовательным гнездам, основным словом является исходное заглавное слово, а все производные в статье – также заглавные слова, лексикографически равноправные, будучи в то же время грамматически произведены из основного слова.

В словаре HER производные слова и часть ономастической лексики (топонимы и имена известных исторических личностей, в то время, как фамилии, как производные рассматриваются внутри словарных статей) имеют собственные словарные статьи. Остальные лексические единицы, изначально являющиеся производными, толкуются вместе в одной статье,

³ В хорватском языке названия различных типов лексических единиц в основном образуются с помощью суффикса *-ica*: *tvorenica*, *višerječnica*, *istoznačnica*, *umanjenica*, *uvećanica*, *posuđenica*, *prevedenica* ...

⁴ В данном случае нет примера толкования.

например, *krv*, *krvarenje*, *krvarina*, *krvariti*, *krvav*, *krvavica*, *krvaviti*, *krvavo*, *krvca*, *krvni* и т.д. Поскольку они даются в алфавитном порядке и графически выделены (напечатаны жирным шрифтом), все они являются заглавными словами, несмотря на то, что не все находятся на левой стороне словаря. Критерий применяется непоследовательно, поскольку вне такой словарной статьи имеются отдельные заглавные слова со своими словарными статьями – ботанические термины *krvara*, *krvavica*, *krvnik*, хотя мотивированность их появления прозрачна.

Подзаглавные слова приводятся по грамматическим или семантическим причинам или просто в целях экономии пространства. По грамматическим причинам приводятся подзаглавные слова лексических единиц, относительно которых словари обычно указывают лишь грамматическое значение. Чаще всего речь идет о возвратном глаголе, о наречии, образованном от прилагательного, отглагольном существительном или о морфологическом варианте заглавного слова, как, например, форма единственного или множественного числа, так что множественное число появляется как подзаглавное слово. К примеру, у Шонье (Šonje) отглагольные существительные указываются жирным шрифтом в конце статьи с глагольным заглавным словом лишь с пометой *gl im*. Подзаглавное слово *odgovaranje* находится под заглавным словом *odgovarati*, *smjeranje* под *smjerati* и т.д. По семантическим причинам указывается подзаглавное слово, если одна форма имеет другое значение, например множественное число имеет новое значение, которого не имеет единственное.⁵ Буйас (Bujas, 1983) ввел новшество, состоявшее в том, что под заглавными словами указывал в качестве подзаглавных его парадигматические формы, к примеру, под заглавным словом *nos* находятся и подзаглавные слова *nosa*, *nosu*, *nosom*. В двуязычном словаре подобное решение имеет практическое значение, потому что обычно формы входят в состав устойчивых оборотов и фразем (*pred nosom*, *dobiti po nosu*).

3. Принципы расположения заглавных слов

Принципом расположения заглавных слов чаще всего является алфавитный порядок. Существуют и другие принципы по видам слов, например, только имена, как в сербском словообразовательном словаре Гортан-Премк и др. (Gortan-Premk i dr., 2003), или по семантическим полям, как это имеет место в тезаурусах, или комбинированным способом, например, в алфавитном порядке по заглавным словам словообразовательных гнезд, а внутри них – по словообразовательным критериям или снова в алфавитном порядке. В частотных словарях принципом расположения является частотность появления в определенном корпусе той или иной лексической единицы. В обратном словаре принцип, по которому организован ряд заглавных слов опять-таки алфавитный порядок, но справа налево. В хорватской лексикографии в прошлом, особенно в 18 веке, были словари, в которых порядок заглавных слов структурирован концептуально, хотя чаще всего придерживались алфавитного порядка.

⁵ Подробнее об этом ниже.

4. Облик заглавных слов

Основные единицы грамматики (*gramatičnice*) и словаря (*rječnice*) явления различные, в большинстве случаев они совпадают, но есть и несоответствия. Следуя грамматике, хорватская левая сторона словаря следует грамматическому делению слов на виды. Таким образом, результата образования, лексикализации и конверсии видны и на левой стороне словаря, поскольку благодаря им возникают новые слова. Проблемы возникают при установлении идентитета слов (см. часть 6). Слово как основная языковая единица, наряду с остальными лексическими единицами, является главным материалом словника. Можно установить правило, по которому в словник входит все то, что является продуктом деривации, а то, что является продуктом флексии, и не входит⁶. Причина заключается в факте, что флексия не меняет лексическое значение, а деривация меняет.⁷ Исключения возникают в случаях, когда грамматические категории высказываются лексически, например, категория числа в слове *čovjek/ljudi, ja/mi*. Супплетивы одновременно являются и не являются исключениями; исключения они потому, что речь идет об изменении, а не об образовании. Не исключения, поскольку меняются лексические морфемы (*čovjek/ljudi*), как будто речь идет о новых лексических единицах. Исключение и когда перемена значения влияет на флексию, например, когда значение абстрактных и вещественных существительных опредмечивается, когда из существительных *singularia tantum*, получив множественное число, они переходят в исчисляемые существительные (*vino* 1. *sg. t. piće* от *grožđa*⁸ 2. *mn. vina* а. *vrste toga pića* б. *boce toga pića*), но в таких случаях не требуется вводить какое-либо другое заглавное слово, поскольку речь идет о грамматической и лексической многозначности слова.

Отдельные отступления чаще всего вызваны грамматическими причинами, причем они выявляются уже при разработке концепции словаря. Более значительные отступления должны уже опираться на новую прочную основу. В соответствии с традицией установлено правило, согласно которому все, что является продуктом словообразования, помещается на левой стороне словаря, поскольку это проще и облегчает работу лексикографа, даже если существуют спорные вопросы относительно разграничения флексии и деривации (например, наречия типа *bolje*), поскольку большинство случаев ясны.

Отступления от совпадения слова как основной единицы в словаре и грамматике могут быть более значительными. В Хорватии первым, кто разорвал зависимость заглавного слова от грамматики, стал Буйас (Вујас 1983), у которого статус заглавного слова имеют, например, такие лексические единицы: *bolji, otparan, -nje, nj* (местоим), *njega* (местоим.), *ona*¹ (личн.

⁶ Это один из возможных критериев для ряда заглавных слов. Разумеется, его не обязательно применять в других лексикографиях, поскольку в различных языках существуют различные отношения между грамматикой и лексикографией.

⁷ Это правило, которое, как всегда, имеет и исключения. Деривация не всегда меняет лексическое значение (*čitalac, čitatelj*), и в том случае мы говорим о словообразовательных дублетах, то есть о синонимах.

⁸ В данной работе определения упрощены.

местоим. ж.р. ед.ч.), *ona*² (личн. местоим. с.р. мн.ч.), *ona*³ (указ. местоим.), а как подзаглавные слова могут стоять формы, выделенные жирным шрифтом и снабженные цифрами (**glas, 1. glas, 2. glasa, 3. glasu, 4. glasom, 5. glasovi** и т.д.), что облегчает пользователю работу со словарем. Было необходимо на основании практики, существовавшей до сих пор, установить более или менее четкие грамматические критерии, с тем, чтобы их можно было в дальнейшем дорабатывать. Если мы решим выбрать какие-либо новые критерии, они снова будут опираться на грамматику, поскольку грамматика и словарь являются частью единого описания языка.

Супплетивы могут самостоятельно вступать во фразеологические отношения, и по этой причине они могут выступать в качестве заглавного слова. Поэтому ожидается, что фразеологический словарь не будет приводить фраземы, включающие слова *ljudi, gori, bolji* и т.п. под заглавными словами *čovjek, zao, dobar*, где находятся такие фраземы, как: *šaka ljudi, biti bolje sreće, bolja polovica, gori od Turčina, vratiti žao za gore* (Матешич – Matešić 1982). Последовательность подобного подхода обеспечивает легкую ориентацию в словаре. Существует и иной подход, который для пользователя словаря более приемлемый, так как не требует знания грамматики. Так, пользователь не должен знать, что в русском языке *лучше* – сравнительная степень от *хороший* для того, чтобы перевести фразем *лучше поздно, чем никогда*, поскольку найдет его под *лучше* (Менац и др. – Menac i dr. 1979). В любом случае самым неудачным решением будет отсутствие определенного лексикографического критерия, то есть непоследовательность. В словаре Анича (Anić) оиз супплетивных компаративов лишь *gori* имеет свое заглавное слово.

Грамматическая неполнота глагольных парадигм является причиной отступления от правила, состоящего в том, что глаголы в словаре приводятся под инфинитивом. Существуют морфологически неполные глаголы, не имеющие инфинитива, а лишь какую-либо одну форму. Такая форма получает статус заглавного слова и соответственно становится и основной лексикографической формой, например, *hajde, nemoj, velim*⁹. Но существуют и глаголы, которые имеют все формы, морфологически являются «полными», но в действительности употребляются лишь отдельные их формы, чаще всего третье лицо, так что с точки зрения употребления они являются неполными, например, *svanuti, svitati, kišiti, razdaniti (se), pomrijeti, poskapati, ojanjiti se, omaciti se* и т.д. Анич (Anić) под *razdaniti (se)* в качестве морфологической информации помещает третье лицо единственного числа, но в случае *pomrijeti* помещает первое лицо, являющееся лишь неупотребительной языковой возможностью; или же в случае *kišiti* деепричастие настоящего времени и отглагольное существительное, а в *sniježiti* 3 лицо единств. числа настоящего времени, деепричастие настоящего време-

⁹ Поскольку глагол *velim* неполный, он нуждается в полном словарном толковании. Анич своим толкованием сбивает пользователя с толку. Заглавное слово – *velim*, настоящее время *velim*, имперфект *veljah*. Отсутствует деепричастие настоящего времени *veleći* (в третьем издании оно добавлено), а по различию заглавного слова и настоящего времени выходит, что это не одни и те же формы, но в таком случае непонятно грамматическое определение заглавного слова.

ни и отглагольное существительное. Ни в одной из статей нет упоминания об ограниченном употреблении форм этих глаголов.¹⁰

Отдельную проблему представляют собой варианты заглавные слова. Их обрабатывают различно даже в одном и том же словаре. Например, Шонье (Šonje) приводит акцентный вариант как второе заглавное слово в скобках, например, *pròvīzija (provīzija)*, в то время как фонемные варианты имеют свои заглавные слова, к примеру, *sport* и *šport*, с тем, что описание дается под заглавным словом *šport*, которое в качестве синонима приводится рядом с первым вариантом вместо определения. В словаре Анича (Anić) наоборот, *šport* отсылает к слову *sport*.

Что в историческом или диалектном словаре будет заглавным словом в случае наличия нескольких фонологических вариантов? Словарь (*Rječnik*) Академии в таком случае все сводит к новоштокавскому заглавному слову: *Dionice, Bjelostjenac*, вместо кайкавских форм *Delnice i Belostenec*.

Речь идет о двух проблемах. Одна из них фонологическая вариантность одной и той же лексемы (ударная и фонемная), а вторая – богатая синонимия, особенно та, которая охватывает однокоренные лексемы. Первый случай в историческом словаре может появиться вследствие различий, возникших в результате исторического развития (*sarce – srce*) или в процессе заимствования из-за различной адаптации (*mahrama – marama*). В словаре диалекта вариантность является фактом системы (*mного – mlogo, kašket – kašket*). В литературе существуют различные подходы. Согласно одним, необходимо установить архилексему как заглавное слово, то есть конструкт, абстрактную общую форму всех конкретных ее реализаций. Под таким заглавным словом толковались бы все варианты. Согласно другому мнению, с которым мы можем согласиться, все варианты являются равноправными, и потому каждый должен иметь свое заглавное слово. В целях экономии пространства, полное семантическое толкование можно предложить в одном заглавном слове, в конце которого можно с ссылкой *usp.* (= ср. сравни) отослать ко всем другим вариантам, в которых вместо определения дается формула «то же, что и». Что в таком случае будет заглавным словом или архилексемой? Можно применить механический критерий и в качестве основного заглавного слова взять первое по алфавиту, можно применить критерий частотности или этимологический критерий – означающий, что берется та лексема, которая меньше всего подверглась изменениям и может считаться исходной структурой для остальных вариантов. Во всех вариантах необходимо указать сведения о местном наречии, об ударении, о фразеологических связях или о каком-либо развитии нового значения. То же самое относится и к синонимам. Необходимо выбрать один из них, который грамматически и семантически описывается с отсылкой ко всем остальным, а те другие с формулой «то же, что и» или какой-либо иной формулировкой или знаком отослать к доминанте.

¹⁰ Можно предположить, что носитель языка это знает, но одноязычным словарем пользоваться и не носитель языка. Кроме того, предположения не могут быть лексикографическим критерием.

5. Структура заглавных слов

По своей структуре заглавные слова могут состоять из одного слова, из двух или нескольких слов. Они могут быть сокращениями и единицами, меньше лексемы (аллолексы, префиксоиды, суффиксоиды, буквы ...). Хорватская лексикография отдает предпочтение заглавным словам, состоящим из одного слова, хотя все чаще – особенно что касается терминологических словарей – встречаются заглавные единицы, состоящие из нескольких слов. Критерии выбора заглавных слов, состоящих из одного слова в основном совпадают с принадлежностью слова к определенному лексическо-грамматическому классу, в то время как для остальных заглавных единиц, например, заглавных единиц, включающих нескольких слов и сокращений, критерии пока не разработаны.

5.1. Заглавные единицы из одного слова

Большинство заглавных единиц состоят из одного слова. Среди них большое число референтной лексики, но есть и грамматические слова. В словарь нередко включают и префиксоиды, суффиксоиды, сокращения, знаки (для единиц измерения), формы флексий, особенно супплетивы. Столетняя лексикографическая традиция работы над *Словарем (Rječnik)* Академии создала лексикографическую школу, в которой единицы, состоящие из нескольких слов, сводились к заглавным единицам из одного слова. Так, в словарях Шонье (Šonje) и Анича (Anić) фитонимы *babin zub* (*Tribulus terrestris*) и *babino uho* (*Peziza aurantia*) по традиции толкуются под заглавным словом *babin*, хотя эти термины являются классическим примером лексикализации, ибо ни один из компонентов не имеет лексического значения (см. часть 5.4).

5.2. Подлексемные заглавные слова

Заглавные единицы, больше или меньше одного слова, постепенно проникают в хорватские словари, но все еще отсутствуют четкие критерии, которые позволяли бы все такие заглавные единицы включать в общие толковые словари большего объема. В первую очередь, это, конечно же, могут быть префиксоиды (*eko-*, *hipo-*, *socio-*, *mikro-* ...) и суффиксоиды (*-teka*, *-fob*, *-logija* ...), но могут появиться и фреквентные префиксы, например, *na-*, *do-*, *iz-*, частицы типа *god*, встречающиеся в сложных словах (*tkogod*), и самостоятельно (*tko god*) и т.д. Для того, чтобы единицы, меньше слова нашли свое место в словаре, необходимо при разработке концепции еще до составления словаря определить, какие единицы войдут как заглавные слова. В целях экономии Анич (Anić) в качестве заглавных слов включил часто встречающиеся компоненты сложных слов, такие как *godišnjak* (*dvogodišnja*, *stogodišnjak* ...), *-godišnji* (*dvogodišnji*, *stogodišnji*), *-godišnjica* (*stogodišnjica*, *petogodišnjica* ...), *tamno-* (*tamnozelen*) и т.д., что явилось новостью в хорватской лексикографии. В сравнении с другими словарями Анич (Anić) и Голдштайн (Goldstein) в своем словаре имеют намного больше префиксоидов и суффиксоидов в качестве заглавных слов, что вполне понятно, поскольку речь идет о словаре иностранных слов.

5.3. Сокращения

Поскольку в настоящее время в языке образуется все большее число сокращений и составляются словари сокращений, в хорватских одноязычных словарях в качестве заглавной единицы как правило нет ни сокращений, ни часто встречающихся аббревиатур (UN, EU, UNESCO и т.п.). В основном отдельные сокращения и знаки можно найти рядом с каждой буквой, например, под заглавным словом *m/M* помимо лингвистического значения приводятся также значения, существующие в физике Шонье (Šonje).

5.4. Заглавные единицы, состоящие из нескольких слов

В лингвистике длительное время ведутся дискуссии о лексических единицах, включающих в себя более одного слова, но для них еще не выработано терминов и тем более не определен их статус в словаре. В хорватском языке существует несколько терминов для их обозначения: *kolokacije*, *vezane leksičke skupine*, *sintagme*, *izrazi*, *izričaji*, *sveze*, *sveze riječi*, *višeleksičke jedinice*, *višeleksičke sveze*, *višerječne natuknice*, *višerječne jedinice*, *višečlani termini*, *višerječne sveze*, *skupine riječi*, *skupovi riječi*, *sintagmemi*, *leksičke jedinice veće od riječi*. Тафра (Taфра, 2000) предлагает термин *višerječnica* (англ. *multi-word lexical units*) для лексикализованных сочетаний, которые должны найти свое место в словаре в качестве заглавной единицы. Речь идет о словосочетаниях типа *lijepa kata*, *volovsko oko*, *vučja noga* (фитонимы), *božja ovčica*, *morski pas*, *sljepi miš* (зоонимы). И в других языках мы находим сходные примеры: фр. *tout de suite*, *pomme de terre*, рус. *железная дорога*. Словосочетание *sljepi miš* Анич (Анић) дает под заглавным словом *miš*, хотя речь не идет о виде мышей, так же, как и *crni bor* не является разновидностью дуба. В общих толковых хорватских словарях очень мало заглавных единиц, состоящих из нескольких слов, поскольку для их включения необходимо четко определить, что считается лексической единицей, состоящей из нескольких слов, которая в лексическом фонде имеет место как лексема. До сих пор свое прочное место в них как подзаглавные слова, состоящие из нескольких слов, обретали лишь фраземы, а также имена (онимы), если их вносили в словари, в то время как термины из нескольких слов в нетерминологических словарях редко толковались под своим заглавным словом. По сути такие сочетания слов имели совершенно неопределенный статус в хорватских словарях, что хорошо показал Шонье (Šonje), в чьем словаре *morski konji* даются под заглавным словом *morski*, а *morski psi* под заглавным словом *pas*, в то время, как Анич (Анић) дал одинаковый статус фраземе *morska ideja* и термину *morski pas*, истолковав их вместе в статье под заглавным словом *morski*.

Двучленным (многочленным) заглавным словом в общих словарях может быть только связанная лексическая группа (топонимы, напр., *Gorski kotar*; термины, в которых значение обоих членов или только существительного не связано с их первичным значением, например, *crveni vjetar* мед., *vučja noga* бот.). Остальные лексические группы (фраземы, например, *nositi dušu u nosu*; термины, если прилагательное означает подвид того, что обозначено существительным, к примеру, *bijeli dud*) не ставятся в качестве заглавного слова и толкуются внутри словарной статьи в особых разделах.

В хорватской лексикографии принципиально принято именно так, однако на практике есть немало расхождений в понимании степени лексикализации отдельных лексических групп. Расхождения в подходе к этой проблематике встречаются и в других лексикографиях. Так, в хорватских словарях *morski krstavac* дается как s. v. *krstavac* (Анич – Anić), а во французских словарях лексические единицы *point de vue* и *pomme de terre* даются под своим заглавным словом (*Le petit Robert*), поскольку считается, что они полностью лексикализированы и отождествлены со словом.

Особую проблему представляют грамматические единицы из нескольких слов, которые как правило не получают статус заглавного слова, например, *bilo što, ma što, makar koji, s obzirom na to da, budući da, u tijeku ...* Причина состоит в том, что и хорватские грамматики не решили статус этих языковых единиц, так что словари толкуют их весьма различно, а зачастую вообще не толкуют, хотя известно, какую функцию они осуществляют, например, *s obzirom na to da, samo što, ma gdje, tako da, zato što ...* употребляются в функции союзов; *u vezi sa, u tijeku, u usporedbi sa ...* в функции предлогов; *sve u svemu, tako reći, na sreću ...* в функции частиц; *za svagda, od jutros, do danas ...* в функции наречий; *ma što, bilo što, bilo koji, kakav bilo...* в функции местоимений. Лишь отдельные сложные союзы (*kao što, budući da*) могут стоять как заглавное слово (Анич – Anić). В процессе исследования сложных союзов *tim više što, tim prije što, utoliko više što, utoliko prije što, to više što* Кордич (Kordić 2002: 129) приходит к выводу: «Эти сложные союзы до сих пор не упоминались ни в одной из грамматик HS и не описывались ни в одном словаре HS». Кордич приводит сведения из литературы, показывающие, что сходная ситуация существует и в чешской лингвистике.

Общие словари нередко включают в алфавитный перечень и энциклопедические заглавные слова, особенно географические названия, но без объяснения критериев и их процента по отношению к общей лексике. Хотя название из нескольких слов не может быть разделено на свои компоненты, Шонье (Šonje) обрабатывает топоним *Gorski kotar* под заглавным прилагательным *gorski*, и *Ravna Gora* и *Ravni kotari* также под прилагательным *ravan*. Вместе с тем собственные заглавные слова имеют названия городов *San Jose* и *San Juan*.¹¹

6. Дилеммы при определении заглавного слова

При определении левой стороны словаря перед лексикографом встают вопросы:

- а) какую лексику включить в свой словарь
- б) какие лексические единицы могут иметь статус заглавного слова
- в) какую форму должно иметь заглавное слово.

Первая дилемма связана с типом словаря; выбор лексики зависит от того, составляется ли современный или исторический словарь, общий или специализированный, стандартного языка или диалектный и т.п. Объем словаря также играет большую роль в выборе лексического материала для словаря. В принципе эти критерии могут быть заданы заранее, но лекси-

¹¹ В словаре в качестве заглавных слов имеются столицы государств.

кограф нередко будет в недоумении, столкнувшись с теми или иными словами. К примеру, в одноязычном словаре большего объема сложно будет определить степень включения названий и терминов, коллоквиализмов, архаизмов, диалектизмов, прагмем (например, приветственных формул), слов, которые в словаре зачастую имеют лишь словообразовательное значение (отглагольные существительные, имена с уменьшительными и увеличительными суффиксами, женские моционные пары, отрицания, видовые пары глаголов) и т.д. Поскольку в Югославии до ее распада словари были рассчитаны на совокупный югославский рынок, в хорватских словарях во множестве имелись слова, которые в Хорватии никогда не употреблялись, даже в разговорном языке. После девяностых годов прошлого столетия во многие словари, включая даже словарь Шонье (Šonje), считающийся самым нормативным по сравнению с другими, попали и такие слова, как *azot*, *bioskop*, *boranija*. Почему такие слова имеются в новейших хорватских изданиях? Дело в том, что более старые словари послужили источником для новых, а это доказывает, что словари нередко составляют посредством компилирования. Так, Буйас (Bujas) в 1983 г. приводит все три указанных заглавных слова, правда, с отсылкой к словам *dušik*, *kino* и *mahune*, но он переносит их и в словарь 1999 года. Вместе с лексическим материалом нередко перенимали и методы составления словарей.

После решения вопросов вида лексики и ее отбора, встает дилемма о решении того, какая языковая единица может быть заглавным словом, следует ли толковать различные значения под одним или двумя заглавными словами и в какой форме будет подаваться заглавное слово. Здесь мы остановимся на вопросе, каким семантическим и грамматическим условиям должна удовлетворять лексическая единица, чтобы стать заглавным словом, и как эти условия реализуются в хорватских словарях. Мы уже коснулись вопроса о форме и структуре заглавного слова, а теперь рассмотрим несколько проблем общего лексикографического порядка, а не только хорватской лексикографии.

Лексикограф должен решить вопрос о том, что является заглавным словом, будут ли заглавные единицы из одного слова или нет, будет ли он включать языковые единицы больше или меньше слова; он должен провести границу между омонимией и полисемией, лексикализацией и синтагматизацией, лексикализацией и идиоматизацией, конверсией и полисемией. Универсального критерия нет, поскольку в отдельных лексикографиях одинаковые примеры обрабатываются различно. К примеру, в английской лексикографии омография будет играть большую роль, чем в хорватской, и дилемма будет состоять в том, надо ли все омографы обработать в одной словарной статье или же нет, невзирая на то, идет ли речь о различных видах слов. Аткинс и Рандел (Atkins, Rundel 2009: 194) приводят примеры из английских словарей, в одном из которых есть только одна словарная статья с заглавным словом *paramilitary* без подзаглавного слова, в другом две словарные статьи *paramilitary*¹ adj. и *paramilitary*² n., а в третьем одна словарная статья с нумерованными подстатьями для прилагательного и существительного. На этом только одном примере видно, что применяются все способы толкования этих омографов. В русском языке должно быть два

заглавных слова для омонимов 1. *лук* растение и 2. *лук* оружие, а в хорватском словаре их не следовало бы толковать как омонимы, поскольку эти два слова имеют различные ударения и не являются ни омографами, ни омофонами, хотя именно омография и омофония являются одним из основных условий, позволяющих вообще говорить о омонимии. С другой стороны, в английском словаре зоологическое и экономическое значение существительного *bear* будет толковаться как полисемия (1. *zool* вид животного, 2. *ek* биржевой маклер), а в хорватском словаре, если толкуется и второе значение, – как омонимия (1. *medvjed*, 2. *medvjed*), поскольку между двумя этими значениями нет никакой мотивационной связи (второе значение в хорватском является семантическим заимствованием), в то время как в английском она имеется (второе значение связано с торговцами медвежьими шкурами в 19 веке).

Самым большим недостатком является то, что хорватские словари не применяют на практике лексикологические и грамматические исследования, в которых им предлагаются решения. Поэтому в них есть немало примеров неразличения омонимии и полисемии, отсутствия учета результатов конверсии и лексикализации, а также «невидение» слов с грамматически непрототипными характеристиками, как, например, имена существительные *singularia* и *pluralia tantum* или глаголы с неполными парадигмами. Проиллюстрируем сказанное несколькими примерами.

Омонимы в словарях следовало бы нумеровать¹² как особые заглавные слова. В хорватском языке омонимы должны быть словами одного вида, одинакового выражения, а это значит, что они должны быть омографами и омофонами и не могут иметь ни одной интегральной семы в своих семантических структурах. Поэтому в хорватских словарях слова, имеющие одинаковую фонематическую последовательность, но различные ударения, не могут быть омонимами; ими не являются и слова, имеющие одинаковое выражение (омографы и омофоны), но принадлежащие к разным видам слов, хотя такие примеры толкуются как омонимы. Ошибочно обозначаются как омонимы слова, которые различаются долготой ударения (заглавные слова в хорватских одноязычных словарях как правило снабжены ударениями): *pas* ‘домашнее животное’ и *pas* ‘пояс’, *luk* ‘растение’ и *luk* ‘оружие’, а также *pasti* ‘упасть’ и *pasti* ‘пастись’, глаголы, различающиеся и ударением и видом, затем *pasati* gl. ‘опоясываться’ и *pasati* m. mn. ‘ветры, дующие у экватора’,¹³ два различных вида слова, к тому же различающихся ударением и никак не связанных между собой ни планом выражения ни содержанием. Подобно тому, как слова *bal* и *bol* не могут быть омонимами, не могут ими быть и *pas* и *pas*; и в русском языке *свѣдение* и *сведѣние* не омонимы с учетом того, что ударение имеет различительную функцию, как и фонема. Хотя теоретически все это совершенно ясно, все же случается, что и словари не следуют теории, и научная литература предлагает неприемлемые решения. С научной точки зрения необоснованно провозглашать

¹² Заглавные слова-омонимы могут быть означены и каким-либо графическим знаком, но в основном они имеют номер перед заглавным словом или экспоненту после заглавного слова.

¹³ Примеры взяты из словаря Шонье.

омонимами современное слово и архаизм, значение которого малоизвестно: *brod* (рус. *корабль*) и *brod* (рус. *брод*), стандартное и нестандартное слово: *džin*¹⁴ (рус. *джин*) и *džin* (рус. *гигант*), различные виды слов: *dobro im.* (рус. *благо*), *dobro pridj. sr. r.* (рус. *доброе*), *dobro pril.* (рус. *хорошо*), как это делает Samardžija (Самарджия, 1989). Ни омография, ни омофония не могут быть единственными критериями для лексическо-семантических отношений. Омографические словари могут быть полезными в изучении иностранного языка, но тогда они и должны так называться. Когда речь идет о парадигматических лексических отношениях, основным условием является принадлежность слов к одному лексическо-семантическому классу. А когда речь идет об отношениях омонимии, тогда никоим образом нельзя ставить в связь слова одного словообразовательного класса, как это имеет место в последнем примере. Они не соответствуют критериям, чтобы быть омонимами не только потому, что являются различными видами слов и устанавливается связь между исходными формами (именительный падеж существительного) и формами слова (средний род прилагательного), но и поскольку все три слова имеют общие семантические характеристики, происходя от прилагательного *dobar*.

После критических замечаний к первому изданию (Тафра – Taфра 1992), что лексические единицы *bit* и *bit* (информационный и философский термины) не являются омонимами и их не следует нумеровать как омонимы, поскольку они различаются ударением (краткий и долгий слог), во втором издании Анич (Аниć) устранил их нумерацию и применил ее в основном только к омонимам, что является единственно правильным. Пронумерованы омонимы типа *zavijati* ‘заматывать’ и *zavijati* ‘вить, орать’, но вместе с тем и некоторые омофоны, не являющиеся омонимами, например, *njega* (G и A местоимения *on* и *ono*¹⁵) и *njega* (существительное). Шонье (Šonje) же не разграничил омонимию и полисемию и полисемию и конверсию. Когда речь идет о пограничных случаях, которые трудно разделить, тогда лексикографу лучше следовать традиции и навыкам пользователя словаря. Касательно омонимов, возникших в результате деполисемизации, лингвисты к согласию не придут, поскольку часть их в этих примерах и далее будет усматривать полисемию. Тафра (1986) предлагает два заглавных слова 1. *park* и 2. *park*, поскольку эти слова не имеют никакой семантической когезии, обладают отдельными словообразовательными группами: 1. *parkovni, park-šuma, 2. parkirati, parkiralište, parking, parkometar* и появляются в различных коллокационных словосочетаниях: 1. *renesansni park, gradski park, 2. tenkovski park, automobilski park, vozni park*. Одни лингвисты с этим согласятся, но другие и далее будут видеть одно многозначное слово.

Когда совершенно очевидно, что речь идет об омонимах, а такими случаями являются все примеры, в которых слова относятся к одному лексическо-грамматическому классу, обладают одинаковым выражением и различ-

¹⁴ По-хорватски *div*.

¹⁵ Анич имеет только мужской род. Этот пример показывает, что супплетивная форма может стать заглавным словом. Единственный недостаток состоит в том, что нет критерия, какие супплетивы появляются как заглавные слова.

ным значением без общей семантической характеристики и при этом еще и с различной этимологией – лексикограф должен предложить два заглавных слова. На примере имен существительных 1. *list* и 2. *list*, которые Шонье (Šonje) толкует как одно полисемичное заглавное слово, можно видеть, что лексикограф вообще не должен применять этимологический метод для того чтобы выяснить, одно это слово или два. Касательно слова *list* Скок (Skok) приводит два этимона (*list* и *lystь*), но и семантический анализ показывает, что это одно полисемичное слово, в котором два значения имеют архисему ‘плоский’, в то время как задняя часть голени (второе слово *list*) имеет прямо противоположный вид – выпуклый. Точно такую же ошибку сделали и все три современных хорватских автора одноязычных словарей (Анич – Anić, HER, Шонье – Šonje), которые не распознали омонимы 1. *ključ* и 2. *ključ*, хотя посредством применения синхронических методов в разграничении омонимии и полисемии как раз на примере двух словообразовательных групп этих слов доказано, что речь идет о двух омонимах (Тафра – Tafra 1986).

В терминологических словарях приняты заглавные единицы, состоящие из нескольких слов, но для их включения достаточно, чтобы многочленные термины были нормированы, несмотря на вид семантической связи между составляющими. Помимо многочленных терминов как подзаглавные слова нередко появляются и терминологические коллокационные сочетания, классический пример чему большой *Rječnik prava* Милицы Гачич (Milica Gačić). В общих словарях в качестве многочленных заглавных единиц должны появляться лексические группы, в которых составляющие подавляют отдельные значения, и лишь сочетание как целое обладает значением. То есть, семантическое преобразование отдельных членов сочетания должно быть таким, чтобы каждый член утратил свою самостоятельность – так что такие единицы принадлежат лексическому, а не синтаксическому уровню, например, *božja pomoć* в противоположность *božja ovčica* (божья коровка). Первый пример состоит из двух языковых знаков, *x* и *y*, каждый из которых имеет свое самостоятельное лексическое значение, а второй представляет собой один языковой знак с одним лексическим значением:

(*x*)Lz + (*y*)Lz в противоположность (*x+y*)Lz.

Такие примеры как *hrast lužnjak*, *tvrdi disk*, *stolna lamp* возникли не посредством лексикализации, а явились результатом синтагматизации. В таких сочетаниях каждая составляющая обладает своим значением. В качестве примера укажем, что *vučja noga* (часть тела) является синтагмой, *vučja noga* (вид растения) представляет собой лексическую единицу, возникшую в результате лексикализации или же семантической демотивации, а *vučji apetit* является фраземой, возникшей посредством метафоризации и фразеологизации. К сожалению, словари все еще не видят этих различий, потому в словарях они и не проявляются.

Лексикализация в лингвистике имеет различные значения. Здесь она рассматривается не вообще как процесс возникновения слов, а как постепенный исторический процесс семантических изменений, которые приводят, с одной стороны, к обретению самостоятельности отдельной мор-

фологической формой, а, с другой – после демотивации – к уравниванию лексической группы со словом. Для того, чтобы форма слова стала лексической единицей, она вначале должна деграмматизироваться, а затем лексикализироваться. В литературе этот процесс иллюстрируется примерами, как, например, субстантивация англ. суффикса *-ism* и лат. компаратива *senior* (Рамат – Ramat 1992). Таким образом, процесс протекает следующим образом:

деграмматизация → лексикализация → конверсия.

Суффикс *-izam* утрачивает свое грамматическое значение, становится лексической единицей, получает категории существительного. Свое место как заглавное слово он нашел в словаре Анича (Anić) с толкованием, что как суффикс он «самостоятельный и субстантивирован», то есть, прошел путь от лексикализации через конверсию, стал единицей лексической системы, что доказывает пример употребления, приведенный в словаре Анича (Anić): *On je slikao po svome i nije slijedio sve te brojne izme koji su se smjenjivali za njegova života*. В предложении *Učinjeno je to greškom* слово *greškom* не имеет более грамматического значения творительного падежа единственного числа существительного женского рода и как таковое деграмматизировалось, чтобы стать лексической единицей, которая в грамматике относится к наречиям. Лексикализация относится к языковым универсалиям, но отличается и особенностями в отдельных языках, например, в языках с развитой флексией существует возможность обретения самостоятельности отдельными морфологическими формами. Хотя такой способ возникновения новых лексических единиц в кроатистике отмечен достаточно поздно (Тафра – Tafra 2000), словари, следуя грамматическим описаниям, включали наиболее часто встречающиеся наречия, возникшие в результате лексикализации, например, *srećom, noću, većinom, doma* (Анич – Anić). По структуре лексические единицы, возникшие в результате лексикализации, могут быть из одного или нескольких слов. К первым относятся *производные (izvedenice)*, возникшие путем нулевой деривации от формы изменяемых слов (*većinom, pomoću, putem*), или *сращения (sraslice)* (*očenaš, boktepitaj, budiboksnama*), а другие – единицы из нескольких слов, составляющие которых не имеют своего значения (*lijepa kata, salamonov pečat* бот.). Выявление лексических единиц, включая возникшие в результате лексикализации и конверсии, является первым шагом в разработке любого словаря.

Особую проблему в словарях представляет обработка омографов (в хорватском к тому же и омофонов), принадлежащих к разным видам слов. Хотя эта проблема представлена как омография, по сути речь идет о конверсии, нулевой деривации, когда новое слово возникает в результате перехода из одного лексическо-грамматического класса в другой (Тафра – Tafra 1998). Этот способ возникновения нового слова в некоторых языках более продуктивный, в некоторых менее. В русском языке довольно часто субстантивация прилагательных (*рабочий, дежурный, двудомные, числительное ...*), особенно в последнее время, в то время, как в польском это процесс непродуктивен, так что «многие русские субстантиваты не могут быть дословно переведены на польский язык» (Князев 2007: 171). Словари не

могут последовательно отслеживать такие процессы, но прежние «старые» субстантивированные прилагательные¹⁶ в любом случае следовало бы отмечать, тем более, что в хорватском языке их меньше. В словарях примеров мало, потому они и непоследовательно обработаны. У Шонье (Šonje) имеются два заглавных слова, прилагательное *višnji* ‘божественный’ и существительное *Višnji* ‘Бог’, но только одно заглавное слово – прилагательное *velečasni*, хотя есть и существительное *velečasni*. Очевидно, что лексикограф правильно поступил в первом случае только из-за большой буквы в написании имени.

В словарях встречаются разные подходы. Формальный критерий применяет, например, словарь OED, в котором в таком случае заглавное слово – форма без грамматического содержания, а словарная статья поделена первично по категориальному значению заглавного слова (существительное, прилагательное, *pridjev* ...), а вторично – по лексическому значению. Зачастую в словарях нумеруют омографы в качестве особых заглавных слов, например, словарь *Le petit Robert* нумерует омографы, принадлежащие к одному виду слова, так что в данном случае речь идет об омонимах, например, глаголы 1. *sortir*, 2. *sortir*, 3. *sortir*; словарь нумерует и слова, принадлежащие к различным видам слов, к примеру, существительным и междометиям: 1. *gare* и 2. *gare*. У Шонье (Šonje) нумеруются таким образом *samouk* сущ., и *samouk* прил., *zelen* прил. и *zelen* сущ., *dobro* сущ. и *dobro* нареч., *blago* сущ., *blago* нареч., *blago* межд. Все эти примеры не только принадлежат к различным лексическо-грамматическим классам, но отличаются и ударением, так что нет никакой причины, ни с точки зрения выражения, ни с учетом содержания, устанавливать между всеми этими заглавными словами какую бы то ни было связь посредством нумерации. Мы видели, что Анич (Anić) в новых изданиях уже не толкует гетерофонные омографы (*bit i bit*, *luk i luk*) как омонимы, но и далее нумерует заглавные слова с одинаковым ударением, но принадлежащим к различным видам слова: *lijep* прил. и *lijep* сущ., *spor* сущ. и *spor* прил. Если не учитывать тождественность в обработке омонимии и конверсии¹⁷ (в обоих случаях заглавные слова пронумерованы), то мы увидим, что Анич (Anić) результаты конверсии обработал как отдельные слова, что и должно быть, например, в словаре три заглавных слова *solo*: существительное, прилагательное и наречие. С другой стороны, есть только одно заглавное слово *Bog*, а уже из грамматического комментария к ней (*Bože, bogovi/bozi*) видно, что речь идет о двух словах: *Bog*, существительное, употребляющееся только в единственном числе,¹⁸ *bog* существительное с полной категорией числа и третье слово, требующее отдельного заглавия: *bog* межд.

Приведем еще несколько примеров конверсии. Анич (Anić) считает заглавное слово *putem* только наречием, приводя примеры *pismenim putem* и *putem pošte*. При этом за заглавным словом *putem* в скобках он добавляет дополнение в родительном падеже (*čega*) – в связи с чем становится оче-

¹⁶ Чаще всего приводится пример *mlada* ‘девушка в день свадьбы’

¹⁷ Конверсию мы не считаем видом омонимии (Тафра 1998).

¹⁸ Поэтому ни в коем случае не может быть прописной буквы в фразе *skidati Bogove*, как это имеет место у Шонье.

видным, что в данной словарной статье имеется немало ошибок. Поскольку речь идет о адвербиализации (*objasnit ću ti putem*) и о переходе в предлог (*putem pošte*), следовало бы привести два заглавных слова.

Конверсия все еще не обработана должным образом в грамматиках, поэтому неудивительно, что и словари не толкуют ее, как следует. Если взять грамматическое толкование слов *tisuća* и *milijun*, мы увидим, что эти слова чаще всего считаются именами существительными. Однако, когда они обозначают неопределенное множество, они выступают как имена существительные, имеющие все падежи: *milijuni ljudi umiru od gladi*, но когда означают число, тогда эти слова не склоняются: *bez milijun eura, s milijun eura*. На наш взгляд верно, что в словаре NJHUR встречаются такие заглавные слова как: *Hundert* и *hundert*, *Tausend* и *tausend*, хотя в том же словаре находим лишь написание *Million*.¹⁹ Потребность в двух заглавных словах в хорватских, а также в других словарях, показывает пример разграничения числительного *milijun* и имени существительного *milijun*, а также порядкового числительного *drugi* и прилагательного *drugi*:

Пример 1: Различия между лексемом *milijun*¹ и *milijun*²

характеристики	<i>milijun</i> , числ.	<i>milijun</i> , имя
категория числа	–	+
категория падежа	± ²⁰	+
уменьшительное	–	<i>milijunčić</i>
порядковое числ.	<i>milijunti</i>	<i>milijunski</i>
с определением	–	<i>mali milijun</i>
значение	10 ⁶	‘velika količina, mnoštvo’

Пример 2: Анич (Anić)

drugi²¹ *prid.* (*druga ž, drugo sr*) **1.** redni broj prema glavnom broju dva; koji je po redu za prvim [*~i red parketa*] **2.** *prid.* koji se razlikuje od spomenutoga ili opisanoga; drukčiji [*to je ~i način rada*] **3.** ostali [*doći s ~ima*] **4.** strani, oni koji nisu svoji, koji nisu prisutni ili nije poželjno da budu prisutni [*raditi pred ~ima; govoriti pred ~ima*]

Δ **~a strana ~i kraj ... ~a mladost....** (толкование значения)

□ **na ~o brdo tkan... ~im riječima** (толкование значения)

¹⁹ Этот словарь следовал правилу правописания ном. 48 в правописании (Дуден – Duden, 21 издание 1996 г., стр. 38), согласно которому числа меньше миллиона необходимо писать строчными буквами. Несмотря на отсутствие логики в том, что все числительные в немецком правописании пишутся заглавными буквами, а также то, что слова, обозначающие неопределённое количество, множественность, не являются существительными, в немецком языке из-за морфологических и синтаксических соображений слово *Million* (и иные слова более крупных чисел – 10⁹, 10¹² и т.д., а также неопределённые количества) считается существительным. Особую признательность выражаю немецкому слависту проф. Гельмуту Кайперту, который обратил внимание на то, что моё понимание количественных числительных не может быть в полной мере соотнесено применительно к немецкому языку.

²⁰ *Milijun* как числительное по сути не склоняется: *s milijun kuna, bez milijun kuna*, но возможность склонения остается: *ostao je bez milijuna (kuna)*.

²¹ В данной работе ударения мы в основном не указываем по техническим причинам.

Предложение толкования:

drugi br. *redni broj od glavnoga broja dva, koji dolazi iza prvoga u redu istovrsnih predmeta*: други брак; други и третий нараštaj; друго столјеће

- **druga mladost***; **iz druge ruke** v. рука

drugi prid. **1. ostali** (u redu istovrsnih predmeta): суши се јела и друго дрвеће; постаје досадан себи и другима **2. drukčiji nego prije, različit**: наставак рата другим средствима; постао је сасвим друга особа **3. za stupanj viši od najnižega**: обратити се на другу инстанцију; школ. други ступањ **4. koji je do glavnoga (lošiji, sporedni ...)**: вагон другог разреда; спорт друга постава **5. koji je kao pravi**: он је други Моцарт **6. u im. službi a. sljedeći, idući**: нека уде други **b. u svezi s jedan pri suprotstavljanju označava osobu ili predmet**: један је био писац, а други предсједник државе; ни једно ни друго **c. bilo koji**: није било друге у мом животу **7. (mn.) nepoznati**: štiti пред другима

- **biti u drugom stanju** v. stanje; **druga strana*** medalje; **drugi par*** rukava; **gledati drugim očima** v. oko; **jedno* s drugim**; **nema druge** v. nemati; **otići na drugi svijet***; **s druge strane** v. страна; **to je drugi padež***

Конверсия отмечена лишь частично, реже дается как выделенное заглавное слово, как, например у Анича (Анић) переход в междометие глагольной формы *jest*, а иногда она присутствует в определениях, несмотря на то, что заглавное слово не имеет адекватного грамматического определения. Так, Анич (Анић) заглавное слово *umrli* определяет как прилагательное в функции существительного, а в определении смешивает прилагательное (“*koji je umro ...*”) с существительным («*pokojnik*»). Сходным образом представлено и заглавное слово *zeleni*. Грамматически оно определено как определительное прилагательное, а дефиниция дана как существительному («*1. opaj koji ... 2. pripadnik*»). Поскольку сейчас по всему миру активны партии зеленых, очевидно, что речь идет о субстантивации прилагательного, о существительном *zeleni* как политическом термине. Словари всегда на шаг отстают от лингвистических открытий, поскольку над ними долго работают и при составлении часто прибегают к компиляции. Но если в лингвистической литературе нет согласия, то лексикограф будет более склонен идти по проторенному пути, и в данном случае это означает, что он не станет вносить существительное *zeleni*. Ракич (Rakić, 2002–2003) абсолютно не прав, когда высказывает предположение, что Тафра (1998) «имела в виду немецкую ситуацию» (стр. 202), в которой существует термин *Grüne*. Существительное *zeleni* связано с немецким лишь постольку, поскольку возникло в результате калькирования, но во всех кругах, где зеленые действуют как политическая партия, существует и имя существительное, которому должно быть отведено место в словарях. В случае прилагательного и фамилии *porov* и *Porov*, которые Ракич (Rakić) приводит как пример омонимии, речь идет о двух процессах:²² конверсии и онимизации, и никоим образом об

* ссылка на заглавное слово, под которым толкуется фразама

²² О грамматическо-семантических процесса возникновения слова ср. Тафра и Кошутар (Taфра, Košutar 2008).

омонимии. Эти два слова в словаре нумеровать не следует, поскольку они не имеют лексическо-семантических отношений.

Проблема конверсии для лексикографии представляется несколько более широкой, нежели для грамматики, поскольку грамматика не занимается отдельными случаями, а лексикография должна это делать. Конверсию очень трудно отличать от употребления одного слова в функции другого. Если лексикограф считает, что в каком-либо случае речь идет не о конверсии, ему следует по крайней мере отметить перемену функции слова. Поскольку классическое деление слов на виды все еще выступает главным критерием для определения заглавного слова, в одной словарной статье не следовало бы помещать два определения вида слова. Новое грамматическое определение вида одновременно и мерило для установления нового заглавного слова. Оно является знаком, что речь идет о новой лексической единице, которая грамматически и семантически отличается от своей омографической пары. Если по причинам экономичности или следования лексикографической традиции лексикограф примет иное решение и в одной статье истолкует лексические единицы, принадлежащие к двум видам слова, к примеру, наречия, мотивированные прилагательным, подобное толкование необходимо во введении обосновать и в словаре последовательно применять.

Многие лингвисты считают конверсию главным способом образования омонимии (Ахманова 1957, Котельник 1982, Лакова 1995). Это мнение можно оспорить, ибо слово, возникающее в результате конверсии, имеет с основным словом как минимум одну интегральную сему, являющуюся условием конверсии, но это основное препятствие для установления омонимических отношений, основывающихся на семантической несоприкасаемости. И при конверсии и при омонимии речь идет об омографах²³ с тем, что в первом случае они принадлежат двум видам слова и по значению перекрывают друг друга, а во втором они принадлежат одному виду слова и значения их не соприкасаются (Тафра – Taфра 1986). Помимо одинакового плана выражения их объединяет и невозможность контекстуальной заменяемости. Поскольку слова, возникшие в результате конверсии, не стоят в омонимических отношениях, их заглавные слова в словаре нумеровать не следует.

После изучения конверсии с лексикографической точки зрения (Тафра – Taфра 1998, 2005b) словари стали принимать ее во внимание. Так, в сербском словообразовательном словаре Гортан-Премк и др. (Gortan-Premk i dr. 2003) видно, какое слово возникло путем конверсии, поскольку оно не разбито на морфемы. Желька Финк и сотрудники во фразеологических словарях, публикуемых в последнее время, впервые во фразеологии различным способом подают конверсию и полисемию. В качестве иллюстрации приводим пример представления полисемии и конверсии в словаре Менац и др. (Menac i dr. 2011):

prva liga

1. *odličan, izvvrstan*/ первый класс, высшей марки, что надо, хоть куда

²³ Отступления в таких примерах, как *sljedeći* и *sljedeći* можно оставить без внимания, поскольку графема для старого «ять» могла быть и иной, скажем, ѣ, так что омография бы не нарушилась.

2. /*odabrani (istaknuti) sloj društva*/ высший класс, лучший из лучших**kao grom**A) /*izvrstan, brz, jak, žestok*/ хоть куда, что надо, первый сортB) /*izvrсно, jako, brzo*/ как нельзя лучше, хоть куда, на все сто, что надо.

При разработке левой стороны словаря лексикограф очень часто задается вопросом, нужно ли помещать в качестве заглавного слова какую-либо морфологическую форму, в каких случаях заглавное слово имеет форму множественного числа, какие производные будут иметь свое заглавное слово, а какие будут толковаться с основным словом и является ли сходство лексических единиц результатом варьирования или дублетности. На первый взгляд, не следовало бы вообще сомневаться, что каждый лексикограф знает, к какому лексическо-грамматическому классу принадлежит каждое отдельное слово и потому большинство проблем он может решить, следуя грамматике. Но потребовалось длительное время, чтобы сначала в научных статьях в примерах *sunčana strana* и *sunčana pjega*, *žučna rasprava* и *žučna kesica* были выявлены пары с прилагательными (Бабиц – Babić 1986). Исследование этой проблемы с лексикографической точки зрения (Тафра – Taфра 1988) побудило авторов словаря (Шонье, Гортан-Премк и др. – Šonje, Gortan-Premk i dr. 2003) внести в свои словари два заглавных слова, одно для описательного прилагательного с суффиксом -an, а второе для относительного прилагательного с суффиксом -ni. Тот факт, что некоторые формы описательного прилагательного (*zračan: zračna soba*) в плане выражения совпадают с формами относительного (*zračni: zračna struja*) является все еще причиной их непонимания. Шонье (Šonje) дал им образцовое толкование, например:

kültūran (ž -rna, s -rno) *prid* [G -rna, odr *kültūrni*, G -ōga, -ōg] **1.** koji je ispunjen kulturom; prosvijećen, izobražen: ~ *čovjek*, ~ *zemlja* **2.** koji sadržava kulturu; uljudan, pristojan: ~ *odgovor*, ~ *nastup*

kültūrni (ž -ā, s -ō) *prid* [G -ōga, -ōg] **1.** koji se odnosi na kulturu: ~ *dogadaj*, ~ *djelatnik*, ~ *program* **2.** koji se uzgaja, obrađuje; uzgojani, obradivi: ~ *biljka*, ~ *tlo*
• ~ *revolucija* *his* etapa u političkom životu Kine ...

Слишком большое сходство в плане выражения и содержания были частой причиной толкования двух прилагательных как одного. Анич (Anić) не только смешал описательные и относительные прилагательные, но и все относительные, проявляющиеся через отношение к материалу (*gradivni pridjev*), типа *kositreni* в зоне морфологических сведений (сведения о виде слова) означил как определенные прилагательные. Если посмотреть хорватские грамматики, то речь идет не об определенных прилагательных, потому что согласно им лишь описательные прилагательные имеют определенную и неопределенную форму, а если смотреть лингвистическую литературу о категории неопределенности/определенности, тогда можно прийти к выводу, что эта семантическая категория не является категорией слова, тем более категорией прилагательного, но фактом актуального син-

таксиса, категорией текста, и в таком типе словаря на том месте данные о ней не помещают.

Сходство в плане выражения и содержания вообще является довольно частой причиной ошибок при установлении заглавных слов. Исследования показали (Тафра – Tafra 2005a), что грамматики и словари смешивают собирательные числительные типа *dvoje, troje* и числовые прилагательные типа *dvoji, troji*. *Hrvatska gramatika* в примере *dvoje hlače* видит собирательное числительное, хотя речь здесь идет о прилагательном, что легко можно заметить по согласованию с существительным в числе, роде и падеже (*dvojih hlača, dvojim hlačama*). И сербские грамматики не дают соответствующего описания таких слов. Так, Станойич и Попович (Stanojić, Popović 2004: 103) считают, что собирательное числительное *dvoje* имеет множественное число *dvoji*. При этом получается, что формы единственного числа собирательных числительных начинаются со слова *dvoje*, а множественного – со слова *jedni*, и формы единственного числа не имеют категорию рода, а множественного имеют. Хорватские словари приводят заглавные слова с собирательными числительными и числовыми прилагательными, но встречаются ошибочные примеры употребления. Так, Анич (Anić) *dvoje hlače* толкует под заглавным словом *dvoje*, а *dvoje čarape* под заглавным словом *dvoji* вместо того, чтобы дать их в одной статье, поскольку речь идет об одном слове (числовое прилагательное *dvoji*).

Вследствие сходства на плане выражения и содержания в словарях зачастую остаются «неузнанными» паронимические пары (Тафра – Tafra 2005a). По аналогии с *atomni* и *atomski*, *dijalekatski* и *dijalektni* считается, что и прилагательные *imenički* и *imenični*, а также *zamjenički* и *zamjenični* синонимы. Однако они не синонимы, а паронимы. В этих случаях речь идет о различных словообразовательных основах: *imenik* и *imenica*, *zamjenik* и *zamjenica*. И Анич (Anić) и Шонье (Šonje) приводят все четыре существительных как заглавные слова, но ни один не приводит все четыре прилагательных, мотивированных этими существительными. Насколько трудно порой распознать паронимы, показывает название словаря *Asocijativni rečnik srpskoga jezika*. Словарь содержит перечень славянских словарей, в названиях которых имеется одинаковое прилагательное (например, рус. *ассоциативный*, болг. *асоциативен*). Хорватская лексикография не имеет таких словарей, но было бы неплохо, в случае, если они будут составляться, вначале определить название. Дело в том, что в хорватском языке существуют два прилагательных: *asocijativan* ‘который вызывает ассоциации, основывается на ассоциациях; который может соединиться, соединимый, который связывает’ и *asocijacijski* ‘который относится к ассоциации и ассоциациям’. Таким образом, словарь, метод, теория ... не могут быть ассоциативными. Словарь может быть ассоциативным, если напоминает о каком-либо другом или о чем-то другом, но если описывает вербальные ассоциации и вскрывает ассоциативные связи слов, он сам не является ассоциативным. В сербском языке, разумеется, су-

²⁴ Было бы лучше назвать словарь ассоциаций (*rječnik asocijacija*), нежели ассоциативный (*asocijativni*).

существует прилагательное *asocijacioni*, так что следовало бы разграничить эту паронимическую пару.²⁴

Исключая существительные *pluralia tantum*²⁵ лексикографы редко выработывают критерии касательно того, какие еще заглавные слова должны иметь форму множественного числа. И общие словари должны были бы учитывать, что многие термины, особенно являющиеся частью какой-либо таксономии, не имеют полной парадигмы числа, то есть или принадлежат существительным *singularia tantum*: *bukva* (*Fagus sylvatica*), *kisik*, *obujam*, *masa* ..., или *pluralia tantum*: *bukve* (*Fagaceae*), *mačke*, *alkali*, *četinjače* ... У Шонье (Šonje) заглавное слово *mačka*, то есть, форма единственного числа, а подзаглавное слово в той же словарной статье – *mačke*, форма множественного числа в терминологическом значении («семейство млекопитающих»). Однако зачастую в таком случае форма множественного числа не указывается, а дается как полисемия, под другим номером с грамматической пометой (*mn.*). Правильнее было бы привести подзаглавное слово, причем по двум причинам. Во-первых, и множественное число может быть многозначным, например, *mačke mn.* 1. семейство диких животных 2. семейство морских рыб. Во-вторых, имя существительное может иметь несколько форм множественного числа, как, например, в случае множественного числа *oka* и *oči*, *akta*, *akti* и *aktovi*, *uha* и *uši*, и тогда необходимо отдельно приводить каждую форму множественного числа. Грамматическая многозначность (различные формы множественного числа) не являются достаточной причиной включения двух заглавных слов: 1. *oko* (*mn. oči*) и 2. *oko* (*mn. oka*), как это делает Шонье (Šonje). Это неоправданно, поскольку таким образом нельзя получить полную картину развития метафорических и метонимических значений этого полисемичного слова. Еще один пример грамматической и лексической многозначности стал причиной того, что Шонье (Šonje) привел два заглавных слова, словно они являются омонимами: 1. *bol m. r.* ощущение телесного страдания (*osjet tjelesne patnje*) и 2. *bol ž. r.* ощущение психического страдания (*osjećaj psihičke patnje*). В хорватском языке есть сравнительно много существительных двух родов (*pelud*, *glad*, *davež*, *torpedo* и т.д.), но лишь слово *bol* дается под двумя заглавными словами. Если изменяемость грамматических обозначений категорий числа и рода рассматривать как многозначность, аналогичную лексической многозначности, в конечном итоге возникает непростой вопрос: до каких границ простирается многозначность, то есть, когда она начинает распадаться. Мы считаем, что изменения грамматических обозначений в данном случае не являются достаточными, чтобы говорить о двух словах. Дело в том, что и здесь необходимо отталкиваться от лексического значения. Поскольку среди указанных значений существует семантическая когезия, деполисемизация не могла произойти. Последствия были бы слишком велики, если бы любое отступление во флексии от прототипной реализа-

²⁵ В хорватском языке все существительные принадлежат к одному из трех родов, а некоторые из них – к двум. Это общезвестно, но непонятно, почему у Анича некоторые существительные из группы *pluralia tantum* не имеют обозначения рода, например, *kliješta*, *naočale*, *vrata* и т.д. Словно речь идет о русском языке!

ции провозглашалось новой лексической единицей. Тогда мы имели бы, к примеру, три слова *drvo*: 1. *drvo*, G *drveta* (*zbirna drveće*) *stablo*: *rastu dva drveta*, 1. *drvo*, G *drva*, sg. t. tvar: *kuća od drva*, 3. *drvo*, G *drva*, G mn. *drvâ ogrjev*: *dočekati zimu bez drva*, а также два слова *propalica* (opći rod, muški i ženski).²⁶ Лексикографы применяют различный подход к толкованию грамматической и лексической многозначности. Если сравнивать только русские одноязычные словари *on-line*, будет заметно большое различие в толковании двух существительных: *лес* и *леса*. Должны ли в словаре быть два заглавных слова или только одно, если принять во внимание, что *леса* являются множественным числом от *лес*? Ушаков имеет одно заглавное слово – *лес* с четырьмя значениями: 1. лес 2. (только ед. ч.) древесина, корабельная древесина 3. перен. (только ед. ч.) множество каких-либо предметов 4. (только множ.ч.) леса. Ожегов и Шведова под заглавным словом *лес* дают три значения: 1. лес, 2. строительный материал 3. множество чего-либо и *леса* удочка. Ефремова под заглавным словом *лес* указывает три значения: 1. лес, 2. перен. множество чего-л., 3. древесина, – однако удивляет, что под заглавным словом *леса* приводятся два значения, хотя нельзя говорить о полисемии ни по семантическим, ни по грамматическим характеристикам: 1. ж.р. удочка 2. мн. временное сооружение из досок.

Русское существительное *лес* в значении ‘лес’ имеет формы единственного и множественного числа, а в значении ‘вещество’ только единственное. Существительное *леса* в значении ‘строительное сооружение’ имеет только множественное число. Этот пример хорошо иллюстрирует различие в подходах. Мы считаем, что существительное *леса* должно иметь свое заглавное слово, поскольку не появляется в единственном числе, его основная форма: *леса*. Все существительные *pluralia tantum*, а это существительное к ним относится, являются самостоятельными словами. Разумеется, можно задаться вопросом, почему и *singulare tantum* не является третьим, также новым словом. Оно не является отдельным словом, потому что от него можно образовать множественное число (например, существительное *dušik* не имеет множественного числа, но его можно образовать: *dušici*), в то время, как в случае существительных *pluralia tantum* формы единственного числа невозможно образовать даже теоретически, они имеют только одну-единственную форму – множественного числа.

С другой стороны, в хорватских словарях только заглавное слово *izbor* имеет грамматические сведения о множественном числе. Существительное *izbor* абстрактное, неисчисляемое, *singulare tantum*, так что слово *izbori* не может считаться его формой множественного числа,²⁷ но исключительно новым словом, которое в процессе терминологизации (юридический термин) своим выражением заняло соответствующее пустовавшее место. Оно с самого начала имеет совершенно иной колоокационный объем и в словаре должно было бы иметь собственное заглавное слово. Во француз-

²⁶ В литературе такие существительные называются и двуродовыми (Мельчук 2000: 260), говорится даже о двух лексемах, рус. *сирота*₁ (м.р.) и *сирота*₂ (ж.р.), с чем мы не могли бы согласиться.

²⁷ Анич прав, когда помещает рядом помету *pl. tantum*.

ском существительному *izbor* соответствует *le choix*, а существительному *izbori* – *l'élection*; в английском это слова *choice* и *elections*. Этот факт не является решающим, поскольку номинационные системы в языках различны, но наряду с морфологическими и дистрибуционными различиями он может влиять на разделение этих значений в двух словах.

Существительно *okovi* также возникло в результате лексикализации; оно более не представляет собой множественное число от существительного *okov*. Есть два слова: 1. *okovi* N mn. (od *okov*) ‘металлические связки, заклепки, посредством которых крепятся части мебели и строительной столлярки’ (*okovi* как существительное могут появиться в качестве названия на дверях магазина, торгующего скобяными изделиями) и 2. *okovi* pl. tantum, в двух значениях, как историзм, означающий кандалы, которые рабам или осужденным ставили на ноги, и в переносном значении – то, что связывает (*bračni okovi*). На основании этих значений появились и фразеологические (*zbaciti okove*), которые не могут быть истолкованы развитием значения от 1. *okovi*. Существительные *izbori* и *okovi* показывают, что грамматические изменения являются следствием семантических изменений, что явилось достаточным для лексикализации и терминологизации. Приведенные примеры являются переходными, пограничными и как таковые с лексикографической точки зрения представляют особый интерес.

7. Заключение

Существует много причин, по которым словари содержат ошибки, показанные нами. Одна из причин в том, что лексикографы чаще пользуются предшествующими словарями и в меньшей степени лингвистической литературой, ибо работа над словарем сама по себе всегда длится довольно долго, так что более быстрым способом составления представляется сбор сведений из существующих словарей, чем изучение обширнейшей литературы.

Корпус, являющийся опорой макроструктуры словаря, когда-то составлялся на основе письменной картотеки, а в настоящее время его составляют на основании электронного корпуса. Словари нередко составляют и посредством компилирования существующих словарей, особенно если речь идет об учебных или же небольших по объему словарях. Техника позволяет составлять компиляцией и большие словари. Так составлен HER на основе словарей Анича (Anić) и Анича и Голдштайна (Anić, Goldsteina). Недостаток таких словарей в том, что скорость составления (метод «copy & paste») приводит к повторению прежних ошибок. При составлении двуязычного словаря также нередко используют другие двуязычные словари с тем же исходным языком, но и с прежними ошибками. Главный источник всех неудач в составлении любого словаря заключается в сложности выявления идентитета лексической единицы, являющейся кандидатом в заглавное слово, и в определении формы ее представления. Только после решения этого лексикограф может приступить к вызовам правой стороны словаря.

ЛИТЕРАТУРА

- Ahmanova 1957: О. С. Ахманова, *Очерки по общей и русской лексикологии*, Москва.
 Akademijin Rječnik: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, JAZU, Zagreb 1880–1976.

- Anić: Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb, 1998.
- Anić i Goldstein: Vladimir Anić, Ivo Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, Novi Liber, Zagreb 1999.
- Atkins, Sue B. T., Michael Rundell, 2008: *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, Oxford Univesity Press, New York.
- Babić, Stjepan, 1986: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Nacrt za gramatiku, JAZU–Globus, Zagreb.
- Bratanić, Marija, 1979: Prilog za dvojezičnu leksikografsku teoriju, *Jezik*, 27 (1): 1–9.
- Bujas, Željko, 1983, 1989: *Hrvatsko ili srpsko-engleski enciklopedijski rječnik*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, vol. I, 1983; vol. II, 1989.
- Bujas, Željko, 1999: *Veliki hrvatsko-engleski rječnik*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Gačić, Milica, 2010: *Englesko-hrvatski rječnik prava*, Školska knjiga, Zagreb.
- Gortan-Premk, Darinka, i dr., 2003: *Semantičko-derivacioni rečnik*, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- HER: *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, ur. Ranko Matasović i Ljiljana Jojić, Novi Liber, Zagreb 2002.
- HFR: Antica Menac, Željka Fink-Arsovski, Radomir Venturin, *Hrvatski frazeološki rječnik*, Naklada Ljevak, Zagreb 2003.
- Hrvatska gramatika*: Eugenija Barić i dr., *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb 1995.
- Knjazev 2007: Ю. П. Князев, *Грамматическая семантика*, Языки славянских культур, Москва.
- Kordić, Snježana, 2002: Riječi na granici punoznačnosti, *Hrvatsak sveučilišna naklada*, Zagreb
- Koteljnik 1982: Котельник, Ф. С. Конверсионная омонимия и ее трактовка в словарях, *Теоретические проблемы семантики и ее отражения в одноязычных словарях*, АН СССР, Кишинев.
- Lakova 1995: Лакова, М., Конверсия при словоформы в съвременния български книжовен език в съпоставка с руския, полския и английския език, *Проблеми на граматичната система на българския език*, Българска академия на науките, София.
- Landau, Sidney I., 1989: *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*, Cambridge Univerisity Press, Cambridge.
- Le petit Robert*, ur. Josette Rey-Debove, Alain Rey, Paris, 2003: Dictionnaires Le Robert.
- Matešić, Josip, 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Meljčuk 2000: И. А. Мельчук: *Курс общей морфологии (Cours de morphologie générale)*, III, “Языки русской культуры” – Wiener slawistischer Almanach, Moskva – Beč 2000.
- Menac, Antica, i dr., 1979: *Rusko hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*, Školska knjiga, Zagreb.
- Menac 2011: Antica Menac, Željka Fink Arsovski, Irina Mironova Blažinam Radomir Venturin, *Hrvatsko-ruski frazeološki rječnik – Хорватско-русский фразеологический словарь*, Knjigra, Zagreb.
- NJHUR: *Njemačko-hrvatski univerzalni rječnik*, redaktor Josip Matešić, Nakladni zavod Globus – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2005.
- OED: *The Oxford Dictionary of English*, ur. Judy Pearsall, Oxford Univesity Press, New York, 1999.
- Rakić, Stanimir, 2002–2003: O problemu konverzije prideva u imenice, *Naš jezik*, XXXIV (3–4): 195–208.
- Ramat, Paolo, 1992: Thoughts on degrammaticalization, *Linguistics*, 30 (3): 549–560.
- Samardžija, Marko, 1989: Homonimi u hrvatskom književnom jeziku, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 24: 1–70.
- Skok: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb 11971–1974.
- Stanojčić, Živojin, Ljubomir Popović, 2004: *Gramatika srpskoga jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Šonje: Jure Šonje, ur., *Rječnik hrvatskoga jezika*, Leksikografski zavod – Školska knjiga, Zagreb 2000.
- Tafra, Branka, 1986: Razgraničavanje homonimije i polisemije (leksikološki i leksikografski problem), *Filologija*, 14: 381–393.

Taфра, Branka, 1988: Razgraničavanje opisnih i odnosnih pridjeva (leksikološki i leksikografski problem), *Rasprave Zavoda za jezik IFF*, 14: 185–197.

Taфра, Branka, 1989: Što su brojevi? (gramatički i leksikografski problem), *Rasprave Zavoda za jezik IFF*, 15: 219–237.

Taфра, Branka, 1992: Crtice o Anićeđu rječniku, *Jezik*, 39 (1992) 4: 112–119.

Taфра, Branka, 1998: Konverzija kao gramatički i leksikografski problem, *Filologija*, 30–31: 349–361.

Taфра, Branka, 2000: Leksikalizacija kao leksikološki i leksikografski problem, *Jezična norma i varijeteti*, zbornik / savjetovanje Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku, Opatija, 8–9. svibnja, 1998. (ur. B. Pritchard et al.), Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Rijeka– Zagreb, 2000: 575–582.

Taфра, Branka, 2005a: *Od riječi do rječnika*, Školska knjiga, Zagreb.

Taфра, Branka, 2005b: Бранка Тафра, *Između ređaka, Грани слова*, Сборник научных статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенко, ред. М. Алексеенко и д., Издательство ЭЛПИС, Москва, 245–252.

Taфра, Branka, Petra Košutar, 2009: Rječotvorni modeli u hrvatskom jeziku, *Suvremena lingvistika*, 67 (1): 87–107.

Zgusta, Ladislav, 1991: *Priručnik leksikografije* (preveo D. Šipka), Svjetlost, Sarajevo.

http://slovonline.ru/slovar_ushakov/b-1/id-27273/les.html (Pristupljeno 3. 2. 2012.)

http://slovonline.ru/slovar_ojegov_shvedova/b-1/id-14073/les.html (Pristupljeno 3. 2. 2012.)

http://slovonline.ru/slovar_efremova/b-1/id-40982/lesa.html (Pristupljeno 3. 2. 2012.)

Branka Taфра

THE SIGNIFICANCE OF THE HEADWORD IN CROATIAN LEXICOGRAPHY

While determining the composition of the left side of the dictionary entry, i.e. the list of headwords, the lexicographer faces the following questions: 1. the choice of lexis to be included in the dictionary, 2. which lexical units may assume headword status, and 3. which form the headword should take. This paper discusses the second and third question, namely which semantic and grammatical requirements a lexical unit must meet in order to appear as a headword, as well as how these requirements are met in Croatian dictionaries. Prior to the analysis, the author provides the theoretical framework (lexicographic terminology, the principles of listing headwords, the form and structure of headwords), then goes on to examine dilemmas in deciding on headwords, citing dictionary examples. The final conclusion is that any unsuccessful attempt at dictionary-making is primarily caused by the problem of determining the identity of the lexical unit that is being considered as the headword, as well as determining its form. It is only after the lexicographers have addressed this problem that they may face the challenges of the right side of the dictionary.

ОШИБКИ СЛОВАРЯ И ЛИЧНОСТЬ АВТОРА

Заявленная тема чрезвычайно широка, поэтому предлагаемые далее наблюдения следует воспринимать в рамках уточнения задачи, а не ее полномасштабного решения. Связь между индивидуальной ошибкой и личностью автора настолько очевидна, что в общеметодологическом плане здесь, пожалуй, нет предмета для дискуссий. Однако некоторые частности заслуживают более детального рассмотрения. Далее рассматриваются в первую очередь лексикографические описания украинских слов в восточнославянской лингвистической традиции.

Источники ранней лексикографии не всегда имели статус классики, поэтому возврат к ним и внимательное прочтение бывают поучительными. Фортунат Михайлович Пискунов в ряде случаев предлагает такую грамматическую трактовку описываемых лексем, которая не может не обратить на себя внимание, например:

«Шпаргалити – бросать, швырять. *В грубу так таки і впре шпаргаля все.* Артемовський» (Пискунов 1882: 297). Современный глагол *шпаргалити* значит ‘списывать на экзамене’, в значении ‘бросать, швырять’ он вряд ли представлен где-либо, кроме данного словаря. В современном издании стихотворения, послужившего источником иллюстративного примера, здесь стоит собирательное существительное *шпаргалля*, которое уже труднее принять за деепричастие в таком написании: «Побачить сам здоров, що там ладу біс має, То в грубу так- таки і впре шпаргалля все!..» [Гулак-Артемовський 1984: 51]. Украинское *шпаргалля* – (собр.) ‘бумаги; записки; рукописи’.

Возникает вопрос, как корректно интерпретировать индивидуальную грамматическую трактовку такого рода. Здесь видится несколько возможных решений. Самое простое – считать это ошибкой по незнанию, возникшей по аналогии с русскими деепричастиями. Однако бывают еще и ошибки по невнимательности. Приведем пример, указанный проф. И. Г. Добродомовым. Полвека назад вышла книга «Живой как жизнь» К. И. Чуковского, где шестая глава была посвящена тяжкому недугу языка:

«Имя недуга – к а н ц е л я р и т (по образцу колита, дифтерита, менингита)» [Чуковский 1962: 109]. Уже в узких рамках оттепельных свобод было разрешено и предписано затронуть один аспект стилистических разногласий между властью и интеллигенцией: «Писатель вместо простых и хороших русских слов пользуется словарём протоколов. Например, вместо «подарил» он пишет «преподнёс», вместо «пошёл» – «направился», вместо «сказал» – «заявил», вместо «живёт» – «проживает». Что-то есть индюшачье и глуповатое в этом стиле» [Паустовский 1954: 198]. Книга Чуковского развивала эту популярную тогда тему в области культуры речи, но контекст, взятый из оглавления или названия главы

«Глава шестая. Канцелярит» [Чуковский 1962: 110] мог получить и другую грамматическую трактовку: «В умной интересной и поучительной книге К. И. Чуковского «Живой как жизнь» есть грустная и гневная глава

«Канцелярит». Это слово сопоставляется в нашем сознании с такими словами как *морозит, дождит, светает, темнеет, лихорадит*. Все эти глаголы – безличные» [Головин 1966: 130]. Как видим, Б. Н. Головин, которого трудно заподозрить в незнании грамматики, допустил по невнимательности ошибку опознания части речи по единичной изолированной форме. Этот пример дает уникальную возможность не реконструировать, а получить из первых рук сведения о ходе рассуждений Чуковского (по аналогии с *колит, дифтерит, менингит*) и Головина (на основе *морозит, дождит, светает, темнеет, лихорадит*). Обычно у нас нет такой возможности. В дальнейшем этот фрагмент опускался [Головин 1979: 101; Головин 1980: 176, 177]. И наконец, разбираясь в такого рода ошибках, связанных с неправильным определением части речи по изолированной форме, нельзя забывать о языковой игре. Для словаря этот фактор вряд ли уместен, но в текстах, используемых в качестве источника словаря, не исключен.

Еще два случая, обнаруживаемых в словаре Ф. М. Пискунова, связаны не с ошибочным определением части речи, а с неточным указанием начальной формы и грамматического рода имени существительного:

«**Поверся** – этаж» (Пискунов 1882: 192). Укр. местный падеж единственного числа *на поверсі* (на этаже) послужил источником при реконструкции данного заглавного слова, здесь была неправильно восстановлена исходная форма, которая восходит к имени существительному мужского рода *поверх* – этаж. Сходные проблемы недоучет второй палатализации создает и в русской диалектной и жаргонной лексикографии: нереальна в описании выражения из речи семинаристов форма им. п. мн. ч.: «**ВОЗДУСЯ**, -ей, мн. ♦ **Выдрать (выпороть, высечь) на воздухах**. Семин. Преп. Наказание, при котором провинившегося держали за руки, за ноги и секли со всех сторон» (Анищенко 2007: 64). Начальная форма – *воздух*, или им. п. мн. ч. церковнослав. *воздуси*. Вероятно, можно принять и народное *воздуха*. Однако очевидно, что *на воздухах* – это еще один пример старого местного падежа мн. ч. в дополнение к фольклорному песенному *во лужях* (Фасмер II: 531, под *лужь*; СРНГ 17: 185).

«**Осел** – заль. “Одного разу поїхав царевич на охоту, та там і забарився аж три дні; а жінка ёго ходить по оселах, тай плаче.” Сказки А. Рудченко. Вып. I. ст. 97» (Пискунов 1882: 171). Укр. *по оселях* ‘по домам’, от *оселя* – 1) жилище, обитель, обиталище; 2) диал. селение, поселение; 3) диал. крыша. В цитируемом издании также с ошибкой *по оселях*: «От одного разу, поїхав царевич на охоту, та там и забарився аж три дні; а жінка його ходить по оселах, тай плаче» [Рудченко I: 97, № 46]. Видимо, опечатка в источнике (*а* вместо *я*) способствовала ошибочному определению начальной формы.

Невнятности грамматической трактовки – случай довольно редкий. Обычным же для практики раннего этапа лексикографии является отсутствие грамматических помет. Если говорить о словариках, построенных по

типу глосс $A = B$, то в историческом контексте сегодня возникает вопрос о реконструкции на основе текста словаря не только образа автора, но и образа читателя. Обратимся к первому изданию «Энеиды» [Котляревский 1798]. Адресат словаря «Собраніе Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ...» И. К. Каменецкого, как можно убедиться, чтобы правильно понимать толкования, должен был обладать весьма необычным, с точки зрения нашего современника, русским лексиконом: «Волоцюга, волокита» [Котляревский 1798: 5], ср. курское и калужское *волокита* ‘бездомный скиталец, бродяга, странник, нищий’ (Даль, I: 237); «Гиря, стрига» [Котляревский 1798: 7], ср. *стрига* ‘кто коротко острижен’ (Даль, IV: 340) и т. д. Интересно наличие русских диалектных слов, которые составителем словаря отбирались для пояснения, но нам уже мало понятны. Встречаются и архаизмы:

«Секстерень, тетрадка» [Котляревский 1798: 21]. Первое – с латинским корнем ‘шесть’, второе – с греческим корнем ‘четыре’. Можно предполагать, что исторически (и денотативно) это не абсолютные синонимы. Видимо, в одной традиции учащиеся изготовляли себе тетрадки, сгибая стандартный лист в три слоя, а потом прошивая его по перегибу, чтобы получалось шесть листов, а в другой традиции лист сгибали пополам вдоль и поперек, что и давало тетрадку из четырех листов.

Иногда словарик отражает утраченные стилистические различия:

«Скрипка, скрипица» [Котляревский 1798: 21]. В ряде случаев словари русского языка не дают слов, представленных в толковании: «Призьба, загалина» [Котляревский 1798: 18], ср. *завалинка* ‘земляная насыпь вдоль стен’; «Стегно, ляшка, стіогЪ» [Котляревский 1798: 21], в последнем случае слово толкования не имеет точных параллелей, ср. по значениям довольно отдаленное: «Стѣг, м. 1. Кнут. *Стегом выгнал из ямы и погнал.* Новг., 1970. 2. Палка, дубина. Амур., 1913-1914. *А как не слушается, так стегом по затылку и надават.* Бурят. АССР» [СРНГ, 41: 111].

Одним из парадоксов лексикографии приходится признать то, что заглавное слово, будучи объектом пристального внимания, довольно часто и искажается при записи и копировании, например, сомнительное *н* в слове *бадилля*. «Б А Н Д Ы Л Л Я, стволы и вѣтви травянистыхъ растений, если они смѣшаны съ цвѣтомъ или съ листомъ травы, для чего нибудь приготовленной» (Афанасьев-Чужбинский 1855: 6).

При этом под влиянием стремления к сохранению соседства однокоренных (или предположительно однокоренных) может и нарушаться строго алфавитный порядок. Например, не по алфавиту поставлены после *Базаринка*: «Б А З А В Л У К Ъ, (?) (Запорож.) Г. Скальковскій, можетъ быть, неправильно записаль это слово. Онъ говорить въ Истор. Нов. Сѣчи часть 3. стр. 47. «Что значить *базавлукъ* — не знаю, одни говорятъ, что это выюкъ съ пшеномъ, другіе, что это вообще съѣстные припасы.» Убивъ человекъ 70 неприятеля, и, кромѣ скота, получили въ добычу 60 сѣдель, *базавлука* и разнаго одѣянія достаточно... (тамъ же стр. 47)»; «Б А З А Л У Ч Ч Я, разный хламъ: *И старе залъзо, и веревки, и усяке базалучья*, и старое желъзо, и веревки и разный хламъ» (Афанасьев-Чужбинский 1855: 4). Рассматри-

вается ныне как тюркизм: *базалучья* ‘різний мотлох’ (ЕСУМ I: 113). Вариант *базавлук* в ЕСУМ не отмечен. Для большинства читателей предпочтительным является изложение в словаре только однозначной информации, монолог лексикографа в этом случае авторитетен и прост. Однако в словаре историческом важны крупницы любой информации. В описании слова *базавлук* А. С. Афанасьев-Чужбинский выступает уже в качестве историка и критика, дает пересказ и оценку сведений о слове, которое ему лично не было известно. Словарная статья разрастается, становится диалогичной.

Любопытны в словаре при грамматике А. Павловского признаки зарождения лексикографической традиции: «Джкгутъ – линіокъ» (Павловский 1818: 33) точно соответствует написанию и толкованию при помощи флотского термина, выбранному в [Котляревский 1798: 7], при этом широко известное русское *жгут* в толковании не использовано.

Словарь напечатан шрифтом с трехмачтовой *т*. По этой причине трудно решить, что отражает запись: «Жлѹтко – кадка, въ которой бѣлье парять, бучать, букъ» (Павловский 1818: 35). Сочетание *тк* могло отразить специфическое произношение, ср. *жлутю* ‘то же’ (ЕСУМ II: 201), или, учитывая особенности шрифта, ошибку прочтения.

Некоторые подходы к анализу старых словарей небезынтересны для современной восточнославянской лексикографии. Дело в том, что опыт – это категория индивидуального измерения. Есть определенная академическая традиция, но есть и народная, условно говоря, или любительская лексикография. Всё, что было однажды расставлено по алфавиту и снабжено толкованиями, в дальнейшем может попадать в сводные словари разного статуса. Например, словари русского жаргона отразили слово *антрамент* – крепленое вино (Миляненок 1992: 78; БСЖ 2000: 37); польск. *atrament* чернила, латинизм. В начале XX века отмечалось словарями украинского литературного языка наличие двух конкурентных синонимов (устаревшего ныне) *атрамент* и *чорнило* ‘чернила’, равно как и в белорусском языке этого периода [Скопненко 2007: 18]. В русских словарях отражено переносное употребление и диалектное произношение украинского слова. Иногда описание слова подвергается искажению: «**Костур** – полка» (Миляненок 1992: 145) и др.; укр. *ко́стур*, польск. *kostur* ‘палка, трость’. Ошибка в толковании вызвана визуальным смешением *о* и *а*, а ее повтор в ряде словарей дополнительно усиливает подозрение, что все они тиражируют единственную запись слов *антрамент* и *костур*.

Кроме того, украинский язык распространен вперемежку с южными и северными диалектами русского языка на большой территории за пределами Украины. Словарь пионера донской диалектологии содержит ряд фиксаций, в которых можно предположить как произвол собирателя, так и отражение объективного процесса смешения языков: «Причёлка (?) – Пабью окна, пабью причёлки, ой, выходи ка, детка, сначевки» (Миртов 1929: 395). Ср. другой образец русификации украинизма: «Вечёра – ужин» (Миртов 1929: 41). Ср. *вечеря*, вариант *вечёра отсутствует (Словарь дон.

1: 68). Следовательно, вероятнее с сохранением мужского рода *причёлка = укр. *причілок* ‘фронтон, карниз’. Ср. *причёлка* ‘фронтон’, вари-

ант *причёлка отсутствует (Словарь дон. 3: 64). «Гамора – громкий крик» [Миртов 1929: 57]. Контекста нет, скорее мужского рода, ср. укр. *гамір*. Ср. также в словаре русского жаргона: «Гамор (*м<жду>н<ародное>*.) – шум; ссора» (Миляненокв 1992: 102).

Наряду с шероховатостями грамматической квалификации украинизмов или слов из речи украинского населения на территориях смешанного заселения в словарях отражаются и неточности записи и копирования: *коро́чва* ‘знамя, флаг’ (Ткаченко 1997: 119), укр. *коро́гва* ‘хоругвь’, смешение *г* – *ч* в рабочей записи; «2. Марко, нареч. Напрасно. Ворон., 1964» (СРНГ, 7: 374), укр. *ма́рно* ‘напрасно’ и мн. др.

Искажению записи не всегда препятствует и обращение к языку-источнику: «ЗАВАЛТУВАТЬ, ту́ю, ту́ешь, сов. По пьянке завалтували одну туристочку. [Укр. *звалтування* – «изнасилование»]» (Грачев 2003: 301), точнее: *звалтувати, звалтування*. Фонетические причины такой трансформации представить чрезвычайно трудно, скорее это визуальная ошибка.

Недоучет вероятного участия украинского лексического материала может приводить к гипотезе о фантомности зафиксированного русского диалектизма: «Натекну́ть, ну́, нёшь, сов., *неперех*. Намекнуть. Дон., 1876» (СРНГ, 20: 217); «Или все-таки *намекнуть*? Рукописное *м* со слишком высоким начальным штрихом, особенно в середине слова, легко смешивается с небрежным «трехлинейным» *т*» [Журавлев, 4: 269]. Из другого источника донское слово подтверждается вторично: «Натекнуть – намекнуть. I-3а <хутор Дубровский Кочетовской станицы>» (Миртов 1929:200). Реальное донское слово, имеет отношение к укр. *натяк* ‘намёк’.

Любопытно отметить, что не отраженный в СРНГ глагол *марновать* ‘тратить попусту [напрасно], терять (напрасно); расточать’ (южнорусский аналог украинского *марнувати*), известный, по крайней мере, в кубанских говорах: *марнувать, марэнувать* ‘волокитить, тратить время зря, издеваться’ (Ткаченко 1998: 134), – воспринимается народной лексикографией как формально не вполне ясный вариант глагола *мариновать*. Такие процессы характерны для живой речи.

У лексикографов не всегда доходят руки до жанра примечаний в тексте изданий. Однако этот объект также относится к малым лексикографическим жанрам. Издательские пояснения к украинским словам в русских текстах заслуживают критического анализа. Ограничимся одним примером. В воспоминаниях «Далекое близкое» И. Е. Репина в контексте «– Да что с тобой, прихвостом, тут время нивизать¹» необычный глагол *нивизать* получил пояснение редактора К. И. Чуковского: «¹Терять» [Репин 1937: 95, прим. 1]. На принадлежность загадочного глагола украинскому языку редактор указывал и в позднейших изданиях. Видимо, репинская запись отражает в искаженном виде украинское *нівечити* – портить, губить [Шаповал 2007: 151]. Решение редактора о сохранении такого авторского написания не вполне обычно.

Всё это доказывает, что изучение источников украинской лексикографии с точки зрения способов организации диалога между автором и адресатом, реконструкция образа автора и его представления о читателе

перспективны и в более широких рамках восточнославянской диалектной лексикографии.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ РАБОТЫ

Анищенко 2007 – Анищенко О. А. Словарь русского школьного жаргона XIX века. – М.: ООО «Издательство ЭЛПИС», 2007. – 368 с.

Афанасьев-Чужбинский 1855 – Афанасьев-Чужбинский Александр Степанович. Словарь малорусского наречия, составленный А. С. Афанасьевым-Чужбинским: Тетр. 1.–СПб.: Тип. ИАН, 1855. – 2,

176 стб. (Известия императорской Академии Наук по Отделению русского языка и словесности. – СПб., 1855. – Том IV. – Тетрадь VII).

БСЖ 2000 – Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Большой словарь русского жаргона. – СПб.: Норинт, 2000. – 717 с.

Грачев 2003 – Грачев М. А. Словарь тысячелетнего русского арго. – М.: Рипол Классик, 2003. – 1120 с.

Даль, I/IV – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х тт. – М.: Русский язык, 1978-1980.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – Т. 1-5. – К.: Наукова думка, 1982-2006.

Миляненков 1992 – Миляненков Л. А. По ту сторону закона. Энциклопедия преступного мира. – СПб.: Дамы и господа, 1992. – 320 с.

Миртов 1929 – Миртов А. В. Донской словарь. Материалы к изучению лексики донских казаков. – Ростов-на-Дону, 1929. – 415 с. (Труды Северо-Кавказской ассоциации научно-исследовательских институтов. № 58. Н.-и. институт изучения местной экономики и культуры при Северокавказском государственном университете. Вып. 6.)

Павловский 1818 – Павловский А. Краткий малороссийский словарь // Павловский А. Грамматика малороссийского наречия. — СПб.: Тип. В. Плавильщикова, 1818. – С. 24-74.

Пискунов 1882 – Пискунов Ф. М. Словарь живаго народнаго, письменнаго и актываго языка русскихъ южанъ Россійской и Австро- Венгерской имперіи. – К.: Тип. Е. Я. Федорова, 1882. – 2, VI, 304, IV с.

Словарь дон. 1-3 – Словарь русских донских говоров. – Т. 1-3. – Ростов-на-Дону: РГУ, 1975-1976.

СРНГ – Словарь русских народных говоров. Вып. 1-24. / гл. ред. Ф. П. Филин / ред. Ф. П. Сорокалетов. – М.; Л.: Наука, 1965-1989. Вып. 25-

41. / гл. ред. Ф. П. Сорокалетов. – СПб.: Наука, 1990-2007. Вып. 42-43. / гл. ред. Ф. П. Сорокалетов / ред. С. А. Мызников. – СПб.: Наука, 2010.

Ткаченко 1998 – Ткаченко Петр. Кубанский говор. Опыт авторского словаря: Справочное издание. – М.: Граница, 1998. – 240 с.

Фасмер, I-IV – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: Пер. с нем. – 2-е изд., стереотип. – М.: Прогресс, 1986-1987.

ЛИТЕРАТУРА

Головин 1966 – Головин Б. Н. Как говорить правильно. Заметки о культуре русской речи. – Горький: Волго-Вятское кн. Изд-во, 1966. – 208 с.

Головин 1979 – Головин Б. Н. Как говорить правильно: Заметки о культуре русской речи / 2-е изд., испр. – Горький: Волго-Вятское кн. Изд-во, 1979. – 260 с.

Головин 1980 – Головин Б. Н. Основы культуры речи: Уч. пос. – М.: Высшая школа, 1980. – 335 с.

Гулак-Артемовський 1984 – Гулак-Артемовський П. П. Поетичні твори; Гребінка Є. П. Повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, 1984. – 606 с.

Журавлев, 4 – Журавлев А. Ф. Лексикографические фантомы. 4: СРНГ, Н-О // Исследования по славянской диалектологии. 7. Славянская диалектная лексика и лингвогеография.- М.: Наука, 2001. – С. 265-281;

Котляревский 1798 – Котляревский И.П. Енеида, на малороссийский языкъ перелицованная И. Котляревскимъ. - СПб.: [без изд-ва], 1798. – 148, 26 с.

Паустовский 1954 – Паустовский К. Г. Большие надежды // Новый мир. – 1954. – № 11. – С. 198-202.

Репин 1937 – Репин И. Е. Далекое близкое / 1-е изд. – М.; Л.: Искусство, 1937. – 624 с.

Рудченко, I-II – Рудченко И. Я. Народные южнорусские сказки. – Т. I- II. – Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1869-1870.

Скопненко 2007 – Скопненко Олександр. Процеси нормалізації в українській та білоруській термінології в 20-30-х рр. ХХ ст.: пуристичний досвід // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 15. – Київ, 2007. – С. 40-44.

Чуковский 1962 – Чуковский К. И. Живой как жизнь (Разговор о русском языке). – М.: Изд. ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1962. – 174 с.

Шаповал 2007 – Шаповал В. В. Українське (?) “*нивизать* – *терять*” [‘губити (час)’] у І. Репіна // Восточнукраїнський лінгвістический збірник. Випуск одинадцять. – Донецьк, 2007. – С. 149-151.

ОПЫТЫ РЕЦЕНЗИРОВАНИЯ СЛОВАРЕЙ В РАННЕЙ РУССКОЙ ПИСАТЕЛЬСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

В работе [Шестакова 2011] нами была дана характеристика раннего периода в истории русской авторской, или писательской, лексикографии (1860-е – 1910-е гг.). Там, в том числе, отмечалось, что к этому периоду относится и начало лексикографической критики в данной области словарного дела. Следует определенно сказать, что первые словари языка писателей не получали отклика в виде множества рецензий, какой позднее получил, например, четырехтомный «Словарь языка Пушкина» (СЯП). Это были, скорее, отдельные упоминания исследователями готовящихся или вышедших словарей и словарных материалов, содержавшие иногда и оценочный компонент. В этой связи можно вспомнить статью В. Ф. Саводника «К вопросу о Пушкинском словаре» [Саводник 1904], в которой характеризовалась работа В. А. Водарского по составлению «Материалов для словаря пушкинского прозаического языка» (Водарский 1901–1905). Саводник, в частности, отмечал: «... словарь г. Водарского составляет по системе “конкорданций”, так что при каждом отдельном слове приводится ряд цитат из произведений Пушкина, в которых данное слово употребляется. К сожалению, автор не дает в своем предисловии никаких объяснений ни относительно общего плана своей работы, ни относительно некоторых важных частных: напр., остается неизвестным, приводятся ли в словаре все отдельные места, в которых встречается какое-либо слово, или же только некоторые, и притом, чем руководствуется составитель при выборе цитат. Г. Водарский не ограничивается одной лишь художественною прозой Пушкина, но привлекает к анализу также и его черновые наброски и письма; мы находим этот прием вполне правильным, нужно только заметить, что за последние 10–15 лет опубликовано много пушкинских писем, не вошедших таким образом в издание Литературного Фонда, которым исключительно пользуется составитель: поэтому весьма значительный материал остается им неиспользованным. Тем не менее труд г. Водарского является вполне почтенным и заслуживающим полного внимания» [Саводник 1904: 16–17]. Ср. и оценку Материалов Водарского С. А. Венгеровым, руководителем также раннего проекта по составлению словаря поэтического языка Пушкина: «Раз говоришь о пушкинском словаре, нельзя не отметить работы В. А. Водарского. <...> помимо того, что она касается только прозы Пушкина, она ведется не столько в форме словаря, сколько в форме филологического комментария» [Венгеров 1914: XVIII].

Первой полноценной рецензией на словарь писателя стала рецензия В. И. Чернышева на «Словарь к сочинениям и переводам Д. И. Фонвизина», составленный К. П. Петровым (Петров 1904). Прежде чем говорить об этой

рецензии, охарактеризуем вкратце сам словарь, объем которого – 646 столбцов на страницах большого формата – был для ранней писательской лексикографии очень значительным.

При подготовке общего словаря Фонвизина составитель пользовался разными изданиями художественных сочинений, переводов и деловой прозы писателя, но главным образом, как он пишет, изданием 1888 года, представляющим собой «Первое полное собрание сочинений Д. И. Фонвизина, как оригинальных, так и переводных 1761–1792. Изд. книгопродавца Клавдия Кузьмича Шамова» [РАЛ 2003: 422]. В кратком предисловии Петров не вполне точно называет свое сочинение «первым опытом словаря к русскому писателю» и благодарит за содействие в издании академиков А. А. Шахматова, А. И. Соболевского, В. И. Ламанского и др. Не раскрывая принципов словаря, автор перечисляет некоторые свои «недосмотры» и ошибки, а именно: «1) Выписываемые слова не всегда поставлены на своем месте вследствие нашего колебания относительно их орфографии. 2) Так как многие слова имеют несколько значений, которые и отмечены особыми цифрами, то в группировке примеров к ним встречаются нередко сбивчивость и неточность. 3) При многих примерах не указано, из какого сочинения Фонвизина они взяты. 4) На некоторые слова приведено излишнее количество примеров и пр.» [Там же]. Эти авторские «недосмотры» подсказывают, что словарь Петрова – алфавитный, содержит иллюстрации, при описании многозначных слов значения нумеруются цифрами и сопровождаются примерами. Близкое же знакомство со словарем свидетельствует, что по общей направленности этот словарный труд может быть определен как конкорданс – с попыткой разведения слов по значениям: основное его содержание составляет алфавитный перечень слов с немногочисленными иллюстрациями (отдельные слова, правда, сопровождаются пятью и более примерами; см. статьи к лексемам: *который*, *красота*, *обряд* и др.). Заголовочное слово дается без ударения, омонимы либо включаются в одну статью (различаясь грамматической характеристикой или примерами), либо разводятся. Определения значений слов Петров дает в случаях их семантической затемненности в виде кратких пояснений в скобках. Приведем в качестве примеров несколько словарных статей:

Аврора. — Багряница рождающейся Авроры. Иос. 755а.

Болона (*шишка, нарость*). — На глазу болона. Вен.

Градъ. — 1. Столичный градъ. Рейт.

2. Острый градъ поразилъ (*класы*) до корня. Иос. 725б.

Жарь. — 1. Которыя въ жары... легко получить можно (*лихорадки*). Род. Жарь и духота были такіе... Род.

2. Въ живости и жару крови. Ярт.

3. Баталія продолжалась съ великимъ жаромъ. Голб.

4. Священный жарь приводить... въ сладкое забвеніе... Сф. 447.

Недоросль. — Пока Митрофанъ еще въ недоросляхъ. Недор. д. 1, я. 6.

Обогащать, обогатить.

Обогащать чужестранцевъ. Двор. 632а.

Обогащаль науками разумъ. Сф. Кн. 2.

Обогатить их дарами. Люб. 613а.

Благость, которою она меня обогатила (*благость судьбы*). Люб. 611а.

Анализ словаря Петрова был проведен и представлен в развернутой рецензии известным филологом и лексикографом В. И. Чернышевым (рецензия была опубликована в 1906 г. в Известиях Отделения русского языка и словесности АН, в наше время – во втором томе Избранных трудов ученого [Чернышев 1970]). Чернышев проанализировал, по его словам, количественные и качественные недостатки словаря. К первым он отнес пропуски разного рода – отсутствие слов и отдельных значений слов.

Из лексических единиц, которые оказались пропущенными в словаре, рецензент приводит следующие (сопровождая их соответствующими примерами): *апробованный, безнедоимочно, взмилить* (Тому уж года три, боярыня живет. Все плачет да грустит, не *взмилит* ей и свет, «Корион». Соч., стр. 125), *извороваться, приобреташий, щелливый, щечить*. Среди пропущенных слов определенной части речи Чернышев называет частицы *от, тка*, встречающиеся у Фонвизина [Чернышев 1970: 313–314]; среди пропущенных значений слов – «интересное», по выражению рецензента, переносное значение у существительного *квартира*, встреченное Чернышевым в письме Фонвизина к О. П. Козодавлеву: «Наша аналогическая таблица, которая уже и печатается, чаятельно вся содержит глаголы в неопределенном. Теперь (когда Академия решила ставить в словарь глаголы в первом лице настоящего времени) надобно переводить их на новые квартиры: *быть* из литеры *Б* отправить в литеру *Е* – *есть*; *слать* из литеры *С* в литеру *Ш* – *шлю*, и проч.» [Там же: 314].

Анализ словаря в рассмотренном аспекте позволил Чернышеву сделать методологически важное заключение о словнике и характере отражения в словаре семантики и грамматики авторского языка: составляя словарь к тому или иному писателю, «необходимо собрать не только полный перечень употребляемых слов, во всех разнообразных их значениях, но нужно обращать внимание и на грамматические формы слов. Если в склонении, в спряжении, в управлении слов есть у данного автора какие-нибудь особенности, их очень желательно видеть в словаре. Для примеров лучше всего брать слова именно с такими особенностями» [Там же: 314–315]. С точки зрения рецензента, составитель словаря «поступал так во многих случаях, но не всегда». Заметим, что в своем внимании к особенному у автора Чернышев сближался с акад. Я. Гротом, составителем «Словаря к стихотворениям Державина» (ср. у Грота: «Изучение языка какого-нибудь писателя должно, конечно, иметь предметом знание особенностей, с которыми является у него язык», цит. по: [Шестакова 2011: 152]).

Основным качественным недостатком словаря Чернышев считал отсутствие в нем толкований (хотя Петров ориентировался, возможно, на существовавшие зарубежные образцы таких словарей). «Этот недостаток, – подчеркивал рецензент, – огромный, лишаящий словарь и практического и научного значения» [Там же: 315]. При этом он счел необходимым сделать одно ценное, в плане описания лексической семантики в авторском словаре, замечание о возможности дифференциального подхода к объяснению

слов: «Конечно, нет нужды в словаре к какому-либо писателю давать объяснения всех слов, какие у него встречаются. Многие слова отличаются устойчивостью своих значений. Необходимо, однако, объяснить все те слова, которые отличают его сочинения. Отличия эти могут быть трех родов: 1) сравнительно с языком предшествующих писателей, 2) сравнительно с языком современников, 3) сравнительно с языком последующих эпох» [Там же]. Понимая, что соблюсти эти идеальные требования трудно, Чернышев счел возможным «ограничиться наименьшим: 1) объяснять слова, которые стали неупотребительны или малоупотребительны в наше время, 2) объяснять также слова, значение которых впоследствии изменилось» [Там же: 315–316]. В перечень слов, не объясненных, но требовавших объяснения в словаре, рецензент включил, например, такие: *буде, дефиниция, диссимуляция, камзол, капальный, кафтан, литера, в рассуждении, сентимент, содомно, содом, шильник, шпынь, шпынять* и др. подобные.

Особое внимание Чернышев обратил на описание в словаре стихотворного материала. В этом случае в качестве недостатков указывалось несколько моментов. При общем отсутствии в словаре ударения постановка его в словах из стихотворных строк была бы, на взгляд рецензента, целесообразной – она показала бы особенности акцентуации в таких словах, как *кроме, делят, третьяго, кони, дома, возьмут, режутся* и др. Вообще поэзия прозаика должна отражаться в общем словаре писателя адекватным образом, что не всегда отмечается в словаре языка Фонвизина: «Стихи часто выписываются неполными строчками и печатаются как проза. Читатель не видит, – замечает рецензент, – что это стих, и не может определить его размера» [Там же: 318]. Так, вместо строк:

*Слух есть, что сделан вновь в Приказе приговор,
Чтоб чаще был такой во всем уезде сбор –*
в словаре дано: *Сделан вновь в приказе приговор,*

«т. е., – заключает рецензент, – стих совсем испорчен» [Там же]. Интересно, что Чернышев обращает внимание и на рифменную составляющую стихов Фонвизина, а точнее на грамматические данные, заключенные в рифмах этого автора. Заметим, что отмеченные рецензентом принципы описания слов из поэтических текстов (корректная подача стихотворной строки, постановка ударения, маркирование рифмы) стали реализовываться в писательской лексикографии гораздо позже.

К числу недостатков словаря Чернышев отнес также непоследовательность в организации словника, прямые нарушения алфавита. Так, причастия и деепричастия даны как отдельные словарные единицы (у рецензента это не вызывает возражений), но расположены иногда не по алфавиту. В качестве примера приводятся слова *жить, живучи, живущий*, данные автором именно в таком порядке. Следует заметить, что сам принцип подачи названных глагольных форм в отдельных статьях, выбранный Петровым, получил продолжение в писательской следующих периодов (см., например, современный «Словарь языка русской поэзии XX века» (СЯРП)). И сегодня – это одна из черт, отличающих писательскую лексикографию от общезыковой.

Среди интересных замечаний рецензента выделяется его комментарий относительно пословиц и поговорок, встречающихся в текстах Фонвизи-

на. Чернышев справедливо замечает, что те «особенности, которые есть в языке пословицы, лексические и грамматические, нельзя относить к языку автора, их употребившего. <...> Поэтому пословицы в словарях писателей необходимо оговаривать. Еще лучше выбирать и помещать отдельно. Этим будет оказана помощь собиранию и исследованию пословиц; это даст наглядное указание того, как относился к пословицам данный автор» [Там же: 320]. В этом высказывании содержалась, очевидно, новаторская идея, касающаяся выделения и представления в словаре писателя «чужого текста» как определенного стилистико-языкового маркера. И эта идея стала воплощаться в писательских словарях более позднего времени (см., например, «Словарь автобиографической трилогии М. Горького» (САТГ), где пословицы и поговорки – важная составляющая стиля трилогии М. Горького – обозначались специальным знаком).

Чернышев не обошел стороной и такой вопрос, как имена собственные в словаре Петрова. Рецензент напомнил, что сам Фонвизин был против внесения таких имен в словари. Писатель, как замечает Чернышев, «рассуждал так: “Собственные имена отнюдь не составляют существа языка, а у м е н ь ш и т е л ь н ы е их еще меньше, и если *Ивану* нет места в лексиконе, тем менее *Ваньке* такая претензия прилична”. Далее он делал очень основательные возражения против доводов членов Российской Академии, настаивавших на праве собственных имен занимать место в словаре <...>. Главное дело, впрочем, – заключал Чернышев, – не в том, помещать или не помещать эти имена, но как помещать» [Там же]. Этот вопрос составитель словаря не прояснил, поэтому трудно понять, чем он руководствовался, включая в словарь одни имена собственные и не включая другие. По наблюдениям Чернышева, в словаре присутствуют имена: *Митрофанушка*, *Простаков*, *Стародум* (правда, как название журнала, а не имя лица), *Милон*, *Скотинин*, *Цыфиркин*, *Кутейкин*, *Вральман*, *Тришка*, но отсутствуют: *Митрофан* (Терентьевич), *Еремеевна*, *Правдин*, *Софья*, *Софьюшка* (*Софьин*, *Софьюшкин*, производные прилагательные от имени *Софья* и его варианта *Софьюшка*, в словарь попали).

Обратим внимание на то, что вопрос о включении / невключении имен собственных в словарь писателя Чернышев подробно не рассматривает, полагая, по-видимому, что этот вопрос призван решать составитель каждого конкретного словаря. Однако, если он решен в пользу первого варианта, то должны быть выработаны принципы отбора и описания собственных имен и их производных. И в этом случае Чернышев затронул проблему, которая до сих пор обсуждается и по-разному решается в авторских словарях.

Кроме разобранных нами, Чернышев сделал и другие замечания, касающиеся, в том числе, форм подачи и объяснения отдельных слов, неточного подбора цитат [Там же: 320–321]. Заключая всё сказанное, он еще раз отметил наличие в словаре крупных и мелких недостатков, число которых возросло бы при взгляде на труд К. Петрова «с более идеальной точки зрения». «Мы были бы несправедливы, – писал, однако, рецензент, – если бы сделали свою оценку на основании одних недостатков словаря. Наши заметки – следствие изучения словаря. Это изучение привело нас к убеждению, что составитель

словаря взялся за труд большой, тяжелый, требующий много внимания и времени. Он довел свою работу до желанного конца. Если бы пишущий эти строки желал перечислить всё любопытное и ценное, что есть в словаре, то он без сомнения написал бы гораздо больше, чем теперь» [Там же: 322].

Первая большая научная рецензия на словарь писателя, как отмечал ее автор, была посвящена «кругу практических задач». «Мы держались таких взглядов на дело, – писал он, – от которых не может отступить никакой составитель подобного словаря» [Там же], т. е. полного словаря языка писателя. Поэтому внимание Чернышева было сосредоточено на важных вопросах, касающихся словника (его полнота / неполнота), способа организации материала (алфавитный / неалфавитный), места в словаре единиц определенного лексического класса (имена собственные), объяснения слов, описания единиц из стихотворных текстов автора – по преимуществу прозаика и др. Высота планки, которая была задана данной рецензией, определялась и тем, что в рецензии затрагивались, как мы отмечали, методологически значимые для писательской лексикографии вопросы, связанные, в частности, с представлением в словаре языковых особенностей автора. Сказанное касается даже тех вопросов, которые были только упомянуты Чернышевым – например, чрезвычайная важность выбора источников для словаря писателя.

«Мы не сравнивали его [Петрова] труд, – подчеркивал Чернышев, – с тем отвлеченным представлением о словаре к писателю, которое можно составить теоретически и к которому можно стремиться на практике» [Там же]. Вместе с тем детальное рассмотрение им «Словаря к сочинениям и переводам Д. И. Фонвизина» высветило многие черты писательского словаря как словаря отдельного типа.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЕ РАБОТЫ

Водарский 1901–1905 – Водарский В. А. Материалы для словаря пушкинского прозаического языка // Филологические записки. – Воронеж, 1901–1905.

Петров 1904 – Петров К. Словарь к сочинениям и переводам Д. И. Фонвизина. – СПб.: Типо-лит. А. Э. Винке, 1904. – 646 стб.

САТГ – Словарь автобиографической трилогии М. Горького: в 6 вып. с приложением словаря имен собственных. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1974–1990.

СЯП – Словарь языка Пушкина: в 4 т. / Отв. ред. акад. АН СССР В. В. Виноградов. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1956–1961.

СЯРП – Словарь языка русской поэзии XX века. Т. I–IV. / Сост.: В. П. Григорьев (отв. ред.), Л. Л. Шестакова (отв. ред.), Л. И. Колодяжная (ред.), А. С. Кулева (ред.), В. В. Бакеркина, А. В. Гик, Т. Е. Реутт, Н. А. Фатеева. – М.: Языки славянской культуры, 2001–2010–.

ЛИТЕРАТУРА

Венгеров 1914 – Венгеров С. А. Предисловие // Пушкинист: Историко-литературный сборник. – СПб., 1914. – С. V–XXIV.

РАЛ 2003 – Русская авторская лексикография XIX–XX веков: Антология / Сост. Е. Л. Гинзбург, Ю. Н. Караулов, Л. Л. Шестакова; Отв. ред. чл.-корр. РАН Ю. Н. Караулов. – М.: Азбуковник, 2003. – 512 с.

Саводник 1904 – Саводник В. Ф. К вопросу о Пушкинском словаре [Доклад, чит. в заседании Пушкинск. комиссии Моск. о-ва любителей российской словесности]. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1904. – 40 с.

Чернышев 1970– Чернышев В. И. [Рец.] Петров К. Словарь к сочинениям и переводам Д. И. Фонвизина // Чернышев В. И. Избранные труды: в 2 т. Т. 2. – М.: Просвещение, 1970. – С. 313–322.

Шестакова 2011 – Шестакова Л. Л. Русская авторская лексикография: Теория, история, современность. – М.: Языки славянских культур, 2011. – 464 с.

Shestakova Larisa

EXPERIENCES OF REVIEWING OF THE EARLY RUSSIAN AUTHOR LEXICOGRAPHY DICTIONARIES

Article is devoted to questions of dictionary criticism of Russian author lexicography of the early period. It is marked that created at this time the dictionaries of writers language normally didn't receive a reaction in the form of reviews. The first high-grade scientific review was written by famous philologist V. I. Tchernyshev on the Dictionary of D. I. Fonvizin's language compiled by K. Petrov (1904). The detailed study of this dictionary allowed the reviewer to reveal its quantitative and qualitative shortcomings concerning a completeness of a word list, an explanation of word meanings, of methods of representation of proper names, etc. V. I. Tchernyshev has explicated some ideas that were methodologically important for understanding of specifics of the writer's dictionary as dictionary of autonomous type.

АСНОЎНЫЯ КРЫТЭРЫ І АЦЭНКІ ТЛУМАЧАЛЬНЫХ СЛОЎНІКАЎ (НА МАТЭРЫЯЛЕ БЕЛАРУСКІХ СЛОЎНІКАВЫХ РЭЦЭНЗІЙ)

Праведзенае намі вывучэнне зыходнага матэрыялу для дадзенага даклада – некалькіх дзесяткаў беларускіх слоўнікавых рэцэнзій на тлумачальныя слоўнікі розных тыпаў і моў – паказала, што першыя такія рэцэнзіі (напрыклад, на слоўнік У.І. Даля) былі апублікаваны беларускімі даследчыкамі яшчэ ў сярэдзіне XIX стагоддзя [Микуцкий 1864], калі пра тлумачальныя слоўнікі беларускай мовы яшчэ ніхто нават і не чуў. На наш погляд, гэта звычайная з’ява для слоўнікавай практыкі: перш чым стварыць свой слоўнік, спачатку вывучаюцца (і заадно рэцэнзуюцца) лепшыя ўзоры створанага ў галіне лексікаграфіі больш развітымі народамі.

Напрыклад, першыя энцыклапедычныя выданні, падрыхтаваныя выдавецтвам “Беларуская Савецкая Энцыклапедыя”, пабачылі свет толькі ў канцы 1960-х гадоў, а рэцэнзіі беларускіх даследчыкаў на ўніверсальныя і галіновыя энцыклапедыі, апублікаваныя выдавецтвам “Вялікая Савецкая Энцыклапедыя”, друкаваліся ўжо ў 1920-я гады [Зьвязда 1928; Барычэўскі 1929]. Аналагічным чынам рэцэнзіі беларускіх мовазнаўцаў на акадэмічныя тлумачальныя слоўнікі славенскай і літоўскай моў [Супрун, Булахаў 1970; Чэжман 1976] былі апублікаваны яшчэ да выхаду з друку першых тамоў ТСБМ. Такім чынам, тэрэтычныя звесткі аб прынцыпах укладання тлумачальных слоўнікаў, асабліва сях іх макра- і мікраструктуры, крытэрыях ацэнкі іх зместу назапашваюцца нацыянальнай металексікаграфіяй нават тады, калі няма яшчэ сваіх нацыянальных слоўнікаў тлумачальнага тыпу.

Дарэчы, пра неабходнасць вывучэння зместу ўжо апублікаваных тлумачальных слоўнікаў рускай, польскай, чэшскай, балгарскай і славацкай моў пры стварэнні першых сваіх тлумачальных слоўнікаў лексікографамі іншых славянскіх краін гаварыў на VII Міжнародным з’ездзе славістаў і выдатны ўкраінскі лексікограф Л.С. Паламарчук: “Вядома, што расіяне, палякі, чэхі ўжо маюць па некалькі тлумачальных слоўнікаў і добрыя традыцыі ў справе іх падрыхтоўкі, а балгары, славакі, стварыўшы тлумачальныя слоўнікі сваіх нацыянальных моў, развіваюць назапашаны вопыт. Зразумела, што ўкраінскія лексікографы, як і слоўнікаўцы іншых славянскіх народаў, што ўпершыню ствараюць тлумачальныя слоўнікі сваіх нацыянальных моў, проста не могуць абмінуць гэтых фундаментальных прац, якія маюць велізарнае навуковае і культурнае значэнне не толькі ў жыцці названых славянскіх народаў, але і ў гісторыі сусветнай лексікаграфіі, усёй філалагічнай навуцы” [Паламарчук 1973: 3].

Па ўказаных вышэй прычынах пры фармаванні зыходнага масіву даных для дадзенага даклада намі ўлічваліся не толькі апублікаваныя і рукапісныя рэцэнзіі айчынных даследчыкаў (А. Баханькова, С. Бердніка,

М. Булахавы, С. Грабчыкава, М. Гуліцкага, М. Даніловіча, Я. Камароўскага, А. Кандрусевіча, Я. Карскага, А. Каўруса, Р. Ключава, В. Краснея, І. Лепешава, М. Лобана, А. Наркевіча, В. Протчанкі, В. Рабкевіча, В. Рагойшы, П. Садоўскага, М. Станкевіча, М. Судніка, Т. Сушы, П. Сцяцко, Т. Тамашевіча, В. Трайкоўскай, В. Феранца, І. Шадурскага, У. Юрэвіча і інш.) на беларускія тлумачальныя слоўнікі розных тыпаў, але таксама іх крытычныя водгукі на тлумачальныя слоўнікі іншых моў (гэта рэцэнзіі А. Баханькова, М. Булахавы, Б. Нормана, А. Супруна, В. Чэсмана і інш.). Першапачаткова ў склад сфармаванага намі зыходнага масіву даных трапіла амаль паўсотні слоўнікавых рэцэнзій беларускіх даследчыкаў.

Разам з тым, больш глыбокае азнаямленне са зместам гэтых рэцэнзій паказала, што далёка не ўсе з іх уяўляюць цікавасць пры абмеркаванні праблемы вылучэння асноўных крытэрыяў ацэнкі тлумачальных слоўнікаў. У прыватнасці, не змяшчаюць карыснай інфармацыі для абмеркавання ўказанай праблемы наступныя групы слоўнікавых рэцэнзій: 1) многія газетныя рэцэнзіі на тлумачальныя слоўнікі, паколькі гэтыя рэцэнзіі маюць нязначны аб'ём і выконваюць пераважным чынам толькі інфармацыйную функцыю; 2) асобныя часопісныя слоўнікавыя рэцэнзіі, якія маюць выключна кампліментарны характар або вызначаюцца невысокім прафесійным узроўнем; 3) усе рукапісныя слоўнікавыя рэцэнзіі, паколькі яны даступныя далёка не для ўсіх удзельнікаў абмеркавання ўказанай праблемы, г.зн. звесткі з такіх рэцэнзій не могуць быць імі правяраны; 4) усе рэцэнзіі на такія тлумачальныя слоўнікі (напрыклад, СМЯК), якія не ўваходзяць у межы тлумачальнай лексікаграфіі, разглядаемай у вузкім сэнсе [Шчэрбін 2011: 295]. Такім чынам, для мэтай дадзенага даклада падыходзяць толькі два дзесяткі беларускіх слоўнікавых рэцэнзій, асобныя палажэнні якіх і будуць далей выкарыстоўвацца пры абмеркаванні разглядаемай праблемы.

У сваім папярэднім дакладзе “Тэорыя і практыка беларускай слоўнікавай крытыкі”, прачытаным на апошнім пасяджэнні Камісіі па лексікалогіі і лексікаграфіі пры МКС, якое адбылося ў кастрычніку 2010 г. у Гродне, мне ўжо даводзілася называць асноўныя крытэрыі ацэнкі слоўнікаў, прапанаваныя амерыканскім прафесарам Дж.Б. Макміланам. Такіх крытэрыяў усяго тры: колькасць інфармацыі, якасць інфармацыі і эфектыўнасць яе прадстаўлення ў слоўніку. Пры гэтым кожны з гэтых універсальных крытэрыяў аб'ядноўвае ў сабе шэраг больш дробных слоўнікавых паказчыкаў. Напрыклад, крытэрыі колькасці інфармацыі “уключае лік артыкулаў, лік дэфініцый, лік новых тэрмінаў (у параўнанні з іншымі слоўнікамі), частату выкарыстання прадметна-тэматычных характарыстык, сінонімаў, этымалогій і транскрыпцый» [Landau 1996: 306].

Тым не менш, не падлягае сумненню, што ў працэсе вывучэння зместу слоўнікаў пэўнага тыпу згаданыя вышэй універсальныя крытэрыі ацэнкі слоўнікавай прадукцыі непазбежна будуць трансфармавацца, г.зн. змяняць склад аб'ядноўваемых імі больш дробных слоўнікавых паказчыкаў такім чынам, каб максімальна поўна ўлічыць спецыфіку слоўнікаў дадзенага тыпу. Паспрабуем прадэманстраваць гэта на прыкладах выкарыстання крытэрыю колькасці інфармацыі ў слоўнікавых рэцэнзіях на тлумачальныя

слоўнікі. Так, крытычны разгляд акадэмічных тлумачальных слоўнікаў, пры вызначэнні рээстраў якіх лексікографы абапіраюцца не на свае ўласныя густыці прыхільнасці, а на лексічныя багацці адпаведных фундаментальных картатэк [Паламарчук 1973: 6], з неабходнасцю патрабуе ўлічваць пры выкарыстанні крытэрыю колькасці інфармацыі не толькі лік артыкулаў, лік дэфініцый, лік новых тэрмінаў і да т.п. адзінак у тлумачальным слоўніку, але і колькасныя паказчыкі той слоўнікавай картатэкі, на базе якой ён ствараўся. У ліку такіх паказчыкаў – колькасць тэкставых крыніц розных жанраў, якія ляглі ў аснову картатэкі; працягласць храналагічнага перыяду, які прадстаўлены гэтымі тэкставымі крыніцамі і многае інш.

У прыватнасці, вядомыя французскія металексікографы А. Рэй і С. Дэлесаль прыводзілі на карысць такой пастаноўкі пытання наступныя аргументы: “У залежнасці ад таго, у якой меры пры арганізацыі слоўнікавага артыкула прыцягваецца матэрыял, узяты з літаратурных і дыдактычных тэкстаў, любы крытычны аналіз слоўніка будзе арыентаваны на разгляд аднаго з наступных двух пытанняў: а) у якой ступені дадзены корпус тэкстаў адлюстроўвае і прадстаўляе мову і “ідэалагічную кампетэнцыю” моўнага калектыву ў апісваемы перыяд часу? б) у якой ступені выбар адзінак і іх слоўнікавыя тлумачэнні прадстаўляюць паслядоўную мадэль дадзенай мовы і дадзенай кампетэнцыі?” [Рэй, Делесаль 1983: 284].

У гэтай сувязі цалкам лагічнай для дасягнення мэты нашага даклада будзепастаноўканаступнагапытання: наколькі поўна ўлічваецца ў беларускіх слоўнікавых рэцэнзіях адзначаная вышэй спецыфіка выкарыстання крытэрыю колькасці інфармацыі пры ацэнцы тлумачальных слоўнікаў? Аналіз зместу такіх рэцэнзій паказвае, што, у адрозненне ад складальнікаў ТСБМ і ТСБЛМ, аўтары многіх беларускіх слоўнікавых рэцэнзій адэкватна разумелі гэту спецыфіку, прама ўказваючы на залежнасць, якая існуе паміж рээстравай паўнатай тлумачальнага слоўніка і колькаснымі паказчыкамі той слоўнікавай картатэкі, на базе якой ён ствараўся. Напрыклад, В.М. Чэкман у рэцэнзіі на першыя дзевяць тамоў LKZ (1941-1973) піша пра гэта наступнае: “З самага пачатку LKZ быў задуманы як поўны слоўнік літоўскай мовы. У ім павінны быць адлюстраваны ўсе словы старажытнай літоўскай і сучаснай літаратурнай мовы, уся зафіксаваная дыялектная лексіка, навуковая тэрміналогія, інтэрнацыянальная лексіка і словы гутарковай мовы. ... У кожным канкрэтным выпадку абавязковай з’яўляецца спасылка на крыніцу: старажытныя пісьмовыя помнікі, граматыкі, слоўнікі; дыялектныя запісы, слоўнікі, апублікаваныя ў XIX-XX стст., рукапісы неапублікаваных слоўнікаў; мастацкія, навуковыя, публіцыстычныя творы, перыядычны друк і г.д.” [Чэкман 1976: 64–65].

Колькасныя паказчыкі слоўнікавай картатэкі і іншых крыніц СУМ бярэ пад увагу і А.Я. Баханькоў, калі піша аб тым, што складальнікі СУМ абапіраліся ў сваёй працы “на багатую лексічную базу, якая была ў іх распараджэнні: слоўнікавую картатэку, што налічвала звыш 5 мільёнаў картак, разнастайныя слоўнікі, старыя і новыя, а таксама на іншыя матэрыялы, якія адлюстроўваюць лексіка-фразеалагічны склад украінскай літаратурнай мовы ў шырокіх храналагічных межах – ад І.П. Катлярэўскага

да цяперашняга часу” [Баханькоў 1983: 76]. У сваю чаргу, М.Г. Булахаў у якасці дадатных рысаў ВТССУМ адзначае тое, што яго “укладальнікам удалося ўключыць каля 250 тыс. простых і складаных лексічных адзінак, якія належаць да кадыфікаваных сродкаў літаратурна-пісьмовай мовы, а таксама да вуснай (размовной) разнавіднасці ўкраінскай нацыянальнай мовы, уключаючы дыялектызмы розных тэрыторый. Каб улічыць лексіку, найбольш характэрную для ўкраінскай мовы апошняга часу, укладальнікі выкарысталі звыш 50 лексікаграфічных выданняў XX – пачатку XXI ст. Сярод іх ёсць энцыклапедыі, тлумачальныя, перакладныя, вузкагаліновыя тэрміналагічныя і дыялектныя слоўнікі на ўкраінскай і часткова на рускай мове” [Булахаў 2007: 124].

Шчыльную сувязь паміж колькасцю інфармацыі ў пяцітомным тлумачальным слоўніку славенскай літаратурнай мовы і колькаснымі параметрамі яго картатэкі раскрывае ў сваёй рэцэнзіі на гэты слоўнік і А.Я. Супрун: “У картатэку слоўніка было сабрана 6 млн. картак, на якіх зафіксавана каля 300 тыс. слоў (не ўлічваючы ўласных імён і іншамойных цытат). 182976 слоў картатэкі, не ўключаныя ў асноўны корпус слоўніка, былі змешчаны як спіс у спецыяльным двухтомніку, які выйшаў абмежаваным тыражом у 1987 г.” [Супрун 1992: 76].

Далей, А. Каўрус у сваёй рэцэнзіі на ТСБМ паказвае, як пралікі пры стварэнні фундаментальнай картатэкі беларускай мовы самым адмоўным чынам адбіліся на рээстравай паўнаце гэтага акадэмічнага слоўніка: “Нягледзячы на вялікі аб’ём Слоўніка (больш за 100 тыс. слоў), у яго не ўвайшлі многія патрэбныя, жывыя ў беларускай мове словы. А пры ўяўнай сваёй вялізнасці (ён займае 10 старонак) спіс крыніц аказаўся закрытым для шэрага неабходных пры падрыхтоўцы ТСБМ выданняў і аўтараў. ...У ТСБМ не знайшлося месца (гэта прынцыповая ўстаноўка) для заснавальніка новай беларускай літаратуры В. Дуніна-Марцінкевіча і паэта-дэмакрата Ф. Багушэвіча. ...І Ф. Багушэвіч, і іншыя пісьменнікі, публіцысты XIX – пачатку XX вв. праігнараваны не выпадкова. У ТСБМ прадстаўлена лексіка і фразеалогія сучаснай беларускай мовы, якая існуе, згодна разуменню аўтараў ТСБМ, апошняе паўстагоддзя (лічачы да сярэдзіны 70-х гг., да выхаду першых тамоў Слоўніка). Праўда, М. Лобан, кіраўнік работы па стварэнню ТСБМ, выказваўся за пашырэнне храналагічных рамак крыніц слоўніка, за ўключэнне моўных матэрыялаў, пачынаючы з першых дзесяцігоддзяў XX века” [Каврус 1987: 163], аднак тагачасны дырэктар акадэмічнага Інстытута мовазнаўства, член-карэспандэнт АН БССР М.Р. Суднік не прыслухаўся да яго думкі, паколькі за ўзор пры стварэнні ТСБМ быў узяты МАС, у першым выданні якога “быў прадстаўлены стан слоўнікавага складу рускай літаратурнай мовы 40-50-х гадоў” [Прэдисловіе 1981: 5].

Слушнасьць выказаных у рэцэнзіі А. Каўруса папрокаў у бок складальнікаў ТСБМ пацвярджае і В.П. Лемцюгова, якая кіравала аддзелам лексікалогіі і лексікаграфіі Інстытута мовазнаўства ў 1980-2000-я гады: “З прадмовы да ТСБМ вынікае, што яго рээстр складаецца загульнаўжывальнай лексікі і фразеалогіі беларускай мовы XX ст. Аднак спіс выкарыстаных у слоўніку крыніц уключае толькі публікацыі 1951-1976 гг. Выходзіць,

што слоўнік фіксуе лексіку і фразеалогію далёка не ўсяго стагоддзя, бо цалкам выпаў перыяд беларускага нацыянальнага адраджэння (пачатак ХХ ст.)” [Лемцюгова 2010: 32]. Цікава, што пасля выдання апошняй кнігі ТСБМ і пачатку моцнай крытыкі ў яго бок з нагоды выдавочнай непаўнаты гэтага слоўніка сам М.Р. Суднік пачаў лічыць асноўнай задачай ТСБМ “адлюстраванне лексіка-семантычнага стану беларускай літаратурнай мовы ад пачатку 20 ст. да 1970-х гг.” [Суднік 1987: 259], але словамі, як кажуць, справе не паможаш і дапушчаныя пры складанні ТСБМ пралікі ўжо не выправіш.

У працэсе крытычнага аналізу зместу тлумачальных слоўнікаў беларускія рэцэнзенты абапіраліся не толькі на колькасныя паказчыкі адпаведных лексічных картатэк, але і на іншыя слоўнікавыя паказчыкі, што ўваходзяць у склад крытэрыю колькасці інфармацыі (лік артыкулаў; лік вылучаемых значэнняў у рэестравых слоў; лік уключаемых у рэестр слоўніка тэрмінаў, дыялектызмаў, гістарызмаў, гутарковых слоў і іншых лексічных разрадаў; лік этымалагічных даведак і г.д.). Так, многія з беларускіх рэцэнзентаў ТСБМ лічаць, што лік артыкулаў у ім яўна заніжаны па прычыне таго, што яго складальнікі свядома не ўключылі ў яго рэестр многія шырока пашыраныя дыялектызмы [Красней 1978: 85; Рагойша 1978: 13; Сцяцко 1979: 248; Садоўскі 1986: 169; Бугаёў 1987: 208], навуковыя тэрміны [Красней 1978: 85; Садоўскі 1986: 177; Каврус 1987: 164], гутарковыя і прастамоўныя словы [Красней 1978: 85; Булахаў 1979: 3; Сцяцко 1979: 248; Садоўскі 1986: 174, 176], гістарызмы [Рагойша 1978: 13; Садоўскі 1986: 168], фалькларызмы [Садоўскі 1986: 175], назвы жыхароў беларускіх гарадоў [Садоўскі 1986: 180]; пэўныя групы прыметнікаў і прыслоўяў [Юрэвіч 1978: 7; Булахаў 1979: 2; Каврус 1987: 165]; літарныя абрэвіятуры [Булахаў 1979: 2] і інш. У выніку рэцэнзенты школьных тлумачальных слоўнікаў і ТСБЛМ у якасці іх дадатнай рысы адзначаюць падачу імя многіх тысяч слоў, якія не трапілі ў рэестры ТСБМ і вялікіх акадэмічных слоўнікаў перакладнога тыпу [Сцяцко 1976: 92; Наркевіч 1997: 7].

Акрамя таго, у многіх рэцэнзіях на ТСБМ адзначаецца пропуск або невылучэнне асобных агульнавядомых значэнняў або іх адценняў у часткі рэестравых слоў [Красней 1978: 85; Рагойша 1978: 13; Сцяцко 1979: 250; Садоўскі 1986: 180]. Між тым, як слушна заўважыў С. Грабчыкаў, “галоўнае ў тлумачальным слоўніку любога тыпу – раскрыццё сэнсу слова. Якасць слоўніка ў першую чаргу залежыць ад таго, наколькі вычарпальна раскрыта значэнне слова, наколькі лагічна і стылістычна бездакорныя самі тлумачэнні” [Грабчыкаў 1973: 241]. Асобныя рэцэнзенты ТСБМ і ТСБЛМ адзначаюць непаслядоўную падачу імя этымалагічных даведак пры многіх рэестравых словах іншамоўнага паходжання [Камароўскі, Шадурскі 1978: 3; Суша 1998: 123]. Адначасова ўказваецца на празмернае выкарыстанне ў ТСБМ і ТСБЛМ рэестравага, дэфініцыйнага і іншага матэрыялу з рускіх тлумачальных слоўнікаў: “Замест таго, каб вывучаць лексіку з літаратуры 80-90-х гадоў (навуковай, тэрміналагічнай у тым ліку, мастацкай), складальнікі абралі больш лёгкі і просты шлях – спісванне артыкулаў з расійскіх тлумачальных слоўнікаў, асабліва аднатомнага “Словаря русского языка” С. Ожагава (як і іх

папярэднікі – складальнікі ТСБМ). З слоўніка Ожагава ёсць не адзінкавыя, а шматлікія артыкулы ТС-96” [Сцяцко 1998: 236].

Такім чынам, вывучэнне зместу існуючых беларускіх слоўнікавых рэцэнзій на тлумачальныя слоўнікі розных тыпаў і моў дазваляе шмат у чым удакладніць пералік слоўнікавых паказчыкаў, якія ўваходзяць у склад асноўных крытэрыяў ацэнкі тлумачальных слоўнікаў.

ЛЕКСІКАГРАФІЧНЫЯ ПРАЦЫ

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с.

МАС – Словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. А.П. Евгеньевой. – 2-е изд. – М.: Русский язык, 1981–1984.

СМЯК – Слоўнік мовы Янкі Купалы: Т. 1-6 / Пад рэд. У.В. Анічэнкі. – Мн.: БелЭн, 1997–2003.

СУМ – Словник української мови: В 11-и т. / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

ТСБЛМ – Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко. – Мн.: БелЭн, 1996. – 784 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. (6-ці кн.). / Пад агул. рэд. К.К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мн.: БелСЭ, 1977–1984.

LKZ – Lietuviu kalbos zodynas. In 20 vol. – Vilnius, 1968–2002.

ЛІТАРАТУРА

Барычэўскі 1929 – Барычэўскі А.І. Пра I том “Літаратурной энциклопедии” // Узвышша. – 1929. – № 4. – С. 109–114.

Баханькоў 1983 – Баханькоў А. (Рэц. на: СУМ, 1970–1980) // Беларуская лінгвістыка. – Вып. 23. – Мн., 1983. – 76–77.

Бугаёў 1987 – Бугаёў Дз. Ці трэба адмаўляць выдавочнае? // Польшча. – 1987. – № 12. – С. 206–209.

Булахаў 1979 – Булахаў М.Г. Важная падзея ў навуковым жыцці. Да выхаду ў свет першых тамоў “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” // Звязда. – 1979. – 25 ліпеня. – С. 2–3.

Булахаў 2007 – Булахаў М.Г. (Рэц. на: ВТССУМ, 2007) // Беларуская лінгвістыка. – Вып. 59. – Мн., 2007. – С. 124–128.

Грабчыкаў 1973 – Грабчыкаў С. Тлумачальны слоўнік // Польшча. – 1973. – № 12. – С. 240–244.

Зьвязда 1928 – Бібліяграфія. “Малая советская энциклопедия” // Зьвязда. – 1928. – 4 снежня. – С. 4.

Каврус 1987 – Каврус А. Открываются сокровища (Рец. на: ТСБМ, 1977–1984) // Неман. – 1987. – № 11. – С. 162–166.

Камароўскі, Шадурскі 1978 – Камароўскі Я., Шадурскі І. Дарагі скарб // Настаўніцкая газета. – 1978. – 31 мая. – С. 3.

Красней 1978 – Красней В.П. Рэц. на: ТСБМ, т. 1, 1977) // Веснік БДУ. Серыя 4. – 1978. – № 2. – С. 84–85.

Лемцогова 2010 – Лемцогова В. Слова пра слоўнік // Роднае слова. – 2010. – № 12. – С. 31–34.

Микуцкий 1864 – Микуцкий С.П. Несколько слов по поводу Далева русского словаря // День. – 1864. – № 19.

Наркевіч 1997 – Наркевіч А. Новы тлумачальны слоўнік // Настаўніцкая газета. – 1997. – 12 сакавіка. – С. 7.

Паламарчук 1973 – Паламарчук Л.С. Тлумачний словник української мови в колі слов’янських словників цього типу : Доповідь на VII Міжнародному з’їзді славистів (Варшава, серпень 1973 р.). – К.: Наукова думка, 1973. – 20 с.

- Предисловие 1981 – Предисловие ко второму изданию // Словарь русского языка: В 4-х т. / Под ред. А.П. Евгеньевой. – Т. 1. – М.: Русский язык, 1981. – С. 5.
- Рагойша 1978 – Рагойша В. Скарб // Літаратура і мастацтва. – 1978. – 22 снежня. – С. 13.
- Рей, Делесаль 1983 – Рей А., Делесаль С. Проблемы и антиномии лексикографии // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 14. – М., 1983. – С. 261–300.
- Садоўскі 1986 – Садоўскі П. Час одуму. Да выхаду 5-томнага Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы // Польша. – 1986. – № 5. – С. 168–180.
- Суднік 1987 – Суднік М.Р. “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. – Т. 5. – Мн.: БелСЭ, 1987. – С. 259.
- Супрун, Булахаў 1970 – Супрун А., Булахаў М. (Рэц. на: Slovar Slovenskega jezika, I, A-N, Ljubljana, 1970, LXII+846 str.) // Веснік БДУ. Серыя 4. – 1970. – № 3. – С. 85–86.
- Супрун 1992 – Супрун А.Я. (Рэц. на: Слоўнік славенскай літаратурнай мовы. Том 5. Любляна, 1991. Slovar slovenskega jezika. Knjiga V. Ljubljana, 1991) // Веснік БДУ. Серыя 4. – 1992. – № 3. – С. 76.
- Суша 1998 – Суша Т.М. (Рэц. на: ТСБЛМ, 1996) // Вестник МГЛУ. Серия 1. Филология. – 1998. – № 3. – С. 121–123.
- Сцяцко 1976 – Сцяцко П. Кніга на кожны дзень // Народная асвета. – 1976. – № 2. – С. 91–93.
- Сцяцко 1979 – Сцяцко П. Наш агульны скарб (Рэц. на: ТСБМ. Т. 1, 1977; Т. 2, 1978) // Польша. – 1979. – № 6. – С. 245–250.
- Сцяцко 1998 – Сцяцко П. Набытае і страчанае. Да выхаду новага Тлумачальнага слоўніка // Польша. – 1998. – № 1. – С. 227–249.
- Чэжман 1976 – Чэжман В.М. (Рэц. на: LKZ, 1941-1973) // Беларуская лінгвістыка. – Вып. 9. – Мн., 1976. – С. 64–65.
- Шчэрбін 2011 – Шчэрбін В.К. Тлумачальная лексікаграфія Беларусі // Украінська лексікаграфія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія / Відпов. ред. І.С. Гнатюк. – К., 2011. – С. 295–307.
- Юрэвіч 1978 – Юрэвіч У. Чытаюць слоўнік // Голас Радзімы. – 1978. – 12 кастрычніка. – С. 7.
- Landau 1996 – Landau S.I. Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography. – New York, 1996. – 370 p.

KRITIKA SLOVENSKÝCH SLOVNÍKOV A KONCEPT NORMY¹

Kritiku slovníkov je možné robiť z rozličných aspektov. V slovenskom jazykovom a jazykovednom kontexte sa ako rozhodujúci faktor ukazuje koncept normy a striedanie teoretických a ideologických rámcov, v ktorých fungoval. V oblasti slovnej zásoby je norma spojená s dobovým hodnotením vplyvu češtiny, pretože kultúrna a spisovná slovenčina sa od počiatku vyvíjala a delimitovala vo vzťahu k češtine.

Normu ako jazykovedný koncept vypracúvali predovšetkým predstavitelia pražského funkčného štrukturalizmu v reakcii na puristickú prax časopisu *Naše řeč*. V puristicky orientovanej jazykovede sa hovorilo najmä o „jazykovej správnosti“. V známej kolektívnej práci predstaviteľov pražskej školy *Jazyková kultura a spisovná čeština* B. Havránek ponúkol takéto chápanie normy: „súbor jazykových prostriedkov gramatických aj lexikálnych (štruktúrnych aj mimoštruktúrnych), ktoré sa pravidelne používajú“ [Havránek 1932: 33]. Pri teoretickom zdôvodňovaní spisovnej normy – ktorá nahradila priamočiara chápanú „jazykovú správnosť“ – vložili pražskí lingvisti veľkú explanačnú silu do pojmov „funkcia“ a „funkčnosť“.

Pojem normy sa v priebehu desaťročí modifikoval v závislosti od toho, ktorý aspekt tohto zložitého javu ten-ktorý jazykovedný smer zdôrazňoval. Istý stupeň abstrakcie nám dovoľí konštatovať, že v podstate ide o tri chápania.

Prístup, ktorý je blízky pôvodnému havránkovskému poňatiu vidí normu ako niečo, čo je v jazyku bežné, zaužívané, normálne, teda normu chápe ako úzus väčšiny používateľov daného jazyka. Takáto interpretácia dominuje aj v neskorších sociolingvistických prácach venovaných problematike spisovného jazyka.

Druhé bežné chápanie jazykovej normy sa opiera o hjelmslevovsko-coseriovskú triádu úzus – systém – norma a vidí v norme materializáciu systému, resp. realizovanú časť systému.

Tretie rozšírené ponímanie je blízke sociálnej norme a možno ho opísať ako záväzný predpis určujúci, čo je v jazyku správne a čo nie. Nechápe sa teda primárne ako jav imanentný jazyku, ale ako výsledok cieľavedomej kodifikácie určitých jazykových prostriedkov, ako záväzný predpis regulujúci jazykovú prax. Toto chápanie sa široko uplatňuje najmä v jazykovových publikáciách.

Historické a politicko-spoločenské špecifiká vývoja slovenčiny nás nútia, aby sme okrem štandardných lexikografických opisov slovnej zásoby v podobe výkladových slovníkov brali do úvahy aj pravopisné príručky, ktoré obsahovali pravopisné a gramatické slovníky. Tieto slovníkové prílohy celé desaťročia suplovali chýbajúce výkladové slovníky a boli objektom kritiky z rozličných pozícií.

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0018/11 Slovník súčasného slovenského jazyka – 4. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a tým súvisiaci lexikologicko-lexikografický výskum)

Prvé oficiálne pravidlá pravopisu ako výsledok kolektívnej kodifikácie vyšli v roku 1931, teda v období prvej Československej republiky (1918 – 1939), ktorá vznikla po rozpade Rakúsko-Uhorska. Pravidlá boli odrazom novej sociolingvistickej situácie po roku 1918 – života Čechov a Slovákov v spoločnom štáte – a odrazom novej jazykovopolitickej platformy – uplatňovania doktríny jednotného československého jazyka v hospodárskom a kultúrnom živote nového štátu. Pravidlá nespĺňali podmienku kodifikačnej kontinuity, pretože nenadväzovali na martinský úzus – neoficiálnu, avšak rešpektovanú kodifikáciu –, ale tento úzus fakticky popierali. Martinský úzus predstavoval podobu slovenčiny, ktorá sa ustalovala v poslednej tretine 19. storočia v Turčianskom Sv. Martine ako centre vydavateľskej činnosti podporujúcej a udržiavajúcej národný a jazykový život Slovákov. Martinský úzus bol kodifikovaný v rovine pravopisnej, hláskoslovnej, gramatickej a v obmedzenej miere aj v rovine lexikálnej v *Rukováti spisovnej reči slovenskej* [Czambel 1902; ďalšie vydania v redakcii J. Škultétyho]. Treba povedať, že tento úzus nebol z pochopiteľných príčin celoslovenský, pretože ho ovládala pomerne úzka skupina vzdelaných Slovákov.

Radikálne zmenená sociolingvistická situácia po prevrate v roku 1918 značila predovšetkým to, že slovenčina začala plniť funkcie štátneho jazyka v oblastiach, v ktorých sa dovtedy uplatniť nemohla. Vykonávala to v tesnom kontakte s diferencovanejšou a prepracovanejšou češtinou. Tento stav sa prejavil v masívnom preberaní českých slov fonologicky adaptovaných v duchu slovenčiny: *zemelstvo*, *strízlivý*, *padelateľ*, *kul'hať*, *skľudzeň*, *inkúst*, *silnica*, *péča*, *hrobotov*, *proťajší*, *páter* (chrbtica). V týchto podmienkach aj tá malá hŕstka slovenskej inteligencie, ktorá ovládala spisovnú slovenčinu strácala oporu v martinskom úze. Chaotický vývoj slovenčiny smeroval k akémusi jazykovému hybridu. V tejto situácii vznikli spomínané *Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným a pravopisným slovníkom* (1931; ďalej PSP31) pod redakciou V. Vážného, ktoré boli ako odrazom reálneho destabilizovaného úzu, tak aj koncepcie jednotného jazyka. Slovníková časť PSP31 kodifikovala bohemizmy, ktoré mali v slovenčine svoje ustálené ekvivalenty, napr. popri hesle *lacný* jestvuje aj heslo *levný*, popri *diakon* aj *jáhen*, popri *pomsta* aj *msta*, popri *fl'aša* aj *láhev/láhva*, popri *hradská* aj *silnica* a ďalšie. Mnohé z českých pomenovaní, ktoré sa od slovenských odlišovali len fonematicky alebo slovotvorne boli uvedené ako súčasť variantného záhlavia: *ak i jak*, *bitka i bitva*, *broskyňa i broskva*, *jelša i olša*, *sloboda i svoboda*, *cementáreň i cementárňa*, *háček i háčik*, *javište i javisko*.

Na zásadnú kritiku PSP31, ktoré redukovali charakteristické črty spisovnej slovenčiny a bohemizovali slovnú zásobu, sa podujal H. Bartek. Recenzent vyčíta PSP31 najmä absenciu jednotiaceho princípu, ktorým je hláskoslovný základ strednej slovenčiny [Bartek 1931: 585]. Prejavuje sa to napr. v zavádzaní variantov v typologicky signifikantných dvojiciach: *rokyta – rakyta*, *lokeť – lakeť*, *lhať – luhať*, *rvat' – ruvat'*, *msta – pomsta*, *rtuť* (namiesto *ortuť*), *lví* (namiesto *leví*). Recenzent na viacerých miestach poukázal na to, že pravidlá neodrážajú „živú reč“, či už v slovníku, tvarosloví alebo vo výslovnosti.

Zhmotnením reakcie opozičného jazykového smeru bol roku 1932 vznik časopisu *Slovenská reč*. V jazykovo praktickej (poradenskej a normotvornej) činnosti sa prispievatelia zamerali na posilňovanie „svojskosti“ slovenčiny so

zreteľom na ľudový jazyk a s odvolaním sa na prirodzený jazykový cit Slovákov. Išlo o delimitačnú a výrazne nárečovo orientovanú puristickú prax.

Kodifikačnou odpoveďou na unifikačné PSP31 bolo v roku 1940 druhé oficiálne vydanie *Pravidiel slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom* (PSP40), v ktorých sa uplatnili, hoci nie úplne dôsledne, zásady navrhované H. Bartkom. Komisia na vypracovanie pravidiel zrušila české lexikálne dublety, takže kodifikovala do istej miery odlišný súbor lexikálnych prostriedkov ako PSP31. Pomyselné kodifikačné kyvadlo sa z unifikačnej, bohemizačnej polohy vrátilo k polohe reprezentovanej individuálnou kodifikáciou S. Czambela.

Slovenská verejnosť sa prvého moderného výkladového slovníka dočkala až v roku 1959, keď vyšiel prvý diel *Slovníka slovenského jazyka* (SSJ). Hlavný redaktor slovníka Š. Peciar sa pri formulovaní kritéria jazykovej správnosti a normy inšpiroval zásadami pražských funkcionalistov: „Proti puristickej požiadavke „národnej čistoty“ jazyka treba postaviť ako kritérium jazykovej správnosti časté používanie daného výrazu v praxi, jeho všeobecnú zrozumiteľnosť, jeho účelnosť a vhodnosť v danej funkcii“ [Peciar 1950/1951: 4]. Po vyjdení 4. zväzku SSJ v roku 1964 sa rozprúdila vášnivá diskusia na stránkach týždenníka *Kultúrny život*. Polemiku otvoril článok J. Ferencíka kritizujúci jazykovú prax Slovákov (najmä používanie bohemizmov) a poukazujúci na to, že SSJ absenciou normatívnosti túto situáciu nerieši, ale zhoršuje [Ferencík 1964: 8]. Článok mal príznačný názov *Na obranu starých materi* a apeloval na používateľov slovenčiny, aby nestrácali jazykový cit, ktorí mali naši predkovia („staré matere“). Tento cit treba urobiť kritériom jazykovej správnosti, teda normy vo Ferencíkovom chápaní. Š. Peciar odpovedal článkom *O nehatený rozvoj*, v ktorom konštatoval, že proces ďalšieho zblížovania češtiny a slovenčiny je objektívnou skutočnosťou a úlohou súčasnej jazykovedy je „neklásť tomuto prirodzenému vývoju prekážky, ale ho podporovať vhodnou kodifikáciou“ [Peciar 1964: 8]. Táto formulácia naznačuje, že „prirodzený vývoj“ by mal byť kodifikačne regulovaný. Usmerňované zblížovanie češtiny a slovenčiny (via facti išlo o približovanie slovenčiny k češtine) najmä v oblasti odbornej slovnej zásoby bola úloha, ktorú pred slovenskú jazykovedu postavili ústredné stranícko-štátne orgány. Väčšina diskutujúcich sa postavila proti Š. Peciarovi. Vyčítali mu nedostatok hodnotiaceho postoja k bohemizmom a zanedbávanie národnoreprezentatívnej funkcie jazyka. V situácii, keď bol na jazykovedu vyvíjaný silný politický tlak, aby napomáhala zblížovanie, bolo heslo „o nehatený rozvoj“ vnímané ako výzva nehatiť prílev bohemizmov do slovenčiny. Väčšina Peciarových kritikov vyžadovala od jazykovedcov usmerňovanie vývoja slovenčiny, ale v opačnom smere, ako to robí SSJ.

Táto vonkajšia kritika zo strany kultúrnej verejnosti (spisovateľov, prekladateľov, redaktorov) bola vystriedaná vnútornou kritikou na pôde vedeckej konferencie venovanej zhodnoteniu SSJ. Kritické hlasy poukazovali na nedostatočné plnenie normatívneho zreteľa v tom zmysle, že SSJ ako kodifikačná príručka nemal byť registráciou úzu v dielach slovenských spisovateľov za obdobie 80 – 100 rokov, ale mal mať normotvorný charakter. Išlo o to, že dobový literárny úzus obsahoval veľa bohemizmov, ktoré v slovníku boli v duchu koncepcie jeho hlavného redaktora označené ako slová *knižné, zriedkavé, zastarané*, prípadne

pomocou kombinácií týchto troch kvalifikátorov. E. Pauliny vo svojom oponentskom posudku vyčítal hlavnému redaktorovi, že nebral zreteľ na predchádzajúcu kodifikáciu. Konštatoval, že bohemizmy, ktoré uvádza SSJ s kvalifikátorom *kniž.* alebo *zastar.* vypadli zo slovnej zásoby nie preto, že zastarali, ale preto, že „sa začali pociťovať ako chybné“ [Pauliny 1966: 8]. Š. Peciar neprijal ani vonkajšiu kritiku, ani kritiku lingvistov. Za kritérium spisovnej normy možno podľa neho pokladať iba spoločenské (kolektívne) jazykové vedomie všetkých vrstiev aktívnych používateľov spisovného jazyka, a nie akési „dobré jazykové vedomie“ [Peciar 1966: 118]. Vyjadril presvedčenie, že normatívnu funkciu SSJ plní jediným vedecky prijateľným spôsobom: pomocou štylistických kvalifikátorov na rozdiel od nevedeckého kategorizovania na správne a nesprávne.

Po kritike SSJ stála pred slovenskými jazykovedcami úloha vypracovať novú teóriu spisovnej slovenčiny a jazykovej kultúry, ktorá sa bude uplatňovať pri koncipovaní plánovaného príručného slovníka normatívneho typu. J. Ružička, ktorý sa podujal túto novú teóriu rozpracovať sa na rozdiel od Š. Peciaru k zásadám pražskej školy explicitne nehlásil. S niektorými pražskými konceptmi (ustálenosť, ústrojnosť, norma, funkcia), pravda, pracoval, ale prispôbil si ich svojmu zámeru. Prameňom poznávania spisovného jazyka je podľa J. Ružičku „vybraná, vedome spisovná jazyková prax“ dopĺňaná „dobrým jazykovým povedomím“ a vedeckým opisom [Ružička 1967(a): 287]. Tým, že J. Ružička z prameňov zisťovania normy vylúčil priemerný úzus, a tým, že zo súboru kritérií spisovnej normy (funkcia, ustálenosť, ústrojnosť/systemovosť) vybral ako rozhodujúcu autoritu systémovosť, sa výrazne vymedzil voči postulátom funkcionalistickej teórie jazykovej kultúry, ktorá sa deklaratívne hlási k priemernej jazykovej praxi a ustálenosť i systémovosť podriaďuje kritériu funkčnosti (Matheisius, 1932: 23, 27; Havránek 1932: 40, 41, 74). E. Pauliny a F. Daneš poukázali na to, že hodnotiacim štandardom J. Ružičku je akýsi ideál jazyka, podľa ktorého sa má normovať prax [Pauliny 1967: 53 – 54; Daneš, 1967: 163]. J. Ružička sa explicitne k takému chápaniu prihlásil: „kodifikáciu chceme oprieť do istej miery o náš postulát – čo máme pred očami ako ideálny stav“ [Ružička 1967(b): 132]. S koncipovaním jednozväzkového normatívneho slovníka slovenčiny sa začalo až v roku 1977. Vyšiel po 10 rokoch pod názvom *Krátky slovník slovenského jazyka* (1987; ďalej KSSJ).

KSSJ svojou koncepciou nepochybne reaguje na „zblížovací“ prvok v SSJ a nastavuje prenikaniu bohemizmov „systémovú hrádzu“. Predstavuje preto návrat kyvadla k ideálu pravidelne štruktúrovanej slovenčiny a k vyznávaní potreby regulačných zásahov nie v mene nárečovo podmienenej svojskosti, ani v mene funkcie, ale tentoraz v mene systému.

Prístup KSSJ je cielene normotvorný, na rozdiel od prístupu registrujúceho normu. Slovník „dotvára“ niektoré slová alebo varianty slov, ktoré vyhovujú predstave systémového utvorenia, resp. predstave o istej „progresívnej“ vývojovej tendencii. Napr. v slovníku sa uvádzajú prídavné mená *kolokvijný* a *kolokviový*, ktoré sa v reči prakticky nevyskytujú, ale sú utvorené „systémovejšie“ ako adjektívum *kolokviálny*, ktoré jediné sa reálne používa. Na základe epizodického výskytu bol kodifikovaný variant *bižutériový* popri bežnom *bižutérny*. V gramatickom aparáte niektorých substantív neživotného mužského rodu sa v Gen sg

pridáva „vývojovo progresívna koncovka“ *-a*, hoci jej výskyt je v daných substantívach úplne raritný (*pánt, rínok, biftek, ústrižok, bloček*) alebo naň nemáme doklady (*bajonet, decht, ión, kolt, meridián, odliatok*).

Z prostriedkov, ktoré autori považovali za nespisovné, sa rozhodli okrem slangizmov uvádzať aj tzv. *subštandardné výrazy*, pod ktorými chápali slová, pri ktorých sa „cudzí pôvod premieta do príznaku nespisovnosti“ (KSSJ: 31). Pre zavedenie kvalifikátora *subšt.* bola podnetom sociolingvisticke orientovaná koncepcia J. Horeckého, ktorý navrhol vertikálnu stratifikáciu celonárodných foriem jazyka od spisovnej formy cez štandardnú až po subštandard [Horecký 1979]. Často išlo o frekventované bohemizmy: *andulka, blbec, sranda, búračka, dopad, fandit', flákať sa, habadej, hecovať*. Časť bohemizmov bola v slovníku priamo označená ako nesprávny výraz: *lizatko, hmoždinka, vodítko, ješitný, čípok, baculatý, doprovod, pamätná doska, jedálničiek* a i.

Vonkajšiu kritiku KSSJ zo strany slovenskej literárnej obce v podstate tvorili dva okruhy pripomienok. Prvý typ kritických poznámok vyplýval z nespĺnených očakávaní verejnosti týkajúcich sa žánra slovníka. Verejnosť čakala viac-zväzkový slovník stredného typu a nebola pripravená na jednozväzkový slovník opisujúci jadro slovnej zásoby. Preto sa kritika v tomto bode vyčerpávala vyratúvaním všetkého, čo v slovníku chýba. Druhým miestom, na ktoré sa kritika zamerala, bolo zavedenie kvalifikátora *subštandardný výraz*. Kritici sa pri takto označených slovách dožadovali označenia „nesprávne“ s odkazom na spisovný ekvivalent [porov. Mihálik 1988: 51].

Vnútorňa kritika slovníka vychádzala zo strany sociolingvisticke orientovaných jazykovedcov, ktorých zaujímal reálny stav používania jazyka a prihovárali sa za kodifikáciu, ktorá by viacej reflektovala väčšinový úzus. Pripúšťali uvádzanie väčšieho množstva variantov a aj bohemizmov, s ohľadom na to, že mnohé z nich sa používali ako bežné kontaktné synonymá aj v tzv. spisovných situáciách.

Slovník súčasného slovenského jazyka (SSSJ 1; SSSJ 2) ako slovník, ktorý chronologicky (1 zv. 2006; 2. zv. 2011) nasleduje po KSSJ vzniká teda v istom kontinuálnom kodifikačnom prostredí charakterizovanom striedavým uplatňovaním protichodných kodifikačných postojov. SSSJ sa musel vyrovnávať s alternatívnymi teoretickými prístupmi a musel si vymedziť pojmovú náplň tradičných konceptov z oblasti teórie spisovného jazyka – funkcia, ustálenosť/vžitosť, systém, norma, úzus [Jarošová 2009]. Cenné podnety nachádzame v pragmatickolingvistickej teórii spisovného jazyka J. Dolníka založenej na interpretácii jazyka z pozície jeho používateľov [Dolník 2010]. Autor v tejto práci predložil originálny koncept slovenčiny ako prirodzeného jazyka, ktorého prirodzenosť je garantovaná okrem iného reálnou normou (na rozdiel od ideálnej), čo v praxi znamená väčšinový úzus. Môžeme teda povedať, že to, čo sa usiluje SSSJ zachytiť je reálna norma. V porovnaní s úzom je na vyššom stupni abstrakcie, je languová a vyhovuje povahe lexikografickej reflexie. Reálnu normu zisťujeme v kartotéke, korpusoch a na internete pomocou kritéria zaužívanosti lexikálnych prostriedkov bez ohľadu na komunikačnú sféru a v druhej aproximácii berieme zreteľ na ich nominačnú funkciu a komunikačnosituačnú ukotvenosť (ktorá do istej miery zrelativizuje frekvenčné údaje). Neusilujeme sa potlačiť variantnosť

uprednostňovaním jednej podoby v mene presadenia nejakej „perspektívnej“ vývojevej tendencie, v mene priamočiaro chápanej systémovosti a pravidelnosti jazyka. V SSSJ uvádzame zistené lexikálne a morfológické varianty v poradí určenom frekvenciou. Podstatne tak rozširujeme okruh variantných prostriedkov v porovnaní s aktuálnou kodifikáciou. Predmetom kritiky bolo najmä vytvorenie kvantitatívnych variantov pri slovách s príponou *-ár*; *-áreň* pred dlhou morférou (*bábkar/bábkár*), ktorých dlhú podobu (*bábkár*) predchádzajúca kodifikácia zrušila ako jednu z výnimiek z tzv. rytmického zákona.

Ďalšie členenie normy na spisovnú a inú (nespisovnú, prípadne nezaraditeľnú) je výsledkom použitia umelých lingvistických kritérií, na čo upozorňuje I. Nebeská, keď spisovnosť spája s tradičným a hlboko zakorenenými hodnotami signifikantnej časti českej populácie [Nebeská 1999: 134]. Takto chápaná spisovnosť je akceptovateľná a aplikovateľná aj v SSSJ. V slovníku uplatňujeme princíp kodifikačnej kontinuity so zreteľom na reálnu normu, a preto dúfame, že pozícia SSSJ na krivke pomyselného kodifikačného kyvadla je pre väčšinu používateľov akceptovateľná, aj keď sa ozvali kritické hlasy.

LEXIKOGRAFICKÉ PRÁCE

KSSJ – Krátky slovník slovenského jazyka. 1. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. – Bratislava: Veda, 1987. – 592 s.

PSP31 – Pravidlá slovenského pravopisu s abecedným a pravopisným slovníkom. 1. vyd. – Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská, nákladom Štátneho nakladateľstva v Prahe, 1931. – 364 s.

PSP40 – Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným slovníkom. 1. vyd. – Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská, 1940. – 482 s.

SSJ – Slovník slovenského jazyka. I. – VI. diel. Red. Š. – Peciar. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959 – 1968. – 4320 s.

SSSJ 1 – Slovník súčasného slovenského jazyka. [1. zv.]. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. – Bratislava: Veda 2006. – 1134 s.

SSSJ 2 – Slovník súčasného slovenského jazyka. [2. zv.]. H – L. Red.: A. Jarošová – K. Buzássyová. – Bratislava: Veda 2011. – 1088 s.

LITERATÚRA

Bartek 1931 – Bartek H. Pravidlá slovenského pravopisu. In: Slovenské pohľady, 1931, roč. 47, č. 9, s. 579–586.

Czambel 1902 – Czambel S. Rukoväť spisovnej reči slovenskej. – Turčiansky Sv. Martin: Kníhkupecko-nakladateľský spolok 1902. – 375 s.

Daneš 1967 – Daneš F. Kodifikace a hodnocení. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Ed.: J. Ružička. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1967, s. 163–165.

Dolník 2010 – Dolník J. Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu. – Bratislava: Veda, 2010. – 301 s.

Ferenčík 1964 – Ferenčík J. Na obranu starých materií. In: Kultúrny život, roč. 19, 1964, č. 18, s. 8.
Havránek 1932 – Havránek B. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Ed.: B. Havránek – M. Weingart. – Praha: Melantrich, 1932, s. 32–84.

Horecký 1979 – Horecký J. Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Red. J. Kačala. – Bratislava: Veda 1979, s. 13–22.

Jarošová 2009 – Jarošová A. Lexikálna norma a výkladový slovník. In: Slovo – Tvorba – Dynamickosť. Na počesť Kláry Buzássyovej. Ed.: M. Šimková. – Bratislava: Veda 2009, s. 180–208.

Mathesius 1932 – Mathesius V. O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: Spisovná čeština a jazyková kultura. Ed.: B. Havránek – M. Weingart. – Praha: Melantrich, 1932, s. 14–31.

Mihálik 1988 – Mihálik V. Nad závažným dielom. In: Slovenské pohľady, 1988, roč. 104, č. 6, s. 43–55.

Nebeská 1999 – Nebeská I. Jazyk – norma – spisovnosť. – Praha: Nakladatelství Karolinum 1999. – 260 s.

Pauliny 1966 – Pauliny E. Oponentská správa o Slovníku slovenského jazyka. In: Slovenská reč, 1966, roč. 31, č. 1, s. 7–13.

Pauliny 1967 – Pauliny E. K otázkam kodifikácie a normy. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Ed.: J. Ružička. – Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1967, s. 51–53.

Peciar 1950/51 – Peciar Š. Úvodom. In: Slovenská reč, 1950/51, roč. 15, č. 1, s. 1–5.

Peciar 1964 – Peciar Š. O nehatený rozvoj. In: Kultúrny život, 1964, roč. 19, č. 24, s. 8.

Peciar 1966 – Peciar Š. Odpoveď na kritiku SSJ. In: Slovenská reč, 1966, roč. 31, č. 2, s. 113–119.

Ružička 1967(a) – Ružička J. Tézy o slovenčine. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Ed.: J. Ružička. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967(a), s. 283–290.

Ružička 1967(b) – Ružička J. Záver diskusie k základnému referátu. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Ed.: J. Ružička. – Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1967(b), s. 132–133.

Alexandra Jaroshova

CRITICISM OF SLOVAK DICTIONARIES AND THE CONCEPT OF NORMS

The decisive factor of the dictionary criticism within the Slovak language and linguistic context appears to be the concept of the standard language norms codified by the respective dictionary. As one of the problems of the standard Slovak norms is the presence of bohemisms (words of Czech origin), the lexicographic criticism has been mostly targeted either on the way of their description, or on the amount of bohemisms recognized by the norm. In our paper we follow the trajectory of codification movements in the Slovak lexis, as it can be observed in key codification works of the Slovak language in the 20th century, with three of them being the orthographical dictionaries within *The Rules of Slovak Orthography* and the other three explanatory dictionaries. This curve can be characterized as a pendular movement between two maxims that, though never being filled in their pure and maximal form, had served as a reference point to be observed. The first maxim has been part of the constitutional construct of the 1st Czechoslovak Republic, having the form of the so-called Czechoslovak language in the Slovak version. The second maxim has formed Slovak as an ideal, structurally highly regular and idiomatic language that is to be cleaned from foreign and non-system elements (i.e. mostly lexical bohemisms).

Від упорядників.

Проспекти-інструкції для укладання Словників як важливий документ та етап у їхньому створенні, на превеликий жаль, і досі залишаються обійденими увагою, хоча значення таких праць важко переоцінити. Без усвідомлення теоретичних засад неможливо зрозуміти сутності кінцевого продукту творчості великого колективу. Не раз такі праці було друковано обмеженим накладом без удоступнення його ширшому колу читачів. Ламаючи цю традицію, публікуємо важливий документ з історії української лексикографії останнього періоду. Зіставляючи Інструкцію зі Словником, читач зможе збагнути рух лексикографічної думки, виразніше окреслити ті обмеження й ускладнення, що їх наклали обставини і час.

В основу лексикографічної пам'ятки покладено "Проспект тлумачного словника" П. Й. Горещького, виданий 1958 року для обговорення в наукових колах. Згодом, у ході укладання багатотомного тлумачного Словника української мови, Проспект був значно доопрацьований і доповнений як авторами та редакторами перших томів, так і видавничими редакторами. Зведений та узгоджений варіант нової редакції Проспекту в середині 60-х років ХХ ст. видруковано ротاپринтним способом для службового користування. Досі він зберігався у відділі лексикології та лексикографії в кількох примірниках на правах рукопису. Завдяки публікації Проспект-інструкція увійде до наукового обігу.

Текст Проспекту-інструкції для укладання тлумачного Словника української мови подаємо в авторському стильовому й правописному оформленні.

Проспект-інструкцію готували до друку: Н. П. Затворна (комп'ютерний набір та вичитування), І. А. Прядко, О. М. Миронюк (редагування), І. С. Гнатюк (загальна редакція).

ПРОСПЕКТ (ІНСТРУКЦІЯ ДО УКЛАДАННЯ) СЛОВНИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ТЛУМАЧНОГО)

(ДООПРАЦЬОВАНИЙ ЗА ДОСВІДОМ УКЛАДАННЯ І РЕДАГУВАННЯ
ПЕРШИХ ТОМІВ)

Поряд із словниками різного типу – перекладними, синонімічними, термінологічними та іншими, важливими як посібники для опанування мови, – велике значення мають тлумачні словники.

В цих словниках даються широкі відомості про кожне слово: найважливіше – пояснення, або тлумачення, слова в усіх його значеннях і відтінках, а також стилістична характеристика слів і зазначення сфер їх уживання; крім того – граматичні форми слова, наголоси, випадки відхилень у певних формах та ін.

Для наочного показу значень і відтінків слів при них наводяться приклади вживання їх у літературі або короткі словосполучення з цими словами.

В українській лексикографії нема тлумачного словника сучасної української літературної мови. Цю прогалину повинен заповнити “Словник української мови”, що видає Інститут мовознавства АН УРСР.

Завдання Словника – подати по можливості повну лексику і фразеологію сучасної української літературної мови, дати тлумачення цих елементів лексичного складу мови, а також ілюструвати їх уживання.

Відповідно до цих завдань побудований весь Словник: його реєстр, тлумачення загальнономовних слів, термінології і фразеологічних зворотів, подавання ілюстративних прикладів та ін.

Словник має нормативний характер. Це досягається: 1) добром лексики його реєстру, подаванням до слів усталених граматичних форм та наголосів і додержанням сучасного правопису; 2) стилістичною характеристикою слів і визначенням сфер їх уживання; 3) показом тих значень (і відтінків значень), які мають слова в літературній мові; 4) ілюстраціями, що дають живі приклади правильного вживання слів і їх стилістичного характеру.

Етимологічних довідок до іншомовних слів, як і взагалі до всіх слів свого реєстру, Словник не дає.

Основою для реєстру Словника і для ілюстративних прикладів є матеріали картотеки Інституту мовознавства АН УРСР, які дають записи з народної творчості XIX – XX ст., з творів художньої української літератури від І. Котляревського до наших днів, а також із поживтневих науково-популярних, публіцистичних та наукових (не вузькоспеціальних) творів, з підручкової літератури для середньої школи і з сучасних періодичних видань.

Допоміжними джерелами до укладання Словника можуть бути такого ж характеру словники інших мов, різного роду (загальні і спеціальні) довідники і енциклопедії, перекладні словники загальні і термінологічні, правописні словники і словники іншомовних слів.

І. ЛЕКСИЧНИЙ СКЛАД СЛОВНИКА

§ 1. Якi слова включаються до реєстру Словника

1. Словник включає активну лексику (і фразеологію) всіх граматичних категорій сучасної української літературної мови від І. Котляревського до наших днів, відбиту в усіх різновидах художньої літератури вказаного періоду, в народній творчості, у працях публіцистичних, суспільно-економічних, науково-популярних і наукових. У Словник вноситься також і ширше вживана пасивна лексика літературної мови, відбита у творах української літератури того ж періоду. При цьому важливим критерієм у доборі лексики для Словника є реальне існування, в минулому чи тепер, того чи іншого слова в суспільному життєвому, його роль у житті як засобу спілкування.

2. Із спеціальної лексики різних наук і мистецтв, техніки і виробництва включаються в реєстр терміни і номенклатурні слова, що ввійшли в підручники з від-

повідних дисциплін загальноосвітньої середньої школи, а також термінологія, яку знаходимо в популярних виданнях, у загальній пресі і яка взагалі ширше вживається в книжній, письмовій і в усній мові (в доповідях, передачах радіо і т.д.), напр.: **автономія, безробіття, коаліція, націоналізація, обезземелення, пауперизм, федерація...** (суспільно-політична лексика); **агностицизм, апіорний, діалектика...** (філософія); **аташе, демарш, нота...** (лексика з ділянки дипломатії); **вирок, декрет, дотація, штати...** (офіційно-ділова мова); **автоген, бульдозер, домна, електросила, засій, прокатка, проходка, шихта...** (промисловість і техніка); **анемія, атропін, стрептоцид...** (медицина); **ацетон, бор...** (хімія); **алювій, делувій...** (геологія); **акрополь, ареопаг...** (історія); **інфінітив, неозначена форма, суфікс...** (граматика); **антена, заземлення, приймач...** (радіо); **алегро, інтродукція, увертюра...**; **акварель, натюрморт, панно...** (з ділянки мистецтва); **ампір, барельєф, барокко...** (будівництво); **алітерація, стопа, строфа, хорей, ямб...** (поетика); **авіаносець, бліндаж, броньовик...** (військова справа); **ангар, космонавт, пікірувати, пілотаж...** (авіація); **аут, баскетбол, гол...**; **шах, цейтнот...** (спорт).

3. З існуючих у сільському господарстві, у промисловості, техніці, науці і мистецтві та ін. професійних назв осіб за їх діяльністю у Словнику даються частіше вживані в художній літературі, в загальній пресі і в усній мові, як напр.: **бавовняр, бульдозерист, вагар, газовик, сталевар; газетяр, нарисовець, фейлетоніст, учитель, кондуктор, секретар; будівничий, художник і т. ін.**, і такого ж характеру назви жіночого роду: **доярка, кондукторка, секретарка, учителька...**, а також назви жінок за званням або чином їх чоловіків: **головиха, полковнича** тощо.

4. Назви народів СРСР і назви племен східного слов'янства, а також загальновідомі назви інших народів (**китайці, негри, німці, поляки, угорці...**) і назви різних зниклих народів і племен, що відіграли певну роль у житті східного слов'янства або в світовій історії (**авари, гуни, печеніги, половці, ассирійці...**).

5. Слова, що служать на означення характерних предметів і явищ життя різних народів СРСР та інших країн, напр.: **акин, аул, кетмень, кишлак, улус; кулі, фанза; баркарола, тореадор, чічероне**, і зокрема – назви грошових одиниць у різних народів, напр.: **крона (корона), пезета, пенс, франк...**, а також слова на означення понять, явищ і т. ін. світової історії і античного світу, напр.: **васал, сюзерен, трубадур...; віги, торі, жирондист, якобінець...; вершники, патриції, плебей...**

6. Поширені і засвідчені джерелами назви людей (чоловіків і жінок) за назвою міста або місцевості проживання (**киянин, киянка, львів'янин, львів'янка, москвич, москвичка, полтавець, полтавка, сибіряк, сибірячка...**).

7. Поряд з назвами тварин самців (**ведмідь, вовк, заць...**) назви самок і малят цих тварин: **ведмедиця, вовчиця, зайчиця...; ведмежа, вовчєня, зайчєня (зайча)...**

8. Засвідчені джерелами іменники дієслівного походження на **-ння, -ття (блукання, будування, відбиття...)** і іменники на **-ість**, що утворюються від прикметників (**бадьорість, легкість, білість, близькість, великість...**).

9. Прикметники вищого ступеня, що утворюються з відхиленням від форми звичайного ступеня (**більший – від великий, краший – від гарний...**), а також наявні в матеріалах прикметники найвищого ступеня з префіксами **щонай-, якнай-, (щонайбільший, якнайбільший...)**.

10. Загальнозвживані, широко представлені матеріалами картотеки дієприкметники активні теперішнього часу (**існуючий, спрямовуючий...**), особливо ті, що вживаються в значенні прикметника або іменника (напр.: **керуючий, працюючий...**) або входять до складу термінологічного сполучення (**блукуючі вогні, крокуючий екскаватор...**), а також прикметники або іменники дієприкметникового походження на **-щий (тямущий, трудящий...)**.

11. Наявні в джерелах дієприкметники пасивні від дієслів доконаного виду на **-ний** (**записаний, засіяний, зроблений, вигосний...**) і на **-тий** (**забутий, почутий...**), а також пасивні дієприкметники на **-ний** від дієслів недоконаного виду (типу **висловлюваний, гнаний, розгляданий, здійснюваний, ведений...**) і віддієслівні прикметники на **-аний, -єний** (типу **здійснений, подоланий...**) і такі ж утворення з запереченням **не-** (**нездійснений, неподоланий, незлічений...**). Зокрема з дієприкметників пасивних на **-ний, -тий** вносяться до реєстру ті, які: 1) мають особливості в утворенні (**замкнений і замкнутий; змелений і змолотий**); 2) набули значення прикметника або іменника (**битий, відкритий, вихований...**); 3) мають розгалужений ряд значень (**вироблений, зароблений...**); 4) мають проти відповідного прикметника (що утворився від дієприкметника) інший наголос (напр.: **варений, печений, смажений ...** – дієприкметники, а **варений, печений, смажений ...** – прикметники).

12. Засвідчені матеріалами зменшені, пестливі, збільшені і зневажливі іменники (**обідок, річенька, дідуган, вітруга, бабище...**), прикметники типу **меншенький, манюній, білесенький, білісінський, близенький, далеченький** і похідні від них прислівники (**близенько, далеченько** та ін.), а також присвійні прикметники від слів на означення спорідненості або свояцтва (**братів, доччій...**) і ті прикметники від власних назв, які входять у склад фразеологічних висловів (**дамоклів меч**) або термінологічних сполук (**адамове яблуко, базедова хвороба, лейденська банка, магдебурзьке право**).

13. Наявні в матеріалах складноскорочені слова (напр.: **колгосп, комсомол, місцевком...**), а так само й широко вживані в художній літературі, в загальній пресі і в усній мові буквені скорочення (**КПРС, СРСР, УРСР...**) і складні лексичні одиниці з двох слів, як **марксизм-ленінізм, хата-читальня** і под., крім тих, друга частина яких є прикладка (напр.: **мати-героїня, учений-ентузіаст...**).

14. Продуктивні у словотворенні складові частини складних і складноскорочених слів з поясненням кожної з цих складових частин і з деякими прикладами, напр.: **авіа-** (**авіабаза, авіабомба...**), **багато-** (**багатоагрегатний, багатобарвний**), **держ-** (**держбанк, держкредит...**), **парт-** (**партдисципліна, партквиток...**) або **-знавство** (**красзнавство, мовознавство**).

Найширше вживані складні і складноскорочені слова з такими складовими словотворчими частинами подаються окремими словниковими статтями.

П р и м і т к а: При розробці складних слів з другою частиною **...подібний, ...видний**, надавати перевагу формам з **...подібний**.

15. Засвідчені джерелами прикметники типу **завеликий, замалий** і т. ін.

16. Прислівники (**вночі, зараз...**), в тому числі прислівники на **о, е**, що походять від прикметників (**багато, гарно..., байдуже, гаряче...**). З прислівників, утворених з префіксом **по-** (що пишуться через риску), напр.: **по-братньому, по-вашому, по-українському і по-українськи...**, вносяться до реєстру тільки ширше вживані.

17. Слова історичного фонду літературної мови, які в свій час належали до широко вживаних у дожовтневих авторів і вживаються й тепер у художньо-історичних, науково-популярних, наукових і публіцистичних творах на теми з історичного минулого, а саме: слова на означення установ, явищ і осіб і т. д., що існували до Жовтня (напр., **земство, кріпацтво, панщина, губернатор, дідич, поміщик...**), а також слова на означення різних предметів давнього життя і побуту: назви зброї (**булдимок, фузія...**); назви одягу (**жупан, кобеняк, намітка...**); назви грошей (**алтин, гривня, шаг...**); назви мір (**аршин, берковець, лікоть...**) та ін.

18. Уживані в художній літературі старорусизми (**витязь, віщати, комоні...**) і церковнослов'янзми (**брань і бранний, глава, глагол, глашатай, злато, лепта, рать, ратний, торжество, торжествувати, чертог...**).

19. Із числа слів, що пов'язані з релігійними культами і церковним побутом і належать в основному до церковної літератури, подаються тільки більш відомі в широкому вжитку, напр.: **дяк, ксьондз, великдень, різдво** і т. ін.; з інших – ті: 1) які ширше вживалися у творах дожовтневої літератури і вживаються й тепер у художньо-історичній і науково-популярній літературі (**коран, мітра, псалом, тіара...**); 2) які набули, крім прямого значення, значення переносного (**апостол, вітвар, євангеліє, патріарх...**).

20. Лексичні діалектизми, записи яких є в різних авторів або з творів авторитетного письменника. Діалектизми – омоніми до літературних слів вносяться незалежно від указаних вище умов і розробляються за зразком:

но́ша¹... (Дається тлумачення і приклад).

но́ша², *діал.* (Дається відповідник літературної мови “одяг” і приклад).

гей¹, *виг.* (Дається визначення і приклад).

гей², *спол., діал.* Наче, ніби, немов. (Приклад).

§ 2. Не включаються до реєстру Словника

1. Вузькоспеціальні терміни, що не набули поширення в літературній мові, хоч би вони вживалися в окремих художніх творах, напр.: **глибинофон** (у Трублаїні), або в статтях загальних (не фахових) газет і журналів, напр.: **порядовник** (у будівництві); **шарнірно** (в техніці); **фосфатидні концентрати** (харчова промисловість); **аероїни, бутадієн** (хімія); **фотарій** (охорона здоров'я); **аластрим** (медицина); **анакруза, анаколуф** (поетика); **арагоній** (мінералогія); **каурі, мофета, монгольф'єр** та ін.

2. Власні імена і прізвища людей (**Андрій, Петро, Когляревський, Щоголів...**), крім тих, які стали називними (**дон жуан, іуда**), також власні імена з міфології різних народів (**Аполлон, Венера, Зевс, Ізіда...**).

3. Назви країн чи держав (**Радянський Союз, Польща, Україна,**

Чехословаччина) і географічні назви міст, морів, річок, гір, островів, зірок, планет і т. ін., крім тих, які можуть входити до складу фразеологічних зворотів, напр.: **Содом**: ◊ **Содом і Гоморра...**; **Америка**: ◊ **Відкриті Америки...**

4. Прикметники, утворені від назв міст, морів, річок, гір, островів і т. ін., напр.: **київський, московський, варшавський...**; **біломорський, волзький, кримський...**

5. Слова, що є образливими назвами народів, а також взагалі слова натуралістичного характеру.

6. Прикметники вищого ступеня, що нормально творяться суфіксом **-іш-** (**білий: біліший**, а, е; **новий: новіший**, а, е), і прикметники найвищого ступеня нормального творення з префіксом **най-** (**найбіліший**, а, е; **найновіший**, а, е).

7. Прислівники вищого і найвищого ступеня нормального творення.

8. Складні прикметники на означення поєднання двох чи більше кольорів, напр.: **жовто-синій, червоно-блакитний, червоно-жовто-синій...**, а також інші прикметники, утворені з двох чи більше основ, коли названі цими основами поняття не підпорядковуються одно одному (ці слова пишуться через риску), напр.: **мовно-літературний, порівняльно-історичний, видовжено-ланцетоподібний, народно-розмовний...** Але в тлумаченнях і в цитатах такі слова можна давати.

9. Дієприслівники нормального творення теперішнього часу на **-ачи (-ячи), -учи (-ючи)** (**бачачи, доячи, кажучи, знаючи, поспішаючи...**) і минулого часу на **-ши (прибувши, відніши...)**. Але ці форми можуть бути в цитатах-ілюстраціях до відповідних дієслів.

10. Слова разового вжитку або індивідуального утворення, які, хоч би вони й зустрілися в якомусь творі, не закріпилися в суспільному вжитку, напр.: **виявець** (у знач. “виразник” – у Нечуя-Левицького), **поспівний** (у знач. “поетичний”), **рвія**

(“старанність”) (у Старицького), **безтонний** (у знач. “невизначний”) і **безіменний** (у знач. “невимовний”) – кальки з німецької мови у Кобилянської, **брунькоцвіт**, **прозор**, **злотозор**, **підхмар’я**, **цвіт**, **голодень** і **холодень**, **вечорінь**, **громолунний**, **золотолістя**, **снігопадний** і багато інших.

11. Слова, що були штучно утворені при складанні різних лексикографічних праць: слова-кальки з російських слів (напр.: **безчасся** до рос. б е з в р е м е н ь е; **безвідплатний** до рос. б е з в о з м е з д н ы й; **новомісяччя** до рос. н о в о л у н и е т а і н.); транскрибовані російські слова (напр.: **кістень** до рос. к и с т е н ь; **кулич** до рос. к у л и ч; **кумушка** до рос. к у м у ш к а; **половий** (ім.) до рос. п о л о в о й; **ямщик** до рос. я м щ и к т а і н.) або транскрибовані деякі іншомовні слова загальної мови (не фахової), які не засвоєні в українській мові, напр.: **ватерпруф** – з англійської мови – “непромокальний плащ”, **шампінйон** – з французької мови – “печериця”; **конак** – назва поліцейського управління в Туреччині і т. ін.

12. Вузькодialeктні слова, які в літературній мові не набули ширшого вжитку, зокрема – варіанти загальнолітературних слів з місцевими фонетичними відмінностями, напр.: **дек**, **тегти**, **шінувати** (дяк, тягти, шанувати), **віносити** (виносити), **горівка**, **орев**, **стів** (горілка, орел, стіл), **дзигарі** (годинник), **мід** (мед), **келеф** (келих), **тримати**, **богач**, **кожан** і т. ін.

П р и м і т к а: Коли фонетичний діалектизм із зміною першого складу є у творах не одного автора, то такий варіант слова вноситься в реєстр Словника, напр.: **вісень** (осінь) у Марка Вовчка і Лесі Українки, **ятіль**, **ятель**, **ятел** (дятел) – у Л. Глібова, С. Руданського, М. Рильського, А. Шияна.

II. БУДОВА СЛОВНИКА, ГРАМАТИЧНІ ФОРМИ І ГРАМАТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛІВ РЕЄСТРУ

§3. У Словник вносяться в алфавітному порядку вказані вище (див. §1, пп. 1-20) лексичні елементи – слова сучасної літературної мови. При цих словах даються зв’язані з ними сталі звороти, термінологічні та номенклатурні сполуки і фразеологізми.

П р и м і т к а: З двох слів, що пишуться однаково, але різняться наголосами, першим у реєстрі дається те, яке має наголос ближче до початку слова, напр.: **замок** і **замо́к**, **те́пло** (присл.) і **теплó** (ім.) та ін.

§4. Фонетичні варіанти реєстрових слів, однаково вживані, даються в одній статті за алфавітом, напр.: **життєвий**, **життьовий**; **дісвий**, **дійовий**... Варіанти структурні (що різняться між собою будовою) даються кожний окремо; **байдужість** і **байдужність**; **знання** і **знаття**; **дрімливий** і **дрімотний**; **баклажаний** і **баклажановий**.

П р и м і т к а: Паралельні форми дієприкметників типу **замкнений** – **замкнутий**, **розгорнений** – **розгорнутий**,

обгорнений – **обгорнутий** даються і тлумачаться в одній статті за алфавітом.

§5. Видові пари дієслів недоконаного і доконаного виду (крім тих, що різняться початком основи, напр.: **писати** – **написати**, **брати** – **взяти**) даються в одній словниковій статті, напр.: **вибачати**, **вибачити**; **випитувати**, **випитати**... Зокрема в одній словниковій статті даються дієслова недоконаного виду з різними суфіксами, напр.: **виробляти** і **вироблювати**; **стискати** і **стискувати**; **тягти** і **тягнути** і под. (на першому місці дається ширше вживана форма), а також дієслова підсиленої дії з суфіксами **-ота-**, **-оті-**, напр.: **булькотати** і **булькотіти**; **гуркотати** і **гуркотіти** і т. ін.

Дієслова з суфіксом **-ну** доконаного виду однократної дії даються окремо од відповідних дієслів недоконаного виду, напр.: **бризнути**, **стукнути**... (відповідно до **бризкати**, **стукати**...). Окремо вносяться в реєстр також дієслова доконаного

виду з суфіксом **-ону-** із значенням підсиленої дії, відповідні до дієслів однократних з суфіксом **-ну-**, напр.: **гримонути, гуконути...** (відповідно до **гримнути, гукнути...**).

§ 6. Слова-омоніми (що пишуться однаково, але мають різні значення) даються в окремих статтях з позначками зверху над словом арабськими цифрами 1, 2, напр.: **мати¹** – іменник і **мати²** – дієслово; **коло¹** – іменник і **коло²** – прийменник; **схожість¹** – у значенні “подібність” і **схожість²** у значенні “здатність (зерна) простати”...

§ 7. Окремі значення слів виділяються під арабськими цифрами 1, 2 і т.д., а відтінки значень відділяються від значень основних похилими рисками (//). Кожне нове значення дається з абзаца.

Так само в окремі абзаци виділяються різного типу сполуки: сталі звороти, термінологічні та номенклатурні сполуки і фразеологізми.

§ 8. Всі слова, крім односкладових, даються в Словнику з наголосами – одним або двома (**ба́лка, землі́я; ба́йдуже́, по́мійлка**). У складних словах, що пишуться через риску (дефіс), так само може бути один або два наголоси (**ві́це-президе́нт, марксі́зм-леніні́зм, сон-трава́**). Наголоси позначаються також у формах відмінюваних слів (напр.: **бич, а́; бі́гти, біжу́, біжі́ш; хто, ко́го**) і в додаткових граматичних формах.

§ 9. Всі відмінювані слова вносяться в реєстр Словника в початковій граматичній формі: іменники, кількісні числівники і займенники неприкметникової форми – в називному відмінку однини (множинні іменники – в називному відмінку множини) (**дві́р, рі́чка, море; сани; чо́тири, ві́сім; хто**); прикметники і дієприкметники, порядкові числівники і займенники прикметникової форми – в чоловічому роді однини (**гарний, синій; засіяний; перший, третій; твій, який**); дієслова – в інфінітиві (**бажати, будувати**).

§ 10. Іменники, що вживаються в сучасній мові тільки у складі прислівників або фразеологічних зворотів, даються в можливому називному відмінку, і при них (після двокрапки) наводиться самий зворот, напр.: **бе́зрік: На бе́зрік, присл.**; **ба́йдики**, ів: **Ба́йдики бі́ти...**

§ 11. При відмінюваних іменниках, а також кількісних числівниках і займенниках неприкметникової форми наводиться скорочено або повністю форма родового відмінка однини, напр.: **бук, а, межа́, і́; ві́кно, а; день, дня; ні́ж, ножа́; бистрі́нь, і́; близькі́сть, кості; о́сінь, о́сені...; п'я́ть, і́; ші́сть, шесті́; що́, чо́го; я, мене́...**

П р и м і т к а 1 : Закінчення форм реєстрових слів наводяться без дефіса.

П р и м і т к а 2 : Граматичні форми відмінюваних слів реєстру найчастіше даються не повністю, а скорочено, тільки в кінцевих змінних частинах, які потрібні для показу основи слова, належності його до певної граматичної категорії, типу його відмінювання і його наголошення, напр.: **дуб; а, ліс, у; пра́ця, і́; се́ло, а́; лоша́, а́ти; щипці́, і́в**. Але часто, у зв'язку зі змінами в родовому відмінку основи слова, форма цього відмінка дається з такою найкоротшою частиною основи слова, яка показує ту чи іншу з цих змін, напр.: **ті́ждень, жня́; хло́пець, пця́; ва́жіль, желя́; весе́лість, лості́...** Іноді граматична форма родового відмінка дається повністю, напр.: **кінь, коня́; рік, ро́ку; вісь, о́сі; про́стір, про́стору** і т. ін.

§ 12. Коли родовий відмінок іменника чоловічого роду може мати два закінчення **а** і **у**, то вони даються обидва, напр.: **міст, моста́ і мб́сту; сті́л, стола́ і сто́лу...** Якщо ці закінчення виступають залежно від різного значення слова, то стаття оформляється за зразком:

апа́ра́т, ч. 1. род. а. Прилад, пристрій для виконання якої-небудь роботи...

2. род. у. Установа, що обслуговує яку-небудь ділянку державного управління або господарства...

§ 13. Коли два (або три) іменники, що даються разом (в одній статті), мають однакову форму род. відм., то вона наводиться тільки при останньому слові, напр.: **бескід і бескєд, бескєт, у...**

§ 14. Для іменників, що пишуться через дефіс, форма род. відм. подається за таким зразком: **ві́це-президє́нт, а; генерáл-майóр, а** і т. д. (тобто за загальним правилом). Але – інакше для тих, у яких відмінюються обидві складові частини, напр.: **ха́та-чита́льня** (~-и ~-і) (з позначенням скорочень тильдою).

§ 15. Коли реєстрова одиниця складається з іменника і прикметника (або навпаки), то форма род. відм. не дається; напр.: **базéдова хворóба**.

§ 16. Закінчення родового відмінка іменників прикметникової форми дається із збереженням попереднього приголосного основи, напр.: **верхові́й, во́го, ч.; подоро́жній, нього, ч.; майбу́тнє, нього, с.; керу́ючий, чо́го, ч.; хво́ра, ро́ї, ж...**

§ 17. При іменниках, які не відмінюються, ставиться позначка “невідм.” (**ательє́, невідм., с.; кашне́, невідм., с.**).

§ 18. Після наведення потрібних граматичних форм іменників дається означення їх роду: *ч.* (чоловічий), *ж.* (жіночий), *с.* (середній) (напр.: **ліс, у, ч.; порáда, и, ж.; село́, á, с.**), а при іменниках, які можуть мати значення чоловічого і жіночого роду, ставиться позначка: *ч. і ж.* напр.: **базі́ка, и, ч. і ж. ...; сиротá, í, ч. і ж.**

§ 19. При іменниках, що мають одну і множину, граматичне значення числа не вказується.

При однозначних іменниках, які не мають множини і в яких про це не свідчать інші їх ознаки (збірність, часто суфікси: **-ість, -ство, -зм** тощо), позначка “*мн. нема*” не ставиться (напр.: **кукурудза, и, ж.; корóзій, í, ж.**).

У полісемічних словах при характеристиці окремих значень при потребі ставляться позначки *тільки одн., тільки мн.*

У багатозначних іменниках після ремарки *тільки мн.* або *перев. мн.* форма множини цього іменника не ставиться, а тлумачення подається в множині.

Іменники, що вживаються тільки у множині, вносяться в цій формі. При них дається, скорочено або повністю, родовий відмінок множини і ставиться позначка “*мн.*” (**двері́, ёй, мн.; щипці́, ів, мн.; я́сла, я́сел, мн.**).

Іменники, які частіше вживаються у множині, даються в цій формі, а в дужках наводиться форма однини з відповідним граматичним оформленням, напр.: **в́уса, ів, мн. (одн. вус, а, ч.); гётри, гетр, мн. (одн. гётра, и, ж.)...** За таким зразком оформлюються і назви народів, напр.: **украї́нці, ів, мн. (одн. украї́нець, нця, ч.; украї́нка, и, ж.)**.

При іменниках збірного значення ставиться (після їх граматичних форм) позначка “*збірн.*” (напр.: **грошва́, í, ж., збірн.; лушпíння, я, с., збірн.**), а позначка про граматичне значення числа при них не дається.

§ 20. Прикметники, дієприкметники і порядкові числівники даються в називному відмінку однини чоловічого роду; далі наводяться закінчення їх жіночого і середнього роду, напр.: **чо́рний, а, е; сінíй, я, е; по́вний, а, е; пéвен, вна, вне; напі́саний, а, е; діючий, а, е; пёрший, а, е; трегі́й, я, е...**

§ 21. Вищий ступінь прикметника, утворений з якимись особливостями або від іншої основи, наводиться як додаткова форма при відповідному прикметнику звичайного ступеня за зразком: **висо́кий, а, е; вищ. ст. ви́щий; гáрний, а, е; вищ. ст. кра́щий, а** самі ці додаткові форми вищого ступеня вносяться в реєстр за алфавітом, напр.: **ви́щий, а, е. Вищ. ст. до висо́кий; кра́щий, а, е. Вищ. ст. до гáрний.**

Так само оформляються прислівники відповідного творення, напр.: **вісо́ко.** Присл. до **висо́кий, вищ. ст. ви́ще...**; **ві́ще, присл.** Вищ. ст. до **вісо́ко.**

§ 22. Порядкові числівники оформлюються, як прикметники, а числівники кількісні різних категорій – як іменники і супроводяться відповідними граматичними позначками, напр.: **два, двох, числ. кільк.; кільки́а, ко́х, числ. неознач...**

§ 23. Займенники прикметникової форми оформлюються, як прикметники, і даються з позначкою “займ.” і визначенням їх категорій, напр.: **твій**, тво́я, твоє, *займ. присв...*; **чий**, я́, є́, *займ. 1. присв. ...*

2. *відносн. ...*

При займенниках не прикметникових наводиться форма родового відмінка однини і відповідне визначення їх категорії, напр.: **ти**, тебе́ (з *прийм.*: від тебе́, до тебе́...), *займ. особ. 2 ос. одн. хто*, кого́ (з *прийм.*: від ко́го, до ко́го...), *займ. 1. пит...*

2. *відносн...* і т. ін.

§ 24. До прислівників (**вночі**, **дале́ко**, **за́раз**) дається позначка “*присл.*” – і далі – тлумачення.

§ 25. Дієслова вносяться до реєстру в інфінітиві, і до них даються (скорочено або повністю) їх основні форми: для особових дієслів – форми 1-ої і 2-ої ос. однини теперішнього часу (дієслів недоконаного виду) або майбутнього часу (дієслів доконаного виду), напр.: **бра́ти**, беру, береш; **бря́знути**, ну, неш; **взя́ти**, візьму́, візьмеш; **пита́ти**, аю, аєш; **бо́ятися**, бою́ся, бої́шся...

П р и м і т к а 1: Скорочення особових форм дієслова даються з останнього незмінного звука основи його теперішнього (майбутнього) часу, напр.: **будува́ти**, у́ю, у́єш; **ляка́ти**, а́ю, а́єш; **гри́зти**, зу́, зе́ш і т. ін. Але не скорочено, а повністю даються ці форми:

а) коли їх основа відрізняється від основи інфінітива, напр.: **гна́ти**, жéну, женéш; **сі́сти**, сяду, сядеш;

б) коли зміни (проти інфінітива) відбуваються у префіксі дієслова, напр.: **зібра́ти**, зберу́, збереш; **розбі́ти**, розбі́ю, розбі́єш;

в) коли в них виникає зміна (проти основи інфінітива) перед особовим закінченням, напр.: **могти́**, мо́жу, мо́жеш, але **допомогти́**, ожу́, о́жеш; **сікти́**, січу́, січе́ш; **пла́кати**, пла́чу, пла́чеш; **пусті́ти**, пу́щу, пу́стиш.

П р и м і т к а 2: Коли між формами 1-ої і 2-ої ос. є відмінність у наголошенні, це повинно бути відображене у їх скороченні,

причому скорочення в обох формах треба робити з того самого звука основи, напр.: **переробі́ти**, роблю́, роби́ш (а не: бліу, рóбиш, або бліу, биш); **ході́ти**, ходжу́, хóдиш (а не: джу́, хóдиш або джу́, диш). Не можна також при скороченні форм дієслів відривати від скороченої форми один або кілька приголосних без голосного, напр.: **мрі́яти**, мрі́ю, мрі́єш (а не: ію, ієш; але **помр'я́ти**, ію, ієш); **платі́ти**, плачу́, плáтиш (а не: ачу́, áтиш, але **заплаті́ти**, ачу́, áтиш).

П р и м і т к а 3: При дієсловах, що практично не мають форм 1-ої і 2-ої ос. теперішнього (майбутнього) часу однини, а також при деяких дієсловах на **-ся** (середньо-зворотного стану) дається форма 3-ої ос. однини, напр.: **бракува́ти**², у́є (у знач. “не вистачати”); **свербі́ти**, біть; **вляга́ти**, а́є; **криші́тися**, кри́шиться.

П р и м і т к а 4: Коли дієслово має паралельні форми 1-ої і 2-ої ос. однини теперішнього (майбутнього) часу, то наводяться (повністю) обидві форми, напр.: **клепа́ти**, клепа́є, клепа́єш і кле́плю, кле́плеш...

П р и м і т к а 5: Коли дієслово в інфінітиві має паралельні форми, від яких у теперішньому (майбутньому) часі виступають однакові особові форми, ці форми (у скороченні, яке відповідає основам обох паралельних форм) наводяться тільки при останньому варіанті інфінітива, напр.: **напну́ти** і **нап'ясти**, пну́, пне́ш....

§ 26. При безособових дієсловах дається форма 3-ої особи теперішнього (майбутнього) часу однини і ставиться відповідна позначка “*безос.*”, напр.: **світа́ти**, а́є, *безос...*

§ 27. Після граматичних форм дієслова означається його вид: “*недок.*” (недоконаний) або “*док.*” (доконаний), напр.: **випі́сувати**..., *недок.*; **виписати**..., *док.*; **бо́ятися**..., *недок.* При дієсловах, які мають значення недоконаного і доконаного

видів, дається відповідне позначення: “недок. і док.”, напр.: **женіти...**, *недок. і док.*; **мобілізувати...**, *недок. і док.*

§ 28. При дієсловах, що вживаються з прямим додатком (із знахідним відмінком іменника або займенника без прийменника), дається позначка “*перех.*” (перехідне дієслово), напр.: **бачити...**, *перех.*; **питати...**, *перех.*

§ 29. Неперехідність дієслова не позначається, але коли перехідне дієслово може вживатися в якомусь значенні і як неперехідне, то при кожному з цих значень (під окремими цифрами) даються відповідні позначки: 1. *перех.*... 2. *неперех.*...

§ 30. Додаткові форми при дієсловах

Крім основних граматичних форм теперішнього (майбутнього) часу, при деяких дієсловах даються їх додаткові форми (але в реєстр словника вони не вносяться), а саме:

А. Форми минулого часу однини (чоловічого, жіночого і середнього роду) в таких випадках:

1. Коли основа форми минулого часу відрізняється, внаслідок певних фонетичних змін, від основи інфінітива, напр.:

нести, сý...; *мин. ч.* ніс, несла́, ло́...

могти, мо́жу...; *мин. ч.* міг, могла́, ло́...

лягти, ля́жу...; *мин. ч.* ліг, лягла́, ло́...

іти, іду́...; *мин. ч.* ішов, ішла́, ло́...

2. Коли форма минулого часу в чоловічому роді не закінчується на **в**, напр.:

бігти, біжу́...; *мин. ч.* біг, ла, ло...

пасти, сý...; *мин. ч.* пас, ла, ло...

терти, тру...; *мин. ч.* тер, ла, ло...

3. Коли дієслово з суфіксом **-ну-** в минулому часі має дві форми – з цим суфіксом і без нього, напр.:

гаснути, ну...; *мин. ч.* гас і гаснув, ла, ло...

киснути, ну...; *мин. ч.* кис і кіснув, ла, ло...

4. Коли є потреба визначити нормативний наголос у цих формах, напр.:

бути, бу́ду...; *мин. ч.* був, була́, ло́; *мн.* були́...

жити, живі́у...; *мин. ч.* жив, жила́, ло́; *мн.* жили́...

літи, ллю́...; *мин. ч.* лив, лила́, ло́; *мн.* лили́...

Б. Форма однини наказового способу дається в тих випадках, коли в утворенні її є якісь особливості або зміни звуків проти основи теперішнього часу, напр.:

стояти, стою́...; *наказ. сп.* стій...

біти, б’ю́...; *наказ. сп.* бий...

літи, ллю́...; *наказ. сп.* лий...

їсти, їм...; *наказ. сп.* їж...

В. Для дієслів **да́ти**, **ї́сти** (так званого архаїчного дієвідмінювання), а також для дієслова **бу́ти**, крім форми 1-ої і 2-ої ос. однини теперішнього (майбутнього) часу, даються форми всіх інших осіб однини і множини, напр.:

да́ти, дам, да́си, дасть; дамó, дастé, даду́ть...

ї́сти, їм, їси́, їсть; їмо́, їсте́, їда́ть...

бу́ти, буду́, будеш, буде́; будемо́, будете́, будуть...

Але в похідних префіксованих дієсловах даються тільки форми 1-ої і 2-ої ос. одн. (**ві́дда́ти**, да́м, да́си...; **дої́сти**, їм, їси́...).

Г. Додатково дається форма 3-ої ос. множини теперішнього (майбутнього) часу дієслів 2-ої дієвідміни, основа інфінітива яких закінчується на губний приголосний і які в 1-й ос. однини і в 3-й ос. множини мають перед флексією вставне **л**, напр.:

ро́біти, роблю́, ро́биш; *мн.* ро́блять...

бáвити, влю, виш; *мн.* бáвлять...

купíти, куплю́, кúпиш; *мн.* кúплять...

§ 31. Про граматичне оформлення дієприкметників див. § 20.

§ 32. Прийменники даються з позначкою “*прийм.*”, сполучники з позначкою “*спол.*”, частки – з позначкою “*част.*”, вигуки – з позначкою “*виг.*”.

III. СТИЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛІВ

§ 33. Величезну частину лексики літературної мови становлять слова, з погляду стилістичного нейтральні, тобто такі, що можуть уживатися в будь-яких стилях (розмовному, книжному, науковому та ін.) писемної і усної мови (напр., слова **бáйка**, **байка́р**, **держáва**, **держáвний**, **десáнт**, **десáнтний**, **життя́**, **журна́л** і т. ін.).

Разом з тим є багато слів, які виразно виступають як властиві певним стилям літературної мови: з одного боку – слова розмовного характеру, вживані переважно в усному мовленні, з другого – слова переважно книжного вжитку (слова абстрактного значення, терміни і назви з різних галузей науки і т. ін.). Показати стилістичний характер слів реєстру – важливе завдання Словника.

§ 34. Відповідно до сказаного про нейтральну лексику – при словах такого характеру ніяких позначок не ставиться.

§ 35. До слів розмовного характеру дається позначка “*розм.*” – розмовне, тобто слово, вживане переважно в усній мові, а разом з тим і взагалі в літературній мові художніх творів у розмовах дійових осіб, зокрема в драматичних творах, особливо в творах побутового змісту. Такі слова при введенні їх у книжну мову (науково-популярну, наукову та ін.) вносять в неї елементи усно-розмовного характеру.

Розмовні слова даються за зразком:

бігáння, *и, ж.*, *розм.* **бігáти**. (Приклад. Джерело).

бідолáха, *рідко бідолáга*, *и, ч. і. ж.*, *розм.* Нещаслива, нещасна людина; бідняга, нещасний. (Приклад. Джерело).

§ 36. Різновиди розмовної лексики – слова фамільярні, лайливі, іронічні та ін. При них не ставиться “*розм.*”, а даються відповідні до їх емоційного характеру такі стилістичні позначки (які самі показують належність слова до розмовної лексики);

“*фам.*” – фамільярне слово, тобто слово, що може бути в розв’язній, “пані-братській” розмові, напр.:

братва, *й, ж.*, *збірн.*, *фам.* Товариші, друзі. – *Ей, братва, розсувайся! Що це ви розляглися, як на пляжі?* (Ткач. Кр. хвиля, 1956, 88).

“*вulg.*” – вульгарне, тобто грубе і безцеремонне слово, якого, через його грубість, слід уникати в літературному вжитку, напр.:

ба́нькй, **ба́ньок**, *мн.*, *вulg.* Очі. *Один Гусак загомонів, – чого ви, братця, так баньки повитріщали?* (Греб., I, 1957, 44).

“*лайл.*” – лайливе слово, тобто слово, що вживається як лайка, напр.:

барáн, *а, ч.* 1...

2...

3. *лайл.* Про нерозумну, слабоумну людину. [Н а р т а л.] *Чому він їм не наступив на шій? Ото б то дякували!... Барани!...* (Л. Укр., II, 1951, 489).

“*зневажл.*” – зневажливе слово, напр.:

базі́ка, *и, ч. і. ж.*, *зневажл.* Той, хто говорить багато, але беззмістовно...

“*жарт.*” – жартівливе слово, напр.:

благові́рний, *ного, ч.*, *жарт.* Про чоловіка (мужа). – *Оце я одна сиділа-сиділа, дожидала-дожидала свого благовірного* (Мирний, III, 1954, 158).

“*ірон.*” – іронічне слово, тобто слово з забарвленням іронії, намішки, напр.:

борзо́писець, *сця, ч.*, *ірон.* Плодовитий, але поганий письменник, журналіст.

Борзописці буржуазної преси .. на всі лади розхвалюють "демократичні" порядки свого світу (Літ. газ., 2. IV, 1957, 1).

До розмовної лексики належать також слова т. зв. дитячої мови (що вживають діти, а також і дорослі, коли підробляються під дитячу мову). Ці слова подаються так (без зазначення "розм."):

біця..., *дит.* Корова, бик, теля...

мо́ня..., *дит.* Молоко...

§ 37. Слова місцеві, діалектні даються з позначкою "*dial.*", напр.: **багнути...**, *dial.* Дуже хотіти, бажати...

банітува́ти..., *dial.* Журитися, сумувати...

П р и м і т к а: Деякі недіалектні слова, вживані у творах авторів із західних земель, але не відомі в загальноукраїнській літературній мові, вносяться в реєстр в позначкою "*зах.*", напр.:

ві́дчит..., *зах.* Лекція, реферат; **сепара́тка...**, *зах.* Окрема кімната...

§ 38. Слова, що вживаються переважно в книжній (писемній) літературній мові, даються з позначкою "*книжн.*" – книжне, напр.:

аде́пт, а, ч., *книжн.* Прибичник, послідовник якого-небудь учення або ідеї...

аполо́гія, ї, ж., *книжн.* Твір, усний або писаний, в якому автор вихваляє кого-або що-небудь...

§ 39. Слова з забарвленням урочистості, піднесеності вносяться з позначкою "*уроч.*", напр.:

високоцо́бий, а, е, *уроч.* Який має високий лоб, високе чоло; поважний, гордий. *Мов ті діди високочолі, Дуби з гетьманщини стоять* (Шевч., I, 1951, 41).

воздві́гнути, ну, неш..., *книжн., заст., уроч.* Збудувати що-небудь високе, велике. *Ти пам'ятник воздвиг собі нерукотворний*. (Рильський, 300 літ, 1954, 48).

§ 40. Лексичні елементи, властиві поезії, поетичній мові, тобто слова з емоцією певної небуденності, що вживаються в художніх творах як паралелі-синоніми замість загальноприйнятих "буденних", нейтральних слів (напр., **звитяга** замість **перемога**; **блакить** зам. **блакитне небо**; **линнути** зам. **летіти**; **година** зам. **пора**, **час**; **юний** зам. **молодий**; **юнь** зам. **молодість**, **молодь** і т. ін.) супроводяться позначкою "*поет.*", напр.:

бо́рвій, ю, ч., *поет.* Великий вітер, буря (Приклад. Джерело).

Відповідні елементи народної поетичної творчості позначаються ремаркою "*нар.-поет.*" напр.:

білозі́р, зора, ч., *нар.-поет.* Загальний і постійний епітет білосорих, світлооких людей, тварин, птахів...

§ 41. Церковнослов'янські лексичні елементи, наявні в літературній мові і вживані в ній з певною стилістичною метою, супроводяться позначкою "*ц.-с.*", напр.: **глаго́л...**, *ц.-с.*, **сто́гна...**, *ц.-с.* та ін.

§ 42. При словах номенклатурних і термінологічних ніяких ремарок звичайно не дається. Сфера їх уживання, тобто належність до певної ділянки науки, мистецтва, до техніки і т. ін., розкривається в тлумаченні цих слів. Але при відсутності такого розкриття в тлумаченні дається відповідна позначка: "*фіз.*" (фізика), "*хім.*" (хімія), "*бот.*" (ботаніка), "*муз.*" (музика), "*техн.*" (техніка) і т. ін.

Коли слово вживається у близькому значенні в кількох галузях, то здебільшого при ньому ставиться позначка "*спец.*". Відповідно до сказаного даються, наприклад, слова:

абулі́я... (без позначки "*мед.*"). Ослаблення волі на ґрунті нервового захворювання або великої перевтоми; безвілля...

ага́ва, и.... (без позначки "*бот.*"). Багаторічна тропічна рослина і т. д.

абсорбува́ти..., *фіз., хім.* Вбирати, всисати, всмоктувати...

акomodація..., *спец.* Пристосування до чого-небудь...

апогей... 1. *астр.* Найвіддаленіша від центра Землі точка орбіти Сонця, Місяця та інших планет...

трансплантація..., *спец.* Пересаджування тканин або органів організму (чи рослини) на інше місце або в інший орган (чи рослину).

§ 43. В стилістичних групах розмовної і книжної лексики з їх різновидами можуть бути також слова застарілі (архаїчні), які, хоч у сучасній мові вживаються рідко, були звичайні в творах української літератури ХІХ ст. Частина цих слів виїшла або виходить з літературної мови (хоч іноді і залишається в діалектах), бо їх витіснили інші назви тих предметів, на означення яких вони вживалися, напр.:

атрамент витіснилося словом **чорнило**; **ретьязь** – словом **ланцюг** і т. ін.

Архаїчні слова даються з позначкою “*заст.*”, напр.:

атрамент..., *заст.* Чорнило...

бая..., *заст.* Байка...

§ 44. У числі застарілих лексичних елементів (архаїзмів) є слова – найменування предметів побуту, понять і явищ із давнього історичного, суспільно-економічного і політичного життя українського та інших народів. Хоч ці слова вийшли з лексичного складу сучасної української літературної мови, але предмети, поняття і явища, які вони означають, мали в минулому певне значення в розвитку духовної і матеріальної культури українського народу. Вони, таким чином, є ніби словами-термінами і потребують пояснення з зазначенням хронології (позначка “*заст.*” або “*іст.*” при них не ставиться), напр.:

бердіш, *а, ч.* Старовинна зброя-сокира з лезом довгастою і напівкруглою форми, насаджена на довгий держак...

віче, *а, с.* 1. У давній Русі – народні збори, що були вищим органом влади в деяких містах...

акрoпoль, *я, ч.* У давній Греції – укріплена центральна частина міста, розміщена звичайно на горі; замок.

ІV. ТЛУМАЧЕННЯ СЛІВ

§ 45. Дуже важливою частиною такого Словника, як тлумачний, є з’ясування змісту кожного слова, що може мати не одно, а кілька значень і відтінків.

§ 46. Тлумачення даються по змозі послідовно однотипно для слів кожної граматичної категорії. Вони повинні коротко, але ясно розкривати значення слова і його відтінки.

П р и м і т к а : Пояснення, що може бути як додаток до тлумачення (напр.: “про людину”, “про птахів” та ін.) ставиться в кінці тлумачення (в круглих дужках, звичайним, “своім” шрифтом) (див. приклад § 48, слово **відгустити**..., *перен.*...).

§ 47. Тлумачення даються засобами загальноновживаної літературної мови, без спеціальної лексики, без рідких, діалектних або вульгарних слів. У тлумаченнях треба також уникати таких слів або виразів, які не включені або не будуть включені в реєстр Словника і не будуть у ньому пояснені.

У тлумаченнях можна використовувати неозначені займенники з часткою **-небудь** і **-сь** (кого-, чого-небудь і когось, чогось), надаючи перевагу першим, коли це не погіршує стилю тлумачення.

§ 48. Коли слово має кілька значень, то на першому місці ставиться значення найуживаніше в мовній практиці. Зокрема, коли слово має пряме і переносне значення (чи відтінок значення), то пряме дається і тлумачиться першим; переносне дається з позначкою “*перен.*”, причому воно звичайно подається під окремою цифрою. Але коли воно близько зв’язується з прямим значенням, його доцільніше подати як відтінок прямого, напр.:

автомат..., а, ч. 1. Апарат, машина, прилад, що виконує роботу за допомогою особливого механізму без участі людини...

2...

3. *перен.* Про людину, що діє механічно, машинально...

відгустити... Перестати густити, гудіти. *Веселі бджоли відгули* (Рильський, I, 1956, 27). // *перен.* Закінчитися (про що-небудь бурхливе). *Відгриміло минуле війною, в переможних боях відгуло* (Гончар, Вибр., 1958, 97).

Назви народів переважно тлумачаться при формі множини, тому й переносні значення, якщо вони є, слід тлумачити у множині, напр.:

ванда́лі, ів, мн. (*одн.*, **ванда́л**, а, ч.).

1. *іст.* Східногерманське плем'я, яке, завоювавши частину Римської імперії і Рим, знищило велику кількість цінних пам'яток мистецтва та архітектури.

2. *перен.* Про людей, які нищать, руйнують культурні цінності.

§ 49. Коли слово поряд із загальноновживаним значенням має і значення фахового терміну, то загальноновживане дається першим, напр.:

ва́бити... 1. Притягати до себе; викликати потяг...

2. ...

3. *мисл.* Приманувати птахів чи звірів ваби́ком або голосом, підробленим під їх голос...

Протилежно цьому термінологічне (спеціальне) значення дається і тлумачиться першим у тих випадках, коли загальноновживане становить перенесення або розширення значення термінологічного (спеціального), напр.:

апоге́й... 1. *астр.* Найвіддаленіша від центра Землі точка орбіти Сонця, Місяця та інших планет...

2. *перен.* Найвищий ступінь чого-небудь; вершина, розквіт...

§ 50. Як додаток до тлумачення реєстрового слова даються його синоніми, що становлять слова рівнозначні і загальноновживані, напр.:

бузко́вий... 1...

2. Такого кольору, як квіти бузку; світло-ліловий.

абориге́н... Корінний житель країни або місцевості; тубілець...

§ 51. Синоніми як самостійний елемент замість тлумачення слова даються в таких випадках:

1. Коли реєстрове слово або яке-небудь його значення застаріло і становить дублет до слова сучасної літературної мови, напр.:

ла́нґа..., *книжн.*, *заст.*, *поет.* Щока...

2. Коли реєстрове слово є широкоживаний діалектизм, рівнозначний до загальноновживаного слова літературної мови, напр.:

лі́ця, лиць, *мн.*, *діал.* Щоки...

3. Коли реєстрове слово має виразне стилістичне забарвлення, а до нього є рівнозначний або близький загальноновживаний синонім, напр.:

ді́яння..., *книжн.*, *уроч.* Дія, діло.

§ 52. В окремих випадках при тлумаченні реєстрового слова наводиться як додатковий елемент його антонім, напр.:

бі́лий... Який має колір крейди, снігу; світлий; протилежне ч о р н и й...

жи́вий... Який живе, який виявляє ознаки життя; протилежне м е р т в и й...

спі́лий... Цілком достиглий, дозрілий; протилежне з е л е н и й...

§ 53. Коли два варіанти слова даються з потрібним тлумаченням в одній статті (**баба́к і байба́к**; **білі́ння і бі́лення**; **бу́бон і бу́бен** і т. ін.), то другий, рідше вживаний варіант, наводиться у відповідному місці за алфавітом без граматичних форм і без тлумачення і при ньому – посилання "див.", на перше слово статті, напр.:

байба́к *див.* **баба́к**.

Похідні форми від фонетичних варіантів розробляються так:

бабаківий, *рідко байбаківий*... Прикм. до **бабáк**, **байбáк** 1.

бабачок, *рідко байбачок*... Зменш.-пестл. до **бабáк**, **байбáк** 1.

Форми **байбаківий** і **байбачок**... фіксуються за алфавітом у відповідному місці реєстру без розробки, а тільки з посиланням “*див.*”:

байбаківий *див.* **бабаківий**.

байбачок *див.* **бабачок**.

Коли ж слова-варіанти розробляються кожне окремо (напр., **брязк** і **брязкіт**), то одно з них не тлумачиться (але граматичні форми вказуються) і при ньому дається посилання на друге слово за формулою: “Те саме, що...”, напр.:

брязк, *у, ч.* (Дається тлумачення і приклад).

брязкіт, *коту, ч.* Те саме, що **брязк**. (Дається тільки приклад).

Похідні форми від морфологічних варіантів розробляються так, щоб показати словотворчу залежність від першооснови. Наприклад: морфологічний варіант до **офіційний** – **офіціальний** тлумачиться так: **офіціальний**, *а, е.* Те саме, що **офіційний**, а похідне від нього **офіціальність**, слід пояснювати з використанням при тлумаченні першооснови: **офіціальність**, *ності, жс.* Абстр. ім. до **офіціальний** (а не **офіціальність**, *ності, жс.* Те саме, що **офіційність**).

Похідні форми від діалектних слів розробляються так само, як і від загально-вживаних. Наприклад:

охвітний, *а, е, діал.* 1. Приємний.

2. Бадьорий.

3. Зручний.

Похідне від нього: **охвітність**, *ності, жс., діал.* Абстр. ім. до **охвітний** (а не – **охвітність**, *ності, жс., діал.*

1. Приємність.

2. Бадьорість.

3. Зручність).

§ 54. Залежно від змісту пояснених слів у Словнику застосовуються такі визначення-тлумачення:

1. Назви літер українського алфавіту тлумачаться так:

а. Перша літера українського алфавіту на позначення голосного звука “а”.

б. Друга літера українського алфавіту на позначення приголосного звука “б” (вимовляється “бе”).

П р и м і т к а: Особливості використання літер замість чисел у Словнику не розглядаються.

2. До загальномовних повнозначних слів – дієслів, іменників, прикметників та ін. – даються тлумачення на зразок:

бажáти... 1. *чого, кого або з інфін.* Прагнути що-небудь здійснити, одержати, здобути, мати бажання; хотіти...

2...

бо́ятися... Зазнавати страху, почувати страх, боязнь...

берéза... 1. Лісове білокоре дерево з тонким довгим гіллям і серцевидним листям...

2. *збірн.* Дрова або будівельний матеріал з цього дерева...

білка... 1. Невеличкий лісовий гризун з пухнатим хвостом, що живе на деревах...

2. Хутро з цього звірка...

боронá... Знаряддя для розпушування верхнього шару ґрунту (ріллі)...

бентéжний... Який викликає хвилювання, тривогу; хвилюючий, тривожний...; // Проїнятий, охоплений хвилюванням, схвилюваний, неспокійний.

3. При іменниках-абревіатурах (літерних і інших скороченнях) типу **СРСР, КПСР, УРСР, ЦК, вуз, партком** і т. ін. після граматичного означення дається розкриття за зразком: **СРСР, невідм., ч.** Скорочення: Союз Радянських Соціалістичних Республік; **вуз, у, ч.** Скорочення: вищий навчальний заклад.

Перші частини складних слів з двома і більше значеннями розробляти так:

вєрхньо... Перша частина складних слів, що відповідає слову **вєрхній** у 1 знач., напр.:

вєрхньопа́лубний..., у 2 знач., напр.: **вєрхньотрико-та́жний** у 5 знач., напр.: (приклад).

§ 55. До слів термінологічних тлумачення даються згідно з визначенням цих термінів у відповідних авторитетних джерелах – науково-технічних словниках, енциклопедіях, довідниках, напр.:

ампєр... Одиниця, якою вимірюють силу електричного струму...

базальт... Вулканічна гірська порода щільної або пористої будови переважно темного кольору...

глієсер... Плоскостонне швидкохідне судно (човен) з пропелером, яке рухається по поверхні води...

Коли слово в спеціальному і в загальному літературному вжитку має однакове основне значення, то воно тлумачиться в погодженні з науковим його визначенням, напр.:

сріблє... Благородний м'який блискучий метал сірувато-білого кольору...

§ 56. При ботанічних і зоологічних назвах не загального вжитку перед тлумаченням даються найменування латинською мовою, напр.:

брусніця... 1. (*Vaccinium vitis-idaea*). Напівкущова вічнозелена рослина...

2. Ягоди цієї рослини.

бурундук... (*Eutamias*). Дрібний звірок-гризун з родини білячих, що живе в норах на землі і поширений у тайговій зоні Європи і Північної Азії...

П р и м і т к а: До загальновідомих ботанічних і зоологічних назв (бєрєзє, вєрбєлє, бєлєкє, вєвєкє...) латинські назви не даються.

§ 57. Значення багатьох категорій похідних слів розкриваються через посилання, за встановленими формулами, на основні слова, з якими вони пов'язані етимологічно і які витлумачені у відповідних місцях реєстру (див. §§ 58-66, 87, 89-90).

§ 58. Дієслівні іменники на **-ння, -ття**, які мають значення дії, тлумачаться через відповідні дієслова, напр.:

біління і білення... Дія за знач. **біліти** 1, 2 і **білітися**.

блукання... Дія за знач. **блукати**...

бриття... Дія за знач. **брити** і **бритися**...

Інші значення дієслівних іменників на **-ння, -ття** тлумачаться під окремими цифрами, напр.:

асигнування... 1. *Тільки одн.* Дія за знач. **асигнувати**.

2. Асигнована сума...

§ 59. Віддієслівні іменники, у значенні яких тісно сполучаються дія і звуки, поєднані з цією дією, пояснюються за зразком:

булькання... Дія за знач. **булькати** і звуки, утворювані цією дією...

§ 60. Похідні іменники на **-ість** і на **-ина, -зна, -ота**, що утворені від прикметників і мають значення властивості, якості, стану та ін., тлумачаться через відповідні прикметники, напр.:

безвіхідність... Абстр. ім. до **безвіхідний** 2...

бережливість... Властивість за знач. **бережливий**...

бідність... Стан за знач. **бідний** 1, 3.

білизна... Абстр. ім. до **білий** 1.

гіркість... 1. Якість за знач. **гіркий** 1.

доброта... Властивість за знач. **добрий** 1.

§ 61. Похідні іменники жіночого роду, утворені суфіксами **-ка**, **-ниця** від іменників чоловічого роду, тлумачаться через відповідні слова чоловічого роду:

бібліотéкарка, и, жс. Жін. до **бібліотéкар...**; **викладáчка**, и, жс. Жін. до **викладáч...**; **колгóспниця**, і, жс. Жін. до **колгóспник...**; **ученíця**, і, жс. Жін. до **учень...**

П р и м і т к а: Іменники жіночого роду, семантично відповідні до іменників чоловічого роду, але утворені різними суфіксами, напр., **красуня** і **красень**, **балакуха** і **балакун** та ін., тлумачаться як самостійні.

§ 62. Іменники жіночого роду із значенням “жінка, дружина кого”, утворені від іменників чоловічого роду, тлумачаться через ці іменники:

полкóвниця, і, жс. жінка полковника...; **голівíха**, и, жс. жінка голови (у 6 знач.).

П р и м і т к а: Іменники жіночого роду на означення професії чи спеціальності людини, не пов’язані з формою чоловічого роду тлумачаться як самостійні, напр.:

манікю́рниця, і, жс. Спеціалістка, що робить манікюр...

§ 63. Похідні іменники із значенням назв самок тварин пояснюються за зразком:

голúбка... 1. Самиця голуба...

перепелíця... Самиця перепела...

§ 64. Похідні іменники, що означають назви малят тварин, пояснюються через назви відповідних дорослих тварин:

галчєнйá... Пташка галки...

теля... Маля корови...

§ 65. Похідні іменники з суфіксами зменшеності, збільшеності та ін. тлумачаться через відповідні іменники, а при наявності різних значень таких похідних іменників значення емоційної оцінки дається першим.

Якщо іменники з цими суфіксами дають чіткі уявлення про кількісні відношення: розмір, величину, ступінь якості предмета і т. ін. і якщо суфікси цих іменників можна замістити лексичними синонімами, що виражають розмір, величину, ступінь (маленький, невеликий, короткий, мілкий, слабкий і т. ін.), вони в Словнику тлумачаться так:

дзёркальце... Зменш. до **дзёркало**.

бар’єрчик... Зменш. до **бар’єр**.

брошúрка... Зменш. до **брошúра**.

гві́нтик... Зменш. до **гвінт**.

бу́рячіще... Збільш. до **бу́ряк**.

Якщо іменник із суфіксом зменшеності або збільшеності викликає, з одного боку, уявлення про розмір предмета, явища або ступінь виявлення однієї з ознак, а з другого боку, це уявлення про розмір забарвлене певними почуттями – емоційністю, в Словнику використовуються такі тлумачення:

ватру́шечка... Зменш.-пестл. до **ватру́шка**.

волосóчок... Зменш.-пестл. до **волосóк**.

Деякі іменники з цими суфіксами не викликають уявлення про величину предмета, явища, а лише виражають ставлення мовця до значення, яке містить корінь:

бідолáшка... Пестл. до **бідолáха**.

вдівонька... Пестл. до **вдова**.

годíнонька... Пестл. до **годíнка**.

При тлумаченні зменшених утворень із складними суфіксами відсилання треба робити послідовно на проміжну стадію, а не на основне безсуфіксне слово одразу:

волосóк... Зменш. до **вóлос**.

волосóчок... Зменш.-пестл. до **волосóк**.

горбóк... Зменш. до **горб**.

горбóчок... Зменш.-пестл. до **горбóк**.

Ремарка *розм.* при тлумаченнях “Зменш. до...”, “Зменш.-пестл. до...”, “Пестл. до...” не ставиться.

Дуже часто утворення з суфіксами зменшеності є елементами народної поетичної творчості і в Словнику позначаються ремаркою “*нар.-поет.*”:

війно́нька, и, *ж.*, *нар.-поет.* Пестл. до **війна́**.

долинóнька, и, *ж.*, *нар.-поет.* Пестл. до **доліна**.

ніченька, и, *ж.*, *нар.-поет.* Пестл. до **ніч**.

Якщо від однієї першооснови твориться з участю різних суфіксів на означення зменшеності чи пестливості декілька слів, то всі вони тлумачаться з використанням наведених вище формул. Наприклад:

пагі́нчик, а, *ч.* Зменш.-пестл. до **па́гін**.

па́гонєць, нця, *ч.* Зменш. до **па́гін**.

па́гонок, нка, *ч.* Зменш. до **па́гін** (а не: Те саме, що **па́гонєць**).

§ 66. Похідні іменники з суфіксами зменшеності або пестливості та ін., що втратили емоційне забарвлення, а іноді й безпосередній семантичний зв'язок з основним своїм словом, тлумачаться як самостійні, напр.:

ру́чка... 1. Зменш.-пестл. до **рука** 1.

2. Частина предмета, за яку держать або беруть...

3. Прилад до писання...

берéзка... Багаторічна витка рослина-бур'ян...

§ 66 а. Збірні іменники розробляються за таким зразком:

а) Похідні збірні іменники тлумачаться способом відсилання на відповідний іменник у формі однини:

Наприклад: **вороння**, я, *с.* Збірн. до **воро́на**.

куркульня́, і, *ж.*, *зневажл.* Збірн. до **курку́ль**.

студéнтство, а, *с.* Збірн. до **студéнт**.

б) Якщо до збірного іменника немає відповідного щодо змісту й форми іменника в однині, то при ньому після його граматичних форм ставиться позначка *збірн.*; тлумачення до такого іменника, як правило, подається у формі множини. Наприклад: **дрі́б**, дрóбу, *ч.*, *збірн.* Дрібні свинцеві кульки для стрільби з мисливської рушниці; шрїт.

дрі́бно́та, и, *ж.*, *збірн.*, *розм.* 1. Маленькі, дрібні істоти чи предмети.

бідно́та, бідно́ті, *ж.*, *збірн.* Бідні, убогі, незаможні люди.

П р и м і т к а: Якщо в тлумаченні треба використати слово, яке в реєстрі виступає як омонім, тлумачення слід оформляти так: **валовій**², *а́*, *е́*. Зробл. з валу (*див. вал*²).

Зокрема потребують ширшого розгляду тлумачення іменників-назв різних груп рослин і тварин.

§ 67. При тлумаченнях назв рослин і тварин їх родинна назва вказується тільки в тих випадках, коли родина в цілому має велике господарське (позитивне або негативне) значення (напр., злакові, гризуни) або коли це назва рідкої і маловідомої у нас рослини чи тварини (напр.: **білúха**... Ссавець з родини дельфінових...).

§ 68. При тлумаченні назв рослин указується належність їх (без позначення “клас”) до дерев, чагарників, трав'янистих рослин, а також перехідні типи рослин, напр.:

азáлія... Південна гірська чагарникова рослина з великими квітами різного забарвлення; вирощується як декоративна...

§ 69. При тлумаченні назв дерев зазначається, листяне дерево чи хвойне, причому коли воно вічнозелене, то вказівка на це додається до перших означень (напр.:

яліна... Хвойне вічнозелене дерево), а для плодових дерев дається тільки вказівка “плодове”, напр.: **яблуня**... Плодове (фруктове) дерево...

§ 70. Для трав'янистих рослин у тлумаченні ще вказується: отруйна (**блекота, молочай**...); бур'ян (**кропива, березка**...); витка (**хміль, плющ**...); сланка (**огірки, кавуни**...).

§ 71. Для рослин рідких або таких, які не ростуть у нашій країні, вказується, де переважно вони поширені, напр.: **бамбук**... Висока тропічна і субтропічна деревовидна рослина з порожнистим колінчастим стеблом і видовженим листям...; **лавр**... Південне листяне вічнозелене дерево...

Примітка: Такі визначення у тлумаченнях, як **болотна, лугова, степова** рослина не даються, бо ці вказівки іноді можуть не відповідати дійсності.

§ 72. При тлумаченні назв рослин указується також на їх використання:

1) вживається як їжа (для їжі, на їжу), напр.: **морква**... 1. Городня рослина; овоч...

2. Корінь цієї рослини, що вживається як їжа...

2) використовується як кормова рослина, напр.:

віка... Трав'яниста бобова кормова рослина...

3) становить сировину для промисловості, напр.:

конюплі... Висока трав'яниста рослина, із стебел якої виробляється прядиво, а з насіння – олія...

4) використовується в медицині (або парфюмерії), напр.: **шавлія**... Трав'яниста рослина; використовується в медицині і парфюмерії...

5) вирощується як декоративна рослина, напр.: **півники**... (*одн. півник, а*). ... Багаторічна трав'яниста рослина з великими жовтими або фіолетовими квітами; вирощується як декоративна; корінь деяких сортів використовується в парфюмерії...

§ 73. Різні значення, що виникли від назв рослин шляхом перенесення, – назви плодів рослин, виготовлених з них продуктів, – даються під окремими цифрами, напр.:

какао... 1. Тропічне дерево, з насіння якого виготовляється шоколад; шоколадне дерево...

2. Порошок з насіння цього дерева...; // Поживний напій (з цукром і молоком) із цього порошку...

§ 74. Такі ж визначення даються при тлумаченні назв плодових рослин усіх груп (дерев, чагарників, трав'янистих рослин) за зразком:

ананас... 1. Тропічна трав'яниста рослина...

2. Великий, овальної форми, соковитий і запашний плід цієї рослини...

малина... 1. Чагарникова ягідна рослина...

2. Звичайно темно-червона кисло-солодка ягода (плід) цієї рослини...

§ 75. У тлумаченнях рослин (дерев, кущів, трав, грибів) указуються не тільки загальні їх ознаки, але й характерні індивідуальні їх прикмети, напр.:

бузбк... 1. Чагарникова декоративна рослина, найчастіше з світло-ліловими або з білими запашними квітами-гронами...

2. Квіти цієї рослини. *Букет бузку.*

§ 76. Для грибів у визначенні вказується колір шапки, розмір (тонка, товста, коротка, довга) і форма ніжки (стебла), а також неістівність (отруйність), коли гриб неістівний, напр.:

груздь... Гриб на короткій товстій ніжці з широкою, трохи вгнутою слизистою білою або жовтою шапкою...

§ 77. У тлумаченні назв тварин указується належність тварин до таких класів: 1) найпростіші, 2) кишечнопорожнинні, 3) черв'яки, 4) молюски, 5) комахи, 6) павукоподібні, 7) ракоподібні, 8) риби, 9) земноводні, 10) плазуни, 11) птахи, 12) ссавці, напр.:

амéба... Найпростіша одноклітинна тварина, яка не має сталої форми...

бобёр... Великий водяний (річковий) рідкісний гризун-ссавець з широким пласким хвостом; дає цінне хутро...

краб... Морська ракоподібна тварина з десятьма ніжками...

§ 78. При тлумаченні назв тварин-ссавців указуються такі характерні ознаки: свійська тварина (**корова...**); хижа (**вовк, тигр...**); з цінним хутром (**єнот, лисиця...**); шкідник (**миша, пацюк...**); корисна або яка використовується в господарстві (**вівця, кінь...**).

§ 79. У тлумаченні назв комах указуються такі характерні ознаки: завдає шкоди в господарстві (**вовчок, довгоносик...**); паразитує (**блоха, овід...**); отруйна (**фаланга, скорпіон...**).

§ 80. Для назв птахів у тлумаченні вказується: болотний (**бугай, журавель...**); лісовий (**дятел, сорока...**); степовий (**дрохва...**); морський (**альбатрос, чайка...**); південний (**ібіс, фламінго...**); тропічний (**марабу, папуга...**); північний (**гагарка...**); свійський (**курка, індик...**); дикий (**куріпка, перепілка...**); співочий (**жайворонок, соловей...**); перелітний (**грак, лелека...**); водоплавний (**качка, лебідь...**); хижий (**орел, сова...**); нічний (**сич, сова...**).

П р и м і т к а: Коли птах має кілька характерних ознак, то вони даються всі, напр.: **гуска...** Водоплавний свійський і дикий птах...

чиж... Лісовий співочий птах...

§ 81. Для назв риб у тлумаченні вказується: прісноводна (**в'юн, в'язь, лин, лящ...**); морська (**акула, кефаль...**); перехідного типу (напр.: **вобла...** Морська риба, що заходить у річки для нерестування...); промислова (**кілька, тріска...**); вживається для їжі консервована (**сардинки, шпроти...**); засолена (**оселедці...**); в'ялена (**вобла, таранка...**); цінна своїм м'ясом чи ікрою (всі осетрові і лососеві).

П р и м і т к а: При визначенні риб не вказується "їстівна", бо всі риби, як правило, їстівні.

§ 82. Коли в господарстві мають цінність самець і самиця тварини, то в тлумаченні вказуються характерні особливості (найголовніші) кожної з них, напр.:

бик... Велика свійська рогата тварина-ссавець; самець корови... **коро́ва...** Велика свійська рогата молочна тварина-ссавець; самиця бика...

При тлумаченні деяких дієслів треба додержуватись таких вимог:

§ 83. До дієслів недоконаного і доконаного виду, що ризняться суфіксами і вносяться в одну статтю, тлумачення дається тільки до форми недоконаного виду, але ілюструються обидва види, а при дієслові доконаного виду, що вноситься до реєстру окремо, дається лише посилання на відповідне дієслово недоконаного виду, напр.:

віконати *див. викóнувати.*

викóнувати, ую, уєш, *недок.*, **віконати,** аю, аєш, *док.* (Дається тлумачення і ілюстрації).

забува́ти, аю, аєш, *недок.*, **забу́ти,** б́уду, б́удеш, *док.* (Дається тлумачення і ілюстрації).

забу́ти *див. забува́ти.*

П р и м і т к а 1: У тих випадках, коли значення обох видів збігається в одній формі, тлумачення дається теж до недоконаного виду:

автоматизува́ти, ую, уєш, *недок. і док.*, *перех.* 1. Застосовувати в роботі автоматичні прилади, машини (Приклад. Джерело).

П р и м і т к а 2: Коли якийсь із значень багатозначного дієслова має лише форму доконаного виду, це відповідно позначається і тлумачення дається в формі доконаного виду.

§ 84. Префіксовані дієслова доконаного виду і відповідні до них дієслова недоконаного виду без префіксів вносяться в реєстр кожне окремо за алфавітом, при-

чому тлумачення дається тільки до форми недоконаного виду, а при доконаному вказується: “Док. до...”, граматична ремарка *док.* у таких випадках уже не ставиться, напр.:

марнува́ти, *ю, уєш, недок., перех.* (Дається тлумачення і ілюстрації). **змарнува́ти**, *ю, уєш, перех.* Док. до **марнува́ти**. (Даються тільки ілюстрації).

раді́ти, *ю, ієш, недок.* (Дається тлумачення і ілюстрації).

зраді́ти, *ю, ієш.* Док. до **раді́ти**. (Даються тільки ілюстрації).

П р и м і т к а: Коли префіксоване дієслово доконаного виду співвідносне не до всіх значень багатозначного дієслова недоконаного виду без префікса, це відповідно позначається.

§ 85. При дієсловах пасивного стану дається позначення з посиланням на відповідне дієслово активного стану, напр.:

скóбуватися; *ується, недок.* Пас. до **скóбувати**.

Коли дієслово має два (або більше) значення, то пасивний стан виділяється під окремою цифрою після всіх інших значень за зразком: **автоматизува́тися**, *ується, недок. і док.* 1. Ставати автоматичним...

2. *тільки недок.* Пас. до **автоматизува́ти**...

мі́тися, *міюся, мієшся, недок.* 1. Мити себе...

2. Пас. до **мі́ти**...

§ 86. Дієслова, що мають перехідне значення і друге – неперехідне, а також можуть вживатися і безособово, тлумачаться за таким зразком: **пекти́**... 1. *перех.* Готувати їжу сухим нагріванням на вогні або на жару (в жару) і т. ін. *Олександра пекла хліб* (Коцюб., I, 1955, 67).

2. *неперех.* Надмірно гріти, надмірно палити. *Сонце пекло, пшениця сохла, от-от буде текти* (Коцюб., II, 1955, 62); // *безос.* *Ну, та й пече! Аж потом обливає* (Мирний, V, 1955, 141).

П р и м і т к а: При самостійних безособових дієсловах дається їх тлумачення в інфінітиві, напр.: **вечорі́ти**, *іє, недок., безос.* Наближатися, наставати (про вечір); смеркатися.

світа́ти, *ає, недок., безос.* Наближатися, наставати (про світанок); розвиднятися, дніти...

§ 87. Тлумачення багатьох похідних прикметників даються однотипно, за певними зразками. Так, похідні прикметники із загальним значенням відношення до предмета, явища або особи тлумачаться за формулами “Прикм. до...”.

Цим узагальнюючим структурно-семантичним тлумаченням позначаються відіменникові прикметники, в яких іменник повністю зберігає своє предметне значення, тобто такі прикметники, які відрізняються від вихідного слова-іменника лише граматично. Словосполучення з такими прикметниками співвідносні з безприймениковими конструкціями “іменник+іменник у род. в. однини”, наприклад: аденоїдне розрощення – розрощення аденоїдів, берилієві поклади – поклади берилію і т. ін.

Крім того, цією формулою позначаються найбільш типові для відносних прикметників відношення належності, зокрема до певного народу, країни (американський, арабський), до певного розряду, виду, класу предметів, сорту товарів (бавовняні тканини, бакалійні товари), ця формула використовується при поясненні відносних прикметників на позначення частин тіла (акуляча голова, вовчий хвіст), на позначення осіб, що перебувають з ким-небудь у родинних стосунках (куркульський син).

У прикметниках, похідних від назв предметів, формула ”Прикм. до...” відбиває відношення частини до цілого, наприклад: автомобільний двигун, березова гілка і т. ін. У неї входить і значення “Який складається з чого” (березовий гай, бандитська ватага). Загальне тлумачення “Прикм. до...” слід доповнювати додатковими семантичними відтінками, що подаються за // – а) “Зробл. з чого” (бамбу-

кове вудилище), “Вигот. з чого” (металеві деталі), “Пригот. з чого” (абрикосове варення), “Пошитий з чого” (батистова сукня); “Який добув. з чого” (деревний спирт, березовий дьоготь); б) “Який має форму чого” (аркушеве залізо), “Який обсягом (розміром) дорівнює чому” (аршинні кроки); в) “Схожий на що, подібний до чого” (анекдотичний випадок), “Який являє собою що” (абсурдне твердження); г) “Який має у своєму складі (містить у собі) що” (азотні добрива, алкогольні напої); д) “Який здійснюється чим (за допомогою чого)” (автобусні перевезення, болтове з’єднання (деталей), “Виконаний (намальований, вишитий і т. ін.) чим” (акварельний малюнок), “Який працює на основі чого (за принципом чого)” (абсорбційний холодильник); е) “Признач. для чого” (арматурний дріт, буксирний флот, базарна площа), “Який уживається (застосовується) в чому, де” (радіотехнічна апаратура), “Визначений для чого” (банний день, базарний день), “Який виготовляє (випускає) або лагодить що” (автомобільний завод, беконна фабрика); є) “Який перебуває (живе, росте, здійснюється і т. ін.) де” (акваріумні риби, артеріальна кров, баштанні культури, амбулаторне лікування), “Який походить з...” (заморські гості); ж) “Який буває (відбувається, виходить) коли” (березневий сніг, тижнева газета, Січневий пленум); з) “Викликаний (зумовлений) чим” (інфекційна хвороба, алкогольне отруєння), “Який викликає що (призводить до чого)” (апетитна страва, смертельна хвороба, антипатична людина і т. ін.); і) “Який робить (дає, виділяє, справляє) що” (ароматична квітка, бальзамічні дерева, ароматичні речовини; впливова людина, результативний захід і т. ін.).

Для прикметників, утворених від назв людей або тварин-носіїв певних характерних особливостей або рис характеру та від назв неживих об’єктів, яким притаманна якась стала ознака, характерним є групове значення, що подається в Словнику формулою “Власт. кому” (бухгалтерська точність, лисяча хитрість, бібліотечний режим, аптечний запах, архівна тиша і т. ін.). Наприклад: **бібліотечний**, а, е. Прикм. до **бібліотека**. *Бібліотечна справа*.

боровий, а, є. Прикм. до **бір**.

організаційний, а, е. Прикм. до **організація** 1.

англійський, а, е. Прикм. до **англійці** і **Англія**.

комсомольський, а, е. Прикм. до **комсомол** і **комсомолец**. *Комсомольський рух*;

// Власт. комсомольцеві, членові комсомолу. *Комсомольське ставлення до роботи*.

березовий, а, е. Прикм. до **береза**. *Низькоросла ліщина темною крайкою облямовувала світлі березові гаї* (Бойч., Молодість, 1949, 27); // Зробл. з берези. *Березові меблі*; // Який добув. з берези. *Березовий дьоготь*.

ведмежий, а, е. Прикм. до **ведмідь**. *Шарпали таки не мало І мене ведмежі кігті*. (Л. Укр., IV, 1954, 162); // Зробл. з шкури ведмедя. *Ведмежа шуба*.

Іноді відтінок може виступати як основне тлумачення, наприклад:

віртуозний, а, е. Власт. віртуозові. *Віртуозна техніка виконання*.

Іноді відносні прикметники групового значення набирають такого ступеня узагальнення, що можуть виступати означенням не до однієї риси або особливості, а до багатьох понять чи ознак. Вони набувають якісного значення, яке слід розглядати не як відтінок (після //), а виносити в окрему рубрику словникової статті, додаючи до типового тлумачення – “Власт. кому” – відповідні синоніми, напр.:

батьківський, а, е... 2. Власт. батькові, батькам; пройнятий любов’ю.

богатірський, а, е... 2. Такий, як у богатиря, власт. богатиреві, богатирям; могутній.

Крім того, окремим значенням подаємо:

а) Коли відносний прикметник позначає колір (барвінкове небо, малинові уста).

Наприклад: **барвінковий**, а, е. 1. Прикм. до **барвінок** // Зробл. з барвінку. *Барвінковий вінок квітчав граціозну голівку* (Ільч., Серце жде, 1939, 49).

2. Який має колір квітів барвінку; голубуватий. *Білясті хмаринки .. тануть у барвінковому небі* (Коз., Сальвія, 1956, 65).

бурякóвий, а, е. 1. Прикм. до **буряк**. *Бурякові плантації*; // Вигот. з буряків. *Буряковий морс*.

2. розм. Який має колір буряків; лілово-червоний.

б) Коли відносний прикметник утворився від іменника, що мав пряме і переносне значення.

Наприклад: **абеткóвий**, а, е... 2. Загальновідомий, елементарний.

Це значення слова **абеткóвий** виникло на основі переносного значення слова **абéтка**: “Основні відомості з якої-небудь науки; найпростіші, загальновідомі положення, основи чого-небудь”.

в) Коли відносний прикметник може походити від двох рівних іменникових основ.

Наприклад: **акробатічний**, а, е. 1. Стос. до акробатики. *Акробатичні вправи*.

2. Власт. акробатові; спритний. *Акробатичні рухи*.

Відношення до певних галузей знань, ділянок культури, наукових і філософських напрямів, суспільних рухів, до сфери людських емоцій – загалом до абстрактних понять, позначаються тлумаченням “Стос. до...”, напр.: біологічний, агротехнічний, антропологічний, архітектурний і т. ін.

виховні́й, а, е. Стос. до виховання. *Виховна година*. Коли в прикметниках треба показати стосовність до однини та множини іменника, це відповідно і здійснюється:

валу́нний, а, е. Стос. до валуна́, валу́нів.

ба́тьківський, а, е... 2. Власт. батькові, батькам.

Відносні прикметники, похідні від назв осіб, відбиваючи відношення індивідуального володіння певним майном, стоять на межі між присвійними та відносними. До таких прикметників після типового тлумачення “Прикм. до...” додаємо як відтінок (після //) “Належний кому”, напр.:

ба́тьківський, а, е. Прикм. до **ба́тько**; // Належний батькові. *Батьківське майно*.

§ 88. Уживання прикметників і дієприкметників у значенні іменників відбивається в Словнику. Якщо прикметник або дієприкметник уживається в значенні іменника і між ними немає семантичної відмінності, то останній подається як відтінок (після знака //) за формулою “у знач. ім.”; при наявності ж семантичної відмінності – окремих значенням. Наприклад:

бага́тий, а, е. 1. Який має багатство; заможний...: // у знач. ім. **бага́тий**, того, ч. Заможна людина; багач.

ві́руючий, а, е. Дієпр. до **ві́рувати**... // у знач. ім. **ві́руючий**, чого, ч. Той, хто дотримується релігійних поглядів; релігійна людина.

Субстантивовані прикметники з однаковим значенням у формі чоловічого та жіночого роду розробляються поряд, тлумачення підбирається таке, яке відповідає обом цим формам. Наприклад: **негра́мотний**, а, е... // у знач. ім. **негра́мотний**, ного, ч., **негра́мотна**, но́ї, ж. Людина, яка не вміє читати й писати.

§ 89. Дієприкметники тлумачаться за зразками:

зроста́ючий, а, е. Дієпр. акт. теп. ч. до **зроста́ти**.

викóнуваний, а, е. Дієпр. пас. теп. ч. до **викóнувати**.

ві́конаний, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **ві́конати**.

гна́ний... Дієпр. пас. теп. і мин. ч. до **гна́ти**.

керóваний... Дієпр. пас. теп. і мин. ч. до **керува́ти**.

закві́тчаний... Дієпр. пас. мин. ч. до **закві́тча́ти**.

Форми на **-но**, **-то** подаються при пасивних дієприкметниках так: // **вші́то**, *безос. присудк. сл.* (далі приклад). Вони подаються в кінці розробки відповідного значення дієприкметника (після всіх відтінків). Наприклад:

наспіваний, а, е. Дієпр. пас. мин. ч. до **наспівати**. (приклад); // у знач. прикм. (приклади); // **наспівано**, *безос. присудк. сл.* (приклади).

§ 90. Прислівники тлумачаться за зразками: **вранці**, *присл.* В ранішній час; ранком...

незабаром, *присл.* Через невеликий час; скоро...

Прислівники на **о**, **е**, що походять від прикметників, тлумачаться через відповідні прикметники; напр.:

брідно. Присл. до **брудний**...

Уживання таких прислівників у значенні присудкового слова позначається відповідно за формулою у знач. *присудк. сл.*; подаються вони як відтинки (після //) або як окремі значення, залежно від семантичної близькості чи відмінності.

Коли такий прислівник утворений від багатозначного прикметника і співвідносний не до всіх його значень, це відповідно позначається, напр.:

близько. Присл. до **близький** 1, 2, 5.

Уживання таких прислівників у значенні присудкового слова виділяється в окреме значення.

При словах типу **слід**, **треба**, **можна** ставиться ремарка *присудк. сл.*, а далі дається відповідне тлумачення.

§ 91. Числівники тлумачаться за такими зразками: **три**, *трьох, числ. кільк.* Назва числа і цифри 3; // *Кількість із 3 одиниць* (так тлумачаться кількісні числівники до 9 включно).

п'ятнадцять, *и, числ. кільк.* Назва числа 15 і його цифрового позначення; // *Кількість із 15 одиниць* (так тлумачаться кількісні числівники, починаючи з 10).

другий, а, е. 1. Числівник порядковий, відповідний до кількісного числівника **два**...

2. Не перший, не головний; другорядний...

§ 92. До займенників даються тлумачення за зразками: **ти**, *тебе (з прийм. від тебе, до тебе...)*, *займ. особ. 2-ої ос. одн.* Уживається при звертанні до однієї особи...

ви, *вас, займ. особ. 2-ої ос. мн.* Уживається при звертанні до кількох осіб або, як форма ввічливості, до однієї особи...

твій, *твоя, твоє, займ. присв.* Належний тобі...

який, *а́, е́, займ.* 1. *пит.* Уживається при запитанні про якість, властивість і інші ознаки предмета.

2. *відносн...*

§ 93. Прийменники, сполучники, частки і вигуки тлумачаться за такими зразками:

без, *прийм., з род. в.* 1. Уживається при зазначенні відсутності кого-, чого-небудь.

2....

або, *спол.* 1. *розділ...*

2. *поясн.* Уживається у знач. *т о б т о, і н а к ш е к а ж у ч и...*

бо², *част.* 1. *спонук.* Уживається переважно при дієслівних формах і інших, близьких до них значенням...

2. *підсил. ...*

ах, *виг.* Уживається при вираженні переляку, здивування, радості і т. ін....

бух, *виг.* 1. Звуконаслідування, що означає звук від удару, падіння, пострілу...

2. *розм.* Уживається як присудок за знач. **бұхати** 1, 3, 4, **бұхнути** 1, 3, 5, **бұхатися**, **бұхнутися**. *Заридала Катерина та бух йому в ноги.* (Шевч., I, 1951, 33).

§ 94. Вставні слова розробляються за такими зразками: **ма́бу́ть**, *вставн. сл.* Уживається для вираження непевності у чому-небудь.

зрозуміло. 1. Присл. до **зрозумілий**...

2. у знач. *вставн. сл.* Уживається для потвердження висловлення.

здаватися... **зда́тися**²... 1. Мати який-небудь вигляд...

2. З'являтися в думках, в уяві.

3. У знач. вставн. сл. **здається**. Уживається для вираження непевності в чому-небудь.

§ 95. У Словнику відзначаються також типові випадки образного вживання слова і звичайні, усталені в мові випадки вживання його в порівнянні. Вони вносяться в текст розробки певного значення слова з позначками “Образно” і “У порівн.” після зірки (*) в указаній послідовності, напр.:

На слово **буревісник** (птах альбатрос), після прикладів на 2-е значення “провісник бурі”; *Образно, *Мчать* [“Катюші”]..., *посилаючи народам Європи радісних червоних своїх буревісників* (Гончар, I, 1954, 36); або на слово **буря**, після прикладів на пряме значення; *Образно. *Воєнна буря закрутила, Латинське серце замутила* (Котл., I, 1952, 192). На слово **барс**, після прикладів на це слово; *У порівн. *І ніч повзла, як барс, по кручах* (Бажан, Вибр., 1940, 186); на слово **бóчка**, після прикладів на це слово; *У порівн. *Бурхнуло з неба, як із бочки* (Котл., I, 1952, 106).

П р и м і т к а 1: Порівняння може бути виражене без слів **як**, **наче** та ін., а орудним відмінком іменника, напр., при слові **бліскавка**: *Через його голову перемкнула блискавкою думка* (Фр., V, 1951, 224).

П р и м і т к а 2: Під позначкою “У порівн.” можна давати лише речення з тим реєстровим словом, що лежить в основі порівняння.

Слова такого ж характеру (в орудному відмінку) іноді доцільно розглядати як прислівники і подавати окремим значенням відповідного іменника, напр.:

віхор, хору і хру, ч. 1. **Круговий рух вітру...**

2. ...

3. у знач. присл. **віхором і віхром**. Дуже швидко.

V. ПОЗНАЧКИ ПРИ ДІЄСЛОВАХ ТА ІНШИХ СЛОВАХ ДЛЯ ПОКАЗУ КЕРУВАННЯ

§ 96. При дієсловах (найчастіше) як перехідних, так і неперехідних, що вживаються з непрямим додатком, для показу їх керування даються потрібні вказівки синтаксичного характеру, напр.:

бажати... 1. *кого, чого, з інфін.* (Тлумачення. Приклади).

2. *кому чого...* (Тлумачення. Приклади).

Коли для дієслова типове вживання в головному реченні, яке вимагає підрядного із сполучниками **що**, **щоб**, **як** та ін., це відповідно позначається в розробці “із спол. **що**”, “із спол. **щоб**”, “із спол. **як**” та ін., напр.:

прагнути... 1. *кого, чого, з інфін.* (Тлумачення).

І кожний цех, і кожний лан нових здобутків прагне (Заб., Одна сім’я, 1950, 27); *Франко все життя прагнув “з народним болем в один такт горіти”* (Козл., Відр. народу, 1950, 34);

2. *до чого, також із спол. щоб.* (Тлумачення). *Іван Франко свідомо прагнув до єдиної літературної мови* (Рильський, III, 1956, 79); *Прагне гаряче вона, Щоб цей арик був скінчений сповна* (Бажан, II, 1947, 244).

Керування визначається, крім дієслів, також і при інших словах, зокрема – при іменниках і прикметниках, напр.:

боротьба... 1....

2. *з ким-чим, проти кого-чого.* (Тлумачення. Приклад). **багатий**... 1....

2. *на що, чим.* Який має багато, в достатку чого.

Багатий на лати та на дрібні сльози (Шевч., I, 1951, 85).

Відображаючи дієслівне керування, необхідно подавати при потребі і його стилістичну характеристику або характеристику щодо широти вживання, наприклад:

журітися..., *про кого-що, за кого-що, розм. за ким-чим, заст. ким, чим.*

докоп'ятися..., *до чого, розм., рідко, чого.*

Іноді необхідно відзначати, що для даного значення характерне вживання з якоюсь частиною мови чи певним словом. У таких випадках перед тлумаченням уживаються ремарки:

у сполуч. з ім., також із сл. з а м і ж, перев. з запереч. не і т. ін.

VI. ФРАЗЕОЛОГІЯ І ПОДАВАННЯ ЇЇ В СЛОВНИКУ

§ 97. До Тлумачного Словника включається пов'язана з певними словами фразеологія. До цієї ділянки мови належать різного роду словосполучення переважно образного і емоційного характеру, властиві найбільше розмовній мові і, відповідно, ширше чи вужче вживані в різних стилях літературної мови – в художній літературі (XIX ст. і сучасній), публіцистичній, суспільно-економічній і науково-популярній. Це так звані фразеологічні зрощення (абодіоми) (напр.: **впадати в око; ні пари з уст; припасти до серця; точити яси** і т. ін.), фразеологічні і єдності (напр.: **розбити глек; чужими руками жар загрібати; оглядатися на задні колеса; дивитися крізь пальці** та ін.), різні словосполучення літературного походження (напр.: **А хура й досі там; Прийшов, побачив, переміг; Спалити кораблі** і т. ін.), “крилаті вислови” (напр.: **Чуття єдиної родини** (Тичина); **Людина – це звучить гордо** (Горький)). Крім того, в розробці словникової статті даються різні усталені сполуки: усталені форми привітань (**доброго ранку!; здоровенькі були!; на все добре!**), формули ввічливості при звертанні до інших (**будь ласка, будьте ласкаві** і т. ін.), мовні штампи (кліше) (**до речі; у всякому разі**), усталені звороти ділової мови (довести до відома, висловити догану і т. ін.) і словосполучення, складові елементи яких є окремі слова з певним значенням, але одно з них може сполучатися з обмеженим колом інших слів (напр.: **нагла смерть; ходяча мораль; ходяча енциклопедія** та ін.).

Окремо подаються складні одиниці термінологічної і номенклатурної лексики, напр.: **борна кислота; красна риба** і т. ін.

Примітка 1: Приказки і прислів'я у Словнику до фразеології не включаються. Але вони можуть використовуватися як ілюстративні приклади до слів реєстру.

Примітка 2: Сполуки типу **Радянська Армія, Чорне море** становлять неподільні лексеми і можуть бути безпосередньою ілюстрацією до відповідного реєстрового слова (**Радянська Армія – на армія, Чорне море на море**).

§ 98. Фразеологія найбільше властива розмовному стилеві (хоч вона може входити і в інші стилі), і тому при наведенні її в Словнику позначка “розм.” не дається. Але при фразеологічних одиницях книжного характеру, а також при фразеологізмах із забарвленням іронії, жартівливості чи зневажливості відповідні позначки даються за зразком: **Як в аптєці, жарт.** – дуже точно; **Як корові сідло, зневажл.** – зовсім, аж ніяк не пасує комусь.

§ 99. Фразеологічні звороти в своїй масі мають не пряме, а переносне значення, а тому при них позначка “перен.” не ставиться: подавання цих зворотів після ромба ясно показує, що вони не пов'язуються безпосередньо із значеннями слова, яке розробляється в тій словниковій статті, до якої вони включені, а переносність їх значення розкривається тлумаченням.

§ 100. Різноманітні усталені словосполучення (з тлумаченнями і ілюстраціями) даються з абзаца після розробки реєстрового слова.

Окремим абзацом подаються, після світлого трикутника (Δ), словосполучення термінологічного і номенклатурного характеру; при таких сполуках даються вказівки про належність їх до певної галузі науки тощо, коли це не розкривається в самому їх тлумаченні.

Фразеологічні зрощення (ідіоми), фразеологічні єдності, словосполучення літературного походження і “крилаті вислови” наводяться після світлого ромба (◇) з нового абзаца.

§ 101. Коли реєстрове слово поділяється на кілька значень, відокремлених цифрами, то сталі словосполуки і фразеологія подаються відповідно при кожному з тих значень, до яких вони належать.

га́ва... 1. (Тлумачення. Приклад).

◇ **Га́ва [гави] лови́ти.** (Тлумачення. Приклад).

2. *перен.* Про неуважну людину; роззява...

§ 102. Коли серед фразеологічних зворотів до багатозначного слова є такі, що їх важко пов'язати з тим або іншим значенням даного слова, то такий фразеологічний матеріал дається після розробки всіх значень після жирного ромба (◆) (див., напр., слово **брати** в І т. Словника). Так само на кінець розробки за жирний ромб (◆) виноситься фразеологічна сполука, що має декілька значень, які семантично співвідносяться з різними значеннями багатозначного слова.

§ 103. Коли у фразеологічному звороті ясно виступає його основне слово, його змістовий центр, то зворот дається при цьому слові.

Наприклад, звороти **скла́сти ру́ки, згорну́ти ру́ки, не поклада́ючи рук, скла́сти збро́ю** (визнати себе переможеним) і т. ін. даються відповідно при дієсловах **скла́сти, згорну́ти, поклада́ти**; тут же даються пояснення їх значень (тлумачення) і ілюстрації; при словах **рука́ і збро́я** теж наводяться ці звороти, але без пояснень і прикладів, лише з відсиланням (ремарка *див.*) до основних слів (**скла́сти, згорну́ти, поклада́ти**).

§ 104. За принципом основного слова подається різного змісту і складу фразеологічний матеріал, а саме:

1. Фразеологічні словосполучення, в яких прикметники,

дієприкметники або займенники надають їм основного змістового значення, наводяться і розробляються при цих основних словах. Наприклад: фразеологізми **телячі ніжності, кисла міна, в такому разі, зачароване коло** наводяться при словах **телячий, кислий, такий, зачарований**, а при іменниках **ніжність, міна, раз, коло**, де повторюються ці звороти, даються лише посилання на основні слова.

2. Словосполучення, що складаються з іменника + іменник, який

є непрямим означенням до першого іменника, доцільно розробляти під першим іменником; напр.: **точка зору, на точці замерзання, яблуко розбрату (яблуко свар)** – під словами **точка і яблуко**.

3. Сполучення дієслова з іменником розробляються при дієсловах або при іменнику – залежно від змістової ваги кожної з цих складових частин звороту. Напр., звороти **занепадати на здоров'ї, занепадати духом** і под. розробляються під дієсловом **занепадати**, а звороти **піймати облизня, ловити гави, брати гору** – під словами **облизень, га́ва, гора**.

П р и м і т к а: Звороти, в яких з двох основних змістових (повнозначних) слів одно може заступатися іншим, утворюючи паралельний рівнозначний зворот, подаються під словом, яке не замінюється. Наприклад: **рукою подати і рукою докинути** (у знач. “близько”) наводяться під словом **рука [рукою подати (докинути)]**, а **убитися в пір'я і убитися в колодочки** – під словом **убитися [убитися в колодочки (в пір'я)]**; **напнути мокрим рядном і накрити мокрим рядном** – на слово **рядно [накрити (напнути) мокрим рядном]**.

4. Фразеологічні сполучення, що складаються з дієслова і прислівника, розробляються при прислівниках, як таких частинах зворотів, що є змістовим центром їх. Напр., вирази **дорого дав би, мілко плавати, іти в ногу** (з ким – чим), **на широку ногу** і подібні наводяться при відповідних прислівниках **дорого, мілко та**

при прислівникових утвореннях від іменників: **в ногу, на широку ногу**, тобто при відповідному іменнику (**нога**).

Коли в таких словосполученнях замість звичайного прислівника буває дієприслівник із значенням прислівника, то зворот подається при відповідному дієслові. Напр.: вирази **працювати (робити) закачавши рукава, (сидіти) згорнувши руки** і под. розробляються при дієсловах **закачати, згорнути** (точніше, в статтях **зака́чувати, згорта́ти**).

§ 105. Коли в певному фразеологічному звороті не можна визначити центральне, головне в змістовому відношенні слово, то такий зворот подається в Словнику за принципом граматично (а не змістово) провідного слова або за першим його повнозначним (не службовим) словом.

За принципом граматично провідного слова подаються в Словнику такі групи фразеологічних зворотів (причому, як звичайно, вони наводяться і при інших повнозначних словах звороту з посиланням на провідне слово):

1. Словосполучення, що складаються з двох взаємодоповнюючих дієслів, з яких друге є додатковим членом при першому, а також аналогічні звороти з дієслова + прислівник або іменник, як, напр., **да́ти зна́ти, да́тися зна́ти, да́ти себе́ зна́ти, да́тися визна́ти, нажива́ти п'ятами** і под., розробляються при першому слові, як граматично провідному в сполученні.

2. Словосполучення, що становлять з погляду граматичного двоскладне речення (напр.: **як кіт напла́кав, душа́ схова́лася в п'яти** і под.), розробляються при відповідних дієсловах-присудках.

3. Словосполучення, що становлять безособові речення, як, напр.: **що б не було́, шійла в мішку́ не втаї́ти, на́че нічо́го й не було́, ко́лі на те пішло́** і под., розробляються при відповідних дієсловах.

4. При повнозначному слові розробляються:

1) Такого типу фразеологізми, як сполучення іменника з прийменником: **до лиця́, на ру́ку (кому); до ре́чі, не до со́лі, без жа́ртів, не до жа́ртів** і т. ін.; 2) фразеологізми, що становлять повторення того самого слова (іноді в різних формах), напр.: **сам на са́м; раз у ра́з; день у де́нь...**; 3) звороти, що складаються з рівноправних з погляду синтаксичного слів, як: **ча́сто й гу́сто, так і ся́к, ні ри́ба ні м'ясо́**; 4) звороти вигукowego або прислівникового характеру, як: **де́ там!, куди́ там!, на́ тобі!, оце́ та́к!, ко́лі це..., аж ось** і под.

5. Словосполучення, що становлять порівняльні звороти, напр.: **як горо́х при до́рбі, мов у во́ду опу́щений, на́че в прі́рву, як сіль в о́ці** і т. ін. (при словах **горо́х, вода́, прі́рва, сіль**).

§ 106. Словосполучення-ідіоми, до складу яких входять архаїчні або взагалі рідко вживані слова, напр., вирази: **точі́ти (верзті́, правіти) тереве́ні, узя́ти в шорі, попа́сти в кросна, увірва́вся терпе́ць** і под., розробляються при цих словах (**тереве́ні, шорі, кросна, терпе́ць**).

§ 107. Коли якоесь олово з фразеологічного звороту може заступатися іншим, то це друге слово ставиться в круглі дужки поряд з першим, напр.: **точі́ти (верзті́, правіти) тереве́ні; накрі́ти (напну́ти) мо́крим рядно́м; припа́сти до се́рця (до душі́, до впо́доби)** і т. ін.

Коли у фразеологічному звороті якоесь слово не є обов'язковим (тобто коли зворот уживається і без цього слова), то воно ставиться в квадратні дужки, напр.: **[аж] па́льці зна́ти; ски́нути (струсі́ти) [з себе́] ве́тхого Ада́ма; пі́ти гіркú [ча́шу]; намота́ти [собі́] на ву́с (на ву́са)** і т. ін.

При розробці фразеологічних сполук потрібно стежити, щоб при реєстровому слові не подавалися варіанти до нього в дужках. Наприклад, недоцільно при

слові **волосіна** подавати фразеологічну сполуку у формі – **Висіти на волосіні (волосінці, волоскѣ)**. Кожна така сполука подається при своєму реєстровому слові. Найширше вживана **Висіти на волосіні** тлумачиться повно при слові **волосіна**, **Висіти на волосінці** – при слові **волосінка**, з відсиленням на найширше вживану – те саме, що **Висіти на волосіні** (*див. волосіна*); **Висіти на волоскѣ** – при слові **волосѣк** також з відсиленням – те саме, що **Висіти на волосіні** (*див. волосіна*).

Однотипні фразеологічні сполуки, що подаються при безпрефіксовому дієслові недоконаного виду і при відповідному префіксальному дієслові доконаного виду, розробляються кожна на своєму місці. Наприклад: **дѣрти гѣрло** розробляється при дієслові **дѣрти, надѣрти гѣрло** – при дієслові **надѣрти**.

§ 108. Коли словосполучення може вживатися з дієсловом недоконаного і доконаного виду, що різняться суфіксами, то такий зворот дається при дієслові недоконаного виду, а форма другого виду ставиться в круглі дужки, напр.: **завдѣати (завдѣти) чѣсу** і т. ін. Тлумачення в таких випадках дається тільки до недоконаного виду.

§ 109. Коли фразеологічне словосполучення має кілька значень, то ці значення даються в послідовності, залежній від їх уживаності, і позначаються літерами а), б); тлумачення подаються з малої літери; ремарки, якщо є, беруться в дужки.

Напр.: при слові **впадѣти: впадѣти (впѣсти) в ѓко (в ѓчі)**:

а) (*звич. в 3-й ос.*) бути помітним, привертати увагу...;

б) (*кому, звич. в мин. ч. док. виду*) сподобатися, припасти до серця...

§ 110. Коли при одному слові або при окремих значеннях слова є ряд сталих сполук або фразеологічних зворотів, то вони подаються в своїх абзацах за алфавітом.

Так само за алфавітом подаються і фразеологізми, винесені в розробці слова за жирний ромб.

Порушення алфавітного порядку можна робити тільки в тих випадках, коли треба подати поряд близькі між собою (змістом і граматичним складом) фразеологічні конструкції.

Різноструктурні, але однакові змістом сполуки даються разом і відділяються між собою крапкою з комою. Кожна фразеологічна сполука пишеться з великої літери. Розроблені в одному місці різноструктурні сполуки на своїх місцях (у цій же статті) за алфавітом не подаються. Наприклад: при слові **дѣмка** словосполучення – **Вікинути з дѣмки кого, що; Покінути дѣмку про кого-що** – забути, перестати думати – розробляються в одному місці; при слові **зваліти** – **Ніби гѣру з плечѣй зваліи (зваліла); Ніби кáмíнь з душі зваліи (зваліла)** – уживається для вираження відчуття полегшення після звільнення від чогось обтяжливого – також розробляються разом і т. ін.

VII. ПРИКЛАДИ-ІЛЮСТРАЦІЇ ДО РЕЄСТРОВИХ СЛІВ

§ 111. Для потвердження існування слова в мові, для наочного і повнішого розкриття його значення, його вживання в певній ділянці, в певному словесному оточенні і з певним стилістичним забарвленням у Словнику даються цитати-приклади вживання слова в літературній мові.

§ 112. Ілюстрації, що подаються в Словнику, беруться з усіх наявних джерел: з художньої літератури (починаючи від Котляревського), з творів класиків марксизму-ленінізму, з літератури публіцистичної, науково-популярної, з підручників для середньої школи, з журналів і газет та ін.

§ 113. При кожній цитаті-ілюстрації позначається її джерело: для художніх творів – автор, назва твору або – позначення тому, рік видання, сторінка; для творів класиків марксизму-ленінізму – автор, позначення тому, рік видання, сторінка; для наукової, науково-популярної літератури і підручників – назва, рік, сторінка;

для журнальної літератури – назва журналу, номер, рік, сторінка; для матеріалів із газет – назва газети, дата, сторінка.

Прізвища авторів і всі назви творів (джерел) даються в скороченні, обумовленому спеціальним показником скорочень використаних джерел. Прізвища авторів-класиків марксизму даються повністю.

§ 114. Приклади-ілюстрації наводяться по змозі короткі, але такі, які б ясно розкривали значення ілюстрованого слова.

Вони звичайно становлять одно закінчене речення (рідко – два речення); надто довге речення скорочується.

П р и м і т к а 1: У прикладах-ілюстраціях не повинно бути слів, які не будуть внесені до реєстру Словника (крім тих, кількість яких у Словнику спеціально обмежується Проспектом, типу **по-різному, по-хазяйському, понамальовувати, понаносити** тощо).

В окремих випадках, коли приклад-ілюстрація з таким словом дуже потрібен і його нічим замінити, він використовується, але значення слова, що не буде внесене до реєстру, розкривається в квадратних дужках.

П р и м і т к а 2: Іноді (у крайніх випадках) можна використовувати ілюстративний матеріал, у якому окремі слова зафіксовані з відхиленням від сучасної правописної норми. У таких випадках після слів з відхиленнями в квадратних дужках другий раз записуються ці слова за сучасними правописними нормами. Наприклад: *До того люд домуштровали* [домуштрували], *Що сам фельдфебель дивовались* [дивувались] і *маршировкаю і всім* (Шевч., III, 1953, 280).

§ 115. Коли в цитаті при її скороченні підмет, то він вноситься в квадратних дужках, напр.: *”Довго крутилась [жінка] по бескетях та по ярках”* (Сл. Гр.).

Аналогічно до цього, коли береться ілюстрація, в якій взагалі немає підмета, він наводиться в квадратних дужках на підставі ширшого тексту, напр., на слово **мрія**: *”Пестила [Маланка] мрію про землю, а земля встала проти неї ворожа”* (Коцюб., II, 1955, 105).

§ 116. Коли в середині цитати підмет буває виражений займенниками **він, вона, воно, вони, сам, сама** та ін. або час чи місце дії визначається прислівниками **тоді, там, туди** тощо, в разі потреби, для ясності ці займенники і прислівники розкриваються в квадратних дужках, напр.: на слово **бігтися**: *”Довго билася вона [учителька] на цьому слові з Романом, доки вкрай вимучила себе і хлопця”* (Вас., I, 1959, 63).

Розкриваються в цитатах також клички тварин, прізвиська людей – звичайно, в тих випадках, коли відповідні слова, залишившись без пояснення в дужках, можуть спричинитися до двозначності або неясності.

П р и м і т к а: Розкриття-пояснення, що даються в квадратних дужках, не слід ставити на початку цитати.

§ 117. Ілюстрації-цитати даються (як загальна вимога) при таких групах слів: а) при словах, які, крім прямого значення, мають і значення переносне (або переносні); б) при словах, що мають взагалі кілька значень; в) при словах, які мають певні стилістичні позначки, для потвердження цих позначок.

§ 118. Ілюстрації треба давати до окремих значень слова, їх відтінків, до сталих сполук і фразеологізмів.

§ 119. При похідних словах з посиланням до основного слова, замість спеціальної розробки, цитати-ілюстрації даються в порядку значень, причому належність ілюстрації до того чи іншого значення ніяк не позначається, незалежно від того, чи на всі ці похідні значення є потрібний ілюстративний матеріал, чи нема.

§ 120. Приклади-ілюстрації беруться з джерел відповідно до характеру пояснюваних слів (або окремих їх значень). Тому до слів загальномовних (не спе-

ціального вжитку) приклади-цитати даються з художньої літератури, з народної творчості, з популярно-наукових і публіцистичних творів і под. Навпаки, для ілюстрування реєстрових слів спеціального характеру приклади даються переважно з фахових праць, з підручників для школи і под.

Відповідно до цих вимог даються також приклади-цитати до сталих сполук і до фразеологізмів.

П р и м і т к а: При словах-термінах і номенклатурних назвах, коли в матеріалах є приклади на такі слова з спеціальної літератури і з художньої літератури, для показу ширшого вживання слова даються приклади з обох джерел (на першому місці приклади з спеціальної літератури, а після них - з художньої літератури).

§ 121. Коли до реєстрового слова або окремих його значень дається дві або більше ілюстрацій, ці ілюстрації бажано добирати з літератури різних періодів (дожовтневої XIX і XX ст. і пожовтневої), а також, по можливості, з письменників різних територіальних частин України.

П р и м і т к а: Образне вживання слова, вживання у порівнянні, а також різнотипні сполуки, крім термінологічних і номенклатурних, ілюструються, як правило, одним прикладом.

§ 122. Коли при одному слові чи його значенні є дві чи більше цитат-ілюстрацій з різних періодів літератури, вони даються за часовою послідовністю: спочатку з давніших авторів, а потім – з новіших.

П р и м і т к а 1: При наявності в матеріалах цитат-ілюстрацій з народної творчості (Номиса, Чубинського та ін.) і з художньої літератури першими звичайно даються цитати з народної творчості.

П р и м і т к а 2: Додержання хронологічного принципу наведення ілюстрацій не повинне порушувати семантичної послідовності в розробці матеріалу, а саме: в дієслівній парі даються спочатку цитати на недоконаний вид, а потім – на доконтинентий; у похідних словах – за порядком значень основного слова.

П р и м і т к а 3: Ілюстрації при фразеологічних сполуках із синонімічними варіантами подаються в порядку розміщення цих варіантів, а не в хронологічному плані.

Наприклад: **Як (мов, ніби, наче і т. ін.) найнявся (найнялася, найнялося і т. ін.)** – тлумачення. *А дощ переїщить, як найнявся* (Кучер, Голод, 1961, 279); *Рубав дрова] до самого вечора, мов найнявся* (Л. Укр., III, 1952, 640); *Сонце, неначе найнялося, так немилосердно пече* (Хижняк, Килимок, 1961, 46).

§ 123. Замість прикладів-цитат з різних джерел іноді до слів реєстру даються як ілюстрації короткі словосполучення з двох-трьох слів з пояснюваним реєстровим словом. Словосполучення рідко можуть бути при словах загальноновживаних (бо на них звичайно є потрібні приклади-цитати), а застосовуються вони переважно при інших словах – термінологічних і номенклатурних, при словах спеціальних і вузького вжитку, коли до них рідше може бути відповідний змістом і формою цитатний матеріал, напр.:

блискавічний... 1. Прикм. до **бліскавка**. *Блискавичне сяйво* (без посилання на джерело).

2. Швидкий, як блискавка (Цитата. Джерело).

П р и м і т к а: Словосполучення до пояснюваних слів беруться, як правило, з наявних матеріалів, на підставі яких укладається Словник.

§ 124. Без прикладів-цитат і без словосполучень можна давати в Словнику такі, напр., лексичні одиниці, як назви народів, племен, назви професій, знарядь виробництва і інші подібні, особливо слова такого ж характеру без розгалужених значень.

VIII. ТЕХНІЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СЛОВНИКА

§ 125. Розміщення тексту в кожній словниковій статті

Весь словниковий текст при кожному слові розміщується в такому порядку.

Після наведення реєстрового (заголовного) слова даються основні (а при потребі – і додаткові) його форми (скорочено або повністю); після них – потрібні позначки до слова: визначення роду, стилістичні та ін. Потім дається тлумачення слова і тут же наводиться приклад-цитата (або приклади-цитати) чи приклад-словосполучення. Цитата супроводиться посиланням на джерело.

Після розробки заголовного слова подаються з абзаца різні сталі сполуки.

Другим елементом, що дається після розробки заголовного слова, можуть бути термінологічні сполуки; вони даються з абзаца після трикутника (Δ). Галузеві сполуки, що конкретно не стосуються жодного із значень слова, при якому вони подаються, виносяться за жирний трикутник (\blacktriangle) на кінець розробки.

Нарешті, з реєстровим словом можуть пов'язуватися фразеологічні сполуки; даються вони в словниковому тексті з абзаца після світлого ромба (\diamond), а фразеологічні звороти, які наводяться після всіх значень слова, даються після жирного ромба (\blacklozenge).

§ 126. Шрифти в Словнику

У всьому Словнику вживаються шрифти: жирний, світлий, курсив і розбивка.

1. Жирним прямим шрифтом даються в Словнику всі заголовні реєстрові слова. Цим же шрифтом даються термінологічні сполуки і фразеологічні звороти, що можуть бути при реєстрових словах, а також ті слова, на які робиться посилання ремаркою “*див.*” (напр.: **байбáк** *див.* **бабáк**; **бúбен** *див.* бúбон і т. ін.), ті слова, на які в тлумаченні вказується як на основні до реєстрових похідних слів (напр.: **краще**. Присл. до **кращий**; **хвилюючий**... Дієпр. акт. теп. ч. до **хвилювати**), а також слова, на які в тлумаченні вказується за формулою “Те саме, що...” (напр.: **брязкіт**... Те саме, що **брязк**).

2. Світлим прямим шрифтом (так званим “своїм”) даються в Словнику всі граматичні (основні і додаткові) форми слів (тобто флексії або скорочені чи повні граматичні форми), тлумачення реєстрових слів, вставки, які для більшої ясності вносяться в текст цитати, а також слова, які можуть бути внесені в цитату для пояснення в ній якогось слова, і, нарешті, позначення джерел наведених прикладів-цитат.

3. Курсивом (світлим) даються в Словнику всі інші (крім указаних вище в п. п. 1, 2 і далі в п. 4) елементи словникового тексту, тобто: визначення роду слів або їх належності до певної граматичної категорії, позначки *мн.*, *невідм.*, визначення стилістичного характеру слова (*розм.*, *книжн.* та ін.), визначення керування (*кого, що, з інфін.*, *із спол. як* та ін.), визначення належності до якоїсь ділянки знань (напр.: *техн.*, *хім.*, *спец.* і т. ін.); посилання на інше слово (позначка *див.*) і т. ін., а також приклади-цитати з джерел і приклади-словосполучення.

Примітка: Але такі визначення при словах, які дорівнюють їх тлумаченню, наводяться не курсивом, а світлим шрифтом, напр.: **білячий**... Прикм. до **білка**...; **буяння**... Дія за знач. **буяти**.

4. Розбивкою даються слова: 1) які в тлумаченні наводяться як приклади, напр., **абрєвіа́тура**... Слово, що становить скорочення двох або кількох слів, напр.: колгосп, райвиконком...; 2) які називаються у тлумаченні, напр.: **а²**, *спол.* 1. *протистав.*: а)...; за значенням близький до слів: а л е, п р о т е, н а в п а к и... Розбивкою даються також назви дійових осіб, коли наводиться приклад-цитата з мови дійової особи драматичного твору.

§ 127. Розділові знаки в Словнику

1. К о м а (,) ставиться: 1) після наведення реєстрового слова перед його граматичними формами; 2) між кількома (при їх наявності) граматичними формами, що можуть бути при реєстровому слові; 3) перед стилістичною чи іншою позначкою (після наведення граматичних форм), що може стояти перед тлумаченням; 4) між окремими різнотипними позначками, що можуть бути при реєстровому слові або при його значеннях.

2. К р а п к а (.) ставиться: 1) після граматичного і стилістичного оформлення слова перед його тлумаченням (або, при відсутності граматичних форм і стилістичних та інших позначок, – взагалі перед тлумаченням слова); 2) після тлумачення перед прикладом-цитатою або прикладом-словосполученням; 3) після цифр 1, 2 і т. д., якими позначаються окремі значення слова; 4) в кінці абзаца; 5) в кінці словникової статті (словникового гнізда).

3. К р а п к а з к о м о ю (;) вживається в тексті Словника в таких випадках: 1) після наведення основних граматичних форм і стилістичних та інших позначок перед можливими позначками *мн.* (множина), *мин. ч.* (минулий час), *наказ. сп.* (наказовий спосіб); 2) перед можливим додатком або розширенням тлумачення і синонімом або антонімом до реєстрового слова або його відтінків; 3) між окремими прикладами-цитатами або словосполученнями до реєстрових слів, а також між окремими фразеологічними зворотами або термінологічними сполуками, коли їх дається кілька; 4) перед знаком // (двома похилими рисками), тобто коли виділяється не нове значення слова, а тільки відтінок його значення; 5) перед позначками: “у знач. ім.” (у значенні іменника), “безос.” (безособове вживання дієслова), “безос. присудк. сл.” (як безособове присудкове слово), перед якими ставиться знак // (дві похилі риси); 6) перед позначками “Образно” (в образному вживанні) і “У порівн.” (у порівнянні), перед якими ставиться зірка (*).

4. Д в о к р а п к а (:;) вживається в тексті Словника в таких випадках: 1) після відтвореного називного відмінка складного прислівникового або фразеологічного звороту (напр.: *бэзцінь, невідм.: За бэзцінь, присл. – дуже дешево...; байдики*, ів, мн.: *♠ Байдики біти* – нічого не робити; 2) після слова (або звороту), що може мати кілька відтінків у значенні (напр.: *впадати (впасти) в око (в очі): а) (звич. в 3-й ос.)* бути, ставати помітним, привертати увагу...; б) *(кому, звич. в мин. ч. док. виду)* сподобатися, припасти до серця...; 3) після назви дійової особи драматичного твору, коли далі наводиться пряма мова цієї особи (назва дійової особи ставиться в квадратних дужках) [І в а н:], [М и к о л а С т е п а н о в и ч:].

П р и м і т к а 1. Ремарки, що використовуються в драматичних творах, звичайно опускаються. Якщо є необхідність їх використовувати в Словнику – оформляються так: [М а р і я (*виходить на середину кімнати*):].

5. Знак д в і к р а п к и (..) вживається: 1) в цитатовому тексті на місці пропущеної частини його в середині цитати; 2) на місці скорочення цитати на початку, в кінці або в середині її, коли цитата взята з творів класиків марксизму.

6. Т и р е (–) ставиться: 1) в тексті Словника перед розкриттям (тлумаченням) термінологічного сполучення або фразеологічного звороту (саме тлумачення в цих випадках дається з малої літери); 2) у цитатах перед прямою мовою (не авторською). Коли в оригіналі цитати пряма мова подана в лапках, то цитата вноситься без лапок, а перед початком прямої мови так само ставиться тире.

7. Д у ж к и вживаються в таких випадках: а) у круглих дужках даються: 1) джерела прикладів-ілюстрацій; 2) паралельно вживані синоніми у фразеологічних зворотах (напр.: *точіти (верзті, правити) теревені*); 3) дієслова доконаного виду при дієсловах недоконаного виду у фразеологічних зворотах, коли вони

можуть бути з дієсловами обох видів (напр.: **завдавати (завдати) чо́су** і т. ін.); 4) слова, які у фразеологічних зворотах можуть бути в різній формі (напр.: **намотати на вус (на ву́са)**); б) у квадратних дужках даються: 1) вставки, які для більшої ясності вносяться (від автора словника) в текст цитати, напр.: *Пестила [Маланка] мрію про землю...*, а також слова, що можуть бути внесені в цитату для пояснення в ній якогось слова; 2) у фразеологічних зворотах слова, які не є в них обов'язковими (напр.: **намотати [собі] на вус (на ву́са)**); 3) назва дійової особи драматичного твору, коли цитується пряма мова цієї дійової особи.

П р и м і т к а 1: У прикладах-цитатах зберігається, звичайно, та їх пунктуація, що є в оригіналі. Зокрема у прикладах із творів класиків марксизму-ленінізму зберігаються і підкреслення, які можуть бути в оригіналі. Ці підкреслення подаються в Словнику жирним курсивом (або жирним прямим шрифтом, бо цитати взагалі даються завжди світлим курсивом).

П р и м і т к а 2: При скороченні цитати на її початку цитата пишеться з великої літери. Але коли скорочується на початку цитата з творів класиків марксизму, то вона пишеться з малої літери – після знака скорочення – двох крапок (...). Скорочення в кінці цитати з творів класиків марксизму так само позначається двома крапками. Коли в кінці цитати, що скорочується, є знак питання або знак оклику, треба ці знаки залишати в кінці скороченої цитати.

§ 128. П р а в о п и с. Н а г о л о с.

В орфографічному оформленні свого тексту, тобто в подаванні заголовних слів та їх форм, у тлумаченнях і в ілюстративному та фразеологічному матеріалі Словник додержується “Українського правопису” 1960 р. У зв'язку з цим і в цитатному матеріалі з джерел, виданих до 1960 року, текст дається відповідно до останнього видання правопису.

З наголосами даються в Словнику реєстрові слова і можливі при них стали та термінологічні сполучення або фразеологічні звороти. Проставляються також наголоси на основних і додаткових граматичних формах заголовних слів, коли це потрібно для показу наголошення їх проти початкових форм (напр.: **бик**, **а́**; **бір**, **бо́ру**; **бі́гти**, **бі́ж**, **бі́ж**, **бі́ж**...). З наголосом даються і слова, на які робиться посилання “див.” (напр.: **ві́бити див. ви́бивати**) або на які вказується в тлумаченні як на основні до похідних реєстрових слів (напр.: **банáльний...** Абстр. ім. до **банáльний...**; **бандури́стка...** Жін. до **бандури́ст...**; **блі́жче**. Присл. до **блі́жчий...** і т. ін.), а також слова, які в тлумаченні вказуються за формулою “Те саме, що...” (напр.: **арф'я́рка...** Те саме, що **арфі́стка**).

Коли неодноскладове слово може мати два наголоси, то вони показуються обидва (напр.: **ба́йду́же**, **по́милка** і т.ін.). У складних словах, що пишуться через дефіс, наголоси подаються на обох складових частинах, напр.: **марксі́зм-леніні́зм**. **робі́тничо-се́лянський**, **ча́сто-гу́сто...** В такого ж типу словах, у склад яких входить два або три односкладових слова, наголос дається звичайно один, напр.: **бу́дь-хт́о**; **бу́дь-чий**, **бу́дь-що-бу́дь**.

В цитатному тексті наголоси звичайно не ставляться, але зберігаються, коли вони є в самому джерелі, в оригіналі (напр., на слово **шкода́**: *Шкода́ з тобою розмовляти* (Гл., Вибр., 1957, 200); *Підмога сильна підійшла, Але шкода́, вже пізно!* (Л.Укр., I, 1951, 359).

А В Т О Р И

Алексієнко Людмила Антонівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; e-mail: labacompli@gmail.com

Бибик Світлана Павлівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України; e-mail: sbybyk@mail.ru

Бондар Олександр Іванович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; e-mail: ladumyrb@yahoo.com

Винник Василь Олексійович – кандидат філологічних наук, професор.

Галас Борис Кирилович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ужгородського національного університету; e-mail: bhalas@i.ua

Гнатюк Ірина Святославівна – кандидат філологічних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Інституту української мови НАН України, завідувач відділу лексикології та лексикографії; e-mail: iryna.gnatyuk@gmail.com

Городенська Катерина Григорівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики Інституту української мови НАН України; e-mail: ukr.grammar@rumbler.ru

Гриценко Павло Юхимович – доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України, завідувач відділу діалектології; e-mail: hrytsenko_pavlo@ukr.net

Данилюк Ніна Олексіївна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки; e-mail: nina_daniljuk@ukr.net

Дарчук Наталія Петрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри сучасної української мови, керівник лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; e-mail: labacompli@gmail.com

Драгићевић Рајна – доктор филолошких наука и професор Филолошког факултета Универзитета у Београду, Ради на Катедри за српски језик и јужнословенске језике; e-mail: rajnad@yahoo.com

Дубічинський Володимир Володимирович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української, російської мов і прикладної лінгвістики Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”; e-mail: vovodu@bk.ru

Єрмоленко Світлана Яківна – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України; e-mail: kultura-slova@ukr.net

Жуйкова Маргарита Василівна – доктор філологічних наук, професор кафедри прикладної лінгвістики Волинського національного університету імені Лесі Українки; e-mail: mzhujkova@gmail.com

Івановић Ненад – магистар филолошких наука, докторанд, Сарадник Института за српски језик САНУ, Помоћни уредник Речника САНУ; e-mail: nenad.ivanovic@isj.sanu.ac.rs

Калашиник Володимир Семенович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; e-mail: ukrmova.svobody4@gmail.com

Карпіловська Євгенія Анатоліївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: karpilovska@gmail.com

Клименко Ніна Федорівна – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України; e-mail: vismaling@gmail.com

Ковалевська Тетяна Юріївна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; e-mail: kovalevska@arstv.od.ua

Колоїз Жанна Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ “Криворізький національний університет”; e-mail: koloiz_zv@gmail.com

Кочерган Михайло Петрович – доктор філологічних наук, професор.

Кравченко Євдокія Григорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету; e-mail: evdok98@rambler.ru

Левченко Олена Петрівна – доктор філологічних наук, доцент, завідувач кафедри прикладної лінгвістики Інституту комп'ютерних наук та інформаційних технологій Національного університету “Львівська політехніка”; e-mail: levchenko.olena@gmail.com

Лемцюгова Валянцина Пятроўна – доктор філологічних наук, професор, галоўны навуковы супрацоўнік Інстытута мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі; e-mail: ira175@tut.by

Лозова Ніна Євгенівна – науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України; e-mail: slovsprava@ukr.net

Максимович Кирилл Александрович – доктор філологічних наук, ведучий научний співробітник Інституту російської мови ім. В. В. Виноградова РАН; e-mail: kmaksimovic@rambler.ru

Малышева Ірина Алексеевна – доктор філологічних наук, професор, ведучий научний співробітник Інституту лінгвістических досліджень РАН; e-mail: iamalysheva@mail.ru

Малюга Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ “Криворізький національний університет”; e-mail: Maliuga_Natalia@ukr.net

Мартинова Ганна Іванівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького; e-mail: ganmart@meta.ua

Марченко Тетяна Яківна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу західно- і південнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні; e-mail: tetymarch@ukr.net

Merše Majda – PhD, Associate Prof., Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša; e-mail: mmerse@zrc-sazu.si

Мызников Сергей Алексеевич – доктор філологічних наук, завідувач Словарним відділом Інституту лінгвістических досліджень РАН; e-mail: myznikovs@rambler.ru

Мялковська Людмила Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України; e-mail: myalkovska@gmail.com

Пелепейченко Людмила Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри філології, перекладу та мовної комунікації Академії внутрішніх військ МВС України; e-mail: Pelepeychenko@mail.ru

Плюц Марія Яківна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Пономарів Олександр Данилович – доктор філологічних наук, професор кафедри мови та стилістики Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка; e-mail: odoron@mail.ru

Прадід Юрій Федорович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства, декан факультету української філології Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського; e-mail: praid1@rambler.ru

Ристий Стана – др Стана Ристий, научни саветник, Институт за српски језик САНУ, руководаца пројекта *Лингвистичка истраживања савреног српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*; e-mail: stana.ristic@isj.sanu.ac.rs

Рычкова Людмила Васильевна – кандидат филологических наук, доцент, заведующая кафедрой общего и славянского языкознания Гродненского государственного университета им. Янки Купалы; e-mail: rynchkova@grsu.by

Ройтер Тільманн – доктор філологічних наук, професор Інституту Славістики Клагенфуртського університету; e-mail: tilmann.reuther@uni-klu.ac.at

Самойлова Ірина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України; e-mail: slovsprava@ukr.net

Симоненко Людмила Олександрівна – кандидат філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу термінології Інституту української мови НАН України; e-mail: terminolog@ukr.net

Сніжко Наталя Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови НАН України; e-mail: slovsprava@ukr.net

Старко Василь Феодосійович – кандидат філологічних наук, доцент, Волинський національний університет імені Лесі Українки; e-mail: vstarko@hotmail.com

Tafra Branka – Dr. sc. Branka Tafra, redoviti profesor u trajnom zvanju Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu; branka.tafra@hrstud.hr

Чернышева Маргарита Ивановна – доктор филологических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института русского языка им. В. В. Виноградова РАН; e-mail: chernysheva@bk.ru

Шаповал Виктор Васильевич – кандидат филологических наук, доцент Московского городского педагогического университета; e-mail: liloro1@yandex.ru

Шестакова Лариса Леонидовна – доктор филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института русского языка им. В. В. Виноградова РАН; e-mail: lara.shestakova@mail.ru

Шчэрбін Вячаслаў Канстанцінавіч – кандыдат філалагічных навук, вядучы навуковы супрацоўнік Цэнтра сістэмнага аналізу і стратэгічных даследаванняў Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі; e-mail: slavalex@mail.ru

Ярмак Вероніка Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу загальнослов'янської проблематики і східнослов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України; e-mail: yuveronika@gmail.com

Jarošová Alexandra – Mgr. Alexandra Jarošová, CSc., Vedúca projektu a hlavná redaktorka viacvzäzkového akademického Slovníka súčasného slovenského jazyka, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied; e-mail: sasaj@juls.savba.sk

УДК 81(092)(082)
ББК 81д.я43
Н12

До друку рекомендувала вчена рада Інституту української мови НАН України (протокол № 12 від 10 серпня 2012 р.).

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор Л.Т. Масенко;
доктор філологічних наук, професор Н.П. Шумарова.

Редколегія:

П.Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор (відп. ред.);
О.О. Микитенко, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник;
Л.М. Хоменко, кандидат філологічних наук, доцент;
Н.С. Вербич, кандидат філологічних наук;
О.С. Іщенко, кандидат філологічних наук (секретар).

Н12 Критика у слов'янській лексикографії. Паламарчуку Леоніду Сидоровичу / Ін-т укр. мови НАН України: упорядн.: І. С. Гнатюк. – К.: КММ, 2012. – 280 с.: портр. – (Серія «Не все сплива рікою часу ...»).

ISBN 978-966-1673-10-5

Цією книгою вчені України, Білорусі, Польщі, Росії вшановують пам'ять відомого українського мовознавця – фонетиста, славіста, термінолога, лексикографа, перекладача – Алли Йосипівни Багмут (1929–2008). У статтях висвітлено проблеми української, інших слов'янських і германських мов, зокрема аспекти теоретичної та експериментальної фонетики, лексикографії, лексикології, термінології, соціолінгвістики, історії мови тощо.

Подано спогади про життя і наукову творчість та бібліографію праць А.Й. Багмут.

In this book the commemoration of Alla Yosypivna Bahmut (1929–2008) – famous Ukrainian linguist, viz. phonetician, Slavicist, terminologist, lexicographer and translator is intended by scientists of Ukraine, Belarus, Poland and Russia. The issues in Ukrainian, other Slavic and Germanic languages are raised in given studies of philology researchers; in particular there are aspects of theoretical and experimental phonetics, lexicography, lexicology, terminology, socio-linguistics, language history etc.

A remembrance stories about life and scientific effort of A.Y. Bahmut is filed, a bibliography of her publications is presented.

Інститут української мови НАН України © 2012
Колектив авторів © 2012
М ТОВ «КММ» © 2012

Науковий збірник
КРИТИКА У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ
ПАЛАМАРЧУКУ ЛЕОНІДУ СИДОРОВИЧУ

Авторський колектив:

В.М. Абашина, О.В. Антоненко, О.В. Бас-Кононенко,
В.В. Бондаренко, В.М. Бріцин, О.Ю. Бріцина, Ю.Л. Булаховська,
Н.О. Валатовська, Л.П. Васильєва, Н.С. Вербич, В.В. Гаврилук,
Л.Н. Головка, П.Ю. Гриценко, М.К. Губарев, Л.І. Даниленко,
М.П. Дворжецька, С.С. Єрмоленко, М.І. Зубов, О.С. Іщенко,
О.А. Казанцева, Л.Е. Калнинь, М.О. Карпенко, А.А. Кожінова,
Т.М. Корольова, А. Коритовська, О.М. Корсак, Т.А. Космеда,
Т.Б. Лукінова, В.І. Могилевський, Л.О. Науменко,
Л.В. Непоп-Айдачич, В.В. Німчук, О.Л. Паламарчук, Н.П. Плющ,
Л.М. Процак, О.М. Руденко, Л.Ю. Сваричевська, І.А. Стоянов,
В.Г. Таранець, Л.М. Хоменко, Т.О. Черниш, І.А. Черняєва,
О.Р. Чмир, О.В. Ясіновська

Упорядник: І.С. Гнатюк

Художній редактор: Л.М. Чуприна

Технічний редактор: І.П. Тарасов

Комп'ютерна верстка: І.І. Тарасов

Підписано до друку 24.08.2012. Формат 70x100/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. др. аркушів 17,5.
Шрифт Times. Наклад 500 прим.

Видавництво ТОВ “КММ”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №2373

Надруковано в типографії ТОВ “Атопол”
м. Київ, просп. Московський, 9

Серія «*Не все спливає рікою часу...*»

1. У силовому полі мови. Інні Петрівні Чепізі. – Київ: КММ, 2011: портр.

2. На хвилях мови. Аллі Йосипівні Багмут. – Київ: КММ, 2011: портр.

3. Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. Ларисі Григорівні Скрипник. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011: портр.